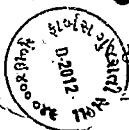
रसो वै ब्रह्म ।

ચેતન

(ટાગોર–અંક)

ચેતન.

નથી નેત્ર, શું તેજ પીવાય, સખે !
નથી પાંખ, શી વિધ ઉડાય, સખે !
નથી ચેતન કેમ લવાય, સખે !
કંઇ બોલ, સખે !
ઉર ખોલ, સખે !
રસ ચેતન કેમ લવાય, સખે !

* *

સુમધુર ઘડી પળ હાસ્ય, સખે !
કદી કોડ ભર્યું જરી લાડ, સખે !
મુજ નેત્ર વિશે પ્રીત આંજ, સખે !
સીંચ આશ, સખે !
રમ રાસ, સખે !
રસ ચેતન ખેલી ખીલાવ, સખે !

—ન્હાનાલાલ.

પ્રકાશક:
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય. ગોપીપુરા–સુરત.

તંત્રીઓ:
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:
સાહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).

ટાગોર-અંક.

લેખોનો અનુક્રમ.

આ માસિક સુરત બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "ગજરનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિ
દ્રાયભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બકુભાઈ લાલભાઈ કૅમેરવાળાએ સુરત, ગોપીપુરા
મધ્યવિભાગમાં આવેલી પોતાની ઓફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

૧
૨૮૨૭-૨૧

વર્ષ ૧ લું.] જુન ૧૯૨૦ [અંક ૧ લો.

ચેતન.

ટાગોર અંક

પુલનાં શ્રૃંગાર.

આજ તો અહો ! શાં ધર્યાં પુલનાં શૃંગાર ! પ્રાણ !
પુલને શ્રંગાર તો વિશુદ્ધિના વિહારઃ પ્રાણ !
પુલડાંને વસ્ત્ર અલંકાર તું પ્રપુલ્લઃ પ્રાણ !
ફુલનું પ્રભુત્વભર્યું, મ્હારે મન, અમુલ્યઃ પ્રાણ !
ફુલમાં તુજ વ્હાલના વિશ્વાસની સુગંધઃ પ્રાણ !
ફુલમાં તુજ આંખના ઉજાસના આનંદઃ પ્રાણ !

(૨)

હૈયાને હર્ષ, ડાહ્યું, ફુલડાંને સ્પર્શઃ પ્રાણ !
પુલ સમ તુજ સ્પર્શ, મ્હારું સ્વર્ગને આદર્શઃ પ્રાણ !
અરૂણોજ્જ્વલ ફુલડાં જ સોહે કરૂણાર્દ્રઃ પ્રાણ !
કરૂણાર્દ્ર યૌવને તરૂણતાનું હાર્દઃ પ્રાણ !
સૃષ્ટિનાં નન્દને, મનુષ્ય દિવ્ય પુલઃ પ્રાણ !
નરનારી એકમેક દિલસુગન્ધ ફુલઃ પ્રાણ !

વડોદરાને વીરવડલે
વૈશાખી ગણેશ ચતુર્થી સં. ૧૯૭૬

જન્મશંકર મહાશંકર બુચ.
—લલિત

પ્રોત્સાહન.

રચનાર: રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

ઝીલનાર: 'મંજનૂન.'

જય ! જય ! દીપક છે તૈયાર
તમ હૃદયજવાલ ધરી કરો એ જ્યોતનો વિસ્તાર.
તારક ભૂમિના યાત્રાળુનો તિમિરનાશક નાદ
શાનુ ઉદયને શિખર ચડવા મોકલે છે સાદ. જય.
તમ કીર્તિના ગીતો ગજાવે અપ્સરાનો સાથ
જયનો સિતારો લે તમારો વિજયધ્વજ નિજ હાથ. જય.
શાને પછી નિર્બળ બનો ? શાને ગુમાવો શૂર ?
ઓ બન્ધુઓ ! કયાં હૃદયબળ એ ? કયાં તમારૂં નૂર ? જય.
છો પવન ધૂધવે વનવને, અન્ધાર ભૂલવે ભાન,
ભીષણ સ્વરો છો ઘુવડ એ ગાતાં રુદનનાં ગાન. જય.
આકાશને શિખરે ઉભા મન્ત્રો ફિરસ્તા ગાય,
યુગયુગજૂની એ પ્રાર્થના તમ ભાલ પર અથડાય. જય.
"દૂર દૂર તિમિર મને અખંડિત એક જ્યોત બતાવ,
મૃત્યુ નિવાર અને અનન્ત અમરપણામાં લાવ." જય.
નિદ્રા તજો, ફેંકો નિરાશા દૂર, ધરવા ભાન,
જાગો, ફરી ગૌરવ ધરો, છો જ્યોતિનાં સન્તાન. જય.

શિકારી.

લેખક—એક બ્હેન.

વસંતતિલકા—

સંધ્યા સલુણી બહુ રંગ ભરી હતી ને,
શીળી અનિલ લહરી સુખદા હતી તે;
પક્ષી ગણો કિલકિલાટ કરી રહ્યાં'તાં,
વ્હેતાં હતાં સરિતનાં જળ ગીત ગાતાં.

અનુષ્ટુપ—

હવામાં, વૃક્ષવાડામાં, વ્યોમે ને સરિતા જળે,
છાઈ'તી સર્વ સ્થાનોમાં, રમ્ય નિસર્ગની કળા.

વસંત—

એવે સમે તીર ગ્રહી નિજ હસ્તમાં ત્યાં,
આવ્યો શિકારી ક્રૂર ને સહુ વૃક્ષ ધ્રુજ્યાં;
તેનું હતું વદન મ્લાન થયેલ દુઃખે,
નેત્રો તથાપિ બહુ ક્રોધ ભર્યાં હતાં તે.
'આજે વને વન બધે ભટકી ફર્યો હું,
શિકાર કાંઇ તદપિ નવ હાથ લાગ્યો;
એવું વદે દુઃખ ભર્યું પણ એહવે તો,
દેખી કંઈ જળ મહીં ખૂબ હર્ષ પામ્યો.

શિખરીણી—

હતાં પંખીડાં બે નદિ જળ પરે રમ્ય દિસતાં,
વિના શંકા કાંઇ દુઃખ તણી, અહો ! નૃત્ય કરતાં;
રમી કૂદી જાતાં દૂર ફરી વળી આમ ફરતાં,
અને સાથે સાથે રહીં નવ ક્ષણું દૂર જ થતાં.

માલિની—

અરર પણ શિકારીને દયા ના જ આવી,
કર મહીં ધર્યું'તું તે તીર દીધું જ છોડી;
જઈ તીર ખૂંચ્યું પેહું એકના અંગમાં ને,
દૂર દૂર ગયું પેલું અન્ય પક્ષી ત્યહીંથી.

શિખરીણી—

પછી શિકારીએ મૃત શરીરનું ભક્ષણ કરી,
નિવારી ક્ષુધા ને દુઃખ સહુ ગયો સત્વર ભૂલી;
'પ્રભુની કેવી છે મુજપર કૃપા!' એમ વદતો,
ગયો આવાસે ને સુખી દિલથી નિદ્રાધિન થયો.

વસંત—

નિદ્રા પરન્તુ સુખદા નિવડી નહીં તે,
સ્વપ્ના મહીં મૃતક પક્ષી દીઠું અરે રે!
ને પત્ની ત્યાં મૃતકની અધિરી ઉભેલી,
કે'તી હતી અતિવ દગ્ધ દિલે બિચારીઃ
'રે તું શિકારી ક્રૂર આમ થઇ શકયો કાં?
રે માહરી જીવનજ્યોત હરી લીધી કાં?
શું તેં કર્યું નહીં શકે સમજી કદી તું,
જોજે સરિતજળ માંહ્ય પ્રભાતનાં તું.'

અનુષ્ટુપ—

પ્રભાતે શૂન્ય ચિત્તે તે, કીનારે નદિને ગયો;
દુઃખે દગ્ધ થતું પેલું, પક્ષી ત્યાં તરતું હતું.

શિખરીણી—

અહો કાલે કેવાં રમત રમતાં'તાં સુખ ભરી,
વિના સાથી આજે સુખદ કંઇ એને મન નથી;
નથી શીળી લ્હેરો મધુર સરિતાનું ગીત નથી,
અને શિકારીની ભૂખ પણ નથી કાલ સરખી.

વસંત—

આવ્યું સમિપ ત્યહીં પક્ષી અને અહો હો!
ચંચૂ પ્રહાર નિજ વક્ષઃસ્થળે કરીને;
વિયોગના દુઃખ તણો પણ અંત આણી,
અર્પી દીધું શરીરને સતી ધર્મ જાણી.

અનુષ્ટુપ—

તીર ઘેર મૂક્યું'તું તે, લેવા પાછો ગયો નહીં;
દુઃખ પામી શિકારી તે, દૂર કયાંય જતો રહ્યો.

કલાપીનું અનાલાપી ગુંજન.

દુનિયા,

હું કોણ માત્ર? અરેરે! મેં તો હજુ કાંઈ સાર્થક ન કર્યું! ઓગણીસ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. ઘડી પલની કોને ખબર છે! ક્યાં કૂદું? ક્યાં પડું? આ બધા મ્હારા ગુરૂ-વિદ્વાનો માત્ર. હું એમનો શિષ્ય, એમને લજવાવું છું. હું શું સારૂં કરી શકું? ક્યાં દોડી જાઉં? હું કોણ થાઉં? રાજા? લેખક? રાજા એ તો કાંઈ નહિ. બસ, લેખક થાઉં. Words are but leaves, deeds are fruits. પણ આ શબ્દો નથી; આ તો છે હૃદયના ઉમળકા. 'ઉતાવળા સો બ્હાવરા, ધીરા સો ગંભીર.' લેખક થવું કાંઈ ખાઈ જવાનું નથી. કાંઈ ચિંતા નહિ. મનુષ્ય યત્ન, ઈશ્વર કૃપા.

લી. સર્જાઈ થતો લડવઈઓ.

નોંધ:—સને ૧૮૯૩ માં છગનલાલ પંડ્યાની કાદમ્બરી સંબંધી પત્રની પાછળ આ ઉદ્‌ગારો સ્વર્ગસ્થે ગુંજેલ છે. આ અને આવતા અંકોમાં પ્રગટ થનાર બીજા સજ્જનો ઉપર લખેલ સ્વર્ગસ્થ કલાપીના અપ્રસિદ્ધ પત્રો અમને સુપ્રત કરવા માટે સંપાદક–મંજુલાલ દવે–નો આભાર માનીયે છીએ.—અધિ.

મ્હારૂં ખરૂં જીવન.

સૌ. ઇંદુમતી ઠાકોર.

પ્રભુ !

મ્હારૂં ગત જીવન મ્હારૂં તો નહિં જ ને? ઘડીકના નાશવંત સ્વપ્ન સમું તે ઉડી ગયું. હવે તો તેના પડછાયા જ સ્મૃતિભંડારમાં રમે છે. એજ માગ બાકી રહેવામાં.

પ્રભુ! જે સમય આવનાર છે તે તો હજી આવ્યો નથી. તેને ત્યારે હું મ્હારો કયમ કહી શકું? મ્હારૂં આવતું જીવન પણ મ્હારૂં નહિ જ ને?

હાલની ક્ષણો જ ત્યારે તો મ્હારી કહી શકું. એજ મ્હારી ખરી પુંજી. એજ મ્હારૂં ખરૂં જીવન. નહિ પ્રભુ?

તો પછી એવી નકામી વાત શી કરવી? હાલ તો ત્યારે ત્હારી પ્રેરણાથી વા દૈવી શક્તિથી, આ જ ઘડીએ તુજમય થાઉં, તને જ ચાહું, ને તને જ જોઉં, અને તેમાંજ મ્હારા જીવનની સફળતા માનું.

પ્રભુ! મ્હારા જેવા અજ્ઞાનને અસત્માંથી સત્માં, તિમિરમાંથી પ્રકાશમાં, મૃત્યુમાંથી અમરપણામાં જવાની શક્તિ પ્રેર.

મ્હારા હૃદયની નાની શી તળકડીમાં એવું કંઈક ભર કે જેથી હૃદયમાંથી ત્હારાં જ રસગીત નિરંતર ઝરે.

હાલ એટલુંજ મ્હને કરવા દે. પ્રભુ!

સ્મૃતિ–ગીતઃ

રચનારઃ રાજકવિ ટેનિસન.
ઝીલનારઃ 'પ્રણયી.'

" Strong Son of God, Immortal Love."

—*In Memoriam.*

અર્પણઃ—

પ્રભુપુત્ર અમૃત પ્રેમ બલવત !
નીરખીએ ન તને અમેઃ
અજ્ઞેય તુજ અસ્તિત્વ કિન્તુ
માનીએ શ્રદ્ધા વડે ૧

તમ–જ્યોતિગોળ અનેક, વળી
જનપશુ જીવિતમૃત્યુ, ને
રે! તેથી રે પરજીવનવતી
તુજ સૃષ્ટિ શાશ્વત શી ઝગે ! ૨

શે સર્જ્યાં અમ માનવી ?
નવ જાણીએ, પણ માનીએ
મનુજ મટાવી દેવ કરવા
યંત્રણા તુજ પેખીએઃ ૩

દેવ તું, તું માનવીઃ
શુદ્ધતમ, પુનિતતમ તું વિભુઃ
અમ વાંછના તન્મય થતાં
અમ દેવઃ માનવ તું પ્રભુ ! ૪

સંવાદ મંનદ્ધર આ મીઠા
જગ ધર્મપંથ બહુ બહુ રચે;
કિન્તુ સાન્ત અપૂર્ણ સૌઃ
વિણ–આદિઅંત તું તો દીપે ! ૫

બસ એક શ્રદ્ધાઃ જ્ઞાન નાઃ
જ્ઞાન કેવળ દૃષ્ટનું:
ને જ્ઞાન પણ તુજ જ્યોતિકિરણું
માનીએ અમ તમસનું.

તો છો વધો એ જ્ઞાન સ્થળસ્થળ,
સંગ સન્માને વધોઃ
ચિત્ત–આત્મા ઉભય જેથી
પુનિત સ્વરમાધુર્ય વહો.

અજ્ઞાન ને ય અભક્ત અમઃ
અવિચાર્યું આદરી વંચના
તુજ ભાવ વેડફીએ બધાઃ
ક્ષમ તે સુરક્ષ, દયાકરા !

પાપ પ્રભુ, મુજ માફ કરઃ
ને માફ કર મુજ ગુણ ગણ્યાઃ
કાંકે તું એ ઉભય કેરા
ન્યાયદાતા છે પિતા !. ૮

માફ કર મૃત મિત્રની
મુજ શોક–અંજલિ આ ઉંડીઃ
માફ કર અવમાનના તુજ
શોક–આધિ મેં ધરી. ૧૦

અવ જો, ધરી આસ્તિકતાઃ
તુજ ન્યાયદીપ્તિ મેં સહીઃ
મૃત મિત્ર મુજ માનું વસે
તુજ સંગ શાશ્વત–તટ નહીં. ૧૧

સમયનો જ વિકાર સૌઃ
મુજ ખોટ ભાવિ લાભ શું !
નવ કિન્તુ તે અવ નીરખું:
ને પ્રેમ–શોક ઉભે ધરું.
ના સમય મુજને અવગણેઃ
ના પ્રેમ–શોક ઉભે દૂભેઃ
ના સભય હું ભવસાગરે
એ ત્યાગથી ધરૂં ગ્લાનિને.

આ વૃદ્ધ વૃક્ષ અહીં ઉભું:
યુગયુગના અનુભવ ઝીલ્યું:
તેજ છાયા શા વ્યતિકરની
ઉપેક્ષા ધરી રહ્યું.
ને માનું લાગણીહીણુ તત્સમ
જીવિત મુજ આ થઈ રહોઃ
હઠયોગ શી એ સહનશીલતા
ઉર મુજ છવાઇ રહો.

ઓ શોક, શું શીખવે છ તું ?
માયા બધી, મિથ્યા બધું:
ભુતના ભડકા સમું
પ્રારબ્ધ સહ પ્રોયું સહુ,
તુજ પાઠ આ હું શું પઢું !
પુરૂષાર્થ શું મુજ અવગણું ?
વા નિરાદર આદરી
પ્રવેશ તુજ અટકાવું શું ?

રાત્રિએ, નિદ્રા વિષે
અવર્ણ્ય કે। ઉર્મિ ઉઠે,
ને સર્વ ગાન રીઝી રહી
મુજ ભાન સંધુ યે હરે.
ને ભુલું કે મેં ખોયું શું !
ને ઘસઘુ એકજ મૃત્યુ હું:

પણ પ્રભાત ફરી ઉગેથી
ઓસરે મુજ શોક શું !

આ શબ્દ દ્વારા શોક મુજ
હું ઉચ્ચરૂં–શું પાપ એ !
અર્ધ ઉઘડયા આત્મ કેરી
કથા એ કરૂં કાં અરે !

"મરણ મર્ત્યની પ્રકૃતિ"
ને "સાન્ત્વના જીવતાં થકી"
જનશ્રુતિ એ: નવ સત્ય એ:
રૂદન જગજગ જો, તરે.
પુત્રખોયાં માતપિતા,
પ્રીતમખોઈ પ્રિયતમા,
ને મિત્રખોયો હું ય હાં
રડીએ: ન ખોટ પૂરાય ક્યાં !
નિત્યના કૌમાર અવ–
લખીઆં લલાટે એહને:
નિત્યની નિર્મિત્રતા
લખી હા: લલાટે મુજને.

અનુષંગી એની સ્મૃતિ તણાં
આ ગૃહ–ઉપવન જે બધાં–
અંધાર એના મૃત્યુરંગી
આજ એ સૌ ધારતાં.
પણ એક મુજ સંપજતા
તેને રૂચી કવિતા તણીઃ
તો તજી તેની છેડી ગાઉં
શોક–ગીતા મિત્રની.

ઓ વાયુજલ આકાશ સૌ !
એ નાવ નિર્ભય અહીં મૂકો.
જ્યાં મિત્ર મુજ મૃતદેહમાં
નિજ જન્મભોમ પ્રતિ વળ્યો.

આ મોહ મર્ત્યોનો ન શું ?
આ વાસના નિર્બળ ન શું ?
નિજ-ભોમ ને પરભોમના
મૃત દેહને અવ ભેદ શું ?

સર્વત્ર શાન્તિ રાજતી:
નૈરાશ્ય મુજ શાન્તિ—ડુબ્યું:
જલધિ પર પણ શાન્તિ ઉંડી:
મૃત્યુ—શાન્તિશું એ તનુ.

ઘડિ આંમ મુજ અશાન્ત તે
ભરસાગરે મિલન ચહે:
ઘડિ સ્વપ્ન સઘુ એ ગણી
મૃત મિત્રને અમૃત લહે.
ને સજીવ તેને ભેટવા,
નાવ પર સત્કારવા,
અવિકૃત તેને પામવા,
કલ્પનાવશ એ ઘુમે.

પણ પ્રકૃતિ બદલાય શી!
ગઇ શાન્તિ ક્યાં? ક્યાં આ સ્થિતિ!
સંવાદી એક અશાન્તિમાં
મુજ શાન્તિ ગે વહી જાય શી!

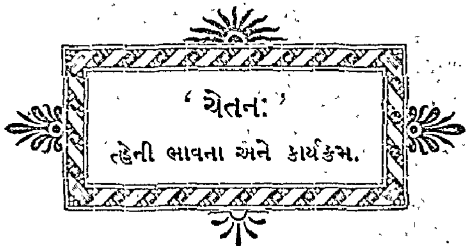
મુજ ચિત્ત શોકાન્વિત જે
બદલાય પ્રકૃતિ ભેદથી?
વા વિકૃતિ સહુ બાહ્ય આ
અવિકૃત શોક-ઉંડાણની?
વા વેદના શું કારમી
મુજ ચિત્તને વિચલિત કરે?
ના ભેદ સત્યાસત્યના
મુજથી જરિ યે ઉકલે.

• અણમૂલું મુજ રત્ન તે
નાવ ધરી આ આવતું:
ને ભાવિ નિજ યાત્રાતણી
મુજ આશીષો અવ ઝીલતું]

પ્રકૃતિજ મુજ અભિરુચિ
હવાં સંતોખાઇ શી!
જ્યાં જનન, ત્યાં નિધનન અહો!
મુજ મિત્રનું: બસ તૃપ્તિ શી!
ને હોય મુજ ઉર્મિ હજુ
એને સજીવ કરવા ચહે:
મૃતપ્રાય મહીં મુજ પ્રાણ ફુંકી
અમીજીવન છાંટી રહે.

(સંપૂર્ણ)

'ચેતન:'
ત્હેની ભાવના અને કાર્યક્રમ.

ચેતન એટલે જીવનના સુવાસ; ચેતન એટલે પ્રફુલ્લતા; ચેતન એટલે આત્માની અનિમિષ જાગૃતિ. ચેતનવન્તા સમાજમાં ઉંચી રસિકતા હોય, પુણ્યપ્રેમ હોય, અને મનુષ્યોને સદ્વિચાર વ્હાલા હોય. જ્યાં જ્યાં ચેતનના પ્રકાશ પ્રસર્યા હોય ત્યાં ત્યાં માનવીહૃદયની પુણ્યવાંચ્છનાઓ પોષાય અને પ્રફુલ્લે,—ત્યાં ત્યાં હૃદયમાં ભગવાનની સાથે બિરાજેલા શયતાનને શમાવવાના સબળ અને સતત પ્રયત્નો જીવને જોખમે પણ મનુષ્યો કરતાં હોય.

આત્મગૌરવ—self-reverence—ની સાચવટ એ ચેતનમન્દિરનું પહેલું પગથીઉં, —જ્હેના વિના નથી કાર્યસિદ્ધિ કે નથી જીવનની સફળતા. નરનારીઓને હૈયે ચેતનના દેવરંગી ફુવારા ફુટી રહ્યા હોય તો તેઓ સ્હેલાયથી જ સ્હમજી શકે કે જ્યારે જ્યારે માનવીના આત્મગૌરવને સ્હેજે આંચ આવે છે ત્યારે ત્યારે આત્મા કકળે છે, વિશ્વતત્ત્વો કંપે છે, અને પ્રભુ પોતે દુભાય છે.

અસ્મિતાનું આવું ભાન અને આત્મગૌરવ, આવાં ચેતન અને પ્રફુલ્લતા, આવી પરમ વન્દનીય પુણ્યવાંચ્છના અને પ્રકાશપ્રિયતા અત્યારે આપણા ગુજરાતમાં—અને જગત્‌માં—છે? અને નથી તો કયાં કારણોથી? તે મહા ભાવનાઓના સ્વર્ગીય પરિમલ ધેરેઘેર પ્રગટાવવા અને પ્રસારવા માટે શું કરવું જોઇએ? અને જે કાંઇ કરવું જોઇએ ત્હેનો આરંભ પણ કરવાને આપણે તત્પર છીએ કે હજી થોડા સૈકા સુધી ઉંઘ લેવાનો વિચાર છે?—આ પ્રશ્નો મહાપ્રશ્નો છે; એકાદ માણસ કે એકાદ માસિકથી ત્હેના ઉત્તર દઇ શકાય એમ નથી—પૂર્ણપણે દઇ શકાય એમ નથી. તેવા ઉત્તર આપવાનો યત્ન સુદ્ધાંત થાય ત્યાર પહેલાં આપણા સમસ્ત જીવનપ્રદેશનું વિહંગાવલોકન થવું જોઇએ. તેવું અવલોકન આ ન્હાના લેખમાં થઇ શકે નહિ; છતાં એ વિશે અહિં થોડાક વિચારો રજુ કર્યા છે જે પરથી સ્હમજાશે કે 'ચેતન'ના સંચાલકો કયા પ્રકારનું કાર્ય કરવા ધારે છે અને કેવા આદર્શોથી પ્રેરાઇને તે કાર્ય તેઓ હાથ ધરે છે.

૧

ગુજરાતીઓની મનોવૃત્તિ ભાવનાપ્રેમી છે તેના કરતાં વધુ અંશે વ્યવહારપ્રેમી છે. માનવ જીવનની ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાઓને અહિંઆં પોષણ કરતાં પ્રહારનો લાભ વધારે મળે છે. ચાર છ માણસની મંડળી મળી હોય ત્યાં ભૂલેચૂકે પણ એકાદ સારો વિચાર કે સારી વાત

તમારાથી કહેવાઈ જાય તો તે વ્યવહારભક્તો તરત જ તમને હસી કહાડશે, અને તેવી 'મ્હોટી મ્હોટી વાતો' કરવાને બદલે, વિધાતાએ જેવું જીવન તમારે કાજે નિર્માણ કર્યું હોય તે મૂગે મોઢે સહી લેવાની સલાહ તમને મળશે. મનોરથો અને મહેચ્છાઓનું જ્યાં આવું સન્માન થાય ત્યાં અસ્મિતાનું ભાન ક્યાંથી હોય? સ્વમાન કે ચેતન પણ ક્યાંથી હોય?

અને છતાં, આખું યે ગુજરાત આવું નથીઃ "ગુજરાત એક મહા વૃક્ષ છે. તેનાં મૂળોમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ છૂપાયો છે, તેની ડાળે નર્મદો અને ગાંધીઓની કૂંપેરા ફુટી છે."* તે પુણ્યવિભૂતિઓ ન પ્રગટી હોત, અને ગુણીયલ ગુજરાતી રમણીનાં રૂપગુણની રસજ્યોતે આપણું જીવન ન રસાયું હોત તો અત્યાર પ્હેલાં 'બયકાર' લોકોને હાથે ગુજરાત હતું ન હતું થઈ ગયું હોત; અને એક પ્રજા તરીકેનું ગુજરાતનું ભાવિ જીવન ભયવિમુક્ત રાખવું હોય તો સહુ યે ગુજરાતીઓએ તે રસ-પુણ્યના લ્હાવા લેતાં શીખવું પડશે- શીખવું પડશે' એટલા માટે કે અત્યારે આપણામાં તે નથી. આજથી તેત્રીશ વર્ષ પર નવલરામે લખેલા શબ્દો આપણે આજે પણ સાચા પાડીએ છીએ—અને સાચા પાડીને આપણી નિર્બળતા અને ભાવનાહીનતા સિદ્ધ કરીએ છીએઃ "કમાવું, કુટુંબને પોષવું, અને એ પૈસા મળે તો ખરચી નાત જાતમાં સારા કહેવાવું એ જ આ કાળમાં સાધારણ હિન્દુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે; એવી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે, અગર જો સ્વધર્મશ્રદ્ધા મોટે તો આ અપ્રવૃત્તિકાળે બહુ બોલાય છે."

ઉત્તમ વિચારો અને ઉર્મિઓ ભણીની આ ઉદાસીનતા કેટલેક અંશે સહુ યે પ્રાન્તો અને દેશોમાં છે, પરન્તુ વ્યવહારપ્રધાન પ્રાન્તમાં તે વધુ પડતી હોય તે પણ દેખીતું છે. આપણી રાજકીય જાગૃતિ આટલી મોડી થઇ તેનું કારણ પણ, આપણી અતિવ્યાવહારિકતા અને 'નાત જાતમાં સારા કહેવાઇને' બેસી રહેવાની ક્ષુદ્ર લાલસા, એજ છે.

૨

"ભાવના એટલે શું? આદર્શો કેવા હોય?"—આ વાતો આર્યભૂમિનાં નરનારીઓને નવેસરથી સમજાવવાની ન હોય; અને છતાં, આજની આર્યભૂમિ એ અસલની નથી માટે તે પ્રશ્નોની ટુંકી ચર્ચા અહિંઆં અસ્થાને નથી.

ભાવનાઓને વખોડનાર અને વગોવનાર વ્હેંતિયાંઓ જો જોઈ શકે કે સારૂં યે સર્જન એક મહાભાવનાનું પરિણામ છે, ત્હેને લીધે જ ટકે છે અને અન્તે ત્હેમાં જ સમાય છે, તો તેમને હાથે થતાં વગોવણાં ઘણાં ખરાં ઓછાં થઇ જાય; જો તેઓ જોઇ શકે કે જે વસ્તુને ધર્મવેત્તાઓ 'આત્મા' કહે છે, જેને આપણે નિત્યજીવનમાં 'જીવ' કહીએ છીએ, અને જેને આપણે નિત્ય જીવનમાં છુટે હાથે અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ વડે ખરચીએ છીએ, તે વસ્તુ પોતે જ એક ભાવના છે, અને આપણી સર્વે યે પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરે છે,—તો તેમને સ્હમજાશે કે ભાવનાઓ હજી સ્વર્ગવાસી નથી થઈ, સંસારમાં અવતરે છે;—તો તેમને સ્હમજાશે કે, ભાવનાઓ સરજાણી છે તે સાચી પડવા માટે જ, માત્ર ભાવનાહીનના પાદપ્રહારો સ્હેવા માટે નહિ. આત્માની તે અભિલાષાઓ

* पावणनी प्रभुता પૃ. ૧.

સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને વિટંબનાઓ પડે છે: સાચું બોલવું એ સ્હેલી વાત નથી; પ્રેમને ઓળખવો એ સ્હેલી વાત નથી; (જો કે આપણા માસિક-કવિઓનો અનુભવ જૂદો છે) અને સ્વાતંત્ર્ય સાચવવાં એ પણ સ્હેલી વાત નથી. અને છતાં, આ બધી વિટંબનાઓ વટાવ્યા વિના આપણો છૂટકો નથી. સવખતે ને કવખતે માનવજીવનની સીમાઓને આગળ ધરવી અને શકયતાઓને પીછાનવી પણ નહિ,–એ હીચકારાનાં લક્ષણ છે; સાચો પુરૂષ તેમ કરે નહિ. તે તો હમ્મેશને માટે જાણી રહે કે ઉન્નત ભાવનાઓ વિના આ લોકમાં ચેતનભર્યું જીવન નથી, અને પરલોકમાં પ્રભુદર્શન નથી; કોઈક બીજાનું જ દર્શન છે, અને આ કારણથી જ આદર્શપ્રેમી સત્પુરૂષો અને સન્નારીઓને જ્યારે હોય ત્યારે હલકાં પાડવાની નારકી પ્રથા હવે બંધ પડવી જોઈએ. અન્ધ બનીને આદર્શોને ઉતારી પાડવાની ટેવ હવે વધુ વખત ચાલુ રહેશે તો ઘેરેઘેર નરકની નીચતાઓ પ્રગટશે–ઘણે ખરે ઘેર તો પ્રગટી પણ છે. આપણે હમણાં જીવવાની રીતે નથી જીવતા અને મરવાની રીતે જીવીએ છીએ હેનું કારણ પણ એટલું જ કે સનાતન ભાવનાઓને અળગી કરીને ક્ષણભરનાં સુખ સગવડને હદથી જ્યાદે સ્વીકારતાં આપણને શરમ નથી આવતી.

ભાવનાઓની ભવ્યતા વિશે લેખો લખવાથી જ જગત્ ભાવનાપૂજક નથી થવાનું એ વાત અમારા ધ્યાન બહાર નથી; અને તોપે, આ પણ શું ખરૂં નથી કે આપણી વ્યવહારરસિકતાનો ખરો ઉપયોગ તો સદ્ભાવનાઓને નિત્યજીવનમાં ઝીલવા અને ધટાવવાના ઉપાયો શોધવા અને આચરવામાં થવો જોઇએ? ખરી ખરા ભાવનાપ્રેમીની કસોટી પણ અહીંઆ જ છે; જે વ્યવહારવિદ્યાને દુનિયાંદારીઓ ધનપ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરવામાં વાપરે છે હેને તેણે પોતાનાં 'સ્વપ્નાં' સાચાં પાડવામાં વાપરવાની છે. ઉપરાન્ત, જગતની જડતા અને કઠોરતા તે માર્ગમાં આડખીલીરૂપ થાય તો તેની પગે પોતાની વિશુદ્ધ ઊર્મિઓને ચ્હેની મૂકવાને બદલે તે તે વિઘ્નોની સ્હામા વીરત્વથી બાથ ભીડવા જેટલી સબળતા અને સહનશીલતા પણ તેનામાં જોઇએ. પરન્તુ આવું અપ્રતિમ ચારિત્ર્યબળ બહુ થોડામાં હોય છે; ઘણું ભાગે એમજ બને છે કે વીશમા વર્ષ સુધી જે ભાવનાઓનો પૂજક હોય તે એકવીશમેથી તેમનો દુશ્મન બનેછે. 'નાત જાતમાં સારા' કહેવાવાનો ક્ષુલ્લક લોભ હવે વધતો જાય છે; સ્વર્ગમાં સારા કહેવાવાનો સંપૂજ્ય લોભ ઉડી જાયછે આવી અસ્થિરતા અને મનોબળની આવડી મોટી ખામી, એ અંતે મનુષ્યહૃદયની એક અનિવાર્ય સ્થિતિ છે એ ખરૂં; અને એવાજ અસ્થિર અને બળહીન આપણે રહેવું તો સાચા મનુષ્યત્વમાંથી બ્રતલ થઈશું એપણ ખરૂં. જે અનિવાર્ય હોય તેને 'નિવાર્ય' કરવાની શક્તિ માનવાત્મામાં નથી તો બીજે કયાં છે ? અને તે શક્તિને વણવાપરી રાખીને હજી કયાં લગી જગતને ઝેરાળું રહેવા દેવું છે ? થોડાઘણાયે અમૃતપ્રેમી નહિ નીકળે ?

આ વચનો વાંચીને વ્યવહારપૂજકોએ ક્રપાળે ત્રિશુળ ચ્હડાવવાની કે ખમાં ચ્હડાવવાની જરૂર નથી; જે પ્રભુ હાલને કાજ અન્તઃશય્યામાં પોઢી ગયો છે હેને જગાડવાની માત્ર જરૂર છે. જો થોડાંઘણાં યે ઉરમાં એ જાગશે તો તેવા પૂજકો જોઇ શકશે કે આદર્શ પ્રેમીનાં અસંતોષ ને અધીરતા કુદરતી છે, કૃત્રિમ નથી; વળી તેઓ જોઇ શકશે કે તેની અસંતોષવૃત્તિને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ કુદરતીજ જોઇએ. તે વૃત્તિને દબાવી દેવી એ કૃત્રિમ ઉપાય છે; હેને સમભાવથી સમજીને હેની ફરિયાદો દૂર કરવા માટે પેલું પ્રખ્યાત વ્યવહારજ્ઞાન વાપરવું એ કુદરતી ઉપાય છે. અન્તર્દષ્ટિ આવી રીતે ઉઘડશે તો આપણે એ પણ જોઈ શકશું કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને વ્યક્તિવિકાસની

ઝંખતા એ 'પશ્ચિમના પવન' નથી, એ તો માનવીહૃદયની મહાવાંચ્છના છે. વળી એ પણ જણાશે કે પશ્ચિમના જડવાદ કરતાં આપણો જડવાદ વધારે બેશરમ છે. તે જડવાદ છ ગોક છે; આપણો છાનો છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓએ તો એક મહાયુદ્ધ લઢીને જગત્ સમક્ષ કબૂલ કર્યું છે કે 'અમે ઇસુના ઉપદેશ ઉવેખ્યા' આપણામાંના કેટલાક તેવું કહેવા તૈયાર છે ? અને તે પ્રજાઓને અધ્યાત્મધર્મ શીખવવાની આશા રાખનારા આપણા ચેતન-વાદમાં અત્યારે કેવાંક ચેતન છે ? સમાજનાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ અનિષ્ટોને ધર્મને નામે લઈ ચલાવવાની આત્મઘાતી પ્રવૃત્તિ, આપણા ઘણાખરા બ્રાહ્મણો અને ગુરુઓની શઠતા અને નીચતા, આપણાં વૃદ્ધલગ્નો અને બાળલગ્નો, આપણા વરવિક્રયો ને કન્યાવિક્રયો, આપણી વિધવાઓની કફોડી સ્થિતિ, આપણી અન્ધશ્રદ્ધા ને શાસ્ત્રગુલામી, અને 'ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષ' ને નામે ધનપ્રાપ્તિને અપાતી વધુ પડતી અગત્ય તથા તે માટે યોજાતા પચરંગી પ્રપંચો,—આ સહુમાં છુપાયલો ભયંકર જડવાદ યૂરપ અમેરિકાના ઉઘાડા જડવાદ કરતાં ચાર ચાસણી ચ્હડે તેવો નથી શું ? અને તે દેશોમાં તો અનિષ્ટોને ટાળવા માટે સાહસ અને સક્રિયતા છે; અહિંઆં તો સાહસ કે સક્રિયતાનું નામ પણ દેવાય તો માથા પર કુહાડો મારે તેવું વર્તન સમાજનું છે. ચેતનવન્તી પ્રજાનાં આ લક્ષણ નથી; અને ખરેખરું ચેતન પ્રગટ્યાં હોય તો, યોગ્યતા સિદ્ધ કર્યા પ્હેલાં બીજી પ્રજાઓના ગુરુ થવાની વાતો કરવાને બદલે આપણી જ પડી ભાંગેલી પ્રજાને નવેસરથી રચવાના પ્રયાસો પૂર જોસથી, ખરા દિલથી, અને વિના વિલમ્બે શરૂ થયા હોય.

૩

આપણા રાષ્ટ્રજીવનમાં વસન્ત પધારી છે એ વાત ખરી; પરન્તુ એ વસન્તને વધાવનાર ને ભોગવનાર કેટલાં સજ્જનસજ્જનીઓ આપણા દેશમાં અત્યારે તૈયાર છે ? એમ તો પ્રભુની વસન્ત પણ વર્ષેવર્ષે આવીને ઉડી જાય છે, પણ કેટલાંક જગજ્જનો રસભોક્તારૂપે હેને ઉલ્લાસેલ્લાસે વધાવે છે ?—

'Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air';

વસન્તનાં વનપુષ્પો અણસુંઘ્યાં જ કરમાય છે તેમ રાષ્ટ્રવસન્તના રસોદ્યાનો અનુપભોગ્યાં જ કરમાશે તો રવીન્દ્રનાથનાં પુણ્યબોલ અને પયગામણી નિષ્ફળ નહિ નીવડે ? તે સુધન્ય સન્દેશાઓ સુણ્યા પછી પણ સદ્ભાવનાઓને વિના વિચાર્યે હસી કહાડવાનું આપણે ચાલુ રાખશું, યુવાનોની ઉન્નત અભિલાષાઓને ઉત્તેજવાને બદલે તોડી પાડવાનું ચાલુ રાખશું. સાહસપ્રેમને પોષવાને બદલે જ્યારે ત્યારે દાબી દેવાનું ચાલુ રાખશું. બાળકોને અમૂલ્ય રત્નો પેઠે સંભાળથી ઉછેરવાને બદલે તેમને વધુ પડતા ધાકથી કે વધુ પડતાં લાડથી બગાડી મૂકીને ભવિષ્યના જગજ્જીવનને મોતફટકાઓ મારવાનું ચાલુ રાખશું, કુલીનતા અને કેળવણીનાં સંસ્કારો પામ્યા છતાં પણ પત્નીઓને રાત દહાડો દીમકાવનું. વિલાસપૂતળીઓ તરીકે જ ગણવાનું, અને નજીવા વાંક ખાતર તેમની પર ઝાડનાં ઝાડ તોડી પાડવાનું ચાલુ રાખશું, અને ધન કમાવાની ધમાચકડીમાં આપણા પ્રભુને અને આપણી

પ્રાણપ્રફુલ્લતાને ઉદ્ધતપણે વિસારે નાંખવાની અતિપ્રવૃત્તિ છે તેવી જ ચાલુ રાખશું,-તો પયગમ્બરોના પુણ્યસન્દેશ સુણવાની યે આપણી યોગ્યતા કેટલી? અને આ બધી પાપણી પ્રવૃત્તિઓને છે તેવી જ અધમ રાખવાથી તથા અસ્ખલિતપણે વ્હેવા દીધાથી આપણી મહા મૂલ્યવાન મનુષ્યતા રોજને રોજ વધુ વધુ ખંડિત થતી જાય છે એ વાતનું ભાન થતાં હજી કેટલાક સૈકા લાગશે?

૪

આપણા સાહિત્ય જીવન અને સામાન્ય સમાજ જીવન વિશે પણ એ ત્રણ હકીકત નોંધવા જેવી છે.

ગુજરાતનો રસાત્મા અત્યારે નીરોગી નથીઃ યુવાન વાંચકોનો મ્હોટો ભાગ જે પ્રકારના સાહિત્ય પર પોષાય છે તે સાહિત્ય કલાહીન અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજના છે. સાક્ષરો અને સાહિત્ય નેતાઓ આ દુર્વેગને રોકી શકે; અને એક દંડીઆ મ્હેલોમાં વસવાની પોતાની 'શાન્ત' મનોવૃત્તિને સ્હેજ બદલીને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઉત્તમ ગ્રન્થો અને ગ્રન્થકારોને લોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબન્ધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અસ્ખલિતપણે અને એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નથી કર્યું તેને લીધે તો કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને 'શબ્દજાળ' તરીકે ઓળખાવીને છીંછરીઆ મગજના છાલકા ટીકાખોરો ગુજરાતને છેતરે છે-ગુજરાતને કુપંથે દોરે છે. રોજ ઉઠીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુરૂષોનું પોતાનું સાક્ષરત્વ નામનું જ છે; અને કલાની પરીક્ષા તો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવડશે. તેવાઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્યતંત્ર ક્યાં સુધી રહેશે?

* * *

આપણામાં નથી સાચો સંયમ કે નથી સાચી શૂરતાઃ નજીવામાં નજીવાં કારણસર પણ આપણે મહાક્રોધના ગુલામ બની બેસીએ છીએ, એ આત્માનું વ્હેતીઆપણું દાખવે છે; અને ઘરના કોઠારમાં ફક્ત એક ઉંદર ભરાતાં ગુજરાતની વીરાંગનાઓ પ્રલયકાળ સમો શોર-બકોર મચાવે એ સ્થિતિ સૂચવે છે કે ભારતની ભાવિપ્રજાનું નસીબ ઉજ્જ્વળરંગી છે ત્હેના કરતાં વધુ અંશે કાજળરંગી છે. વીર-હૃદય વિનાનું જીવન એ જીવન જ નથી, એક પ્રકારનું 'જીવતું મોત' છે,—એ મહાસત્યને આપણે પીછાણશું ત્યાર પ્હેલાં હજી સોએક વરસ વીતશે એમ લાગે છે.

* * *

આત્મા આ પૃથ્વી પર અવતરે છે ત્યારથી જ પ્રભુસર્જ્યાં બન્ધનોનો ભોગ થાય છેઃ તે બન્ધનો તો સદાસર્વદા વન્દનીય અને સ્વીકાર્ય છે, કેમકે મોક્ષસાધન તરીકે ત્હેને વાપરી શકાય છે. પરન્તુ માનવસમાજ તે બન્ધનોને પોતાના લોખંડી અને લકડીઆ નિયમો વડે જ્યારે વિના-કારણ વધારી મૂકે છે ત્યારે તો જીવવાનું જ ભારે થઇ પડે છે. વધુમાં, જાણે તેવી જિન્દગીની અસહ્યતા ઓછી હોય તેમ, હાલના હિન્દુસમાજ જેવા ચેતનહીણા સમાજો તે બન્ધનોનું લોખંડીપણું અને લકડીઆપણું એટલું તો સખત અને કચરનારૂં કરી નાંખે છે, એટલું તો હદ

પરાન્નનું કરી નાંખે છે, કે નરલોકમાં જ નરકયાતનાના અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય છે. પ્રભુના સૃષ્ટિ-જૂના આદેશ છે કે સંસારમાં સ્વર્ગ રચવાં; આવા સમાજોના અણલખ્યા આદેશ કે નરલોકમાં નરક રચવાં.

* * * * *

આપણી સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિશેના આ વિચારોથી પ્રતીત થશે કે આપણે આપણી જાતને જેવા શાણા, સંસ્કારી અને 'આગળ વધેલા' માનીએ છીએ તેવા આગળ વધેલા, સંસ્કારી અને શાણા થવાને હજી વાર છે. આપણી આજની રાજકીય જાગૃતિ એક છમકલા તરીકે પૂરી થવાને બદલે જો સંગીન સર્વદેશી અને ચિરંજીવી પ્રજાકીય જાગૃતિ તરીકે આપણને આગળ વધારવાના સાચા સાધન રૂપ કરી શકાશે, તો તે સદ્ભાગી સમો વ્હેલો-ઘણો વ્હેલો-આવશે જ્યારે ભારતની મહત્તા આપણે શબ્દથી બોલીને નહિ પણ કાર્યથી સિદ્ધ કરીને, સ્થાપીને, જગત્ સારાની વન્દના પામી શકશું.

'ચેતન' ની ભાવના પરત્વે હાલ તો આટલું જ બસ છે; હવે કાર્યક્રમ ભણી વળીએ.

૫

ધર્મચર્ચા અને સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનનાં અંગોપાંગ, અર્થશાસ્ત્ર અને ઐતિહાસિક ચર્ચા, વિખ્યાત પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનાં રસિક અને બોધક જીવનવૃત્ત, તેમ જ કળાવિવેચન, સાહિત્યવિવેચન અને સર્જક સાહિત્યની નવીન કૃતિઓ તેમજ બીજા પ્રકીર્ણ વિષયોઃ માનવપ્રવૃત્તિનાં આ સહુ યે અંગને ખીલવવા અને પોષવાના 'ચેતન' ને અભિલાષ છે; અને અમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે ગુજરાતના યુવાન, પ્રૌઢ, વૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ—સઘળા યે અભ્યાસીઓ અને વિચારકો પોતપોતાના ખાસ અને માનીતા વિષયોને ચર્ચનારા લેખો, નિબન્ધો, અને કૃતિઓ દ્વારા અમને સહાય કરવામાં પંગત પડશે નહિ. આ અગત્યના વિષયોની ચર્ચા કરનારાં માસિકો અને સાપ્તાહિકો યુરપ, અમેરિકામાં તો ચોકબંધ ઉભરાય છે; બંગાળ અને મદ્રાસ ભણી પણ ઘણાં છે; માત્ર આપણી બાજુએ જ બુદ્ધિવિકાસ અને બુદ્ધિવિલાસનું તેવું સાધન નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાનો ખરો માર્ગ તો એ જ કે મુંબાઈ ઇલાકામાં એક અગ્રણી અંગ્રેજી માસિક નીકળવું જોઇએ—અને સાથે સાથે સ્વદેશી ભાષાઓમાં પણ તેવાં માસિક શરૂ થવાં જોઇએ. એક જ માસિક એકલે હાથે આ ખોટ પૂરી પાડી શકે તેટલે અંશે તેમ કરવાની—ઉંચા વિચાર અને ઉંચી રસિકતા પ્રાન્તમાં પ્રસારવાની,—'ચેતન' ના સંચાલકોને અભિલાષા છે; અને વિદ્વાનો તથા ધનિકો તે કાર્યમાં સહર્ષ સહાય આપશે એવી તેમને આશા છે.

'ચેતન'માં છપાતા લેખોને પરીક્ષવાનું ધોરણ ઉંચું અને કાંઇક સખ્ત રહેશે તે વાત તો સુજ્ઞ લેખકો અને વાંચકો આ પરથી સ્હમજશે; અને છતાં, ભવિષ્યને માટે કાંઇક પણ સારી આશા દેખાડે તેવા નવીન લેખકોને સત્કારવામાં 'ચેતન' તત્પર રહેશે. આ સ્થળે આપણા 'કવિ' મહાશયોને બે બોલ કહેવાની જરૂર છે. પ્રેરણામૃતનાં બે ચાર ટીપાં યે ચાખ્યા વિના હાલ હાલ કેટલાક લેખક-બન્ધુઓને હાથે 'કવિતાઓ' લખાઇ જાય છે. તેવી પદ્યપંક્તિઓ 'ચેતન'માં પ્રકાશન

પામી શકે નહિ, એ દેખીતું છે: તેવી પંક્તિઓ સૂઝે એ જ પાપ છે; તેવી પંક્તિઓ કાગળ પર મૂકાય એ અઘોર પાપ છે; અને તેવી પંક્તિઓ છપાય તે પાપનું તો પ્રભુ પાસે પણ પ્રાયશ્ચિત નથી. આપણું જીવન જેમ જેમ વધારે સંસ્કારી અને સ્વમાનશીલ થતું જશે તેમ તેમ આ પાપો આપમેળે જ ધોવાતાં જશે; તો પણ, માસિકો અને પ્રકાશકોએ તે ધોવાનો યત્ન આદરવો હવે ઘટે છે.

સ્વતંત્ર વિચારો અને વિશાળહૃદયી ભાવનાઓને ઉત્તેજવી અને પોષવી એ 'ચેતન'નું આદ્ય કર્તવ્ય છે; અને તેથી જ, વિચારકોના જેટજેટલા પક્ષ ગુજરાતમાં હોય તે સર્વને પોતાનું વક્તવ્ય નિડરપણે વદવાને 'ચેતન' ન્હોતરે છે. ધર્મ અને સમાજનાં ક્ષેત્રોમાં સનાતનપક્ષ અને સુધારકપક્ષ; સાહિત્યક્ષેત્રમાં નરસિંહરાવપક્ષ અને ન્હાનાલાલપક્ષ (તેમજ 'સાહિત્ય' પત્રનો સરળતા—પૂજકપક્ષ); તથા શિક્ષણક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીયપક્ષ અને સરકારી પક્ષ: ગુર્જરવિચારશરીરનાં આ સહુ યે અંગોપાંગ 'ચેતન' માં સત્કાર પામશે. અલબત્ત, એ તો દેખીતું છે કે સ્હામાપક્ષ વિશે ટીકા કરતી વખતે હરેક પક્ષે સૌજન્યસદ્રુચિ સાચવવાં પડશે; જે લેખોમાં તે નિયમ ઘટતી રીતે નહિ પળાયો હોય તે લેખોને, તેમની બીજી બધી યોગ્યતાઓ અને ઉપયોગિતાઓ છતાં પણ, આ પત્રમાં સ્થાન આપી શકાશે નહિ.

૬

'ચેતન' ના 'સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર' વિભાગની ઉપયોગિતા સ્હેલથી સમજાશે. જીવન્ત અને વિદેહી ગુર્જર સાક્ષરોનાં, તેમજ હિન્દ અને બીજા દેશોના જુદાજુદા સાક્ષરોનાં નામમાત્ર આપણે જાણીએ, અને તેમનાં જીવન કે કૃતિઓથી વિમુખ રહીને જ તેમની પ્રશંસા કર્યા કરીએ કે તેમનાં સદ્વચનોને ઉચિત તેમ જ અનુચિત અવતરણો તરીકે વાપર્યા કરીએ,—એ સ્થિતિ વધુ વખત નિભાવી લેવાય તેવી નથી. આ લેખમાળાની શરૂઆત કર્યાથી એ શોચનીય સ્થિતિમાં કાંઈક તો ફેર પડશે એમ અમારૂં માનવું છે; અને ત્હેને સારૂ લેખો તૈયાર કરીને મોકલવા માટે સાહિત્યના સહુ યે ઉત્સાહી તેમ જ અનુભવી અભ્યાસકોને અમે આગ્રહ પૂર્વક નિમન્ત્રીએ છીએ. આ પ્રકારના લેખોમાં, જે ગ્રન્થકારને પસંદ કર્યો હોય ત્હેની ટુંકી ત્હોયે રસિકપણે વર્ણવેલી જીવનકથા, ત્હેના ચારિત્ર્યની ઉપયોગી અને પક્ષરહિત તુલના, ત્હેની મુખ્ય કૃતિઓની ટુંક પિછાન અને સમાલોચના, તથા દેશના સાહિત્ય અને જીવન પર થયેલી ત્હેના ગ્રન્થોની અસરનું નિરૂપણ:—એટલી અથવા એમાંની ઘણીખરી બાબતો મુખ્યત્વે કરીને સમાવવી; અને બને તો ત્હેની પોતાની, ત્હેના કુટુંબજનોની, ત્હેના વિવિધ જીવનપ્રસંગોની, કે ત્હેના નિવાસસ્થાન, અભ્યાસ—ગૃહાદિની છબિ પણ મોકલવી. લેખના વિષય તરીકે પસંદ કરેલ સાક્ષર ગમે તે દેશ કે યુગનો હોય ત્હેની અડચણ નથી; પરંતુ લેખ વાંચતાં જ ત્હેનાં પ્રતિમા અને વ્યક્તિત્વનું જીવન્ત, જ્વલન્ત ચિત્ર વાંચક સમક્ષ ખડું થાય તેવો લેખ હોય તો જ આ લેખમાળાનો હેતુ પૂરે અંશે સાધી શકાય એ દેખીતું છે.

આ ઉપરાન્ત, 'સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર' વિભાગનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને સર્વગ્રાહી હોવાને લીધે તેમાં સાહિત્યસિદ્ધાંતોની ચર્ચાનો તથા કવિતા પ્રતિ ... ... એવા વિષયના સામાન્ય પ્રશ્નોનાં વિવેચનનો પણ સમયાનુસાર સમાવેશ થશે.

આપણાં હાલના ઘણાંખરાં માસિકોને હાથે નિયમસર અથવા અનિયમિત ગ્રન્થવિવેચન જે પ્રકારનું થાય છે ત્‍હેના કરતાં તો જરા ય ન થાય તો વધારે સારૂં એમ રસજ્ઞોને ઘણીવાર લાગે છે; માથેથી ઉતરતી અને સત્વહીન દશબાર લીટીઓ લખીને, ત્‍હેને 'ગ્રન્થાવલોકન,' 'પુસ્તકપરિચય,' 'સાહિત્યસમાલોચના' કે એવા જ કોઇ મ્હોટા અને મ્હોંભરિયા નામથી ઓળખાવવી એ પ્રમાણશુદ્ધિ અને કર્તવ્યબુદ્ધિની અક્ષમ્ય ન્યૂનતા દાખવે છે. આ સ્થિતિ સુધારી શકાય તેવી છે: સાહિત્યપરિષદ્ તરફથી પ્રમાણભૂત (અને કદાચ્ અતિ પાંડિત્યથી ઉભરાતું) માસિક કહાડવાની જે સૂચના થઇ છે તે ઉત્સાહથી અને સંદ્વ્યવસ્થાથી ઉપાડી લેવાશે તો ગ્રન્થપરીક્ષાનું અત્યુપયોગી કાર્ય ત્‍હેને હાથે ઘણી સુંદર રીતે થઇ શકશે; હાલને કાજ તો 'ચેતન' પોતાની ફુલપાંખડી અર્પશે, અને જેવી આતુરતાથી પ્રેમની જોગણ વ્હાલાની વાટડી જોઈ રહે છે તેવી અનહદ આતુરતાથી તે મહાકુલના આગમનની માર્ગપ્રતિક્ષા કરશે.

'ગ્રન્થવિવેચના' અને 'પ્રકીર્ણસમાલોચના' એ વિભાગોમાં અનુક્રમે વિસ્તારી અને ટુંકી સમાલોચના નવાં, તેમ જ વીસરાયલાં અને જૂનાં, ત્‍હો યે ઉપયોગી, એવાં પુસ્તકોની થશે.

'ચેતન'માં લેખ આપનાર લેખકો અને લેખિકાઓનાં નામની પાછળ 'બી. એ.' કે 'એમ. એ.' એવા ઉપાધિદર્શક શબ્દો મૂકી શકાશે નહિ. 'ચેતન'ના સંચાલકો માને છે કે વાંચનાર વશ થવાનો હોય તો લેખના ચમત્કારથી જ ભલે થાય; લેખકની ડીગ્રીના મોહથી કે માત્ર લેખકનામની ઇન્દ્રજાળથી ત્‍હેને વશ કરવામાં પાપ રહેલું છે. આપણે ડીગ્રીપૂજક અને નામમહત્તાના અન્ધપૂજક થઇ ગયા છીએ એ જેમ સત્ય હકીકત છે તેવી જ રીતે આ પણ એક સત્ય હકીકત છે કે તે બાબતોમાં તેવી ને તેવી જ વૃત્તિ ચાલુ રાખશું તો વિવેકહિનતા અને વિચારદાસત્વના અતલ ગર્તમાં ઉંડા ઉંડા ઉતરતા જશું.

બીજી અને વધારે અગત્યની વાતઃ લેખકલેખિકાનાં નામની આગળ લખાતા માનસૂચક શબ્દો, 'રા.' 'શ્રીયુત્', 'શ્રીમતિ', ત્‍હેને પણ હવે છોડી દઇએ તો ખોટું નથી એવી અમારી માન્યતા છે. અવિવેકી પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામવાના લોભથી એ માન્યતા નથી સ્વીકારી; ત્‍હેના સ્વીકારનું કારણ સ્પષ્ટ છેઃ વિચારતાં જણાશે કે આપણાં ગુજરાતી નામોની સાથે જે પ્રત્યયો આપણે લગાડીએ છીએ તેના વાપરથી જે જરૂર જેટલી માનવૃત્તિ દાખવી શકાય છે; દૃષ્ટાન્તઃ 'ગોવર્ધનરામ' અને 'ન્હાનાલાલ', અથવા 'વિદ્યાલક્ષ્મી' અને 'શારદાગૌરી' એ શબ્દોમાંનો પ્રત્યયો 'રામ' અને 'લાલ' તથા 'લક્ષ્મી' અને 'ગૌરી' તે સર્વમાં છુપાઈ રહેલો અર્થ ઉકેલી શકશું તો સ્હમજાશે કે તે તે પ્રત્યયોવાળાં નામોમાં પૂજ્યભાવ—કદિક તો પ્રેમભાવ—ઘણો બધો છે. તે નામો સાથે 'શ્રીમતિ' કે 'શ્રીયુત્' વાપરીને અત્યન્ત વિભૂષિત કરવામાં—અને એ રીતે તે લટકણીઆંને આંખમાં ખૂંચતી કાંકરી જેવાં થવા દેવામાં—અમને તો પ્રમાણશુદ્ધિની ઉણપ જણાય છે. માનભૂખ્યાં તાલેવંતોનાં નામ પ્હેલાં ભલે 'રા. રા.' અથવા 'શેઠ' કે 'શ્રીયુત' લખવું પડે; સાક્ષરકુલનાં બાહ્યાંડુઓને એ બનાવટી વિવેક છાજતો નથી. શ્રીમન્તોનું માનભૂખ્યાપણું તો માનવસ્વભાવની દુર્બળતા છે, પણ જગત્‌ને જ સબળ કરવાનો અભિલાષ ધારતા સરસ્વતીના ઉપાસકોએ પોતે તો તે દુર્બળતાને સંયમિત કરીને શમાવવાની હવે અત્યન્ત આવશ્યકતા છે.

એો અપવાદ નોંધવો પડશેઃ અયટ કથી લેખક નામનો ઉલ્લેખ કરે લેખ આવે ... ...

આ વિભાગમાંની સૂચનાઓ નવી છે; 'વિપ્લવકારી' પણ છે. પરન્તુ સુયોગ્ય નવીનતાને જીરવવા જેટલું આરોગ્ય પ્રાન્તના મનઃશરીરમાં હશે, અને કોઇ કોઈ વાર તો વિપ્લવને પણ વધાવવામાં જ ખરો ધર્મ છે એ મહાસત્ય સ્હમજાશે. તો તે અને તેની બીજી સૂચનાઓ વિશેની આપણી વિરુદ્ધતા ઓછી અને અણુસખી થશે.

૮

નન્દનવનને નર્મદનાં જન્મસ્થાન, ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રસનગર સુરતમાં જન્મેલ 'ચેતન' ગુજરાતને નવનવી પ્રેરણા પાશે કે નહિ, અને પાશે તો કેવી અને કેટલી, એ વાતનો નિર્ણય કરવાનું કામ ભવિષ્યના ઇતિહાસ લેખકનું છે. અને એકલા સુરતમાં જ ચેતન રેડવાનાં નથી. અચેત જેવા આજના સુરતમાંથી ચેતન ઉડી ગયાં છે તેઃ સુરત બ્હારના જગતમાં યે ઝાઝાં નથી. જગતમાં અત્યારે જાગૃતિ આવી છે. ચેતન પ્રગટતાં હજી વખત લાગશે. આપણે હજી આંખો ચોળતા પથારીમાં બેઠા છીએ; સુસ્તી ઉરાડવી, સ્ફુર્તિ અનુભવવી, પ્રભાતનાં પ્રકાશપ્રેરણાઓ ઝીલવાં, અને નિસકર્મમાં જ નહિ, નિસજીવનમાં યે પળે ને પળે પ્રભુને ઓળખવો.—આ બધું હજુ તો આરંભવાનું છે. તે સમારંભમાં, તે વિશ્વવન્દનીય જીવનયજ્ઞમાં, તે માનવબન્ધુઓની મહાપૂજામાં, તે પ્રજાઓના પુણ્યમહોત્સવમાં, ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ પોતાનું જવલન્ત અને સુન્દર સ્થાન જીતે, પોતાની પાતકી ઉદાસીનતાને વેગળી કરે, સ્હેજથી સંતોષ માનવાનું ભૂલી જાય, સ્વમાનના કૂંળા છોડને છેદવાને બદલે ઉછેરે, તથા મહેચ્છાઓ અને મનોરથોને ઉત્તેજીને જગતને જાણ કરે કે ગુજરાત પ્રાન્ત પણ મનુષ્યોથી વસાયલો છે, મનુષ્યતાનાં ખડેરોથી નહિ, એટલી જ અમારી—અને આપણી સહુની—મનોવાંછના છે. તે પૂરી પાડવા માટે એકલા ઉન્નત વિચારો નહિ કામ આવે; અને આચરણ વિના નહિ ચાલેઃ કાર્યશક્તિ અને યોજકશક્તિની જરૂર પડશે; વિચારદાસત્વને દૂર કરવું પડશે; સાચું મનુષ્યત્વ સાચવવા કાજે આત્મનિષ્ટા, સાહસપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને ખીલવવાં પડશે; અને આ મહાસત્યે પીછાનવું પડશે કે માનવીના ગૌરવભક્તા જેટલે અંશે અણીશુદ્ધ રહેશે તેટલે જ અંશે વસુન્ધરા વસવાટ લાયક રહેશે—બાકી તો વગડા સમી સૂની અને ભયાનક થઇ જશે.

તેવી અમંગળ દશા અટકાવવાનું આપણુ હાથમાં છેઃ દૈવને આધારે બેસી રહેવાથી કે મોંઢેથી ઈશ્વરસાહાય્ય માંગ્યા કર્યેથી પ્રજાઓ નથી ઘડાતી, પ્રજાનામી પ્રજાઓ ઘડાય છે; અને આ બીજા પ્રકારની પ્રજાઓ વિના જગત્ હવે ચલાવી શકશે.

વળી ઇશ્વરની સાહાય્ય શું માંગવી પડે એમ છે? અત્યાર પ્હેલાં જ એ નથી મળી? સૃષ્ટિ સરજાણી ત્યારથી જ એ નથી મળી? નરમાંથી નારાયણ થવાનું સામર્થ્ય માનવીને મળ્યું, અને પગેપગે પ્રગતિપન્થે ધપવાનું વિશ્વને વરદાન મળ્યું, તે જ દિવસથી પરમાત્માના પુણ્યપ્રસાદ તો સ્થળે ને સ્થળે વેરાયા છે, હૈયે ને હૈયે ઉભરાય છે. આજ સુધી આપણે તે અમૃતોને ઉવેખ્યા છે અને વિષને વ્હાલાં કર્યાં છે; ભાવિ પ્રજાએ તે કાળી ટીલી ભૂંસવી પડશે, અને આપણે તે ભૂંસવાની શરૂઆત કરવી પડશે.

વિભુ વાટ જુએ છે કે ક્યારેક વધારેવધારે મનુષ્યો તે પ્રાણપોષક અમૃતના અમરસ્વાદ લેતાં શીખશે.

વિજયરાય કલ્યાણરાય.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

લેખક. મંજુલાલ દવે.

* * *

હિંદનો ઘડાતો ઇતિહાસ જરૂર રવીન્દ્રનાથને સ્થાન આપ્યા વિના નહિ રહે. સાહિત્યકાર તથા સન્તજન તરિકે ભલે એમનું સ્થાન દુનિયાના અન્ય સાક્ષરો વા સન્તો સહ મૂકાય, પરંતુ અજબ કલાવિદ્ તરિકે તો રવીન્દ્ર બાબુનું સ્થાન અનોખું જ છે, અને સદાકાળ તેમ તે રહેવાનું.

પૂર્વપશ્ચિમની સરખામણી કરવી સામાન્યતઃ ઘણાને પ્રિય છે; અને તેથી ટાગોરને કોઇ શેક્સ્પીઅર સમા નાટ્યકાર ગણે છે, તો કોઈ ટેનિસન સમા mystic અગમ્યવાદી કહે છે. પરંતુ એ ઉભય અસ્થાને છે. ટાગોર શેક્સ્પીઅર નથીઃ કારણ ટાગોરની નાટ્યકલા શેક્સ્પીઅર જેવી comprehensive બહુવિસ્તીર્ણ નથી, કિન્તુ તે concentrative છે, અર્થાત્ એકાગ્ર છે—એકજ ભાવ પર તેનું અવલંબન છે, તેજ ભાવની સંપૂર્ણતા ખાતર આખા ય નાટ્યની રમણા છે. એકજ સુકોમળ તંતુ પર આખાય નાટકનું સર્જન ને નિરૂપણ થયેલ છે, શેક્સ્પીઅરમાં અનેક ભાવો અનેક તંતુઓ ઉપસ્થિત છે અને તે દ્વારા નાટ્યકલા સંપૂર્ણતાને પામે છે. ટાગોર ટેનિસન નથી. કારણ ટાગોરનો અગમ્યવાદ ટેનિસનના વિજ્ઞાનવ્યાપૃત અગમ્યવાદથી કેવળ ભિન્ન છે. ટાગોરનો અગમ્યવાદ પરાત્પર પરબ્રહ્મ સુધી પ્હોંચેલ છે. ટાગોર ત્યારે કોણ છે? તેઓ પોતેજ પોતાને 'ગીતાંજલિ' દ્વારા આ પ્રમાણે વર્ણવે છેઃ—

"આ વિશ્વના આનંદ-ઉત્સવમાં મને મ્હારૂં નિમંત્રણ પ્રાપ્ત થયું છે; ને એ પ્રકારે મ્હારૂં જીવન ધન્ય બન્યું છે. દૃષ્ટિશ્રુતિ મ્હારાં સફળ થયાં છે.

"બંસી બજાવવાનું કાર્ય મને આ ઉત્સવમાં સોંપ્યું હતું; ને યથાશક્તિ મેં તે કર્યું છે."

ટાગોરને મને કલાપી કહે છે તેમ આ વિશ્વ સન્તના આશ્રમ સમું ભાસે છે. અને એ આશ્રમમાં આનંદના ખેલ ખેલાતા તે અહર્નિશ ન્યાળી રહે છે. ઉલ્લાસ ભર ઉત્સવની તે ત્યાં ઝાંખી કરે છે. આવા આશ્રમમાં પોતે અકસ્માત આવી ચ્હડેલ નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ માનપૂર્વક નિમંત્રણ વડે ત્યાં તે પધારેલ છે. આમ થતાં નિજ જીવન તે ધન્ય માને છે. દર્શન ને શ્રવણ સર્વને તે સફળ થયેલ માને છે. 'બંસીધર' એ ઉપનામ ટાગોરનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવા પુરતું છે. અસ્તુ.

એક કાળ એવો હતો જ્યારે ટાગોર છેક કુમળી વયે 'ભાનુસિંહ'ના તખલ્લુસથી કવિતાઓ લખતા, ને 'ભારતી' નામના બંગ-માસિકમાં તે પ્રકટ કરાવતા. આ કાર્યની છલના એવી હતી કે 'ભાનુસિંહ' તે આધુનિક કવિ નથી, પરંતુ કોઇ પ્રાચીન વૈષ્ણવ-કવિ છે એવી પ્રતીતિ તે કાળના સાહિત્યના વાચકોને થાય. અને થયું પણ તેમજ. બંગાળાના એક સુપ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થ તે કાળે

જર્મનીમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ને તેમના વાંચવામાં આ 'ભાનુસિંહ'નાં કાવ્યો આવ્યાં. તેમણે તેમને એક પ્રાચીન ભક્ત-કવિનાં કાવ્યો પ્રમાણ્યાં અને તે પર એક નિબંધ લખી જર્મન-યુનિવર્સીટીને તે મોકલી આપ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેજ નિબંધે તેમને Ph. D. ની મહાન પદ્વી અપાવી! 'ભાનુસિંહ'ની આ ઘટના-છલના ઝાઝીવાર છાની ન રહી શકી. અને રવીન્દ્રનાથ અન્તે છતા થયા! એ કાવ્યોમાં પ્રાચીન ભક્તકવિઓની છાપ ઉંડી પડેલ છે, એટલુંજ નહિ પરન્તુ જયદેવ કવિના ગીતગોવિંદની મુદ્રા તો તેમાં સર્વોપરિ દીપે છેજ.

'નિપટ કઠિન મન તોર' નામના એક ગીતમાં તો આ મુદ્રા એટલે સુધી પરખાઇ આવે છે કે ટાગોરના એક હાથમાં ગીત ગોવિંદની એક પ્રત હોવી જોઇએ, અને તેજ કાળે બીજે હાથે તે કાવ્ય રચાતું હોતું જોઇએ! અર્થાત્ આખેહૂબ તે ગીતગોવિંદના કાવ્યની પ્રતિચ્છાયા છે.

પ્રાચીનોનું ઋણુ કોને શિર નથી? ટાગોરનાં કવિતા, નાટક ને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં કોઇ નહિ ને કોઇની અસર જણાય છેજ. ચંડીદાસ ને ચૈતન્યનો પ્રભાવ તેમની પ્રથમની કવિતા પર પડેલ અભ્યાસીને જણાઈ આવશે. કાલિદાસનો પ્રભાવ તેમનાં પ્રથમનાં નાટકો પર જણાઈ આવશે. કબીર સાહેબનો પ્રભાવ તેમની સારી ય ફીલસુફીભરી અગમ્યવાદની વિચારણા પર જણાઈ આવશે. આ સૌ પુરાણુ છાયા અવલોકી અર્વાચીન અસરો વડે પ્રેરાયેલ ગ્રંથોમાં તો તેમનાં સંગીત, કળા, ઇતિહાસ, નિબંધ, નવલકથા, ને ટુંકી વાર્તાઓ એ સહુ ગણાશે. જયદેવનું પ્રણયમધુર સંગીત તેમણે આધુનિક તાલલયમાં ઉતાર્યું અને 'ગાર્ડનર'ની ભાવસૃષ્ટિ રચી. વૉલ્ટ વ્હિટમેનની વંકહોલામણી કલા તેમણે નવીન શૈલી દ્વારા સંપૂર્ણતાને શિખરે સ્થાપી અને માંહી અવનવું રસચેતન અને ભાવસંભાર ભર્યાં. ગદ્યમાં તેમણે 'ડોલન' આણ્યું અને કાવ્ય જેટલું જ તેને સરસ ને ભાવસમૃદ્ધ બનાવ્યું. પદ્યની લલિતતા છતાંય તેમણે સાચવી ને તેમાં સંગીતતાના ભવ્ય પરિપાક પૂર્યા. આમ થતાં બંગ-સાહિત્યનો તેમને હાથે પુનરુદ્ધાર થયો. અને પશ્ચિમના સોળમાં શતકના સાહિત્યના પુનરુદ્ધારથી તે અનોખો થયો. પશ્ચિમના એ પુનરુદ્ધારમાંથી ભક્તિભાવ ગયો, પ્રભુશ્રદ્ધા ગઈ, ને વર્તમાન જડવાદ ત્યાં ઝીલાયો. પૂર્વના બંગ-સાહિત્યના પુનરુદ્ધારમાં ભૂતકાળની ભક્તિ ઉગરી—ઉદ્ધરી, વધારે સંસિદ્ધ બની. પશ્ચિમપૂર્વના Literary Rennaissance નો આ સૂક્ષ્મ તફાવત અને ટાગોરની સર્વ કોઇ નિબંધમાળામાં આજ ભાવ ભણાયેલ છે. તેમની સારી નવલકથામાં પૃથ્વીથી પર લઇ જતાં સ્વર્ગપંથનાં પગથિયાં દ્રષ્ટિએ પડશે. આ લોક ને પરલોકને સાંધનો સેતુ તમામ તેમની ટુંકી વાર્તાઓમાં નજરે તરી આવશે. ટુંકામાં રવીન્દ્રનાથે જન્માવેલ સાહિત્યનો ઉદ્ધાર સ્થૂલથી પર સૂક્ષ્મમાં, પાર્થીવથી પર પ્રભુતામાં, બ્રહ્માંડથી પર પરબ્રહ્મમાં સદા—સર્વદા વિહરી રહેલ જણાશે.

રાજકિય સંક્રાંતિ પછી હિંદમાં હમણાં હમણાંમાં કલાની લલિતતાનો અંશ કેટલાકને ખૂંચી રહેલો છે. અને તેઓ તો કલાઓ સર્વ ઉપયોગી જ બની રહે—મનુષ્યોના હરનિશના કિંકરો જેવી બની રહે ને સંચાઓની માફક તેમનાં ભિન્નભિન્ન કાર્યો કરી રહે, એમ તેઓ ઇચ્છે છે. 'લલિત કલાઓ' પ્લેટોના રીપબ્લીકની માફક હિન્દમાંથી બહિષ્કાર પામે તે તેમને ઇષ્ટ હોય એમ જણાય છે. કેવળ ઉપયોગી કલાઓનુંજ સામ્રાજ્ય સ્થપાય અને મનુષ્ય-જીવનમાંનો ઉલ્લાસ કેવળ ઉપયોગવાદી જ બની રહે એમ પણાનું કહેવું છે. અને એવા વિચિત્ર ભાવ વડે ઘેરાઇ કેટલાકો લલિતકલામાં રહેલ સૌંદર્ય, તેની નમ્રતા, ના દિવ્યતાને ન પિછાનતાં તેની કેવળ

અવગણના આદરી રહેલ છે. 'ગીતાંજલિ' જેવા ભવ્ય-દિવ્ય પુસ્તકની પણ ઉપયોગીતા શી છે? એ પ્રશ્ન તેમને મન સદાનો ઘોળાયાં કરે છે. પરંતુ તેમને આ બાબતની જાણ નથી કે અપ્રતિમ ભગવદ્‌ભક્તિ તથા સૌન્દર્યસર્જનના સ્નેહભર્યા કાર્ય વડે લલિત કલાઓ સદાને માટે વિશ્વવિખ્યાત રહેશેજ. કવિતા વા સંગીત, ચિત્રકલા વા સ્થાપત્ય જગતને પ્રથમ સૌન્દર્યનું ભાન કરાવશે ને પછી તેનો ઉપયોગ-વા ઉપભોગ શીખવશે એ નિઃશંક છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ સાચુંજ કહે છે કે "The future of poetry is immense, because in poetry, where it is worthy of its high destinies, our race, as time goes on, will find an ever surer and surer stay-કલાઓની અધિષ્ઠાત્રી કવિતાનું આ ભાવિ સામ્રાજ્ય તેમાં રહેલ સૌન્દર્યને આભારી છે. ઉચ્ચોચ્ચ ગાંભીર્ય અને ઉચ્ચોચ્ચ સત્યની જેટલી તે ઝાંખી કરાવશે તેટલી તેની અસર ભાવિ સમાજ પર રહેશે. બાકી સામાન્ય વિચારો માટે, ઉપરચોટીઆ હકીકતો માટે તો સામાન્ય ગદ્યના અંગોજ જરૂરના છે અને તે સર્વ કોઈ ધંધાદારીઓને માટે વા સાધારણ કેળવણી પામેલ માણસો માટે યોગ્ય છે. "કાલીદાસના 'મેઘદૂત'ને કે બર્કના 'ફ્રેન્ચરેવોલ્યુશન પરના વિચારોને' ફોસ હાંકનાર પણ સમજી શકે એટલી સાદી ભાષામાં મૂકી શકાય તેમ નથી. 'મેઘદૂત'ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તેની કલ્પનાનું સૌન્દર્ય જતું રહે છે, અને 'ફ્રેન્ચરેવોલ્યુશન પરના વિચારો' ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તે વિચારોનું ગૌરવ નાશ પામે છે. સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં એ પુસ્તકો ચમત્કારહીન ને સામર્થ્યહીન થઇ જાય, અને તે છતાં ધંધાધારીઓને ને સામાન્ય કેળવણી પામેલા કેવળ કલાના ઉપયોગીત્વને જ પિછાનનારા મનુષ્યોને એ ગ્રંથોની ખૂબી અગમ્ય જ રહે!"

ટાગોરની ગીતાંજલિને આપણે હવે લલિતકલાના એક અદ્‌ભુત નમુના તરિકેજ પિછાનીશું: ત્યાં અપ્રતિમ ભગવદ્‌ભક્તિ છે, ત્યાં સૌંદર્યના અજબ ચમત્કાર છે. પ્રત્યેક તેના શબ્દમાં જેટલું માધુર્ય છે, તેટલુંજ પુરાણ કાળનું અપ્રમેય સામર્થ્ય છે. પ્રત્યેક પદમાં સૌન્દર્યનું સ્વર્ગ શોભતું સહૃદય વાંચકને જણાયા વિના નથી રહેતું. આમ જોતાં ટાગોરની પ્રભાવપ્રતિભા નવીન યુગના મનુષ્યો પર પ્રકાશે છે તેના કરતાં સવિશેષ તે નવીન યુગના કવિઓ પર પ્રકાશે છે એ કહેવું વિશેષ ઉચિત છે.

ગીતાંજલિની કવિતા કેવળ નૈસર્ગિક છે. જીવાત્માના ને પરમાત્માના પ્રેમભક્તિભર્યા સાયુજ્યની તે પ્રતિમા છે. દુનિયાના મુઝંગે દરવેશની તે દીદિપ્યમાન દેવભાવના છે. ગીતાંજલિનું એકેક ગીત પ્રભુને-પ્રિયતમને સમર્પિત છે; સત્યના, સ્નેહના, આનંદના, અમૃતત્વના રાજરાજેન્દ્રને તે સમર્પિત છે. અનંતતામાં દ્રષ્ટિ નાંખતો કવિ ત્યાં ઉભેલ છે, યમરાજની સાથ વાર્તાલાપ કરતો, તેને પ્રભુનો અનુચર જાણી સ્વાગત દેતો કવિ ત્યાં ઉભેલ છે, વામન ને વિરાટની અપૂર્વ કેલિ અનુભવતો, પ્રકૃતિ ને પુરૂષનો અજબ રાસ અવલોકતો કવિ ત્યાં ઉભેલ છે. અને આ કવિ-સંગીતકાર આનંદમાં મસ્ત-મસ્ત બની નિજ સ્વરૂપને વીસરી જાય છે. ને સ્વામીને સખા કહી પૂકારે છે. આ બંસીધર ગાયક તે રવીન્દ્રનાથ પોતેજ. માનવઆત્માની તે પ્રતિકૃતિ છે. પરબ્રહ્મની લીલાકલા છે. ત્યાં ઉભી 'માયાવી કાયાની કફની' ધરેલ કવિ આનંદન પૂકારે છે:—

જીવનભર હું મ્હારાં ગીતદ્વારા તને સદા શોધતો ફર્યો છું. તેઓએ જ મને ઘરઘર ફેરવ્યો છે, ને મ્હારાં તથા વિશ્વના વિષયમાં જે કાંઇ અનુભવ અને અન્વેષણ મેં કીધાં તે સર્વ તેમની જ સહાયનું ફલ છે.

મ્હારૂં સર્વ પદન આ ગીતો દ્વારા જ મને પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમણે જ મને અગમ્ય માર્ગો દાખવ્યા છે......

સદૈવ તેઓ મુજ સુખદુઃખરૂપી પ્રદેશના રસરહસ્યના પ્રથપ્રદર્શક બન્યાં છે.

......ત્હારી કથાઓને હું અમરગીતોમાં પ્રકટ કરૂં છું ને ત્હારાં રહસ્ય મ્હારા હૃદયથી નિર્ઝરી રહેછે. લોકગણ આવેછે ને મને પૂછે છે "ત્હારાં ગીતરહસ્ય અમને સમજાવ." હું નથી જાણતો તેમને શો ઉત્તર આપવો. હું કહુંછું, "અરે! એવું કોણ છે જે એમના રસરહસ્યને સમજતું હોય?" તેઓ મને હસે છે, ને નિતાન્ત તિરસ્કાર કરતા ચાલ્યા જાય છે, પણ તું તો મંદ સ્મિત કરતોજ બેસેછે. (વળી)...........મ્હારાં સર્વ ગીતોના વિવિધ રાગ એકધાર બની અનન્ય પ્રણામમાં નીરવ પારાવાર પ્રતિ વહી રહો.

હંસ જેમ માનસરોવરનો યાત્રી છે, તેમ સદૈવ મ્હારૂં જીવન એક અનન્ય પ્રણામમાં નિજ સનાતન વાસસ્થાનનું યાત્રી બની રહો! ....

ગીતાંજલિની કાવ્યધારા આવા ભક્તિભાવથી પ્રેરાયેલ વહે છે, જ્યારે તેની અંદરનું તત્વજ્ઞાન કબીરના પદોમાં પ્રકાશી છે તે પ્રકારનું શોભેછે. ઘણા પ્રયાસોએ પણ કબીરનાં મૂળ પદ હાથ નથી લાગ્યાં એથી ગદ્યમાંજ એના મર્મ અહીં હું રજુ કરૂં છું:—

પ્હેલેજ પાને કબીરનું આ પદ ઉતારાયું છેઃ— ઓ અનુચર, તું મને ક્યાં શોધી રહેલ છે? જો, હું તો ત્હારી સમીપ જ છું!

નથી હું મંદિરમાં, કે નથી મસ્જીદમાં; નથી હું કાબામાં કે નથી કૈલાસમાં. નથી હું ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓમાં, કે નથી હું ત્યાગ વા યોગમાં.

તું જો સાચો શોધક હશે તો તો સહસાજ એક ક્ષણમાં મને મળી શકશે.

કબીરજી કહે છે, હે સાધુ, પ્રભુ તો સર્વ પ્રાણનો પ્રાણ છે."

ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'માં આજ ભાવવાળું ગીત આ નીચેનું છેઃ—

આ પૂજાપાઠ, ભજનગાન, ને માલાના જાપ છોડી દે દ્વાર સર્વ બંધ કરી મન્દિરના આ એકાન્ત અંધારા ખૂણામાં તું કોની પૂજા કરી રહ્યો છે? આંખ તો ઉઘાડ. ને જો, ત્હારો પ્રભુ ત્હારી સમક્ષ જ નથી!

કૃષિકાર જ્યાં કઠિન ભૂમિ ખેડી રહ્યો છે, ને સલાટ જ્યાં પથ્થર ફોડી રહ્યો છે, ત્યાં તે છે. સૂર્યના ધૂપમાં ને વર્ષાદની ઝડીઓમાં તે એમની સાથે છે.—પવિત્ર તુજ કંથા કાઢી નાંખ, ને તેની જેમજ ધુસરવત્તી જમીન પર ઉતરી આવ.

મુક્તિ? મુક્તિ ક્યાં મળી રહે છે? આપણા સ્વામીએ પોતેજ પોતાને સૃષ્ટિબંધનોમાં સહર્ષ સાંકળ્યો છે. આપણ સર્વ સંગે જાતેજ તે સદાને માટે બંધાયો છે.

ધ્યાન ને સમાધાની જંજાળમાંથી નીકળી આવઃ પુષ્પ તથા ધૂપનો પરિત્યાગ કર. ને તુજ વસ્ત્રો ફાટી જાય વા રજોટાય ત્હોય શું? તેને મળ, ને કર્મયોગ આદરી તેની સમીપ શ્રમમગ્ન ઉભો રહે.

બન્ને કવિ ફિલસુફો કર્મહતાને અવગણે છે, ઉંડી ધાર્મિકતાને સ્વીકારે છે.

કબીર અને ટાગોર બન્ને ત્યાગ દ્વારા મોક્ષ નથી માની શકતા. કબીરજી કહે છેઃ—

સાધુ સમા જટાજુટ ને અંચળો કાં તું ધારણ કરે છે? જગત્‌થી દૂર ત્હારો અહમ્ સંગ કાં તું વસે છે?

જો, ત્હારા પ્રભુ ત્હારી સમીપ જ છે અને એમ છતાં ય તું તો એકાન્ત રૂપી આ ઘોર તરુવર પર ન્હડવા પ્રયત્ન આદરી રહેલ છે

રવીન્દ્રનાથ કહે છે —

ત્યાગ દ્વારા મ્હારે માટે મુક્તિ નથી આનન્દના સહસ્ત્ર બંધનોમાં હું તો મુક્તિરસ અનુભવું છું.

* * *

ના, ના, મ્હારાં ઇન્દ્રિય દ્વાર કદી ય હું બંધ નહિ કરું. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધનાં સુખ ત્હારા પરમાનન્દને વહશે

હા, ત્હારા આનન્દદીપોત્સવમાં મ્હારા સકળે ભ્રમ ને સંશય ભસ્મસાત થશે, ને મારી સર્વ વાસનાઓ પ્રેમપરિપાકમાં અન્તે પરિણત થઇ જશે.

કબીર ને ટાગોર ઉભય પ્રભુપરાયણતા પર અવલંબે છે, ને કહે છે કે તેજ કાર્ય ઉત્તમ છે જે પ્રભુને સમર્પાય છે, ને જેમાં સ્વાર્થને સ્થાન નથી હોતું. કબીરજી કહે છે —

જ્યાં સુધી મનુષ્ય હું ને મ્હારું એમ પૂકાર્યા કરે છે ત્યાં સુધી એનું કાર્ય કેવળ નહિવત્ છે.

જ્યારે તે બન્ને વણસે છે, ત્યારેજ પ્રભુપરાયણ કર્તવ્ય શક્ય છે.

રવીન્દ્રનાથ પણ ગીતાંજલિદ્વારા ગાય છે કે —

ત્હારા મુખદર્શન વિહોણું મ્હારું હૃદય શાન્તિવિશ્રાન્તિ નથી માણતું, ને મુજ કાર્યે પરિશ્રમના અપાર સાગરમાં અનંત આયાસ રૂપ થઈ જાય છે

મહાત્મા ઇસુનું આ એક મહાવાક્ય ઉભય કવિફિલસુફો વારંવાર સુણાવી રહે છે: "The Kingdom of Heaven is within you" એ ભાવનો રણકો કબીરજી આ પ્રમાણે પાડે છે —

> ફૂલવાડીએ ન જા ઓ મિત્ર, ન જા
> ત્હારા શરીરમાં જ તે ફૂલવાડી છે
> સહસ્ત્રદલકમળ પર તુજ આસન જમાવ,
> ને ત્યાંથી અપરિમિત સૌન્દર્યને નીરખ્યા કર"

ટાગોર પણ ગાય છે કે —

હાય! જે દિન કમળ વિકસ્યું, તે દિન ચિત્ત વિચલિત હતું, ને મે તે જાણ્યું પણ નહિ. મ્હારી ફૂલછાબ ખાલી હતી, છતાંય તે પુષ્પપ્રતિ મ્હારું ધ્યાન ન ગયું

* * *

તે કાળ મે ન જાણ્યું કે તે આટલું નિકટ છે તે મ્હારું જ છે ને આ સંપૂર્ણ રસમાધુર્ય મ્હારાજ અંતરના ઉંડાણમાં પ્રસ્ફુટિત થયું છે

વારંવાર એ બન્ને તત્વજ્ઞો માનવઅંતરને સમસ્ત વાતાવરણમાં ઘુમતા પ્રસન્નમન પ્રભુધ્વનિના માધુર્યનો અન્ત્મ સાક્ષાત્કાર કરાવી રહે છે

કબીરજી કહે છે —

> આકાશ સંગીતથી ભરપુર છે
> 'અમૃત ત્યાં નિર્ઝરી રહ્યું છે.

તેની વીણાનું સ્વરમાધુર્ય હું સુણું છું,
ને મ્હારે ઉર આનંદ નથી માતો.
ચરાચર વિશ્વનું ડોલન
જ્યાં આરોહઅવરોહને પામે છે,
ત્યાં મ્હારી ગતિ છે.

ટાગોર પણ ગાય છેઃ—

ઓ મ્હારા નાથ! હું નથી જાણતો આપ કેવી રીતે ગાવ છો! હું તો આશ્ચર્ય અવાક્ રહી નિરંતર એકધ્યાન આપને સુણી રહું છું.

આપના ગાનનો પ્રકાશ અખિલ વિશ્વને અજવાળે છે; આપના ગાનનો જીવનોચ્છ્વાસ લોક-લોકાન્તરમાં વહી રહ્યો છે. આપના ગાનનું પવિત્ર ઝરણું શિલામય અંતરાય ભેદી સવેગ વહી રહ્યુંછે.

મ્હારૂં હૃદય આપના ગાનમાં સંમિલિત થવા અતિ ઉત્સુક છે. પરંતુ પ્રયત્ન છતાંય એ તો સૂરહીણું જ રહે છે. બોલવા ઇચ્છું છું, પણ વાણી ગાન રૂપે પ્રકટ નથી થતી. બસ, હું મ્હારી હાર કબૂલું છું. ઓ મ્હારા નાથ! આપે મ્હારા હૃદયને આપના ગાન રૂપી પાશનાં અનંત રજ્જુમાં બંદી બનાવી દીધું છે?

બન્ને કવિઓ જગતને પ્રભુજીની લીલા માત્ર ગણે છે. નામ રૂપ ઘાટ ઇત્યાદિ તે લીલાનાંજ ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો છે એમ પ્રમાણે છે. કબીરજી કહે છેઃ—

જલ, સ્થળ, અખિલ વિશ્વ તેની લીલા છે.
દ્યાપૃથિવી તેની લીલા છે.
લીલા દ્વારા જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે, લીલા દ્વારાજ તેની સ્થિતિ છે.
સારૂં ય જગત્ તે લીલામાં જ અંતે વિરામે છે, ને છતાં ય લીલા
રચનાર અદીઠ ને અજ્ઞેય જ રહે છે!

ટાગોર કવે છે કેઃ—અસંખ્ય રૂપવતા આ ક્રીડાલયમાં મેં મ્હારાં ખેલ ખેલ્યા છે, ને અહીંજ જે નિરંજન ને નિરાકાર છે, તેનાં મને દર્શન લાધ્યાં છે.

બન્ને કવિઓ ગાય છે કે દયામય પરમાત્મા પોતેજ નિજ પ્રેમસ્વર્ગ સમીપ આપણને લઈ જવા અતિ ઉત્સુક છે. કબીરજી કહે છેઃ—

ઓ ફકીર, તેં ત્હારા બાણી મ્હારા ભાવને આકર્ષ્યો છે.
હું તો મ્હારે આંગણ સૂતો હતો, ને ત્યાં ત્હારા પ્રેમમય
સંગીતધ્વનિ વડે તેં મને જગાડ્યો.
જગત્ પારાવારના અતલ ઉંડાણમાં હું ડૂબતો હતો, ને ત્યાં તેંજ મને
બચાવ્યો. ત્હારાજ કર લંબાવી તેં મને ડૂબતો ઉગાર્યો—ઉદ્ધાર્યો.
એકજ શબ્દે, (ૐકારના એકજ મંત્રધ્વનિએ) તેં મ્હારા બંધ તોડી નાંખ્યા.
ને ત્હારા હૃદયને મ્હારા હૃદય સમું તેં સંમિલિત કરી દીધું!

ટાગોર ગાય છે કેઃ—સંસારી જનોનો પ્રેમ મને સર્વથા સદર બાંધવા યત્ન કરી રહ્યો છે. પરંતુ ત્હારો પ્રેમ જે તેમના પ્રેમથી અધિકતર છે, તે મને દાસત્વની શૃંખલામાં નથી બાંધતો, કિન્તુ સ્વતંત્ર રાખે છે...

અગર મ્હારી પ્રાર્થનાઓમાં તને હુ પૂકારતો નથી, અગર મ્હારા અંતરમાં તને હું ધારણ કરતો નથી, છતાં ય ત્હારો પ્રેમ સદૈવ મ્હારા પ્રેમની પ્રતીક્ષા કરી રહેલ છે.

જીવનમૃત્યુના ભેદ પણ ઉભય કવિઓ અજબ રીતે આંકે છે. કબીરજી કહે છેઃ—

જીવનમૃત્યુ પર જુવો, બન્ને વચ્ચે વિયોગ નથી.

જમણો હાથ ને ડાબો હાથ બન્ને એકજ ને એક સરખા છે.

ટાગોર પણ જીવનમૃત્યુના સમત્વનો આજ ભાવ ભણે છે કે—

આ જીવનઆંગણમાં પ્રથમ મે ક્યારે પ્રવેશ કીધો તેની મને જાણ ન હતી.

કઈ એ શક્તિએ મને મધ્યરાત્રીએ આ વિપુલ રહસ્યમાં અરણ્યકલિ સમો વિકસિત કીધો?

પ્રાતઃકાલે જ્યારે મેં રક્તિમા નિહાળી, ત્યારે મને લાગ્યું કે આ જગતમાં કંઈ હું અપરિચિત ન હતો. આ નામરૂપરહિત અજ્ઞેય શક્તિએ મ્હારી માતાનું રૂપ ધારણ કરી મને પોતાની ગોદમાં લઇ લીધો હતો.

આજ પ્રકારે મૃત્યુકાળે પણ એજ સદૈવ મને પરિચિત અજ્ઞેય શક્તિ આપ પ્રકટ થશે. મ્હારું જીવન મને પ્રિય છે, તેથીજ હું જાણું છું કે મૃત્યુ પણ મને તેવું જ પ્રિય થશે.

માતાના દક્ષિણ સ્તનથી વિખૂટું પડેલ ક્રન્દનગ્રસ્ત બાળક સહસા જ અન્ય ક્ષણે તેના વામ સ્તનમાં નિજ આશ્વાસન મેળવે છે. અસ્તુ

આ રીતે ગીતાંજલિ હિન્દનો સનાતન શબ્દ રજુ કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિવિધ ભાવવતી તે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની વિચારણાને અજબ બલ અને ઓજસ્ અર્પી રહે છે.

ગીતાંજલિની ભવ્ય છાયા ટાગોરના બીજાં સર્વ પુસ્તકો પર પડેલ છે. તેમની 'સાધના' મારી ય ઉપનીષદેનો ભવ્ય દોહન રૂપ કહી શકાય ડાકઘર નાટક પણ કવિની એક અનુભવરેખાનું પ્રતિબિમ્બ માત્ર કહી શકાય. 'ખવૈયા મેરી નૈયા પારે લગા' એ લોકગીતનો રણકો ટાગોરને કાને શંકરાચાર્યના 'ઇહ સંસારે ભવદુસ્તારે કૃપયાપારે પાહિ મુરારે' ના સ્તોત્ર સમોજ પડયો, અને અમલ નામના નિષ્પાપ એક બાળકનું—પૃથ્વીને આ આરે મેલેલ અને પેલે પારની ઝંખના કરતા ઉંડા દર્દથી ઘેરાયેલ બાળકનું ચિત્ર ચીતરાયું અને Life is perfected by death એ ન્યાયે નિષ્પાપ એ અમલ અન્તે અમૃતત્વને પામ્યો.

'રાજા' (The King of the Dark chamber) માં પણ એવીજ રૂપકગ્રંથિ (Allegory) આદિથી અંત સુધી ગુંથાયેલ છે સુદર્શના રાજાની રાણી છે. સુરંગમા તેની દાસી છે પણ બન્ને વચ્ચે ભેદ—આધ્યાત્મિક ભેદ ઉંડો છે રાણીને રાજાનાં દર્શન દુર્લભ છે, દાસી રાજાના આવાગમનને ય અનુભવી શકે છે કારણ સુરંગમા તન્મય છે, રાણીને નિજ રૂપનું, દેહસૌન્દર્યનું અભિમાન છે. અન્તે તે અભિમાન તૂટે છે, રાણી રાજામય થાય છે, ને નાટકના અન્તિમ પ્રવેશમાં સોલ્લાસ તે રાજાનાં દર્શન ઝીલી રહે છે. રવીન્દ્રનાથની ગીતાંજલિ દ્વારા 'મ્હારો અલ્પ આત્મા' નામક એક કાવ્યમાં આબાદ આ નાટકનો સાર કહેવાઈ ગયો છે.

તને મળવા હું એકલોજ નીકળ્યો હતો. કિન્તુ નિરવ અંધકારમાં આ કોણ મને અનુસરી રહેલ છે!

એનું સાન્નિધ્ય તજવા એકાન્તે હું સરી જાઉં છું. કિન્તુ તેને હું નથી પરિહરતો.

ધૃષ્ટ નિજ ગતિ વડે ધરણીપર તે ધૂળ ઉડાડે છે, ને પ્રત્યેક મુજ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં નિજ મહાઘોષ મેળવે છે.

મ્હારોજ તે અલ્પ આત્મા છે, મ્હારા નાથ! લજ્જા તે નથી જાણતો; પરંતુ મને તો તેની સંગે ત્હારે દ્વાર આવતાં લજ્જા ઉપજે છે.

'ચિત્રાંગદા' એક અદ્‌ભુત નાટિકા છે. કાલિદાસની શકુંતલાની ભાવકલા ને ચિત્રણસામગ્રી તેમાં મઝેથી ગુંથાયેલ છે. કલ્પનાની અદ્‌ભુત ખિલાવટ તથા માનવલાગણીઓના અપ્રતિમ કલાબિમ્બ આખ્યા ય નાટકમાં તરે છે. અને તે સાથે સ્ત્રીજીવનનો એક પ્રસન્નમન પડઘો ઉઠી રહેછે. અર્જુનને તે કહેછેઃ–નથી હું દેવી, કે નથી હું કોઇ સામાન્યા,–પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેની યે હું નથી. તેમ અવગણનાકરી પછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યા કરો તેવીયે હું નથી. સંકટના પથમાં મને આપની પાસે રાખો, આપની ગૂઢ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો, આપના કઠિનવ્રતમાં સહાય થવા મને અનુમતિ આપો, આપના સુખદુઃખની મને સાથી બનાવો ત્યારેજ આપને મારો પરિચય થશે. આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છું તે જો પુત્ર અવતરશે તો બાળપણથી જ તેને વીરશિક્ષણ આપી તેને બીજો અર્જુન બનાવી, એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ, ત્યારેજ મને આપ ઓળખી શકશો, મ્હારા પ્રિયતમ! ચિત્રાના ગુજરાતી ભાષાન્તરકારો જણાવે છે કે આટલા જ શબ્દોમાંસ્ત્રીની પ્રતિષ્ટા તથા કર્તવ્યનો કવિએ અતિ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો છે. ખરે, ચિત્રાંગદા પતિની સહચરી છે; રાત્રીની ક્રીડાસહચરી અને દિવસની કાર્યસહચરી છે. શેલીની Cythna જેવી. " The woman exquisitely feminine, yet capable of being fired with male enthusiasm, & of grappling the real problems of our nature with a man's firm grasp. "

"શીશુપ્રેમ'ની ભવ્ય જ્વાલા ટાગોરના Crescent moon દ્વારા આપણને જણાય છે. બાળકોને ચ્હાતાં શીખવું હોય, તેના નૈસર્ગિક પ્રેમલ સ્વરૂપમાં, નિર્જાનંદી તેમના રસસ્વરૂપમાં તેમને ચ્હાતાં શીખવું હોય તો જરૂર આપણે ટાગોરના આ પુસ્તક પ્રતિ વળીશું જ. દુનિયાના સાહિત્યમાં એનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે.

બાળલીલા, સૌન્દર્યઅન્વેષણ, બાળકદ્વારા પ્રકૃતિરહસ્યનો બોધ, ગીતાંજલિમાંના એ ગીતો મૂળ Crescent moonમાંના જ છે. અને તે સર્વોપરિ છે.

નવલકથાઓ, કલાસંબંધી, સંગીતસંબંધી નિબંધો, ટુંકી વાર્તાઓ એ સર્વ ટાગોરની અનન્ય કૃતિઓ છે. ઉપરાંત દેશવિદેશનાં એમનાં સન્દેશપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો પણ અજબ મનોહારી અને વિશ્વબંધ છે.

ચોખેરવાલી તથા નૌકાડૂબીનાં ભાષાન્તરો આપણે ત્યાં છે. એમની ટુંકી વાર્તાઓ તો અગણિત આપણે માસિકોમાં વાંચીએ છીએ. માથી તથા સુરબાલા, અપરિચિતા તથા કાબુલીવાલાની વાર્તાઓ ખરેખર ઉંડી ને ભાવપૂર્ણ છે. નવલકથાકાર તરીકે બંકિમની બરોબરી ટાગોર કદાચ નહિ કરી શકે, પરંતુ ટુંકી કથાઓના કર્તા તરિકે તો તેમણે એક એવું ભવ્ય સૌન્દર્યભર્યું સાહિત્ય આલેખ્યું છે કે જે સનાતન આનંદજ વર્ષાવી રહે છે.

રાજપ્રકરણમાં એમનો જપાન તથા અમેરિકામાં ઉચ્ચારેલ ભાવ–The Creed of Internationalism–અપૂર્વ ને મનનીય છે. દુનિયાનું ઘણું દિલ હજી આ ભાવ ઝીલી શક્યું નથી અને ત્યાં સુધીજ તેને શાન્તિ નથી, વિશ્રાન્તિ નથી, એ નિર્વિવાદ છે. આ ઉપરાંત કવિ સામાજીક સુધારણાના ય પ્રખર નેતા છેઃ એમનું 'સમાજ' નામક પુસ્તક ગુજરાતને સબળ વિચારણા બક્ષે છે જેનું જીવન ને કવન એકજ છે, કવન 'રૂપજ જે નિજ જીવન જીવે છે, તેના કવન સંબંધી આટલું જાણ્યા પછી જીવન સંબંધી જાણવાની જરૂર છે!

ટાગોરના ફળ–સંચયમાંની એક આખ્યાયિકા.

મથુરાનગરીના દુર્ગની દિવાલ પાસે ધૂળ પર બુદ્ધશિષ્ય ઉપગુપ્ત નિદ્રાવશ પડયો હતો. દીપકતેજ સહુ હોલાયા હતા ગૃહદ્વાર સહુ બંધ હતાઃ શ્રાવણના ઘોરતમ આકાશવડે તારાઓ સહુ આચ્છાદિત હતા.

—પણ સહસા તેના વક્ષસ્થળને સ્પર્શતા કોના એ નૂપુરઝંકારના પદરવ હતા ?

આકસ્મિક અનુકંપે તે જાગી ઉઠયોઃ ને ક્ષમાશીલ તેની દ્રષ્ટિમા એક યુવતિનું દીપકતેજ ચળકી રહ્યું

યુવાના ઘેનમા મદડોલ, નીલલોહિત, વસ્ત્રાચ્છાદિત રત્નાલંકાર સજી તે નર્તિકા હતી.

દીપક નીચો ઢાળી યૈવના એ સુન્દરતમ યૌવનમુખ નીરખી રહી "ક્ષમા કર, મને ક્ષમા કર, ઓ યુવાન યતિ!" તેણે કહ્યું "કૃપા કરી મુજ આગણ આજ પધાર ધૂસરવતી આ ધરતી તુજ કાજ અનુકૂળ શય્યા નથી"

"ત્હારે માર્ગ જા, ઓ સુન્દરી," યતિએ ઉત્તર આપ્યો, ને ઉમેર્યું કે, "યોગ્ય સમયે હુ ત્હારે દ્વાર આવીશ"

ને સહસા એ કાજળકાળી રજનીએ નિજ દંત, વિદ્યુત્–ચમકારમા દાખવ્યા આકાશને એક કોણ ઝંઝાનિલ વાયો ને સુન્દરી સભય કમ્પી રહી.

* * *

માર્ગની તરૂશાખાઓ પુષ્પભારથી પિડાતી હતી દૂરથી વીણાના લલિત રાગ વસંતના પ્રોત્માદક પવનમા વિહરતા હતા.

પુષ્પોત્સવ ઉજવવા નાગરિકો સહુ વનપ્રદેશ વિચર્યા હતા.

મધ્યાકાશમાથી પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર નીરવ નગરીની છાયાઓ આલોચતે હતો

નિર્જન એ નગરીના પ્રદેશમા યુવાન યતિ વિચરતો હતો, ને ઉપર આમ્રઘટામાથી પ્રણય-વ્યથીત કોકીલાના નિદ્રાશૂન્ય અભિયોગગીત સણુાતા.

નગરદ્વાર વીંધી ઉત્તુંગ દુર્ગને એક તટ ઉભો રહ્યો. કાળજ્વરથી ઘેરાયેલ, સારે ય અંગ ઘવાયેલ કઇ એ સ્ત્રી તેને ચરણ દિવાલની એ છાયામા ઢળી હતી!

યતિ તેની સમીપ બેઠોઃ નિજ ઘુંટણમા તેનું શિર ટેકવી રહયોઃ જલવડે તેના અધરોષ્ઠ ભીંજવી રહયો ને આખુ ય એ અંગ સુગંધ રેજ વડે રંગી રહયો

આપ કોણ છો, ઓ દયાસ્વરૂપ!" સુન્દરીએ પૂછ્યુ યુવાન યતિએ ઉત્તર આપ્યો "અન્તે તને મળવાનો સમય આવ્યો, ને જો, હું અહીં છું."

—"અનુવાદક"

મહર્ષિ ટાગોરનાં પ્રથમ દર્શને:

લખનારઃ બિન્દુ.

પૂર્વમાં દિશા અજવાળતો સૂર્ય ઉગે, ને જગતુજન તે જાણે યે નહિ! ને કદી એ પ્રભાકર એકજ દિન ઉગવાનો હોય તો? અમારા નગરમાં નારાયણ ઉગ્યા, પણ અમારી પ્રજાએ તે જાણ્યું યે નહિ. અમારાં અતિથ્ય એટલાં અધુરાં હતાં; અમારો પ્રજા વર્ગ એટલો મોળો હતો. જગતના રસેંદુને આતિથ્ય દેતાં અમારા નગર જનો ભૂલ્યા;—અમારી પ્રજાને તે ન આવડ્યું. ગુજરાતના નંદનવનમાં જગતવલ્લભ એકલોજ હિંડ્યો; માત્ર એના અંતરથી—દેહથી—નયનથી રસસરિતા વ્હેતી.

યૌવનાંકિત મુગ્ધા કેમ વિલંબ કરતી હિંડે છે, બંસીધરધારી ગાડી તેમ વિલંબ કરતી આવી, ને પ્રેક્ષકજનોના હૈયાંના તારો ઝણઝણ્યા. અમારા પાટજનોએ પુષ્પો અર્પ્યાં; કોઇએ જયઘોષ કર્યો, ને સૌએ તે ઉપાડી લીધો. કાંઇક દૂર હું ઉભો હતો. અભ્રાચ્છાદિત લલિત ચન્દ્રને સોત્કંઠ નીહાળવા નયન રમી રહે છે, તેમ મેદનિથી ઢંકાયેલ એ રસચંદ્રને નીરખવા નયન દોડી રહ્યાં: જાણે એમ થતું કે સૌના અંગ પારદર્શક હોય, ને નયનો એ અતિથિને નીરખે. અંતે કાંકદૂર ક્ષિતિજ રેખાએ હોય, તેમ એ નારાયણ ઉગ્યા, ને નયનો નમી પડ્યાં. લજ્જાભીની નવોઢા પ્રિયતમનેજ વાંચ્છતી હોય છે, ને તોય શાથી પ્રિય સમ્મુખ લજ્જાભીની થઇ લચી પડે છે, તેમ મ્હારે યે થયું. અંતે સ્મર્યું કે નયનવલ્લભ નાથ બહુ નહિં થોભે. કાંક સાહસ કરી મ્હેં નેત્ર ઉંચાં કર્યાં; ને નયન ભરી ભરી એમને નીરખ્યા. પૃથ્વીનિવાસી કોઇ જગતુજન કાજ સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડે, ને શાં અલૌકિક રસ-પ્રભા નજરે પડે! મ્હેં યે એવાજ અમૃતથાળ જોયા. તેજ ને લાવણ્યનું રસિક ગુંથન, ને તેમાં ગાયત્રીપ્રભાશી પુણ્યોજ્જ્વલ વિમલતા.

તે એક સાધુ હતા. રઘુનંદન રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરતા, વિશ્વામિત્રને તો કલ્પ્યા હશે. જગતુને કલ્યાણઅભિષેક કરતા તેવાજ આ સાધુ હતા. એમનામાં ગોપીઓની કઠોરતા ન્હોતી, પણ એમની પવિત્રતા હતી; રસિકોની મદહોશતા ન્હોતી, પણ લાવણ્ય હતું; પ્રકાશની ભભુક ન્હોતી, પણ જીવનસત્વ હતું. બાલ્યની નિર્દોષતા હતી, યુવાનો ઉત્સાહ હતો, વૃદ્ધોની પૂજ્યતા હતી—અનુભવ હતો: જીવનતેજશી ભવ્યતા હતી. જાણે વૃંદાવનનો બંસીધર કહાન, જગતનો યોગીંદ્ર કૃષ્ણચંદ્ર. મ્હને લાગ્યું કે કાળના પડદાઓ તૂટી ગયા, ને અમૃતયુગના પાયાઓ મંડાણા. એ સૌ મ્હને વિસ્મરણ થયું કે દેવમંત્રશા ગીતાંજલિના અમૃતમંત્રો ઉચ્ચારનાર તે આજ મહર્ષિઃ હૃદયશાં કુંળા બાળભાવ દાખવનાર આજ મહાયોગીઃ સનાતન સ્નેહની અમૃતલ્હાણ દેનાર આજ મહારસિકઃ એ યે મ્હને વિસ્મરણ થયું કે જગત જેને નીરખી રહ્યું. વળી રહ્યું તે આજ મહાકવિઃ વિશ્વના ખૂણેખૂણા ગીતામૃતથી ભરનાર આજ મહાગાયકઃ એ સૌએ હું વિસરી ગયો; માત્ર વેદ શી વિમલતાની એમની પુણ્ય ગંગા મ્હારાં નેત્ર સમક્ષ વહી રહી—એમનાં મોંઘેરાં જાદૂથી હું ઘુસો પડ્યો.

૨૦-૪-૧૯૨૦.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

"ઈંદુકુમાર"–એક ઝાંખું અવલોકન.

લખનાર: બટુ ઉમરવાડિયા.

પ્રસ્તાવિક.

કવિ ન્હાનાલાલના 'ઇંદુકુમાર'નું ઝાંખુ અવલોકન—એ શિર્ષક પરથી બે પ્રશ્નો ખડા થાય છે. પ્રથમ, ને કેટલોક સમય પ્હેલાં અસત વાદવિવાદ ને ચર્ચાનો પ્રશ્ન એ છે કે 'ન્હાનાલાલ તે કવિ કહેવાય?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા, આગળ કંઇક અંશે મ્હેં પ્રયાસ કર્યો છે, તેથી અહિંતો એટલુંજ કહીશ કે જ્યારથી ઇંદુકુમાર છપાયો ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક વિલાસીઓને તો કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતના સમર્થ કવિ તરીકે જાણીતા થયા છે જ; પરંતુ એવો પણ એક વિભાગ હતો કે જેમને ગમે તે પ્રકારની પણ જુની કવિતા માનનીય હતી. પરંતુ હવે તો સમસ્ત ગુજરાતને કવિ ન્હાનાલાલનુ કવિત્વ સ્વીકારવુ પડે છે 'ન્હાના ન્હાના રાસ' 'જયા જયંત' 'રાજરાજેન્દ્રને' તથા 'તાજ મહાલ'ના કવિએ પોતાનુ કવિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે એ વિષય પર ઝાઝો વિવાદ તો રહેતો નથીજ. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે "'ઇંદુકુમાર'નુ ઝાંખુ અવલોકન"—એ શું? એને એ ઉત્તર દઇ શકાય કે 'ઇંદુકુમાર'નું અવલોકન મ્હે ઝાંખુ કહ્યું તે એટલા માટે નહિં કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'ઇંદુકુમાર' બહુ છેટે છે ના, એવું નથી; પરંતુ 'ઇંદુકુમાર' ગુજરાતને ઝાંખી દૃષ્ટિએ માલમ પડે છે કારણકે તે સંપૂર્ણ નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં 'ઇંદુકુમાર' માટે કવિએ વચન આપ્યું હતું, ને તે ઈ. સ. ૧૯૦૯માં કવિએ કંઇંક અંશે પાળ્યું. 'કંઇક અંશે' તે એથી કે તેના બીજા બે અંકો ગુજરાતના વાંચક સમક્ષ હજી મુકાયા નથી; અને તેથી ઇંદુકુમારની સૃષ્ટિમાં ગુજરાતનો પ્રવેશ ઝાંખોજ હોવો જોઇએ એની વસ્તુસંકલના વિ. ની ગુંથણુ કવિએ કેમ કરીછે એ વિષે ગુજરાત તર્કવિતર્કજ કરી શકે. આથી અપૂર્ણ 'ઇંદુકુમાર'નું અવલોકન મ્હેં 'ઝાંખુ' કહ્યુ, અને એ કારણથીજ એ પુસ્તકમાં આવતા પાત્રોના ભાવો પૂર્ણ રીતે મ્હેં ચર્ચ્યાં નથી; કારણ કે તે અપૂર્ણ મૂર્તિઓ ભવિષ્યમાં કિયે પથે જશે તે એમના વિધાતા કવિ ન્હાનાલાલજ જાણે છે.

* * *

હવે હું પૂછીશ કે ન્હાનાલાલની કવિતા એ કવિતા કહી શકાય કે નહિં? કારણ કે જો એ કવિતા કહેવાય તો 'ઇંદુકુમાર' એક કાવ્ય છે, નહિં તો નહિં.

કવિએ 'ઉપામા' એવોજ એક પ્રશ્ન મૂક્યો છે. ઉપાનો કળાવિધાન નાયક સંશયે ચ્હડે છે કે 'ચન્દ્ર સુંદર કે કવિતા; કવિતાનો એક મૂખ્ય ગુણ કહાય્ આમાંથી જડી આવશે ચન્દ્ર-કવિતાની તુલના કરવી એજ દર્શાવે છે કે માધુર્ય, કવિતાનો મૂખ્ય ગુણ છે; ને એથીજ કવિઓ સુંદરીને

કવિતા રૂપી ગણે છે; ને તે ખોટું નથી. કવિતાના પદેપદે જેમ લાલિત્ય ઝરે છે, તેમ સુંદરીનાયે પદેપદે લાલિત્ય ઉછળે છે; એટલે કવિતામાં લાલિત્ય ને માધૂર્ય હોવું જોઇએ. સાહિત્યદર્પણકારે કહે છે કે **काव्यं रसात्मकं वाक्यं** ।– એ રસ એટલે હૃદયઝરણ ને એજ કવિતા. તો મ્હને કહેશો કે ગિરિટોચથી જ્યારે ઝરણ ઉતરે ત્યારે એ માટે શું એવા નિયમો હોય છે કે એને સીધે પંથેજ જવું, ને એવાં કૃત્રિમ ઝરણાં શું સુંદર લાગે છે? તો ઝરણની ઉપમાધારી કવિતા માટે નિયમો શા સારૂ આવશ્યક હોય? હૃદય જાગે ને એમાંથી નિર્મળાં ઝરણ વહે એજ સંગીત, એજ વાણીનું ડોલન, ને એજ કવિતા.

* * *

—ને 'કાવ્ય એટલે શું' એ પ્રશ્ન જુદા જુદા સાક્ષરોએ આલેખ્યોછે,— એમ કહેવા કરતાં જુદા જુદા હૃદયે આલેખ્યોછે એમ કહેવું એ વધુ ઉચિતછે, કારણકે હૃદય એ કવિતાનું સ્થાન છે, ને હૃદય માટે નિયમો નથી હોતા. શબ્દશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ અલંકાર ને છંદની આવશ્યકતા વધુ જુએછે, તો હૃદય ભાવનાના ઝીલનારાઓ હૃદયભાવને પ્રાધાન્ય આપે છે. એથી **रमणीयार्थ प्रतिपादकः शब्दः काव्यम्** । (રસગંગાધર), તો **ननु शब्दार्थौ वाक्यम्** । **(रुद्रट)** વિગેરે વ્યાખ્યાઓ અપાય છે.

* * *

' ઇંદુકુમાર '

વતનના સ્વદેશાભિમાન સાથે, ગૃહના સુધડ પ્રશ્નોની રસિક ગુંથણીથી કવિ કથાનો આરંભ કરે છે.

'મ્હારૂં વતન ! હા ; મ્હારૂં વતન !
મ્હારી માતાની ભસ્મ–અંકિત ભૂમિ !
મ્હારા પિતાના જીવન–સાફલ્યનો દેશ !
અમર રહો, તે પૂણ્યવન્તુ મ્હારૂં વતન !'

પુરૂષની એ સ્વદેશવાંચ્છનામાં, કવિ લગ્નનો ગુરૂમંત્ર દિએ છે:

'લગ્ન પ્રાણવિકાસનું વ્રત છે,
સ્વર્ગપંથનુ પર્ગોથિયું છે,
માનવજાતનો ધર્મ્ય માર્ગ છે,
પરણવું તે તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા.

ગુજરાતની લગ્નરૂઢીથી તો કોઇએ અજાણ્યું નહિ હોય. એ ઉદ્દેશથી ગોવર્ધનરામભાઇએ ' હિંદુ લગ્નની કૃત્રિમતા ' લખી; એવા ઉદ્દેશથીજ હિતચિંતક રસભિમાંસકોની શીલસુરી રચાય છે, ને રચાશે. જીવન વિતાડવું, એટલે જીવી મરવું નહિ, લગ્ન એટલે દેહની સંધિ નહિં, પરંતુ 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા.' રસઐક્યની આવી દીક્ષા ગમે તેનેય ગુરૂની ઉપમા નથી આપતી? માનવજાતનો ધર્મ્યમાર્ગ દાખવવો, પુરૂષ–સ્ત્રીની બેલડીની ઉન્નત પદ્દિની ઝાંખી કરાવવી, મનુષ્ય પર એથી અધિક શો ઉપકાર હોય? ગુજરાતમાં સ્ત્રીસમાજ નિર્બળી છે, ને એથીજ ગુજરાત પછાત છે, એવા સ્ત્રીમંડળને એમનાં કવિનો આ ઓછો સંદેશ છે? ને આપણી સમાજ! એ સમાજના આનિષ્ટકારોને આ શું ઓછો બોધ છે કે:

'આત્મા ઓળખે તે વર, ને ન ઓળખે તે પર' આત્મા, દેહ નહિ ને કાંતિ પ્રમદા ભાભી પાસ માંગે છે કે:

'માગું ? આપીશ ? ભાભી ?
પતિ ! પ્રમદા ! પતિ !
નહિં અધુરો નહિં સમોવડો' (વિગેરે)

ભારતના સ્ત્રીરાજ્યની અધિષ્ઠાતા સીતાદેવીના પરમપૂજ્ય નામને તો સૌકો સંભારે છે. કાંતિ પણ એ દિશામાં તો એમનુંજ અનુકરણ છે. કાંતિને 'પ્રેમથાળ ભરી ભરી પૂજવા ગૃહદેવ જોઇએ છે' સામ, ભેદ, દંડ વિ.થી તો ઘણાયે પતિ પૂજતા હશે, પરંતુ 'પ્રેમથાળથી કેટલા પૂજાય છે એ કોને અજાણ્યું છે ? ને એની કેટલી આવશ્યકતા છે ?'

કવિ મીલ્ટને કહ્યું હતુ કે: 'He for God & she for God in him.' પરંતુ પ્રમદા તો કહે છે કે:'

"રસ રાજ્યની આપણે તો રાણીઓ.
પાઇએ એટલું પુરૂષો તો પીએ,
વાદળી વરસે એટલું જગત પામે."

જગત્, આકાશથી વરસતી અમૃતધાર જેમ ઝીલેછે, પ્રમદા કહેછે કે પુરૂષ પણ તેમજ સુંદરીના રસદાન ઝીલે છે. પરદેશના દષ્ટથી આ શું ઉચ્ચતર દશ્ય-આદર્શ નથી !

-પ્રમદા ગુજરાતની એક વનિતા છે કાંતિને પ્રમદાની રસગોષ્ટિમાં જીવનચિતારની અજબ કળા કવિએ દર્શાવી છે રસરાજ્યના નિયમો પ્રમદાને જેમ જાણ છે, તેમ હાસ્યને આનંદની સુરખિયે જેને અજાણી નથી. નણંદને ભાભી કહેછે કે.–

'ત્યાં તો પુરૂષના પગલાં છે, ભુરકી નાંખશે !'

કવિએ ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિ કેટલી વધારી છે, તે તરફ હવે વળશું એક ભાષામાં પર ભાષાનો આછો છંટકાવ થાય, તેથી એ ભાષાની સમૃદ્ધિ વધે છે. પરભાષાના શબ્દો કેટલે અંશે હોવા જોઇએ તે ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ કવિ ન્હાનાલાલે ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારી છે, એમ ઘણાને માન્ય નહિ થાય. તેથી આ પ્રસંગે હું કહીશ કે ભાષાની સમૃદ્ધિ માટે વ્યાપારની પેઠે લેવડ દેવડ આવશ્યક છે; ને કવિ ન્હાનાલાલે બે ત્રણ રીતે એ સાધ્યું છે. જુદજુદા ગામ પરગામના નિવાસથી, તથા કાઠિયાવાડ જેવા પુરાણા શબ્દકોષના સહવાસથી જેને અગ્રેજીમાં Provincialism કહે છે તે જુદજુદા સ્થળેથી સંઘરી લાવી ગુજરાતીભાષામાં તેમણે બહુ સુંદરતાથી ગોઠવ્યા છે. લેવડદેવડનું બીજું સ્થાન સંસ્કૃત સાહિત્યનો અખૂટ ભંડાર છે. જેમ માતાના બધાય અલંકારો પુત્રી શ્વસર ગૃહે લઈ જતી નથી; તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાના બધાજ શબ્દો વપરાતા નથી. સાચો ઝવેરી જેમ મોતીના થાળમાંથી એકજ મોતી ઉંચકે છે, તેમ કવિ ન્હાનાલાલ યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય શબ્દ ઉપાડી લે છે. એમની નવી શૈલિ આના દષ્ટાંત રૂપે ઉપયોગિ થશે. આનું ત્રીજું સ્થાન પરભાષા છે. ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દો આવે, એ હવણાં હવણાં અઝીક લાગે છે. એનું કારણ એ કે ઉતાવળાના જેટલા જોસથી અંગ્રેજી ભાષાનો પગસંચાર થયો, ને તેને લીધે એ વિદેશી ભાષા પર આપણા દેશીઓનો જેટલો મોહ થયો, તેટલેજ અંશે હવે

પ્રત્યાઘાત થાય એ સ્વભાવિક છે, ને તેથીજ એ ભાષાના પરિધાન પર આપણને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ ફારસી–ઉર્દુ ભાષાનું એવું નથી. દેહના રંગથી આત્મા જેમ રંગાય છે–કેટલીક પળોએ એકલીન થાય છે, તેમ મુસલમાની સંસ્કારો અમૂક સંજોગોને લીધે આપણા સંસ્કારો જોડે ગુંથાયા છે, ને તેથી એ ભાષાના શબ્દો કેટલેક પ્રસંગે બહુ સુંદર લાગે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી શબ્દોની પ્રીતિનું બીજું કારણ એ છે કે આપણી ભાષા સંપૂર્ણ રીતે કેળવાઇ નથી; ને ખાસ કરી ઝનુનમાં તો તે અધુરીજ છે, જે રસ એ ભાષામાં ઠીક જામે છે; આથી રસના કઠોર પ્રસંગે એ ભાષા ટેકા રૂપી નિવડે છે.

છેવટે જુના થયેલ, વ્યહવારથી અળગા થયેલ શબ્દો કવિ વીણી આણે છે. મનુષ્યની પ્રકૃત્તિમાં એક ગુણ છે કે ભૂતકાળના ગૌરવને અદ્દભૂતતાની આંખોથી જોવું, ને એથી જુના થયેલ શબ્દો બહુ આનંદદાયી હોય છે.

* * *

કવિ ન્હાનાલાલ એક ચિત્રકાર છે. પિંછિને રંગથી તો એમણે ચિત્રો નહિ દોર્યાં હોય, પરન્તુ કળાનો ઉત્તમ નમુનો–શબ્દચિત્ર, એના તેઓ અભ્યાસી છે, ને આના દૃષ્ટાંતરૂપે એમનું 'ઘણ' કાવ્ય મ્હારે મને તો એનો ઉત્તમ નમુનો છે. વાણીના ડોલન જોડે, સંગીતના ઉલ્લાસ જોડે, વાંચકનું મન વિહરે છે, ને એની આંખો સમીપ ચિત્ર પટ દોરાતો ચાલ્યો જાય છે. તે શિવાય એવા છુટા છવાયા પ્રસંગો પણ ઓછા નથી; જેવા કેઃ વનની લીલમલીલી અટારીએથી; વિધાત્રીનો કુમ્કુમથાળ વિગેરે.

કવિ કળાના એક ઉપાસક છે. આ સૂત્ર ઘણાને માન્ય નહિં હોય; ને એ સત્ય હશે કે કદી વિશ્વવાડીની ટોચે કવિ નહિં ચડયા હોય, હિમાદ્રિની ઉષા એમણે નીરખી નહિં હોય—નીરખાવી નહિં હોય, પરતુ જગતનું અમોલું, ને બીજે સૌ અદીઠ એવું સૌંદર્ય જેમાં સમાયું છે તેનો,—સુંદરીના, ને તે ગુર્જર સુંદરીના તેઓ એક મહાન્ પૂજક છે. સુંદરીના પૂજક ! કેટલાક વૃદ્ધો સમક્ષ આ વાક્ય નહિં બોલાય; કેટલાક એનો પચરંગી અર્થ કરશે, મનનું એમના અર્થમાં તરી આવશે, પરંતુ હું તો એ ભાવનું એક દૃષ્ટાંતજ કહીશઃ

'મધુમુખી કોયલના દર્શન દુર્લભ છે,
તો સુધામુખી સુંદરીના, સુલભ કયાંથી હોય!'

પ્રથમ તો ઈંદુ, સુંદરીના મુખદર્શનનો પિપાસી છે, ને મધુમુખી કોયલ કરતાં સુંદરી એને વધુ પ્રિય છે. સુંદરીના મોતીથાળશાં દેવાં જેવો આ ભાવ જેને નહિં સમજાય તેને કવિના દેવાં કદીય નહિં સમજાય એમ હું માનું છું, તો એ વિષે વધુ ચર્ચા શા સારૂ હોય ?

(અપૂર્ણ)

સાભાર સ્વીકારઃ "ગઝલે–રંજુર" (સચિત્ર) લેખકઃ 'રંજુર'; ચિત્રકારઃ ર. મ. રાવળ. પ્રકાશકઃ ન. કે. શેઠ, હાંસોટ. કિ. રૂ. ૧–૦–૦.

—અધિ.

વિધિ !

(ટાગોરની એક કથા)

અનુવાદક

કિશોરીલાલ શર્મા.

હુ એને દેવી માનતો ને હૃદય પુષ્પોથી વધાવતો તેથે મ્હારા અંતરના ચોક ઉજળા હતા એ મેં લોક જાણતા ને નવિન પણ એમજ ધારતો શેફાલિની પાંદડી અકાળે ખરી હોય, એવુ એનુ સૌંદર્ય હતુ. મનુષ્ય એને માટે અયોગ્ય હોય એમ ધારીજ પ્રભુએ એને પોતાની કીધી હતી. એનુ લાવણ્ય મધુરૂ હતુ પણ એ હાસ્યમયી ન્હોતુ અંદર કાંઈક ગ્લાની દેખાતી. એનુ કારણ એનુ વૈધવ્ય હતુ એ હિંદુ સમાજની વિધવા હતી તોયે મ્હારૂ હૃદય એનેજ પૂજતુ. દર પ્રભાતે હુ એને બારીએ જોતો, ને એનેજ પુષ્પની પ્રભા માની સ્નેહાંજલિ અર્પતો પણ એ ભાવના એટલેથીજ અટકતી આમ કાંઈક દિન વીતી ગયા પ્રતિદિન હુ એની મૌનપૂજા કરતો પણ ધીરે ધીરે એ રસસરવર છલકાયુ આગળમા મ્હને ન્હોતુ ભાન કે એની ભાવના તો પર્વત પરનો પ્રવાહ—એને બ્હાર જવા જોઈએ ધીરે ધીરે એ ભાવના મૌનસમાધિથી સંતુષ્ટ ના થઈ, હૃદય પિંજર એને ન્હાના પડ્યા. એક દિન હુ કાંઈક લખતો હતો, એવામા મ્હારૂ કાર્ય અટક્યુ ને મ્હારી વૃત્તિ પડોશે દોડી ગઈ. આમ આકસ્મિક હૃદયમૂર્તિની નેત્રો આગળ સ્થાપના થઈ તે કવિતામા મૂર્તિમંત થતી હતી પણ એ મ્હને ના રૂચ્યુ દેવી આત્માને કાંઈ મ્હારા શબ્દોમા જડાય ?

આમ મ્હારી પ્રણયગાડી હીંડતી હતી એવે એક દિન નવિન આવ્યો એના હાથમા એક બીડુ હતુ માથુ શરમાતા તેણે તે મ્હને આપ્યુ ને કહ્યુ 'મ્હને કવિતા કરવાનો શોખ થયો છે પણ મ્હને પીંગળ નથી આવડતુ તુ એ કાવ્યો સુધારીશ ?"

નવિનને કવિતા રચવાનુ સુઝ્યુ, એથી મ્હને મહિ આશ્ચર્ય થયો આ વીજળીના ચમકાર શા ? મ્હે એને બહુએ તાણ્યો, પણ વિધુર પતિનો નવો પ્રેમ જેવો અકડો હોય છે તેવોજ ગાઢ નવિનનો હતો, કવિતા વધુ જોડે એને પ્રણયગ્રંથિ થઈ હતી મ્હે એના કાવ્યો જોયા એનો વિષય પુરાણો હતો જગત્ પ્રભાત જેટલો જુનો ને તેટલોજ નવો લાગતો

"પણ નવિન" કાંઈક કુતૂહલથી મ્હે પૂછ્યુ "તુ જેનો પૂજારી છે, એ દેવી કોણ છે એ તો કહે ?'

નવિને હસતા હસતાજ કહ્યુ 'એ મ્હને હજુ જડી નથી એ તો મ્હારે શોધવાની છે "

' ઠીક જા, હુ સુધારીશ " કહી મ્હે નવિનને વિદાય કર્યો.

એક પછી એક નવિનના કાવ્યો મ્હે વાચ્યા ને ધીરે ધીરે એ વિષયમા મ્હારો રસ વધ્યો. મ્હારા મુઝાતા હૃદયને અવલંબોનુ ધામ મળ્યુ. મ્હારી ભાવના મ્હે એમા જડી મ્હારા નામ સાથે જોડવાથી જે આત્મા અપવિત્ર થશે એમ હુ માનતો એને નવિનના કાવ્યમા ખૂબખૂબ કરી મ્હે સંબોધી એને અંતરથી આલિંગન દીધા—એની પ્રશંસામયજ હુ થયો અંતે એ રસ વધ્યો કલ્પનાની પાંખીએ મ્હે જગતને એનામય બનાવ્યુ—એને વિશ્વમય લેખી. આમ કાવ્યો રચાયા—પૂરા થયા—નવિનના કાવ્યો એમા જડાતા ન્હોતા એ મ્હારાજ થયા—મ્હારાજ હતા—માત્ર નવિનનુ તો નામજ હતુ

કોઈ વેળા નવિન કહેતો "ત્હને આ બધુ શાથી જડ્યુ ? એજ મ્હારા અંતરમાં હતુ, પણ મ્હને એ આવડ્યુ નહિ, "

કાળક્રમે રમાને પ્રદ્યોત મળતાં. કાંઇક મિત્રભાવે-કાંઇક પરિચીત સંબંધથી એકમેકને સંબોધતાં. કોઇક પ્રસંગે રમા હૃદય-વાર્તા-આરંભતી ને પરોપકારશીલ પ્રદ્યોત રમાનાં મનોરાજ્યમાંનો એ પ્રવેશ શાંત રીતે સ્વીકારતો. આમ સમભાવ વધ્યો, પરોપકાર વૃત્તિથી, અગર સહજ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર્યથી પુરૂષ એ સમભાવ નીભાવતો-આગળ વધારતો.

* * *

કુદરતી નિયમ પ્રમાણે પ્રદ્યોત-રમાની મનોવૃત્તિઓ કાલક્રમે થોડી થોડી બદલાતી જતી. રમા, પ્રદ્યોત તરફ માનની દ્રષ્ટિઓ વધુ નાંખતી; એના ગુણ-ગૌરવ ઝીલવા એ વધુ તત્પર થતી; કોઇક વાર આશા, અભિલાષા જેવું ધીમે ધીમે સ્ફુટ થતું. પ્રદ્યોતની મનોવૃત્તિઓમાં વધારે રૂપાંતર ન્હોતો. તેને મન રમા માત્ર વધારે સમભાવયોગ્ય જણાતી; ને તેથી તે વધુ સ્નેહાળ થતો.

* * *

કાળની થોડીક ભરતીઓ પછી રમાનું પ્રમદાત્વ વધુ પ્રગટયું, અને પ્રદ્યોતની અનૂપમ હૃદય-સહચરી થવાની જે પ્રથમ અસ્ફુટ આભાસ માત્રે દેખાતી, તે આશાસ્ફુટ થતાં, પ્રફુલ્લ ફુલસમી તે વિકસી. અંતે એને એજ ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ કે પ્રમોદ સર્વસ્વ મ્હારોજ કહેવાય-મ્હારોજ થાય. સુંદરીના હૃદયમાં આ સર્વાંગવ્યાપી અભિલાષ પ્રગટતાં બધી મનોવૃત્તિઓ એક માર્ગી થઇ; લાલિત્ય સહજ સ્ફુર્યું, ભાવ-કળા વિકસી-પ્રફુલ્લી; એના સર્વ પ્રાણોમાં એક જ્વલન્ત અભિલાષા મૂર્તિમંત બની, સર્વોપરિ થઇ.

પુરૂષને આના પડછાયાયે ન પડયા. કોકવાર રમાની આ પ્રણયસુરભિ પમરતી ત્યારે તે એટલું જ ધારતો કે રમા કાંક વધારે સ્નેહાળ થઈ છે. અંતરભાવ દર્શાવવા રમા બહૂ બહૂ પ્રસંગો ખોળતી; ને કોઇકવાર તો અધીરી થઇ કઇંક કઇંક દ્દઢ નિશ્ચયો પણ કરી નાંખતી. અંતે એક દિન એવો પ્રસંગ મળ્યો. એની અધીરતા-ઉત્સુકતા સર્વ દિશાએ ઉભરાતી;-ને છતાં તે સંકોચાતી. પ્રદ્યોતની એવીજ વૃત્તિઓ નથી એનું એને સંપૂર્ણ ભાન હતું. આ સંકોચના પરિણામે એને ભય થયો કે 'પ્રદ્યોત મ્હને નહિ સ્વીકારે'. એના સર્વ ગાત્રો વિહ્વળ-વ્યગ્ર થઇ ગયા.-યૌવન ને ઉત્સાહ, આશા-નિરાશાની છોળો ઉછળવા માંડી. એક પળ કોઇ અદીઠ શક્તિ તેના આખા અંગમાં ઘૂમી રહી, ને અન્તે પ્રદ્યોત ઉપર વિજય મેળવવાની એક મહાઆકાંક્ષામાં પરિણમી. કાળક્રમે તેણે વિજય માટે શરૂઆત કરી ને પ્રદ્યોતની સુજનતા ઉપર સુંદરીની આશાઓ ગોઠવાઇ; પરંતુ એવે વિજયોત્સુકતાથી અજાણે રમાએ અંતરવૃત્તિઓ દર્શાવી દીધી. પ્રદ્યોતને કાંઇક આઘાત થયો-કાંઇક વિસ્મય થયો; પરંતુ સૌજન્યશાલી પુરૂષ મનોવૃત્તિઓ છૂપાવવા મથ્યો-મિત્રતા અને સમભાવ જાળવી રાખવા તે પ્રયત્નતો. રમા તરફની પોતાની સદ્વૃત્તિ, મિત્રતા ને સ્નેહાળપણું એના હૃદયમાં તરવરી આવતાં, તોયે તેણે રમાને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે પ્રણય તેનામાં નથી.

* * *

રમા-પ્રદ્યોતની સ્નેહાળ મૈત્રિ એકદમ ઓછી થઈ ગઇ. સ્નેહ, પ્રદ્યોતને અનુચિત લાગ્યો. પ્રસંગોપાત મિત્રભાવે વર્તન થતું. આ શાથી?-રમાની સાહસ વિજયાકાંક્ષાથી?

ગુજરાતના અતિથિને:

પ્રેમલ પાયાં પાન, અમારા અણમોલાં મ્હેમાન,
જીવન ઘેલા, જયવન્તાં, તુજ દિલનાં દીધાં દાન,
એ રાગમાં રાગ રવિનો રવીન્દ્રનાં સન્માન.
પ્રેમલ પાયાં.—

અનેરી નોકા તણું તુજને દીધું સુકાન,
વમળને તેં વટાવી હો ! દીધા વ્હાલા અભયનાં દાન.
પ્રેમલ પાયા—

નોતમ વિશ્વને પાયા ગીતાંજલિનાં પાન,
સજાવ્યા રે ! જીવન ગેટ્યાં સુમન સોહયા રૂડા ચોગાન.
પ્રેમલ પાયાં—

કવિવર ! વેરતો રેજે, નવરંગી મધુરી લ્હાણ,
જીવન બહલાવતા બળથી ગુંજી રેજે જીવનનાં ગાન
પ્રેમલ પાયાં—

ભલા ઓ ભારતભટ ! વસંતી વ્હાલ કેરાં ફાલ,
રેલવજે, તું રેલવજે મીઠાં બીને તું ભારતી બાલ.
પ્રેમલ પાયાં.—

પ્રભુથી માગીએ એવું સુગોયુગ અહિં તુજ રહેઠાણ,
ઉજાળી દેશ આ પ્યારો પરમ શાંતિનાં પાજે પાન.
પ્રેમલ પાયાં.—

—દલપતરામ પ્રાણશંકર પાઠક.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

આગ્રહ છે, ઉદ્યમ છે, ઉત્સાહ છે,
તો શું છે અજીત અવનીમાં ?

—ન્હાનાલાલ.

એક વ્યક્તિ તરીકે ન ગણાવું એ શું જગતમાં મ્હોટામાં મ્હોટી શરમ નથી ? મ્હારૂં મ્હારાપણું અને સ્વયંભાવ છોડી દેવાં, જે વિશિષ્ટ અને નવાં કાર્યો કરવાને હું સરજાયો હોઉં ત્હેને વણકર્યાં જ રહેવા દેવાં, અને જે સો કે હજાર માણસનાં વિચારવ્હોણાં ટોળાં ભેગો હું ભળ્યો હોઉં ત્હેની સાથે તણાયા કરવું,—આંથી વધુ ખરાબ શરમ બીજી શી હોઈ શકે ?

—એમર્સન.

શસ્ત્રવૈદ્યો જેમ અણધાર્યા ઉપયોગ માટે પોતાનાં ઓજારો હંમેશાં તૈયાર જ રાખે છે તેમ તું પણ દૈવી અને માનુષી ઘટનાઓની ગુંચ તુરંતાતુરત ઉકેલવા કાજે ત્હારા સિદ્ધાન્તો અને ભાવનાઓને હંમેશાં સજ્જ અને સચેત રાખજે.

—માર્કસ ઑરેલિઅસ.

ગ્રન્થના ગુણની પરીક્ષા કરવી, એ ગુણનો જાતે ઉપભોગ કરી આનન્દ અનુભવવો, અને એ આનન્દ પામવા ગ્રન્થના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા,—પોતે સુરસ અન્ન જમવું અને બીજાને જમાડવા, આ આનન્દની ઉજાણી આપવી,—એ જ ગ્રન્થપરીક્ષકનો અભિલાષ હોય છે; એ અભિલાષ જેને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

—ગોવર્ધનરામ.

જે ઐક્ય પાખંડને આધારે ટકે છે, અને જુઠાણાં ઉચ્ચારવા તથા આચરવાની આપણને આજ્ઞા કરે છે તે ઐક્ય સાથે આપણે સ્હેજે સંબન્ધ રાખવાનો નથી. કહેવાય છે કે શાન્તિ સાચવવાને તેવું ઐક્ય ચાલવા દેવું. શાન્તિ ? એમ તો આળસુડાં પશુઓમાં ક્યાં શાન્તિ નથી ? ગંધાતી કબરોમાં ક્યાં શાન્તિ નથી ?—આપણે જોઈએ છીએ તે જીવન્ત શાન્તિ, ચેતનહીણી નહિ.

—કાર્લાઇલ.

સૌ યે સૌન્દર્યવન્તાં અજરઅમર આનન્દનાં પ્રેરનાર,
ત્હેનાં લાવણ્ય નિત્યે વધુવધુ ખીલશે,—નાશ ના પામનાર;
ઉલ્ટાં, એ તો સદા યે વિરલ નીરવતાવન્ત કો ધામ શાં, ને
મિટ્ઠાંમિટ્ઠાં જ સ્વપ્ને સભરભરી શી એવી ઉંડી નીંદ આપે;
ને શાં આરોગ્ય કેરાં મધુર અમી ઝરી ચેતનાઓ સ્ફુરાવે !—
મેરે શ્વાસોચ્છવાસો ગહન ધીરધીરા, પ્રાણમાં શાન્તિ વર્ષે.

रसो वै ब्रह्म ।

ચેતન

ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ.

સુણ, ગરવી ગુજરાત ! વાત કંઇ કહું હું કાનમાં
સમજુ છે તું સુજ્ઞ, સમજશે સહજ સાનમાં:
ન મળે શૌર્ય ઉમંગ, આર્ય અભિમાન કશું રે,
દેશદાઝ વણ પડી પરાધીન પ્રજા પશુ રે;
માડી ! ઊઠ, કર જોડ, ક્ષમા માગી લે વ્હેલી,
કર્તવ્યે પડ બ્હાર, હિન્દમાં સહુથી પ્હેલી !
રજપૂત વીર જગાડ, રાજ્યકર્તા કર સાચા,
બ્રહ્મબાળ વિદ્વાન, જ્ઞાનજિજ્ઞાસુ જાચા:
દેશ દેશ વગડાવ, શંખ તુજ સ્વાધીનતાનો.
બધે એકતા બજાવ, પરાજય કરી ભિન્નતાનો.
પિત્ત છાંડી પરમાર્થ, સ્વાર્થ સંહારી, માડી !
સુધરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે ધાડી;
ઉતરે પનોતી હવાં, વખત આવે છે સારા,
તત્પર થા, ગુજરાત ! હક્ક ભોગવવા ત્હારા.

—મલબારી.

પ્રકાશક:
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તંત્રીઓ:
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:
સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).
છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

આ માસિક સુરત બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી દયાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા સંપાડિયાવાડમાં આવેલી પોતાની ઓફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન.

ગુણી ગુર્જરી.

કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે

પામી અભિનવ પલ્લવો, રસ વલ્લરી સુપ્રફુલ્લશે,
ને મ્હોરી મોહન વર્ણ મૃદુ નવ ફૂલડાંથી ઝૂલશે,
જેની મીઠી સૌરભ વિષે કંઈ રસિક દીલડાં ડૂલશે,
રૂપ ગુણ નિહાળી ગુર્જરીનાં ભાન નિજનાં ભૂલશે
કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે

ગુણી ગુર્જરીનાં અંગ વળી ઉપાંગ સકળ સુખીલશે,
આ અર્વાચીનતણું વિલસીને, દિવ્યાંગના સમ દીપશે,
વિદ્વાન દેશ વિદેશના,
જે ભર્યાં મોહાવેશના,
સ્નેહે સદન રસપુંજમાં, રસ મગ્ન મધુપ પધારશે,
હરિયાળી ગુર્જરી કુંજમાં, સુમધુર રવ ગુંજારશે,
કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે

નવરસ અલંકારે ભર્યાં, અમૃત પાન કરાવશે,
કંઈ હાસ્યના ઉલ્લાસના સાગર વિષે ઉછળાવશે,
ને વીરતાની છાપ ચિર અન્તર પરે તમ સ્થાપશે,
શુચિ શાન્ત ઉદધિ વિષે ઉન્નત તરંગ મચાવશે
કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે

—છોટુભાઈ દાજીભાઈ દેસાઈ.

કલાધર

(ખંડ શિખરિણી.)

રહે રંગાએલાં લલિત પિંછ રંગે અવનવે,
રહે વીંટાએલાં વિરૂપ મયુરી વૃન્દ સરવે;
અનુપ અવિકારી તુજ ભવે !

ઘણે ઉંચે ઉડી મનુજગણને ના અવગણે,
ઘણે આઘે એની મનમહીં સુમંત્રો નવ ભણે;
પણ પુરતણા પંથ રટણે.

મનુષ્યોનાં હૈડાં વધુ કઠણ પાષાણ કરતાં,
ખરે ! ત્હારે કુંજે ચપલ દિલ આઘાત કરતાં;
કદર તુજ ના કૈંજ બુજતાં.

છતાં તું નિર્દોષી તવ હૃદય ભોળું ન દુભવે,
નહિ રોપે કોદિ તવ સુમન ગ્લાનિથી મુકવે;
વદન નયને હાસ્ય હસવે.

ખિલાવીને ખોલે સહજ રસરંગી નિજ કલા,
મુકેલા કલ્લોલે સકલ જગ રેલે વિશદતા;
નવજીવન આનન્દ મમતા.

ભરેલી આદર્શે કુદરતની કલ્યાણ મયતા,
સદાયે સંદેશે ક્ષણક્ષણ નવી શી રસિકતા;
અભય સુખ, આશા, અમરતા.

નથી આંસુ ત્હારાં કદિ ટપકતાં સ્વાર્થ ધરવા,
વૃથા ના ના વ્હેતાં દુઃખદ નબળો શોક કરવા;
પણ પ્રબલ સત્સ્નેહ ઝરવા.

જહીં ત્હારા જેવા સુલલિત કલાનાયક થશે,
તહીં આ સદ્‌ભાગ્યે શતરવિ-તણાં પુણ્ય છુટશે;
દરદ દુઃખની જાળ તુટશે.

જહીં ત્હારા બોલે ગભીર ગીતનું ગર્જન થશે,
તહીં આકાશેથી વિમલ રસહેલી વરસશે;
પૃથિવી નવ સંયોગ સજશે.

(વૈશાખ પૌર્ણિમા) દેશળજી પરમાર.

ઈનામી હરિફાઈ.

ગુજરાતી સંસારની વિચારશીલ, સુંદર, સૌથી સરસ વાર્તા માટે એક સજ્જન તરફથી રૂા. ૧૦)નું ઈનામ આપવામાં આવશે. 'ચેતન' ના તંત્રીઓનો નિર્ણય એ છેવટનો ગણાશે. હરિફાઈનું પરિણામ 'ચેતન'માં પ્રસિદ્ધ થશે. વાર્તા, તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરની અગાઉ આ પત્રની ઑફિસમાં મળવી જોઈએ ઈનામી વાર્તાનો સર્વાધિકાર "ચેતન" પત્રને રહેશે.

વાર્તા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ; વાર્તા ચેતનના ચાર પાનાથી મ્હોટી હોવી ન જોઈએ.

"તે હું છું."

જ્યહારે મ્હારા બિછાના પાસેનો દીપક બુઝાઈ ગયો હતો અને મળસ્કાનાં પક્ષીઓએ વ્હેલા ઉઠીને કિલકિલાટ મચાવી મૂક્યો હતો, ત્યહારે હું ઊઠી.

હું મ્હારા ઘરની ખુલ્લી બારી પાસે બેઠી. મ્હારા લાંબા કાળા વિખરાયેલા વાળોની લટોમાં તાજા ફૂલની વેણી મઘમઘતી હતી.

ઉષાના ઝાંખા ગુલાબી પ્રકાશમાં તે યુવાન મુસાફર રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો.

ત્હેના ગળામાં મોતીની માળા હતી અને બાલસૂર્યનાં પહેલાં ઉગેલાં કુંળાં કિરણો ત્હેના મુકુટ પર રમતાં હતાં. તે મ્હારા બારણાં આગળ આવીને અટક્યો અને પૂછ્યું:-" તે ક્યાં છે ?"

શરમ-ફક્ત શરમને લીધેજ હું ન બોલી શકી કે-" તે હું છું; યુવાન મુસાફર! તે હું છું."

* * * *

દિવસનું ફક્ત છેલ્લું ઝળહળું બાકી રહેલું હતું-, હજુ દીપક સળગાવવામાં આવ્યા નહોતા; હું એક ચિત્તે મ્હારા વાળ હોળી રહી હતી.

આથમતા સૂર્યના ઝાંખા થતા રાતા પ્રકાશમાં પોતાના રથપર બેસીને તે યુવાન મુસાફર ચાલ્યો આવતો હતો.

ત્હેના ઘોડાઓના મ્હોંમાંથી થાકનાં ફીણ ઉડતાં; ત્હેના આખાય પોશાકપર રસ્તે ઉડેલી ધૂળનાં રજકણોનું આછું પડ વળી રહ્યું હતું.

તે મ્હારા બારણાં આગળ ઉતર્યો, અને થાકેલા-કંટાળા ભરેલા અવાજે પૂછ્યું-" તે ક્યાં ?"

શરમ-ફક્ત શરમને લીધેજ હું ન બોલી શકી કે-" તે હું છું; થાકેલા મુસાફર તે હુંજ છું."

* * * *

વસંતઋતુની રાત્રિ છે; મ્હારા ઓરડામાં દીપક ઝાંખો ઝાંખો ઝગી રહ્યો છે.

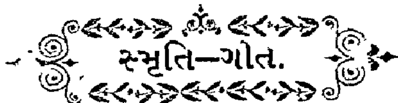
દક્ષિણ દિશાના રમતિયાળ પવનની મૃદુ લહરી ચાલી આવે છે, આખો દિવસ કિલકિલાટ કરી કરીને થાકેલો પોપટ પણ તેના પાંજરામાં નિરાંતે ઊંઘે છે.

કલાપીના કંઠના રંગની મ્હારી ચોળી અને તાજાકુંળા ઘાસના રંગની મ્હારી સાડી દીપી રહી છે.

નિઃશબ્દ, ઉદ્‌ગ્રીવ શરીરને નિહાળતી હું બારી પાસે બેઠી છું.

રાત્રિના અંધકારમાં મ્હારાથી ધીમું ધીમું લવી જવાય છે કે-" તે હું છું; નિરાશ થયેલા મુસાફર! તે હુંજ છું."

(" ધ ગાર્ડનર "માંથી) જમુભાઇ રાવત.

સ્મૃતિ–ગીત.

રચનાર: રાજકવિ ટેનિસન.

ઝીલનાર: 'પ્રણયી'

"Strong Son of God, Immortal Love."

—*In Memoriam.*

(ગતાંક પૃ. ૯ થી ચાલુ)

પણ દિવ્ય ભોમ નિવાસી એ,
ને હું અહીં પૃથિવી વસ્યો.
એ સ્મરે મુજને કહો,
જેમ હું સ્મરૂં એને અહો!

નિત્ય એ સ્મરતો મને
પ્રેમ નષ્ટ નથી થતો:
સ્વર્ગમાં એને, મને અહીં
પ્રેમ પ્રગતિ દાખતો.

સુપ્રસન્ન અને સુખી
હોય યદિ મુખ મુજ વળી,
અંધજન શી એ સ્થિતિ
સુખ, મગી–અતિ દુ:ખદુખી

મુજ ગૃહ ચારની જે દીપ
તેજ ત્યાં, જ્યાં એ સુનો.
ને ઉભય-મન ને સજીવ પર
પ્રકાશ એક પ્રભાતનો.

ને સ્વપ્નું: મિત્ર સજીવ છે,
ને ટ'પું, દીઠું મુખ એ
મજસ્વપ્નની મુંઝવણ મહીં
આરોપું દુઃખ મુજ એહને.

મુજ ચિત્તસ્થળની જે સ્થિતિ
તેહ રૂપ એની સ્થિતિ:
ગ્રથિત પુષ્પિત મુગટ સહ
જો, સ્પર્શતો મુજને નહીં!

ને ધીર સુખપ્રદ સ્વરથી કહે
વાત ભેદમયી મને,
સુણું જો, સમજું ન તે,
ક્રૂર સ્થિતિ મુજ એ, અરે!

અણજાણ્યા સૌ દગમાં.
એહ સ્વપ્ન વિહારમાં
નીરખું હું મુજ મિત્રની
મૂર્તિ મહમાં ઉજ્જ્વલી.

ને અહો! એ સંગ હું
ફરૂં દેશવિદેશ શું!
રસભરી એ સૌખ્યભરી
લહરી નિશદિન શી વહે!

તો પૂછું નિદ્રા તને
કહે સૌખ્ય મુજ સાચું છે એ?
એ ખોટ વા આ લાભ સાચો?
જાગૃતિ આ સત્ય? કહે.
કે અસત્ય ઉભય દશા
જાગૃતિ ને સુષુપ્તિની?
મુજ ચિત્તપર એ મૃત્યુની
છાપ હજી મુદ્રિત ઉંડી

ને એજ પાછો દિન આ,
વર્ષ બે વીતીયાં ભૂંડાં
પ્રભાત તેજહીણું ઉગે

અકાળ વર્ષા નિર્ગળી.
હાઃ હોય શું? હું ગણું:
આ દિન દુર્દિનના બહુ:
મુજ નેત્ર ના નીરખે કશું:
સુખદુઃખઊર્મિહીન વસ્તુ.

ચિન્તનક્રિયા તણી સૃષ્ટિમાં
અલ્પ કેટલું ત્યાં થતું?
ક્ષેત્ર કેવું વિશાળ એ?

ને કાર્યકર ક્યાં છે વધુ?
દીર્ઘજીવી હોત તો
શું શું કરત મુજ મિત્રના!
શી સેવના સાધી હતે?
શી કીર્તિજ્યોતિ પ્રસારતે.
પણ કીર્તિ શું વિસર્જન ના?
ને એજ પ્રતિમા બુદ્ધિની
અવ આત્મકલ્યાણકૃતિમાં
શેં વિજય પામે નહિ?

સતત ઉદારતા અહો!
એ આત્મની ઝાંખી થઇ!
એ નેત્રમાં, એ મુખ પરે
મેં નીરખી છાય સુહાગની.

જગત ગણતું કાર્યને—
શક્ય બળવત કૃતિને.
વિશાલતમ મુજ મિત્રકેરી
ઉર-પ્રભા ના લહે.
કિન્તુ એ વિભુશક્તિને
ત્યાં ઉંડા આદર્શ હો!
કાર્યની યશસ્વાવની
એ સ્વર્ગ નિઃસીમ ઝાંખી હો!

નિરંત એ સ્વર્ગકાળ સમીપે
કીર્તિ કવિની ક્યાં, કહો!
રે! તેથી મેં અલ્પાયુ શી
નિજ કાવ્યની મશરેખ હો!

મુજ કાવ્ય યશ છો ના વરેઃ
હું ના ગણું—તે ના લહું:
મુજ મિત્રને, મુજ પ્રેમને
મુજ યશથકી અધિકાં ગણું.

પુનઃ વિભુજયંતી આઃ
મુજ શોક કિન્તુ અલ્પ નાઃ
આંસુડાં સૂક્યાં, છતાં
શોક સજીવન ચિત્તમાં.

શાન્ત આ ઉરસ્થિતિમાં
સ્મરૂં હું મુજ બંધુને:
પાત્ર મુજ પ્રણય અને
મુજ હેત કેરૂં વિશ્વ જે.
ભેદ કિન્તુ મિત્રને
બંધુમાં આ દીસતોઃ
એક સરખા બંધુ અમ
ને એક રસબસ આત્મ હો!
પણ મિત્ર અગ્રસરણો અહો!
મુજ ન્યુનતાઓ પૂરતોઃ
સ્નિગ્ધ અધિકા તેજથી
રસકલા મુજ પોષતો.

મિત્ર જીવતાં હું યદિ
મૃત્યુ પામ્યો હત કદી
કેવી ઉર-ઊર્મિ બધું
કલ્પાન્ત એનું હત નહી!
મુજ સમું એ રુદન હત,
શોક પણ સરખો ઉંડો.
કિન્તુ પ્રભુ શ્રદ્ધા અને
ઉર શાન્તિથી અધિકો ઝગ્યો.
અહીંજ તેની શ્રેષ્ઠતા.
ને અહીં હું તેને અનુસરું:
મુજ શોકને પણ શાન્તિમાં
અવ દિવ્ય સ્વરૂપે ખીલવું.

ને એ સ્થિતિમાં મિત્રનું
મરણ સહસા સાન્ત્વી રહે:
ને એ સ્થિતિમાં પ્રેમ મુજ
વાધે ઉરેશ, લાભ એ.

શેં વિરૂપ એ તન થયું ?
ને ગુણવિકસન શેં શમ્યું ?
એ પ્રશ્ન ના, પણ મૃત્યુ ! કહે,
ક્યાં આ વિયોગ ? પૃચ્છું છું હું.

શાન્તતર મુજ શોક આ
યાચતો સમભાવને,
પ્રકૃતિની વસંતલીલા
વાંછતો હરનિશ એ.
જે રીતે મુજ ગુંજનો
મૌન નિજ ત્યાગી દીએ,
એ રીતે સ્વરમાધુરી
અનુપ ગીતલહરે ફરે.

ને કહ્યું, કદી અમ ઉભયે
સહગામી સ્વર્ગે સંશય:
તો મૃત્યુજોડયા, મૃત્યુ પછી યે
પુનઃ થશું જીવનજોડયા.
પણ કલ્પના આ ના ટકે;
ક્ષણ એક જીવી માત્ર એ:
ને પુનઃ શાન્તિ ઉરતણી
અનુભવે ઉંડી આર્તિને.

મિત્રવિહીન જીવવું,
કઠનતર આ જગતમાં:
મિત્ર હોયે, મિત્ર જાયે,
એ સ્થિતિ કંઇ સુખનરા.
અવ સત્વ મિત્રનું માહરા
શિર પર અમિત પ્રભાવ વહે:
ને એથી આશાપ્રેરણા
સ્વભાવતઃ મુજ જો, ટકે.
સજીવ હો અવ મિત્રની
અભિલાષ ઉરમાં જાગતી:

અમર મિત્રનું સત્વ એ
કહે તું અરે શેં રતી ?
વિખૂટા-વિધુરા સ્નેહીની
તુજને અમોલી સાન્ત્વના
એ દેઇ રહશે સાત્વિકી
મુજ મૈત્રી ભાવવતી મહા.

ને ચિત્ત અવ ત્યાગંત શું
શંકા અને તમ-ભાવના !
ને ચિત્ત અવ જીવંત શું
નવજીવનવતી શાન્તિ પ્રભા !
ને ત્યાગું ગર્ભવતીનાણા
વસંતી-વાધા નિર્મળા:
મુજ નવલ ઉર્મિ ન થાય એ
મ મિલિત-સવાસિત હા !

આ વિશ્વવિદ્યાલય અહો !
જો, એ અને હું ત્યાં સર્યાં:
ઉચ્ચ એ વક્તૃત્વના
એના ગુણો ઉર સાંભર્યાં:
ને હર્ષ શોકની ઉર્મિએ
વક્ષસ્થળ મુજ ભરી દીયે.
ને પૃચ્છું મુખમુખને
કયમ વ્યક્ત કરવા ભાવ એ?

રમ્ય ગુર્જરીકુંજ શી
ગ્રામ્ય અમ રસવાટિકા:
એ અને હું ત્યાં સરી
ભાવભર શા મ્હાલતા !

પ્રેમ ને મૈત્રી વિષે
જગત શંકાઓ ધરે:-
"મૃત સજીવન થાય તવ
જગમિત્ર સ્વાગત ન દીએ."
શંકા અસત્ય જ આખરે !
કાકે હરયદિ ઝંખું હું
મિત્ર-સજીવનના, છતાં
સન્માન ભાવે ન હું નજું.

અખુ દર્શન એકનું,
પૂર્ણ શું મનુરૂપવતું
ગ્રીષ્મમાં સુપ્રકાશતું,
ને દિવ્યજ્યોતે અવનવું.

કિન્તુ આ સ્થૂલ નેત્રને
પરિચિત કોઇ સ્વરૂપમાં
થાય એ પ્રત્યક્ષ જો
ભૂતભાવિ કે કે ભાખતાં:—
માનું તવ મુજ કલ્પનાનું
દ્દશ્ય ચિત્ત જડ એ રૂડું:

નેત્ર મુજ આકર્ષતું
ને પ્રાણ પોષી રહે મીઠું.

પણ કલ્પના નવ ઇચ્છું એ:
નવ વાંછું તુજ સ્થૂલ રૂપને.
માનું કિન્તુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે
મિત્ર. તું પ્રત્યક્ષ રહે.
ને સૂક્ષ્મ સાત્વિક રૂપમાં,
પુનિતના શાન્તિ છાયા,
તેજવાઘા રસ ભર્યા
ઓઢી ઉતરો, ઓ સખા!

[કલ્પું તું તે રાત્રિએ
વિખૂટો પડ્યો કુલવાસથી,
એકલો વન વાટિકા
ભમતો ફિરેરા ભાવથી.
ત્યાં મળું તુજને અને
તુજ પત્ર જૂના વાંચું હું:
તું જ્યાં વસે તે સ્થાનની
કૈં કૈં લીલાઓ ન્યાળું હું.
ને સ્વપ્ન શિખરે મહા
રસમોદ જગનું અવનવા.
ચક્ષુ ત્યાં મુજ ઉઘડતાં
ને જો, પ્રભાત સમક્ષ ત્યાં !]

"કો દી શ્રદ્ધા ના—લહો
સંશયાત્મા વિણસતો: "
જાણું એ, પણ સંશયો સહ
બળે પુનિત જીવન, તો
સંશયો છતાય; આત્મા
સબળ શ્રદ્ધા જો, વર્યો!

રમણીય વિરલ સ્વરૂપમાં
મુજ પ્રેમ પ્રતિબિંબિત બધે:
દમ્પતીના પ્રેમમાં
વિલસતું અમ મિત્ર એ,
એક જ્ઞાને, અન્ય શ્રદ્ધાથી
જાણી પ્રીતિ આદરે:
હું પૃથ્વીથી, ત્યમ સ્વર્ગથી એ
પ્રણય પ્રોજ્વલ પામશે.
(અપૂર્ણ)

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

પરિષદ્‌નો સાહિત્ય વિભાગ.

પ્રમુખના વ્યાખ્યાનની સમીક્ષા.

ખંડ બીજો.

સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટેનું પરિષદનું પ્રયામક્ષેત્ર કેવું અને કેટલું હોઈ શકે ?—એ પ્રશ્નની અત્યંત વિસ્તારી ચર્ચા કરવામાં આ ખંડનો મ્હોટો ભાગ રોકાયો છે, અને બાકીના ભાગમા, શિષ્ટતાનું ધોરણ ઉંચું શા માટે રાખવું તે સમજાવવાનો તથા સાહિત્યશૈલીનો ફૂટ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો અલ્પ પ્રયત્ન થયો છે.

પ્રયામક્ષેત્રનું રેખાદર્શન કરાવવામા વિભાગી પ્રમુખથી આટલી બધી જગ્યા રોકી શકાય કેમ અને તે દર્શન એકના એક રૂપમા ફરીફરીને કરાવીને નિરર્થક એકતાનતા ઉપજાવવામાં તેઓ વ્યાજબી છે કે કેમ,—આ સવાલો ખાસ વિચારવા જેવા છે. જે ટુંકા છતા સચોટ સ્વરૂપમા સત્કારમંડળના અધ્યક્ષે પરિષદના કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા અમુક દૃષ્ટિબિન્દુથી આંકી છે તેવા જ સ્વરૂપમાં રમણભાઈ પણ પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી તે રેખા આંકી શકત, અને, ‘નેતિ નેતિ’ નો પુરાણો માર્ગ ગ્રહણ કરીને, પરિષદે શું શું ન કરવું તે વધારે સંક્ષેપમા—અને એક જ વાર—દર્શાવ્યા પછી, સાહિત્યજીવનના અન્ય મહાપ્રશ્નોની વિચારણા માટે વધારે જગ્યા ફાજલ પાડી શકાત. માનવજીવન અને માનવ સાહિત્યનો સબન્ધ, પ્રજાજીવનની પ્રજાસાહિત્ય પર થતી અસરનું સવિસ્તર નિરૂપણ, આ યુગના નવા જીવનાદર્શોને પરિણામે આપણા અને બીજા દેશોમા ઉત્પન્ન થયેલા નવીન સાહિત્યનીસ્થિતિ અને શક્યતાઓ, તથા ભાવિ સસ્કૃતિમા સાહિત્યને જે અગ્ર અને ઉન્નત સ્થાન મળશે—અને જેમા ગુજરાતે પણ પોતાનો હિસ્સો આપવો પડશે—તેનું આશાજનક, યત્નપ્રેરક ભવિષ્ય દર્શન: આ સર્વે મહત્ત્વના સાહિત્ય પ્રશ્નો જ્યા સુધી વણ છેડ્યા રહે અને પ્રાન્તના સાહિત્યનાયકો જ્યા સુધી પિષ્ટપેષણની પોતાની માનીતી ટેવ છોડી શકે નહિ ત્યા સુધી દેશના સાહિત્યનો સર્વદેશીય વિકાસ એક ખ્યાલી સ્વપ્ન જેવો જ રહે. તેવો વિકાસ જેઓ વાંછતા હોય તેમણે હવે ચીલામાં ચાલવા કંટાળવું જોઇએ. અને નવદર્શન કે પ્રફુલ્લતા વિના સાહિત્ય ને સાહિત્ય ચર્ચા સંભવે નહિ એ સમજતાં શીખવું જોઇએ.

અસ્તુ. હવે એ તપાસીએ કે જે કાંઇ પણ સૂચનાઓ રમણભાઇએ આ બાબતમા કરી છે તે મર્યાદિત અને સંપૂર્ણ છે કે કેમ.

જેને તેમણે “ નિસર્ગ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક સાહિત્ય ” કહ્યું છે અને જેને “સર્જક સાહિત્ય” કહેવાથી સુગમતા થશે તેને વિષે રમણભાઇ કહે છે કે, “પરિષદ આવા કે

તે ઉપરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, જાતિમીમાંસા, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ વગેરે વિષય ઉપર નવાં ગ્રન્થો ઉપજાવે એમ બની શકે નહિ." આ કથન અરધું જ સત્ય છે—કવિતા, નાટક અને નવલકથા વિષે જ સત્ય છે, બાકીના ત્રણ અને તેના જ બીજા સંશોધન યોગ્ય વિષયો પરત્વે સત્ય નથી. સંસ્થાઓની આજ્ઞાથી સંશોધનવાળાં નવાં ગ્રન્થો અને ભાષાન્તરો આજ પહેલાં થયાં છે અને હજી થાય છે. વળી, "પરિષદ્ પાસે દ્રવ્યનું સાધન હોય" તેનો ઉપયોગ સામગ્રી પૂરી પાડવા ઉપરાન્ત બીજી અનેક રીતે—ખુદ સર્જક સાહિત્યના સંબન્ધમાં પણ—થઈ શકે એમ છે. Authors' Club અને Society of Authors ના ધોરણ પર પરિષદ્‌ને હસ્તક લેખકમંડળ સ્થાપીને નવા બુદ્ધિમાન તેમ જ પ્રતિભાવાન લેખકોને તે દ્વારા સાહિત્ય ચર્ચાની અને પુસ્તક પ્રકાશનની સવળતા કરી આપવાનું બની શકે; અને તેવું મંડળ સ્થપાય તો ન્હાના મ્હોટા સહુ યે સાહિત્યસેવકો ત્યાં એક સર્વ સામાન્ય ભૂમિકા પર એકઠા થઈ શકે અને સાહિત્યના નવીન ઉપાસકોનાં ઊર્મિઅભિલાષ પરત્વેનું સાહિત્ય વડીલોનું અજ્ઞાન પણ ત્યાં જ દૂર થઈ શકે.

સાહિત્યનો અભ્યાસ અને પ્રચાર વધવા માટે પરિષદે જે વ્યવહારૂ પગલાં ભરવાં જોઇએ—અને જેની ઝડપ હાલના કરતાં સારી રીતે વધવી જોઇએ—તે વિષે બીજી એકાદ બે સૂચનાઓ માત્ર નિબન્ધો (જે સાધારણ સત્વવાળા જ આવે છે) મંગાવવા શિવાયની અને સંશોધનો કરાવીને અટકવા શિવાયની સૂચનાઓ—પણ થઈ શકી હોત; અને રમણભાઇ જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાનને હાથે જ તે થઇ શકી હોત. "શેક્સપીઅર સોસાયટિ", "વર્ડસ્વર્થ સોસાયટિ" "બ્રાઉનિંગ સોસાયટિ" ઇત્યાદિ સાહિત્ય સંસ્થાઓ તે તે કવિઓનાં જીવન અને કૃતિઓ સંબન્ધે જે અનુત્તમ અને ઉપયોગી કાર્ય કરી રહી છે તેવું કાર્ય પ્રેમાનંદ, નર્મદ કે ગોવર્ધનરામ સંબન્ધે તેની જ સંસ્થાઓ દ્વારા શા માટે ન થઈ શકે? તે કાર્ય માટે જે અભ્યાસ અને અનુભવ જોઇએ તે ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં છે, તેઓ ધારે તો—જો કે ક્યારે ધારશે તે કહી શકાય નહિ—યુવાન સાહિત્ય પ્રેમીઓમાં સાહિત્યનું પૃથક્ સેવન આ માર્ગ ગ્રહણ કરીને વધારી શકે, અને પદ્ધતિપુરઃસર અધ્યયન કરવાની ટેવને ઉત્તેજન આપીને ખીલવી શકે, તેમ જ તે સંસ્થાઓ માટે સાક્ષરો પોતે પણ, નિબન્ધ લેખન અને ગ્રન્થ-લેખન દ્વારા સંગીન અને ચિરંજીવી કાર્ય કરી શકે.—અને ધારે તો આ સૂચનાને 'premature' 'કવખતની' ગણીને ઉડાવી દઇ પણ શકે.

સાહિત્યસેવન વિરુદ્ધ "કોલાહલ"

"રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રજાસમૂહમાં મંથન ઉત્પન્ન કરવાની અને પ્રજાસમૂહને ઉશ્કેરવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ આપણે પ્રયાસ તો ખળભળાટથી દૂર રહીને જ થઇ શકે છે. સાહિત્યનું સેવન શાંતિ અને સ્વસ્થતા વિના થઇ શકતું નથી. ....વિદ્વાનોને સંગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે; અને સાહિત્ય પરિષદ્ સરખું વિદ્વન્મંડળ સંગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મંડળે પણ કોલાહલનાં માર્ગથી દૂર રહેવું જોઇએ."—અને આગળ વધીને કહીએ તો, એ મંડળે પણ એક અંધીયાર કોટડીમાં બિરાજીને જ સાહિત્ય વિષયક પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવો જોઇએ, કારણ કે તે એક 'વિદ્વન્મંડળ' છે, સાહિત્યને સર્વદેશી જીવનથી કાપી

નાંખવાને હોંસીલું છે, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની મહદૂર્મિઓ ઝીલવાને અશક્ત છે, અને તેવા વર્તનથી અશક્ત અને સુક્કું સાહિત્ય નિપજાવવાના પુણ્યાભિલાષ ત્હેના સાંકડા હૃદયમાં પણ ઉદ્ભવી શક્યા છે.

"સુધા ને વિષ ઘોળેલા, સખે ! સંસાર સાગરે,
પ્રેમ ને મૃત્યુના મ્હેલો વસે છે સહુને ઉરે"—

સંસારમાં સહુને ઉરે તેમ કોલાહલ અને ખળભળાટમાં પણ વિષની સાથે સુધા પાંગરે છે; ત્હેમાં મૃત્યુના અનુભવ છે તેમ પ્રેમના ય છે. સાહિત્યના સર્જકો, વિવેચકો અને ઇતિહાસકો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં માત્ર ઝેર ને ઝેર જ દેખ્યા કરશે અને તેવી પ્રવૃત્તિઓને સમભાવ દૃષ્ટિથી સમજવાને બદલે જાણે અભડાઈ જતા હોય તેમ તેનાથી દૂર–સુદૂર રહ્યા કરશે તો તેમની કૃતિઓમાં ચૈતન્ય કે અમરતા શી રીતે પ્રવેશશે ? 'કોલાહલ' અને 'ખળભળાટ' સર્વાંશે 'વિષવત્‌વર્જ્ય' કેવી રીતે હોઇ શકે ? જેટલે અંશે ને પ્રકારો પ્રજાજીવનના અલ્પાયુષી છતાં સામર્થ્યવાન અને આવશ્યક અંગો છે તથા તેવા સમયમાં માનવસ્વભાવની જે નવી, વિધવિધ અને લાક્ષણિક કલાઓ ઉઘડે છે ત્હેનો સીધો અને તાત્કાલિક જાતિઅનુભવ ને પ્રકારોને જ લીધે સાહિત્ય સર્જકોને અને સાહિત્ય વિવેચકોને જેટલે અંશે સુલભ થાય છે, તેટલે અંશે તો ખળભળાટ અને demonstration, સાહિત્ય માટે પણ અમુતત્ર સ્વીકાર્ય છે.

વ્યાખ્યાનના છેવટના ભાગમા રમણભાઇ પોતે પણ આટલું તો સ્વીકારે છે કે, "જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમાં વ્યાપ્ત છે તે બીજી ભાવનાઓ પેઠે સાહિત્યની પોષક હોવી જોઇએ અને પોષક છે."—રાષ્ટ્રીયજાગૃતિનાં સંચલનથી અલિપ્ત રહેવાથી આ પોષણ કોઇ પણ રીતે મળી શકશે, મંડળોને કે વ્યક્તિઓને ? તેવા સંચલનોનાં જીવન્ત આન્દોલનો ઝીલ્યા પછી. સાહિત્યનું સેવન શાન્તિ અને સ્વસ્થતા સાથે કરવાને માટે પોતપોતાનાં અભ્યાસગૃહો પ્રતિ વળવાનો પૂરતો અવકાશ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂજક સભાસદોને મળી શકશે. તેવાં સંચલનોમા જેટલું જેટલું કહેવાય કરાય તે બધું જ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂજક સભાસદોને માન્ય ન હોય એ બનવા જેવું છે; પોતાની હંસ સમી અચૂક 'વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂજક સભાસદો ખુશીથી કરી શકે. અને હવે સમજાશે કે રમણભાઇએ—કે જેઓ તે મંડળના તેવા જ એક સન્માનનીય સભાસદ છે તેમણે—કેવી સજ્જડ ભૂલ કરી છે: આજના રાષ્ટ્રીય ચેતનની ભાવપ્રેરણાઓ સુવિવેક ઝીલીઝીલીને ત્હેનાં અનુત્તમ અંગોમાંથી નૂતન અને અને અપૂર્વ ગુજરાતી સાહિત્ય સરજવાને ગુજરાતી પ્રજાને ઉદ્દામ ભર્યું આમંત્રણ કરવાને બદલે તેમણે રાષ્ટ્રવાદીમાત્રને ઉદ્દેશીને જાણે '[illegible]'નો પોકાર કર્યો છે. અલબત્ત તે પોકાર, એક વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂજક સભાસદને છાજે તેવો શાન્ત જ છે, અને છતાં, ત્હેનાં વખાણ થઇ શકે એમ નથી.

કદાચ એવી દલીલ થશે કે સાહિત્ય પરિષદ મુખ્ય ભાગે સાહિત્યપ્રદેશમાં સંશોધન, વિવરણ તથા અર્થપ્રકાશન (interpretation), અને ઇતિહાસ લેખન—એ મહુ કાર્ય કરનારાઓ માટે છે, સાહિત્યના સ્રષ્ટાઓ માટે નહિ; અને કે, સાહિત્યસ્રષ્ટાઓ ભલે કોલાહલ અને 'ઝીલીઝીલણ'- માં ભાગ લે, અમારી પરિષદ તો તેનાથી ચેતીને જ ચાલશે કારણ કે, ત્હેના

વિદ્વન્મંડળના પ્રત્યેક શાન્તિપૂજક સભાસદની એવી અજ્ઞુત માન્યતા છે કે અધ્યયન અને સંશોધન કરવામાં સમાજની પ્રવૃત્તિઓ જોડે સંપર્કમાં રહેવાની જરૂર બીલકુલ નથી.

આ દલીલ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટાન્ત સ્હામે અભેદ્ય રહીને ટકી શકશે?

જેટલા પ્રમાણમાં આપણે દુનિયા જોઈ હોય, અને તે રીતે મનુષ્ય જીવનની ઉજ્જ્વળ તેમજ શ્યામલ કળાઓને આપણી પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ નિત્ય નિત્ય ઉઘડતી અને ખીલતી જોઇ શકયા હોઈએ તેટલા જ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતમ સાહિત્ય સમજવા સમજાવવા આપણે શક્તિમાન થઇએ. તેનું સાહિત્યજીવન સાથેના નિકટ સમાગમને પરિણામે રચાયું હોય છે અને ત્હેનું અર્થબોધન કરનારા વિવેચકો અને સંશોધકો પણ જીવનના સહૂ યે પ્રકારોને સ્વકીય અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી અવલોકી શકે તો જ તેમને હાથે લખાયલાં વિવેચનો અને અર્થપ્રકાશનો સાચ્ચાં અને ઉપયોગી થઈ શકે. ગઈ સદીના આરંભકાળ સુધી કલ્પનાસૂકા પંડિતોના પાંડિત્યઢગમાં શેકસ્પીઅર દંટાઈ રહ્યો; પરન્તુ રસયુગના આગમન સાથે કોલરિજ, હેઝલિટ, લૅમ્બ, ઇત્યાદિ જીવનરસિકોએ ત્હેને તે સીતમમાંથી ઉગાર્યો ત્યારથી જ આપણે ખરા શેકસ્પીઅરને કાંક કાંક સમજતાં શીખ્યા.

પ્રસ્તુત ખંડના બાકીના વિષયો.

સાહિત્યના પૃથક્ સેવનને જ લક્ષ્યબિન્દુ તરીકે સ્વીકારીને પરિષદનું ખરૂં સ્વરૂપ જાળવી રાખવાનો યોગ્ય આગ્રહ; સાહિત્યના વિષયમાં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધ બુદ્ધિ હોવી જોઇએ, અને તે માટે પરિષદોએ ઘણું ઉંચું અને નિષ્પક્ષપાતી ધોરણ સ્વીકારવું જોઇએ, એ આનીલિનર મતનું સ્પષ્ટ અને વિસ્તારી નિરૂપણ; તથા સાહિત્યશૈલીના અત્યન્ત મહત્ત્વના પ્રશ્નની સૂક્ષ્મ અને સર્વગ્રાહી ચિકિત્સાઃ-એ વિષયો પણ, ઉપરના વિષયો શિવાય, આ ખંડમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. સાહિત્ય જીવનના આ ત્રણે મહા પ્રશ્નો પરત્વે રમણભાઇએ છેવટનો નિર્ણય. કર્યો છે, final word ઉચ્ચાર્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રશ્નો વિષેના તેમના વિચાર સર્વાંશે સુશ્લિષ્ટ છે, અને કેવળ સત્ય શોધનની અને સત્ય કથનની ભાવનાથી પ્રેરાયલા છે, જો કે એકાદ બે ન્હાની બાબતો વિષે અપૂર્ણતાદર્શન અને મતભેદ અનિવાર્ય છેઃ સાહિત્ય પરિષદે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો સાચવીને સાહિત્યપરીક્ષા કરવાની છે, તો તે કયાં સાધનો દ્વારા તેમ કરી શકશે? એ પાંચ વર્ષે જે નિબન્ધો તે લખાવી મંગાવે છે તેમની જ બાબતમાં તે સિદ્ધાંતો પળાશે? અને માસિક કે ત્રિમાસિક દ્વારા અન્ય વિવેચનનું કાર્ય ત્હેને હાથે એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નહિ જ થઇ શકે? આ સૂચના નવી નથી એ સૌ કોઇ જાણે છે; પરન્તુ, શિષ્ટતાનો અને ગુણવત્તાનો આટલો સ્તુત્ય આગ્રહ કરનારના વ્યાખ્યાનમાં તેનો અમલ કરવા વિષેનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં નથી ત્હેનું શું કારણ? અરૂચી અગંભીર એવી એક અટકળ થઈ શકે એમ છેઃ તેવા પત્રના તંત્રીત્વનો કળશ પોતાને જ માથે વખતે ઢોળાય એ ભયથી,—અને નવી કાઉન્સિલના આશાવન્ત, વ્યવસાયી ઉમેદવારની બાબતમાં એ ભય સકારણ હોવાથી,—રમણભાઇએ આ વિષય સંબન્ધે મૌનનો ડહાપણભર્યો માર્ગ કદાચ ગ્રહણ કર્યો હોય!

શૈલી વિષેની સવિસ્તર ચર્ચા બહુ અંશે સફળ અને દોષ રહિત છે; પરન્તુ, "વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં ભાષા સાદી હોઇ શકતી નથી"—એ કથન એક સિદ્ધાંત તરીકે સર્વમાન્ય થઇ શકે તેમ નથી. અલબત્ત, જે સંબન્ધમાં એ વાક્ય લખાયું છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તો હેની સ્હામે કોઇથી વાંધો લેવાય તેમ નથી: બર્કના કે કાલિદાસના ગહન અને ઉન્નત વિચારોને નવો અવતાર આપીને સાદી ભાષામાં 'મૂકી શકાય" એમ નથી. તેવો યત્ન તે ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકોના સંબન્ધમાં કરવામાં આવે તો તે પુસ્તકો ખરેખર "ચમત્કારહીન" થઇ જાય. પરન્તુ ઉપર ટાંકેલા વાક્યને જો સાહિત્યશાસ્ત્રના અસ્ખલિત નિયમ તરીકે માની લેવામાં આવે તો તો એવો અર્થ થાય કે ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવવા માટે હંમેશાં જ અઘરી, અરૂઢ, અને અણસાદી ભાષા વાપરવાની જરૂર પડે છે. તેવો નિયમ સ્થપવો એ અનુભવથી ઉલટું છે; કુદરતનાં અને મનુષ્યજીવનનાં ગૂઢતમ અને સૂક્ષ્મતમ મહાસત્યો સાદામાં સાદી ભાષામાં દર્શાવી શકાય છે હેનાં બે જ દૃષ્ટાન્ત લઇએ:

(૧) "One impulse from a vernal wood
May teach you more of man;
Of moral evil and of good,
Than all the sages can."

(૨) "અપરાધી છું પાપ અનેક તણો
મુજ અંતર છે હઠ મેલ ઘણો:
જેવો છું તેવો સેવક, નાથ' ગણો
તેને સ્નેહ બતાવીને સાચવજો'"

આ ભાષાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર કોઇ પણ માણસ આ પંક્તિઓનો શબ્દાર્થ તો સ્હેલથી સમજી શકશે; અને તેટલે અંશે, સાદા ન હોય તેવા વિચારો માટે સાદી ભાષા વાપરી શકાય છે એમ કબૂલ કરવું પડશે. અલબત્ત, તે પંક્તિઓમાં રહેલું ઊંડું રહસ્ય—વર્ડ્સ્વર્થના અદ્ભુત અનુભવનું અને શોકાન્વિત 'કાન્ત'ના નમ્ર અને નિખાલસ, ભક્તિશીલ હૃદયનું રહસ્ય—સામાન્ય મનુષ્યોને કદાચ પૂરેપૂરૂં ન સમજાય. પરન્તુ આપણે અહીંઆ વાચકના નહિ, લેખકના દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રસ્તુત પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ છીએ; અને તે રીતે જોતા, "વિચાર સાદા નહોય ત્યાં ભાષા સાદી હોઇ શકતી નથી." એ કથન, ઉપરના અને તેવા અનેક બીજાં દૃષ્ટાંતોથી ખોટું જ ઠરશે.

ખંડ ત્રીજો.

આશાઓ અને અભિલાષ નજર આગળ કરનાર, અને આશાની પ્રફુલ્લતાથી તથા અભિલાષની ઉત્કટતાથી વિમુખ એવા આ ખંડમાં ત્રણ સુચી આગળ પડી આવે છે:—

(૧) વર્તમાન સાહિત્યનું ટુંકું વિહંગાવલોકન, હેમાં પ્રવર્તમાન અંગોની ફરતી તપાસ, અને ભવિષ્ય માટે કેટલુંક ઉપયોગી છતાં પ્રેરણાહીન માર્ગ દર્શન.

(૨) લોકજનના સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરના કારણોની ચિકિત્સા.

(૩) પરિષદનું કામ "સંગીન, નક્કર, વ્યવહારુ" શા માટે ગણાવું વા ન ગણાવું જોઇએ હેનો ખુલાસો.

આમાંના પહેલા મુદ્દા વિષે લાંબી ચર્ચા આવશ્યક નથી, શિવાય કે તેમાં જેટલી વાર 'આશા' શબ્દ વપરાયો છે તેટલાં તે આશાને ઉત્તેજે અને પ્રબળ કરે તેવાં વચનો હોત તો વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય હતું. આ ખંડનો વિષય એવો છે કે હેની યોગ્ય અને સંપૂર્ણ વિચારણા માટે કોઇક સાહિત્યદર્શની અપેક્ષા રહે. પોતાની સર્વાંગનિર્મલ સાહિત્યદષ્ટિને પ્રતાપે હેણે આપણને અપૂર્વ ભાવિદર્શન કરાવ્યું હોત, અને હવે પછી આપણું સાહિત્ય કેવું ઉન્નત અને સુન્દર થઇ શકશે તે સમજાવતાં શુષ્કતા ને હિમશીતલતા હેની વાણીમાં પ્રવેશત નહિ. પરંતુ સાંપ્રત સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં રમણભાઇએ તો પુસ્તકોનાં નામ સુદ્ધાંત આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આ ખંડ લખ્યો ત્યારે તે નામો તેમનાં મનમાં હતાં એ વાત તો નિસંશય છે; ત્યારે યોગ્ય સ્થળોએ તે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરીને વ્યાખ્યાનમાં વધારે સજીવતા અને આકર્ષતા આવવા દેવાથી શી હાનિ થાત? હિન્દુ પત્નીઓને તો હિન્દુ રૂઢીએ પતિનું નામ દેવાની સખત મના કરી છે; હિન્દુ રૂઢીના આ સદભાગી શત્રુને કયી રૂઢીએ ગ્રંથોનાં નામ દેવાની સખત મના કરી?

સંગીતમય રાગધ્વનિ કવિતા (lyrical poetry) વિષે વ્યાખ્યાન લેખક કહે છે કે, "હાલની આ શૈલીની કવિતા વણી જથ્થાબંધ હોવા છતાં ચકડોળ પેઠે એના એ ચક્કરમાં ફરતી જણાય છે. એ વિષયમાં ઉલ્લાસ સારૂ નવાં લક્ષ્યો તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે." અને ઉપાય તરીકે સૂચવે છે કે, "જેને કવિત્વ તરફ વૃત્તિ થાય તેણે માનવજીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઇએ;" પછી ઉમેરે છે કે, "કેમકે ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે."

આપણાં સંગીતકલ્પ કાવ્યો તેમ આપણી નવલકથાઓ પણ સનમની સેવાચાકરીમાંથી આટલાં ગૂંથાઇ જાય છે અને કૃતિઓમાંથી નવીનતાનો નાશ કરે છે હેનું વધારે ઉંડું અને વધારે સબળ કારણ આપી શકાયું હોતઃ આપણું—એટલે ગુજરાતના હિન્દુઓનું—આખું જીવન જ 'ચકડોળ પેઠે એનાએ ચક્કરમાં' ફર્યા કરે છે. ચિત્તપ્રફુલ્લતા, સાહસપ્રેમ, કુતૂહલવૃત્તિ, પ્રતિભાદિ પ્રાણપોષક—અને તેથી જ, સાહિત્યપોષક—તત્ત્વોનું નિકંદન કરવામાં આપણી એકમાર્ગી ફિલસુફીએ અને 'સ્વાતંત્ર્ય' શબ્દના નામોચ્ચારથી જ ભડકી મરતા આપણા સમાજે જે વિરલ ભાગ ભજવ્યો છે હેને લીધે જીવનમાંથી તેમ સાહિત્યમાંથી પણ નવીનતા અને અદ્‌ભુતતાનો લોપ થયો છે. જ્યાં જૂદી પરિસ્થિતિ છે ત્યાં—બંગાળમાં, મહારાષ્ટ્રમાં, અને પારસીસમાજમાં— સાહિત્ય વિકાસ વિશેષ અને બહુરૂપી છે. આપણામાં પણ, નર્મદથી આજ સુધીના સાહિત્યકારોએ—કોઇએ ફક્ત વિચારથી તો કોઇએ વર્તનથી પણ—સનાતની બન્ધનો સ્હામે બંડ ઉઠાવ્યાં જાણીતાં છે. નવા યુગના નવા સાહિત્યસ્રષ્ટાઓ પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પીછાની શકશે, પોરૂષ ઝળકાવી શકશે, તથા બાપદાદાઓએ તેમની વતી જે વિચારો કરી મૂક્યા છે હેની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરીને નર્યું સત્ય જ તેમાંથી ગ્રહણ કરતાં શીખશે,— તો જ "માનવજીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ" તેમનું ચિત્ત વળી શકશે. સૃષ્ટિ અને સરજનહાર સાથે નિર્બન્ધ અને રસિક સંબન્ધ સાધી શકાય તે જ પળમાં કવિતાનો જન્મ છે; અને તેથી. હિન્દુ

સમાજને અપમાન કરવા ખાતર નહિ, પણ પ્રભુપાડ્યા પ્રેરણાપ્રવાહોને માન આપવા ખાતર અત્યારે ગુજરાતમાં વિચારનો ધર્મ્ય વિપ્લવ સબળપણે અને દૃઢતાથી શરૂ થવો જોઈએ. તેમ થાય તોજ "નવા લક્ષ્યો તરફ ગતિ" કરવાનું બને, અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તો આપણી માનીતી 'મનમથી લઈ ચલાવવું' પડશે.

લોકજનના અનાદરનાં કારણો.

"જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલાથી......એ પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ કે ગુજરાતી સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ હજી સુધી બંધાયું છે તે નજીવું કે નિરર્થક નથી; અને ગુજરાતના લોક-જન તરફથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતો અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી. પરંતુ, સહૃદયતાના અભાવથી થાય છે." આ અનાદર અને સહૃદયતાના અભાવ, રમણભાઈએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે, બે કારણોને આભારી છે: "સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ સેવન પ્રજાજીવનમાં અવરોધ રૂપ છે" એવી એક પ્રચલિત માન્યતા; અને, "શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ તરફની અરૂચિ." વધુમાં, આ અરૂચિનો પ્રતિકાર "કેળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામાં રહેલો છે" એમ પણ સ્વીકારાયું છે.

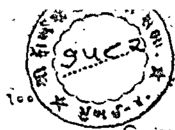
માત્ર સાહિત્યના જ નહિ, સર્વ કામના સંગીન અભ્યાસ તરફ આજના ઘણા ખરા ગુજરાતીઓની અરૂચિ છે, અને આ કથન કડવું છતાં ખરું અને અનુભવ સિદ્ધ છે. સુધરેલી શિક્ષણ:પદ્ધતિ પ્રમાણે કૉલેજોમાં સ્વભાષાને ઉત્તેજન મળશે અને હાઈસ્કૂલોમાં પણ સ્વભાષાને શિક્ષણનું વાહન બનાવવામાં આવશે તો પણ તે અરૂચિ આપોઆપ ટળે એ સંભવિત નથી. કાર્લાઈલના પદને જુદા અર્થમાં લઈને સમજીએ તો, આ 'Paper Age' ન્યુસપેપરોનો યુગ છે. તેવા સમયના ક્ષણિક આવેગોમાં અને અધૂરી માહિતીઓમાં જ આપણા આજના સઘળા 'જ્ઞાન'નો સમાવેશ થઈ જાય છે, આવેશના અગ્નિને ખૂબ ફુંકી ફુકીને સચેત રાખવામાં અમુક પ્રકારના ભાષણકારો પણ પોતાનું જીવન સાર્થક્ય માને છે. અને પત્રકારો તથા ભાષણકારો એક બાજુથી પ્રજાને જગાડવા અને સ્વાતંત્ર્ય માટે તૈયાર કરવા સાથે બીજી બાજુથી પ્રજાસમૂહના વિચારસ્વાતંત્ર્યને અને વિચાર ગહનતાને છૂટથી અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ વડે લૂંટે છે. સાહિત્યના શુદ્ધ હૃદયી સેવકોએ સામાજિક બન્ધનોની જૂની ધુસરીમાંથી તેમ 'રાષ્ટ્રીય' બન્ધનોની આ નવી ધુંસરીમાંથી પણ છૂટવાનું છે. રાષ્ટ્રીયતા સાહિત્યને અનેક રીતે પોષી શકે; પરન્તુ સત્યસ્પર્શી રાષ્ટ્રીય-તાએ જન્માવેલું સાહિત્ય જ અમર અને પ્રભાવશાળી થઈ શકે, બીજું નહિ.

શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ તરફ આપની શક્તિઓ આ પ્રમાણે દોરવાય તો સાહિત્ય અને કવિતા માટેની રૂચિ તો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આવી શકે. માત્ર ખાસ અભ્યાસીઓને જ આ કથન લાગુ પડતું નથી. સાહિત્યમાં રસ લેનારા સામાન્ય માણસો પણ જ્યારે વધારે બુદ્ધિપૂર્વક અધ્યયન કરશે અને સાચી રસિકતા કેળવે ત્યારે જ સાહિત્યનો ઉચ્ચતમ હેતુ—સંસ્કારિતાનો વિકાસ અને દૃઢીકરણ—સિદ્ધ થઈ શકે.*

---

*અભ્યાસની આ વકીલાત, મેં આગળ દર્શાવેલી અભ્યાસ સામેની વિરૂદ્ધતા સાથે અથડામણમાં નહિ આવે: ત્યાં અભ્યાસની અતિશયતા સામે લખાયું છે; અહિં તેના સર્વથા અભાવ સામે.

—વિટિ.

વિચારસંમેલન—એક સંગીન અને વ્યવહારૂ કામ.

સાહિત્યપરિષદ્ "વિદ્વાનોના વિચાર એકઠા કરી સરખાવી જોવા માટે મળે છે." એમ રમણભાઇ જણાવે છે; અને જેટલે અંશે તેવું વિચાર સંમેલન સંગીન, ઉપયોગી અને વ્યવહારૂ ગણાય, તેટલે અંશે અધિવેશનનું કામ પણ વ્યવહારૂ અને નક્કર છે; એવો મત દર્શાવે છે.

એક સિદ્ધાન્ત તરીકે આ અભિપ્રાય દોષમુક્ત છે, પરન્તુ લક્ષમાં રાખવાનું એટલું કે ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવાનો કેવો અને કેટલો પ્રયાસ થાય છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદોનાં અધિવેશનને અવસરે મૂલ્યવાન વિચારોનાં તેવાં સંગીન સમ્મેલન જે પ્રકારે થાય છે તે પ્રકારોની યાદી રમણભાઇએ આપી નથી, પણ એ આપવા જેવી છે, તેવી યાદીના મુદ્દાઓ કાંઇક આ રીતના સૂચવી શકાયઃ—

(૧) વિદ્વાનોએ જેમ બને તેમ અળગા અતડા રહેવું;

(૨) પોતાના ઓળખીતાઓમાં જ વિચારશક્તિ હોય છે એમ માનવું તથા અન્ય સાક્ષરબન્ધુઓ પાસે મનાવવું;

(૩) નવીનતાને નામે ન્હાસતા ફરવું અને ગર્વના શિખર પરથી યુવાનો તરફ શંકાની અને તુચ્છકારની દૃષ્ટિથી જોવું;

(૪) વિશ્વનું પ્રજ્ઞાનમાત્ર પોતાને જ પ્રાપ્ત થયું છે એ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે સદ્‌ગત ઝારની છાંયડી હેઠળ કામ કરવું;

(૫) અને તે રીતે, ગુજરાત પ્રાન્તના મૂલ્યવાન વિચારોનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સમ્મેલન અને વિનિમય આદરવાં.

સમાપ્તિ.

સાહિત્યવિભાગના પહેલા પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે ગંભીર દોષોથી મુક્ત નથી, તેમ ગુણવત્તા વિનાનું પણ નથી. તે ગુણો સ્વયંપ્રકાશી છે એટલે ચતુર વાંચકો સમજીને તેનો ઉપયોગ કરી શકશે; અને આ સમીક્ષામાં પણ તે ગુણોનો યથાસમય ઉલ્લેખ થયો છે. વળી, જો એમ લાગે કે દોષો પર ભાર વધારે મૂકાયો છે તો તેનું વલણ અનિવાર્ય હતું,—એટલોજ ઉત્તર દઇ શકાય. સાહિત્યચર્ચામાં દર્શનશક્તિની વિશાળતા જોઇએ એ સૌ કોઇ જાણે છે. વધુમાં હાલની પ્રજાકીય જાગૃતિને ખાતર જ નહિ, પરન્તુ સાહિત્યના સ્વભાવ અને લાક્ષણિક ધર્મને ખાતર, તે પ્રશ્નોના ઉહાપોહ વેળા શુષ્ક શાસ્ત્રીયતા કમી થવી જોઇએ, અને જીવન ચૈતન્ય તેમાં વિશેષ પ્રગટવું જોઇએ, એ પણ સર્વે નિષ્પક્ષપાતી મનુષ્યો સ્વીકારશે. દૃષ્ટિવિશાળતાનો અને ચૈતન્યનો આગળ પડી આવતો અભાવ આવા વ્યાખ્યાન સંબન્ધે અક્ષમ્ય હોવાથી જ સમીક્ષા કરતાં દોષો પર ખાસ ભાર મૂકાયો છે. ભવિષ્યમાં રમણભાઇવાળું સ્થાન સ્વીકારનાર વ્યક્તિઓ એ દોષોને દૂર રાખી શકશે તો જ તેમનાં વ્યાખ્યાન, ગોવર્ધનરામના વ્યાખ્યાન પેઠે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં મહત્વની પદવી પ્રાપ્ત કરી શકશે એ સ્વતઃસિદ્ધ છતાં ભૂલી જવાતા સત્ય ભણી ધ્યાન ખેંચીને વિરમીએ.

'ક્રિટિક'

ચેતનની આવશ્યકતા.

ચેતન શબ્દ જ જીવનસૂચક છે. ગતિ-પ્રવૃત્તિથી ભરેલો છે જડતાથી વિમુખતા આપોઆપ તે બતાવી આપે છે જો ચેતનની આ વિશ્વમાં જરૂર-આવશ્યકતા ન હોત તો "एकोऽहमबहुस्याम्" એ મહાવાક્ય જાતેજ નિરર્થક થઇ જવા જેવું દેખાત. જીવનના પ્રત્યેક પગથીએ પ્રત્યેક ક્ષણે ચેતનની આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જરૂર નથી; બલ્કે જીવન શબ્દના અર્થમાં તે વ્યાપ્ત જ છે. ચેતન વિના જીવનનો અવકાશ જ નથી. બ્રહ્માંડમાં ખનીજ પદાર્થ આદિ કહેવાતી જડકોટિથી માંડી મનુષ્ય અને દેવકોટિ સુધી પ્રત્યેક પદાર્થ કહો કે વ્યક્તિ કહો તે ચેતનમય જ છે. આમ છે ત્યારે આવું નામ-ઉપાધિ ધારણ કરી નવા પ્રગટ થતા માસિક પત્રને નિરાળું પાડવાનું 'કારણ શું' એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવવા સંભવ છે આ ચેતનને ચેતન આપનારના હૃદયમંદિરમાં કે મગજના ભંડારમાં તો ગમે તે હેતુ હશે પણ તેમણે એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે જડતા કાઢી કાંઇક નવી-કાંઇક તાજી. કાંઇક સમય અનુકૂળ જાગૃતિ .આપવી એ મુખ્ય ધર્મ 'ચેતન'નો છે. ખનીજ પદાર્થ આદિ મનુષ્યથી ઉતરતી યોનિ કે કોટિઓ કહેવાય છે,' તે હાલ બાજુ પર રાખી માત્ર માનવજીવનમાં ઉતરશું તો આપણને સહજ ભાન થાય છે કે તેણે જો સારું સ્થૂલશરીર સારું વાસનાશરીર, સારું માનસિકશરીર અને સારું આધ્યાત્મિકશરીર-ઉપાધિ-કરવું બલ્કે કરવાં હોય તો ચેતનની ઉપાસના પૂરી જરૂરની છે. આ ઉપાસના પ્રારંભમાં કેટલી બળવાન કરવી, તેનાં આન્દોલનો કેવી ગતિનાં કરવાં, ઉન્નતિ કે વિશુદ્ધ કરવાનો ક્રમ કેવી ત્વરિત ગતિનો રાખવો, તે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિના ગુણકર્મધર્મસંયોગ આદિ અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, ફળપરંપરા અને સત્યાગ્રહના ઉપર છે. પરંતુ તે આવશ્યક છે, તેમાં તો બે મત કહેવાનો સંભવ કે અવકાશ પણ નથી. અને એમજ છે તો અમારે 'ચેતન'ના ગ્રાહક થવું પણ આવશ્યક છે

સંસારનો પ્રવાહ ચેતનની ભરપૂર ગતિથી પ્રવાહે છે તો તે સાથે અમારે ઘસડાવું છે કે તે પ્રવાહનું બળાબળ, સમયાનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, ઇત્યાદિ જોઇ તેમાં એક વ્યક્તિચેતનનું સહજ સામર્થ્ય વાપરી સ્વેચ્છાને આગળ વધારી તરવું છે? જો કેવળ એ પ્રવાહ સાથે જડવત્ તણાવું જવું હોય તો કશી ચેતનની પરવાહ નથી; પરંતુ જો નિજબળ-સ્વાશ્રય-ને અવલંબવું હશે તો વ્યક્તિપૃથક્ત્વના કારણથી ચેતનપૃથક્ત્વનો ખપ છે અને તેટલા માટે પ્રત્યેક દેશકાળજ્ઞ, વ્યક્તિચેતનની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરી તેનો ઉપયોગ પોતાના પિણ્ડ પરત્વે તેમજ અન્ય બન્ધુઓ વિગેરે પ્રતિ કેવો કરવો તે જોતાં શીખે તે યાચના છે.

'ચેતન'ના પ્રવર્તક યુવક બન્ધુઓ સુરત અને ભાવપૂરના (ભરેલા) છે યુવાવસ્થામાં સુરત-સૌંદર્ય-અને ભાવ-પ્રેમ-નો સંબંધ સ્વાભાવિક જાગૃત હોય છે. દીર્ઘકાળ સુધી એ સૌંદર્ય અને પ્રેમભાવ નભવામાં 'ચેતન'ને નભવાપણું છે. માટે જે મહાન્ શક્તિ કે મહાન્ નેતૃત્વમંડળ આ બ્રહ્માંડની કાર્યવ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે તે આ 'ચેતન' બાળક ઉપર પણ પોતાનું પ્રેમબિન્દુ વર્ષાવે, તેના ઉત્તરોત્તરમાં પ્રેમજીવન અને પ્રેમચેતન નિરંતર રેડે જાય, એ નમ્ર પ્રાર્થના સાથે આ લેખ સમાપ્ત થાય છે. *

૧૦-૫-૨૦ ભાવનગર — 'અભ્યાસી'

---

* સુજ્ઞ વાંચકો સમજી શકશે તે પ્રમાણે, આ લેખ પહેલા અંકને માટે લખાયલો છે, પરન્તુ અનિવાર્ય કારણોથી તેમાં કે બીજા અંકમાં તે લઇ શકાયો નહોતો, એટલે આ અંકમાં તે પ્રકટ થાય છે.

અધિપતિ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

—અથવા—

દાશરાજ્ઞ વિગ્રહ

(ગતાંકના પૃ. ૬૪ થી અનુસંધાન)

---

૬. પ્રથમ ભારતી યુદ્ધ અથવા વીશ રાજાઓનો વિગ્રહ.

તૂર્વયાણના વિગ્રહ પછી ઋગ્વેદ સંહિતામાંથી સુશ્રવા અને વીશ રાજાઓ સાથે થયેલા વિગ્રહની હકીકત મળી આવે છે. એક તરફ સુશ્રવા રાજા એકલો હતો ત્યારે બીજી તરફ આર્યાવર્તના વીશ રાજાઓ એકઠા થઈ, તેની સામે લડયા હતા. આર્યાવર્તનું આ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ હતું, છતાં દુર્ભાગ્યે આખી ઋગ્વેદસંહિતામાંથી તેને માટે એક અથવા બે મંત્રો મળી આવે છે. તેથી સુશ્રવા રાજા કોણ હતો, શા કારણે તેની સામે આખો દેશ ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો અને તે છતાં તે યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાને શી રીતે તે સમર્થ થઇ શક્યો, તે જાણવાને આપણી પાસે કંઇ પણ સાધન નથી. તે યુદ્ધ વિષે જે કંઇ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

त्वमेतान् जनराज्ञो द्विर्दशा
ऽबन्धुना सुश्रवसोपजगाम ।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो
नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् ॥ ९ ॥
त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभि-
स्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।
त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं
महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

(ऋ. १-५३)

"હે ઇન્દ્ર ! તેં સુશ્રવા નામના નિઃસહાય મહીપતિ ઉપર ચઢી આવેલા વીશ રાજાઓના ૬૦૦૯૯ યોદ્ધાઓને તારા અમોઘ રથચક્રથી કાપી નાંખ્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે." "તેં જેવી રીતે તારા પરાક્રમથી સુશ્રવાનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેમ તૂર્વયાણની પણ તેં રક્ષા કરી. કુત્સ, દિવોદાસ અને આયુ રાજાઓને તે મહાન્ યુવાન્ રાજાને શરણે મોકલ્યા."

આ મંત્રોમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરનાર સવ્ય આંગિરસ નામનો ઋષિ છે. સવ્ય આંગિરસ સિવાય બીજા કોઇપણ ઋષિએ આ હકીકતનું મથન પણ કર્યું નથી. તે ઉપરથી તે ઋષિ

સુશ્રવાનો પુરોહિત હશે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.* સુશ્રવા રાજા અંગિરાગોત્રના બ્રાહ્મણનો યજમાન હોવાથી અને મનુના વંશના રાજાઓને તે બ્રાહ્મણો સાથે કલહ હોવાથી, મનુવંશના ક્ષત્રિયો આર્યાવર્તમાં આવ્યા પહેલાં આ રાજા સપ્તસિંધુપ્રદેશના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કરતો હશે, એમ પણ અનુમાન થાય છે. તેને "જન રાજન્" કહ્યો છે, તે ઉપરથી તે પ્રદેશની પ્રજાએ તેને પસંદ કરીને રાજા તરીકે ચુંટી કાઢ્યાની પણ કલ્પના થઇ શકે છે. છતાં તેના મુલકની આસપાસના સઘળા રાજાઓ તેની અને તેના આશ્રયી બ્રાહ્મણોની સત્તાનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા હશે. તે કારણથી આવો દારુણ વિગ્રહ થયેલો જણાય છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં જેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સુદર્શનચક્ર ધારણ કરીને અજેય ભીષ્મનું તેજ હરી લીધું હતું, તેમ આ યુદ્ધમાં પણ ઇન્દ્રે પોતે સુશ્રવાના પક્ષમાં રહીને ચક્રવડે શત્રુઓની સેનાનો સંહાર કરી નાંખ્યો હતો. શત્રુરાજાઓના જ સાઠ હજાર યોદ્ધાઓનો આ યુદ્ધમાં નાશ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યારે આ પ્રથમ ભારતયુદ્ધમાં ઓછામાં ઓછાં એક લાખ માણસો મરાયાં હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ યુદ્ધમાં સુશ્રવાને વિજય મળ્યો હતો, પરંતુ બન્ને પક્ષોમાં થઇને મનુષ્યોની અને દ્રવ્યની એટલી બધી હાનિ થઇ હશે કે તેઓ બહુ નિર્બળ સ્થિતિમાં આવી પડયાનું જણાય છે. આજ કારણથી સરહદ ઉપર આવેલા રાજાઓ બળવાન સેનાઓ લઇને આર્યાવર્ત્ત ઉપર ચઢી આવ્યા હતા. દિવોદાસના ઇતિહાસમાં તે વિષે હવે પછી સવિસ્તર કહેવામાં આવશે. આ સ્થળે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે દિવોદાસે તે અનાર્ય રાજાનો મોટા સંહાર સાથે પરાજય કર્યો હતો. દિવોદાસ પછી સુદાસ રાજાના સમયમાં આર્યાવર્ત્તમાં એક બીજું મહાભારત યુદ્ધ થયું, તે યુદ્ધે ઘણા વૈદિક ઋષિઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે; તે ઉપરથી તે યુદ્ધ બહુ મહત્ત્વનું હશે, એમ સમજાય છે.

૯. બીજું ભારતીય યુદ્ધ અથવા દાશરાજ્ઞ વિગ્રહ.

સુદાસ રાજાનો આ રાષ્ટ્રીય વિગ્રહ બહુ મહત્ત્વનો હોવા છતાં, દુર્ભાગ્યે, વિગ્રહને લોકપ્રિય અથવા સર્વવ્યાપી કરવામાં વાલ્મીકિ અથવા વ્યાસ જેવા સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી કવિની સરસ્વતીએ પ્રવેશ કર્યો નથી. આશ્ચર્ય તો એજ છે કે ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ (૧૦–૧૨૮–૧૨) માં તે યુદ્ધનું વર્ણન હોવા છતાં રામાયણ મહાભારત કે કોઈ પણ પુરાણમાં તે વિષે એક અક્ષર પણ લખવામાં આવ્યો નથી. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને ભરદ્વાજ જેવા ઋષિઓએ સુદાસ, દિવોદાસ અને ભરતકુળનું યશોગાન કર્યું છે. પરંતુ ઇન્દ્રાદિ દેવોની સ્તુતિ કરતાં, તે તે દેવોએ પોતાના ભક્તોને સમયે સમયે કરેલી મદદોના દૃષ્ટાંતો આપવા ઉપરાંત બીજો કોઇ પણ ઉદ્દેશ તેઓને નહિ હોવાથી એવી એક અત્યુપયોગી ઐતિહાસિક બાબત અર્ધ અંધકારમાં જ રહી છે. દિવોદાસને સુદાસનો પિતા કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ પુરાણોમાં અને મહાભારત તથા રામાયણમાં તેઓના સંબંધમાં જે વંશાવળી આપી છે, તે જુદા જ પ્રકારની છે. વસિષ્ઠ ઋષિએ ઋગ્વેદ સંહિતાના સાતમા મંડળમાં ૧૮, ૩૩ અને ૮૩–એ રીતે ત્રણ સૂક્તોમાં સુદાસના આ રાષ્ટ્રીય વિગ્રહનું વર્ણન કર્યું છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ ત્રીજા મંડળના ૫૩ મા સૂક્તમાં સુદાસના અશ્વમેધનું અને ૩૩ મા સૂક્તમાં દિગ્વિજય યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. વસિષ્ઠજીએ "આ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધનું નામ દાશરાજ્ઞ આપ્યું છે; જેનો અર્થ એક સંપ કરી આવેલા દશ રાજાઓનું યુદ્ધ" એવો કરવામાં

*અથર્વવેદમાં આ હકીકતનો સહેજ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. અથર્વવેદ પણ અથર્વા અને અંગીરસનો બનાવેલો છે, તેથી પણ ઉપર્યુક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

આવ્યો છે. (ઋ. ૭-૩૩-૨ થી ૫ અને ૭-૮૩-૮). તે યુદ્ધમાં મહાભારતના યુદ્ધની જેમ હિંદુસ્થાનના તથા હિંદુસ્થાનની બહારના દેશોના લગભગ સઘળાં રાજાઓએ ભાગ લીધો હતો, એમ જણાય છે. છતાં આ સુદાસ રાજા કોણ હતો, કયા વંશનો હતો, તેનું રાજ્ય કયાં આવ્યું હતું અને તેનો કેટલો વિસ્તાર હતો તેમજ શા કારણથી તે યુદ્ધ થયું હતું, તે વિષે કંઈ પણ હકીકત લખાયેલી નહિ હોવાથી જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા તર્કો કર્યા છે. વિદ્વાનો કોઇપણ બાબતમાં એક મત થતા હોય તો તે એજ છે કે-તે આર્ય રાજા હતો, સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં તેનું રાજ્ય આવ્યું હતું અને પરૂષ્ણી એટલે રાવિ અથવા ઈરાવતી નદીને કિનારે તેને દશ રાજાઓ સાથે અને યમુનાને તીરે અનાર્યો સાથે યુદ્ધો થયાં હતાં.

૮ આર્યજાતિની જન્મ ભૂમિ.

પરંતુ સુદાસ અથવા દિવોદાસનું રાજ્ય પશ્ચિમમાં હતું કે પૂર્વમાં, દિગ્વિજયાર્થે તેઓ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ તરફ કે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ ગયા હતા, તે વિષયમાં-વિદ્વાનોના બે મતો પડી ગયા છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે—કેટલાક વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે આર્યોનું એક ટોળું દિવોદાસના નેતૃત્વનીચે પશ્ચિમ પ્રદેશમાંથી પંજાબની સરહદ ઓળંગી હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું હતું. ત્યારે બીજા પક્ષની એવી માન્યતા છે કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન સપ્તસિંધુ પ્રદેશ હતો; ત્યાંથી અનાર્યો તેમજ આર્યો પશ્ચિમમાં થઈને એશિઆ તથા યુરોપમાં જઈને વસ્યા હતા. પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ તે વિષે બહુ સૂક્ષ્મ તર્કજાળ ગુંથીને અન્યોઅન્ય વિઘાતક છતાં ઘણી સ્પષ્ટ કલ્પનાઓ પ્રકટ કરી છે. એમ. દે. સેપોર્ટા, ડાક્ટર વોરન અને લોકમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનોએ વૈદિક સાહિત્યમાંથી અંતઃપ્રમાણો આપીને સિદ્ધકર્યું છે કે આર્યજાતિની જન્મભૂમિ ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશ હતી. યોગદ્રષ્ટિથી અવલોકન કરનાર મેડમ બ્લેવટ્સકીએ પણ તેજ મતને પુષ્ટિ આપી છે. બીજી કલ્પના યુરોપની છે. પરંતુ તે કલ્પનામાં સ્થળવિશેષના સંબંધમાં સઘળા પંડિતો એક બીજાથી જૂદા પડે છે. જર્મન વૅાન લોહર આર્યોની જન્મભૂમિ જર્મની માને છે, ત્યારે ફ્રેડ્રીક મ્યુલર અને કુનો મધ્ય યુરોપ, સિંડનસ્મિટ ઉત્તર યુરોપ, પેંકા સ્કેન્ડિનેવિઆ અને પોસ્ચે લિથ્યુનિયાને માટે આગ્રહ પૂર્વક મથે છે. ત્રીજી કલ્પના મધ્ય એશિયાની એટલે તુર્કસ્થાનમાં આવેલ પામીરનો પ્રદેશ આર્યજાતિની જન્મભૂમિ હતી અને ત્યાંથી કેટલાક ટોળાં હિંદુસ્થાન અને ઇરાનમાં, કેટલાંક એશિઆમાઇનરમાં અને કેટલાક યુરોપમાં ગયાં, એવી કરવામાં આવી છે. તે કલ્પનાનો ઉદ્ભાવક પ્રોફેસર મેક્ષમ્યુલર છે અને તેને પોટ, લેસન, ગ્રિમ, શ્લીગર મોમસેન, સ્પીગલ, સ્લેગલ, મ્યુર અને એસાકટેલરાદિ વિદ્વાનોએ ટેકો આપ્યો છે. ચોથી કલ્પના ખુદ હિંદુસ્થાનની છે. આ કલ્પનાનું કર્ઝને અનેકવિધ પ્રમાણો આપીને બહુ યુક્તિ પુરઃસર સમર્થન કર્યું છે. તેમજ લુઇ. જેકોલિયો, ફુચઝર, કાઉન્ટ જોન્સર્જન, ડેલ્બો, એલફીન્સ્ટન અને હેડર જેવા વિદ્વાનોએ પુષ્ટિ આપી છે.*

---

*એસાકટેલરે પોતાના "The origin of the Aryans" નામના ગ્રંથમાં એ વિષે સઘળા વિદ્વાનોના મતોનો સંગ્રહ કરી, તે વિષે પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે. માટે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ તે ગ્રંથ જોવો; અથવા રા. નારાયણ ભવનરાવ પાવગીએ પોતાના 'The Aryan Arctic Home' નામના પુસ્તકમાં તે વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે પુસ્તક ખાસ વાંચવું જોઇએ.

એ રીતે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જે જૂદા જૂદા તર્કો ઉપસ્થિત કર્યા છે, તેની ચર્ચામાં ઉતરવાનું અત્રે અપ્રાસંગિક છે. પ્રાયશ: પૂર્વ સંસ્કારોથી દોરાઈ જવાનો મનુષ્ય સ્વભાવ હોઈને કોઈ પણ પંડિત તે કુદરતી નિયમમાંથી મુક્ત થઈ શક્યો નથી. તે જ કારણથી તેઓએ એકજ જાતનાં પ્રમાણોમાંથી આટલી બધી વિરૂદ્ધ કલ્પનાઓ ઉપસ્થિત કરી છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો ડૉક્ટર મ્યુર કહે છે, તેમ કોઈ પણ સંસ્કૃતપુસ્તકમાંથી અથવા કોઈ પણ વૈદિક ગ્રંથમાંથી એવું એક પણ વચન નીકળતું નથી કે જેમાંથી આર્યો વિદેશમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હોય, એવું અનુમાન ઉપજાવી શકાય.* લોકમાન્ય તિલકે ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશને આર્યજાતિની જન્મભૂમિ તરીકે સિદ્ધ કરવાને વૈદિકસંહિતા અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી છુટાં છવાયાં પ્રમાણો આપ્યાં છે; પરંતુ તે બધાં પ્રમાણોનું શ્રીયુત નલિની કુમારદત્તે ખંડન કરી તેની અયથાર્થતા સિદ્ધ કરી છે.× હજુ પણ તે વિષે નવી નવી શોધો થતી જાય છે, છતાં વૈદિક ઇન્ડિયાનો લેખક રાગોઝિન કહે છે તેમ તે પ્રશ્નનો છેવટને માટે નિઃસંશય રીતે નીકાલ થવાનો સંભવ હોય તો તે ક્યારે અને શે થશે, તે કહી શકાતું નથી+ આ પ્રસંગે આ વિષયનો સ્પર્શ કરવાનું તો કારણ એજ છે કે સુદાસ અને દિવોદાસની રાજ્યમર્યાદા વિષે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો બાંધ્યા છે. તે સર્વનું મૂળ આર્યજાતિની જન્મભૂમિ વિષે વિદ્વાનોનું મતવૈવિધ્ય છે, તે દર્શાવવાનું જ છે.

૯ દિવોદાસ અને સુદાસની રાજ્યમર્યાદા.

ઋગ્વેદ (૬-૬૧-૧)માં કહ્યું છે કે સરસ્વતી નદીને કિનારે વધ્ર્યશ્વ રાજાએ યજ્ઞ કર્યો અને દશરથ રાજાને જેમ યજ્ઞનારાયણે પ્રસન્ન થઈ રામચંદ્રાદિ ચાર પુત્રો આપ્યા હતા, તેમ વધ્ર્યશ્વને પણ ઇન્દ્રે પ્રસન્ન થઈને દિવોદાસ-પુત્ર આપ્યો હતો. કૌષીતકિ ઉપનિષદ (૩-૧) માં પ્રતર્દનને દિવોદાસનો પુત્ર કહ્યો છે. હરિવંશ (૧-૩૨-૭૨) માં દિવોદાસને દૃષદ્વતીને તીરે પ્રતર્દન નામનો પુત્ર થયો હતો, એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી દિવોદાસના પિતા વધ્ર્યશ્વનું રાજ્ય સરસ્વતી અને દૃષદ્વતી વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદ (૭-૧૮-૧૫) માં દિવોદાસને સુદાસનો પિતા કહ્યો છે અને સુદાસને પૈજવન પણ કહ્યો છે. યાસ્કાચાર્યે નિરૂક્ત (૨-૨૪) માં પૈજવનનો અર્થ પિજવનનો પુત્ર કર્યો છે. સુદાસને તેજ સૂક્તમાં દેવવાનનો પૌત્ર અને પૈજવન પણ કહેવામાં આવેલ છે. (ઋ. ૭-૧૮-૨૨) આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે સુદાસ દિવોદાસનો પુત્ર અને દેવવાનનો પૌત્ર હતો. પૈજવન તેના ગોત્રનું કે કુળનું નામ હોવું જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે દેવવાનનું બીજું નામ વધ્ર્યશ્વ હોવું જોઈએ. આ સુદાસ રાજાને એક તરફ એક યુદ્ધ પરુષ્ણી એટલે રાવિ અથવા ઇરાવતી નદીને કિનારે અને બીજું યુદ્ધ યમુના નદીને કિનારે થયું હતું. (ઋ. ૭-૧૮-૧૮, ૧૯) તે ઉપરથી સુદાસ રાજાની રાજ્યમર્યાદા યમુનાથી રાવિ નદી સુધી હતી, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

---

*Muir's original Sanskrit Texts, vol. II, p.322

×Arctic Home in the Rig Veda by N. K. Datta M. A.

+Vedic India by Ragozin, ed. 1915, p. 176.

એ રીતે ઋગ્વેદમાંથી જ દિવોદાસ અને સુદાસના રાજ્યની મર્યાદાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તે બાબતમાં પણ પાશ્ચાત્ય તેમજ આ દેશના વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ (૬-૬-૬૧) માં દિવોદાસે પણિઓનો નાશ કર્યાનું લખ્યું છે. તે ઉપરથી હિલ્લેબ્રાંટ નામના જર્મન વિદ્વાને એવી કલ્પના કરી છે કે પણિઓ તે ઝંદ અવસ્તામાં કહેલા પર્નીઓ હતા, અને તે પર્નીઓને દિવોદાસે ઈરાનમાં આવેલી સરસ્વતી એટલે હરકવૈટી નદી ઉપર માર્યા હતા.÷ પરંતુ ઋગ્વેદમાં સરસ્વતી ને સિંધુ અને સરયૂ સાથે (૧૦-૬-૪૯) તેમજ ગંગા, યમુના, શતદ્રુ-આદિ પંજાબની નદીઓ સાથે (૧૦-૭૫-૫) ગણાવેલી છે. તે ઉપરથી વૈદિક સરસ્વતીને ઝંદ અવસ્તામાં કહેલી ઇરાનની હરકવૈટી નદી માનવાની હિલ્લેબ્રાંટની કલ્પના કેવલ પરાસ્ત થાય છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં દિવોદાસ અને સુદાસ રાજાઓની રાજ્યમર્યાદાની બાબતમાં ગમે તેટલો મતભેદ છે, છતાં કોઈએ પણ હિલ્લેબ્રાંટની કલ્પના સ્વીકારી નથી. સરસ્વતીને મોટામાં મોટી નદી (**नदीतमा**), માતાની માતા (**अंबितमा**), મહાન્ દેવી (**देवीतमा**) (ઋ. ૨-૪૧-૧૬) અને પર્વતોમાંથી નીકળીને સમુદ્રને મળનારી (ઋ. ૬-૬૧-૨) કહી છે, તે ઉપરથી રૉથ, ઝિમ્મર, ગ્રિફીથ અને લડવિગાદિ વિદ્વાનો સિંધુ નદીનું બીજું નામ સરસ્વતી હતું એમ ધારે છે; અને દિવોદાસનું રાજ્ય સિંધુ નદીને કિનારે હતું, એવી કલ્પના કરે છે. પરંતુ આ કલ્પનાને લૅસન, મેક્ષમ્યૂલર અને મેકડોનલાદિ વિદ્વાનોએ નિર્મૂલ ઠરાવી છે. × છતાં શ્રીયુત નલિની કુમારદત્તે સ્વવિરચિત 'આર્ટિક હોમ ઈન્ ધ ઋગ્વેદ' નામના પુસ્તકમાં તે કલ્પનાને સિદ્ધ કરવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે.∗ તેઓ પોતાની કલ્પનાના સમર્થનમાં સુદાસ જે પાંચ આર્યજાતિઓના રાજાઓ સામે લડવા ગયો હતો, તે પાંચ જાતિઓ સરસ્વતીને કિનારે વસતી હતી, એમ ઋગ્વેદ મંડળ ૬ ના સૂક્ત ૬૫ ના મંત્ર ૨૩ નો આપી કહે છે: મંડળ ૭-૮૩-૧ માં સુદાસ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગયાનું લખ્યું છે. તે મંત્રનો મુખ્ય આધાર આપી મંડળ ૩ ના ૩૩ અને ૫૩ મા સૂક્તોમાંથી તથા મંડળ ૬ ઠ્ઠાના ૭૫, ૧૯ અને ૪૬ મા સૂક્તોમાંથી કેટલાંક વચનો ટાંકી તેઓ સ્વમતને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં વસિષ્ઠ વિરચિત મંડળ ૭ મા નાં સૂક્તો ૧૮ અને ૮૩ સાથે વિશ્વામિત્ર વિરચિત મંડળ ૩ જાનાં સૂક્તો ૩૩ અને ૫૩ અને ભરદ્વાજ વિરચિત મંડળ ૬ ઠ્ઠાનાં સૂક્તો ૭૫, ૧૯ અને ૪૬ ને કંઈ સંબંધ નથી. વસિષ્ઠજીએ તે બે સૂક્તોમાં દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ તથા અનાર્ય જાતિ સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે વિશ્વામિત્રે અશ્વમેધ તથા દિગ્વિજયયાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. ભરદ્વાજ ઋષિએ એક મંત્રમાં કોઈ યુદ્ધનો ઇશારો કર્યો છે; ને ખરું છે, પરંતુ તે ઇશારો દાશરાજ્ઞ યુદ્ધને લાગુ પડે છે, તેમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશના હતા, એમ તો શ્રીયુત દત્ત સ્વીકારે છે. તેજ ભરતવંશના મૂળ પુરૂષ દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતને માટે ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮-૩૯-૯) માં કહ્યું છે કે તે ભરત દૌષ્યન્તિએ પૃથ્વીના અંતપર્યંત જય મેળવીને સંખ્યાબંધ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા છે. તેણે મંચા અને સાચીગુણ દેશોમાં યજ્ઞો કરીને

÷Vedic Index by Macdonell and Kieth, vol. I p.323.

×તેજ. વૉ. ૨ પૃ. ૪૩૫.

∗ જુઓ પૃ. ૧૭ થી ૩૭ સુધી.

બ્રાહ્મણોને હજારો હાથીઘોડાના દાનો આપ્યાં છે. યમુનાને તીરે ૭૮ યજ્ઞો અને ગંગાને તીરે વૃત્રઘ્ન નામના સ્થળે ૫૫ અશ્વમેધો કર્યા છે, અને એ રીતે તેણે ૧૩૩ અશ્વમેધો કરીને પૃથ્વીના સઘળા રાજાઓને વશીભૂત કર્યા છે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩-૫-૪, ૧૧, ૨૧)મા પણ ભરતવંશી રાજાઓએ કાશીપુરી જીતી લીધી હતી અને ગંગા યમુનાને તીરે અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા, એમ લખ્યુ છે ઋગ્વેદ મંડળ ૩, સૂક્ત ૨૩ના ૩ જા તથા ૪ થા મંત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભરતોએ સરસ્વતી આપયા અને દૃષદ્વતીને તીરોએ યજ્ઞો કર્યા હતા, અને દેવવાત તથા દેવશ્રવા નામના તે વંશના બે રાજાઓ ને યજ્ઞ કરનારાઓમાં મુખ્ય હતા. એ પ્રમાણે વૈદિક સંહિતા અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમા જ ભરતોનુ રાજ્ય સરસ્વતીના કિનારાથી એક તરફ ગંગા સુધી અને બીજી તરફ સિંધુ નદી સુધી હોવાનાં સ્પષ્ટ અને બળવાન પ્રમાણો હોવા છતા તેઓનુ રાજ્ય પ્રથમ સિંધુને કિનારે હતુ અને ત્યાર પછી તેઓએ સરસ્વતીના કિનારા સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો, એનો શ્રીયુત નલિનીકુમાર દત્તનો તર્કવિલાસ તે કેવળ તર્કવિલાસ જ કરે છે। (અપૂર્ણ)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા

* શ્રીયુત નલિનીકુમાર દત્ત દિવોદાસ અને સુદાસની રાજ્યમર્યાદા વિષે જે જે તર્કો કર્યા છે, તેનું ખંડન હવે પછી પરિશિષ્ટ નં ૧ મા કરવામા આવશે.

કિરણ.

અનુવાદક:

મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઇ.

તે એક રસવતી રાત્રિ હતી. સાંજના ઝરમર ઝરમર વરસાદ થયો હતો એટલે સર્વત્ર શીતળતા વ્હેતી હતી. વરસાદનું પાણી પડવાથી જમીનમાંથી સુગંધી નીકળતી હતી. આ સુવાસમાં તાજા ખીલેલા મોગરાની મઘમઘતી સુગંધ ભળતી હતી. રાત્રિના અધિષ્ઠાતા સમો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર નિજ સફેદ કળા પાથરતો હતો. હિંદની જાહોજલાલીના સમયના કોઇ રાજાધિરાજના દરબાર સમું આકાશ દીપી નીકળ્યું હતું. દરબારમાં અધિપતિ સમો ચંદ્ર વિરાજ્યો હતો અને દરબારીઓ રૂપી તારાઓ ધીમેધીમે એક પછી એક દરબારમાં હાજર થયે યોગ્ય-સ્થાને ગોઠવાઇ જતા હતા. દરબારમાં રસિકતા અને ભપકાની ઠઠ ઠીક જામી હતી. છતાં એક એકાકી મનુષ્યના હૃદયની વ્યથા એ સૌને જાણુ ન્હોતી. પૃથ્વી પર તેને માટે કંઇએ આનંદ ન્હોતો. એકાએક શોકજનક બનાવ બનવાથી તેનુ હૈયું દીલગીરીથી છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યું હતું. તેના ઓરડામાં તે એકલોજ હતો. ગતિહીન કલાકેક ખુરશી પર બેઠો હતો. ત્યાંથી તે ઉઠયો. પ્રેમભગ્ન દુઃખીહૃદય જેમ ઉંડા નિશ્વાસ નાંખે તેમ તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો. થાકયો પાકયો તે બારી પાસે ગયો—પડદો આઘો ખસેડયો અને બારી ઉઘાડી. પૃથ્વી તેને વેરાન અને વિરહીશું લાગી. રાત્રિની સુંદરતા તેને મન ઉપહાસ કરતી જણાઇ. નિશ્ચેતન ને સજ્જડ થઇ પથ્થરનાં પુતળાં જેવો ઉભો. કારમી ચીસ પાડતું ઘુવડ પાંખો ફફડાવતું તેની બારી પાસે થઇને ઉડી ગયું. આછાં આછાં વાદળાંઓનાં પગથીયાં ચડતો ચડતો ચંદ્ર ઉંચે આવવા લાગ્યો—અને તેને ખીજવતો હોય તેમ વધુ ને વધુ તેજથી પ્રકાશવા લાગ્યો. ખોલીઆંના ઉંડાણથી મોટું ફફડતો દુઃખાર્દ્રને મૃદુ વાણીથી તે બોલ્યો:

"કિરણ, મ્હારી કિરણ! અરે ઇશ્વર! ઇશ્વર!!

એની આંખોમાંથી શુદ્ધ પ્રેમનાં પવિત્ર, ઉન્હાં આંસુઓ દડદડ નીચે પડતાં હતાં.

વિધાતાની કરડી નજર તે અનુભવતો હતો. આઠ વર્ષ પહેલાં આજ ખાબીલ યુવાનીની ઉષા અનુભવતો હતો. દુનીઆનાં બધાંય સુખો એને હતાં—યુવાની, શારીરિક સંપત્તિ, ધન, સૌન્દર્ય, જ્ઞાન, કીર્તિ—સૌ કાંઇ એને હાજર હતું; વળી એક રૂપવતી બાળ—વધુ સાથે એના વિવાહ પણ થયા હતા. આજથી આઠ વર્ષ પહેલાં એજ ઓરડામાં—એજ બારીએ તે કેટલીયે વખત ઉભો રહેતો. પણ તે વખતે અત્યારની પેઠે ઇશ્વરની મદદ માટે તે ન્હોતો પુકારતો. પણ કોઇ વખત

ઈશ્વરને શ્રાપ દેતો ને કોઈ વખત પોતાનું અથવા તો પોતાની 'કહેવાતી' પત્નીનું મૃત્યુ ઇચ્છતો. દિવસો અને વરસો સુધી આમ ચાલ્યા કર્યું. પછી તો ભર યુવાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો અને તેની સાથે યુવાનીની મસ્તીકલ્લોલના ગે એનામાં આવી. નવયુવાનો આદર્શસૃષ્ટિના સ્વપ્ન અનુભવે છે, તેમ તેને પે થયું. તેના મિત્રો તેને "કામમૂર્તિ"ની ઉપમા આપતા. અઢાર વર્ષની વયે કિરણ જોડે તેના વિવાહ થયા, પણ એ તેને મુદ્દલે ગમ્યું નહિ. તેના હૃદયની ઉત્કટ ઇચ્છા એ હતી કે કિરણ સાથે એના લગ્ન ન થાય તો સારૂં. જે લગ્નને માટે તેના માતપિતાને આટઆટલો આગ્રહ હતો તેજ લગ્ન તરફ તેને કોણ જાણે કેમ પણ અત્યંત અણગમો હતો. જનસમાજ પણ એ લગ્નને સર્વોત્તમ સમજતી—ટુંકમાં જેને લગ્ન કરવાનું હતું તેના સિવાય સૌ કોઇને એ લગ્ન પસંદ હતુ !

કિરણ માત્ર આઠ વર્ષની કુંળી વયની હતી. એની મુખાકૃતિ સુંદર હતી અને શરીરનો બાંધો પાતળો અને નાજુક દેખાવનો હતો. માછલીના જેવી મોટી અને ચપળ એની આંખ્યો હતી. એનો સ્વભાવ સ્નેહાળ હતો; છતાં આ બધાથી પે તે ખુશ થતો ન્હોતો. એક પળ માત્ર પણ એની સામે તેણે જોયું ન્હોતું—એવો સખત વિરોધ એને માટે તેના મનમાં ઠસી ગયો હતો. આ લગ્ન તેને બીનકુળ પસંદ ન્હોતું. છતાએ માતપિતાએ દીર્ઘ કાળથી પોષેલી આ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેનાથી જઈ શકાયું નહિ. લગ્ન થયા. બ્રાહ્મણો વેદ-મંત્રો ભણી જ્યારે આશીષો આપતા હતા ત્યારે તેના મુખપર માત્ર અર્થગહિન હાસ્ય ફરકતું હતું. લોકોએ તેને ગર્વિષ્ઠ કહ્યો. તે દિવસથી તે પોતાનું અથવા પોતાની પત્નીનું મૃત્યુ ઇચ્છતો હતો, આમ દશ વર્ષો વીત્યા. પણ તેને મન તો જાણે સદીની સદીઓ પસાર થઇ.

આજે બારીની બહાર જોતો તે જ્યારે ઉભો હતો, ત્યારે તેના ગ્લાનિ મગજમાં પાછલી જીંદગીના દુઃખી વિચારો ત્વરિત ગતિથી એક પછી એક આવવા માંડ્યા ભિન્ન પ્રકારની લાગણીઓથી તેનું હૃદય આજે ચીરાઇ ગયું હતું મદદ, સ્વાસ્થ્ય અને ક્ષમા માટે ઇશ્વરની તે પ્રાર્થના કરતો હતો. તેની કિરણ આજે તેના ચર્મચક્ષુથી અળગી થઇ હતી—દુનીઆ સદાને માટે છોડી, જતી રહી હતી, એટલે તેની જીવન અવધ એકાએક અટકી હોય એમ તેને લાગતું હતું. જે કિરણને તે પ્રથમ ધિક્કારતો હતો અને પાછળથી જેને હૃદયથી ચ્હાતા તે શીખ્યો હતો તે કિરણ આજ સદાને માટે જતી હતી જ્યાંથી પાછી ન આવી શકે ત્યાં—પ્રભુને દ્વાર તે પહોંચી ગઇ હતી ગત વર્ષોના પશ્ચાત્તાપજનક શોકથી અને કિરણના મૃત્યુથી તેનું હૈયું ચીરાઇ ગયું હતું. ભૂતકાળ તેને સ્મરી આવ્યો અને સર્વ લાગણીઓ નિર્જીવ થઈ રહી. સાસુજીનું તેડું આવતું ત્યારે એ સાસરીએ આવતી અને દૈવવશાત્ એ જો તેના જોવામાં આવતી તો ઘણી વે ગુસ્સાભરી નજરો તે કેંકતો, બારણાની પાછળ સંતાઇને છાનીછાની એ તેને નિરખી રહતી, એનું નિર્દોષ હાસ્ય, જે તેને મન ઝેર લાગતું આ સર્વ તેની સમક્ષ તરી આવ્યું.

"'ઈશ્વર' ઇશ્વર' તું મને સહાય થા.' એવા ઉદ્ગારો ઘડીએ ઘડીએ તે કહાડતો હતો.

પછી તો કિરણના જીવનની દશા આથમી, ને તેમાંથી અદ્વિતીય જીવનનું પ્રભાત પ્રગટ્યું. એના મા-બાપે એને પતિને ઘેર રહેવા મોકલી ત્યાં વર્ષમાં તેનામાં પે ઘણા ફેરફાર થયા હતા. ઉદ્યાન રંગબેરંગી ઝાંખા તેજમાંથી સાંપાદનનું ગગનભેદી પ્રખર તેજ પ્રગટ્યું હતું. તે કર્મ-પરાયણ અને માની લાગણીવાળો હતો જગત પ્રત્યેની ફરજો તેને સુજાણ હતી કિરણ તેને

ઘેર આવી તે દિવસથી તેનામાં રહેલી માનુષી અને ફરજની લાગણીના ઉત્તર રૂપ એની સાથે માયાળુપણે વર્તવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પ્રેમ સિવાય સૌ કંઇ તેણે એને આપ્યું. જીવનના, મોજશોખ અને સુખચેનનાં સર્વ સાધનો તેણે એને સમર્પ્યાં. સુંદર સાડીઓ અને ઘાટઘાટનાં કિમતી અલંકારો તેણે એને માટે કરાવ્યાં. ટુંકમાં સ્ત્રીઓને જે વસ્તુઓ પ્રિય હોય છે, અને જેનાં વિના જીવન જીવવું, તેમને કઠણ થઇ પડે છે, તે બધી વસ્તુઓ તેણે એને આપી. જગતે જાણ્યું કે કિરણ સુખી છે અને એની સખીઓ એને 'ભાગ્યશાળી' કહી ગઇ. આમ જોતાં તો એને સર્વ રીતે સંપૂર્ણ સુખમાં કાંઇએ ન્યૂનતા ન્હોતી. થોડા વખતમાં સંતતિનું સુખ પણ એને મળ્યું. આનંદના ઉજ્વલ કિરણો યુવાન માતાના મુખ પર પ્રકાશી રહ્યાં; પણ હજી યે કિરણ સુખી ન્હોતી. સાડીઓ અને અલંકારોથી કે દુનીઆની સારીસારી વસ્તુઓથી પ્રસન્ન રહે એવો એનો આત્મા ન્હોતો. આના કરતાં યે વધુ સુંદર, વધુ કિમતી, ને વધુ ઉચ્ચ વસ્તુની કિરણ ઝંખના કરતી—મનુષ્યની સર્વ લાગણીઓમાં સર્વોત્તમ અને દૈવી એવા પ્રેમને માટે તે હીજરાતી પણ એ પ્રેમજ એને ન્હોતો મળતો. ચિંતાભર્યાં નયને એ આતુરતાથી તેવા દિવસની વાટ એ જોઇ રહી હતી, અને એને સંપૂર્ણ આશા હતી કે તે દિવસ એને માટે જરૂર ઉગશે. એને પતિ-પ્રેમની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ ન થાય તો પણ જો એના પતિ એને ચ્હાય છે એમ એને માલમ પડે તો એને પુરેપુરો સંતોષ થાય. પતિના નેત્રમાં એ પ્રેમ જરા સરખો મ એને તરવરતો જણાય તો યે એને મન બસ હતું. બિચારી પ્રેમ-ભૂખી કિરણ! પ્રેમ એનું જીવન હતું એ વિના તે એ શી રીત જીવી શકે?

* * * *

એક દિવસ સાંજે કિરણના પતિ કંઇક કામસર બહારગામ ગયા; પણ ધાર્યા કરતા એકાદ બે દિવસ વહેલા પાછા આવ્યા. તેના ઓરડામાંજ તે બારોબાર જતા હતા પણ કિરણના ઓરડામાં ન્હાનો કિશોર કાલાકાલા શબ્દો બોલતો હતો ત્યાં તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. ઓરડામાં ડોકીયું કરી તેણે જોયું. જમીન પર કિરણ બેઠી હતી અને એની આંખમાંથી ચોધાર આંસુઓ પડતાં હતાં. પૂર્ણ પ્રેમથી હાથમાં રાખેલી છબિ તે નિહાળી રહી હતી. ન્હાનો કિશોર એની સાડીની કોર ખેંચી એને પજવતો હતો. કિરણના પતિએ જોયું કે છબિ કોઈ પુરૂષની હતી; પણ જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંથી છબિ કોની હતી તે જોઇ શકાતું ન્હોતું. તેના મુખ પર ગુસ્સાની લાગણીઓ તરવરી.

થોડો વખત હતો ત્યાંને ત્યાં તે ઉભો રહ્યો અને પછી કિરણ જ્યાં બેઠી હતી તે તરફ ગયો. તદ્દન નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારેજ કિરણે જાણ્યું કે ઓરડામાં કોઇ આવ્યું છે. એ એકદમ ચોંકી ઉઠી; ભિન્ન પ્રકારની લાગણીઓ એના મુખ પર ફરી વળી અને છબિ જાણ્યે અજાણ્યે શરમિંદી હોઇ એણે સંતાડી દીધી. તેણે આ બધું જોયું અને ગુસ્સાથી બળ્યો જતો થઇ રહ્યો. કિરણની વધુ પાસે તે ગયો અને છબિ હાથમાંથી ખુંચવી લીધી. પણ વાંચક! છબિ બીજા કોઇની નહિ પણ તેની પોતાની જ નીકળી અને તેની લાગણીઓ પાછી એકદમ ફેરવાઇ ગઇ.

કિરણની સ્થિતિ પણ વિચિત્ર હતી. એકેક પળ એને એકેક યુગ જેવી લાગી. પતિના મુખ સિવાય બીજું કંઇ એ જોતી ન્હોતી; પોતાના હૃદયના ધબકારા સિવાય બીજું કંઇ એ સાંભળતી ન્હોતી. થોડો વખત તો એના પતિ હાથમાં છબિ લઇ ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. પરસ્પર વરૂદ્ધ ભાવો અને વિચારોથી તેનું મન ચકડોળે ચડ્યું હતું. આખરે તે યોગ્ય વિચાર પ

આવતો હોય તેમ જણાયું. તેની આખી જીંદગીમા પહેલીજ વખત તેણે કિરણ સામે એક સ્નેહ-ભરી દ્દષ્ટિ નાખી અને તરતજ બોલ્યા વિના ઓરડા બહાર તે ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી દિવસો વીત્યા. ધીમેધીમે તેણે તેનું હૈયું કિરણ સમક્ષ ખોલવા માંડ્યું. ક્રમશઃ તે એને ચ્હાવા લાગ્યો અને સત્ય વાત આખરે તરી આવી. એની પ્રેમભરી સુંદર આંખોની મસ્તી અને મુખ પરના લલિત ભાવે તે આકર્ષાયા લાગ્યો. તેના મનને થયું કે તે એને ચ્હાતાં શીખ્યો હતો. છતાં તેના મગરૂરી સ્વભાવને લીધે તે કિરણને એમ કહી શકતો ન્હોતો—તે કહેતાં તેને શરમ લાગતી. પણ પોતાના મોઢે તે કહે કે નહિ તેની કિરણને દરકાર ન્હોતી. કિરણે જાણ્યું હતું કે તે એને ચ્હાવા લાગ્યો હતો અને તેટલાથી કિરણને સંતોષ હતો. તેના મુખ-પર અને હૃદયમાં પ્રેમ ભભર ભરેલો એ જોઇ શકતી હતી. હવે એને લાગ્યું કે એ સુખી હતી. જે પ્રેમ-ઝરણના પાણીનું એક ટીપું સરખુંય મેળવવા માટે પૃથ્વીના કેટકેટલા આત્માઓ ટળવળે છે—અગણિત કષ્ટ અને દુઃખો સહન કરે છે, જે પ્રેમ-ઝરણું આજ સુધી એને માટ રોકી રાખવામાં આવ્યુ હતું, તેનું કલકલતું સુહાગી જલ એને એકદમ મળ્યું. એટલે ધરાઇ ધરાઇને એણે તે પીધું. કિરણના સુખની સીમા ન રહી. એને સંપૂર્ણ સુખ મળ્યું

પણ રે! દેવોમા યે અદેખાઈ ભરી છે. કિરણના દિવસો આગળીના વેઢા પર ગણાય એટલા બાકી રહ્યા હતા. એનો અંતકાળ નજીક આવ્યો હતો. થોડોક વખત વીતી ગયો અને એક દિવસ ઉન્હાળાની સવારે કિરણે એક બીજા બાળકને જન્મ આપ્યો પણ જન્મ્યા પછી તરતજ તે બાળક મરી ગયું, ને કિરણનીય માંદગી વધી. એની સ્થિતિ ભયંકર થતી ગઈ. "મૃત્યુની જલદ પાંખો સમીપ" આવતી હોય તેમ એને લાગ્યુ. દિવસ ને રાત એના પતિ એની પાસે બેસી રહેતા. તેને લાગ્યુ કે કિરણ હવે થોડા દિવસની અતિથિ છે.

' કિરણ, વ્હાલી કિરણ " ધીમે સાદે તેણે કહ્યુ.

કિરણના મુખ પર ધમને એક ફીક્કું હાસ્ય સરી ગયુ. એણે કહ્યુ 'મને કહો કે તમે મને ચાહો છો. હું તમને છોડી જાવુ તે પહેલાં એટલું—બસ એટલુંજ તમારે મોઢેથી મને સાંભળવા દો."

" કિરણ! મ્હારી કિરણ! મેં તને ચાહી છે, ચાહું છું અને હમેશને માટે તને હું ચાહીશ. પ્રભુ! પ્રભુ! એને બચાવ, મારા પર દયા કર—" એમ કહેતા કહેતા તેની આંખમા આંસુ ભરાઈ આવ્યા ને કંઠ રૂંધાયો.

ગાદલા પર બેઠી થવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ અશક્તિ બહુ વધી ગઈ હતી. કિરણે કહ્યુ "વ્હાલા, રોશો નહિ. તમે મને કેટલી સુખી કરી છે એનોજ તમે ફક્ત વિચાર કરશો તો તમને દુઃખ નહિ લાગે મને લાગે છે કે મારૂં જીવન નિરર્થક નથી ગયુ. તમારો પ્રેમ લઇને હું બીજી ભૂમિમાં જાઉં છુ.

કિરણ મૃત્યુ પામી! જીવનમાં એની ખાત્રી થઈ કે પતિપ્રેમ મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થઈ હતી અને એથી એનો જીવ વિના કષ્ટે પરલોકમા વિચર્યો

કિરણના જીવનની સાથે એના પતિનુંય જીવન પુરૂં થયું! જીવનનાની જીવન તે જીવવા લાગ્યો.*

---

* મૉડર્ન રીવ્યુમા પ્રસિદ્ધ થયેલી, એક લેખિકાની અંગ્રેજી વાર્તાનો અનુવાદ.

ચોમાસાની ચારૂતા.

લખનારઃ "વિનોદકાન્ત."

તમે જાણતા તો હશો જ; કવિઓની માફક હું પણ અનુપ્રાસાલંકારનો શોખીન છું; અને આ સંગતિનું ફળ છેઃ મ્હારા એક કુશળ કવિમિત્ર કવિરાજ કર્ણપ્રસાદે એક વખત, "અનુપ્રાસાલંકારની અદ્ભુત અજાયબતા" એ વિષય પર એક જ્વલન્ત અને જુસ્સાદાર ભાષણ આપ્યું તે દિવસથી હું પણ અનુપ્રાસપન્થનો અનુયાયી થયો છું; અને અર્થવાળા કે અર્થહીન અનુપ્રાસો વાપરવાની એકકે તક તરછોડતો નથી. આ સબળ અને સુંદર કારણને લીધે જ 'વહેવારની વાટિકા' અને 'ચોમાસાની ચારૂતા' એવા શબ્દપ્રયોગો મ્હારે કરવા પડે છે. વાટિકામાં તો આપણે આગળ એકવાર ભ્રમણ કર્યું. આજે હવે મુંબાઇના ચોમાસાની ચારૂતાનું કાંઇક દર્શન કરશું.

તરનોજ વરસાદ આવી ગયો હોય ત્યારે ભૂલેશ્વરના રસ્તાની શોભા કેવી હોય છે તેની માહીતી મુંબાઇવાસીઓને આપવી પડે તેમ નથી. એ શોભા વર્ણવવા બેસીએ તો વર્ણવી શકાય તેવી નથી. બ્રહ્માની ચચ્ચાર જીભોથી પણ એ વર્ણવી જાય એમ નથી તો આપણાં તે શાં ગજાં ? શી સ્વચ્છતા, શી સુન્દરતા, શી મનોહરતા, એ પંક અને પાણીથી રસબસી રહેલા રસ્તાની! શી સગવડ ભરેલી તેની પગથીઓ ! શી અનુકૂળતા એ માર્ગે આનન્દથી અને નિરાંતે ચાલ્યા જવાની !—મ્હારી ક્ષુદ્ર લેખિની એ અપરંપાર શોભાનું વર્ણન નથી કરી શકતી.

એક શ્રાવણ મહિનાની સાંજે એ શોભાપ્રદેશ વટાવીને હું કુંભારટુકડા પાસે આવી પહોંચ્યો. પા કલાક પહેલાંજ વરસાદ બંધ થયો હતો. ચારે બાજુથી ધસી આવતી ગાડી મોટરોના મહાધમસાણમાંથી હું જીવતો પસાર થઈ શકીશ કે કેમ તેની મ્હારા બહાદુર હૃદયને પણ શંકા થવા લાગી. થોડીવારે અકળાટ ગભરાટ ઓછો થતાં મને માલમ પડ્યું કે હું ગીરગામ બૅકરોડના રસ્તાપરથી સહીસલામત પસાર થતો હતો. પ્રભુએ મહા આફતમાંથી બચાવ્યો તે માટે હજી તો હું ઉપકાર માની રહું ત્યાર પહેલાં મ્હારી બાજુમાંથી એક મૉટર સડસડાટ કરતી દોડી ગઇ અને મ્હારા પગથી કમ્મર સુધીની બાજુને કાદવરંગે રંગતી ગઈ.

"અરરર !" હું ખીજવાતો બુમ પાડી ઉઠ્યો અને આખી દુનિયાના મૉટરવાળાઓને મનમાં ને મનમાં કાંઇ કાંઇ કહી નાંખ્યું.

આ પ્રમાણે ક્રપતો ચચડતો હું થોડે આગળ ગયો ત્યાં સામેથી મ્હારા સહાધ્યાયી રમણચન્દ્રને આવતા જોયા. મ્હારી દશા જોઇને તેમણે ખીસામાંથી રૂમાલ કહાડ્યો ને મોં પર એ રાખીને હસવું માંડમાંડ સમાવતા બોલ્યાઃ "કેમ વિનોદ ! મજા થઇને ?"

"અરે શું પૂજન થયું?" હું વધુ ચીડાતો બોલ્યો, "આ મ્હારું દસ રૂપીઆનું નવું નક્કોર ધોતીયું ગયું ને ત્હને તો હસવું આવે છે!"

"હસવું ના આવે તો શું થાય?" રમણે કહ્યું. "ત્હારા જેવા મૂર્ખા હોય તે ધોતીઆં પ્હેરે; હવે મ્હેં કેવું પાટલુન પ્હેર્યું છે? અને તેની પર કેવી ફક્કડ મોલ્જર જેવી પટ્ટીઓ બાંધી દીધી છે, કે ખરાબ થાય તો પણ વાંધો નહિં?"

મ્હને રમણની અદેખાઈ આવી. પણ તેના બોલવાથી એક નવો વિચાર પણ મનમાં આવ્યો: ભાઈ રમણચન્દ્રની શરીરસંપત્તિ જરા શુન્યમાં જેવી છે; અને તેવા શરીર સાથે આ મોલ્જરના 'એન્કલ્સ' તેમણે બાંધ્યા હતા તે પરથી મ્હને ખ્યાલ આવ્યો કે તેઓને કોઈ દિવસ લડવા જવું પડે તો કેટલાક અધ્વાનોને ઍાલ્જેરિકનો ધાણ કહાડી આવે?—પણ મ્હારી વિચારમાળા તૂટી.

"પણ વિનોદ, તારે આ બનાવથી દીલગીર થવાનું નથી." રમણચન્દ્રે મ્હારું સાન્ત્વન કરવા માંડ્યું. "જો ને, આ ચોમાસાના દિવસોમાં આપણે ઠાકોરજીને અગરચન્દનનાં છાંટણાં છાંટીએ છીએ તેવાજ આ કાદવ-છાંટણાં દર ચોમાસે મુંબાઈના મોટરમાલિકો મુંબાઈના શહેરીઓ પર છાંટે છે. અને તેઓ આવી રીતે આપણું પૂજન કરે તેમાં વળી ચીડાવાનું શું છે? પૂજન કાંઈ સહુના ભાગ્યમાં લખ્યા છે? ઠાકોરજી બનવાનું કાંઈ બધાને નસીબે હોય છે? આપણને આવી રીતે દેવપદવી આપીને શેઠીઆઓ આપણી તરફ જે ભક્તિભાવ દેખાડે છે તેનો બદલો આપણે કયે ભવે વાળી શકીશું? સોશિયાલિસ્ટો કહે છે કે પૈસાદાર લોકો ગરીબની ઉપર જુલમ કરે છે: પણ હું એ માની શકતો નથી. જ્યાં ગરીબોને પ્રભુપદ અપાય ત્યાં જુલમ કેવો ને વાત શી?"

મ્હારા મિત્રના વાણીપ્રવાહને મ્હેં અટકાવ્યો નહિ. ચોપાટી પાસેની મ્હારી ક્લબમાં તે રાત્રે એક ભાષણ થવાનું હતું, ત્યાં હું જતો હતો, તેથી મ્હારી સાથે આવવાનું મ્હેં તેમને કહ્યું. વિવેક ખાતર થોડી આનાકાની કર્યા પછી તેમણે હા પાડી અને અમે સાથે સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યા.

મ્હારું મન તો મ્હને થયેલા નુકસાનની ચિન્તામાં હતું તેથી હું કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલતો હતો. પણ રમણચન્દ્રની કલમને શાન્ત રહેવાની ટેવ નહોતી. અમે ચાલતા ચાલતા સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પર આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના ફુટપાથ પર પડેલી કેળાંની છાલ જોઈને મ્હારા મિત્રની તરવરાટ કરી રહેલી કલ્પનાશક્તિને ખોરાક મળ્યો.

"વિનોદ, આ કારમા કળીકાળમાં એક પણ વસ્તુ પાપરહિત નથી રહી. જે વસ્તુઓ પહેલાં પુણ્યથી પ્રકાશતી તે હવે પાપમાં પ્રકાશે છે. મનુષ્યો પહેલાં દેવ જેવાં હતાં, આજે દાનવ જેવાં છે; અને એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે કેળાંની છાલો પણ આપણી સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી હતી." મ્હેંજ ગુચવાતો હું તેમની તરફ જોઈ રહ્યો, પણ એ તો આગળ ચાલ્યા: "મ્હને યાદ તો છે કે વિદુરપત્નીએ ભૂલથી આપેલી કેળાંની છાલોને આરોગવામાં શ્રીકૃષ્ણ જેવાએ પણ કેવી મોજ માની હતી?—કેટલી મગરૂબી સાથે તેનું ભક્ષણ

કર્યું હતું ? અને તે રીતે કેટલાં માન અને મહત્તા આપ્યાં હતાં ?–અને આજે ? અરે ભગવાન! આજે એ છાલો કેટલી અધમાધમ દશામાં છે ? કેવી મહાપાપિનીઓ થઇ છે ?

હું સહેજ ચમક્યો અને પૂછ્યું: "પાપિની ? તેણે શાં પાપ કર્યાં છે, રમણ ?"

"હને નથી ખબર ? અરે વિનોદ, કેટલી નિર્બળ હારી અવલોકન શક્તિ ?"–આકાશ તરફ જોતાં જોતાં: "હે ઇશ્વર આના જીવાને કાંઇક મતિ આપ !" મ્હારી ભણી જોતા "શું તે નથી જાણ્યું વિનોદ, કે કેટલાય માણસોના પગ એ છળકપટ ભરી છાલો પર આવવાથી તેઓ લપસીને જમીન પર પટકાઇ—."

ધડાક !!

લીસા અને ભીંજાયલા ફુટપાથ પર અનેક કેળાંની છાલો પડેલી હતી, અને વિશાળ વ્યોમ તરફ જોઇને ઇશ્વરને સંબોધી રહેલા રમણચન્દ્રનો પગ તે દુષ્ટાઓમાંની એક પર અજાણતાં આવતાંજ તેઓ–કાંઇક અજબ ઝડપથી–ફુટપાથ પર ચત્તાપાટ થઇ ગયા.

પોતાને 'અધમાધમ' અને મહાપાપિની' કહેનાર નીચ પુરુષ પર વેર લેવામાં કેળાંની છાલે આ પ્રમાણે જરાય વાર લગાડી નહિ: બગલાંની પાંખ જેવાં સફેદ કપડાંને રંગીન બનાવી મૂક્યાં; સુદામાની દેહ જેવી સશક્ત દેહનાં કુમળાં હાડકાંને જરા વધારે કુમળાં કર્યાં; અને મોંઘી–દાટ બેંગલોર કેપને નજીકના એક ખાબોચીયામાં ન્હાવા મોકલી દીધી.

મ્હારી પૂજા જેમ મોટરકારને હાથે થઇ હતી તેમ રમણની પૂજા આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની માનીતી વસ્તુને હાથે થઇ. મ્હારી પૂજા એકોપચારે જ થઇ હતી; રમણચન્દ્રની ષોડશોપચારે થઇ. મ્હને કચરાના છાંટા ઉડ્યા તે વાત કોઇએ જાણી પણ નહોતી; પરન્તુ આ મહાપૂજાનો મહોત્સવ નિરખવાને તો ત્યાં ભાવિક ભક્તોનું એક ભવ્ય ટોળું એકઠું થઇ ગયું. 'શું છે ?' 'શું થયું ?' એમ પરોપકારી સજ્જનો પૂછવા લાગ્યા. કેટલાકોએ શંકા કરી કે આ શ્રાવણીઆ સોમવારે રમણચન્દ્રે મહાદેવજીની પ્રસાદી લીધી હશે; કેટલાક વધારે શાણા પુરુષોએ સુચવ્યું કે માતાજીની પ્રસાદી લીધેલી હોવી જોઇએ,–નહિ તો આવા હાલ થાય નહિ. અને કેટલાંક મસ્તી–ખોર ગોરીઆંઓએ જાણે પોતાનો હિસ્સો રહી જતો હોય તેમ, 'હુરીઓ' 'હુરીઓ'ના હર્ષનાદ કરીને મહા પૂજામાં અગત્યનો એવો પવિત્ર કોલાહલ મચાવી મૂક્યો.

હવે મ્હારે શું કરવું ? મ્હારા સુહૃદને આ ઘોંઘાટથી દૂર લઇ જઇને ઘેર શી રીતે પહોંચાડવા ? તેઓ હજી ઉભા રહી શકે કે ચાલી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. આવી સ્થિતિ માટે અલબત્ તેમની કાયાં જ જવાબદાર હતી. પરન્તુ મ્હારે માટે સહાય દૂર નહોતી. રમણચન્દ્ર જે પ્રભુના અનન્ય ભક્ત હતા તેમણેજ જાણે મોકલ્યા હોય તેવી રીતે કુમુદકાન્ત—મ્હારા ને રમણના સ્નેહી—એ ટોળામાંથી નીકળી આવ્યા અને બાજુમાંથી પસાર થતી એક ગાડીમાં બાપ રમણને ઉંચકીને અમે બેસાડ્યા. અમે બંને પણ સાથે બેઠા અને ચોમાસાની આ ચાતુરીનો લ્હાવ લેવાને અમે શી રીતે ભાગ્યશાળી થયા એ રસિક વૃત્તાંત મ્હેં કુમુદકાન્તને કહીને કેળાંની છાલ તરફથી થોડી વકીલાત કરી:

"પણ કુમુદ," મ્હેં કહ્યું "એ છાલ છેક દયાહીણ તો નહોતી જ. જો તેણે ધાર્યું હોત તો રમણના ચશ્મા તે એવી રીતે ફોડત કે તેના કાચની કણી તેમની આંખમાં પેસી જાય, અને તેણે ધાર્યું હોત તો તેમની ખોપરીની સ્થિતિ એવી કરત કે જેને પરિણામે, ડીટેક્ટીવ વાર્તાઓમાં બનાય છે તેવું એક લોહીનું ખાબોચીયું ત્યાં ને ત્યાં જ ભરાઈ જાત અને તેણે ધાર્યું હોત તો, જે ઈશ્વરને રમણચન્દ્ર સંબોધતા હતા તેની સમક્ષ તેમને મોકલી દેત, અને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની પરમપ્રિય પોતે જે ગૌરવવન્તી કેળાની છાલ, તે વિષે ખરાબ ખરાબ વિશેષણો વાપરવામાટે તેમને સખત સજા કરાવત.—એમ ખરું કે નહિ?"

કુમુદચન્દ્રે ગંભીરતાથી ડોક હલાવી હા કહી "ખરેખર, વિનોદકાન્ત, એમજ થાત"

ગતાંકની મુખ્ય મુખ્ય છાપ ભૂલો.

૬૭ મે પાને "ઉત્પન્ન કર્યો" ને બદલે "ઉત્પન્ન કર્યો નથી" એમ જોઇએ.

૭૧ મે પાને "અભ્યાસી સેન્ટ્સબરિ" ને બદલે "અભ્યાસ વિનાનો સેન્ટ્સબરિ" જોઇએ.

"પતિતપાવની" વાર્તામા એકાદ બે ઠેકાણે 'વિનય' ને બદલે "નિયમ" છપાયું છે, અને વાર્તાના છેવટના ભાગમા 'અશક્ત' ને સ્થાને 'સશક્ત' જોઇએ.

સાભાર સ્વીકાર.

"અરવિન્દ ઘોષનું તત્વજ્ઞાન." ભાષાન્તર કર્ત્તા, મોતીલાલ જેઠાલાલ શાહ; પ્રકાશક, મણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. (અવલોકન હવે પછી)

ગ્રન્થ–વિવેચના.

"ઇન્દુકુમાર"–એક ઝાંખું અવલોકન.

લખનાર: બટુ ઉમરવાડિયા.

(જુન માસના પૃ. ૨૯ થી ચાલુ)

ઇન્દુકુમાર કાંતિકુમારીને જુવે છે. કુમારીની પાછળ સૂર્યોદય થાય છે, ને ઇન્દુના હૃદયમાંય ચન્દ્રોદય પ્રકટે છે. સૂર્યોદય કે સૌન્દર્યોદયના વિમાસણે પડેલો એ રસિક રસમંદિરના કળશી જાણે બેસે છે, ને તેથી મ્હારે મને તો કેટલીક વિરોધાભાસ જેવા દોષો અંદર આવી જાય છે.

માનવ લોકના સૌભાગ્યની ઘડી જગાડતી વિધાત્રીના કુમકુમ થાળ સમી કાંતિને માર્તંડરાજ, વીરકેસરીને મુગટ જોડે સરખાવવી એ કાંઇક આઘાત કરે છે. 'સૌભાગ્ય' ને 'થાળ' શબ્દો જેટલા સુપ્રાસમા છે તેટલા કેસરી કે માર્તંડરાજ નથી. પરંતુ શબ્દોમાં અર્થ જોવા એ હૃદયનું કામ છે. અત્યંત વપરાશથી કેટલાક શબ્દો જેવા કે 'લલિતા'થી કેટલાકને ઉચ્ચ પ્રેરણા નથી થતી તો કેટલાકના હૃદય ઉલ્લાસે ચ્હડે છે; પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે આ અતિશયોક્તિથી કવિની કલ્પના ક્રમજ નથી રહી. ને તે વારંવાર દર્શાવાતી કિરણ સમી કેશાવલિની ઉપમા સૌનેય જણાશે. રસરમણે કાર્ય શબ્દાર્થ ભૂલે છે, ને શબ્દધ્વનિ શબ્દાર્થ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. આથી બીજો પણ દોષ આવે છે. કેટલાક અર્થહીણ શબ્દો યોજાય છે તેનું દૃષ્ટાંત કવિની '[illegible]'માં સચોટ માલમ પડે છે, તથા કેટલીક વખતે પ્રયોજન વિનાના વાક્યો વપરાય છે.

પાંખડી કહે છે કેઃ—

ને બ્હેન, હવે નો ને નો.
નથી થાળ. કે નથી મુખ.

વાચકને પહેલી દૃષ્ટિએજ હવે નો ને નો ની અર્થ હીણતા જણાઈ આવે છે,

કવિ મનુષ્ય જીવનની ઘડી કેમ ચિત્રે છે, એની પિછાન કાંતિને ઇન્દુના સ્વાગત શબ્દોથી થાય છે. એક પ્રસંગે કાંતિ કહે છે કેઃ

મ્હને કોણ બોલાવે છે? કોઇ બોલાવે છે. મ્હનેઃ મ્હારૂં નામ લઇ બોલાવે છે. ફૂલના પરિમલ જેવે શબ્દે બોલાવે છે.

કાંતિના આ સ્મરણ શબ્દો પ્રત્યેક રસભોગી–સ્મરણ ભોગીને પ્રિય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. ને એ કેટલા સત્ય લાગે છે? આગળ કાંતિ ઇંદુને જુવે છે, પરંતુ નયનાંજલિએ નયનનાં અર્ઘ્ય અર્પી, બાળા પગે તે પાછી પધારે છે—આત્માના એક યાળ પૂરી તે સંતોષાય છે. પૂજકનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે કે દેવને અર્ઘ્ય અર્પવા દેવને તે જાણ હોય કે નયે હોય. આજ દી કોઇ [illegible] મનુષ્યના મર્મની રેખા આ પરથી દોરી શકે તો આશ્ચર્ય નથી.

પ્રવેશ ૨ જો.

કવિ મૂચન મૂકે છે કે રસકળામાં ધર્મકળા મૂકવી. કવિનો આ મંત્ર મ્હારે તો માન્ય નથી. રસની કળા એટલેજ ધર્મકળા. રસ વિનાનો ધર્મ ક્યાંથી હોય; ને ધર્મહીણ રસ પણ ઉચ્ચ નથી હોતો. Keat કહે છે કે A thing of Beauty is a joy for ever. ઈંદુ કહે છે કે ધર્મારણ્યમાં સ્નેહના તપ આદરવાનાં મ્હારે !" એ કેવું જીવન એ હું તો કળી શકતો નથી; પણ જીવનનો ગહન વિષય અત્રે ચર્ચાપાત્ર થવો ન જોઇએ, તેથી બીજા વિષય પર ઉતરશું. ઈંદુકુમાર, કાંતિની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે કહે છે કેઃ—

'એ સ્નેહગીત સંધ્યાને સુણાવની ?
કે ચન્દ્રની પેલી આથમેલી પાંદડીને.'

ચન્દ્રની પાંદડી મ્હેં જોઈ નથી ને હું કલ્પી શકતો પણ નથી. સુરત સેવા મંડળમાં ભાષણ આપતાં ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરે કહ્યું હતું, કે 'સૃષ્ટિમાં કોઈ સરજાતું નથી.' એક બીજા સાક્ષરને આ વાત માન્ય ન્હોતી. પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે એ સરજવાની કલ્પનાને પણ હદ હોવી જોઇએ 'રવિ ન પહોંચે ત્યાં કવિ પહોંચે' એ ઠીક હશે, પરંતુ તે અણદીઠી ભૂમિમાં કવિતા અસ્તિત્વ (existing condition) થી વિરૂદ્ધ ન હોવી જોઇએ, એમ હું માનું છું. કવિતા—એ જીવનનું સત્ય અનુકરણ કે કલ્પના—એ એક વાદવિવાદનો પ્રસંગ છે; પરંતુ કળા કે સૌન્દર્ય; સત્યથી નિરાળા તો નથી જ, એમ કબૂલવું પડશે. અને એમાંજ કળાની ઉચ્ચતા હોય છે કે સત્ય હોવાં છતાં પળે પળે વિવિધ આનંદ આપે.

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति, तदेव रूपं रमणीयतायाः। પરંતુ એ નવતા સત્યથી તો વિરૂદ્ધ ન જ હોવી જોઇએ. ચંદ્રને પાંદડી હોય એ સમજાતું નથી.

" ઈંદુકુમાર, " ગુજરાતનું એક પ્રિય પુસ્તક છે, પરંતુ તે દોષહીણ તો નથી જ. જીવનચિત્ર ને બીજા વિષયો અળગા મૂકી ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતા પણ એમ જણાશે કે અહીં કવિ ન્હાનાલાલની કળા પરિપક્વતા પામી નથી; એમના ઉચ્ચ ભાવોની અહીં રસક્ષતિ થાય છે.

'નાજ મહાલ' ના કવિ 'ઈંદુકુમાર' ના કવિથી કાંઈક જુદા પડે છે

" ગગનના સ્હવાર સમા મ્હારા બાલકાંડમાં " આ શબ્દોથી આરંભેલ ભાવના, " ગુલગુલ જેવા ત્હારા બાલ મુખડેથી " શબ્દોમાં પરિણામે છે તે ઠીક લાગતું નથી. તોપણ નિઃસંશય છે કે તેમણે ગુજરાત માટે ઓછા ઉચ્ચ આદર્શો મૂક્યા નથી. ગુજરાતના કુમારો માટેઃ

'સદ્ભાવનાની મુજ પ્રેરણા દેવિ.
મારા જીવન નન્દનની સાંકેલડી!—

વિ. શબ્દો એક ગુરુમંત્ર રૂપી છે.

'સમાધિમાં ત્હારી સખી ! મુજ રસેન્દુ ય તપશે.'

અખિ કોજ રસેન્દુ તપાવવાની ગુજરાતમાં ઘણીજ આવશ્યકતા છે, પરન્તુ એ રસેન્દુની રસીલી જ્યોત્સ્નામાં જોગણના—

'યુવરાજ ! વિસરશો મા !
આત્માએ કોને કોને કોલ દીધા છે !—'

એ સંભારણાં, ગ્નેહયોગીને કદાચ બહુ દુઃખવાળી થતી હશે.

હા ! જોગણ્ કહે છે તે યે યાદ છે કે:

બહિનીને, દેશભગિનીઓને,
બાન્ધવને, મનુ બાન્ધવને,
પ્રાણદાતા માતા મંડળને,
પ્રાણસખા મિત્ર સમાજને,
પિતાને, પિતાઓના પરમ પિતાને,
સ્નેહીને, સંસારને, દેશને, માનવ જાતિને:
એનું કેનું મહાઋણ
કાલને ચોપડે ખડું છે ? યુવરાજ !
ડગલે ડગલે કોલ દીધા છે,
ને યાત્રા કષ્ટ લાંબી છે:
તીર્થ તો દૂર છે, કુમાર !

પ્રત્યેક પુરુષને આવા સંભારણાની જરૂર નથી ? ને યુવરાજ એટલે રાજયોગનો ઉપાસક તો ને સ્નેહી મંડળ, દેશ, માનવ જાત એજ રાજ્ય, ને એ રાજ્યનો પ્રત્યેક પુરુષ, રાજવી. ગુજરાત, આમાંથી કંઇ શીખતું નથી.

કોઈ પૂછે છે કે—" ત્યાં વિલાસ છે કે વૈરાગ્ય ? "
જોગણ્ કહે છે કે—" રાજ પ્રવૃત્તિની ચાખડીએ ચ્હડનારને.

નથી વિલાસ સ્વાર્થ માટેની નવરાશ.
કે વિરક્તિ માટેની અશ્રદ્ધા વા અવગણના. "—

આ મને માન્ય નથી. એક ઇતિહાસકાર કહે છે કે:—" The orientals cannot ...it the force of thoeries into practice. They try to imitate all that ...ey read * * * . * *

આના પડછાયા કવિ ન્હાનાલાલમાં પણ પડે છે. કવિનો રાજ્યોગી એટલે કર્મયોગી; એને પણ વિલાસભીનું જીવન હોય એ સુખકર સ્વપ્ન તો નથીજ. કર્મના યોગ જો સુંદર ને શ્રેયસ્કર હોય તો એમાંજ વિલાસ સમાવો જોઇએ. સાચા સૌંદર્યને પગલે વિલાસ હીંડે છે. આ પ્રશ્નનો બીજે પણ ઉત્તર દેવાય. George Eliot રોમોલામાંની Tito ને એજ પ્રશ્ન પુછાય છે. અને તેનું સમાધાન આ થાય છે:

" But after all, " he asks, " why should he go ? or do anything ? What was the end of all life, but to extract the utmost sum of pleasure."

Tito ના આ સિદ્ધાંતને હું અનુમોદન આપું છું એમ નથી, કે G. Eliot નો આવો અભિપ્રાય છે એવું યે નથી, પણ એથી આવા વિચારના સિદ્ધાંતિયો છે એમ તો સાબીત થાય છે જ. હું તો ધારૂં છું કે " પ્રભુ આદેશની બચ્ચેલુ જગતકુંજ બની ટહુકારશી. " એ ખરૂં. પરંતુ એ જો ઉચ્ચ રીતે હોય તો રસસૌન્દર્ય અને વિલાસના પડછાયા એની સાથેજ ઉતરવા જોઇએ. વિલાસ એથી નિરાળો શા સારૂ હોય !

પાંખડી અને ઇન્દુની આખી યોજના સુન્દર અને પ્રશંસનીય છે. પાંખડી પૂછે છે—'વીરા, ફૂલ લેશો ?' ઇન્દુ પૂછે છે કે "તું કોણ છે ?" એ પ્રશ્નોત્તરમાં મનુષ્યની એક મહાભાવના આલેખાયેલ છે એમ મને લાગે છે. જગત્‌માં મનુષ્યનું પ્રયાણ ક્યાં પરિણમે છે—ક્યાંથી આરંભાય છે, તે કોને જાણ્યું છે ? ઇંગ્લંડના એક કવિએ એજ ભાવ આલેખ્યો છે, પરંતુ ગુજરાતના કવિએ વધુ સુંદરતા તથા મનનાથી તે સમજાવ્યું છે, એમ હું માનું છું. Arthur. H. Dough કહે છે કે.

> Where lies the land to which the ship would go ?
> Far, far ahead, is all her seamen know,
> And where the land she travels from ? Away,
> Far, far behind, is all that they can say.

પરંતુ પાંખડી તો કહે છે કે:

> હું કોણ છું ? તમે કોણ છો ?
> હું કોણ છું ! કોણ જાણે.

ઇંગ્લંડનો નાવિક જાણતો નથી, પરંતુ પાંખડીને તો તે કહે છે તેમ—

> "દેવે મને દીક્ષા દીધી
> ત્યારે કાનમાં કહ્યું હતું કે
> અમરપુરના ફૂલ વીણી
> મ્હારે અમૃતપુરવાસીને દેવા.

Dough ના નાવિકને દેવ, કાનમાં કહેતા નથી. અમૃતપુરની ફૂલમાળાને તો દેવ કહે છે તે તે યે શું ? 'અમૃતપુરના ફૂલ પુરવાસીને દેવા' ગુજરાતના ફૂલ, ગુર્જરવાસીઓને જો એમ અપાતા હોય તો ગુજરાતનું ભવિષ્ય કેવું નીપી નીકળે ? આગળ ઇન્દુકુમાર, ફૂલ માટે પાંખડીને પૈસા આપે છે પરન્તુ પાંખડી કહે છે

> 'ફૂલ વેચાય ? ફૂલ ધનથી પમાય ?
> ફૂલના મૂલ કોણ મૂલવશે ?
> દેવ કહે છે ફૂલ વેચવે પાપ છે:
> ફૂલ વેચવાની મ્હને આણ છે.'

એ ફૂલ વેચવાની આણ. એમ્બી પાંખડીને નથી પણ મૈતેય છે. મ્હારે અને ત્હમારેય. પરન્તુ એ કોણ માને છે ?

પ્રવેશને અંતે ઇન્દુને ભૂતસ્વપ્નો જાગે છે, ને પોતે અનુત્તર છે તેનું ભાન થાય છે. પ્રિય દાસ મ્હારે છે-ને ગુજરાતના સૌયે રસિકને તેનું ભાન થવું જોઇએ.

અંક ત્રીજો.

કવિ ન્હાનાલાલ પર એક આક્ષેપ છે કે એમના નાટક પાત્રો સામાન્ય નથી–અનુકરણ થઇ શકે તેવા નથી ગિરિશિખરના તેઓ નિવાસી છે. હા. અમૃતપુરના ઉર્ધ્વશૃંગો તો સામાન્ય દષ્ટિએ નથી પડતાં, ને પડતા હોય તો ને અન્તરમાં રહે છે. પરન્તુ એ પરિધાન કેટલા હૈયાના જે ધબકારા વાગે છે ને તો મૂક ગગની કથા છે. એમ હું માનું છું. ત્રીજા અંકમાંની કાંતિ–

યશની રસિક કથની, અને વસન્ત પૂજન, સખી મંડળની સામાન્ય વાતો છે. એ બીનર વસતા પુરૂષને કદી ન સમજાય. પરંતુ સ્ત્રીઓને તો તે સામાન્ય ને પ્રિયજ હશે. ને યશ કહે છે કે:—

'જાણે પક્ષી છેઃ બધુંય સમજે છે.'

આમાં ગુજરાતની ચતુરિકાનો પડઘો શું નથી સંભળાતો ? ને યશ, પ્હરોઢિયાંની કથા કહે છે એવો અનુભવ કઈ સખીઓને નથી ? હું તો માનું છું કે કવિ ન્હાનાલાલે સામાન્ય છતાં ઉચ્ચ એવા ભાવો ચીતર્યા છે, ને તે જાતેજ અનુકરણ છે. ને કેટલીક વખત તો જાણે કવિ, ગુરુમંત્ર દેતા હોય તેમ કહે છે કે:

'વસન્તપૂજનનું વિધાન શીખશો
એટલે સૌભાગ્યના રસીલા સ્વસ્તિક
મેજે મેજે પૂરશો, કાન્તિ બ્હેન !
ત્હમારે કૌમારને આંગણે.
લોક કહે છે સ્નેહજયનું એ વ્રત છે.'

લોકોને તો એ વ્રત અજાણ્યાં છે. પરંતુ આ રીતથી કવિ તેમને તે શીખવે છે. ને આપણી રૂઢિઓ માટે ન્હાની કાન્તાના ન્હાના શબ્દો આપણા વડીલો માટે જેટલા પ્રબળ છે, તેટલા પ્રબળ હજી ભાગ્યેજ ઉચ્ચારાયા હશે ? તે કહે છે કે:

"   ×   ×   યશ બ્હેનાં !
સવાર સળગતું ભાસે છે મ્હને.
કદીક અંધકારનાં આણાં આવે છે.
શુક્લ પક્ષમાં અમાસ જોઉં છું.
ત્હમે સ્વપ્નાં સાચાં કીધાં,
હું સ્વપ્નાંના વાઘા સજું છું હજી.
મંજરીઓ મ્હને, બ્હેન !
આંસુના છોડ દેખાય છે.
વળી વળીને ઉઘાડું છું ત્હોય
પ્રારબ્ધનું પુસ્તક મ્હારૂં બીડાય છે.
અશ્રુનાં ઉદ્યાન સરજાતાં હોય
ને ત્હેમાં એકલી ભૂલી પડી હોઉં !
બળી જશે, બળી જશે,
પણ એ ક્યારી નહીં ફાળે.
જો ! વસન્ત પાછળ ગ્રીષ્મ સળગે.—
ફુલડાં અંગારામાં વાવશો ? વડીલો !

ગુર્જરદેશની વાડીમાં એવી ઓછી કુમારિકાઓ નહિ હોય કે જેમને મંજરીઓ, આંસુનાં છોડ દેખાય. જેમના પ્રારબ્ધનું પુસ્તક બીડાય, વળી અંગારામાં ફુલડાં વાવનાર વડીલોયે ક્યાં ઓછા છે ?

પ્રવેશ ચોથો.

એક પ્રસંગે કોઈએ કહ્યું હતું કે:—' ન્હાનાલાલ, 'પ્રિય—પ્રિયા'ના કવિ છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ ગુજરાત સમક્ષ જે ઉચ્ચ આદર્શો મૂક્યા છે તેની તો ભાવનાયે એમનામાં નથી જણાતી."

એ બેઉની તુલના નજ કરી શકું. પણ ચોથા અંકની લગ્નની ચર્ચા ઉચ્ચ આદર્શવાળી નથી એમ તો નજ કહું. દૃષ્ટાન્ત રૂપે—કેવ કહે છે કે:

'પ્રભુવિહોણા જનકુલમા
બાલક પ્રભુના પેગમ્બર છે;
ઝડઝેવા પૃથ્વીને પાટલે
બાલક ચેતનના ફુવારા છે:
જલભર નવવર્ષાની વાદળીઓ છે:
મનુકુલના ભાવિ ભંડાર છે:
આશા છે, હિમ્મત છે, ઉન્નતિ છે
બાલકોનો મહિમા મહાન છે,
ને એથી યે મહાન છે મહિમા
માનવમંજરીએ મ્હોરતી માતૃલતાનો.

માતૃલતાનો મહિમા દર્શાવવો એટલે જગતધાત્રીની કાર્યસૃષ્ટિ આલેખવી, ને એ એક મહાન ધર્મ છે હા! ગોવર્ધનરામભાઈએ ને ઉચ્ચનાથી એ કાર્ય કર્યું તેટલે ઉજળે ન્હાનાલાલે નથી સાધ્યું એમ કબુલ કરું છું. ગુજ્જરનની આદર્શજીવી ગુણસુન્દરી, માતૃલતાનો મહિમા ગાતી નથી, પણ કરી બતાવેછે. કવિ ન્હાનાલાલ, શબ્દોમા કહે છે. એમના પાત્રો કર્મના નથી. ને તેટલે અંશે માનવજીવનથી નિરાળા પડે છે. પરન્તુ એથી તેઓ ફક્ત 'પિયુ-પ્રિયા'ના કવિ છે એમ તો નજ કહેવાય.

'બ્રહ્માંડમા ભવ્યધર્મી સરજનહારી ના હોય
તો ને જનની કે જગજ્જનની.'

આ મહાશબ્દોમા મ્હને તો 'પિયુભાવ' નથી જણાતો.

"દેહના કે દેહીના સૌન્દર્ય સામર્થ્ય
કેવળ નિજના ઉપભોગાર્થે નથી
માનવ વેલના ફુલન ને શોભન કાજે છે,
એ ઉજ્જ્વલ માનુષ્યજીવનનો નવબોધ
વર્તમાનને નીચે ઉભી ભવિષ્ય રચની
મન્વન્તરોને આકળતી માતાઓ
સૃષ્ટિવિકાસની સહાયક મહાદેવીઓ છે.
પૂજ્ય છે, પવિત્ર છે, પાવનકારિણી છે,
નદ્યા સરીખડી વન્દનીય છે,
માનવગંગાની અખંડસ્રાવી ને ગંગોત્રીઓ.
પ્રભુનો આદેશ છે કે
પ્રાણ ખર્ચી પુત્ર જનવા,
ને પુત્રને પીયૂષ પાઇ
મહાભાગ મનુષ્ય ખીલવવા

આ શબ્દોમા મ્હને તો સનાતન ભારતનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે.

પ્રવેશ પાંચમો.

ભારતમાં ને ગુજરાતમાં યે બે પ્રશ્નો સબળ જામ્યા છે. એક દેશસેવા, અને બીજી સમાજ સેવા. આ પ્રશ્નોના રંગ, સાહિત્યમાં પણ પડતા જાય છે, ને કેટલાક વાચકોને તો દેશ-સેવા સાહિત્ય વિના બીજું કાંઇ પણ માન્ય નથી હોતું. આમાં કેટલું સત્ય છે તે જોવાનું નથી; પરં એવા વાચકોને પણ 'ઇંદુકુમાર' પ્રિય થશે એમ મ્હારૂં માનવું છે. ને સંસાર સુધારાના અભિલાષી જોગણની જગજ્જુતીકથા કંઇક નવીજ પ્રેરણા આપશે, એમ હું ધારૂં છું: તે સાથે કેટલાકોને કથા જીવનમંત્ર પણ આપે છે. જોગણ કહે છે કે:

'પુનર્લગ્ન એકજ, વિધવાનો ઉદ્ધાર નથી,
એ અનુભવથી શીખી.' વિગેરે.

ને આ પ્રવેશ દરેક વાચકને પ્રિય અને ઉપયોગી થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

વળી, "સૌ પ્રજાઓમાં સાચું કોણ?" એ પ્રમદાના પ્રશ્નના જવાબમાં જોગણ કહે છે કે:—

"એ તો સૌ પ્રજાના ઇતિહાસ બોલે.'
ભારતનાં માટીનાં પડ જોવાં
રહેલાં છે માટીની આંખને,
મંહીનો હીરો તો હીરાપારખ પારખે.
છીપ વીંધી દૃષ્ટિના દૃષ્ટાને દેખાશે
કે છીપમાં મોતી છે કે નથી."
પશ્ચિમના પાયા માંડનાર
ગ્રીસ મહાવીર ગ્રીસ અને રોમનાં
ભારતે પારણાં હીંચોળ્યાં હતાં,
પુરાણ મિસર અને બાબિલોનિયાની
તે મ્હોટી બ્હેન છે.

વિ. પૃષ્ઠ ૮૩-૮૪-૮૫-૮૬ પરનું

ઉપર્યુક્ત લખાણ વાંચી કયાં હૃદય ઉછાળે ન ચઢયાં હોય?

સામાન્ય.

કવિ ન્હાનાલાલની શૈલિથી બીજા કોઇ લાભ થતા હશે કે નહિ ને કદાચ મૂકીએ તો Emerson કહે છે તેવી આ defining, result-loving, machine-making, surface-taking, opera-going સૃષ્ટિમાં કવિની સૃષ્ટિ અને તેનાં પરિધાન: જેવાં કે: કુલપરમની બાલા ઉદયશ્રૃંગે ઉષા, આનંદ સરોવરની કુંજમાં સન્ધ્યા, ગિરિગુહામાં ગાયત્રિ મંત્રો, વિ. ભૂતકાળનાં સ્મરણો ખડાં કરી આ જગતને ભુલાવે છે, અને આનંદ આપે છે.

કવિએ 'ઇન્દુ-કુમાર'માં ગૂંથેલાં કાવ્યો વિષે કહેવાનું રહેતુંજ નથી.- એમાંનાં કેટલાં કાવ્યો, જેવાં કે—

ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યા, રે બ્હેન!
લક્ષાંકસારી ગૂંથીલાવઃ' પૃષ્ઠ ૧૧૩. અં. ૧. પ્ર.-૭
કે, 'કેસરી કેરો બ્હેનને હાથે,
કિલ્લો સાગરો બ્હેનને માથે.' પૃ. ૧૨૦. અં. ૧, પ્ર. ૭

અથવા, 'કુંવર મા માગ હો' સહી ન જાય, સૈયે" પૃષ્ઠ ૨૩ અં. ૧ પ્ર. ૨

વળી, ઊંચા આકાશ, ઊંચી વાદળી, અલી કોયલડી'

કાંઈ ઊંચા ત્‍હારા ગણવાસઃ

મીઠડું ટહુકજે રે અલી કોયલડી'" પૃષ્ઠ ૩૭. અં. ૬, પ્ર. •

વિગેરે તો સંગીતના રસજ્ઞને પણ પ્રિય છે, એટલે એ વિષે કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

ફક્ત એક વિષય પર કહેવાનું રહે છે. કવિ ન્હાનાલાલ, કવિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન દૂર મૂકીએ તોપણ એટલું તો કહેવુંજ પડે છે કે ગુજરાતી ભાષામા એમણે એક નવું ચેતન્ય ઊમેર્યું છે, શેલી અને લૉર્ડ બાયરનના અવસાન પછી જેમ અંગ્રેજી સાહિત્યમા Period of Exhaustion હતો તેવુંજ કાંઇક ગુજરાતી સાહિત્યમા પણ હતુ. અમુક સાલવારીનાજ કાવ્યો અનુસરાતા. અમુકજ પદ્ધતિ સેવાતી, એટલે કવિતામા જે ઉછાળા આવશ્યક છે તેનો તે વખતે અભાવ હતો. 'ઉષા' જ્યારે લખાઈ, ત્યારે કવિએ કહ્યું હતું કે 'ઉષા' બહુ તોફાની છે. પણ ગુજરાતમા હજી ત્રણ ચાર 'ઉષા'ની જરૂર છે. હુ એમ માનું છું કે કવિ ન્હાનાલાલ પોતેજ **તોફાની** છે એમના લખાણની ગુજરાતને હજી જરૂર છે. એમનીજ શૈલિ, એમનીજ પદ્ધતિ અનુસરાય એવો આગ્રહ નથી પણ એટલું તો છે કે,

"આ હિંદુ લોકનો ચાલ સૌએ માર્ગ એક સેવાનો

જાઈ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો.

એ ટીકામાથી મુક્ત થવા માટે સ્વતંત્ર ઇચ્છા પેદા કરવાનું ચહેનું, કવિએ પોતાની નવી શૈલિથી આરંભ્યુ છે. અને સાહિત્યને સ્વતંત્રતા અર્પી છે સાહિત્યપર એ ઓછો ઉપકાર નથી. પછી ભલે ન્હાનાલાલ કવિ હો કે ન હો.

ફક્ત ગુજરાતના એક વિદ્યા-વિલાસી રા. રા. હિંમતલાલ ગ. અંજારીઆએ કવિ ન્હાનાલાલ માટે એમના 'કાવ્ય-માધુર્ય' મા જે નોંધ લીધી છે તે આલેખી હું વિરમીશ. તેઓ કહે છે કે:—

"ર. ન્હાનાલાલના પુસ્તકોથી ગુજરાત હવે એટલું બધુ પરિચિત છે કે તે પુસ્તકોના નામ ગણવાની પણ જરૂર રહેતી નથી."

"અહિં સ્થળે એટલું માત્ર લખે કે કવિશ્રી દલપતરામના કવિપુત્રની કવિતા ઘણાથી કાંઈ ન્યારીજ પ્રતિતી છે. હૃદયનું નિષ્પાપતાપણું, અને ગતિનું વિલાસીપણું તેનામા પદે પદે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ તેની કલ્પનાના તરંગો એટલા ઉંચા અને દૂરના છે કે સહવાસ વગર તેની સાથે ઉડવું ભારે થઈ પડે છે. તેની બનાવટમા કોમળતા, સહૃદયતા અને મધુરતાનું સારૂં સંમિશ્રણ થયું છે, તથા કવિત્વની ઉર્મીઓ, આશાભર્યા ચિહ્નો જણાઇ આવે છે તેમની કવિતા માટે જોવા-એવા વર્ગોમા પણ ભારે મતભેદ ફેલાઇ ગયો છે. કેટલાક તેના લેખોને નિરર્થ કહેવા સુધી પણ હિંમત ધરે છે. તો પણ સાક્ષર વિદ્વાનોમા તેની કદર નથી થઈ તેમ નથી. સાધારણ અપારીથી જરા વધારે ઉચ્ચગામી કલ્પના અને સોપાનપદ્ધતિ હોવાથી સામાન્ય વર્ગના વાચક-મંડળને તેમા રસ ન પડે તેમા આશ્ચર્ય જેવું નથી પરંતુ સંસારના અટપટા વ્યવહારની ધમાલમા મશગુલ રહેલા સામાન્યજનને પોતના સંસ્કારી આત્માની ઉચ્ચ કલ્પનાના ઉન્નત ઉડ્ડયનમા આનંદ ન આવે તો તેમા તે આત્માનો દોષ કાઢવાપણું ન હોઇ શકે.'

રા. અંજારીઆ ખરૂં કહે છે કે સ્થૂલ વસ્તુમા રસમગ્ન થએલાને આ ઉન્નત આત્માના ઉચ્ચ ઉડ્ડયનોમા રસ નહિ આવે. પરંતુ તેમા કવિનો શો દોષ ?

ટીકા અને ચર્ચા.

ગ્રંથાવલોકન કોણ કરી શકે?

ચેતનના રા. તન્ત્રીજી,

સાહિત્ય પત્રે બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ થયેલા પ્રોફેસર દવેના ગ્રંથાવલોકન વિચાર વિષે જુલાઈ માસના અંકમાં કાંઈક ચર્ચા કરી છે.

'લાંબી ચર્ચાનો મારો કાળ' હજી આવ્યો નથી. 'કેવળ' સાદું ને સીધું 'કાર્યજ કરવું' એવો મને ગુરુબોધ છે.' તદનુસાર એક 'અન્યાય પામતી' કલાનું 'સૂચન માત્ર જ આદરવાનો આ પ્રયત્ન છે.'

પ્રોફેસર દવેનો લેખ કિયા કારણોથી લખાયો અથવા સૌ. કનકલક્ષ્મી દવેનું ભાષાંતર કેવું છે તે વિષે ચર્ચા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી. પરન્તુ સાહિત્ય પત્ર ગીતાંજલિ વિષે લખે છે કે "એક પુસ્તક એક જણને સારૂં લાગે તેથી તે બધાંનેજ રૂચે એવી વ્યાપ્તિ બાંધવા અમે તૈયાર નથી." બીજા એક પુસ્તક એક જણને રૂચે તે બીજાને રૂચવુંજ જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી એ હું સ્વીકારૂં છું; એવી વ્યાપ્તિ બંધાવવા કોઈથી પણ આગ્રહ થઈ શકેજ નહિ; પરન્તુ એ વિદ્વાન ટીકાકારને વિસ્મરણ થાય છે કે ગીતાંજલિ પુસ્તક એક જણને રૂચ્યું નથી; ગીતાંજલિ એક સૃષ્ટિપ્રિય પુસ્તક છે. અને આવા સંજોગોમાં સૌ કોઈને એક પુસ્તક પ્રિય હોય અને સોમાંથી અરે હજારમાંથી એકનેજ તે 'ઠીક' લાગતું ન હોય તો—તે એકની વિદ્વત્તા વિષે શંકા કે 'એ વ્યાપ્તિ બાંધવા' હું તૈયાર છું.

એ વિદ્વાન ટીકાકાર આગળ પ્રશ્ન પૂછે છે કે: 'શેક્સપીઅરના ગ્રંથોની સમાલોચના બીજો શેક્સપીઅર હોય તોજ થઈ શકે, અને સામાન્ય માણસને શું પોતાનો અભિપ્રાય આપવાની છૂટ નથી?'

આપણ democratic દિવસોમાં 'સામાન્યના હક્ક'ની આ સબળ સાક્ષી છે; પરન્તુ ટીકાકાર ભૂલે છે કે ટાગોરની ગીતાંજલિ પર સાહિત્ય પત્રે અભિપ્રાય આપ્યો હતો, તે એક 'સામાન્ય' વ્યક્તિ તરીકે નહિ; પરંતુ ગુજરાતના એક અગ્રણી વિદ્વાનના વેષમાં. સામાન્ય માણસને ગમેતેમ અભિપ્રાય આપવાની અલબત છૂટ છે; પરંતુ માસિકના તંત્રીને કે ટીકાકારને તો નહિ. સમાલોચનાના મૂળતત્ત્વ નીહાળતાં કદી એમ કહી શકાય કે પ્રોફેસર દવેની વ્યક્તિ પ્રમાણે તેં એટલે કે એક શેક્સપીયરનાં પુસ્તકોની સમાલોચના માટે બીજો શેક્સપીયર જ ... મોટા શેક્સપીયરજ હોયતો—સમાલોચના માત્રજ અસંભવિત છે એતો દેખીતું છે; કારણ કે એકજ શેક્સપીયર જન્મે છે— અને હવે છે. પરંતુ સાહિત્યનો મત પણ મ્હને માન્ય નથી એક કવિની સમાલોચના ગમે તે 'સામાન્ય' માણસ કરી શકે એ દલીલ સાવ નિર્બળ છે કાર્લાઈલ કહે છે તેમ એક કવિએ જે ભાવના વડે એક ચિત્ર રજુ કર્યું હોય, તેવી ભાવનાવાળો કે ટીકાકારજ તે ચિત્ર વાંચી શકે—અનુભવી શકે; અને તેટલે અંશે તે કવિ ગણાય. ટીકાકારનું કર્તવ્ય ગમે તે અભિપ્રાય આપવામાં સમાયું નથી; એનું પરમ કર્તવ્ય તો એ છે કે જે અણુ પરમાણુઓના સંબંધમાં વસી કવિએ સૃષ્ટિ રચી, તેજ અણુ-પરમાણુઓ ફરી સૃજવાં, અનુભવવાં અને આલેખવાં. ટીકાકારની આ સર્જન શક્તિ—હરકોઈ સામાન્યમાણસમાં હોય એમ શા રીતે માની શકાય?—અને તો એવા 'સામાન્યમાણસ'ને 'ટીકાકારની' ઉચ્ચ પદ ધારણ કરવાનો શો અધિકાર?

કાલબાદેવી- મુંબાઈ | લી.

૧૩-૭-૨૦ | આલગોપાલ.

'નોંધ:—આલગોપાલનું' આ ચર્ચાપત્ર 'સાહિત્ય' પત્રમાં મોકલી આપવા અમે આગ્રહ કર્યો હતી; પરન્તુ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમણે તેમ કરવા ના પાડવાથી અમો તે પ્રગટ કરીએ છીએ.

અધિપતિ.

સમકાલીન વિચારસૃષ્ટિ.

૧. કલા, ધર્મ અને જીવન.

મે માસના "નાઇન્ટીન્થ સેન્ચરિ એન્ડ આફટર"માં 'કૅરૅક્ટર ઍન્ડ આર્ટ' એ મથાળાવાળા લેખમાં કલાનું ખરું સ્વરૂપ શું, હેને ધર્મ સાથે કેટલું સામ્ય છે, અને તે બંનેનો જીવન સાથે કેવો સંબન્ધ હોવો જોઇએ, એ પ્રશ્નો ચર્ચતાં મિ. સ્ટેન્લિ લેલૅન્ડ લખે છેઃ—

"ખરું જોતાં તો કલાની ભાવના એટલી વિશાળ છે કે એકાદી વ્યાખ્યાની અંદર હેને જકડી રાખવાનું બને તેમ નથી. તોપણ, જે કલા લોકજીવનના હૃદયમન પર અસર કરી શકે છે અને નિત્યજીવનમાં જેનું સ્થાન સૌથી મ્હોટું છે તેનો વિચાર આટલું કહીને આપી શકાય કે —પૂરેપૂરા ઉદાર ભાવથી જોતાં, જેમ ધર્મભાવનામાં જિંદગી બક્ષવા માટે પ્રભુનાં સ્તુતિગાનનું અને હેની પ્રત્યેના આભારદર્શનનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે તેમ કલાભાવનામાં સર્જનજન્ય આનન્દનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. જેટલે અંશે કલા અને ધર્મ પોતીકા જ એવા ભેદભરમો (mysteries of their own) ને વધારે છે અને માનવહૃદયની સ્વયંભૂ ઊર્મિઓને ઝીલતાં અને પ્રતિબિમ્બિત કરતાં અટકી જાય છે, તેટલે અંશે સબળ અને સક્રિય શક્તિઓ તરીકેનો પ્રજાના જીવન પરનો તેમનો પ્રભાવ કમી થાય છે. રોમના ઇતિહાસમાં પેગન ધર્મનો આવો જ કેસ થયો, અને તે ઉઘાડે પડાયેલા પાઠ આજના ધર્મો માટે, અને ખાસ કરીને આજની કલા માટે, છેક નિરુપયોગી નથી. કલા અને ધર્મ સંયુક્ત થઇને લોકજીવનમાં એક જીવન્ત, અહર્નિશ પ્રગતિશીલ એવી શક્તિ રૂપે પ્રવેશે ત્યારે તે ઘટનાનું દૃષ્ટાન્ત, તે બંનેના સર્વશ્રેષ્ઠ કાર્ય-પરિપાક (achievement) એવા મધ્યકાલીન યુગના મન્દિરોના અવલોકનથી આપણને મળી રહે છે."

૨. કલાકાર અને લોકજન.

આ બંનેના પરસ્પર સંબન્ધ વિશે એ જ લેખમાં મિ. લેલૅન્ડ લખે છેઃ "કલાકારની પ્રવૃત્તિની વ્યાવહારિક બાજુનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. 'માપ અને છતનો નિયમ વહેપારમાં તેમ કલામાં પણ પ્રવર્તે છે—જો કે, સદ્‌ભાગ્યે કલા એટલી તો વડાઇ લઇ શકે એમ છે કે હેના નાના દિલના ભક્તોમાં ઘણા એવા છે જેઓ સમૃદ્ધિ કરતાં સત્યને વધારે વ્હાલું ગણે છે.

"ચિત્રો ખરીદનારે લોકજનની જે ભૂલ થાય છે તે આ બે બાબત નહિ સમજવામાં: (૧)-કલાએ જૂદે જૂદાં ઘણાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં છે, માત્ર શોભા વધારવી કે 'આનન્દ આપવો એટલુંજ હેનું કામ નથી; અને (૨) સંવાદજન્ય-આનન્દ આપનાર વસ્તુ તરીકે હેની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે તો પણ, બધી જ જીવન્ત વસ્તુઓની માફક કલાની ચૈતન્યમયતા (vitality) સર્જન

"બીજે પક્ષે, કલાધરની પોતાની જે ભૂલ થાય છે—ખાસ કરીને વિપ્લવકારી કલાધરની—તે, ગુણજ્ઞાતાની અને ગ્રહણશક્તિની જે ઓછપ સામાન્ય લોકોમાં હોય છે તે માટે તેમની સ્હામે થવામાં રહેલી છે. એકવાર લ્હેણે એમ કહ્યું કે, કલવિધાયકનો ધર્મ તો પોતાના આત્માનો યથેચ્છ આવિર્ભાવ (self-expression) થવા દેવો એ છે, અને તેના આવિર્ભાવનું સાધન લ્હેણે પોતે જ પસંદ કરવું જોઈએ તથા લ્હેના કાર્યમાં લોકોથી વચ્ચે પડાય નહિ—તો પછી તેવો આત્મઆવિર્ભાવ કોઈ નવી અને 'જુની' લાગે એવી રીતે થવા દીધા પછી લ્હેણે એવી આશા રાખવી કે લોકો લ્હેની કૃતિને તરત જ સમજી જાય અને લ્હેની પૂરી કદર કરી શકે, એ છેક જ અઘટતું છે. તેવા કલાકારને એકાદ બે સાચા પ્રકાશકો મળી જાય તો લ્હેનું સદ્ભાગ્ય; પણ લ્હેને સમજવાનો ઢોંગ ઘાલનારાની, લ્હેને સાતમે આસમાને ચ્હડાવનારાની અને લ્હેના નકલીઆઓની એક આખી ટોળી જ જો ઊભી થાય તો તો તે બિચારાનું દુર્ભાગ્ય.

"ઓછે વત્તે અંશે બધા ય કલાવિધાયક આત્માઓને એકલતા અને અમિત્રતા સોસવી પડે છે; સહુ યે પ્રતિભાવાન પુરુષોએ—ચિત્રકારે, કવિએ, સંગીતકારે અને કલ્પનાત્મક સાહિત્યના સ્રષ્ટાએ,—એક બાજુથી શિક્ષારૂપ અને બીજી બાજુથી પારિતોષિકરૂપ એવી આ સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે."

લેખ સમાપ્ત કરતાં મિ. રોલેંડ કેટલીક ઉપયોગી સલાહ આપે છે: કલાકારે પોતાની ભાવનાઓને ખંડિત થવા દેવી નહિ, અને જનસમુદાયનો આદર પામવાને અધીરા થવું નહિ. વળી, લોભવૃત્તિ છોડીને આદર્શસિદ્ધિના પુણ્યકાર્યમાં મચ્યા રહેવું; અને ઉદરનિર્વાહ માટે સરકારનો કે પ્રજાનો આશ્રય ન મળે તો દરેક કલાકારે એકેક હાથનો હુન્નર (craft) શીખીને ભરણપોષણ કરવું. કમાવાની ચિંતા આમ ઓછી થતાં તે નિરાંતે પોતાનું કાર્ય આગળ ચલાવી શકશે અને શ્રદ્ધાબળથી પોતાના ઉચ્ચ મનોરથો પૂરી શકશે.—ગમે તે થાય તો પણ કલાવિધાયકે ઉતરતા પ્રકારની લોકરુચિ પોષીને તો ધનપ્રાપ્તિ ન જ કરવી જોઈએ. તેમ કરવું તે વ્હેપાર નથી, વ્હેપારવેડા (commercialism) છે; અને વ્હેપારવેડા કલા માટે પ્રાણઘાતક છે.

૩. અરવિન્દબાબુનાં ત્રણ ગાંડપણ.

બાબુ અરવિન્દ ઘોષના ત્રણ પત્રો ભાષાન્તર રૂપે એપ્રિલના "બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિમાસિક" માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. ત્રણે પત્રો તેમનાં પત્ની શ્રી. મૃણાલિની પર આજથી પંદર વર્ષ પર લખાયા હતા; તેમાંનો પ્હેલો પત્ર સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. પોતાના સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં અરવિન્દ બાબુ કહે છે, "તમારૂં ભાગ્ય જેના ભાગ્ય જોડે વિધિએ જોડ્યું છે તે ઘણો તરેહવાર માણસ છે." અધ્યાત્મવિદ્યા તરફના પોતાના વલણમાં તે 'તરેહવારપણું' સમાયલું છે એમ તેઓ આગળ સમજાવે છે. તેવી વૃત્તિને, જેને સામાન્ય લોકો 'ગાંડપણ' ગણે, લ્હેને પોષવામાં અને ઉત્તેજવામાં એક હિન્દુપત્નીના પુરાણા ધર્માનુસાર શ્રી. મૃણાલિનીએ પતિને સર્વ પ્રકારની સહાય કરવી અને ક્ષુદ્ર લોકાપવાદની અવગણના કરવી એવો બોધ દીધા પછી અરવિન્દબાબુ આ પ્રમાણે પોતાનાં ગાંડપણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવે છે—

"મ્હારાં ગાંડપણનાં ત્રણ પ્રકાર છે. પ્હેલું—મ્હારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે પરમેશ્વરે જે ગુણ, જે પ્રતિભા, જે ઉચ્ચશિક્ષણ, જે વિદ્યા, ને જે ધન મ્હને આપ્યું છે તે બધું પરમેશ્વરનું છે. એટલે કુટુંબના પોષણ સારૂ જોઈએ ને જેટલું આવશ્યક હોય તેટલું જ મ્હારે મ્હારા ખર્ચ માટે. મ્હને

અધિકાર છે. જે બાકી રહે તે બધું પરમેશ્વરને પાછું આપવું યોગ્ય છે. હું જો બહુ મેળવેલું મ્હારે સારૂ, સુખશાન્તિ સારૂ, કે મોજ મઝા માટે વાપરીશ તો હું મારી જાતને પરમેશ્વરનો ચોર સમજીશ. હિંદુશાસ્ત્ર કહે છે કે પરમેશ્વર તરફથી મળેલું પરમેશ્વરને પાછું ન આપે તે માણસ ચોર. અત્યાર સુધી એ આના પરમેશ્વરને આપી બાકીના ચૌદ આના પોતાના સુખ સારૂ વાપર્યાં મ્હેં સિવાય સુકૃત કર્યો એવું હું સમજ્યો ને સંસાર સુખમાં નિમગ્ન રહ્યો. આયુષ્યનો અર્ધો ભાગ તો આમ ફોકટ ગુમાવ્યો. પોતાનું ને પોતાના પરિવારનું પોષણ કરવાનું કામ તો પશુ પણ કરે છે. આટલા દિવસ પશુવૃત્તિ ને ચોરવૃત્તિમાં રહ્યો તે હું હમણાંજ સમજ્યો છું. તે સમજ્યા પછી મનને ઘણો પસ્તાવો થયો પોતાની મેળેજ પોતાનો તિરસ્કાર થવા માંડ્યો, અને હવેથી એવાં ખોટાં કામ કરવાં નહી એમ મ્હેં ઠરાવ્યું. પરમેશ્વરને આપવાં એટલે શું ! એનો અર્થ એ કે ધાર્મિક કૃત્યોમાં વાપરવું. જે દ્રવ્ય સરસ્વતીને કે શિવાને આપ્યું છે તેને મારૂ કાંઇ પસ્તાવો થતો નથી. પરોપકાર એ ધર્મ છે. અતિથિનું પાલન કરવું એ મોટો ધર્મ છે. પણ કાળ બાકરિયાં કે સભામાં પૈસા આપવાથી હિસાબ સુકૃત થતો નથી. આપના દુષ્ટભય સરખા બધા દેશ આપણા બારણામાં આપણ માગવા માટે આવેલ છે. ત્યારે મીસ કરેક બાઇમેન આ ફેરા છે. તેમાંથી કેટલાંઓએ અન્ન અન્ન કરતા પ્રાણ છોડ્યા ... રોગ અને દુઃખથી કેટલાં પોતાના પ્રાણ કેમ બચશે તેની ફીકરમાં છે ને લોકો તરફ જોઇ રહ્યા છે.

"હવે તમે શું કહો છો ? આ બાબતમાં તમે મારી સહધર્મિણી થશો કે કેવળ સામાન્ય લોકની માફક ખાવા પીવાની કે વસ્ત્ર ઘરેણાં વગેરેની તેની જેટલી જરૂર હોય તેટલીજ ભાગ લેવાની ને બાકીનું સઘળું ધન મેળવી પરમેશ્વરને પાછું આપવું એ મ્હારી ઇચ્છા છે. તમારી પણ તેવી જ થશે અને સ્વાર્થત્યાગ કરવાની તયારી થશે તોજ તમારી ને મ્હારી જોડી પૂરેપૂરી બનશે. તમે એકવાર વચન કહ્યું હતું કે મ્હારી કયા ગોરની જાતિ થઇ છે ? ને જાતિનો એક રસ્તો મ્હેં બતાવ્યો છે એ રસ્તે જશો ખરા ?"

"મ્હારાં ગાંડપણનું બીજું કામ હસવા જેવું ગણો એવું છે. તે કૃત્ય તે એ છે કે ભગવાનનું સાક્ષાત દર્શન કરવું. આ જરકાલ જગ જુવો તો ગાંડાપણું ચાલી રહ્યું છે. લોકોના સાંભળવામાં આવે એવી રીતે દેવોના નામ લેવા, ને તરીકે રીતે દેવોની પ્રાર્થના કરવી, તે એટલા માટે કે લોકો આપણને 'ધાર્મિક કહે' આવું ધાર્મિકપણું મ્હારે ના જોઇએ. ઇશ્વર છે કે નહિ તેના પ્રત્યક્ષ દર્શન સારૂ ... રસ્તો પણ હોવોજ જોઇએ. આ રસ્તો ગમે તેવો કઠણ હશે તોપણ ત્યાં જવાનો મ્હેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આપણો હિંદુધર્મ કહે છે કે માણસના શરીરના મધ્યે એનું મન છે ત્યાં તે છે. એ રસ્તે કઇ રીતે જવા આવે એ પણ આપણા ધર્મમાં બતાવ્યું છે. તે ધર્મ, પ્રમાણે ચાલવાનો મ્હેં આરંભ કર્યો છે. એક મહિનાના અનુભવ ઉપરથી મ્હને જણાયું કે આપણો ધર્મ કહે છે તે ખોટું નથી તેમાં મ્હેંશ ખાત્રી પુરી અનુભવથી ખરેખર મેળવ્યા છે. હવે મ્હારી ઇચ્છા છે કે મનને પણ એ રસ્તે લઇ જાઉં. આપણે બન્નેને જોડે પગ ભરી જતા આવડશે નહિ, કારણ કે હજી મ્હેં તમને તેટલું જ્ઞાન થયું નથી. તથાપિ મ્હારી પાછળ પાછળ આવવાને તમને કાંઇ વાંધો આવશે નહિ. આ રસ્તે જવાની મન ... જોઇએ. તેમ ને નહિ હોય ને પછી જબરજસ્તીથી તમને એ રસ્તે લઇ જવાનું મારાથી બનશે નહિ. તમારી ઇચ્છા હોય તો આ સંબંધી ખાત્રી રાખજો ...

ખંડને અળગો કરવો પડશે,—માનવ કવિતાનો માત્ર અલ્પાલ્પ અંશ કાલિદાસ કે શેલીમાં છે તે સમજવું પડશે. ચેતનની અને ચારુતાની અખંડ મૂર્તિઓ સમાં બાલકોમાં, નારીહૃદયમાં અને નિસર્ગસૌન્દર્યમાં તે કવિતાઓ, કલ્પનાઓ, સાચાં માનવજીવનો ને જગદુદ્ધારનાં મંત્રો જડશે.

સમર્યાદ સ્વતંત્રતા અને સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદા આ પ્રમાણે જળવાય તો મનુષ્યજન્મનું પરમ લક્ષ્ય,—પ્રભુનાં દર્શન નહિ પણ પ્રભુત્વનાં સંવેદન—સર્વને માટે સુગમ અને સરલ થાય. તો પછી નિત્યજીવન આપમેળે સુન્દર બને; વ્યવહારમાં વધારે મનુષ્યતા આવે ને અસુરતા ઓછી થાય; ઉપરિઓમાં સમભાવ પ્રગટે ને અધીનોમાં સ્વેચ્છાજન્ય અધીનતા આવે; ચીંથરા જેવી સમાજવ્યવસ્થાઓમાં ચૈતન્ય જાગે; અને 'પ્રગતિ' નામથી ભડકવાની કળાના ઉપાસકો ઓછા થાય; સ્ત્રી બાળકોની ગણના 'જીવતી માલમતા' તરીકે થતી અટકે અને તેમનાં માનગૌરવ સંરક્ષાય;—તો પછી જે ખાડામાં સ્વાર્થી પત્રકારો નાંખે તેમાં પડતાં પહેલાં આપણે વિચારીએ; તો પછી, જેમને 'લોકનાયકો' કહીએ છીએ અને જેમાંના ઘણાખરાને 'લોકવંચકો' કહેવાથી વધારે સાચું બોલી શકાશે, તેમને આપણા આત્મા નહિ વેચી દઇએ; તો પછી ઓટોક્રસીઓની વિરુદ્ધ બોલતાં સૌજન્યસંસ્કારિતાના આદર્શોને વધારે માન અપાશે; અને જગતભરની બ્યુરોક્રસિઓ અને ઑટોક્રસિઓ પણ પોતાનાં ખરાં કર્તવ્યકર્મ જાણશે અને નિર્લજ્જ જોહુકમીઓ અટકતાં, ફ્રેંચ કે રશિઅન રેવોલ્યુશન જેવા મહાવિપ્લવો અને યુરોપીઅન વૉર જેવાં મહાયુદ્ધો ખરેખર જ 'ભૂતકાળની બાબતો' બનશે.

ખોરાક પચાવવાની દવા	„ ૧
ખરજવાં તથા ખસ ચાંદાની દવા	„ ૧
પ્રમેહની દવા	„ ૧
ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે દરેક જાતના તાવની દવા	„ ૨
જૂના મરડા—ચૂંક તથા સંગ્રહણીની દવા	„ ૨
ક્ષયરોગની દવા	„ ૫
હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા	„ ૫
ઋડદીઆ વાની દવા	„ ૫
[illegible]ની દવા	„ ૨
[illegible]ખવાની દવા	„ ૫
કલેજાના રોગની દવા	„ ૫
એટકાવ લાવવાની દવા	„ ૫
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકના ચાંદા તથા ઘાઓ ઉપરનો અકસીર મલમ	„ ૫
આંખનું અંજન તથા મોતીનો સુરમો	„ ૨
બચ્ચાંને તથા મોટાંને આમણ ઉતરતું હોય તેની દવા	„ ૨
કરમની દવા	„ ૧
છાતીમાંથી પડતું લોહી બંધ કરવાની દવા	„ ૨
વાળાની દવા	„ ૨
બાલામૃત	„ ૧
બેરા કાન સારા કરવાની દવા	„ ૫
ચરબ ઉતારવાનો લેપ	„ ૧
ફટાકીઆની ઉપરસની દવા	„ ૫
આધાશીશીની દવા	„ ૨
મધુપ્રમેહની દવા	„ ૫
બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા	„ ૧
બચ્ચાંના માથામાં ખોડો તથા જુ હોય તેની દવા	„ ૧

હાથે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા	„ ૨
કંઠમાળ તથા ગંડમાળની દવા	„ ૨
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી સુધારવાની દવા	„ ૧
ફેફરાંની દવા	„ ૧
રેચની ગોળી	„ ૧
દીવાના માણસને સારાં કરવાની ગાંડપણની ગોળી	„ ૫
પાહાનો મલમ અને પાહાની ગોળી	„ ૫
ઉપરસની દવા	„ ૨
નવા બાલ લાવવાની દવા	„ ૨
બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ	„ ૨
દાઝ્યાની દવા	„ ૨
શુદ્ધ વનસ્પતિનું પેનકપૂર	„ ૨
સાપ વિંછુ ભમરા ઉંદર વિગેરેના ડંખનો ઇલાજ	„ ૨
વાનું તેલ	„ ૨
ખસ ખુજલીનો મલમ	„ ૧
દરાજનો મલમ	„ ૧
બાલ કાઢવાની દવા	„ ૧
બચ્ચાંની વાવળીની દવા	„ ૧
લોહીવાની દવા	„ ૧
બરોળની દવા	
ચાંદી તથા ટાંકીનો મલમ	„ ૧
ધાંટું બેસી ગયું હોય તેની દવા	„ ૧
હાથે પગે વળના ગંધાતા પરસેવાની દવા	„ ૨
પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંઠ પર મારવાની પટ્ટી	„ ૫
હરસનાં મસાની દવા	„ ૫
ભગંદરની દવા	„ ૫

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઇને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ ફક્ત હમે ખુદ તબીઅત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજન્ટ મી. નાનાભાઈ નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે, તેમનીજ પાસે મળશે.

ફક્ત રવિવારે દાક્તર યુ. એલ. દેસાઈની મુલાકાત ઉપલે શીરનામે સુરતમાં થશે

—સાહિત્યની ફૂલવાડીમાં—

કવિતા અને ત્હેનું શિક્ષણ.

એકવાર નવરાશની વેળા મારા એ મિત્ર ને સહકારી સાથે વિવિધ વિષયપર વાતચિત થતાં થતાં અમે કવિતાપર ઉતર્યા તો અમને એકે કાળે ભાસ્યું કે મળ આપણાં મન રસીલ કારથી રંગીન ને શોભિત છતાં હાલ કેવળ અર્થબુદ્ધિનાં કારણથી, કવિતા તે શું, તેની અસર કેવી, એની સત્તા કેટલી, પ્રેમમાં તેમજ નીતિભક્તિવિરાગમાં એ કેવે જૂદે જૂદે રૂપે મ્હાલે છે ને શૌર્યમાં કેવી ઘૂમે છે, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ અન્યો એણે કેવા પોતાના ખાશ વિષય કરી લીધા છે. ચડતીનો અંકેશ ને પડતીનો આધાર બની જૂદા જૂદા મરોડમાં પણ એકજ નિશાને સ્થાપી ઉત્સાહવાળી એ કેવી રાજે છે; બાળ-યૌવન-વૃદ્ધ, સૌનાંજ મનને એ કવી રમાડનારી છે, સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને સંસારમાં વિધવિધના ફેરફારો યુક્તિથી દાખવી આખર બ્રહ્મની લીલામાં મનને લીન કરવે એ કેવી નિપુણ છે—ટુંકાણમાં સર્વદા સર્વત્ર મનુષ્યનાં સ્વભાવ કર્મ ઉપર એ કેટલી સત્તા ધરાવે છે, અને પ્રથમ નીતિથી આપણું મનને અંકુરિત કરી એના વિધવિધ રંગનરંગમાં ઝીલવાથી કેવી રહેજત ને કેટલો લાભ છે—એ વિષે થોડાજ હાલ વિચાર કરતા હશે. હમણાં વળી કોઈ કોઈ વિદ્વાનની વાણી સુધારસ સીંચાવાથી એવા વીચારોની સુરી જડમાંની કેટલીક પાછી અંકુરિત થઈ પાંગરતી કહીં કહીં જોવામાં આવે છે; તો પણ કેવળ અર્થબુદ્ધિથી જડતા પામેલાં મનને ઉપર દર્શાવેલા વિષય ને વિલાસ તરફ તેનું વળણ કરવાને કંઈક વિશેષ પ્રયાસની જરૂર છે. વિવિધવિષયપર લોકમાં કવિતા વંચાય-સંભળાય છે, ને શાળાઓમાં શિખાય-શિખવાય છે ખરી, પણ તે ઘણી લુક્ખી રીતે—તેમાં પણ અર્થતાત્પર્યનેજ પ્રાધાન્ય અપાય છે. માત્ર શબ્દાર્થ શિખ્યા એટલે કવિતા શિખવાનો હેતુ પરેપૂરો પાર પડ્યો એમ મનાય છે. કવિતા શિખવામાં શબ્દાર્થની સાથે વ્યુત્પત્તિ ને સમાસ, સ્પષ્ટાર્થ ને ગૂઢાર્થ, અર્થની ચમત્કૃતિ ને રચનામાં ચાતુરી, રસ ને અલંકાર—વગેરે ઘણું ઘણું શિખવા-શિખવવાનું છે.

(હરિકૃષ્ણ ભટ્ટનું "કાવ્યનિમજ્જન"ની પ્રસ્તાવના.)

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

બીજા વૃદ્ધોની માફક હું યુવાનો ભણી તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જોતો નથી; તેમ જ, ભૂતકાળમાં મ્હેં અનુભવેલી ભીતિઓના ભારથી હું યુવાનોની ભવિષ્ય પરત્વેની આશાઓને દાબી દેતો નથી. હું તેમને આ પ્રમાણે કહી શકું છું: નિર્ભય રહો; વસ્તુની સત્યાસત્યતા વિષે પ્રશ્ન કરો, નવનવા પ્રયોગો અજમાવી જુઓ, અને એ રીતે વિવેકબુદ્ધિ વાપરતાં શીખો. સત્ય વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાને ખુદ સત્યને પણ તોડી નાંખવું પડે તો બેલાશક તેમ કરો—અન્તે તમે પોતે ત્હેને વશ થાઓ ત્યાં લગી અડગ અને શુદ્ધ હૃદયથી ત્હેની સ્હામે ઝૂઝો: ગમે તે કરો પણ પ્રગતિ કરતા જાઓ.

—રવીન્દ્રનાથ.

ભૂલ એ તો મનુષ્યત્વનું પુણ્યદ્વાર છે, અને એ દ્વારમાંથી જ પસાર થઇને દેવત્વ તરફ જવાય છે.

—ખબરદાર.

જેટલા અણગમાથી આપણે શિખામણો ભણી જોઇએ છીએ તેટલા અણગમાથી આપણે બીજા કશા તરફ જોતા નથી. શિખામણ આપનાર આપણી સમજશક્તિને અપમાન કરતો હોય અને આપણી ગણના બચ્ચાંઓ અને જડભરતો ભેગી કરતો હોય તેમ આપણને થાય છે.

—એડિસન.

પડે નહિ જે પૃથ્વી સૂએ, કને નહિ તે કો શું ખુએ;
ટાઢું ઉનું ન્હોય આકાશ, પાણીમાં નહિ માખણ છાશ,
બ્રહ્મજ્ઞાન એવું છે અખા, જ્યાં નહિ સ્વામી, સેવક, સખા.

—અખો.

પ્રત્યેક સત્યની સમક્ષ બાળકની માફક શિષ્યભાવે બેસો; આગળથી બાંધી મૂકેલા એકેએક ખ્યાલને જરૂર પડયે છોડી દેવાને તત્પર થાઓ; કુદરત જ્યાં દોરે ત્યાં નમ્રતાથી જાઓ–તે સ્થાન અતલ ગર્ત જેવું જણાય તોપણ: આમ જો નહિ કરો તો તમે કાંઈ જ શીખી શકશો નહિ.

—હક્સલિ.

સારી બુદ્ધિ, સ્વભાવથી જ તત્ત્વપક્ષપાતિની હોય છે બુદ્ધિ ઉપર રાગદ્વેષનો પટો ન પડયા હોય વા દૂર થયા હોય તે સત્સમાગમના સંસ્કારે શુદ્ધ થઈ હોય ત્યારે તે બુદ્ધિ શુદ્ધ સત્ય તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે.

—મનઃસુખરામ.

સાહિત્યવિવેચનનું પરમ અને પ્રધાન લક્ષ્ય, લેખનકળાના સિદ્ધાંતો સ્થાપવા એ છે; બીજાનાં લખાણો વિષે મત દર્શાવવાના નિયમો ઘડવા અને પૂરા પાડવા એ તો ત્હેનું ગૌણ કર્તવ્ય છે.

—કોલરિજ.

रसो वै ब्रह्म।

ચેતન

શૌર્યનાં સ્મરણ.

હું જ કેસરી એક વને હો ! હું જ કેસરી એક;
એ અભિમાન અનેક, વીરા ! મુકટ હશે અનેક,—
અરે હો ! અગ્નિ હશે અનેક,
મરે હો ! કે મારે એકેક !
ભલા હો ! ગણો ભારત એક !
કરો વીર જયો જયો જી !
સિંહતણા સંતાન, તમે હો ! સિંહતણા સંતાન !

જય શૂરા સામંત, ધસો હો ! જય શૂરા સામંત
હિંમતે મરદા મદદ ખુદા કે ચિન્તા ન ધરો ચંત !
અરે હો ! ચિંતા શાની ચંત,
અરે હો ! નિમિષ નહીં છે અંત.
ધસો હો ! ગાના ફાગ વસંત !
કરો વીર જયો જયો જી !
સિંહતણા સંતાન તમે હો ! સિંહતણા સંતાન !

—ખબરદાર.

પ્રકાશક.
ભટ્ટ લાલભાઇ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા સુરત.

તંત્રીઓ:
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ
સહાયક વર્ગ રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે)
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).
છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

વર્ષ ૧ લું.] સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦ [અંક ૪ થો.

ચેતન.

ત્યાં મઢુલી મારી હજો !

કો ઝરણાંને ઘાટ, ગિરિની રમ્ય તળેટીએ,
અણદીઠી વનવાટ, ત્યાં મઢુલી મારી હજો !

કોયલ મીઠે બોલ, ગજવે કુદરતને બધી,
કોઈ કળાયલ મોર, નાચે આંગણ જ્યાં વળી.

શુક મેનાનાં વૃન્દ, કબૂતરો ભોળાં ભલાં,
કિલકિલાટ આનન્દ, કરતા સાંજ સવાર જ્યાં.

કો નાજુક મૃગબાળ, ખાતું તૃણ લીલાં રમે,
કરાવતું અજવાળ, ખસે ન ખોળેથી જગ.

ગોવાળોનાં બાળ, છેટે ધણ ચારી રહે,
બંસીધર ગોપાળ, સમ બંસી છેડે વળી.

ફળફૂલનો આહાર, વિહાર વનપુષ્પો વડે.
ચેતનનો સંચાર, હરેક જડજન્તુ મહિં,

દિલની છૂપી વાત, મિત્રોપ્રદ જગ અને,
મલયાનિલ સંગાથ, ખંતે બેસી જ્યાં ધની.

વ્યક્તિ જ્યાંહિ સમાય, સમષ્ટિના તાદાત્મ્યમાં,
મૂંગો રાસ રમાય, ત્યાં મઢુલી મારી હજો !

—ગિરીશ.

"સ્મરણ."

બાલસૂર્ય સમો
મ્હારે એક મિત્ર હતો.
માતરિશ્વના સ્વર્ગીયગાનથી સુંદર,
કૃષ્ણની મોરલીથીયે મધુરતર,
તે કર્ણમાં હૃદયગમ સ્વર ભરતો.

પ્રેમના અવિરત સ્ફટિક શું
નિર્મળ ઝરણાથી
મ્હારા હૃદયતરુને પોષતો.

સ્વાર્થપંકને દૂર કરી,
ચન્દ્રિકાના અમૃતસર શું
રસ સિંચનથી હૃદયને
પ્રક્ષાલતો ને લાવણ્યથી ભરતો.
શિવનિર્માલ્યને શિરસાવંદ્ય,
અણુને ગિરિ કરી જાણતો
તે આનંદે ફરતો:
'પ્રભુની પ્રભુતાનું' ભાન કરાવતો.

ને કહેતો
"ગુલાબમાં મૃદુતા છે–સૌંદર્ય છે."
તે હું માનતો ને અનુભવતો.

ફૂલની પાંખડીઓ તો હવે
બાણો સમી ખૂંચે છે.
જગતની સચેતન ને જડ વસ્તુઓ
અપ્રિય લાગે છે.

ત્હેના શ્વાસોચ્છ્વાસથી
મ્હારો પ્રાણ–આત્મા ફરકતો,
ત્હેનાં નયન નાચે
તેમ મ્હારૂં હૃદય નાચતું.
ત્હેના બોલે બોલે પીયૂષ ઝરતું
હું તે પીતો
ને હૃદયતૃષા છીપવતો.

* * * * *

વિધિને તે ન ગમ્યું:
કૃતાન્ત પણ કારમો થયો.
તે સ્વર્ગે સંચર્યો—
મ્હારૂં ચિત્ત ચોરી ચાલતો થયો.

* * * * *

હૃદયેશ! હૃદયારામ!
સ્નેહભૂમિના
સાત્વિક ઉલ્લાસ કરતાં જે
દિવ્યદેશ ત્હેને મનોરમ લાગ્યો?
ભલે!
મ્હારૂં અરણ્ય રૂદન,
ત્હારા શ્રવે વિરમતા બનતા નથી;
મ્હારાં હૃદય અશ્રુ,
ત્હોઈ આંતર પ્રગટતા નથી;
એ તો સ્નેહ-જ્યોત્સ્નાને
સનાતન રાખવા માટે છે.

દેવ શરણે ત્હને સુખ હોય તો ભલે !
ત્હારા સુખે હું સુખી હતો
છું અને રહીશ.
આદિત્યના પ્રખર આતપ જેવું
ત્હારૂં આત્મબળ !
જગતના અન્ય જીવોમાં
તેહમાંનું કિરણ માત્ર શોધતાં યે
નિરાશાની ગહન ગર્તામાં ગગડું છું.

અનન્ત મનમંદિર
આસન કરવા,
ત્હારા જેવી આદર્શરૂપ
ને અંતર્ભવ મૂર્તિ
ત્રિભુવનમાં દુર્લભ છે,
પ્રકૃતની પિછાણ કરતા
સૌંદર્યની સ્મરણ મૂર્તિને
યોગસ્થાને યોગ્ય વસ્તુ સમજું છું.
ત્હારો દિવ્ય આદેશ
એ ત્હારું સ્મરણ ચિન્હ;
તેહની પૂજા,
એ મ્હારી જીવન આરાધના,
ત્હારો સંતોષ એજ મ્હારી મહાકાંક્ષા.

કોલેજ છાત્રાલય, ગિરીનગર. — રમણિક ર. મ્હેતા.

રાધા.

અનુવાદક: એક બ્હેન.

અનુષ્ટુપ.

મટુકી મસ્તકે ધારી, ગઇ'તી ગણી સાથ હું,
મહી વેચવાને કાજે, મેળામાં મથુરા તણા.

વસંતતિલિકા.

'લ્યો મીઠડું દહીં લ્યો, દહીં લ્યો દહીં લ્યો,'
ધાર્યું હતું કહીશ એમ પરન્તુ વ્હાલા !
તારી સ્મૃતિ ક્ષણ ન એક ભૂલી શકી મેં,
'ગોવિંદ, કા'ન ઘનશ્યામ' કહી દીધું મેં.

અનુષ્ટુપ.

સુણીને શબ્દ મારા આ, સહુ લોકો હસી પડ્યા,
ધીમાં ધીમાં સરિતાનાં, વ્હેતાં'તાં જળ મીઠડાં.

શિખરિણી.

લઈ બેડાં મારાં ગઇ હતી યમુના તીર પરે,
'મધુરી લ્હેરોમાં' સખી સહુ કહે 'ચાલ રમીએ;
ખીલતાં પુષ્પોને ચૂંટી લઈ ગીતો ગાઈ ફરીએ,
ધરી વસ્ત્રો પીળાં, ચલ સખી ઋતુરાજ રસરીએ.'

ઉપજાતિ.

વ્હાલા! પરન્તુ ઉર આ મહારૂં,
તારાં ગીતોના રસથી ભર્યું'તું;
વહી દીધું મેં સહુ ભાન ભૂલી,
'ગોવિંદ, ગોવિંદ, બજાવ બંસી.'

અનુષ્ટુપ.

ખડખડાટ હસી દે ને, દોડી સર્વ સખી ગઈ,
બંસી નાદ સૂણ્યો મેં ત્યાં, યમુના જળ માંહ્ય થી!

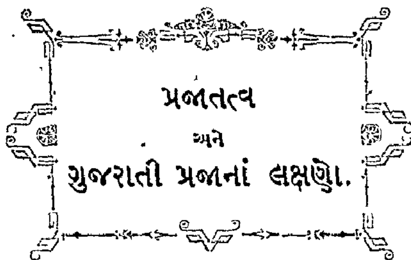
માલિની.

અનુપમ લઇ ભેટો મંદિરે હું ગઇ'તી,
ઝળહળી રહી'તી ત્યાં જ્યોત દીપોત્સવીની;
"પ્રભુ! અમ કરી રક્ષા કષ્ટ દેજે નિવારી,"
નમન કરી હું એવું યાચવા ચાહતી'તી.
પણ પ્રિયતમ, વ્હાલા! ભક્તિ તારા પ્રતિની,
મમ ઉર મહીંથી કેવી પ્રકાશી રહી'તી;
પ્રભુ સમીપ ઉભી હું ને વદી આમ વ્હાલા:—
'પ્રિય, મમ ઘનશ્યામા, કાન ગોપાળ વ્હાલા!'

મંદાક્રાંતા.

'ઘેલી રાધા શરમહીન છે' એમ મુખે વદતાં,
નેત્રે નેત્રો મમ મુખ ભણી રોષથી ટીકતાં'તાં;
ધીરી ધીરી વહતી યમુના ગાન ગાતી હતી ત્યાં,
કાળાં એનાં નીર પણ અહો! દિવ્ય તેજે ભર્યા'તાં!*

* શ્રીમતી સરોજિની નાયડુના 'Radha, the milk-maid' નામના કાવ્ય પરથી.

પ્રજાતત્વ અને ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.

મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે સર્વ સ્થાને સરખો છે. જે ભેદ નજરે પડે છે તે વિકાસની ઉચ્ચ નીચ ભૂમિકાઓને લઈને છે. પરંતુ વિકાસ જે આંતર સ્ફુરણો ઉપર આધાર રાખે છે તે સર્વકાળમાં અને સર્વ સ્થળે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સમાન જ હોય છે. આ આંતર સ્ફુરણોની સમાનતા એજ જનસમાજની મ્હોટામાં મ્હોટી આશા છે. સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવાનું અતિ અભિમાન ધારણ કરતી પ્રજાઓના ગર્વને ગાળી નાંખવાને આ સત્ય પૂરતું છે. સંસ્કૃતિના પ્રથમ પગથિયામાં અટવાતી પ્રજાઓની દીનતા અને નિરાશા મટાડવા માટે આ એક જ આશ્વાસન છે. સમાજ-સેવાના પ્રયત્નો આ સમાનતાને લઈને જ નિરર્થક નથી. Universal Brotherhood-**वसुधैव कुटुंबकम्** ની ભાવના આ માન્યતા ઉપરજ બંધાયલી છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરશે, અને આફ્રીકાના હબસીઓ ધૂળમાં રગદોળાયલા રહેશે એમ જો કોઈ માનતું હોય તો તેના સરખી બીજી એક પણ મ્હોટી ભુલ નથી. એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાને જન્મ્યો નથી, પરંતુ તેની સાથે સહકાર્યમાં જોડાવાને જન્મેલો છે; કારણ જે માટીથી કદરૂપો મનાતો હબસી ઘડાયલો છે, તેજ માટીનો ઉપયોગ કોઈ કાસ્મીરી સુંદરીના ઘડતરમાં અથવા ગૌરવર્ણને સ્વામિત્વના ચિન્હ તરીકે મનાતા અને મનાવતા કોઈ દમામદાર, ઈંગ્લિશ અધિકારીના ઘડતરમાં થયલો છે. જે આજે હયાત રોક ફેલર કે ગૌલ્ડ ચાઈલ્ડમાં વહી રહ્યું છે તેજ આજે હયાતનો પ્રવાહ દુષ્કાળપીડિત હિંદી ખેડુતમાં અથવા ભર રસ્તામાં નીચું મુખ રાખી ટટકા સહન કરતા કોઈ પંજાબીની નાડીમાં વહી રહ્યો છે. વળી સુપ્રજનન (Eugenics) શાસ્ત્ર આપણને ઝીણી ઝીણી-સૂચનાઓ આપ્યા કરે છે કે ચીનાનું ચીબું નાક, હબસીનો જાડો હોઠ, અને રેડઈંડીઅનની રતાશ મટાડી શકાય એમ છે. કારણ કે વિકાસનાં આધારભૂત તત્વોનો ઈજારો નથી, અને એમાં જ મનુષ્યજીવનનો ઈશ્વરી અંશ રહેલો છે.

વિકાસ જે સ્ફુરણો ઉપર આધાર રાખે છે તેમનું અંતિમ પૃથક્કરણ કરતાં આપણે બે સ્વભાવસિદ્ધ સ્ફુરણો આગળ અટકવું પડે છે. એક ક્ષુધા અને બીજી પ્રજોત્પત્તિની વાસના. સંસ્કૃતિનાં સઘળાં પડની નીચે આ બે સ્ફુરણો જ કાર્ય કરતાં જણાઈ આવશે. સંસ્કૃતિનાં તે બીજરૂપ છે, અને એજ બીજ વિકાસ પામી ન ઓળખાય એવે સ્વરૂપે નવપલ્લવતા ધારણ કરી જગતમાં ફેલાય છે. એજ બીજના પાયા ઉપર સુધારાની ઈમારત રચાઈ છે. આ સત્ય સ્વીકારવામાં આપણે શરમાવાની લેશપણ જરૂર નથી. જીવન એ સનાતન છે, જીવન એ અમર છે, અને તેનું

સાતત્ય પ્રજાની ઉત્પત્તિ પરંપરામાંજ રહેલું છે. જગતપ્રપંચની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે આપણાં શાસ્ત્ર કહે છે કે પરબ્રહ્મમાં એક સંકલ્પ ઉદ્ભવ્યો કે **एकोऽहम् बहुस्याम्** હું એક અનેક થાઉં. જીવનના અગમ્ય વિષયનું આથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ ભાગ્યેજ થઈ શકે. આ પરબ્રહ્મ પરમજીવને પોતાનું અમરત્વ, પોતાનું અખંડત્વ અને પોતાનું સાતત્ય સિદ્ધ કરવાને, અથવા તે સ્ફુટ કરવાને પ્રજોત્પત્તિના સ્ફુરણનોજ આશ્રય લીધો છે. એટલે જીવનની ઉત્પત્તિ અને તેનું રક્ષણ તથાં પોષણ એ તત્વોજ આપણી સર્વ ક્રિયાના સૂત્રરૂપ હોય એમ જણાય છે.

આ જીવનનો આવિર્ભાવ મનુષ્યયોનીમાં સહુથી વધારે સ્ફુટ થયો છે. તેના કારણોમાં ઉતરવાનો આ સમય નથી. મનુષ્ય દ્વારા સ્ફોટન પામતું જીવનતત્વ વધારે અને વધારે વિશુદ્ધ બનવાનો, વધારે અને વધારે વિકાસ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમાં તે સફળ પણ થાય છે. બાહ્ય સૃષ્ટિ અને આંતરસૃષ્ટિ પરસ્પર એવી રીતે સંકળાયલી છે કે એકની અસર બીજા ઉપર અવશ્ય થાય છેજ. દુર્બળ શરીરમાં રહેલું જીવન વિકાસ પામવાનો યત્ન તો કરે જ છે, પરંતુ અનુભવો પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ શરીરની ખામીને લઈને તેના પ્રયત્નો જોઈએ તેવો વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અને જે ક્ષણે એ શરીર વિકાસપ્રાપ્તિને માટે તદ્દન અયોગ્ય થઈ પડે છે તે ક્ષણે જીવનતત્વ તેનો આશ્રય છોડી દે છે, જેને આપણે મરણ કહીએ છીએ. કોઈ ગૂઢયોજનાને લઈને દેહી અને દેહ એક બીજાના ઉપકારી છે. મનુષ્યને આપણે દેહથી મર્યાદિત થએલો આત્મા કહીશું તો ચાલી શકશે. દેહ એ મર્યાદા તો છેજ. પરંતુ એ મર્યાદા તેની સર્વોત્તમ ઉન્નતિના સાધન રૂપ થઈ પડેલી છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનો બનેલો દેહ તેને વિવિધ અનુભવો પ્રાપ્ત કરાવી, વિવિધ અનુભવોની પાછળ રહેલાં, સત્, ચિત અને આનંદનો તેને સાક્ષાત્કાર કરાવી પરમ-સૌન્દર્ય, પરમ જ્ઞાન અને અમરત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આવા અતિ મહત્વના દેહની અવગણના કરનારી ફીલસુફી અધુરીજ માનવી જોઇએ.

આત્માને દેહદ્વારા મળતા અનુભવો વિવિધ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મસૃષ્ટિની વિવિધ અસરો જુદા જુદા મનુષ્યો ઉપર જુદી જુદી રીતે થાય છે. જાનવરોની કોટિ પસાર કરી માનવકોટિમાં દાખલ થએલા પ્રાથમિકમનુષ્યને મેઘની ગર્જના સાંભળતાં, વિજળીનો ચમકારો નિહાળતાં ભય અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દ્વારા કોઇ અગમ્ય સત્તાનો ઝાંખો ખ્યાલ આવતાં ધાર્મિકભાવનાનાં બીજ રોપાય છે. વાઘ કે સિંહની પાછળ પડી પત્થરના અનઘડ હથિઆરો વડે તેમનો શિકાર કરી પોતાની ઝુંપડી તરફ પાછા ફરતા મનુષ્યજાતિના કોઈ પૂર્વજને સાહજીક અભિમાન પેદા થાય છે, અને પોતે કરેલા પરાક્રમનો ખ્યાલ પોતાને તથા અન્યને આવે એ અર્થે વાઘની ચામડી તે ઓઢી લે છે અને તેનું પ્રદર્શન કરે છે. શૃંગારની કલ્પનાનાં બીજ આ રીતે રોપાય છે. શત્રુ ઉપર વિજય મળવાથી, અથવા અચાનક કોઇ લાભ મળવાથી પ્રાથમિકજીવન ગાળતા મનુષ્ય આનંદમાં આવી જાય છે, સામાન્ય વાતચીતની તેની ભાષામાં કોઇ વિચિત્ર પ્રકારનો હેલન આવી જાય છે. નૃત્ય સંગીતનું આ પ્રથમ પગથિયું. ઉંચા પર્વતો ચઢી થાકી ગએલા, કે દુર્ગમ જંગલોમાંથી માર્ગ ખોળતાં નિરાશ થએલા આપણા કોઇ પૂર્વજને ખિલખિલ શબ્દ કરતું, સુંદર મીઠું ઝરણું પ્રાપ્ત થતાં તે જંગલી ફળોનો આહાર કરી, કંચન સરખા નિર્મળ પાણીનો આસ્વાદ લઇ ઝરણને કિનારે શરીરને લંબાવી પડે છે, અને ઝરણની પાસે બેસતાં સુંદર પક્ષીઓનો, આકાશમાં દોડતી રંગબેરંગી વાદળીઓનો વિચાર કરતો તે નિરાંતમાં થાય છે, અને તે અવસ્થામાં

પરીઓનાં અને દેવદૂતોનાં સ્વપ્નો જુએ છે, દૂધ અને સાકરના સમુદ્રો અનુભવે છે, સુવર્ણ અને હીરાના પર્વતો તેની નજરે પડે છે, અને પરમ આનંદ અનુભવતા તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયે સ્વર્ગની કલ્પનાઓ ઉદ્ભવી આવે છે. આપણી દેવકથાઓના ગર્ભભાગમાં આવા પ્રકારનીજ ક્રિયાઓ કારણ તરીકે રહેલી આપણને જણાઇ આવશે.

આ પ્રમાણે વિવિધ અનુભવો પ્રાપ્ત કરી વિકાસને પામતો જતો મનુષ્ય વિકાસની અમુક ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યક્તિમાંથી સમૂહો બંધાય છે. સંસ્કૃતિની સામાન્ય ભૂમિકાને રહેના વિવિધ સમૂહો ભેગા થાય છે, અને આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રજાઓ રાજકીય ભાવનાની સામ્યતાથી પરસ્પર ગુંથાઇ જતા તેમાંથી રાષ્ટ્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

કેટલાક રાજકીય તત્ત્વચિંતકો રાષ્ટ્રને માટે બે વસ્તુઓ આવશ્યક ગણે છે. એક તો સંસ્કૃતિની સમાનતા અને બીજી ભાષાની સમાનતા. તેમાં પણ સંસ્કૃતિનું તત્ત્વ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, અને ભાષા ગૌણ સ્થાને છે, છતાં બન્ને આવશ્યક છે એમ ધારવામાં આવે છે. આ વાત મ્હોટે ભાગે સ્વીકારવા સરખી છે.

હિંદુસ્થાન સરખા વિશાળ દેશમાં રાષ્ટ્રીયત્વ છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરતાં હિંદુસ્થાનના હૃદય ધડકારાની યથાર્થ ચિકિત્સા ન કરી શકતા પરદેશીઓ ભૂલ ખાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. આપણે પોતે પણ ભૂલ કરીએ. છતાં નજરે અવલોકન કરનારને જણાઈ આવશે કે હિંદુસંસ્કૃતિના એકજ પ્રકારના પ્રવાહો સમગ્ર હિંદુસ્થાનની નીચે વહી રહ્યા છે. હિંદુજીવનમાં જણાતી ભિન્નતા કરતાં તેમાં જણાતું સરખાપણું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિની વર્ણવ્યવસ્થા નજીવા ફેરફારો સાથે એક સરખીજ નજરે પડે છે. એનાં એજ વેદ અને પુરાણો, એના એજ મહાભારત અને રામાયણ સમગ્ર હિંદુસ્થાનની ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ રચે છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ લેનાર મહારાષ્ટ્રી હોય કે બંગાળી હોય પરંતુ તેણે એના એજ ષડ્દર્શનો ઉકેલવા જોઇએ. કાવ્ય નાટકનો શોખીન ગુજરાતી હોય કે ઉત્તર હિંદુસ્થાનનો હોય, તોપણ તેણે એના એજ પંચ મહાકાવ્યો અને એનાં એજ છંદાલંકારનાં પુસ્તકો જોવા પડશે. આપણા સાહિત્યનાં મૂળ ઝરણો એકજ છે. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની રેખાઓ સરખીજ દોરાયલી છે. આપણા આદર્શોમાં રામકૃષ્ણ રમ્યા કરે છે. શંકરાચાર્યના સ્થાપેલા ચારે મઠ પરસ્પરથી સેંકડો ગાઉને છેટે આવેલા છે, છતાં મઠની ધાર્મિક સત્તા નીચે આવેલા પ્રદેશોની માન્યતા અદ્વૈતવાદથીજ ઘડાયલી છે. બંગાળામાં ચૈતન્યના અનુયાયીઓ, ગુજરાત અને હિંદુસ્થાનના વલ્લભી સંપ્રદાયવાળા લોકો અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના વીર વૈષ્ણવો ભાવનાની બાબતમાં પરસ્પરથી જરા જુદા નથી. ગંગાતટ ઉપર વિશ્રામ કરનાર કાવેરીનું સ્નાન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; વિંધ્યવાસીની દેવીનો ઉપાસક હિમાલય ઉપરના જ્વાલાદેવીનાં દર્શનમાટે આતુરતા રાખે છે, અને જગન્નાથજીની યાત્રાએ ગયેલો મનુષ્ય તેથી સંતોષ ન પામતા દ્વારિકાનાં દર્શનનો મોહ ધરાવે છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતિની એકતાએ હિંદુઓને તો પરસ્પર સાંકળી લીધા છે, પરંતુ કોઈ કહેશે કે મુસલમાનોનું શું ? મુસલમાનોનીસંખ્યા ન ગણકારવા સરખી નથી. આજકાલ હિંદુ અને મુસલમાનોની ભિન્નતાનો પ્રશ્ન બહુ આગળ આણવામાં આવે છે, અને હિંદુસ્થાનને રાષ્ટ્રનું

નામ આપવામાં આવતાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની સંસ્કારભિન્નતા તરફ વારંવાર આંગળી ચીંધાડવામાં આવે છે. આ વિષયનું વધારે વિવેચન અત્રે શક્ય નથી, માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે એ પ્રશ્નનો જવાબ ધારવામાં આવે છે એટલો મુશ્કેલ નથી. ઍંગ્લો સૅક્સન અને નૉર્મન પ્રજાઓના સંબંધો જેટલા જૂના છે તેટલાજ જૂના હિંદુ મુસલમાન લોકોના સંબંધ છે. હજારેક વર્ષના ગાળામાં ઇંગ્રેજ પ્રજાઓનાં વિઘાતક તત્ત્વો સજાતીય બની જઇ તેમાંથી એક મહારાષ્ટ્ર ઉત્પન્ન કરી શક્યાં, તો હજાર વર્ષના હિંદુ મુસલમાનોના સંબંધ ચાલ્યા આવે છે છતાં તે સંબંધમાં વિરોધીજ રહ્યા છે અને પરસ્પર સંવાદનાં તત્ત્વો નિર્મૂળ થઇ ગયાં છે એમ માનવું એ મનુષ્યસ્વભાવ અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. આપણી ભાષા તપાસો અને જુઓ કે મુસલમાની શબ્દો કેટલા તેમાં જડી આવે છે? આપણી રાજસંસ્થાઓના અભ્યાસ કરો અને જુઓ કે મુસલમાનોનાં સંબંધે તેમાં કેટકેટલાં ફેરફારો કર્યા છે? આપણો પહેરવેશ, આપણા રીતરિવાજો અને આપણા વિચારો એ મુસલમાનો પાસેથી ઘણું ગ્રહણ કરેલું છે, અને હજાર વર્ષના ગાઢા સંબંધ પછી હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે સ્નેહની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ નથી એમ કહેવું એ જાણીબુઝીને ભૂલ કરવા જેવું છે. અકબરનું નામ સાંભળી પ્રત્યેક હિંદુના હૃદયમાં માન ઉત્પન્ન થાય છે; તાજમેહેલનો વિચાર કરતાં દરેક હિંદુના હૃદયમાં ગર્વની લાગણી ઉભરાઇ આવે છે; તાનસેનનું નામ હિંદુસંગીતના આચાર્યોમાં અગ્રસ્થાને છે.

વળી હિંદુસ્થાનના મુસલમાનોનો મોટો ભાગ હિંદુ રૂધિરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એ વાત ભૂલવી ન જોઇએ. ધાર્મિક વિરૂદ્ધતા છતાં લોહીનું આકર્ષણ ચાલ્યું જતું નથી. માત્ર ગુજરાતનોજ દાખલો લઇએ તો અહીંના વહોરા, ખોજા, મેમણ, મોલેસલામ વગેરે વર્ગ હિંદુઓનાજ વંશજો છે, અને માત્ર ધાર્મિક માન્યતા સિવાય તેમનામાં હિંદુઓ સામે કશો પણ વિરોધ નથી. હિંદુ સંસ્કૃતિની જાણીતી ઉદારતાએ મુસલીમ સંસ્કૃતિના અનેક શુભ અંશોને આવકાર આપ્યો છે અને તેમને પોતાનામાં ભેળવી દીધા છે.

રાષ્ટ્રના બીજા લક્ષણ તરીકે ગણાતી ભાષાનો પ્રશ્ન પણ ઘણો સુગમ છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની દ્રાવિડી-ભાષાઓ બાદ કરતાં હિંદુસ્થાનની અન્ય સર્વ ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી ઉતરી આવેલી છે. શુદ્ધ સંસ્કૃત, વાતનીતમાં અપભ્રંશ થતી ગઇ, અને આ વિશાળ અપભ્રંશમાંથી જુદા જુદા પ્રાંતોએ પોતાને અનુકૂળ એવી વિવિધ પ્રાકૃત બોલીઓ ખીલાવી. એ પ્રાકૃત ભાષાઓજ વિકાર પામતી પામતી હાલની હિંદુસ્થાની, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી, મારવાડી પંજાબી વિગેરે ભાષાઓમાં પરિણામ પામી. આ સઘળી ભાષાઓ પરસ્પરથી ઘણી દૂર નથી; અને જેઓ શિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસકો છે તેમણે આશ્ચર્ય સહ એટલું તો નોંધ્યુંજ હશે કે શિષ્ટ બંગાળી, શિષ્ટ મરાઠી કે શિષ્ટ ગુજરાતી ઘણે અંશે મળતી આવે છે. તેમના વર્તુલોનો મોટો ભાગ સર્વસામાન્ય શબ્દ બને છે, અને એક ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનારને બીજી ભાષા સમજવી બહુ દુર્ગમ નથી.

અત્યાર સુધીનાં વિવેચન ઉપરથી કદાચ એમ લાગશે કે આ સઘળું વિષયાંતર છે. પરંતુ વિષયાંતરનો દોષ વહોરી લઇને પણ આ સ્થળે એ જણાવવું આવશ્યક છે કે ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો વિષે અત્રે કાંઇક કહેવાનું છતાં લેખક હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીયતામાં માને છે. એથી પણ આગળ વધીને સમગ્ર જગતની એકતામાં-સમગ્ર જનસમાજની બંધુભાવનામાં-તે દૃઢ વિશ્વાસ

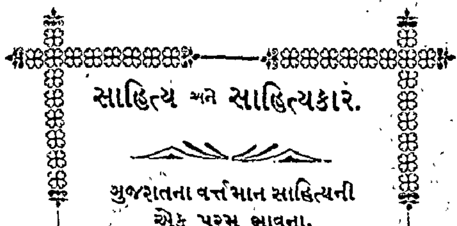
ધરાવે છે. જગતનો યથાર્થ વિકાસ એજ માર્ગે છે. એ માર્ગમાંથી આપણે જેટલે અંશે ચ્યવમાન થયા છીએ, તેટલે અંશે આપણે દુઃખ સહન કર્યું છે, અને ભ્રાતૃભાવનો જ્યાં સુધી તન મન અને ધનથી સ્વીકાર નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણે સહન કરવાનુંજ રહેશે. સ્વાર્થ શબ્દની વ્યાખ્યામાં આપણે ઘણો ફેરફાર કરવો પડશે અને તેના અર્થ પરીધને વિસ્તારી તેમાં સમગ્ર માનવજાતને આપણે લાવવી પડશે. વ્યક્તિઓની મહત્તા જેમ અન્યને મોટા બનાવવામાં છે તેમ રાષ્ટ્રોનો અને પ્રજાઓનો યથાર્થ મહિમા અન્ય પ્રજાઓને પોતાના સરખીજ મહિમાવાન બનાવવામાં રહેલો છે. અને આમ કરવામા કોઇના ઉપર કોઈ ઉપકાર કરે છે એમ માનવાનું લેશપણ કારણ નથી. આમા જબરો સ્વાર્થ સમાયલો છે. જગતના સર્વ મનુષ્યો સ્વર્ગ સરખી ઉચ્ચતાને પ્રાપ્ત કરી બેઠા હશે, પરંતુ માનવજાતમાંનો માત્ર એકજ મનુષ્ય પાર્થિવ જડતામાં રખડતો હશે તો સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરેલી આખી માનવજાતને ફરી નીચે ઉતરવું પડશે, અને તે મનુષ્યનો હાથ ઝાલી ધીમે ધીમે તેને પણ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા ઉચ્ચ સ્થાને લઇ જવો પડશે. આમા બીજો રસ્તોજ નથી. મહાલયોમા વિરાજતો મનુષ્ય ઝુંપડીને હસી કહાડે એ હવે બનવું અશક્ય છે. બુદ્ધિ અને ધનથી છકી ગએલી કોઈ પ્રજા બીજી નિર્ધન અને નિર્બળ પ્રજાને ઠોકરે મારશે એ દિવસો હવે ગયા છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સર્વ સ્થાને સ્વીકારવુંજ પડશે. અને તેનો સ્વીકાર કરવામા જેટલી વાર લાગશે તેટલું આખા જગતે સોસવું પડશે. ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશને જગતની આંખ એક વખત ઉઘાડી હતી. જર્મન યુદ્ધે બીજીવાર ઉઘાડી છે. તેનું શિક્ષણ જો જતું કરવામા આવશે તો કુદરત આથી પણ વધારે ભયંકર રીતે શિક્ષણ આપી જગતને યથાર્થ માર્ગ ઉપર લાવશે. આપણે આશા રાખીશું કે યુરોપીઅન પ્રજાઓ જર્મન યુદ્ધથી સંતોષ પામશે, અહીંજ અટકશે અને વધારે ભયંકર શિક્ષણની અપેક્ષા નહિ રાખે.

સમગ્ર માનવજાતના ભ્રાતૃભાવની માન્યતા એ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વિરોધી નથી. અમુક પ્રજાએ દુનીઆનો કેટલો પ્રદેશ પોતાને તાબે આણ્યો, કેટલી પ્રજાને પોતાના અંકુશમાં રાખી કેર વિચાર ઇતિહાસમાંથી નીકળી જાય અને તેને સ્થાને અમુક પ્રજાએ દુનિયાના કેટલા પ્રદેશોને સુખી કર્યાં, કેટલી પ્રજાઓને પોતાના સરખી ઉચ્ચ સ્થિતિએ આણી એ દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રજાઓના કાર્ય માપવામા આવે તો રાષ્ટ્રીયભાવના ભ્રાતૃભાવનાની સમર્થ પોષક છે, એમ આપણે કહેવુંજ જોઇએ. એજ પ્રમાણે પ્રાંતિકભાવનાનું પણ સમજવું. દેશના સમગ્ર ચૈતન્યમાં કયા પ્રાન્તે વધારે ઉમેરો કર્યો, દેશની સઘળી દોલતમાં વધારે હિસ્સો કયા પ્રાન્તે આપ્યો, અન્ય પછાત પ્રાન્તોને આગળ આણવાને કયા પ્રાન્તની પ્રજાએ પ્રયત્નો વધારે કર્યાં એ સઘળું જો જોવામાં આવે તો પ્રાંતિકભાવના અને પ્રાંતિક અભિમાન, રાષ્ટ્રીયભાવનાથી વિરુદ્ધ ન જતા તેને ઘણું બળ અને પોષણ આપશે. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર માટે બંગાળાની પ્રજા અભિમાન ધરાવે તેમા કાંઈ ખોટું નથી. રાનડે કે ગોખલેનાં નામો ઉચ્ચારણ કરતાં કોઈ મહારાષ્ટ્રીય છાતી ગર્વથી ફુલાઈ જાય તો તેમાં કાંઇ વિપરીત થાય છે એમ માનવું એ ભૂલ ભરેલ છે. આ રત્નપુરૂષો સમગ્ર હિંદુસ્થાનની દોલત છે, પરંતુ એ દોલત દેશસેવાને કાજે અર્પણ કરી દેવા માટે અવશ્ય બંગાળા અને મહારાષ્ટ્રે અભિમાન ધરાવવુંજ જોઇએ. સકારણ અભિમાન એ દોષ નથી. અભિમાન દોષરૂપ ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે અન્યત્ર રહેલા ગુણનું દર્શન કરવામા અસામર્થ્યવાન નીવડે અથવા અન્ય સ્થળે ગુણનો ભાસ થયા છતા તેનો તિરસ્કાર કરે.

મ તુમ્હે મનુષ્ય તરીકે જેમ અભિમાન જાળવવાનું છે તેમ તેણે એક પ્રજાજન તરીકે અને એક નગરવાસી તરીકે પણ અભિમાન રાખવાનું હોય છે. આથી ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો વર્ણવતાં તેમની કાંઈક સ્તુતિ કે પ્રશંસા થાય તો તેને ક્ષમાદૃષ્ટિથી નિહાળવા વિનંતી છે. ગુજરાતી-પ્રજાનાં ગુણવર્ણનનો અર્થ તેવા ગુણોનો અન્ય પ્રજાઓમાં અભાવ છે એમ થતો નથી. વિવિધ-પ્રાન્તોની પ્રજાનાં ગુણદોષની માહીતી આ સમયમાં ખાસ જરૂરની છે.

(અપૂર્ણ)

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

ગુજરાતના વર્ત્તમાન સાહિત્યની એક પરમ ભાવના.

પુરુષ અને પ્રકૃતિની ભાવના સાથેજ મનુષ્ય જીવનમાં લગ્ન ભાવના અવતરી: ને દુનિયાના સાહિત્યકારોએ તેના મનગમતા વણાટ વણ્યા. પુરુષ ને પ્રકૃતિના અનાદ્યનંતતત્ત્વ સમા જ પ્રેમતત્ત્વ અને દામ્પત્યસ્નેહના અખંડ-અનંત તાર છેડાયા. અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મ-પુસ્તકોમાં-વેદ અને ઉપનિષદ્‌માં ય એ રસભાવનાએ નિજ તેજસ્વિની પ્રભા પ્રકાશી. પ્રશ્નોપનિષદ્‌ની સાત પ્રજાપતિની ઐન્દ્રકેલિ આજ લગ્નોત્સવ વર્ણવી રહી.

પ્રજાપતિ.	નામ.	યુગલતા.
પ્રથમ	મહદ્ કારણ.	પ્રાણ અને રયિ.
દ્વિતીય	મહદ્ અવકાશ.	સૂર્ય અને ચન્દ્રી.
તૃતીય	,, કાળ.	ઉત્તર અને દક્ષિણ.
ચતુર્થ	મનુ-માસ.	શુક્લ ,, કૃષ્ણ
પંચમ	દેવ	દિન ,, રજની.
ષષ્ઠ	મનુષ્ય	પતિ ,, પત્ની
સપ્તમ	અન્ન	શુક્ર અને રેતસ

સ્વીડન બોર્ગના Conjugal Love નું અધ્યયન કરનારને આ ભાવો સુસ્પષ્ટ સમજાશે. આખું ય પ્રશ્નોપનિષદ્ એક રીતે જોઈએ તો અધુના પ્રચલિત Science of Regeneration નાંજ ભાવો કહી રહે છે. અને તેમાં ય ઉદાત્તથી નીરખતાં લગ્નભાવની વિશદતાનેજ અર્થ નાખે છે.

ઋગ્વેદના અતિપ્રાચીન લગ્નભાવ તો સર્વ કોઈને વિદિત જ છે. આજ લગ્નભાવો સ્મૃતિઓમાં નીતરી રહ્યા ને સૂત્રકારોએ **आत्मना तेऽऽत्मानं सन्दधामि, प्राणैस्ते प्राणान्सन्दधामि ।** ઇત્યાદિ યોજ્યું.

શ્રુતિસ્મૃતિનો હિન્દના સાહિત્યનો લગ્નયુગ.

પછીથી પુરાણ ને ઇતિહાસના લગ્નયુગે **સીતારામ** ને **રાધાકૃષ્ણનાં** વિરાટ સ્નેહવિલાસને વર્ણવ્યા. અને અજબ મનોહારી એ રસશૃંગાર ભવભૂતિ અને જયદેવે પ્રથમ સંસ્કૃત દ્વારા અને પાછળથી હિન્દના સમસ્ત ભક્તિપ્રધાન સંતજનોએ પ્રાકૃતદ્વારા રસ (ગાથામાં) તેને ગુંજ્યા. ગુજરાતમાં દયારામભાઇ–નરસિંહ **મીરાંના** કાળ પછી–એ રસરસ્યા કાવ્યભાવના અંતિમ ભોક્તા થઈ ગયા.

નર્મદે તે પછી 'ઋતુવર્ણન' દ્વારા લગ્નસ્નેહની અતિપાર્થિવ અને ક્ષુદ્રદૃષ્ટિ રચી. લોલુપતાં ભરી શૃંગારની વાર્તા, કેવળ સુરુચિને ઔચિત્યનો ભંગ કરે તેવી, તેણે યોજી. ને આખા ય એ મધ્યભાગી ચિત્રને સુતિકટુ બનાવ્યું. તે પછી ગુજરાતને આંગણે નવીન કવિ–વિચારકો ઉદ્ભવ્યા, જેમણે અનુભવ્યું કે લગ્નભાવ શુદ્ધ બને, દામ્પત્યપ્રેમ ઉજ્જ્વલતા પામે, પ્રજાનો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉન્નત સ્થિતિ ભોગવે, તો જરૂર પ્રજાશરીરના સકળ અંગબળ વિશુદ્ધ બની અનન્ય વિકાસ માણી રહે. મણિલાલના 'ગુલાબસિંહ' આ ભાવ પ્રથમ સ્પષ્ટ કર્યો. એક ભાષાન્તર રૂપે એ પુસ્તક હોઇ રમા અને ગુલાબસિંહના ચરિતો દ્વારા પ્રીતિ ને ધર્મની પુરાણી પરંતુ નવલી યુગલતા તેણે ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કીધી. ને તે પછી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના અદ્ભુત પાત્રો એજ લગ્નભાવને અપૂર્વ આદર્શ અને આરાગ વડે રંગતા ઉદ્ભૂત થયા. સમસ્ત દેશને, સમસ્ત સંસારને, અને સમસ્ત પ્રજાજીવનને પોષતી તેમની વિશ્વવિશાળ અંતરજ્વાળા–કુમુદસુન્દરી અને સરસ્વતીચંદ્રની 'મનોરાજ્ય વિષયક ચિન્તન અને ક્રિયાની પ્રણાલિકા–જરૂર લગ્ન સંબંધની સૂક્ષ્મતમ શુદ્ધિને અર્થેજ યોજાઈ. 'સ્નેહમુદ્રા' દ્વારા કહેલું વચન તેની ઉજ્જ્વલ સાર્થકતામાં કવિએ અહીં પરિપૂર્ણ કીધું. શરીર ને મન, રસઐક્ય અને ઉર–ઐક્ય, એ ભાવો ત્યારથી લગ્ન સ્નેહની કક્ષામાં ગુજરાતે પારખવા માંડ્યા. કિયું લગ્ન ઉત્તમ, ને કિયું કનિષ્ઠ એ વાત ત્યારથી લોકસમૂહે કળી. શરીર સાથે મનના હૃદયના જોડાની કહાણી ય ત્યારથીજ ગુજરાતે પિછાની. 'સરસ્વતીચંદ્ર' આખ્યો ય સ્નેહમુદ્રામાંના એકજ 'સ્નેહ નિદાન' નામના કાવ્યના ભાષ્ય રૂપે–અપ્રતિમ અને અપ્રમેય ભાષ્ય રૂપે–અર્પિત થયો. માયા ને કૃતક પતિપત્નીના નિરાંત અને સૂક્ષ્મ ભેદભાવ તે દાખવી રહ્યો. સાધુ લોક અને સંસારી જનોના વર્ગભેદ છૂટી કરવા વડે તે આંકી ગયો. ગુજરાતના સંસારની વાડીમાં સ્નેહની અપૂર્વ સૌરભ પ્રસરી રહી–અદ્ભુત સેવા અંતમાં કરુણા ભરી જણાય.

આ પછી કલાપી પ્રથમ અને મનોરમ્ય પત્ની અને સ્નેહરાજ્યના મધુમધુરા ભાવો તેમણે આજ ભાવની પુષ્ટિ અર્થે યોજ્યા. "પ્રેમમાં બધી નીતિ સમાઇ જાય છે." 'હૃદયના મધુર સંબંધ સાથે શરીરનો સ્થૂળ સબંધ પણ પુણ્યતમ બને છે." એ સ્નેહમીમાંસાના સૂત્રો તેમણે આપ્યા. સાથે ય સ્વપ્ન ને લગ્નના અનન્ય વિહારમાં અદ્ભુત રમણા રમતી જલાશ્રિત ને ગયું –

અરે! પ્રીતિ એ તો જગત પરનું જીવન ઠર્યું,
દઈ પ્રીતિ કે કી કયમ કરી બને પત્થર થવું?
દિસે મ્હાંડોમાં એ પ્રણયમય કોઈ, રસિકતા,
નહું જેવા થાવા જગત સઘળું યત્ન કરતું.

* * *

જુનાં પુષ્પો, વેલી, કુદરત તણાં સૌ સ્નહદોઃ—

પરંતુ, ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિમાં ઉત્કૃષ્ટ નીતિજ હોઇ શકે છે, એ નરસિંહમીરાંના પુણ્યપુરા
ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિમાં ઉપર્યુક્ત ભાવવાહી વાક્ય યોજાયું. ને તેની ઉપયોગિતા નિજ ટૂંકા જીવન
સ્પર્શને સાચી કલાપીનું અનુભવાઈ—આરંભ પૂરતીજ અનુભવાઇ. ધર્મ ને પ્રીતિની, દામ્પત્યસ્નેહ ને લગ્નભાવ
રાજવીસંસારંભમાં અનુભવાઈ—આરંભ પૂરતીજ અનુભવાઇ. ધર્મ ને પ્રીતિની, દામ્પત્યસ્નેહ ને લગ્નભાવ
કુદરત સ્થાપ. એ પ્રબંધ અકાળે જ આથમ્યો! બાકી 'માલા અને મુદ્રિકા' દ્વારા તેમણે કાન્તા
કેદરથી મુક્ત કરી કેથરને મ્હોંયે જ કબૂલાવ્યું કે એની કને સર્વકાંઈ કાન્તાને અર્પવાનું
ફેગ એકજ વસ્તુ ન હતી, અને તે સ્નેહ જઃ લગ્નભાવનું મૂળ જઃ અને આમ થતાં કે
કાન્તાનો ડર છોડ્યોઃ અને પોતાથી સવિશેષ ઉચ્ચ, સવિશેષ શુદ્ધ ને ઉદાર—કેવળ સ
સાત્વિક—એવા સ્નેહભીના કાન્તની સાથે કાન્તાના આત્માની નિર્મળી સુવાસ સંયોજાઈ. 'મા
ને મુદ્રિકા' કેવળ સ્નેહગીતા જ છે—દેવલોકે જાણે થયેલ મૃત્યુલોકનાં બે માનવની ભવ્ય લગ્ન
જ છેઃ જ્યારે કેકારવ નિજ પાંખ્યો જગતની સીમાઓ સાથે ઘસાતી હોય એવા ઊડતા આ
કરુણ-મધુર ટહુકાર છે.

ગોવર્ધનરામ અને સુરસિંહજીના રસભંડાર મીણી રા. લલિતનું સુકોમળ હૈયું રસ
બન્યું, ને એજ લગ્નગીતને વધાવી 'ગૂઢભાવ, કોમલતા, લાલિત્ય ને લાડ' વડે તેમણે ગુર્જર
ફૂલ્યોમાં દામ્પત્યભાવનું સુમધુર દર્શન કરાવ્યું. 'અનેરી આશા' સાથે તેમણે લગ્નશુદ્ધિ
દેશનો દિગ્વિજય અવંસબે છે એમ સમજી 'પ્રિય જન્મભૂમિનું જય મંગળ' ગાયું. દલપત
'ધીરે ધીરે' ની વ્યંજના વડે લલિતે 'સત્વર' વધવા—જગદુદ્ધાર કરવા—સૂચવ્યું:—

ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે ધીરે,
ધીરે જીવનસિતાર મધુઝણુઝે ધીરે ધીરે,
ધીરી તરાઓ વ્હાલાં! રસ જમાવો ધીરે, ધીરેઃ—
સ્નેહના તરંગ શાન્તિજ્વાલ ઝીલો ધીરે ધીરે,
ધીરી તરાઓ જગતને જગાવો ધીરે ધીરે.
મધુ—માસે આંખેઆંખ ઝીલો ધીરે ધીરે,
દેવ જગતને ઝુલાવો ધીરે ધીરે.
મનુષ્ય રોમેરોમ ઝીલો ધીરે ધીરે,
આજ પાને રસ ઝીલાવો ધીરે ધીરે.
રોમપાંખ્ય ઝીલો ધીરે ધીરે,
આત્માનને ઉડાવો ધીરે ધીરે.
જોઈ ધીરે, ગાઓ, ઘુમો, ધીરે ધીરે.
જય જયનાથ જય ગાજઓ ધીરે.

રવીન્દ્ર ઠાકુરના Conjugal Love નું
દમ્પતી. આપું ય પ્રશ્નોપનિષદ એક રીતે
Regeneration નાંજ બાવો ઠેલી રહે છે. અને તે
વેશકાનેજ સ્વયે નર્જે છે.

વસન્તોત્સવે તે પછી દિશા બદલી—પરંતુ એજ સુકોમળ ભાવનાના ઉચ્ચતર ખિલાવને અર્થેજ. સૌભાગ્યચન્દ્ર ને વિલાસનું યુગ્મ; સરસ્વતીચન્દ્ર ને કુમુદસુન્દરીના આશ્લેષ માન્યા સમું જ, તેણે સંસારમા યોજ્યું: ને ગાયું કે 'દેહલગ્નની વિધવાને પ્રેમલગ્ન સમ શુચિત્વ નથી.' કેવળ વંચનાલગ્ન—કૃત્રિમલગ્નને આ પ્રમાણે તિરસ્કાર્યું એટલું જ નહિ, પરંતુ 'પ્રેમ એટલે પ્રાણની પરમ 'ચેતના' નામક વિશ્વવિશુદ્ધ ભાવ ઉમેરી તેને વધારે મંનિદ કીધું'—વધારે શિવન્ય ભણી વહતું કીધુ.

આ પછી સાહિત્યકારમાં 'ઇન્દુ' ઉગ્યો. અને તે કાન્ત લગ્નની મહાદીક્ષાનાં અણમૂલાં સત્યોની ગુજરાતે ઝાંખી કીધી:—

પતિએ પત્નીવ્રત લેવું,
ને પત્નીએ પતિવ્રત લેવું:
એવાં પરસ્પરની પુણ્ય પ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન
મંગલતાની માર્તંડરાજ
ને સુધાભરી શશીલેખા સમી
પુણ્યસુન્દરીની બે તેજકલાઓ
અન્યોન્યને અનુનાદ ને ગૌરવે:
આત્માના ઓજસ ને શરીરનાં સૌન્દર્ય
વિરમાવે ને વિકસાવે:

અન્ધકારની ગુફાઓ અખંડ અજવાળે:
સંસારમા સ્નેહના સ્વર્ગ સરજાવે:
એકબીજાની સફળતા સધાવે:
અને કલ્યાણપંથની પ્રેરણાઓ સમાં
પરસ્પરને પ્રભુતામા પ્રેરે:
એ લગ્નવ્રતની મહાદીક્ષા.
રાજ્ય અને સંસારના પથ કરતા
એ ભાર જૂના છે જગતમા.

ઋક્, અને સામ, દ્યૌ અને પૃથિવી, મન અને વાક્ સમી 'સર્જનજૂના' પતિપત્નીની ભાવનાનો નિર્દેશ સરસ્વતીચન્દ્ર દ્વારા થયા પછી ઉપવી 'રાજ્ય ને સંસારના પથ કરતા' જૂની ભાવના ભવ્યદિવ્ય લગ્નોત્સવભર્યાં આ નાટકમા ગવાઈ. પરંતુ આટલાથીજ એ રસિક ઉલ્લાસવતી સૃષ્ટિનો સરજનહાર—ગુજરાતના પરમ આશાવાદી અને દૂરગામી કલ્પનાશક્તિથી ભરેલ કવિ—સંતોષાયો નહિ. પરંતુ આ ભાવનાને આથી પણ સવિશેષ સૂક્ષ્મત્વતા અર્પી શક્યો. 'જયા અને જયંત' દ્વારા પ્રેમમય નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની બાંગ તેણે પૂકારી ને ગાયું કે:—

જ્યા જ્યાં આત્મા, ત્યા ત્યા શરીર
નથી એવું કોઇ બ્રહ્માંડમીમાંસાનું ન્યાયસત્ર.

'સ્નેહ એટલે દેહવાસના નહિ. પરંતુ તેનાથી પર કાંઈક નિર્મળી આત્મભાવના. સ્નેહયોગ દેહયોગમાં પરિણમવો જ જોઈએ એવી કાંઈ કુદરતી આવશ્યકતા નથી.'

" It is an ever fixed mark
That looks on Tempests, is never shaken.
Whose worth is unknown. although his height be taken,
Love is not . Time's fool... ... ...
Love alters not with his brief hours and weeks,
But bears it out even to the edge of doom.

પ્રકૃતિં પુગ' નૈવ વિકૃનાતિ ઉભાવપિ

'પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ' વડે પ્રેમને 'આત્માનો વિકાસ' અને 'જીવન પ્રકાશ' સ્થાપી રા. કવિએ એ પ્રેમભીનાં પાત્રોને મુખે કહેવાડ્યું છે; "ધરાઈને જોયાં રાજમહેલોમાંનાં સુખનાં સ્વપ્નાં."

પ્રસંગ એવો છે કે એક પાસ કાશીરાજ રાજરાણીની નિમંત્રણપત્રિકાને માન આપી રાજકુંવરી જયાને પરણવા પધાર્યાં છે. જયા–પ્રેમમય નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી જયા–એ તીર્થરાજવીને પ્રણામ કહાવી, પોતા વતી ક્ષમા મંગાવી, દેવનિવાસોમાં ઉતરી પડે છે: જયા ને જયંતનો ત્યાંહીનો સંવાદ મનોહારી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આખ્યાય આ નાટકનો તંતુ–રસિક સુકોમળ તંતુ–તે આજ છે:

જયંત કહે છે: જયા! વિચારજે, વિમાસવું ન પડે.
વર્તમાન એવો વાવ
કે ભવિષ્ય સારું ઉગે.

જયા:— બોલે,–બોલે છે ગિરિઓમાં મોર,
ટેલક ટહુકા કરે;
મ્હારે અંતર ઉછળે અંકોર,
જીવન ઝોલે ચ્હડે.

જયંત:— નથી જીવનનો બોલ જયા! એ
નથી ટહુકા એ આત્મનનો;
નથી ઉરઝરણાં. એ ભ્રમરમણાં;
એ ઘોર ધ્વનિ કંઇ વનજનનો.

જયા:— બોલે–બોલે છે શિખરોમાં દેવ,
દેવીઓ હાસ્યે હસે;
મ્હારા આયુષ્યનો અવશેષ
શિખરે ને વગડે વસે.

જયંત:— નથી જગતનો મંત્ર જયા! એ,
નથી નોતરૂં એ અમરોનું,
નથી પ્રભુપ્રેરણા, એ સદ્ભ્રમણા;
એ ઇન્દ્રજાળ કંઈ અસુરોનું.

જયા:— બોલે–બોલે છે ગિરિઓમાં મોર.
ટેલક ટહુકા કરે;
મ્હારે અંતર ઉછળે અંકોર,
જીવન ઝોલે ચ્હડે.

જયા જાય છે: જયંત આશીષ દે છે, 'જા, સુખી થા સદા:' અને ઉચ્ચારે છે કે: 'પણ ફરી જાય, જયા, જયંતના જીવનમાંથી તું.' જયા જયંત પુનઃ મળે છે, ને રાજગુરુના દીક્ષા ... છે: ત્યાં જયંત જયાને કહે છે:—

પતિઓની કામઠી મથું છું ઘડવા,
ને વીણાઓ ઘડ પત્નીઓની.

"Marriage between persons of full development" અને તેમ થતાં જ અક્ષય અને અનન્ય હોઈ શકે: અને એજ દ્વારા દેશકલ્યાણની મહાભાવના સબળ થઈ રહે. અને તેથીજ જયા કહે છે.—

જયંત! ત્હારી હાકલ વાગી,
ને આજથી ફિરો જાણ્યો મેં
સુન્દરીઓના કલ્યાણનો બાણુ.

* * * *

આ મહમા કામધેનુઓ ઉછેરીશ.
એ કામધેનુઓ નરલોકને ધવરાવશે,
ને માનવીના દેવ ઉછેરશે.

સ્ત્રીકેળવણી, સૌભાગ્ય, સ્ત્રીસન્માન, ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારની તેમના કલ્યાણની જ્યાં જ્યાં, જેટલી જેટલી, પ્રવૃત્તિ ને પ્રગતિ આદરાયલી જોવાય છે, ત્યાં ત્યાં, તેટલી કક્ષામાં મારી ય પ્રજાકીય સંભાવના અનેરૂ ઉત્થાન ભોગવતી દૃષ્ટિએ પડે છે. 'સુન્દરીઓના કલ્યાણનો બાણુ' ઉઠે જ રાષ્ટ્રકલ્યાણ સંભવી શકે—જગત્ કલ્યાણ હોઇ શકે—એ ભાવ અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં ઉચ્ચારાયો છે:

જયા કુમારીની આ ભવ્ય સ્થિતિ જોઇ તેની માતા ય ભાખે છે કે:

કુંવરી તો મ્હારી લોકમાતા થઈ!
સિંહાસનને પરણવા કરતા મઇ માડકો
—આવડે તો તો— મેં ગણ્યો સારો.

રાજરાણીને લાગે છે—ચોક્કસ રીતે અનુભવે છે કે એક સમે તેને રાજસિંહાસનનો મોહ હતો. એક સમે કાશીરાજ તેનું મૃગજલ હતો. આજ તે મોહ મૃગજલ ભાગે છે. પ્રેમની અનન્ય જ્યોતિ તેને ઉરમાંહ્ય પ્રકાશે છે. જયંતની ગમવાડી ને જયાની સીતાવાડી, તે નીરખે છે. અને પુત્રીને 'જગન્માતા'ની ઉચ્ચતમ સ્થિતિમાં પ્રકાશતી જોઇ નવીન સ્મૃતિ તેને લાધે છે અને તે કારણે તે ઉપરનાં વચન—ઉરના સ્નેહોચ્ચ અભિલાષ ઝાખતી રહે છે. શેક્સ્પીઅરે કથેલ—

Let me not to the marriage of true minds
Admit impediments એ અહીં સાર્થ થાય છે. (અપૂર્ણ.)

વેદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

—અથવા—

દાશરાજ્ઞ વિગ્રહ.

[ગતાંક પૃ. ૧૦૭ થી અનુસંધાન]

૧૦ દિવોદાસ અથવા સુદાસનું કુળ અથવા જાતિ.

ઋગ્વેદ (૧-૩૧-૧, ૩, ૪, ૧૬) માં અંગિરાગોત્રના ઋષિ હિરણ્યસ્તૂપે અગ્નિની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે-'અગ્નિ પ્રથમ અંગિરાને, પછી વિવસ્વાનને, પછી મનુને, પછી પુરૂરવાને અને ત્યાર પછી યયાતિને પ્રાપ્ત થયો. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળના દ્રષ્ટા ભરદ્વાજ ઋષિ છે; તેઓ અંગિરાગોત્રના હતા, અને તેઓએ ભરતવંશી રાજાઓનું યશોગાન કર્યું છે. (ઋ. ૬-૧૬-૪,૫.) સામવેદના પંચવિંશ બ્રાહ્મણ (૧૫-૩-૭) અને કાઠક સંહિતા (૨૧-૧૦) ઉપરથી જણાય છે કે ભરદ્વાજ ઋષિ દિવોદાસ અને તેના પુત્ર પ્રતર્દનના પુરોહિત હતા. મંડળ ૩ માં વિશ્વામિત્ર ઋષિએ અને મંડળ ૭ માં વસિષ્ઠ ઋષિએ સુદાસ રાજાનું ભરતો સાથે વર્ણન કર્યું છે; તે ઉપરથી તે ભરતકુળનો હતો, એમ નિષ્પન્ન થાય છે. મંડળ ૬ (સૂક્ત ૧૬, મંત્ર ૧૯) માં ભરદ્વાજ ઋષિએ દિવોદાસના અગ્નિને ભારતાગ્નિ કહ્યો છે, તે ઉપરથી પણ ઉપરના અનુમાનને નિર્ણયકારક પુષ્ટિ મળે છે. તે સર્વનો સમાહારાર્થ એ થાય છે કેઃ—

૧ વૈવસ્વત મનુની પહેલાં સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં અથવા આર્યાવર્ત્તમાં પ્રથમ અંગિરાઓનું રાજ્ય હતું.

૨ ત્યાર પછી વૈવસ્વત મનુનું સામ્રાજ્ય થયું; તેના વંશમાં પુરૂરવા અને યયાતિ રાજાઓ થયા.

૩ દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતકુલોત્પન્ન હતા. ભરતકુલના પુરોહિતપણાનું કામ અંગિરાગોત્રના ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ ઋષિઓ કરતા હતા.

તેમ છતાં 'વૈદિક ઇન્ડિઅ'નો કર્તા મેકડોનલ તેમજ જર્મન પ્રોફેસર ગેલ્ડનરની એવી માન્યતા છે કે, ભરતવંશની તૃત્સુ નામની એક શાખા હતી અને દિવોદાસ અને સુદાસ તે શાખાના વંશજો હતા.

ત્યારે બીજા હાથ તરફ ઓલ્ડન બર્ગ એમ માને છે કે તૃત્સુઓ, દિવોદાસ અને સુદાસનું પુરોહિતપણું કરતા હતા, એટલે વસિષ્ઠો જ તૃત્સુઓ હતા. ઋગ્વેદના એક મંત્ર (મંડળ ૭-૩૩-૬) માં 'ભરતો શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયા અને વસિષ્ઠ ઋષિ તેના પુરોહિત થયા, ત્યાર પછી તૃત્સુઓની પ્રજા આબાદ થવા લાગી,૦ એમ કહ્યું છે; તે ઉપરથી શોધે એવી કલ્પના કરી છે કે.

---

० दण्डा इव गोअजनास आसन। परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ॥
अभवच्च पुरएता वसिष्ठ। आदित् तृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥

સુદાસે ભરતોનો પરાજય કર્યો હતો, અને તેથી સુદાસ ભરતવંશનો ન હતો, પણ તેઓનો શત્રુ હતો. જર્મન વિદ્વાન હિલ્લે બ્રાંટ પણ એમ માને છે કે તૃત્સુઓ અને ભરતો–એ બન્ને જુદી જુદી જ જાતિઓ હતી. સુદાસ અને ભરતો તૃત્સુઓની ઉપર ચડાઇ લઈ ગયા હતા; ત્યાર પછી તે બે પક્ષો વચ્ચે સલાહ થઈ હતી.÷

એ રીતે પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં એટલો બધો મતભેદ છે, એટલું જ નહિ પણ આ દેશના વિદ્વાનોમાં પણ તે વિષે તેટલો જ મતભેદ છે. શ્રીયુત નલિનીકુમાર દત્ત દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશી હોવાનું સ્વીકારે છે.+ પરંતુ 'એપિક ઇન્ડિયા'ના કર્તા રા. ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્યે સૂર્યચંદ્રવંશી રાજાઓ વિષે વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર નામના મરેઠી માસિકપત્ર (જુલાઈ, ઈ. સ. ૧૯૧૫. પૃ. ૨૫૭, ૨૬૭)મા એક ગવેષણા પૂર્વક લેખ પ્રકટ કર્યો છે. તે લેખમા તેમજ 'મહાભારતનો ઉપસંહાર' નામના મરેઠી પુસ્તક (પૃ. ૧૩૦–૧૫૭)મા તે વિષે સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે. ડૉક્ટર ગ્રીયર્સને હિંદુસ્થાનમા વપરાતી ભાષાઓનું સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન કરી એવી કલ્પના કરી છે કે–હિંદુસ્થાનમાં જૂદે જૂદે સમયે આર્યજાતિનાં બે ટોળા પંજાબની સરહદ ઉપર થઈને દાખલ થયાં હતા. તે કલ્પનાને ટેકો આપી રા. વૈદ્ય કહે છે કે પ્રથમ જે ટોળું આવ્યું, તે સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોનું હતું. અને બીજું ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોનું હતું. દિવોદાસ સુદાસ ભરતવંશી હતા, એમ તો તેઓ સ્વીકારે છે; પરંતુ તે ભરતવંશનો મૂળપુરુષ દુષ્યન્તનો પુત્ર ભરત ન હતો, પણ સ્વાયંભુવ મનુના વંશમા થઇ ગયેલ નાભિરાજનો પુત્ર ભરત હતો. નાભિરાજાના પુત્ર ભરત ઉપરથી હિંદુસ્થાનનું ભારતવર્ષ નામ પડ્યું હતું. તેમજ મત્સ્યપુરાણમાં તો ખુદ મનુને જ ભારત કહ્યો છે. અને તે ઉપરથી આર્યાવર્તનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું લખ્યું છે.× તદુપરાન્ત યાસ્કાચાર્યે નિરુક્ત (૮–૧૩)મા ભારતી શબ્દનો અર્થ કરતા ભારત એટલે આદિત્ય અને ભારતી એટલે તેનું તેજ—એવો કર્યો છે. આ સઘળા વચનોને સાથે મૂકીને તેઓએ સ્વયંભુવ મનુનો પુત્ર સૂર્યવંશી હતો, અને તે કારણથી દિવોદાસ અને સુદાસ સૂર્યવંશી હતા, એવી કલ્પના કરી છે.

પરંતુ જે વૈદિક સાહિત્યમાંથી દિવોદાસ, સુદાસ અને ભરતનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સાહિત્યમાંથી કોઈ પણ સ્થળે સ્વાયંભુવ મનુનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. નિરુક્તમાંજે મનુને વિવસ્વાન (ઋ. ૮–૫૨–૧), વૈવસ્વત (અથર્વ. ૮–૧૦–૨૪), વિવસ્વાનનો પુત્ર (શતપથ. ૧૩–૪–૩–૨૭) અને સાવર્ણિ કહ્યો છે. કોઈ કોઈ સ્થળોએ તેને (નઃ પિતા) અમારો પિતા (ઋ. ૨–૩૩–૧૩) અને પિતા (૧૮ –૧૬) કહેવામા આવેલ છે; પરંતુ તે ઉપરથી પુરાણકથિત સ્વાયંભુવ મનુનું સૂચન થતું નથી. તેથી ઉલટું મંડળ ૧૦ (સૂક્ત ૬૩–૧)મા વિવસ્વાનના પુત્ર મનુને મનુષ્યનો પૂર્વજ કહ્યો છે, તે સાથે તેમાં નહુષ અને યયાતિ રાજાએનાં નામો જોવામા

÷ Vedic Index, vol. I, pp. 321–23.

+ The Arctic Home In The Rig-veda by N. K. Dutt, M. A. p. 24.

× મત્સ્ય પુરાણ અ. ૧૧૪ શ્લો. ૫.

આવે છે.+જે મંત્રમાં તેને પિતા કહ્યો છે, તેજ મંત્ર (૧-૮૦-૧૬) માં, ઇન્દ્રની પ્રથમ સ્તુતિ કરનાર અથર્વા હતો અને ત્યાર પછી મનુ થયો અને ત્યાર પછી દધીચિ ઋષિ થયા, એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે×

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-વૈદિક સાહિત્યમાં જે મનુનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વાયંભુવ મનુ નથી, પરતુ અથર્વા ઋષિની પછી થઇ ગયેલ ચંદ્રવંશી નહુષ અને યયાતિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર વૈવસ્વત મનુ છે. કોઇ પણ પુરાણમાં રામાયણમાં કે મહાભારતમાં સ્વાયંભુવ મનુના વંશજોને સૂર્યવંશી કહ્યા નથી. પરંતુ વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુના વંશજોને સૂર્યવંશી અને તેની પુત્રી ઇલા અથવા ઇડાના વંશજોને ચંદ્રવંશી કહ્યા છે. સ્વાયંભુવ મનુના વંશજ ભરતરાજાના નામ ઉપરથી આર્યાવર્તનું નામ ભારતવર્ષ પડયું હતું ખરૂં, પરંતુ તે ભરતરાજાના વંશજોને ભાગવતમાં પણ ભરતો કે ભારતો કહ્યા નથી, પણ પ્રિયવ્રત રાજાના વંશજો કહ્યા છે* નિરૂકતકારે ભારતી શબ્દનો અર્થ "સૂર્યનું તેજ" કર્યો છે, તે ભારતી શબ્દ ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૧૦ મા સૂક્તના ૮ મા મંત્રમાં આવે છે. તે પ્રસંગે મંત્રદ્રષ્ટા જમદગ્નિ ઋષિ સરસ્વતી, ઇલા અને ભારતી-એ ત્રણ દેવીઓની સ્તુતિ કરે છે. એટલે તે સ્થળે ભારતી શબ્દનો અર્થ સૂર્યનું તેજ સિવાય બીજો થઈ શકે તેમ નથી. વળી વાસ્તવિક રીતે યાસ્કાચાર્યે ભરતનો અર્થ "સૂર્ય" કર્યો નથી. પરંતુ ભારત (भा+रत) નો અર્થ સૂર્ય કર્યો છે. તે ઉપરથી ભરત જેની વ્યુત્પત્તિ भृ ધાતુ ઉપરથી છે, તેને અને ભારત (भा+रत) ને કંઈ સંબંધ રહેતો નથી. તેથી ઉલટું નિઘંટુ (૩-૧૮) માં ઋત્વિગ્ શબ્દના આઠ પર્યાયો આપ્યા છે, તેમાં **भरता:** અને **कुरव:** નાં નામો સાથે સાથે આપ્યાં છે.× તે ઉપરથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે ભરતો અને કુરુઓ નિકટના સંબંધીઓ હોવા જોઇએ. કુરુઓના ચંદ્રવંશીપણા વિષે કંઈ વિવાદ નથી, ત્યારે તેઓ નિકટ સંબંધીઓ ભરતો પણ તેજ વંશના હતા, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

તે સિવાય સુદાસને સૂર્યવંશી માનવામાં એક આપત્તિ આવે છે. પુરૂકુત્સ નામનો એક રાજા સુદાસનો સમકાલીન હતો અને શમ્બ નામના અનાર્ય રાજાની સાથેના યુદ્ધમાં તે પુરૂકુત્સ અને પુરૂઓ સુદાસની સાહાય્યમાં હતા. (ઋ. ૬-૨૦-૧૦ તથા ૧-૬૩-૭). શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩-૫-૮) માં તે પુરૂકુત્સને સૂર્યવંશી કહ્યો છે, અને, રા. વૈદ્ય તે હકીકતનો સ્વીકાર કરે છે. પુરૂકુત્સ

+ परायतो ये दिधिपन्त, आप्यं
मनुप्रीतासो जनिमा विवस्वतः।
ययातेर्थे नहुषस्य बर्हिषि देवा
आसते ते अधिब्रुवन्तु नः ॥

× यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत।
तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्नु स्वराज्यम् ॥

* श्रीमद् ભાગવત, સ્કંધ ૫, અ. ૧૫. શ્લો. ૧૬.

× भरताः, कुरवः, वाघतः, वृक्तबर्हिषः यतस्रुचः।
मरुतः, देवयवः इत्यष्टावृत्विग्नामानि ॥

માંધાતાનો પુત્ર હતો, એમ પૌરાણિક સાહિત્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે.* તે માંધાતા ચક્રવર્તી રાજા હતો.× તેથી પુરૂકુત્સનું રાજ્ય પણ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર હોવું જોઇએ. તે કારણથી પુરૂકુત્સ અને સુદાસ એક વંશના હોવાનો સંભવ નથી. પુરૂકુત્સની સાથે ઋગ્વેદમાં પુરૂઓનું નામ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી મેકડોનલ તેને અને તેના પુત્ર ત્રસદસ્યુને પુરૂઓનો રાજા માને છે.+ પરંતુ સાયણાચાર્યે તે તે સ્થળોએ પુરૂઓનો અર્થ મનુષ્યો કર્યો છે. તેમ છતાં કદાચ પુરૂઓનો અર્થ પુરૂજાતિના લોકો કરીએ તો પણ કોઇ પણ મંત્રમાંથી પુરૂકુત્સને કે તેના પુત્ર ત્રસદસ્યુને પુરૂઓનો રાજા માનવાની જરૂર પડતી નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અને રા. વૈદ્યે આ વિષયમા પોતપોતાના મતોનું સમર્થન કરવાને એટલી બધી સાધક બાધક દલીલો આપી છે કે સઘળી દલીલોનો અનુવાદ કરીને તેનો પ્રતિવાદ કરતાં અતિ વિસ્તાર થઈ જવાનો ભય રહે છે. તેમજ તેની પ્રસ્તુત વિષયમાં અપેક્ષા પણ રહેતી નથી. તેથી તે વિષે એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટમા ચર્ચા કરવાનું મુલતવી રાખી, અહિં તો એટલો જ ફલિતાર્થ દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે કે—દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશી હતા, એમ વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથીજ અનુમાન થાય છે; તે ભરત સ્વાયંભુવ મનુનો વંશ જ ન હતો, પણ વૈવસ્વત મનુનો વંશ જ હતો, અને તેથી દિવોદાસ અને સુદાસ ચંદ્રવંશી હતા.

૬૨ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધનો કાળ.

દિવોદાસ અને સુદાસ રાજાઓના રાજ્યની મર્યાદાની બાબતમા તેમજ તેઓના કુળની બાબતમાં વિદ્વાનોનો ગમે તેટલો મતભેદ હોવા છતા કેટલીક અગત્યની બાબતમા સઘળા એકમત થયા છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના ઐતિહાસિક કાળના કાળાનુક્રમમા જ એટલો બધો મતભેદ છે કે હજુ કેટલાક સુદાના બનાવોના કાળને માટે પણ છેવટને માટે નિર્ણય થયો નથી. ત્યારે પ્રાગૈતિહાસિક કાળના સંબંધમાં તો કંઈ પણ નિર્ણય થવાની આશા રાખવી, તે વૃથા છે. તો પણ એ તો સુનિશ્ચિત છે કે સુદાસનું દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ મહાભારતના યુદ્ધ પહેલા એટલા બધા સમય પૂર્વે થયું હતું કે મહાભારતની રચનાના કાળમા સામાન્યતઃ જનસમાજના સ્મરણમાંથી લુપ્ત થયું હતું; તેથી જ મહાભારત, રામાયણ કે પુરાણોમા તે વિષે કશો પ્રસંગ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. મહાભારતના યુદ્ધના કાળના સબંધમા પણ વિદ્વાનોમા પરસ્પર મહાભારતના જેવુંજ યુદ્ધ ચાલે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વેબરમાં છેવટ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ ને મહાભારતના યુદ્ધનો કાળ ઠરાવે છે. લો. બા. ગં. તિલક પણ તેજ મતને ટેકો આપે છે.* શ્રીયુત શ્રીશચંદ્ર વસુએ તે વિષે વિસ્તારપૂર્વક આલોચના કરીને ઇ. સ. પૂ. ૧૯૨૨ મા તે યુદ્ધ થયું હતું, એમ ઠરાવવાનો યત્ન કર્યો છે.× ત્યારે બીજી હાથ તરફ રા. વૈદ્યે અને રા. મોડકે ખુદ મહાભારતમાં આપેલી ગ્રહોની સ્થિતિ

* Matsya Purana. Panini office ed, vol. Appendix VI. Table I p. L. IV,

× વાલ્મીકિ રામાયણ ઉત્તરકાંડ, સર્ગ—૬૭.

+ Vedic Index, vol I. pp. 327–8 & 541–2.

* ગીતા રહસ્ય. ગુજરાતી ભાષાન્તર, પૃ. ૫૫૩.

× Matsya Purana, Panini office ed., Appendix II p. XXV.

ઉપરથી જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગણિત કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ વર્ષો પહેલાં એટલે આજથી ૫૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે તે યુદ્ધ થયું હતું, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.+ આપણી પરાપૂર્વથી લોકમાન્યતા પણ તેજ પ્રમાણે ચાલી આવે છે. દિવોદાસ યુધિષ્ઠિરથી ૨૦ મી પેઢી ઉપર થઇ ગયો છે. તે કાળમાં આજના કરતાં સરાસરી આયુર્માન વધારે હતું, એમાં તો કંઈ શક નથી. તેથી દરેક રાજાનો રાજ્યકાળ સરાસરી ૨૦ વર્ષને બદલે ૩૦ વર્ષનો ગણતાં ૨૦ રાજાનો રાજ્યકાળ ૬૦૦ વર્ષોનો થાય. તેમાં ૫૦૦૦ વર્ષો ઉમેરતાં આજથી લગભગ ૫૬૦૦ વર્ષો પહેલાં દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ થયું હશે, એમ અનુમાન થઇ શકે છે. તે વિષે બીજી રીતે તર્ક કરીએ તો એટલે દિવોદાસ અને સુદાસની કથા ઋગ્વેદમાં આવે છે, તેથી ઋગ્વેદની રચનાના કાળ ઉપરથી પણ અનુમાન કરીએ તો તેથી પણ તેજ પરિણામ આવે છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો વેદારંભ-કાળને માટે પણ ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ થી વધારે દૂર જઈ શકતા નથી. જર્મન પંડિત વેબર તો વધારેમાં વધારે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી જઇ શકે છે. ત્યારે મેક્ષમ્યુલર અને મેકડોનલ વેદ રચનાનો કાળાન્તર ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦૦થી ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ નો ઠરાવે છે. તો પણ પ્રોફેસર જેકોબી ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષ માને છે, ત્યારે સ્વ. લો. મા. તિલક ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષ સંહિતા રચનાનો કાળ અને ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ૧૪૦૦ બ્રાહ્મણ રચનાનો કાળ સિદ્ધ કરે છે.* અર્થાત્ ઋગ્વેદ સંહિતાનો છેવટમાં છેવટનો ભાગ ઇ. સ. પૂ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી આશરે ૫૦૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયે હતો, એમ તેઓની માન્યતા છે. પરંતુ ઋગ્વેદનું ૩ જું અને ૭ મું મંડળ જેમાં દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ વર્ણન છે, તે મંડળો પહેલા અને દશમા મંડળોની અપેક્ષા પ્રાચીનતર માનવામાં આવે છે. તેથી પહેલું અને દશમું મંડળ રચાયા પહેલાં ત્રીજું અને સાતમું મંડળ ૫૦૦ અથવા ૬૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયું હશે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. અને તે હિસાબે પણ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધ આજથી ૫૬૦૦ વર્ષો પહેલાં થયું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે

(અપૂર્ણ.)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

+ મહાભારતનો ઉપસંહાર (મરેઠી), પૃ. ૮૦-૧૧૯

* The Age of Shankar by T. S. Narayan Shastri, B. A. B. L. Appendix II, pp. 22-24.

કોઈ કહેશો એ શા વિચાર કરતી હશે?

આઠ વર્ષની એ કુમળી બાલિકા હતી,

વસન્તઋતુના પવનની લહરી માથે તેના ન્હાના ચણિયાનો આછો ઘેર ગમત કરતો ક્રીડતો હતો

ઘરની બારીએ ટાંગેલા પાંજરામાંના કિલકિલાટ કરતા પોપટની હામે પોતાની ન્હાની આતુર આંખે તે જોઇ રહી હતી અને કવચિત્, કવચિત્ એ મુગ્ધ અને આતુર મુખપર હાસ્યના કિરણ ફુટતા.

એવે ઘરની બારીપાસેના રસ્તાપર એક વરઘોડો નીકળ્યો

સૂર્યના પ્રકાશવન્ત કિરણોમા ઘોડાપર બિરાજેલા વરરાજાનો કસબી પોશાક અને દાસીને પહેરાવેલા ઘરેણા ઝગમગતા હતા.

વાજા અને શરણાઇના ગરબડાટભર્યા કઠોર સંગીત (1)મા પાછળ ગીત ગાતી સ્ત્રીઓનો અવાજ ભળી જઇ પવનની લહરી માથે દૂર ઘસડાઇ અદૃશ્ય થઇ જતો હતો

પોપટની સાથે વાતો કરવી છોડી દઇ વરઘોડો જોવા તે બારીએ આવી

આશ્ચર્ય અને હર્ષભર્યા નયને તે રસ્તાપર જોતી હતી, હેના ન્હાના મૃદુ ઓષ્ઠપર ઉત્સુકતા ચમકતી

વરઘોડો તો ક્યારનો યે જતો રહ્યો હતો છતા બારીને અઢેલી પોતાની ન્હાની કોમળ આગળી હડપચીએ નાખી બારીપાસે પડેલ ગુલાબના ફુલ હામે એકીટશે જોઇ રહી તે ઉંડા વિચારમા પડી હતી,

પોપટ એને ક્યારનો બોલાવ બોલાવ કરતો હતો તેનુ યે હેને ભાન ન હતુ

કોઇ કહેશો એ શા વિચાર કરતી હશે?

×   ×   ×   ×   ×   ×

પંદરમુ વર્ષ હજુ એને હમણા જ બેઠુ હતુ

લગ્નપછીની આ પહેલી રાત્રિએ ઓરડાની અટારીએ તે કોની વાટ જોતી બેઠી હતી?

હેના મ્હોંપર લજ્જા અને ભયમિશ્રિત પ્રેમની રેખાઓ હતી અને એમા ક્યા ક્યા ઉલ્લાસના આછા રંગ મંડાયલા જણાતા

મદમસ્તીની આછેરી છોળો હૃદયમા ઉડતી તેના ભાવ સુરેખ કપોલપર આલેખાતા હતા, પણ એની અસરથી હજુ હૃદય ઉભરાયુ નહોતુ

વિસ્મયભર્યા લજ્જાળુ નવોઢાના નયન કંઇ કંઇ વિચારે ઘડી ઘડી ભૂમિ તરફ ઢળતા હતા

અગાસી આગળ નિરાંત હતી ત્હોયે એ શામાટે સંકોચાઇને બેઠી હતી?

કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ નિઃશબ્દ અને શાન્ત હતી, છતા એ શાન્તિનો ભંગ કરવાનો પોતાનો અધિકાર હોય એમ, પવન ઝાડના પાંદડાઓને મનાવી વખતો વખત ગરબડાટ મચાવી મૂકતો

ગૃહના ઝાંખા દીપકના પ્રકાશમાંયે એનાં આભૂષણો આછું આછું ચમકતાં.

તે સ્થિર બેઠી હતી. ત્હોયે ત્હેના લાંબા કાળા વાળ પવનની લહરીમાં કટિમેખલા સાથે રમવાની છૂટ લેતા હતા; કારણ કે તાજાં ફૂલોની મઘમઘતી વેણીનાં ઢીલાં બંધન સિવાય ત્હેમને યથેચ્છ વિહરતાં બીજું કાંઇ અટકાવે એમ નહોતું.

સંકોચાયેલાં ઢીંચણપર કોણી અઢેલી કમળસરખી હથેલીપર મુખ ટેકવી, પાસેના હાથીદાંતની નકશીવાળા અબનૂસના નાજુક બાજઠપર મૂકેલા મિષ્ટાન્ન અને મુખવાસના રૂપાના થાળ તરફ એકી ટશે જોઇ રહી તે ઊંડા વિચારમાં પડી હતી.

પવનની એક ઝટકીએ આવી દીપક હોલવી નાંખ્યો તેનું યે ત્હેને ભાન નહોતું.

કોઇ કહેશો એ શા વિચાર કરતી હશે?

× × × × × ×

એની ઉમ્મર વીશથી વધારે ન હતી.

વિશાળ મંદિરના આરસના એકાન્ત પગથિયે જાણે ઢગલો થઇ પડી હોય એમ, એ બેઠી હતી.

એના અંતરે અંધકાર હતો અને એ અંધકારના કાળા પડછાયા, શૂન્ય ઉદાસીનતા–ઘોર નિરાશા રૂપે વદનપર પડ્યા હતા.

એને હાથે પગે કે ગળામાં સૌભાગ્યભૂષણ ન્હોતાં. સૌભાગ્ય કુંકુમ વિહોણા એના વિશાળ લલાટ પર ભયાનક પણ પવિત્ર તેજકિરણ ફૂટતાં.

શ્વેતવસ્ત્રમાં ઢંકાયલી એની દેહલતા, કરમાઇ–ચીમળાઇ–સૂકાઇ ગયેલી વનજ્યોત્સ્નાની ભયંકર યાદ આપતી. ફીકા થઇ ગયેલા એ અંગોપર મદમસ્તીની લાલીને સ્થળે શૂન્ય પવિત્રતાનાં ઓજસ્ ઓપતાં.

વસન્તના અનિલની લહરી તો હમેશની માફક વૃક્ષને વળગી રહેલી વેલીઓને અને છોડપરનાં પુષ્પોને સતાવતી તથા ઘાસ પર જામેલાં ઝાકળ બિન્દુઓને રંજાડતી અત્યારે પણ આવતી હતી; પણ તેની સાથે રમનારો કેશ કલાપ કે આછેરી ચુંદડીના છેડા–કોઇ પણ અત્યારે ન્હોતું. આથી સફેદ વસ્ત્રને અડીતાં અડીતાં અટકીને નિરાશ થયેલી લહરીઓ આગળ ચાલી જતી.

મૃત પતિના સ્મરણાવશેષ રૂપ બે વર્ષનું કુમળું બાળક આરસના પગથિયે બેઠું ફૂલની માળા વડે રમતું હતું.

ખભાપર ડોક નાખી દઇ,–મસ્તક ઢળી, પાસે પડેલા ધૂપદાનમાંની સળગતી અગરબત્તીમાંથી વાંકાચુંકા થઇ નીકળતા અને આછા થઇને પવિત્ર વાતાવરણમાં ભળી જતા સુગંધી ધુમાડા તરફ તે એકીટશે જોઇ રહી હતી; મુખપર વિષાદની છાયા હતી અને આંખોમાં આંસુની છાલક.

કુમળું બાળક રમત છોડી દઇ, આતુર આંખે ત્હેની સ્હામે જોઇ સાળુના છેડા પકડી–ખેંચીને ત્હેને બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું તેનુંયે ત્હેને ભાન ન્હોતું.

કોઇ કહેશો એ શા વિચાર કરતી હશે?

બચુભાઈ રાવત.

"એક ગ્રેજ્યુએટનો અનુભવ"

રમણ એક નવીન ગ્રેજ્યુએટ હતો. નાનપણથીજ એને ગ્રેજ્યુએટ થવાનો મોહ હતો, અને સ્કૂલ–કૉલેજ ને એનાં પુસ્તકો સિવાય બ્હારના જગતની એને કાંઇ ખબર ન્હોતી. તે એટલે સુધી કે લગ્ન પ્રસંગે સગાંવહાલાંઓમાં જવું પડે, ત્યારે તેને ગળે પ્રાણ આવતો. કારણ કે સગાંવહાલાં-ઓને તે ઓળખતો પણ નહિ. અને એટીકેટ મુજબ ઓળખતો નહિ હોય તેને ત્યાં લગ્નમાં જવાની શી જરૂર એમ તે દલીલ કરતો, છતાં પણ જ્યારે એની તર્કજ્ઞાનથી અજ્ઞાન માતા એને ફરમાણ કરતી ત્યારે એને જવું પડતું પણ એની સ્થિતિ દયાજનક એને થઇ પડતી. સિવાય એક એકાન્ત ખૂણો ખોળી બેસી રહેતો; નહિ કોઇની સાથે વાત કરવાનો કે ઓળખાણ કરવાનો.

પણ હવે તો એ બી. એ. પાસ થયો હતો. બે વર્ષ પણ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. સરકારી નોકરીમા એને સારી નોકરી પણ મળી હતી. હવે જ એની દૃષ્ટિએ જગત પહેલીવાર પડ્યું. જગત્‌માં રહી વેપારી દૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ, એ એને સમજાતું જતું હતું. પણ કૉલેજમા જે ઉચ્ચ ભાવનાઓનો એ સેવક અને પૂજક હતો તે ભાવનાઓનો વ્યવહારૂ જગતમાં ઝાઝો ઉપયોગ નથી એમ પણ એ ધીમે ધીમે માનવા લાગ્યો કોલેજમાં રહ્યો રહ્યો એ જગત્‌ને ફૂલબાગ શી માનતો. પણ હવે એને માલમ પડ્યું કે એ ફુલવાડીમા પણ ક્યાંક ક્યાંક કાંટા ખૂંચે એમ હતું–સર્પોના દંશ લાગે, એવો સંભવ પણે પણે હતો. કૉલેજમા પૈસા પૂજક એ ન્હોતો. કારણ કે ટેવો કંઇક ખર્ચાળ હતી પણ તે તો એના પિતા એને પૂરી પાડતા. હવે એને પૈસાની કિંમત અને જરૂર પણ જણાતી જતી હતી. ટુંકી આવકમા જમા ઉધારના બેઉ છેડા બરાબર મળી રહે, તથા કંઇક બચાવી શકે એ હેતુથી એણે ખરચમાં ઘટાડો કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. પણ તે નિશ્ચય માત્ર જ હતો–નિરર્થક ગયો. આમ કૉલેજનો જૂનો અને દુનીઆદારીનો નવો વિદ્યાર્થી દિવસો કાઢી રહ્યો હતો. તોયે એને ઝાઝું–દુઃખ ન્હોતું પડતું. પોતાને સુખી માનતો. પણ જે એને ખૂંચતું તે એજ હતું કે બધું આસપાસનું વાતાવરણ એને વ્યાપારી અને ઉચ્ચ ભાવનાહીન લાગતું.

આમ ને આમ બે વર્ષો વીતી ગયાં. નોકરીમા પણ હુશીઆરીને લીધે ઉંચી જગ્યાએ પ્રમોશન મળ્યું. હવે એને ડિસ્ટ્રીકટમાં ફરવાનું હતું. એની સાથે એક કારકુન તથા બે સિપાઇઓ જતા. એની માન્યતા એમ હતી કે ઑફીસર તરીકે મોભ્ભો સાચવવો હોય તો પોષાક જેમ અને તેમ અપ્રેડ રાખવો. એટલે એક હેટ ખરીદી. બાકી કૉલેજમા કોટ, પાટલુન, ટાઇ, કોલર તો તેઓ જ પહેરતા હતા. હવે આવકના જમા ઉધારના પાસા મેળવવા પડતા. એટલે કૉલેજના જેટલા સગવડદાર ન્હોતા મળતાં. એટલે કોઇક કોઇક વખત ફાટું પાટલુન અને સંકડ કોટ પહેરવા પડતો ! અને માથા પર હેટ લગાવતા. આમ એક વખત કારકુન સિપાઇઓના રસાલા સાથે ડિસ્ટ્રીકટ ફરવા નીકળ્યા. ઘેરથી સ્ટેશન પર જવા નીકળ્યા. કેમ વર્તવું તે માટે માતાએ તેને સૂચના આપી. સ્ટેશન પર જઇને

ટિકીટ લાવવા કારકુનને પૈસા આપ્યા. સરકાર તરફથી ગાડીભાડું બીજા વર્ગનું મળતું હતું વિચાર થતો કે બીજા વર્ગના ચાર ગણા પૈસા ખરચવા કરતાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરું તો પૈસાનો બચાવો ઘણો થાય. સ્હેજે રૂપીઆ બે રૂપીઆનો ફેર પડે. પણ પાછો બીજો વિચાર મોભ્ભાનો આવતો. ત્રીજા વર્ગમાં સિપાઇની તથા કારકુનની સાથે મુસાફરી કરવી, એને હીણપત જેવું લાગતું. વળી જ્યાં ઉતરે, ત્યાં પણ લેવા આવેલા ગામના લોકો ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાંથી એને ઉતરતા જુવે તો એનો મોભ્ભો-વજન, ખાટુ પડે નહિ, એમ એને લાગતું. એટલે ન છુટકે બીજા વર્ગમાં એ મુસાફરી કરતા. કારકુનને પણ બીજા વર્ગનું ભાડું સરકારમાંથી મળતું. પણ દુનીઆને સારી રીતે પીછાનનાર તે જગત્ ખાધેલો ઘરડો સરખો હતો. તેને કંઈ આવી હીણપત ન્હોતી. તે મુસાફરીનાં પૈસા બચાવી શકતો.

ગાડી આવી, અને ભાઈ—આપણા ગ્રેજ્યુએટ—સેકન્ડ કલાસના ડબ્બામાં ચઢી બેઠા. કારકુને આવીને ટિકીટ આપવા માંડી, પણ ટિકીટ પોતે સાચવવી તેમાં પણ મોભ્ભો અને હીણપતનો સવાલ આવ્યો. એટલે કારકુનને જ તે રાખવા કહ્યું. કારકુને જતાં જતાં કહ્યું:—

"સાહેબ, આપણે વાપી સ્ટેશને ઉતરવાનું છે. સ્ટેશન પર હું મળીશ." એમ કહી કારકુન, સિપાઇઓ સાથે ચાલતો થયો. ગાડી ઉપડી. એણે ગજવામાંથી એમર્સનના નિબંધોની પૉકેટ એડીશન કાઢી વાંચવા માંડી. ટ્રેન સુરતથી ઉપડેલી તે ઉદવાડા આવી પહોંચી. એટલે પોર્ટરે ઉદવાડા કરી બાંગ મારી, ત્યારે જ આ ભાઇનું ધ્યાન એમર્સન પરથી ઉદવાડા સ્ટેશન તરફ ગયું. ભાઇને એવું મનમાં ઠસી ગએલું કે ઉદવાડા તેજ વાપી—આ કારણથી સ્ટેશન પર ઉતરી પડયા. મોભ્ભાને લીધે કારકુન સિપાઈ ઉતર્યા છે કે નહિ તે ખબર કઢાય નહિ—એટલે બીજા વર્ગના ડબ્બા આગળ ઉભા ઉભા એમણે ગજવામાંથી સિગારેટ કાઢી પીવા માંડી. કારણકે એમાં પણ 'ચોક્કસ દરજ્જે' મોભ્ભો રહેલો હતો. નાનું સ્ટેશન એટલે ગાડી તો તરત ઉપડી, ને અદ્રશ્ય પણ થઇ ગઇ, છતાં સિપાઈ કે કારકુન કોઈ જણાયું નહિ. એટલે એમને શંકા ઉપજવા માંડી, "કેમ કોઇ દેખાયું નહિ? કારકુન ભૂલ્યો કે શું? ગામમાંથી કોઈ લેવા પણ કેમ નહિ આવ્યું, હમણાંજ એને વિષે રિપોર્ટ કરી મોકલું;" એવો વિચાર થયો. હવે પૂછવું પણ કોને? કોઇને પૂછવાનો વિચાર આવે તો તરતજ મોભ્ભાનો સવાલ આવી સમક્ષ ખડો થાય. આખરે કંઇક મોઢું કટાણું કરી પોર્ટરને પૂછયું "કેમ અલ્યા, વાપી સ્ટેશન આજ કની?" પોર્ટરે સાહેબને જોઇ કહ્યું, "ના સાહેબ. વાપી તે આવતું સ્ટેશન. આ તો ઉદવાડા છે." હવે આપણા ગ્રેજ્યુએટ—ઑફીસર સાહેબને માલમ પડયું ઉદવાડા તે વાપી નહિ.

હવે શું કરવું એ સવાલ હતો—ઘણો ભારી સવાલ હતો. પ્રેમાનંદના નામથી-ચાલતાં નાટકે પ્રેમાનંદના છે કે કેમ? એ સવાલ કરતાં પણ એ સવાલ ભારી હતો. ટાઇમ-ટેબલમાં જોયું તે બીજી ટ્રેન રાતના એક વાગે આવતી હતી. અત્યારે સાંજના ૭ થયા હતા. એટલે ભૂખ્યા એક વાગ્યા સુધી સ્ટેશનના બાંકપર પડી રહેવું પડે. હજી મોભ્ભો છોડવો કે કેમ, તે વિચાર સાહેબને થતો હતો. ભૂખ્યા પડી રહેવું કે મોભ્ભો છોડવો, એ બે સંજોગો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ જામી રહ્યું. સ્ટેશન માસ્તર પાસે જઇ પૂછવા જેટલો મોભ્ભો હાલ તરત તો છોડવો—એમ વિચાર થયો માસ્તરને પૂછયું કે બીજી ટ્રેન ક્યારે આવે છે? માસ્તરે રાતના એક વાગ્યાની ટ્રેન બતાવી. પણ તે તો બાપને ખબરજ હતી. ગ્રેજ્યુએટ સાહેબે બધા સંજોગો માસ્તર સાહેબને સમજાવ્યા. પોતે

બીજા વર્ગના ઉતારૂ, સરકારી નોકર છે, ને જરૂરી કામ છે; એ સઘળું સમજાવ્યું. માસ્તરે પણ હેડને માન આપી સાંભળ્યું. માસ્તરે કહ્યું કે હમણાં કલાકેકમાં ગુડ્સ ટ્રેન આવશે. બીજા વર્ગને બદલે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતી વખતે જેને મોજાંનો વિચાર આવતો, તેને ગુડસમાં જવાને મનમાં કેટલી ગડમથલ કરવી પડી હશે, તે તો વાચક કળી શકશે. આખરે ન છૂટકે મોભો છોડી ગુડસમાં જવાનો વિચાર નક્કી કર્યો, અને માસ્તરને જણાવ્યો; પણ માસ્તરે કહ્યું કે આ સ્ટેશનેથી કંઈ માલ લેવાનો નથી એટલે ગુડસ ટ્રેન અહીં થોભશે નહિ. ગ્રેજ્યુએટ ભાઈને વિચાર થયો કે રેલ્વેમાં જે માના આશીર્વાદ કામ લાગે છે તે વાપરવી. પૈસા આપવાનું કહેતાં ગુડસ ટ્રેન થોભાવવાનું સિગ્નલ માસ્તરે કબૂલ કર્યું.

ગુડસ ટ્રેન આવી. પણ સ્ટેશન પર ડાગીનાઓ જ્યાં પડી રહે છે ત્યાં ઉભી રહી. ઑફીસર સાહેબ તો ટ્રેન પ્લેટફોર્મપર આવશે એમ રાહ જોઈ મોભો સાચવી ઉભા રહ્યા. ગુડસ ટ્રેનના ગાર્ડે કોઈ ડાગીના નહિ જોયા એટલે ટ્રેન ઉપાડવા ડ્રાઇવરને સિગ્નલ આપ્યો. સાહેબના મનમાં કે પ્લેટફોર્મપર આવવા માટે ઉપડી છે. પણ ટ્રેન ત્યાં કંઈ આવી નહિ અને આગળ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. ગ્રેજ્યુએટ સાહેબે તો ભવાં ચઢાવવાં માંડ્યાં. પણ વિચાર થયો કે હવે તો ટ્રેન પાછી પહોંચી ગઈ હશે અને સાહેબને નહિ જોઈ કારકુન બિચારો શું વિચાર કરતો હશે સાહેબ પાછળ રહી ગયા કે આગળ ચાલ્યા ગયા. એટલે મોભો છોડયા વિના છૂટકો નહોતો—ગુડસ ટ્રેન તરફ દોડ્યા અને ડબ્બો પકડ્યો. વગર કામે ટ્રેન ઉભી રાખવી પડી હતી તેથી ગાર્ડ પણ ખીજવાયા જેવો થઈ રહ્યો હતો પણ કંઈ બોલે તે પહેલાં તો સાહેબ ડબ્બામાં ચઢી બેઠા અને બધા સંજોગો ગાર્ડને સમજાવ્યા. ગાર્ડ પણ ખુશમિજાજી હતો એટલે ગુસ્સો છોડી મૂછમાં ને મૂછમાં મલક્યો અને તેમના સંજોગને ખૂબ હસ્યો. કારકુન બિચારો સ્ટેશનપર કાગડોળે બીજી ટ્રેનની વાટ જોઈ રહ્યો હતો. ગુડસ ટ્રેનમાંથી ઑફીસર સાહેબ ઉતર્યા. મોભો કેટલો જળવાયો હતો તે તો કોણ જાણે! પણ સુભાગ્યે ટ્રેનનો વખત ચાલ્યો ગયો હતો એટલે ગામના લોકો કોઈ નહોતા. કારકુનને બધી હકીકત સમજાવી. પણ તે દિવસથી સાહેબે મોભો સાચવવાનું મોકૂફ રાખ્યું. એટલે હવે કોઈ દિવસ આવો હાસ્યનો બીજો સંજોગ આવ્યો નથી વાચકનું એટલું કમભાગ્ય. પણ બિચારા મોભેદાર ગ્રેજ્યુએટ ઑફીસરનું એટલું સદ્ભાગ્ય!

—મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.

ઈનામી હરિફાઈ.

અમારા ગયા અંકના ૮૭ મે પાને ગુજરાતી સંસારની વિચારશીલ, સુંદર, સૌથી સરસ વાર્તા માટે ખબર અપાઈ હતી. ચેતનના કેટલાક શુભેચ્છકોને એ મુદત ઓછી લાગવાથી તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરને બદલે તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર રાખવામાં આવી છે. તો તે મુદત અગાઉ હરીફાઈમાં ઉતરવા ઇચ્છનારે પોતાની વાર્તા આ પત્રની ઑફિસમાં મોકલી આપવી.

વાર્તા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ અને ચેતનના ચાર પાનાથી મોટી હોવી ન જોઈએ.

સૌથી ઉત્તમ વાર્તા લખનારને રૂ. ૧૦ નું ઇનામ આપવામાં આવશે.

ચેતનના તંત્રીઓનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે.

ઇનામી વાર્તાનો સર્વાધિકાર ચેતન પત્રને રહેશે.

હરિફાઈનું પરિણામ ચેતનમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

ટીકા અને ચર્ચા.

સાહિત્યના વિભાગના પ્રમુખના ભાષણની સમીક્ષાની સમીક્ષા.

જુલાઇના અંકમાં સાહિત્યના વિભાગમાં "ક્રિટિક" રા. રમણભાઇના ભાષણ પર સમીક્ષા લખી "સાહિત્ય" એટલે શું વગેરે વિષયો પર વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. રા. રમણભાઇના કેટલાક અભિપ્રાયો "વિષવત્‌વર્જ્ય" જણાય છે. અને કેટલાક "મૌક્તિક" સમાન ગણ્યા છે. આ સ્વીકારત્યાગ યોગ્ય રીતે થયો છે કે નહિ એ વિષય પરજ આખો લેખ લખી શકાય; પણ અહીં એ સમીક્ષાનીજ સમીક્ષા કરવાનો ઉદ્દેશ છે. તેથી એ વિષયો પર મુખ્ય ધ્યાન આપવાને બદલે સમસ્ત સમીક્ષા પરજ અહિં તો આપણે ધ્યાન આપીશું.

આવા વિષયમાં ટીકા એટલે શું? ટીકાકારનું જ્ઞાન કેટલું હોવું જોઇએ? સમર્થ ટીકા કરવાને માટે શી શી આવશ્યકતા છે વગેરે વગેરે, પ્રશ્નો...... સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯ મી સદીના સમર્થ ટીકાકાર "કાર્લાઇલ" આ વિષય ઉપર કંઇક પ્રકાશ આપી શકશે.

કોઇ પણ લેખકની સમીક્ષા કરતાં પહેલાં એનો શો ઉદ્દેશ હતો, એણે કયા સંજોગોમાં લખ્યું હતું, ક્યાં લગી એ ઉદ્દેશોમાં એ ફળીભૂત થયો હતો, વગેરેનું પ્રથમ ધ્યાન રાખવું જોઇએ; એના પ્રયત્નમાં આપણી તરંગવૃત્તિને નહિ પણ જનસમાજને ક્યાં લગી અનુકૂળ થઇ શક્યો હતો; એ પણ વિચારવું જોઇએ.

ટીકાકારમાં કેટલાક ગુણ હોવા જોઇએ. સમસ્ત સમાજનું અધ્યયન, લેખકની સાથે હિલમેળ, સારાસારનું કાંઇક જ્ઞાન, રસોદ્ધાનમાં ગ્રહણશક્તિ, અંતઃકરણની નિર્મળતા, નિષ્પક્ષપાતપણું, ન્યાયપ્રિયતા નહિ પણ લેખકના સંદેશ પહોંચાડનારની દૃષ્ટિ, વગેરે ગુણો હોય તોજ ટીકાકાર પોતાનો ધર્મ બરાબર બજાવે છે. પ્રથમ એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે "ક્રિટિક" પોતાથી બને તેટલા સચોટ પ્રયત્ન કરીને બને તેમ નિષ્પક્ષપાતપણું વગેરે જાળવવાને ઘણે અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ કંઇ નાનીસૂની વાત નથી; શૈલી ઘણે અંશે સરળ તો નહિ, કિંતુ મોહક છે. અને રસે ચાલતી. એમનો સદ્‌ભાવ સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રા. રમણભાઇ પ્રત્યે હિલસોજી પણ કેટલેક સ્થળે દેખીતી જ છે. એમની શૈલિમાં સામર્થ્યવાન સરળતા છે. એ સ્પષ્ટીકરણ સરસ રીતે થયું છે.

પણ "ક્રિટિક" દર્શાવેલા કેટલાક અભિપ્રાયો તો ખાસ કરીને એકદમ સ્વીકારાયજ નહિ. પ્રથમ "ક્રિટિક" રા. રમણભાઇના મંગળાચરણથીજ વાંધો લે છે. એમને એ વાક્ય "ટાઢું" અને પરોક્ષ, લાગે છે. હવે હું ધારું છું તે પ્રમાણે રા. રમણભાઇનો આ વાક્ય લખવામાં આ હેતુ હતો.

સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષની પાસેથી જુદી જુદી તરંગવૃત્તિવાળા મનુષ્યો જુદી જુદી આશા રાખે છે. (**बहुरत्ना वसुंधरा**) કેટલાક એમ ધારે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અને ઇતિહાસ આપશે, કેટલાક એમ ધારે કે હાલના સાહિત્યના ગુણ દોષની કંઇક પરીક્ષા કરી પોતાના વિચાર દર્શાવશે. સાહિત્યનો એક પંથ (School) ખોલવા કરતાં આ કારણોથી સારો છે, વગેરે વગેરે પ્રતિપાદન કરશે. આવા મનુષ્યોને આ "આશા અને અભિલાષા" નિરાશાજ ઉપજાવે. તેથી એમના આક્ષેપથી મુક્ત થવા એમના વિષયની સાહિત્યમાં ઉપયોગિતા એમને પ્રથમજ બતાવવી પડી, અને તેથીજ એમને આવી રીતે શરૂઆત કરવી પડી.

"ક્રિટિક" એમજ ધારે છે કે, રા. રમણભાઇમાં પાંડિત્યની જડતા આવી છે; અને પ્રેરણાની કોમળતા તો સાચે નષ્ટ થઈ છે. એમનો આક્ષેપ એવો છે કે રા. રમણભાઇની વાણીમાં "પ્રાબલ્ય અને પ્રોત્સાહન" જોઇએ. હવે આ ન હોય તો એમનાજ શબ્દોમાં......રા. રમણભાઇની વાણીમાં "સામર્થ્યવાન સરળતા" ક્યાંથી આવી? જો સામર્થ્યવાન સરળતામાં (જે સાહિત્ય પત્રના તંત્રી 'રસહીન' નથી.) "આકર્ષણ શક્તિ કે મોહકતા નથી" તો કઇ શૈલીમાં તે છે. તે ક્રિટિક જણાવ્યું નથી. શૈલિમાં હું ધારૂં છું તે પ્રમાણે બે જાતની આકર્ષણ શક્તિ હોય છે. ગંભીર વિષયોની ચર્ચા કરવા યોગ્ય ગંભીર શૈલિ અને પ્રેરણામય વિષયોને માટે કોમળ રસમય શૈલિ......રા. રમણભાઇમાં ક્રિટિકના કહેવા પ્રમાણે ક્વચિત્ ગાંભીર્ય છે. અને "રસહીનતા નથી." એટલે જે "રસમય" છે. એમણે એમ નથી કહ્યું કે, આ સ્થાને શૈલિનો અયોગ્ય ઉપયોગ થયો છે. કોમળ—શૈલિ જોઇએ ત્યાં પાંડિત્યમય રસહીન ગાંભીર્ય છે. વગેરે. પણ આખા ભાગની સમીક્ષા કરતા એમણે આ બંને પરસ્પર વિરોધી ગુણો દર્શાવ્યા છે તો બંને કેમ?

"ક્રિટિક" આગળ વધતા લખે છે કે વ્યાખ્યા આપવા પછી જાણે ભૂલી ગયા હોય તેમ રા. રમણભાઇએ પાછળથી વિજ્ઞાનના વિષયોનું પૂછડું વળગાડ્યું છે. "વ્યાખ્યા" પૂરી ક્યારે થાય, એ "ક્રિટિક" ભૂલી ગયા હોય એમ મને લાગે છે. અમુક વસ્તુ કે વિષય, અમુક વિષયમાં આવી જાય છે કે નહિ, તેનું ઉદાહરણ સાથે વર્ણન એ એક વ્યાખ્યાનો ભાગજ ગણાય અને એ સાધારણ રીતે જોતાં "ક્રિટિક" વ્યાખ્યા કહે છે તે આખા પછીજ લખાય છે. આ દૃષ્ટિએ જો "ક્રિટિક" જોશે તો .....એમની રસમય કલમને "ખાડો ખૂંચે" અનુભવ થયો તે કદાચ મિટ લાગશે.

રા. રમણભાઇના ઘણા વિચારો "મૌક્તિક" સમાન છે, પણ ગૂંથણીના અભાવને લીધે એમાં રસ પ્રોત્સાહક શક્યું નથી. એવો ક્રિટિકનો અભિપ્રાય છે. એના કારણ દર્શાવવાની અજબ સબળતા એમની કલમમાં છે, પણ એ કારણો સત્ય છે કે નહિ અને હોય તો કેટલે અંશે, એનો જવાબ રા. રમણભાઇજ આપી શકે એમ છે, તેથી એ વિષે વિવાદ નિરર્થક છે. કવિવર કાળિદાસના [illegible] "ક્રિટિક" હાથમાં લીધી, તેથી તેમને ઘણા વાચક ધન્યવાદ આપશે, એમ મારો તો અભિપ્રાય છે. જ્યાં એક વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. જો [illegible] તો તેનું [illegible] "ક્રિટિક" શી રીતે કરી શક્યા એ નવાઈ જેવું છે. "વ્યાખ્યા નું ભણ [illegible] પહોંચવું ગર્ભિત રીતે લેખક પોતેજ પાડ્યું." હોય તો એ સુસંગતતા નહિ?

રા. રમણભાઇની 'સુંદરતા અને અતિશયોક્તિના લક્ષણો.'

"Academicalism" એટલે શું?

સાહિત્યની વ્યાખ્યા સાહિત્યપરિષદમાં પંદર વર્ષ પછી પણ આપી શકાય, એ તો "ક્રિટિક" પોતે પણ કહે છે. ત્યારે અતિશાસ્ત્રીયત્વ જડ અથવા શુષ્ક શબ્દોમાં, તેમજ ફક્ત કેટલાક પંડિતોજ સમજી શકે એવી વ્યાખ્યા કરી હોય તોજ ગણાય. હવે એમના લેખમાં કયા રસિક જનને હાસ્યનો ચમત્કાર દેખાયો નથી ?

"આંકની ચોપડીઓ" સાહિત્યના વિષયમાં જ આવે એ શું હાસ્યરસનો આવિર્ભાવ નથી ?

૧ જુના વખતના પાંડિત્ય યુદ્ધોને "સાઠમારી"નું નામ આપનાર હાસ્યરસની પ્રેરણા નહિ તો બીજું શું ?

એક મૂકયા પછી આવતો લગભગ આખો ફકરો હાસ્યરસથી છલકાય છે. એ શું શુષ્કતા છે, જડતા છે, પાંડિત્ય પ્રદર્શન છે? ભગવાન મનુના જેવી " Law-giver "ની દૃષ્ટિ એને શાથી કહી શકાશે? " Law-giver " તો ઘણોજ ગંભીર અભિમાનથી છલકાતો હોય. તેનામાં આવી અજબ રીતે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરી શકિત કયાંથી હોય. રા. નરસિંહરાવના કોઇપણ આવા......(Technical) શાસ્ત્રીય વિષયોનું વિવેચન જોઇશું.

૨. તો સમજાવો કે ' અતિશાસ્ત્રીયતા " એટલે શું. હું એમ નથી કહેતો કે એ દોષ છે. લેખકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજાવવાનો હોય એવી શૈલી વાપરવાની જરૂર પડે છે અને રસ હંમેશ ન જળવાય. હું તો ધારૂં છું કે આ આક્ષેપમાંથી તો રા. રમણભાઈ "મુખ્યાંશે" નહિ પણ " સર્વાંશે " મુક્ત છે. " ઉછળતું અને કુદતું " વગેરે શબ્દ ઘટના ક્રિટિકને ગમી ગઈ હોય એમ લાગે છે. તે એની શુષ્કતાને લીધે કે પાંડિત્યને લીધે ? કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે, કેટલેક ઠેકાણે જે લેખ ઝળકતો તેની સમસ્ત ઝાંખી અસર (total effect) હંમેશાં સારી થતી નથી. પણ મને તો લાગે છે કે વાંચ્યા પછી આખા લેખની સારીજ અસર થાય છે. છેલ્લો તમામ સાહિત્યક્ષેત્રમાં શેનો શેનો પરિપાક થયો નથી તે સચોટ રીતે દર્શાવવા યોગ્ય છુટા છુટા નાના નાના ફકરાઓમાંજ આ લેખાયો છે.

૩. સાહિત્યની વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કરતાં રા. રમણભાઈની વ્યાખ્યા " ક્રિટિક " ને લુખ્ખી, સાંકડી ને એકપક્ષી લાગે છે. ખ્યાલ ટીકાકાર "સ્ટેરોટાઇપ્ડ ક્રુક" પણ રસહીન જ હોવા જોઇએ. કારણ કે એમની વ્યાખ્યા પણ લુખ્ખી જ " ક્રિટિક " ને લાગશે. પણ આ અફઘાનિસ્તાનના જમાનામાં કોઈ મહાન લેખકે આમ કહ્યું, માટે ખરૂં એવું કોઈ સ્વીકારશે નહિ. ગમે તેવો લેખક હોય તોપણ તેની ટીકા બેધડક થશે, છતાં કોઇપણ ટીકા નિર્બળ કારણ વાળી ન હોવી જોઇએ; તેથી આ ટીકા યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે કારણ સહિત તપાસીએ. "ક્રિટિક" ની લખવાની રીત તો ખરેખર " વૈદિક " સમાનજ લાગે છે. એમના આક્ષેપ સમજી રીતે દર્શાવેલા છે. રસનો તો જાણે " બર્યો બર્યો થાળ " કોઇક લેખક આને માટે લખે, છતાં વિચારવા યોગ્ય છે કે નહિ તે અહિં જોવાનું છે.

આ બાબતમાં પ્રથમ યાદ રાખવું જોઇએ કે વ્યાખ્યામાં સચોટતાનો મુખ્ય ગુણ હોવો જોઇએ. અતિ સંકુચિત કે અતિ વિસ્તૃત પણ રસમય વ્યાખ્યાને હવે કોઈ વ્યાખ્યા કહેશે નહિ. રા. રમણભાઇની વ્યાખ્યા એકપક્ષી લાગી છે અને " ક્રિટિક " પોતાની વ્યાખ્યા મૂકી છે. વ્યાખ્યા, નાનાં વાક્યોથી બનાઈ છે. હવે એ તો દેખીતુંજ છે કે બધાં વાક્યોના ગુણો બતાવે સાહિત્યની

એક વ્યાખ્યા "ક્રિટિક" કરી છે. પ્રથમ તો તે મોહક લાગે છે પણ જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તો જુદું જ લાગે છે સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં સાહિત્યને બદલે "કવિતા" શબ્દ મૂકીએ તો પણ બંધ બેસતુંજ આવશે "કવિતા" એટલે "સૌન્દર્યપૂજા", કવિતા એટલે સત્યશોધન; કવિતા એટલે માનવીના આજ લગીના હર્ષ શોકની ઉરકથા, કવિતા એટલે ભવિષ્યના આશાચિત્ર આલેખનાર અન્તર્દૃષ્ટિ વગેરે. ત્યારે શું "કવિતા" અને 'સાહિત્ય' એ શબ્દોનો એકજ અર્થ? રસની રેસમાં સત્યનો છેડ ટકી શક્યો નથી પસડાઈજ ગયો છે.

ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રના કેટલાક પુસ્તકોને સાહિત્યમાં મુકાય છે. સાહિત્યની આ વ્યાખ્યાથી એ બહાર જાય છે રા. રમણભાઈએ તેને બદલે "શિષ્ટ" શબ્દ વાપર્યો જેમાં એ આવી જાય છે. આવો "મર્મસ્પર્શી" શબ્દ વાપર્યો તે "ક્રિટિક" ને એકપક્ષી લાગ્યો? એ શબ્દમાંજ લેખકની મહત્તા અને વ્યાખ્યાની સંકોચતા જણાઇ આવે છે "સરસ્વતીચંદ્ર" અને Paradise Lost વગેરે .. પુસ્તકોને માત્ર શિષ્ટ ન કહેવાય. એ વાત ખરી, પણ શિષ્ટ નથી એમ પણ નજ કહેવાય, માત્ર એને પુસ્તકો મધ્યમાં આવી જાય છે "સાહિત્ય" એટલો વિસ્તૃત શબ્દ છે, કે દરેક સાહિત્યના પુસ્તકમાં મર્મજ્ઞતા નહિ તો નથી વિજ્ઞાનના વિષયોની અમુક જાતની ચર્ચા "સાહિત્ય" કહેવાય, છતાં એ "સર્વજ્ઞ" નથી "સર્વજ્ઞ' હોય કે ન હોય તો પણ એ "શિષ્ટ" તો હોવીજ જોઇએ

"ક્રિટિક"ને જેટલો પાંડિત્યપર તિરસ્કાર જણાય છે, તેટલોજ રા. રમણભાઇના ભાષણમાં દેખાય છે. "શિષ્ટતાનો આગ્રહ સાહિત્યના દર્શન માર્ગનો આગ્રહ છે એ ભૂલ છે" વળી "તેથી શિષ્ટતા માટેના આગ્રહમાં વૃથા પાંડિત્ય માર્ગનો આગ્રહ લેશમાત્ર રહેતો નથી" આવા ચોકખા શબ્દો લખ્યા છતાં રા. રમણભાઈ સાહિત્યના આચાર્ય પોતાને ગણે છે અને તેથી વિદ્વાની મતિપૂજા એમનામાં છે, આવો આક્ષેપ કેટલો અયોગ્ય છે? કોઇ પણ ટીકાકારે ન્યાયવૃત્તિ તો રાખવી જોઇએ અને મને લાગે છે કે કયાં તો "ક્રિટિક' રા. રમણભાઇનો આ ફકરો વાચવાનું ભૂલી ગયા છે, કે કયાં તો આ સ્થાને ન્યાયવૃત્તિ જાળવી શક્યા નથી.

અતિ પાંડિત્યની ઘેલછા રા. રમણભાઇએ પણ સ્વીકારી નથી, એ આ ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે. પણ વર્ડ્સ્વર્થ કે શેક્સપીયર આદ્ય લેખકોનું અધ્યયન કર્યું નહોતું, એ સર્વાંશે સત્ય નથી. શેક્સપીયરને માટે કહેવાય છે કે 'He knew little Latin' વગેરે પણ એના કેટલાક નાટકોનું મૂળ ઈટાલીની વાર્તાઓ તથા ત્યાંના લેખકોમાંથી નીકળે છે એમ ઘણા ટીકાકારો માને છે તે એનું જ્ઞાન નહિ તો બીજું શું? વર્ડ્સ્વર્થ "Lyrical Ballads"ની પ્રસ્તાવના લખતાં ડ્રાઇડન વગેરે ઘણાકનું જ્ઞાન બતાવે છે જો કે એ લેખકો પર એનો તિરસ્કાર હતો આદ્ય લેખકોના પરિચય વિષે વર્ડ્સ્વર્થનો તેમજ સર જોશુઆ રેનોલ્ડ્સનો શો અભિપ્રાય છે તે નીચેના ફકરા પરથી જણાશે

An accurate taste in poetry, and in all other arts, as Sir Joshua Reynolds has observed, is an acquired talent which can only be produced by thought and a long continued intercourse with the best models of composition

(Preface to the Lyrical Ballads)

"કવિતા વગેરે કળામાં ઉત્કૃષ્ટ રસજ્ઞાન વિચારથી અને મહાન લેખકોની કવિતા સાથે સારા પરિચયથીજ મેળવી શકાય છે, તે શકિત...સર્વથા નૈસર્ગિક નથી." આવી રીતે લેખકને વિદ્વત્તાની જરૂર નથીજ એમ એકદમ તો કહી નહિજ શકાય. એ વાત સત્ય છે કે કલ્પનાની પરમાવશ્યકતા છે. પણ કલ્પનાનેજ મદદ કરનારૂં આ ક્રિટિકના ઉપહાસયુક્ત "પાંડેત્ય." છે. કલ્પના ઉર્મિ વગેરેની જરૂર રા. રમણભાઇ......સ્વીકારે છે. "તેની બુદ્ધિ, શકિતમાં અથવા તેની ભાવોર્મિમાં મહત્ત્વ હોવું જોઇએ, કવિએ બીજાઓના વિચારોના જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વયંભુ હોવાં જોઇએ. કવિઓ, બીજાઓના વિચારોના જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વયંભુ ઉર્મિથી પ્રેરાઇને કાવ્ય રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે." પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખકને બંનેની આવશ્યકતા છે, એટલુંજ રા. રમણભાઇનું કહેવું છે. પાંડિત્યને અને ઉર્મિને "તેમજ" શબ્દથી સમાન પદ આપ્યું એ માની શકાય એમ નથી.

આવા ગ્રંથકારના જેટલાજ આત્મપ્રભાવવાળા ગણાવેલા લેખકોમાં રા. ન્હાનાલાલ અને રા. કનૈયાલાલને ગણ્યા છે. એ બંને ગુજરાતનાજ છે. આપણાજ છે. એટલે આપણી પૂજ્ય બુદ્ધિ એમને માટે જ છે. છતાં એમને વ્યાસ વગેરેની સમાન કક્ષામાં મૂકનારને ભાગ્યેજ કોઇ સંમત થશે. પૂજ્ય બુદ્ધિની જરૂર છે, પણ વિવેક બુદ્ધિની આ જમાનામાં વધારે જરૂર છે.

બીજા ખંડોની સમીક્ષા કરવાની ઇચ્છા ન થઇ અને ખાસ જરૂર પણ નથી. મહત્વના વિષયો પ્રથમ ખંડમાંજ મુખ્યત્વે કરીને આવે છે તેથી એટલાજ વિભાગની સમીક્ષા કરી છે.

છેવટે એટલુંજ કહેવાનું કે રા. રમણભાઇના મૌકિતકોમાં સૂત્ર હોય કે ન હોય, પણ ક્રિટિકના મૌકિતકોમાં તો છેજ. તેથી એ દાવો હું કરી શકું એમ નથી અને એવો દાવો કરવાનો વિચાર પણ નહોતો.

H.

(બ) ક્રિટિકનો પ્રત્યુત્તર. *

સૌથી પહેલાં તો, જે સૌજન્યશીલ નિર્વિકારી વૃત્તિથી, ફક્ત સત્યને જ શોધવા અને દર્શાવવાને 'H.' એઓએ સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે, તેને માટે તેઓ મ્હારાં આભારયુક્ત અભિનન્દન સ્વીકારશે એવી આશા છે. ગામની વાતચીતમાં આવે એવી બીજી રીતે મ્હારી સમીક્ષા વિષે જે આત્મકુદિ-ભવ અને પ્રમાણરહિત ટીકાઓ મેં સાંભળી છે તેવું કાંઇ 'H.' ના લેખમાં નથી, એ જોઇને વિશેષ આનન્દ થાય છે. મારા લેખમા જે કાંઇ પણ થોડુંઘણું સારૂં જણાયું તે ઉદાર દિલથી સ્વીકારીને અને જ્યાં મતભેદ હોય ત્યાં આવેશથી દોરાવાને બદલે સ્પષ્ટતાથી છતાં શાન્તિથી પોતાનું કથન કરવાની પ્રશંસનીય રીતિ ગ્રહણ કરીને 'H.' એમણે એક અનુકરણીય દાખલો બેસાડ્યો છે, એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. આ જાતની ટીકાનો ઉત્તર આપવો એ પણ, મુખ્ય પ્રશ્નો વિષે હજી મ્હારો મત તેમનાથી ભિન્ન જ હોવા છતાં, એક માન છે.

---

* કોને વિષે લખ્યું હોય તે મનુષ્યની ઇચ્છા જાણ્યા વિના 'રા.' વગેરે મૂકી દેવું નહિ. અને જાણ્યા પછી મૂકી દેવું એ સારૂં, એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી "રા. રમણભાઇ" અને ફક્ત "ક્રિટિક" લખ્યું છે. આશા છે કે રા. ક્રિટિક ને આ અપમાન રૂપ નહિ લાગે.

'H.' એમનો લેખ 'ક્રિટિક' પર મોકલતાં તેમણે આપેલો ઉત્તર 'H.' ના લેખની સાથે જ પ્રકટ કરીએ છીએ.—અધિપતિ.

વિષય હાથ ધર્યાં પ્હેલાં એક ખુલાસાની જરૂર છે. મ્હારી વિરુદ્ધની 'H' ની ટીકાઓમાંથી ઘણાકના ઉત્તર તો, આવી બાબતમાં ઘણીવાર બને છે તેમ, મ્હારા મૂળ લેખોમાંથી જ મળી જાય છે; તેથી, તેવે સ્થળે મ્હારા અસલ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરીને જ હું અટકયો છું, અને જે સ્થળે કાંઈ નવું દેખાડવાની કે સમજાવવાની અગત્ય લાગી છે ત્યાં પ્રશ્નની વિસ્તારી ચર્ચા કરી છે.

૧. વ્યાખ્યાનનાં આરંભવચન વિષે:

આ બાબતમાં 'H.' મ્હારા કથનનો મુદ્દો સમજ્યા નથી. મ્હારો વાંધો આરંભવાક્યના પ્રકાર સંબન્ધે હતો, ત્હેના ઉદ્દેશ સંબન્ધે નહિ. મ્હારો પ્રશ્ન ફરીને અહિં ઉતારૂં છું: " જ્યાં સાહિત્ય પરત્વે જ વિચાર કરવાની શરૂઆત થતી હોય ત્યાં આવા સૂકા અને ઘરેડીઆ (conventional) વાક્યથી તે શરૂઆત કરવી તે કેટલું અજુકતું લાગે છે? સાહિત્ય literature એ શબ્દના ઉચ્ચારણ માત્રથી જે રસિકતા, કલ્પનાસૌન્દર્ય અને પ્રેરણાભાવના અમૃતવાયુ વાય છે ત્હેની લહરી સરખી યે આવાં ચીલે ન્હડનારા આરંભવચનથી અનુભવાય છે?" હવે આ પ્રશ્નોથી એક ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે—એક મિત્રના મનમાં તે થયાનું પણ મ્હારી જાણમાં છે. સાહિત્યવિષયક વ્યાખ્યાનનો આરંભ આડંબરી અને મ્હોટા, ઝૂંબરિયા શબ્દોથી આજ થનો જોઇએ એવી માગણી હું કરૂં છું—આ દોષ મ્હારે માથે ચઢાવ્યો છે. 'H' પોતે પણ કદાચ તે દોષ મ્હારે માથે મૂકવા તૈયાર થશે. પરન્તુ આ બાબતમાં મ્હારા મૂળ શબ્દો બરાબર વાંચવાથી શંકા નિવારી શકાશે: "પ્રાન્તના સાહિત્યનેતાઓ જ્યારે પ્રાન્તના સાહિત્યસન્દેશક તરીકે........વધારે વધારે પ્રાબલ્ય અને પ્રોત્સાહન પ્રગટવાં જોઇએ," એ કથનમાં મ્હેં ચોકખું સૂચવ્યું છે કે, ગુર્જર પ્રજા 'નવરંગ પ્રભાત વરવા' તત્પર છે અને નવયુગને અનુરૂપ એવું અપૂર્વ સાહિત્ય પણ આપણા પ્રાન્તમાં ઉભવવા લાગ્યું છે તેવા સમયમાં સકળ સાહિત્યની આત્માગ્નિ કલ્પનાને ઉદ્દીપિત કરવાને બદલે કુંઠિત કરે ને કરમાવે તેવાં વચનો સર્વાંશે હાનિકર નહિ તો નિરુપયોગી તો છે જ. અને તે કાર્ય માટે કોઇ જાતના આડંબરની આવશ્યકતા નથી (સાચા સાહિત્યજ્ઞોએ આડંબરને તો સદા સર્વદા વર્જ્ય ગણ્યો છે); તેમજ તે રીતે ગ્રહણ કરવાથી 'કોલાહલ' કે 'ખળભળાટ' થઇ જશે એવો મિથ્યા ભય રાખવાનું પણ કારણ નથી. જે જરૂર છે તે ફક્ત વિશાળ અને વેધક દર્શનશક્તિની છે. વર્તમાનના ઉત્સાહને ભવિષ્યની કાર્યસાધના માટે કેમ ઉપયોગમાં લેવો તે સમજીને સમજાવવાની સાહિત્યનેતાઓની ફરજ છે. તે પૂરેપૂરી અદા કરવા માટે સર્વ વર્ગ સાથે—અને વિશેષે કરીને યુવકવર્ગ અને તેમના ઉચ્ચગામી અભિલાષ સાથે—અવિરત અને સમભાવશીલ સંપર્કમાં રહેવાની જરૂર છે. તેવે સંપર્ક હોય અને તેવી દર્શન શક્તિને ખીલવા દીધી હોય તો, અનેકગ્રંથાન્વિત અભ્યાસગૃહની હિમશીતલતા અને ચૈતન્યહીનતાને આરંભવાક્યમાં તો અવકાશ ન જ હોઇ શકે. ગુજરાતી યુવાન, ગુજરાતના નવસાહિત્યનો સર્જક છે; અને ગુજરાતના પ્રૌઢ સાહિત્યસેવકો તે સાહિત્યના વિવિધ અંગને પ્રેરક ન થઈ શકે, પોતાના પહેલા જ બોલથી સાહિત્યપ્રેમી સજ્જનોનાં હૃદયને વશ ન કરી શકે, અને તે સ્થળે સત્ત્વહીન કે અંપસાર વાક્યોથી જ ઇતિકર્તવ્યતા માને તો તેવી કાલાતીત પદ્ધતિ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કેટલીક ઉપયોગી છે ત્હેના નિર્ણયનું કામ 'H' અને તેમના સરખા અન્ય સાહિત્યપ્રેમીઓને જ હું સોંપીશ.

૨. રમણભાઈની શૈલીના પ્રશ્ન

આ વિષયનાં મ્હારાં કથન અસંબદ્ધતાવાળાં (in-consistent) છે એમ 'H.' ને લાગ્યું છે; અને હું પણ કબુલ કરૂં છું કે શબ્દોને તેમના પૂર્વાપર સંબન્ધમાંથી તોડી કહાડીને વાત કરીએ તો અસંબદ્ધતાનો દોષ મ્હારાં વચનોમાં છે જ. આરંભની અતિ શુષ્કતાવાળી વાણીના સંબન્ધમાં જ મ્હેં કહ્યું છે કે ત્યાં "વધારે વધારે પ્રાબલ્ય અને પ્રોત્સાહન પ્રગટવાં જોઈએ." આરંભ વાક્યો આરંભ વાક્યો તરીકે અત્યન્ત "નિર્બળ અને રસહીન" છે એમ મ્હારી માન્યતા મ્હેં દર્શાવી છે. આ કથન, સમસ્ત વ્યાખ્યાનમાં જે અમુક પ્રકારનું ગૌરવગાંભીર્યજન્ય સામર્થ્ય છે, ત્હેના સ્વીકારની સાથે અથડામણમાં નહિ આવે. રસજન્ય પ્રાબલ્ય અને પ્રોત્સાહન, ગાંભીર્યજન્ય સામર્થ્યથી જૂદીજ વસ્તુ છે. પ્હેલું Active છે, બીજું Passive છે. પ્હેલું યત્નશીલ હોવા ઉપરાંત યત્નપ્રેરક છે; બીજું પોતે યત્નશીલ હોવા છતાં બીજાના યત્નને વેગવન્ત કરવાને બદલે મન્દ બનાવે છે. અને તેથી, વેગ અને મન્દતા વચ્ચે કાંઈ તફાવત ન હોય તોજ મ્હારા શબ્દોમાં અસંબદ્ધતા છે.

'H' કહે છે; "જો સામર્થ્યવાન સરળતામાં 'આકર્ષણશક્તિ કે મોહકતા નથી' તો કઈ શૈલીમાં તે છે તે 'દ્વિરેફે' જણાવ્યું નથી." લેખને બેદરકારીથી વાંચવાનું આ પરિણામ છે. મ્હારી સમીક્ષાના સડસઠમા પાનાની છેલ્લી અર્ધી લીટી તથા અડસઠમાની પહેલી ત્રણ લીટી ધ્યાનથી વાંચવાનું સાદું કાર્ય 'H.' માથે લઈ શકશે તો પોતાના આ વિચિત્ર મતનું ખંડન તેઓ પોતાને જ હાથે કરી શકશે.

"ગંભીર વિષયોની ચર્ચા કરવા યોગ્ય ગંભીર શૈલી"માં જે કંઈ શક્તિ હોય છે ત્હેને 'આકર્ષણ શક્તિ' તરીકે ઓળખાવવામાં 'H.' સાહિત્યવિષયોનું પોતાનું કાંઈક અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરે છે અને જનસ્વભાવના પોતાના અભ્યાસની ખામી પ્રકટ કરે છે. "આકર્ષણ" શબ્દનો ધાત્વર્થ, પ્રૌઢપ્રખર પંડિતોના કથનાનુસાર, "પોતા તરફ ખેંચવું" એ છે. ગંભીર લેખો તેમ ગંભીર પુરુષો પણ, બીજા મનુષ્યોને પોતાની તરફ ખેંચવાને બદલે, પોતાની પરમ ગાંભીર્યયુક્ત મુખમુદ્રાની સહાયથી તેમને દૂરનાં દૂર જ રાખે છે એ મ્હારો અનુભવ છે અને 'H. નો પણ હોવો જોઈએ (સિવાય કે તે પોતેજ ગાંભીર્યતાપૂજક સંસ્થાના એક અત્યન્ત સભ્ય હોય). જ્યાં સર્જક હોય, સર્ગશક્તિ ઉભરાઈ જતી હોય, સાહિત્યરસ તોળી જોખીને લોકજનને આપવાને બદલે તે રસદાન ઉદાર દિલે થતાં હોય ત્યાં જ સાચી અને સબળ આકર્ષણશક્તિ સંભવે: 'H' જેવા વિવેકબુદ્ધિયુક્ત પુરુષને મુખેથી મૂર્તિપૂજક કહેવાવાનું જોખમ ફરી એક વાર વ્હોરીને પણ, આ પ્રકારની આકર્ષણશક્તિવાળી કૃતિઓના લેખકો તરીકે ન્હાનાલાલ અને કનૈયાલાલ મુનશીનાં નામો સ્મરું છું. "ગુજરાતનો નાથ"ના ઉપોદ્ઘાતમાં નરસિંહરાવ જેવા ગાંભીર્યના પરમપૂજક પણ પોતાનું નિત્યનું સમતોલન સાચવવાને અશક્ત નીવડ્યા છે તે ઘટના આ અદ્ભુત આકર્ષણ શક્તિની અજેયતા વિષે સાક્ષી પૂરશે.

૩. અશાસ્ત્રીયતાઃ

આ બાબતમાં વ્યાખ્યાનલેખકનો બચાવ કરતાં 'H' તેમના હાસ્યરસનાં બે ત્રણ દૃષ્ટાંત આપે છે અને વક્તાની મનમોહક શૈલી ગ્રહણ કરીને મ્હને પૂછે છે: "એ શું શુષ્કતા છે, જડતા છે, પાંડિત્ય પ્રદર્શન છે?"

મ્હેવું તો એ કે હાસ્યરસ છે તે સ્વીકારવાને મ્હેં સ્હેજ પણ આંચકો ખાધો નથી. આનોલ્ડશૈલી સાથે રમણશૈલી સરખાવતાં, "નર્મહાસ્યની છાંટવાળું રમણભાઈનું ગદ્ય છે"—એમ મ્હેં ચોક્કસ કહ્યું છે. વળી, 'વ્યાખ્યાનની ચૈતન્યહીનતા' એ વિભાગમાં "તેમનો હાસ્યરસ તેમ જ કાવ્યરસ આગળના જેટલો ઉછળતો નથી" એ 'ખેદજનક ઘટના' વિષે ઉલ્લેખ છે ત્હેમાં, 'આગળના જેટલો ઉછળતો નથી' એ પદ પર 'H'નું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. આ બંને દૃષ્ટાંતોમાં તથા મ્હારા લેખના બીજા ભાગોમાં પણ, અમુક વસ્તુઓની ઉણપ છે એમ મ્હેં કહ્યું છે: સર્વથા અભાવ છે એવો અર્થ કોઈ જગ્યાએ, પંડિતો કહે તેમ, 'ઉદ્દિષ્ટ' થતો નથી. અપૂર્ણતાઓ પૂરવાને વ્યાખ્યાનકાર સમર્થ હતા છતાં જૂદાં જૂદાં કારણોથી (કે જે મ્હારા મૂળ લેખમાં ઘણી સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યાં છે) તે પૂરવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એટલો જ મ્હારાં કથનનો ભાવાર્થ છે.

ઉપર ઉતારેલા 'H.'ના વક્તૃત્વના પ્રશ્ન વિષે કહેવાનું કે, વ્યાખ્યાનમાં બહુ ભાગે એક જાતની 'શુષ્કતા' હોવાનું મ્હેં કહ્યું છે. પણ, રમણભાઈ પર 'જડતા' કે 'પાંડિત્યપ્રદર્શનનો દોષ મ્હેં આ જન્મમાં તો કદી પણ મૂક્યાનું મ્હને સાંભરતું નથી. મ્હારી સમીક્ષામાંથી તે નહિ જડે; સમીક્ષાના સમીક્ષકની ઊંડી શોધક બુદ્ધિનું જ તે પરિણામ છે.

૪ લેખકોને વિદ્વત્તાની આવશ્યકતા.

આ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરતા 'H.' કહે છે: "ક્રિટિકને જેટલો પાંડિત્ય પર તિરસ્કાર જણાય છે તેટલો જ રા. રમણભાઈના ભાષણમાં દેખાય છે." મ્હને પાંડિત્ય (learning) પર તિરસ્કાર નથી. અતિપાંડિત્ય (pedantry) પર છે; અને રમણભાઈને જો પાંડિત્ય પર તિરસ્કાર હોય તો "કવિતા અને સાહિત્ય" એ પુસ્તક લખાયું છે એથી જૂદી જ રીતે લખાત. 'H.' જે કહેવા માંગે છે તે તેમનું વ્યાખ્યાનમાંથી આપેલા ટૂંકા ઉતારાઓથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે 'પાંડિત્યનું દર્શન' અને 'વૃથા પાંડિત્ય' એ બંને તરફ રમણભાઈને તેમ મ્હને પણ અત્યન્ત અણગમો છે: 'H.'ને પણ હશે જ. મ્હારે વાંધો હતો તે, સર્ગશક્તિથી નવીન સાહિત્ય ઉત્પાદન કરનાર સાહિત્યકારમાં પણ વિદ્વત્તા હોવી જ જોઈએ, 'પ્રથમના કવિઓનાં કાવ્યોનો પરિચય' હોવો જ જોઈએ—એવા રમણભાઈના મિથ્યા દુરાગ્રહ વિષે હતો; અને વર્ડ્સ્વર્થમાંથી 'H.' જેઓએ આપેલા અવતરણ છતાં મ્હારો અભિપ્રાય ફરી શકતો નથી. તે અવતરણમાં વર્ડ્સ્વર્થ અને સર જોશુઆ બંને મતાગ્રહના ભોગ થયા છે. 'only' અને 'જ'કાર એ ભારદર્શક શબ્દો ઘણી વાર બેદરકારીથી વપરાય છે તેમ અહિં પણ થયું છે. સર્વોત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ સાથેના પરિચય વિના જો 'ઉત્કૃષ્ટ રસજ્ઞાન' પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ન હોય તો રસજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ નથી. ઈટાલિયન વાર્તાગ્રન્થોમાંથી શેક્સ્પીઅરને પોતાનાં નાટકો માટે ફક્ત સામગ્રી મળી; અને સામગ્રી મેળવવા પૂરતું વાચન નવીન સાહિત્યના સ્રષ્ટાને પણ અપરિહાર્ય છે તે સ્વીકારવાની હું ના પાડતો નથી. પરન્તુ, 'વિદ્વત્તા' અને 'વિશાળ વાચન' એ જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે. જે અર્થમાં આપણે 'વિદ્વાન' 'સ્કોલર' એ શબ્દો વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં શેક્સ્પીઅર કે વર્ડ્સ્વર્થ એ બેમાંથી એકકે 'વિદ્વાન' નહોતા; અને તે રૂઢ અર્થ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામ અને "જ્યોર્જ ઇલિઅટ" મહા વિદ્વાનો હતા તેથી જ તેમની કૃતિઓમાં કેટલાક નવલકથા માટે અનિષ્ટ એવા અંશો પ્રવિષ્ટ થયા છે. આ પછીની મુખ્યતમે કે ધર્મીઓજી વાર. મ્હારા

૨. "ઢાલની બીજી બાજુ"

નવનવાં સંહારક શસ્ત્રાસ્ત્રો શોધવાનું કામ ગઈ લડાઈ વખતે વિજ્ઞાને કર્યું હતું, અને ઉપર પ્રમાણે હજી પણ કર્યે જાય છે; પરન્તુ, વિજ્ઞાનને હાથે વિધાયક (constructive) કાર્ય પણ ઘણું થઈ શકે એમ છે એ સર્વ વિદિત છે. શસ્ત્રાસ્ત્રથી પડેલા ઘા રૂઝવવાની ઔષધિઓ પણ વિજ્ઞાને જ શોધી આપી છે. વળી, આવતા જમાનામાં તે ઘણુંક સંરક્ષક અને અત્યન્ત ઉપયોગી કાર્ય કરશે એવો પાકો સંભવ છે. "ધ હોપ્સ ઑફ સાયન્સ" નામના લેખમાં આવા કાર્યના કેટલાક પ્રકાર ગણાવતાં 'ધ સ્પેક્ટેટર' જણાવે છે કે.

નેપોલિઅનિક વિગ્રહો પછી તુરત જેમ વરાળશક્તિની શોધ થઈ હતી તેવી કોઈક નવી અને અપૂર્વ શક્તિનો શોધ હવે થોડાજ વખતમાં, હાલના વિગ્રહમહાવિગ્રહ પૂરા થશે કે તુરત. વિજ્ઞાન કરી શકશે એમ પ્રો. સાડિ જેવો આરૂઢ વૈજ્ઞાનિક માને છે. 'રેડિઓ-ઍક્ટિવિટિ' ના નવા સાયન્સે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, નવી શક્તિ, કોલસો, લાકડું, પાણી. ઇત્યાદિ પદાર્થોનાં અણુઓમાં રહેલી છે; અને એવી ગણત્રી થઇ છે કે, રેડિઅમની સહાયથી જેટલી અણુશક્તિ એક પૌંડ કોલસામાંથી છૂટી પાડીને મેળવી શકાશે તેટલી શક્તિના વાપરવાથી, હાલ ૧૫૦ ટન (૩૩૬૦૦૦ પૌંડ) કોલસો બાળવાથી જે કામ થઈ શકે છે તે થઈ શકશે. આવી રીતે અણુશક્તિને છૂટી પાડવાનાં સાધન હજી શોધાયાં નથી; અને આટલું જણાયું તે પણ, કોઈ કોઇ વાર તે પદાર્થો રેડિઅમના સમાગમમાં આવવાથી તેનાં વિદ્યુદણુઓ આપ મેળે છૂટાં પડવાને લીધે જ. વળી, હાલ તો તે શક્તિ જૂદી પાડવાના કામ માટે રેડિઅમ જેવી વિરલ અને અતિ મહત્વવાન વસ્તુનો છૂટથી ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. પરન્તુ વહેલી મોડી તે શોધ સહેલી થવાની અને આપણને યંત્રો ચલાવવામાં ઘણી સરળતા થવાની એ ચોક્કસ છે.

નવા યુગની નવી શોધોમાં આ પણ ગણાવી શકાયઃ કલાકના ૧૨૦ માઇલની ઝડપે દોડતી વીજળીક ટ્રેનો; જેની પર ઘણાં વજનવાળી માલ ગાડીઓ સહેલાઈ અને ખૂબ ઝડપથી દોડી શકે તેવા, અને આખા યુરપનાં શહેરોને એકેક સાથે જોડી દઇ શકે તેવા કાયમી કે રબરની બનાવટના વિશાળ ધોરી રસ્તાઓ; પાણી નીચે ચાલનારી મ્હોટી મ્હોટી આગબોટો; અને વાયુયાનકલાનો વિશેષ વિકાસ. જેને પરિણામે ઇંગ્લંડથી એક જ દિવસમાં અમેરિકા જવાય, તથા લંડન ને સિડનિ (ઑસ્ટ્રેલિઆ) વચ્ચેનું અંતર, જેટલા વખતમાં હમણાં લંડન ને એડિન્બરો વચ્ચેનું અંતર કાપી શકાય છે, તેટલા વખતમાં કાપી શકાય.

અટકાવી શકાય તેવા સર્વ રોગોને-જેમકે, ક્ષયરોગને-નાબુદ કરીને શારીરિક દુર્બળતાના ત્રાસનો અન્ત આણવાનું પણ વૈદક વિદ્યાની સહાયતાથી ધીરે ધીરે બની શકશે.

માર્સ (મંગળગ્રહ)માં વસતિ છે કે નહિ, અને આપણે વાયરલેસથી તેની સાથે સન્દેશા ચલાવી શકીએ કે કેમ: એ પ્રશ્નો પણ વિજ્ઞાન હવે ઉકેલશે. પ્રો. લૉવેલ અને તેના સાથીઓની શોધથી આપણને માનવાને કારણ છે કે માર્સની વિસ્મયકારક નહેરપદ્ધતિને પરિણામે બનતા ઋતુની પાણી-સમૃદ્ધિના પ્રસંગો પણ આપણાથી જોઈ શકાય એમ છે.

પ્રો. આઇન્સ્ટાઇનના "ચતુર્થ પરિમાણ"—Fourth dimension—ના શોધમાં પણ ઘણી ઘણી શક્યતાઓ રહેલી છે; અને મૃત મનુષ્યો સાથે આપણે વ્યવહાર ચલાવી શકીએ કે કેમ, એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ બને તો કરવાની વિજ્ઞાનને અભિલાષા છે.

૩. લૉર્ડ કિચનર.

ચાલુ વર્ષમાં લૉર્ડ કિચનરના મિત્ર **સર જ્યોર્જ આર્થરે** તે વિરલ અને આદર્શરૂપ સૈન્યાધિપતિની જીવનકથાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, અને ઇંગ્લંડનાં ક્રમિક પત્રોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી હેની સમાલોચના કરી છે. જુનના "ઇંગ્લિશ રીવ્યુ"માં 'માઇલ્સ' સંજ્ઞાથી લેખકે લખેલી તેવી સમાલોચનામાં કિચનરની ચારિત્ર્યમહત્તા વિશે કેટલાક મનનીય ઉદ્‌ગારો છે:

"સહુ સર્વ શ્રેષ્ઠ પુરુષોની પેઠે લૉર્ડ કિચનર પણ માનભંગી હતા; સામાન્ય જનોથી દૂર ને દૂર રહેવું હેને ગમતું. કોઇમાં આવડતની ખામી જુવે તો તે હેનાથી લઇ ચલાવાય તેમ નહોતું. જે પ્રકારનાં મનુષ્યો વિધાતા કોઇક જ વાર ઘડે છે તેવો તે હતો. લોકો હેનાથી બ્હીતા ના ય હેને પૂજતા.

"તે પોતે દક્ષતાથી કામ કરતો અને બીજા પાસેથી તે જ નિયમે કામ લેતો. તે હુકમ કરવાને જ જન્મ્યો હતો, અને એકાન્ત પ્રિય હતો. ચારિત્ર્યપ્રભાવ માની હેના દેશજનોની સહજ બુદ્ધિ (instinct)ને લીધેજ તે આવી સર્વોત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યો. અંગ્રેજોએ જોયું કે પોતાને પ્રિય એવા સર્વ ગુણો કિચનરમાં છે; અને તે પોતે પણ જાણતો કે અંગ્રેજોને માન્ય એવાં લક્ષણોની મૂર્તિ સમો પોતે છે તેથી જ તેઓ પોતાની આટલી મ્હોટી કિમ્મત આંકે છે.

"સૈનિક થવાને જ તે સરજાયો હતો: જો કે, જે આશ્ચર્યકારક યોજનશક્તિ તેનામાં હોવાનું કહેવાય છે તે તો તેનામાં નહોતી.—આ પુસ્તકપરથી અનુમાન બાંધીએ તો જેનામાં એટલી બધી યોજનાશક્તિ હોય તેણે પોતાનું પોતાપણું છોડવું પડે; કિચનરથી તે છોડાય તેમ નહોતું. તે તો બીજાની યોજનાઓનો તોડનાર—એક મહાશક્તિમાન અને આવશ્યક તોડનાર—હતો. હેની આ ટેવને લીધે અને પૂર્વના દેશોમાં લાંબો કાળ ગાળવાથી તીક્ષ્ણ થયેલી હેની મૌન રાખવાની ટેવને લીધે સ્વદેશમાં પણ રાજદ્વારીઓ અને લોકજન સાથેના હેના વર્તનમાં પર્વદેશીપણું કેટલેક અંશે આવી જતું હતું. એ ને એ જ ટેવને પ્રતાપે લોકસમુદાય હેને પોતાના સરદાર તરીકે પૂજતો. અને તેમ થાય તેમાં નવાઈ નહિ: લોકશાસનના યુગમાં વીરપૂજન માટે પૂરતો અવકાશ છે.

"'ચારિત્ર્યપ્રભાવ' એ શબ્દમાં જ લૉર્ડ કિચનરનો બધો ભેદ આવી જાય છે. 'ઇંગ્લિશમેન' એ શબ્દ જોડે સંકળાયલા સકળ ગુણોનો તે હમેશાં પ્રતિનિધિ રૂપ હતો. છેક હાડમજ્જા સુધી તેનું અંગ્રેજપણું 'પહોંચ્યું' હતું એમ કહીએ તો ચાલે; અને તે ગુણ હેની સીમાઓમાં અને અપૂર્ણતાઓમાં પ્રકાશતો તેટલો બીજે ક્યાંય ન પ્રકાશતો. કદાવર, સીધી આકૃતિ, નિર્ભય અને માનપ્રેરક મુખમુદ્રા, સત્ય પ્રેમ, સાદાઇ, નિયમિતપણું, ચરમાળપણું, રીતભાતની મીઠાશ, કાર્ય કરવાની સફળતા ને સબળતા: અંગ્રેજપ્રજાના આ બધા ગુણો તેનામાં સંક્રાન્ત થયા હતાં

ત્હેનાં બીજા દેશબન્ધુઓની માફક ત્હેની મનોવૃત્તિ સંકુચિત હતી, તો પણ ત્હેને કલ્પનાની બક્ષીસ હતી. મહત્કાર્યો માથે લેતાં તે કદી ય ડગમગતો નહિ. અને જે કાંઈ કરતો તે સ્વદેશને ખાતર—અને તે કરતાં તે કોઇ વખત નીચ કે નિર્દય કે સ્વાર્થી નથી થયો. આ કારણથી બ્રિટિશ પ્રજા ત્હેને અવગણી શકતી નહિ અને ત્હેની પ્રેરણાઓ ઝીલતી; અને ફ્રિગનરનો ખરો મહિમા તો એટલો જ કે ત્હેણે સ્વદેશ માટે જેટલું કર્યું તેથી વધારે કોઈ પણ દેશભક્ત કરી શકે એમ નથી.

મનન અને વિવેચન.

" Truth, for God's sake, lest men believe a lie." *

આત્મવિશ્વાસનો અભાવ.

જુલાઇની આખરમાં કર્ણાટક કૉલેજ ખુલ્લી મૂકતાં સર જ્યૉર્જ લૉઇડે વિદ્યાર્થીઓને આ મતલબની શીખામણ આપી હતી: "તમારી શક્તિઓની અતિગણના (over estimate) કરશો મા. તમારી ઉમ્મરના યુવાનો ઘણી વાર એમ માને છે કે કૉલેજ છોડતાં જ તેમનામાં એક પિટ્ કે એક ગોખલે જેવું રાજ્યકૌશલ્ય આવી જાય છે. પરન્તુ, તે પુરૂષો જે સખ્ત કસોટીઓમાંથી પસાર થવા હતા તે ભોગવ્યા વિના અને તે રીતે મળેલા અનુભવ વિના મહત્તા પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી; મા! તમારી શક્તિની વધુ પડતી કિમ્મત આંકવા કરતાં સતત અભ્યાસમાં અને અનુભવ પ્રાપ્તિમાં લક્ષ પરોવજો."

નામ૦ ગવર્નરના તે ભાષણની ચર્ચા કરતાં "ધી ઇંડિઅન સોશ્યલ રીફોર્મર" ના વિદ્વાન તંત્રીએ તે મતથી વિરૂદ્ધ પડતાં જણાવ્યું હતું કે, "અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો, યુવકોએ અને યુવતીઓએ પોતાની શક્તિની અલ્પગણના કરવા કરતાં અતિગણના કરવી એ વધારે સારૂં છે; કારણ કે, દુનિયાદારીના કડવા અનુભવો પછી જ્યારે શ્રદ્ધા ઓછી થવાનો વખત આવે ત્યારે, જો પહેલેથી જ પોતાની શક્તિમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને કામ કર્યું હોય તો શ્રદ્ધાબળને ઓછો ઘસારો પહોંચે છે. અલબત્ત, અનુભવપ્રાપ્તિની અવગણના ન કરાય, પણ કોઈ પણ સાચો કે ઉપયોગી અનુભવ ભૂલો કર્યા વિના નથી મળતો. જેમ તમારૂં સાધ્ય વધારે ઉચ્ચ અને ભવ્ય, તેમ સર્વોપરિ ભૂલો કરીને અનુભવ મેળવવાનું તમારૂં સામર્થ્ય પણ વધારે મ્હોટું."

એ અરસામાં સર નારાયણ ચંદાવરકરે પણ આ વિષય છેડ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓની એક સભા સમક્ષ બોલતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, "હિન્દી વિદ્યાર્થીઓમાં અભિમાન બહુ હોવાનું કહેવાય છે, પણ મ્હારો તો અનુભવ છે કે તેમનામાં આત્મશંકિતા (diffidence) વધારે છે. જે

* તંત્રીઓ માટે આ નિત્યનો મુદ્રામંત્ર છે. બ્રાઉનિંગની સંક્ષિપ્ત શૈલીને કાંઇક વિસ્તારીને ત્હેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય: "રખેને જગત અસત્યમાં શ્રદ્ધા મૂકે એ બીકે સદા કહો, પ્રભુને ખાતર સત્ય કહો."

સ્વાભિમાન પરિશ્રમનું અને સ્વશક્તિના જ્ઞાનનું ફળ હોય તથા સાથે સાથે વિનયયુક્ત હોય તેને તો ઉત્તેજવાની જરૂર છે, ઉખેડવાની નહિ."

જેમને આ વિષયનો વિશાળ કે અંગત અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે આ ત્રણ મતમાંથી પહેલો અલ્પદર્શી છે અને બીજા બે દીર્ઘદર્શી છે. હિન્દી વિદ્યાર્થીને પોતાની શક્તિઓની અલ્પ ગણના છે કે અતિગણના છે તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કર્યા પહેલાં એક બીજો પ્રશ્ન—અથવા, એક આખી પ્રશ્નાવલિ—રજુ કરવાની અમને જરૂર જણાય છે: 'પોતામાં કાંઈક પણ શક્તિ છે, અથવા હોઈ શકે, તેનું જ્ઞાન આપણા યુવકોને છે ખરું? મનુષ્યને માત્ર એક "પામર પ્રાણી" તરીકે ઓળખાવનાર તેમની આવળી ધર્મભાવનાએ તેમના પૌરુષને હણી નાખ્યું નથી? જે સમાજની મધ્યમાં તેમને રહેવાનું છે તે સમાજના કલ્પનાહીન નાયકોએ યુવાનોના સત્સાહસ અને ન્યાય્ય સ્વતંત્રતા પર નિરર્થક અને નિર્લજ્જ પ્રહારો કરીને તેમના કુમળા આત્મરોપને છેદી નાખ્યો નથી? અને તે રીતે આત્મવિકાસના પરમ કર્તવ્યમાં વિઘ્ન નાખ્યાં નથી? ચેતન્યહીણી અને સર્વથા કાલાતીત એવી શિક્ષણ પ્રથાએ તેમનું જીવન રસને શોષી લીધો નથી? અંગ્રેજોના માથેના કેટલાક વડીલોનાં વર્તન પણ શું એવાં નથી જેને લીધે ખોટી વિનયભાવના પોષાય અને નિઃસત્ત્વ ભીરુતામાં જ બાળકનું આખું જીવતર જાય!' વસ્તુસ્થિતિ જ્યાં આવી છે, ડગલે પગલે જ્યાં નિર્માલ્યતાને, ભયને, અશક્તિને આમંત્રણ દેવાય છે, ત્યાં માણસને ભાન જ રહેતું નથી કે પોતામાં કોઈ પણ પ્રકારની શક્તિ છે.

ત્યારે, પહેલાં તો એ સમજવું જોઈએ કે આપણામાં અમુક અમુક શક્તિઓ હોવાનો સંભવ છે; વળી, અમુક ઘટનાનો સંભવ જણાતાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તે વાતનો નિર્ણય કરવાને પ્રયોગો આરંભે છે તેમ આપણે પણ પ્રસંગ આવતાં, છૂટથી અને નિડરપણે, નવી અજમાયશો અને નવા નવા પ્રયોગો કરવાના છે. 'પ્રયોગ,' 'અજમાયશ' એ શબ્દો જ સૂચવે છે કે તેમને પરિણામે સફળતા હોય તેમ નિષ્ફળતા પણ હોય. સફળતા મળે તો નવા પ્રયત્નો શરૂ થાય જ, પરન્તુ, નિષ્ફળતાની મહત્તા પણ ઓછી નથી. કાર્ય કરવામાં જે અનુભવ અને તજ્જન્ય આનન્દ છે તે જ આપણો પ્રધાન લક્ષ્ય; પરિણામની સાફલ્યાસાફલ્યતા તો ગૌણ છે.

અત્યારે આપણે ત્યાં પ્રયોગોને નામે જેટલું ભૂંજવામાં આવે છે તેટલું બીજા કશાને નામે ભૂંજવામાં આવતું નથી. તે ભૂંજનકળાના ઉપાસકો પોતે પણ જાણે છે કે જે કાંઈ ઉત્તમ અનુભવ ને જ્ઞાન પોતે સંપાદન કર્યાં છે તે અનેક ભૂલો, પ્રયોગો અને નિષ્ફળતાઓના જ પરિણામ છે. પરન્તુ સ્વાનુભવ ભૂલી જવાની તેમની શક્તિ પણ અજબ છે, અને તેથી, મનુષ્યહૃદયની એક મહદ્ દુર્બળતાને વશ થઈને, બીજાના આત્મવિકાસમાં આડખીલી રૂપ થયા વિના તેમને ચેન પડતું નથી.

આવી સ્થિતિની અસરના ઓછી કરવા માટે આપણા જીવનનો આદર્શ નવેસરથી ઘડાવો જોઈએ. આ નાચા નગોની અને મત્તહીણી હોય તેવી આશાઓની અન્ત્યક્રિયા હવે અટકવી જોઈએ. 'ચાર દિવસનું ચાંદરણું આ જિન્દગી' એ તો દેખીતું છે, અને, 'ડંકા માથે નગારાં વાગે મોતના રે'" એ પણ જાણીતું છે. તે મોત આવે ત્યાર પહેલાં જે કાપુરુષતાનાં મોત આપણે પળેપળે મરીએ છીએ તે વિષે હવે વિચાર થવો ઘટે છે વળી,

ચાર દિવસના ચાંદરણા જેવી જિન્દગી દરમયાન પણ, ધારે તો "નરનો નારાયણ" શકય છે. એ પુરાતન ભાવનાનો જીર્ણોદ્ધાર હવે જરૂરી છે. અને મનુષ્યાવસ્થામાં એ અમુલખ શકિત છે તો ત્હેને 'પામર' કહેવામાં મહા પાપ નથી રહ્યું.? ઇશ્વર પોતે મહાન હોવા પછી પોતાના અંશરૂપ માનવીને સદાને માટે નિર્બળ કે ક્ષુદ્ર રહેવા દે એમ માનવું એજ ઇશ્વરનું અપમાન છે. માનવી તેટલે જ અંશે "નિર્બળ" છે જેટલે અંશે ત્હેણે પોતાનાં પ્રાબલ્ય કસ્યાં નથી.

અને પ્રત્યેક યુવાને પોતે જ આ બાબત હાથ ધરવાની છે. બીજા તરફથી મળનારી મદદ ન્હાની અને નજીવી જ રહેશે. "આત્મ વિકાસમાં વ્યકિતનું વ્યકિતત્વ અત્યન્ત અગત્યનો ભાગ ભજવે છે" એ એમર્સનની ઉક્તિ કદી ય વીસરવા જેવી નથી. 'સ્વાશ્રય' અને 'આત્મશ્રદ્ધા' વિષે આપણે ઘણા નિબન્ધો વાંચ્યા અને ઘણા લખ્યા; અને છતાં, પ્રજા તો ભાગ્યે જ એક તસુ આગળ વધી. આનું કારણ શું એમ નથી લાગતું કે આપણે લખાણોના અક્ષર વાંચીએ છીએ, આત્મા નહિ? જો રહસ્ય સમજી શકયા હોત તો સત્ત્વગુણી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને ઉછેરવાની આપણને ટેવ હોત, પરીક્ષામાં ઉંચો વર્ગ લેવા વિષે કોઇ પૂછે ત્યારે ડોક નીચી ઢાળી નિસાસો નાંખતાં ન શીખ્યા હોત, અને લેખોને આરંભે કે અન્તે "અલ્પમતિ" અને "ક્ષમાયાચના" વિષે ખોટા શિષ્ટાચારના નિર્બળ શબ્દો લખવાનું ભૂલી ગયા હોત. આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ એટલે મનુષ્યતાનો અભાવ; અને સ્વગુણજ્ઞ થવું કે અસ્મિતાને ઉત્તેજવી એ માનવજીવનનો પહેલો અને પરમ ધર્મ.

નરકેસરી.

તે પરમ ધર્મના આચરનાર અને ઉદ્બોધનાર એક મહાભાગના મૃત્યુની નોંધ લેવાનો પ્રસંગ પણ આજે જ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાન્ય અને લોકપૂજ્ય, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાશ્રયના 'પુરાણા, નવલા હો ગે' એવા મંત્રના ઉચ્ચારનાર, ઉરે ઉરે આત્મપ્રતિષ્ઠાની અખંડ, જ્વલન્ત જ્યોતના જગવનાર અને રક્ષનાર, શ્રીયુત બાલ ગંગાધર તિલકના દેહવિલયથી ભારતે જ નહિ, જગતે એક અનુપમ નરમણિ ખોયો છે. તેઓ માત્ર નરનાયક ન્હોતા; સન્દેશવાહક, પયગમ્બર હતા. શેલિએ પશ્ચિમવાયુને સંબોધેલું વચન સ્હેજ ફેરવીને તેમણે જાણે "કેસરી" અને "મરાઠા" ને સંબોધ્યું:

> "Be through my lips to unawaken'd Ind
> The trumpet of a prophecy!

અને સુપ્ત ભારતને 'પ્રબુદ્ધ ભારત' કરનારનાં એ દુન્દુભિનિઘ્નોષ નથી નીવડયાં.

તે દ્રષ્ટાની અન્તર્દષ્ટિની સાથે કલાઓ સંપૂર્ણ વિકસી હતી. તે દ્રષ્ટા હતા પણ કેવળ સ્વપ્નદર્શી કે તરંગી નહોતા. ભાવનાઓને સિદ્ધ કરનારી વિરલ વ્યવહારદક્ષતા પણ તેમનામાં હતી. માનવજીવનની મહત્તાઓ તેમ સીમાઓ પણ તેમણે આંકી હતી, અને, વ્યવહારજ્ઞાનનાં સીમાબન્ધન સ્વીકારનાર ભાવનાપ્રેમી પોતાના આદર્શને વધારે દ્દઢતાથી સિદ્ધ કરી શકે એ પણ તેમણે પોતાના જીવનની મહત્તાથી બતાવ્યું. આ ઊંડી વ્યવહારશીલતાને લીધે જ તેઓ ઝંઝાવાતની મધ્યમાં પણ નિશ્ચલ અને અસ્પર્શ્ય રહી શકતા. સુરત કોંગ્રેસમાં જ્યારે ચોતરફ ખુરસીઓની અને લાઠીઓની ઝડી જામી ત્યારે ગંભીરાકૃતિ તિલક એક અડગ સ્થંભ સમા સ્વસ્થ અને સ્થિર હતા. સ્વાસ્થ્ય તેમને સાહજિક હતું. ભાષણોમાં પણ, બીજા કેટલાક ઘાસકાઓની પેઠે, તે આવેશના ભોગ થતા નહિ અને બીજાને કરતા નહિ. શાન્તિથી છતાં સબળ વેગથી.

અસ્ખલિતપણે વ્હેતા વ્હેણ જેવી તેમની વાણી હતી. અને મહાસંકટના સમયે પણ તેમની શાન્તિ અખંડ હતી ૧૯૦૮ માં જ્યારે, પોતે નિર્દોષ છે અને સંજોગોના ભોગ છે એ જાણતા છતા, પોતાની વિરુદ્ધ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો ત્યારે તેમણે ધૈર્યથી આટલુંજ કહ્યું: "મનુષ્યશકિત કરતાં ઉચ્ચતર શક્તિઓ માનવીનાં અને પ્રજાઓનાં ભવિષ્ય ઘડે છે; અને એવી પણ પ્રભુની ઇચ્છા હોય કે જે મહાકાર્ય મ્હેં ઉઠાવ્યું છે ત્હેને મ્હારાં સ્વાતંત્ર્ય કરતા મ્હારા મદનથી વધારે લાભ થશે" દોષિતના, પાપાત્માનાં, આવા શબ્દો ન હોય; એ તો પુણ્યાત્માનાં અગાધ ઊંડાણમાંથી સરે:

'Smoothest flow the waters

" Where deepest runs the stream

વીરશિરેન્દ્ર (Hero) ના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર સંભવે· જનતાથી અલગ રહેનાર અને જનતાની મધ્યમાં રહેનાર મુન્જાવ મહેતા, લૉર્ડ કિચનર, સર ફિરોઝશા· એ નામો પહેલા પ્રકારનાં અને, અમૃતલાલ પઢિઆર, બળવન્તરાવ તિલક, મોહનદાસ ગાંધી· એ નામો બીજા પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપી શકાય મુંજાવને; કિચનરને, ફિરોઝશાને, તમે પૂજશો પણ ચાહી શકશો નહિ; તિલક, ગાંધી કે પઢિઆરને તમે પોતાના કરી અને કરી શકશો. ભક્તિ આકર્ષવાની આ શકિત એક પ્રભુદત્ત પ્રસાદ છે. જેના સાન્નિધ્યમા દૈયા હળવા, નિર્ભય અને નિર્મળ બને તેવો મહાવીર વિરલ છે. મહાવીરના જે બે પ્રધાન લક્ષણો કાર્લાઇલે ગણાવ્યા છે તે તિલકમાં હતા. Courage and sincerity અભય અને સત્ત્વશુદ્ધિ એ તેમના આત્મારૂપ હતા. આ સાથે અદ્ભુત આગ્રહશકિત સંકળાયલી હતી તે આગ્રહ નિરન્તર સાત્વિક હતો, હૃદયની અને હેતુની શુદ્ધિથી પ્રેરાયેલો હતો. આરંભશૂરા ગુજરાતીઓ માટે તિલકના આ મહદ્ગુણનુ નિત્યસ્મરણ અને અનુવર્તન આવશ્યક છે—ગુજરાતના ગૌરવને દીપાવવું હોય તે. અપરિહાર્ય છે.

"વીસમી સદી' ના એક આગલા અંકમા આ વાક્યો છે· 'ગુજરાતગામ માણસ ન્હોતા—એક ભાવના હતા.' ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા? (Self consciousness) ના એ અવતાર હતા" મહાન તિલક પણ માણસ નહોતા, એક મૂર્તભાવના હતા. મહારાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતારરૂપ હતા. મહાપુરુષમાત્રનુ એ વિશેષ લક્ષણ છે કે તે પરને માટે જીવે છે, પોતાને માટે નહિ તેનુ જીવતા અહંભાવનો લોપ થાય છે, અને સ્વાર્પણવૃત્તિ સતેજ થતા, જે આદ્ય મહાભાવનાથી વિશ્વનો ઉદ્ભવ છે ત્હેની જોડે આત્મા એકતાનતા સાધે છે તે પુણ્યસાધનાને પરિણામે ભાવનાતત્ત્વ રોમે રોમે રમી રહે છે, ને પછીથી, "માણસ ન્હોતા—એક ભાવના હતા' તેવું જીવન તેનું થઇ રહે છે, અને ભાવનાસિદ્ધ ભવ્ય પ્રેરણાઓ જગત્‌માં પ્રસારવાનું અમિત સામર્થ્ય ત્હેને સાંપડે છે *. તિલક પરત્વે જુદા જુદા પુરુષો અને પત્રોએ વાપરેલા શબ્દો તેમના આ પ્રકારના જીવનની સાક્ષીરૂપ છે His figure has become history; he was the embodiment of Maratha genius, he was not so much a man as an idea.

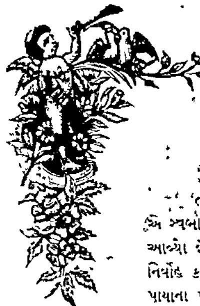
* જુલાઈ ૧૯૧૭ પા. ૨૮૦.

ખોરાક પચાવવાની દવા „ ૧
ખરજવાં તથા ખસ ચાંદાની દવા „ ૧
પ્રમેહની દવા „ ૧
ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે
દરેક જાતના તાવની દવા „ ૨
જૂના મરડા-ચૂંક તથા સંગ્રહણીની દવા „ ૨
ક્ષયરોગની દવા „ ૫
હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા „ ૫
આડદીઆ વાની દવા „ ૫
કમળાની દવા „ ૨
હડખવાની દવા „ ૫
ફેફસાંના રોગની દવા „ ૫
અફીણ છોડાવવાની દવા „ ૫
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકના ચાંદા તથા
ડાઘાઓ ઉપરનો અકસીર મલમ „ ૫
આંખનું અંજન તથા મોતીનો સુરમો „ ૨
બચ્ચાંને તથા મ્હોટાંને આમણ ઉતરતું
હોય તેની દવા „ ૨
ક્રેમની દવા „ ૧
છાતીમાંથી પડતું લોહીબંધ કરવાની દવા „ ૨
વાળાની દવા „ ૨
બાલામૃત „ ૧
બેરા કાન સારા કરવાની દવા „ ૫
વરમ ઉતારવાનો લેપ „ ૧
છોટીઆંની ઉધરસની દવા „ ૫
આધાશીશીની દવા „ ૨
મધુપ્રમેહની દવા „ ૫
બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા „ ૧
બચ્ચાંના માથામાં ખોડો તથા જુ હોય
તેની દવા „ ૧

હાથે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા „ ૨
કંઠમાળ તથા ગંડમાળની દવા „ ૨
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી
સુધારવાની દવા „ ૧૦
ફેફરાંની દવા „ ૧
રેચની ગોળી „ ૧
દીવાના માણસને સારા કરવાની
ગાંડપણની ગોળી „ ૫
પાઠાનો મલમ અને પાંઠાની ગોળી „ ૫
ઉધરસની દવા „ ૨
નવાં ભાલ લાવવાની દવા „ ૨
વાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ „ ૨
દાઝયાની દવા „ ૨
શુધ્ધ વનસ્પતિનું પેનક્યુર „ ૨
સાપ વિંછુ બમરા ઉંદર વિગેરેના ડંખનો
ઇલાજ „ ૨
વાનું તેલ „ ૨
ખસ ખુજલીનો મલમ „ ૧
દરાજનો મલમ „ ૧
બાલ કાઢવાની દવા „ ૧
બચ્ચાંની સાવળીની દવા „ ૧
લોહીવાળી દવા „ ૧
બરોળની દવા „ ૧
ચાંદી તથા ટાંકીનો મલમ „ ૧
ઘાંટું બેસી ગયું હોય તેની દવા „ ૧
હાથે પગે વળતા ગોંધાના પરસેવાની દવા „ ૨
પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંઠ પર
મારવાની પટ્ટી „ ૫
હરસનાં મસાની દવા „ ૫
બગદરની દવા „ ૫

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઇને એજંટ નીમ્યા નથી. દવાઓ ફક્ત હમે ખુદ તબીઅત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજંટ મી. નાનાભાઇ નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે. તેઓનીજ પાસે મળશે.

ફક્ત રવિવારે ડાક્તર યુ. એલ. દેસાઈની મુલાકાત ઉપલે શીરનામે સુરતમાં થશે.

—સાહિત્યની ફૂલવાડીમાં—

—સમાજ મન્દિરના પાયા—

'તાજમહાલ' જોવા જનાર પ્રેક્ષકનું લક્ષ ત્હેના મિનારા તરફજ જાય એ સ્વાભાવિક છે, પરન્તુ એ મિનારો જે પાયામાંના પથ્થરપર ઉભો કરવામાં આવ્યો છે તે પથ્થર તરફ ત્હેનું લક્ષ નથી જતું ! શારીરિક કષ્ટ કરી ઉદર-નિર્વાહ કરનારા—હલકા દરજ્જાના મનાતા લોકોની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. પાયાના પથ્થરો હંમેશા દાટવામાંજ પડેલા હોય છે, ને તરફ કોઈ જોતું પણ નથી. એ પથ્થરો જો મજબુત નહિ હોય તો ઉપરના ભવ્ય મિનારા વધુ સમય ટકવાના નથી. મિનારાનો આધાર 'કીર્તિના આસમાનમાં રહેવાનું' સફળ કરનારા પાયામાંના પથ્થરો પરજ હોય છે. સમાજનો હલકો વર્ગ સમાજરૂપી 'તાજમહાલ'ના પાયાના પથ્થરો છે. હવે હવે એ પથ્થરો અંદરથી કોરાઈ જાય છે. જાતજાતના વ્યસનોને આધીન થઈ સમાજના હલકા વર્ગના લોકો, ઉપરની ઇમારતનો ભાર ખમવાને અસમર્થ થવા માંડ્યા છે. એવીજ સ્થિતિ કાયમ રહેશે તો જેની સુન્દરતા અને ભવ્યપણા તરફ આપણે કુતૂહલથી જોઈએ છીએ, તે મિનારા અને કળશ ક્યારે ખરી પડશે તે કહેવાય નહિ.

ફ્રાંકો-જર્મન યુદ્ધના ઇતિહાસમાં 'મોલ્ટકે' નામનો ઉલ્લેખ જણાય છે પરન્તુ જે સૈનિકોના સ્વદેશભક્તિથી પ્રેરિત પરાક્રમે જર્મનીને પહેલા વર્ગના રાજ્યની પંક્તિએ બેસાડ્યું તે સૈનિકોનું તેઓની સંખ્યા બતાવનાર આંકડા સિવાય નામનિશાન પણ જણાતું નથી. પરન્તુ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે જર્મનીના અભ્યુદયને અને ઐશ્વર્યને મોલ્ટકેના વ્યૂહની જેટલી આવશ્યકતા હતી તેટલીજ સ્વદેશના વૈભવને માટે યુદ્ધમાં બહાદુરીથી લડતા હલકા વર્ગના સૈનિકોની પણ હતી.

નેપોલિયને મેળવેલો વિજય ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. પણ નેપોલિયનને એનાજ જેવા સૈનિકોની સાથ હતી તેથીજ એ વિજય મળ્યો. નેપોલિયન જે સમાજમાં ઉછર્યો તેજ સમાજના, તેટલાજ સુસજ્જિત અને તેટલીજ યોજનાના સૈનિકોની ત્હેને મદદ ન હોત; ભિન્ન સંસ્કૃતિના અને કમી દરજ્જાના સૈનિક સાથે ત્હેને કાર્ય કરવું પડ્યું હોત, તો ફ્રાન્સના ઇતિહાસમાં નેપોલિયનનું નામ સોનેરી અક્ષરથી લખાયું હોત કે નહિ એની શંકાજ છે. સુવર્ણાક્ષરમાં લખાયલો એક નેપોલિયન તૈયાર થવાને માટે સમાજમાં બીજા લાખો નેપોલિયન તૈયાર હોવા જોઈએ છે. સમાજનું ખરું સામર્થ્ય, સમાજનું ખરું ઐશ્વર્ય, સમાજની ખરી મહત્તા, એ સર્વ ઇતિહાસમાંથી અજ્ઞાત રહેનારા લાખો 'નેપોલિયન' પરજ અવલંબી રહે છે."

("જ્યારે સૂર્યોદય —" પ્રિયમતિ શુક્લ)

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

વીરપુરુષ હમ્મેશાં સામાન્ય મનુષ્યોથી વિરુદ્ધ પડીને જ કામ કરે છે; અને થોડા વખત સુધી તો સજ્જનોથી અને મહજ્જનોથી યે ત્હેને વિરુદ્ધ પડવું પડે છે. આમ બને તે કુદરતી છે; કેમકે સાહસિક અને વીર્યવાન્ નરનારીઓ પોતાનાં અન્તરની કો અણછતી ઊર્મિઓને વશ થઇને વર્તે છે; બહારનાં બન્ધ તેમને બાંધી શકતા નથી.

—એમર્સન.

જે કમાનની પેઠે દબાયલી રહે નહીં,
સોયની પેઠે છછેલ ધ્રુવ દાખવે સહી;
શ્વાનપુચ્છની પેઠે ન તાણી થાય સીધી જે
તે જ જાણવી સ્વતંત્રતાની શક્તિ ને મઝે.

—નર્મદ.

રાજ્યે અને સમાજે વ્યક્તિ પાસે પહેલી માગણી એ કરવાની છે કે "આત્મવિકાસ કરો"; નહિ કે, "આત્મભોગ આપો."

—કાર્લ પીઅર્સન.

આપણા દેશમાં હાલ મતાન્તરક્ષમા રાખવી એ ખાસ જરૂરનું છે; અને ખરી સ્વદેશભક્તિનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ઉગમણા અને આથમણા સુધારાનું મ્હોટું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે, અને જ્યાં સુધી એ બંનેનું સમાધાન થયું નથી, ત્યાં સુધી જો આપણે મતાન્તરક્ષમા નહિ રાખીશું, તો પ્રજાઐક્યને તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવો જ પેસનાર છે.

—નવલરામ.

ઍન્જેલસનો મહાન્ ચિતારો કહેતો કે પૃથ્વીનો સ્વર મારા કાનમાં હંમેશ રહે છે. પરિશ્રમના ફળવાળો, પ્રાચીન આદર્શવાળો તથા નવીન અભિલાષવાળો હિન્દભૂમિનો સ્વર પણ હિન્દીઓનાં જીવન સમજવા પ્રયાસ કરનારના કાનમાં નિરન્તર રહેવો જોઇએ.

—રમેશચંદ્ર દત્ત.

'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः'
પ્રભો! એ છે એકપક્ષી.
ગાવ, ગાવ ફરી એક વેળા
માનવજાતિની કલ્યાણગીતા, ઓ નાથ!
સર્વત્ર નિગૂઢ મહાસત્યની વેદઋચા કે,
'कालोऽस्मि लोकोन्नतिकृत्प्रवृद्धः'

—ન્હાનાલાલ.

रसो वै सः ।

ચેતન

વ્હાલાંઓને ઉપદેશ.

સાંભળજો, વ્હાલાઓ ! વચનો દીનના
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો !
મોટો એ અધિકાર તમારો માનવીઃ
અધિકારી છો જેના માનવ માત્ર જો !
એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણોઃ
નિકટ સગાઓ સમજો ભાઇ બ્હેન જો !
નીકો ન્હાની મોટી જે જીવો તણીઃ
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેણ જો !
હસનારાઓ સાથે હસવાનું ધરેઃ
રડનારાની સાથે રડવું તેમ જો !
એક બીજાનાં આંસુડાંઓ લૂછવા
ઊંચા ચડશો સ્ત્રી પુરુષો સૌ એમ જો !
ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાંઃ
સઘળા એ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો !
દિવ્ય દયાસાગર, યાચતાં આપજો,
દીનજનોને અમને એનો લેશ જો !

—મણિશંકર.

પ્રકાશક
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા–સુરત.

તંત્રીઓ:
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:
સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).
છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

ઇનામી વાર્તાની હરિફાઇનું પરિણામ આવતા અંકમાં પ્રગટ થશે.

—અધિપતિ.

આ માસિક સુરત બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી મગાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બહુભાઈ લાલભાઇ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા સંઘાડિયાવાડમાં આવેલી પોતાની ઓફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

વર્ષ ૧ લું.] ઑક્ટોબર ૧૯૨૦ [અંક ૫ મો.

ચેતન.

કોઈ ઝીલશો ?

દેવપૂજાનાં ફુલડાંની છાબડીઃ
ઠેસ આવી કે કરથી સરી પડીરે,
કોઈ ખરતા તારલિયા એ ઝીલશો ?

પાંખ ઉગતી કોયલડી બાપડીઃ
ઉંચા આકાશે એ ઉડતાં પડીરે,
કોઈ સુતા ટહૂકડા એ ઝીલશો ?

એક હૈતનો હણાયલ યોગીડોઃ
એનાં આંસુની ધાર રણમાં ઢળેરે,
કોઇ રસનાં મોતીડાં એ ઝીલશો ?

તાજો સ્હોડચો સૌભાગ્યતણો ચાંદલોઃ
ઉડી પવને ક્ષણે અગ્ને પળેરે,
કોઈ અગ્નીનાં બિન્દુડાં એ ઝીલશો ?

ઢળે પાતાળે માનવ સાગરિયો
મહીં ખાગં હુઈડાંઓ બૂડતાં બળેરે,
કોઈ આત્મનનાં તેજ બાલ ઝીલશો ?

—દેગળજી પરમાર.

વીર પુત્રનું મૃત્યુ.

રચનારઃ " મનુ ત્રિવેદી. "

માતઃ ઉભી'તી નિજ ગોખ મહીં સૂણંતી
જે યુદ્ધનાદ ભણકા દૂરથી ય આવે;
ત્યાં શાન્તિ આ શી ? નવ સાદ સુણાય શાને ?
કાં વાયુના પડી ગયા સહુ વેગ ધીમા ?

વાયુ સ્વાર થઈ આવે શ્યામ વાદળ ઉપરે,
પૂછતીગાભરી માતા 'શાન્તિ કાં? શમનાદ કયાં ?'

'જે મોખરે રહી લડયો વીર આજ સુધી
તે આજ યુદ્ધ મહીં ઘાયલ થૈ મરાયો;
છે શાન્તિ આથી, નવ શંખ ફુંકાય છે ત્યાં,
ને પાંખમાં અમ તણી નવ શક્તિ આજે,

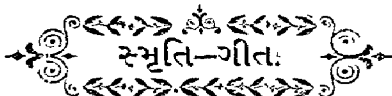
સુણી આ વાત માતાના મુખે યે ગ્લાનિ છાય છે,
મૂકીને હાથ છાતીએ માતા દાંત પીસી રહે !

ન રોઈ માતા ને નવ વદી કંઈ શોક વચનો,
કંઈ સખ્તાઈથી દિનકર પ્રતિ શીશ નમવી
જઈ નીચે વ્હાલા મૃગપતિ પરે સ્વાર થઈને
ગજાવી દિશા સૌ રણ સ્થળ પ્રતિ જાય ધસતી !

માતા જઈ રણ મહીં કરી શંખનાદ
દિશા સહુ 'તિલક કી જય'થી ગજાવે;
ને મોખરે ઉભી રહી વીર હાંક પાડે
'આવો અહો ! રણ સહુ જીતવા ચલો હો !'

* * *

છે શાન્તિ ના, ફરી થતા જુગ શંખનાદ,
વાયુ તણા પણ હવે નથી વેગ ધીમા;
ને સ્વર્ગથી તિલક એ સઘળું નિહાળી
આનંદથી વદી રહે, 'ફરી આવું છું હું !'

રચનાર: રાજકવિ ટેનિસન.

ઝીલનાર: ' પ્રણયી. '

" Strong Son of God, Immortal Love. "

—*In Memoriam.*

(ઑગસ્ટના અંકના પૃ. ૮૯ થી ચાલુ)

તૃતીય અવત્સરી અહા:
આજ મુજ સન્નિધાનું.
ને પુનઃ સ્મપ્રકૃતિ
ધરે ભવ્ય વિભાવ શું!
શાન્ત મૂક સમભાવના
પૃથ્વી પરનાં સર્વ એ
ધરે મુજ સહ આજ, ને
ભિન્નતા ઓછી કરે.

ને વિશ્વની સુકુમારતા
માનું હું ને મિત્ર એ
નીરખીએ તે દિનની:
સખ નિરવધિ પ્રીતીએ.
ને કલ્પ્યું મૂં એ પુનરપિ
સહજનના સ્નેહ, ધરે
દૂર થકી એ મિત્રથી
ત્યાં કલ્પ્યું મન ફરી એહને

જન્મ ને શૈશવનણું
સ્થાન પ્રેમ સુપ્રેરતું:
યુવા અને મૈત્રીનણું
સ્થાન ઉર વળી બાનતું.
ને , ઉચ્ચતર ત્યાં કોણ એ
સ્પર્શો ઉભય શું ભાગતી.
વિનય ફક્ત મુજ સ્થાનની
ને હીનિમ સ્થાન વદું નહી

એ સ્થાન તણું તે પૂર્ણ શું
સ્વપ્ન આવે અસનવું:—
બાલ એના ૧ વાચતા
બન્ગલા ૯ અનુભવું:—
રસકથાની દેવીઓ
ભગ રગયાવા કદ,
ગાન રેનો આવના
મિત્રને સર્ગ ભણું.
ને ત્યાં પુનઃ રસબોધ શો
સ્નિગ્ધ કવિના—તંત્રીનો
વહે અદ્ભુત એ જશો
પુનઃ એ સત્સંગનો

નવીન આ મુજ ગૃહથકી
જાય અર ચિંતા બધી!
જેથી બનના સ્મરણમા
આપું મુજ આ જીંદગી.
વર્ષ જૂનું આ જનુ:
નવલ વર્ષ પધારતું:
માનુષી જગત ને એ
નુતન સ્થાને શોભતુ.
જગ જગના ઉન્નતે,
પૃથ્વી આમૂન ગાંગિને.
નવીન યુગ આરોહણીના
માર્ગ પ્રેમથ પ્રેરી રહે.

ને આજ એની જયંતી શું
ગૌરવભર હું ઉજવું !
શોક તજી, શાન્તિ સજી,
આનંદનદમાં હું ઝૂલું.

અન્તમાં હું અનુભવું:—
શોક આર્દ્ર કરે છ આ:
માનુષી મુગ્ધ ઉર્મિઓને
ભરે અંતરમાં હવાં.
ના કલ્પના ભર હું ઉડું:
પણ ચિંતનો ઉત્તમ વહું:
એ ચિંતને દાક્ષિણ્ય ઉંડું
ફલ રૂપે અવ હું ધરું.
ને ઝીલું અધિકા ભાવને,
નવ જે ઝીલ્યા એ જીવતાં:
ને પામું અપરંપાર હું
રસલ્હાવ અધૂરા જે રહ્યા.

ચારિત્ર્ય અવ સ્મરું એહનું:
જે ધન્યતા પ્રભુની ઝર્યું:
ને બુદ્ધિ કેરી વિશાળતા–
ભર ઉચ્ચઆદર્શે દીપ્યું:
આત્મનીતિ, રાજનીતિ,
રસપ્રદેશની ઉચ્ચતા,
પ્રભાવશાલી સર્વ એથી
હું ઝીલું દાક્ષિણ્ય હા:

જનતણો આજન્મ નેતા:
સત્ય સજ્જન એ ઉંડો.
ઉચ્ચઆશ અતીવ તેથી
સફળ જનમન જીતતો.

હું જાણું છું અહ: એહની
સિદ્ધિ થોડી કાર્યની
અન્યકેરી અધિક, પણ
હતી શક્યતા એના વડી.

રાજનયની નિસર્ગતા
સ્મરું જ્યાં હું એહની,
જ્ઞાન ને દાક્ષિણ્યના
ભેદની ઝાંખી થતી:—
જ્ઞાનસંગ અતૃપ્તિ છે:
વર્તમાની દ્રષ્ટિ છે:
મોહ-વશ એ જ્ઞાનને
લોભ સત્તાનો અરે!
કિન્તુ માત્રા જ્ઞાનની
ચાલક અને શાસક વડી
એક દાક્ષિણ્યે રહી
જે ન્યાળતી શું નિરવધિ!
જ્ઞાનને ય અગમ્ય જે,
ગમ્ય તેને તુર્ત તે:
ભાવિ–ભાવિપાર એની
પ્રેમ નિર્ભર ગતિ–કૃતિ.

[નવવસંતાનિલની
આવી ફરી આમંત્રણા:
ગંધવતી જો, મ્હાલતી
નવરંગ ફુલના સાજ શા !]
અવ શોક ને આશા તણી
ઉર–તુલા મુગ્ધ ન્યાળું હું:
આશ–તુલા જાય નીચે:
અલ્પ અવ મુગ્ધ શોક શું !
એ આશ સહ નવમૈત્રીનો
પ્રેમનો નવજન્મ શો !
જ્યાં વિલંબ મિલન તણો
સાલતો ન ફરે કશો.

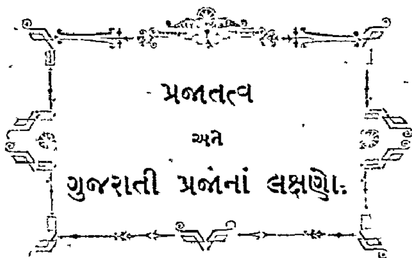
લેખાએ મન જેમને.
ઉચ્ચઆશથી તે ઝરે.
સત્યકેરી, પ્રેમ કેરી
સૃષ્ટિ નવ કદી વિખરે.
કિન્તુ પશુમાંથી મનુ.
ને મનુ મટીને દેવ શું
તત્ત્વ ઉત્ક્રાંતિ ભર્યું
વિશ્વમાં ન્યાળું જશું.

જ્યાં અશાન્તિ તુમુલ સૌ
પરિણમે શાન્ત સુસ્થિતિ શું.
ને જગતઇતિહાસપાટે
અવનવું જ લખાય શું!
શુદ્ધ થકી ઉચ્ચોચ્ચતી
સંસિદ્ધિ વિશ્વ સધાય શું!

દ્વિ-સ્વભાવી મિત્ર મુજ:
માનુષી, વળી દૈવી એ:
માનુષી સુખ આથમ્યે
દૈવી અમ સુખ સાંપડે.
ને એ સહે જગની લીલા
સુખ જ્યાં ત્યાં ઝગી રહી!
ને પ્રણય મુજ એ સૌખ્ય રૂપે
ભવ્યતરૂ બનીઓ નહી!
પ્રકૃતિ ને પુરૂષનું—
શયનો મુજ મિત્ર જે!
તદપિ નિજ વ્યકિતત્વને
જરિ ય નવ તે ત્યાગતો.
પ્રેમ વધુ અમ આદરૂ:
ના તજુ ઉર-સ્મૃતિ એ:
મૃત્યુ યદિ મુજ થાય હોયે
પ્રેમ મુજ શાશ્વત દીપે.

મુક્ત—ઇન્દ્રિયાના બધે
અન્તિમ નિર્ણય આ લહું:
મુક્ત—ઇચ્છા જીવિત મુજ
નિર્મળ કરો, એ વિનવું.
ને મિત્ર મુજ મૃત તેહ સંગે
સ્નેહભર વાર્તા વદું:
પરમ શ્રદ્ધા માનથી
ગૂઢ સત્યને પામી રહું:
એ સત્ય સિદ્ધ ન થાય ક્યાં:
એ સત્ય નિગૂઢ સર્વદા:
પણ આત્મ આત્માને મળી
એ અનુભવે પરજીવનમાં.

[સંપૂર્ણ]

પ્રજાતત્વ અને ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.

(ગતાંકના પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી ચાલુ)

પ્રજાનાં લક્ષણો બંધાવામાં પ્રજાના નિવાસ સ્થાનની આબોહવા, તેનો પુરાતન ઇતિહાસ તથા પરંપરાપ્રાપ્ત શિષ્ટતા, અને તેના વર્તમાન વલણો એ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. ગુજરાતનાં નામ જુદે જુદે કાળે જુદાં જુદાં હતાં; તેના વિભાગો પણ સ્વતંત્ર નામથી ઓળખાતા, છતાં તેની સીમા લગભગ તેની તેજ રહેલી છે એમ કહીશું તો ચાલશે. કચ્છથી માંડીને મુંબાઈ સુધીના દરીયા કિનારાને અડકીને આવેલો પ્રદેશ. તે ગુજરાત. ઉત્તરે સિંધ અને રજપુતાનાનાં કેટલાક સંસ્થાનો સાથે ગુજરાતની સીમા જોડાયલી છે. પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશ એ તેનાં સાખ પડોશી છે. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્રનો પહાડી પ્રદેશ તેની લગોલગ આવી રહ્યો છે. પશ્ચિમે પથરાયલો વિશાળ સમુદ્ર પ્રાચીન ગુજરાતને પરદેશના દ્વાર સમાન થઈ પડ્યો હતો. સાબ્રમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી સરખી વિશાળ નદીઓ ગુજરાતની ફળદ્રુપતામાં ઉમેરો કરતી રહી છે. કાઠીયાવાડમાં આવેલો ગિરનાર તથા શેત્રુંજો, ગુજરાતની મધ્યમાં આવેલો પાવાગઢ તથા વિંધ્યાચળનો કેટલોક ભાગ, અને ખાનદેશની સરહદ ઉપર આવેલા નાના મોટા ડુંગરો એ વિના જાણવા યોગ્ય પર્વતો ગુજરાતમાં નથી. ગુજરાતનો પ્રદેશ સામાન્યતઃ સપાટ અને ખુશનુમા ઋતુઓવાળો છે. ઓછા વધતા પ્રમાણમાં શીત, વર્ષા અને તાપ તેમાં વહેંચાયલા રહે છે. પરંતુ કોઈ પણ સ્થાને તે અતિ ત્રાસદાયક થઈ પડે એટલા મોટા પ્રમાણમાં નથી.

ઉત્તમ ગણાતી ખેતીને માટે સર્વ રીતે યોગ્ય એવો ગુર્જર દેશ એક સમયે હિંદુસ્તાનનું કાચું સોનુ મનાતો. દરીયા કિનારાને લઈને પરદેશમાં વ્યાપારી સાહસ ખેડવું એ ગુજરાતનું ખાસ લક્ષણ ગણાતું; તેનુંજ વ્યાપારી કૌશલ્ય આજ દિન લગી ગુજરાતીઓ જાળવી રહ્યા છે. ખંભાત ભરૂચ, સુરત, દમણ, ઘોઘા, પ્રભાસ, તથા દ્વારિકા એ પ્રાચીન-કાળથી પ્રખ્યાત ગણાતાં ગુજરાતનાં બંદરો હજી સુધી પોતાની જૂની જાહોજલાલીનાં સ્મરણો આપતાં અવશેષની માફક મોજુદ છે. ગુજરાતી વહાણો એક પાસ જાવા તથા સુમાત્રા સુધી દરીઓ ખેડતાં, તો બીજી પાસ મુગાન, અરબસ્તાન, તથા આફ્રિકાના સઘળા પૂર્વ કિનારા સુધીનો દરિઓ ડહોળી નાખતાં. કદાચ મધ્ય યુગમાં પ્રખ્યાત થએલા ઇટલીના વેનીસ બંદર ઉપર ગુજરાતી વ્યાપારીઓ હજારો અને લાખોની ઉથલ પાથલ કરતા ફરતા હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. ઘણા જણને ખબર પણ નહિ હોય કે વાસ્કો ડી ગામાને હિંદુસ્તાનનો રસ્તો બતાવનાર એક આફ્રિકા ગએલો ગુર્જર વ્યાપારી હતો. આફ્રિકાની આખી

પૂર્વ બાજુને ખીલવી ઉજ્વળ બનાવનાર ગુજરાતીઓજ હતા. તેમણે વાવેલાં બીજકો ફળ રૂપે પરિણામ પામતાં લલચાયલી ગોરી પ્રજાઓ તે ફળને ઝુંટવી લેવા માગે છે. મનુષ્યાહારી રાક્ષસો અને સિંહ સરખાં ક્રૂર પશુઓથી ભરેલા આફ્રિકાના મધ્ય ભાગ તરફ સાહસિક મુસાફરોને રસ્તો બતાવવામાં ગુજરાતી ભોમીયાઓનો ઘણોજ ઉપયોગ થએલો હોવો જોઇએ.

આવા પ્રકારની ભૌતિક રચનામાં ગુજરાતની પ્રજા ઉછરી આવેલી છે. તેનો ઇતિહાસ અને તેની પરંપરાપ્રાપ્ત શિષ્ટતા (tradition) એ પણ અતિ પ્રાચીન હોઇ તેમણે ગુર્જર પ્રજાના માનસિક બંધારણને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપેલું છે. જગના સર્વથી પુરાણા સાહિત્ય વેદની મહા વિખ્યાત ગાયત્રીના રચનાર વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ હજી પાવાગઢ અને તેમાંથી જન્મ પામતી વિશ્વામિત્રી નદી આપે છે. સાંખ્ય ફીલસુફીના આચાર્ય કપિલમુનિ અને તેમનાં માતા દેવહુતી હજી તેમના મૂળ સ્થાનક સિદ્ધપૂરમાં પૂજાય છે, અને માતૃગયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થએલું એ સ્થાન હજી યાત્રાળુઓના યાત્રા લોભનું પાત્ર મનાય છે. પંચમહાલને રામાયણના સુપ્રસિદ્ધ તાડિકા વન તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, અને સંખેડાની આસપાસના જંગલી અને ડુંગરી પ્રદેશને હિડીંબ વન તરીકે ગણી તેની પ્રાચીનતાને મહાભારત સુધી લંબાવવામાં આવે છે. સૂર્યને ઢાંકી દેવા જેટલી ઉંચાઇ ધારણ કરતા વિંધ્યાચળને સુવાડી દેઇ જગતને અંધકારની ગર્તામાંથી બચાવી લેનાર અગસ્ત્ય ઋષિની વાત ઘણી જાણીતી છે. વળી પરબ્રહ્મની વિભૂતિ રૂપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્રની શ્રેષ્ઠતા સંબંધી પરીક્ષા લેવાની હિંમત ધરનાર ભૃગુ ઋષિનો આશ્રમ ભરૂચમાં હતો એમ મનાય છે.

આ પ્રાચીન કાળથી જાણીતા થએલા પ્રદેશનો યથાર્થ અને સળંગ ઇતિહાસ મળતો નથી, તેના વિવિધ ખંડોનીજ માહીતી આપણને પ્રાપ્ત થએલી છે. ઇતિહાસનું પ્રથમ કિરણ આપણને દ્વારિકામાં નિવાસ કરતા દ્વાપર યુગના સ્રષ્ટા, મહાભારતના સૂત્રધાર, સૌન્દર્ય, જ્ઞાન તથા કર્મની સંયુક્ત ભાવનાના મૂર્તિમાનસ્વરૂપ સરખા કૃષ્ણચંદ્રની ઝાંખી કરાવે છે. કૃષ્ણના દેહવિલય પછી યાદવાસ્થળીમાંથી બચેલા રહ્યા સહ્યા યાદવો ઉત્તર તરફ સિંધ, પંજાબ તથા અફગાનીસ્તાનમાં ચાલ્યા ગએલા કહેવાય છે. અલેકઝાન્ડર અને સીથીયન પ્રજાઓનાં ધસારાથી આ યાદવો પોતાના મૂળ પ્રદેશમાં પાછા ફર્યા, અને ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ તેમનાં કેટલાંક ટોળાંએ વધી મોટાં રાજ્યો પણ સ્થાપ્યાં.

આ પછી મૌર્ય વંશના સમ્રાટ અશોકના સમયમાં ગુજરાત ઉપર અશોકની આણ ફરતી હતી, અને તેના સાક્ષીરૂપે ગિરનાર ઉપરનો શિલા લેખ હાજર છે. અશોક પછીનો અંધકારમય સમય વીત્યા પછી વલ્લભીવંશના શિલાદિત્યોની અસ્પષ્ટ માહીતી મળી આવે છે. છેલ્લા શિલાદિત્યનું રાજ્ય સિંધ માર્ગે આવેલા કોઇ શક કે આરબ લોકોએ છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખ્યું, પરંતુ વલ્લભીરાજ્યની ભસ્મમાંથી પંચાસરના ચાવડાઓ જન્મ પામ્યા. વચમાં કલ્યાણીના ચાલુક્ય રાજા ભુવડે ચાવડા રાજા જયશિખરીને મારી થોડો સમય પોતાની આણ વર્તાવી, તથા તેના પુત્ર વનરાજે ભુવડ સોલંકીના લશ્કરને ટુંક મુદતમાં હરાવી ગુજરાતની બહાર હકાલ્યું, અને ગુજરાતનું રાજકીય કેન્દ્ર પંચાસરથી ખસેડી પાટણ સરખા મધ્ય સ્થળે આણ્યું.

ચાવડા વંશના છેલ્લા દુર્બલ રાજા સામંતસિંહને મારી તેનો ભાણેજ મૂળરાજ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. મામાનો ઘાત કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ સોલંકીનો વંશ સંતાનોની બાબતમાં

સર્વદા અસંતુષ્ટ રહ્યો છે, છતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ સોલંકીઓના કાળમાં ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના રાજકીય તંત્રમાં ગુજરાતને આ સમયે અતિ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું; ગુજરાતને સ્થિરતા, આબાદી અને કીર્તિ મળ્યાં. ગુજરાતની એકતા આ સમયે સ્ફુટ થઇ, ગુજરાતની સીમા આ સમયે સ્પષ્ટ થઈ, અને ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન પુરેપુરૂં જાગ્રત થયું. માળવા, આબુ, રજપૂતાના, દક્ષિણ વગેરે પ્રદેશોમાં ગુજરાતી સમશેર ચળકતી હતી. ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ પણ આ સમયે રોપાયાં. જૈનો અને બ્રાહ્મણોએ વિદ્યાનું વ્યસન સર્વત્ર વળગાડી દીધું.

પરંતુ આ ઉન્નતિના સમયમાં હિંદુસ્તાનના દુર્ભાગ્યનાં ચિન્હો પણ જણાયા કરતાં હતાં. મુસલમાનોએ ધાર્મિક ઐક્યના પ્રભાવે જુદી જુદી પ્રજાઓ હોવા છતાં જગતના મોટા ભાગ ઉપર પોતાની આણ ફેલાવી. ક્રિશ્ચિયનો પણ જુદી જુદી પ્રજાના બનેલા હોવા છતાં ધાર્મિક ઐક્યના બલે તેમણે પણ સુંદર સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ઘણીજ ખીલાવી. પરંતુ હિંદુ પ્રજા એક છતાં તેનામાં ધાર્મિક વિરોધની લેશ પણ તીવ્રતા નહિં છતાં, મુસલમાનોના પ્રથમ ધસારા સ્હામે નિષ્ફળ નીવડી પરતંત્ર બની ગઇ એ પણ ઇતિહાસવેત્તાઓ માટે એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. તેજપાળ, અનંગપાળ વગેરે પંજાબનો મોખરો સાચવનાર આર્યરાજાઓ મુસલમાનોના પ્રવાહને અટકાવી શક્યા નહિ, અને ગુજરાતના દૂર આવેલા રાજ્યને ઘડીભર ઉથલાવી નાખી સોમનાથના પવિત્ર દેવળને ભાંગી તોડી 'મુસ્લીમ ધર્મનો વિજય વાવટા ફરકાવી વંટોળીઆની માફક આવી ચાલ્યા જનાર મહમદ ગીઝનવીને માત્ર એક અકસ્માત આપત્ત સમજી તે દૂર થતાં નિશ્ચિંતપણે અંદર અંદર કલહો અને વિગ્રહોમાં ઉત્સુક રહેતા શાસનધરોના દિવસ ભરાઈ ચુક્યા હતા. સીકંદરની સ્હામે થનાર પૌરસ અને ચંદ્રગુપ્ત, તથા સીથીયનોના બળવાન ટોળાંનો પરાજ્ય કરી પોતાનો સંવત ચલાવનાર પરાક્રમી વિક્રમાદિત્યનો સમય હવે રહ્યો ન હતો. રાજ્યને માટે કે સ્ત્રીઓને માટે અંદર અંદર મિથ્યાભિમાનથી કપાઈ મરતા જયચંદ, ભોળાભીમ અને પૃથુરાજનો સમય આવ્યો હતો. પરિણામ શું આવ્યું તે સર્વ કોઈ જાણે છે. મુસલમાનોએ હિંદુઓની ખામીનો સંપૂર્ણ લાભ લીધો, અને સોલંકી વંશના પાછલા કાળમાં તો તેમણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ પોતાને હસ્તગત કરી લીધો.

સામાન્ય શત્રુની સ્હામે એકસંપી કરવાનું ભુલી ગએલા હિંદુ રાજાઓ એક પછી એક મુસલમાનો આગળ લુપ્ત થવા લાગ્યા. સોલંકીઓની પાછળ આવનાર વાઘેલા રાજાઓ ચાર પાંચ પેઢી સુધી ગુજરાતનું સુકાન હાથ ધરી રહ્યા, પરંતુ છેલ્લો રાજા કરણ પોતાની વિષયાશક્તિને પરિણામે પોતાના મિત્રો અને શુભેચ્છકોનેજ પોતાના દુશ્મનો બનાવી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીને હાથે પોતાનું રાજ્ય ખોઇ બેઠો. આ સમયથી એટલે લગભગ ઈ. સ ૧૩૦૦ ની સાલથી ગુજરાતે પરતંત્રતાની ઝુંસરી પોતાને ગળે ધારણ કરી, જેમાંથી તે હજી સુધી મુક્ત થયું નથી.

દીલ્હીની સલતનતથી છુટા પડેલા કેટલાક મહમદ બેગડા અને બહાદુરશાહ સરખા ગુજરાતના સુલતાનોએ ગુજરાતનો સારો ઉત્કર્ષ કર્યો હતો, પરંતુ રજપૂત રાજાઓના સમયમાં ગુજરાતનું જે એક પ્રજાજીવન ઘડાતું હતું તે છિન્નભિન્ન થઇ ગએલું પાછું એક થયું નહિં. પ્રજાના જીવનમાં પરાધીનતાને પરિણામે રાજકીય શિથિલતા છવાવા લાગી. 'ગુજરાતનો જે કાંઇ ઝગઝગાટ જણાતો હતો તે પ્રજા જીવનના આરોગ્યે ભર્યા પ્રફુલ્લ તેજનો નહિ, પરંતુ ગાદી ઉપર વિરાજતી કોઈ વ્યક્તિના બુદ્ધિચાપલ્ય કે રણકૌશલ્યના પ્રતિબિંબ રૂપ હતો. પ્રજાના અને રાજાના સ્વાર્થ એક ન હતા. અને મુસલમાન બાદશાહોને પોતાપણાની દૃષ્ટિથી વિલોકવાનો સમય આવતા પહેલાં તે બાદશાહોજ અકબરને હાથે નષ્ટ થયા. મોગલ તથા રજપુત જે રાજાઓના ઉત્તર તરફના ધસારા-

માંથી, માળવાના બાદશાહના પૂર્વ તરફના હુમલાઓમાંથી અને બાહ્મણી સુલતાનોના દક્ષિણ તરફના હુમલાઓમાંથી પોતાની ગાદીને સુરક્ષિત સાચવી રાખવાના પ્રયત્નોમાંજ ગુજરાતના બાદશાહો મશગુલ રહેતા. આવી સ્થિતિમાં લશ્કર એજ પોતાના બચાવનું મુખ્ય સાધન હતું, પરંતુ તે લશ્કર નગ ગુજરાતનું નહતું, અને જે કાંઈ થોડો ઘણો ભાગ ગુજરાતીઓનો હશે તેમનામાં ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન ન હતું. આ પ્રમાણે ગુજરાતી પ્રજાનો લશ્કરમાંથી તથા રાજ કાજમાંથી ભાગ ઓછો થઈ જતાં લોકોએ માત્ર ખેતી અને વ્યાપારની શાંત પ્રકૃતિઓમાંજ પોતાનું ધ્યાન પરોવ્યું. રાજકીય જીવન તથા લશ્કરી જીવન મનુષ્યની મર્દાનગી ખીલાવે છે, પરંતુ જે પ્રજાનો તેવા જીવનમાંથી રસ ઓછો થઇ જાય છે તે પ્રજાની આત્મશ્રદ્ધા ઉતળી બની જાય છે, સ્વમાનની લાગણી તરફ ઉદાસીનતાનો ભાવ થઇ જાય છે, અને સહન કરવાની ટેવ પડતાં બાપડી બિચારીની ગણનરીમાં લપસી જઇ આવી પ્રજા અન્યની દયા ઉપર જીવન ગુજારવામાં સંતોષ માને છે. આવી પરિસ્થિતિને લેઇ કોઇ શિવાજી ગુજરાતમાં જન્મે એ અશક્ય હતું.

આ સ્થિતિ લગભગ ચારસો વર્ષના મુસલમાની અમલ દરમીયાન ચાલી. મુસલમાનો પછી આવનાર મરાઠાઓએ પણ સ્વાર્થ, ધનલોભ, અને રાજ્ય લોભને લેઈ એવી રાજનીતિ અખત્યાર કરી કે જે મુસલમાનોની જહાંગીરી કરતાં વધારે કુમળા નામથી ભાગ્યેજ ઓળખાવી શકાય. સ્વધર્મીઓ તરફ જે સ્વાભાવિક પક્ષપાત થવો જોઇએ તે મરાઠાઓની આવી રાજનીતિને લીધે કદી પણ ઉદ્ભવ ન પામ્યો. પરતંત્રતા લખાવી લાવેલા હિંદુસ્તાને શિવાજી અને રણજીતસિંહ સરખા રાજનીતિનિપુણ અને રણપંડિત વીરો ઉત્પન્ન કર્યા; તેમણે ઉભાં કરેલાં બળથી મોગલાઇની મહેલાત ડગમગી ગઇ; પરંતુ શિવાજી અને રણજીતનું સ્થાન લેનાર વ્યક્તિઓએ જાતિ સ્વાર્થને આગળ કરી સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્યની મૂળ ભાવના વિસારી દીધી. નહિંતો અટક સુધી ભગવો ઝુંડો ફરકાવનાર મરાઠી વીરો એક પછી એક ખરી જઇ પોતાની સ્વતંત્રતા લુપ્ત થવા દે એ બનવું અશક્ય હતું. સિંહ સરખા શીખ લોકો જેમણે અફગાનીસ્તાનના તોફાની અને પહાડી મુલકમાં રાજ્યની ઉથલપાથલો કરાવી હતી તેઓ તાબેદારી સ્વિકારે એ અસંભવિત હતું. મુસલમાન અને મરાઠા એ બન્નેથી ધરાઈ ગએલી પ્રજાને ઇંગ્રેજી અમલની સાથે દાખલ થતું શાંતિનું વાતાવરણ ઘણું ગમી ગયું; આવી શાંતિની તેને હવે જરૂર પણ હતી; અને સ્વાર્થ સાધતા વિવિધ રાજાઓ અને સરદારોની સાથે પ્રજાએ પણ બ્રિટિશ અમલને આવકાર આપ્યો. રાજાો પણ સ્થાપ્યા:નામાં ઇંગ્રેજોની યુક્તિઓનો દોષ કહાડવા કરતાં આપણે આપણી સ્વાર્થવૃત્તિ

આ પછી મૌર્ય વંશના સમ્રાટ અશોક વધારે દોષ કહાડવો જોઇએ. પેશ્વા સિંધીયા, હોલકર
હતી, અને તેના સાક્ષીરૂપે ગિરનાર ઉપરનો શિલા સંનિધિ અંગોએ મૂળ અંગમાંથી છુટા પડી
સમય વીત્યા પછી વલ્લભીવંશના શિલાદિત્યોની અસ્પષ્ટ માહીતી કેતઓ આદરી, અને તેને પરિણામે
રાજ્ય સિંધ માર્ગે આવેલા કોઈ શક કે આરબ લોકોએ જિ જીવન સ્વિકાર્યું. પરંતુ કલાઇવ,
નગ્નાારાજ્યની બરમમાંથી પંચાસરના ચાવડાઓ જન્મ પામ્યા. સ્વાર્થમાં પોતાનો અંગત સ્વાર્થ
ભુવડે ચાવડા રાજા જયશિખરીને મારી ઘેરો સમય પોતાની માથે વડોદરી કેળ કંપનીને સમ-
વનરાજે ભુવડ સોલંકીના લશ્કરને ટુંક મુદતમાં હરાવી ગુજરાતની અને કંઇનાં રાજ્ય પ્રપંચનાં
રાજ્યાસન કેન્દ્ર પંચાસરથી ખસેડી પાટણ સરખા મધ્ય સ્થળે આપ્યું. ત્રીસ કોડ હદીઓ ઉપર
ચાવડા વંશના છેલ્લા દુર્બલ રાજા સામંતસિંહને મારી તેનો ભાણેજ (અપૂર્ણ)
ગાદીએ આવ્યો. મામાનો ઘાત કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ મૌલંકીનો વંશ સંતા દેશાઇ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

—અથવા—

દાશરાજ્ઞ વિગ્રહ.

(ગતાંકના પૃ. ૧૫૪ થી અનુસંધાન.)

૧૨ દાશરાજ્ઞ વિગ્રહનાં કારણો તથા દિવોદાસનો ઇતિહાસ.

દાશરાજ્ઞ વિગ્રહ શા માટે થયો, તેના કારણોનું અન્વેષણ કરવામાં દિવોદાસનો ઇતિહાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દિવોદાસને ઋગ્વેદમાં અતિથિગ્વ (૧-૧૩૦-૪), અશ્વત્થ અને સૃંજય પ્રસ્તોક (૬-૪૭-૨૨ ૨) કહેવામાં આવેલ છે તેના પુત્ર સુદાસને પૈજવન કહ્યો છે. તે ઉપરથી પિજવન તેનું બીજું નામ અથવા ગોત્ર હોવાનો સંભવ છે. સુદાસ સિવાય તેને પ્રતર્દન નામનો બીજો પુત્ર હતો, એમ કૌષીતકી ઉપનિષદ (૩-૧) ઉપરથી જણાય છે. દિવોદાસના પિતાનું નામ વધ્ર્યશ્વ હતું, જેનું રાજ્ય સરસ્વતીના કિનારા ઉપરના પ્રદેશ ઉપર હતું. (ઋ. ૬-૬૧-૬) મત્સ્ય પુરાણમાં પણ દિવોદાસના પિતાનું નામ વિંધ્યશ્વ આવેલ છે (અ. ૫૦, શ્લો. ૧), તેથી વૈદિક દિવોદાસ અને પૌરાણિક દિવોદાસનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ સુદાસ રાજા ને આર્યાવર્તના વીશ રાજાઓ સાથે મહાન્ વિગ્રહ થયો હતો. તે વિગ્રહમાં સુદાસનો વિજય થયો હતો. પરંતુ શા માટે તે વિગ્રહ થયો હતો, તે વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેટલા માટે તે સમયની પરિસ્થિતિ સમજવાને માટે મહાભારતાદિ ગ્રંથોનો આધાર લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. વૈવસ્વત મનુએ આર્યાવર્તમાં આવીને સરયુ નદીને તીરે અયોધ્યા નગરી બંધાવી, આસપાસના પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે સમયે અંગિરા, અથર્વ અને ભૃગુકુળના બ્રાહ્મણો યજ્ઞયાગાદિકમાં ઇન્દ્ર અને અગ્નિનું યજન કરતા હતા. મનુના પુત્ર નાભાનેદિષ્ઠે રુદ્રનું યજન દાખલ કર્યું.* દક્ષયજ્ઞપ્રસંગની કથામાં ભૃગુ ઋષિએ શંકરને યજ્ઞમાં ભાગ આપવાની સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે,× તે ઉપરથી જણાય છે કે ભૃગુઓ જેઓ અગ્નિ અને ઇન્દ્રના યાજકો હતા, તેઓને આ નવીન સુધારો પસંદ પડ્યો ન હતો. તેજ કારણથી તેઓને ક્ષત્રિયો સાથે દારુણ સંઘર્ષો થયા છે. શૈવ, વૈષ્ણવ અને શાક્ત સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓને જેમ મધ્યકાળમાં વારંવાર ઝઘડા થતા હતા અને આજે પણ જેમ આર્યસમાજીઓ અને સનાતન ધર્માવલંબીઓ વચ્ચે વખતો વખત કલહો થયા કરે છે, તેમ વૈદિક કાળમાં રુદ્રયજનના સંપ્રદાયે ઉગ્ર પ્રક્ષોભ કરી મૂક્યો હતો. વૈદિક કાળના રાષ્ટ્રીય વિગ્રહોમાં આ ધર્મવિરોધ પણ એક બળવાન્ કારણ હતું. પરંતુ મુખ્ય કારણ તો આર્યાવર્તમાં જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં રાજ્યો હોવાનું જ

* ઋગ્વેદ ૧૦-૬૧-૧ તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૫-૨૨-૯

× શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૪, અ. ૬.

જણાય છે. સૂર્યવંશી રાજાઓમાં માંધાતા અને સગર બહુ પરાક્રમી રાજાઓ થઇ ગયા હતા; તેઓએ દિગ્વિજયો કરી ઇતર રાજ્યોને વશીભૂત કર્યાં હતાં. પરંતુ મનુની પુત્રી ઇલાના વંશમાં પણ એક પછી એક રાજા પ્રતાપી થઈ ગએલ છે. તેઓનું રાજ્ય સરસ્વતીને કિનારે તેમજ ગંગા યમુના વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર આવ્યું હતું. પુરૂરવા, નહુષ અને યયાતિએ તે રાજ્યનો વિસ્તાર કરીને ઇરાનની હદ સુધીનો મુલક છતી લીધો હતો.

યયાતિ રાજાને દ્રુહ્યુ, અનુ, પુરૂ, યદુ અને તુર્વશ-એ પાંચ પુત્રો થયા હતા, જેઓમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર દ્રુહ્યુનો પૈતૃક રાજ્યાસનનો અધિકાર હોવા છતાં પુરૂને તેણે મધ્ય દેશની ગાદી આપી; દ્રુહ્યુને પશ્ચિમ, અનુને ઉત્તર, યદુને ઇશાન અને તુર્વશને દક્ષિણ પ્રદેશો વેંહેચી આપ્યા.+ દ્રુહ્યુને જે પશ્ચિમ દેશ આપ્યો હતો. તે ટેકરા ટેકરીવાળો હતો અને ત્યાં નાવમાં બેશીને મુસાફરી કરવી પડતી હતી.÷ તે ઉપરથી તે પ્રદેશ સિંધુ નદીના કાંઠાનો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ દ્રુહ્યુના વંશજો પાછળથી ભોજ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તુર્વશને ભાગ આવેલ દક્ષિણ દેશમાં માંસાહારી મલેચ્છોની વસતિ હોવાથી, તે પ્રદેશ વિન્ધ્યાચલ પર્વતની આસપાસનો હોવાનું જણાય છે. એ પાંચે ભાઇઓનાં નામો એક સાથે ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં જોવામાં આવે છે (૧૦-૧૦૮-૮). પુરૂને પ્રચલિત રાજનીતિના નિયમ વિરૂદ્ધ લાભ મળવાથી, બીજા ભાઇઓ એકઠા થઇ પ્રસંગ મળે સતાવતા હતા. એક પ્રસંગે ભરતોએ તેની સખ્ત હાર કરી હતી, તે હકીકત પણ નોંધાઇ છે (ઋ. ૭-૮-૪). ઋગ્વેદ ઉપરથી પણ જણાય છે કે પુરૂઓનું રાજ્ય સરસ્વતીને બન્ને કિનારે (૭-૯૬-૨) તથા કુરૂક્ષેત્રમાં આવેલા શર્યણાવત સરોવરની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર આવ્યું હતું (ઋ. ૮-૬૪-૧૦, ૧૧). દુષ્યંતનો પુત્ર ભરત આ પુરૂ વંશનોજ હતો. પરંતુ ભરત વંશની જુદી જુદી શાખાઓ વચ્ચે આ મધ્ય પ્રદેશ પણ વેંહેચાઇ ગયો હતો. ભરતવંશની પૃથુ રાજાની શાખામાં દિવોદાસનો જન્મ થયો હતો. આ દિવોદાસના સમયમાં કે તેની પહેલાં સુશ્રવા રાજા અને વીસ રાજાઓ વચ્ચેનું પ્રથમ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ થયું હતું. આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી સુશ્રવા રાજા પુરૂવંશજ હોવાનું અને બીજા રાજાઓએ તેનો ઉચ્છેદ કરવાના હેતુથી તેના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાનું અનુમાન થઇ શકે છે. આ મહાન્ વિગ્રહમાં તેઓનો પરાજય થવાથી તેઓ સઘળા નિર્બળ પડી ગયા હતા. પરંતુ દિવોદાસ વિચક્ષણ હોવાથી વસ્તુ સ્થિતિ સમજી શક્યો, તેણે પ્રાચીન રાજ્યના રાજા કુત્સાંગિરસ સાથે સંધિ કરી; અને જે રાજાઓ તેની એકસંપીમાં ન જોડાયા, તેઓને શસ્ત્રબળથી વશ કર્યાં. આ પ્રસંગે કરંજ અને પર્ણય રાજાઓ તેની સામે થયા, તેઓને તેણે રણભૂમિ ઉપર મારી નાંખ્યા. (ઋ. ૧-૫૩-૮). આયુ અને કુત્સની સહાય મેળવી તેણે તૂર્વયાણ રાજાને પણ યુદ્ધ આપ્યું, પરંતુ તે યુદ્ધમાં તેનો પરાજય થયો અને તૂર્વયાણ સાથે સલાહ કરવી પડી. (ઋ. ૧-૫૨-૧૦ તથા ૬-૧૮-૧૩). તે સિવાય યદુઓ અને તુર્વશો સાથે પણ તેને શત્રુતા હોવાનું ઋગ્વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે (ઋ. ૭-૧૯-૮). હરિવંશ (પર્વ ૧ અ. ૨૯) ઉપરથી જણાય છે કે કાશીની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર ભાદ્રશ્રેણ્ય બદ્રશ્રેણ્યના ૧૦૦ પુત્રોને રણસંગ્રામમાં હણીને તેણે તેનો મુલક તાબે કર્યો હતો અને કાશીપુરીને પોતાના રાજ્યની સાથે મેળવી દીધી હતી. આ ઉપરથી

+ હરિવંશ, પર્વ ૧, અ. ૩૦, શ્લો. ૧૭-૨૦

÷ મહા ભારત, આદિ પર્વ, અ. ૮૪.

જણાય છે કે દિવોદાસે પોતાના પિતાઈ કુળોના રાજાઓને હાલ્બુજર વશ કર્યા હતા, પરંતુ તેમ કરીને તેણે તેઓના હૃદયમાં ભયંકર વૈર્યનું બીજ રોપ્યું હતું. તેવા સંયોગોમાં તેને બીજી દિશામાંથી ભય ઉપસ્થિત થયું. તેના રાજ્યની આસપાસ અનાર્યો અને દાસ જાતિઓનાં રાજ્યો હતાં. તેઓને આ સંધિ બહુ અનુકુળ જણાઇ અને ચારે તરફથી તેઓ દિવોદાસની પ્રજાને સતાવવા લાગ્યા. આજ કારણથી તૈત્તિરીય સંહિતા (૬-૨-૨)માં કહ્યું છે, તેમ તેને સઘળા આર્યરાજાઓ સાથે એક સંપી કરવાની જરૂર પડી. એક સંપી કરીને પ્રથમ તો તેણે સરસ્વતી નદીને કિનારે વસતા પણિઓ, યમુનાને તીરે વસતા પારાવતો અને બુસય રાજાનું નિકંદન કાઢી નાંખી (ઋ. ૬-૬૧-૧, ૨), પડોશી શત્રુઓથી રાજ્યની સરહદને નિષ્કંટક કરી. પરંતુ ત્યાર પછી દૂર પ્રદેશમાં વસતી દાસ નામની જાતિથી તેને અને તેનાં મિત્રરાજ્યોને એક અચિંત્ય આપત્તિ આવી પડી. આ દાસજાતિ સમસિંધુની સરહદે પર્વતમાલાઓમાં પથ્થરના મજબુત કિલ્લાઓ બાંધીને રહેતી હતી (ઋ. ૪-૩૦-૨૦), અને લાગ ફાવે ત્યારે સપાટ પ્રદેશ ઉપર ઉતરી આવી ત્યાંની પ્રજાને સતાવતી હતી. તેથી તે જાતિના લોકો સિંધુ નદીને પેલે પાર અફગાનીસ્થાનમાં વસતા હશે, એમ અનુમાન થાય છે.* મેસીડોનીયાના રાજા અલેક્ઝાંડરની સામે પણ આ પર્વતવાસી જાતિઓએ ઘણી બહાદુરીથી ટક્કર લીધી હતી. આજે પણ સરહદ ઉપરના તાયફાઓ ઇંગ્રેજ સરકારને પણ તાબે રહેતા નથી અને વખ્તો વખ્ત સંકટમા ઉતારે છે. શાહબુદ્દિન ગોરીનાં સમયમાં હિંદુસ્થાનનાં રાજ્યો અંદર અંદર લડીને નબળા પડી ગયાં હતા, ત્યારે શાહબુદ્દિન દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, તેમ આ દાસ જાતિના સરદારો કુલિતરનો પુત્ર શંબર તથા વર્ચિ પ્રચંડ સેના લઇને સમસિંધુપ્રદેશ ઉપર ઉતરી આવ્યા. પરંતુ દિવોદાસ પૃથુરાજ જેવો અસાવધ અને અવિચારી ન હતો. દેશના સઘળા રાજાઓની તે સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યો હતો. શંબર અને વર્ચિના વિગ્રહમાં કયા કયા રાજાઓએ તેને મદદ કરી હતી, તે જણાવવામા આવ્યું નથી. પરંતુ એક યુદ્ધમાં કશોજુ નામનો રાજા તેની સાથે લડ્યો હતો, ત્યારે બીજા યુદ્ધમાં પુરૂઓ પણ તેની સાથે જોડાયા હતા (ઋ. ૧-૧૧૨-૧૪ તથા ૧-૧૩૦-૭). આ રાજાઓની સંયુક્ત સેનાએ શત્રુઓને સમસિંધુપ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢ્યા, એટલુંજ નહિ પણ પછી સર્વ પ્રકારનાં સુવ્યવસ્થિત સામનો સજ્જ કરીને દિવોદાસે તેઓનો પીછો લીધો. પાછળના કાળમાં રાજા માનસિંહે, મહારાજા યશવંતસિંહે અને શીખ મહારાજા રણજિતસિંહે છેક કાબુલ સુધી જઇને તેના ગર્વિષ્ટ દુર્ગ ઉપર વિજયપતાકાઓ ફરકાવી હતી, તેમ દિવોદાસે પણ દારૂણ-યુદ્ધો કરીને તેઓના એક પછી એક એમ એકંદર ૯૯ કિલ્લાઓ જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા અને છેવટે રાજધાનીના અજેય કિલ્લા પાસે ઘોર સંહારક સંગ્રામ થયો. શંબર અને વર્ચિની સઘળી સેનાનો જ્યારે અંત આવ્યો, ત્યારે તેઓ ભાગીને દુર્ગમ્ય પર્વતના શિખર ઉપર ભરાઈ પેઠા, પરંતુ દિવોદાસે તેઓને પકડી પાડ્યા અને ત્યાં યમસદન અને સ્વસદન વચ્ચે છેવટને માટે તરફડીઆં મારતા તે ઉભય યોદ્ધાઓને પકડીને દિવોદાસે પર્વતના શિખર ઉપરથી નીચે દોળી પાડ્યા. અને યમશરણ મોકલ્યા. (ઋ. ૨-૧૨-૧૧ તથા ૪-૩૦-૧૪). આ વિગ્રહમા પાંચ લાખ દાસયોદ્ધાઓનો સંહાર થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. (ઋ. ૪-૩૦-૧૫). એ રીતે દિવોદાસે અનાર્યોના પાશમાંથી આર્યાવર્ત્તને મુક્ત કર્યો. પરંતુ અસાધારણ વિજયનું પરિણામ મદોન્માદમાંજ આવે છે, એ કુદરતી નિયમમાંથી દિવોદાસ પણ

* Vedic India by Z. A. Ragozin, p. 323.

છટકી શકયો નહિ હોય, એમ પાછળથી બનેલા બનાવ ઉપરથી જણાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં વિજીત પ્રજાઓની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો થોડા સમય સુધી નિરોધ કરી શકાય છે, પરંતુ તેઓના હૃદયમાં તેથી વૈરનો તીક્ષ્ણ અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તે અગ્નિને ઓલવી શકાતો નથી. અનુકૂળ સંયોગરૂપ વાયુનું બળ મળે, તે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે અને તેની ધિકૂધિકતી જ્વાળામાં વિજેતાનું સર્વસ્વ હોમાઈ જાય છે. દિવોદાસે પોતાના પિત્રાઇ રાજાઓની અને વિશેષતઃ યદુઓની બહુ દુર્દશા કરી હતી. તેના નામથી પણ થરથરતા રાજાઓ અને પ્રજાઓના હૃદયમાં તેણે કદિ પણ શાંત ન થાય, તેવો વૈરાગ્નિ સળગાવ્યો હતો. તેના મૃત્યુ પછી તે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો, જેની ભીષણ જ્વાલામાં આખો દેશ હોમાયો.

૧૩. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર.

અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરીને રક્તપરિપ્લુત હસ્તથી મેળવેલા દિગ્વિજયનું અને સ્વદેશના તેમજ વિદેશના રાજાઓને ચરણ નીચે ચાંપીને પ્રાપ્ત કરેલ ચક્રવર્તિપણાનું સુખ દિવોદાસે દીર્ઘ કાળ સુધી ભોગવ્યું હોય, એમ જણાતું નથી. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળ ઉપરથી જણાય છે કે અંગિરા ગોત્રના ભરદ્વાજ ઋષિ દિવોદાસના પુરોહિત હતા. એક મંત્ર (૬-૪૭-૨૨)થી ભરદ્વાજના પુત્ર ગર્ગ પણ તેના પુરોહિત હોવાનું જણાય છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે કુત્સાંગિરસ સાથે સંધિ કર્યા પછી દિવોદાસે તેમજ ભરતોએ અંગિરાના વંશજોને પુરોહિતપણું આપ્યું હશે. પરંતુ અંગિરાના સમકાલીન ભૃગુઓ વૈવસ્વત મનુના વંશજો સાથે સમાધાન કરી શકયા ન હતા. વૃત્ર જાતિના દાનવ રાજા વૃષપર્વાના તેમજ વલ જાતિના રાજા બલિના ગુરુ શુક્રાચાર્ય હતા. * અનાર્યોનું પુરોહિતપણું સ્વીકારવામાં તેઓને આર્ય ક્ષત્રિયો સાથે શત્રુતા હતી, તે સિવાય બીજું કંઇ પણ કારણ હોવાનો સંભવ નથી. મનુના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુના પુરોહિત વસિષ્ઠ હતા, × તેથી તેઓ મનુની સાથે આર્યાવર્ત્તમાં આવ્યા હશે, એવું અનુમાન થાય છે, તેજ પ્રમાણે મનુની પુત્રી ઇલાના વંશજોએ પણ વસિષ્ઠનો સ્વીકાર કર્યો હતો. + દિવોદાસના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર પૈજવન સુદાસ ને વસિષ્ઠે ઐન્દ્રમહાભિષેકવિધિથી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો ÷ તે ક્રિયાના બળથી સુદાસે પૃથ્વીપર્યંત દિગ્વિજય કરીને અશ્વમેધયાગ કર્યો હતો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ તે યજ્ઞનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં કહ્યું છે કે-' ભોજકુળના રાજાએ તથા તેના પુરોહિત આંગિરસે એક યજ્ઞમાં તેને (વિશ્વામિત્રને) પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. (ઋ. ૩-૫૩-૧). અશ્વમેધયાગમાં સુદાસ રાજાએ પણ વિશ્વામિત્રને અધ્વર્યુનું પદ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી સુદાસ રાજાના સમયમાં વિશ્વામિત્રનું અસ્તિત્વ તેમજ બ્રાહ્મણત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૩૩ મા સૂક્તમાં વિશ્વામિત્રે વિપાસા (બિયાસ) અને શતદ્રુ (સતલજ) નદીઓની પ્રાર્થના કરી છે, તેમાં ભરતો તે નદીઓ ઉતરી સામે તીરે ગયા, એમ કહ્યું છે. (મંત્ર ૧૧-૧૨). તે ઉપરથી

* મહાભારત આદિ પર્વ, અ. ૭૬ શ્લો. ૬ તથા શ્રીમદ્ ભાગવત ૮-૧૫

× રામાયણ ઉત્તરકાંડ સ. ૫૬

+ મહાભારત આદિ પર્વ ૧૭૮-૮

÷ ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૮-૮-૩૮.

તે આખું સૂક્ત દાશરાજ્ઞને લાગુ પડે છે, એમ પાશ્ચાત્ય પંડિતો માને છે.* પરંતુ સાયણાચાર્યે તથા નિરૂક્તકાર યાસ્કાચાર્યે (નિ. ૨-૨૪) અશ્વમેધયાગની સમાપ્તિ થયા પછી વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપતિ પ્રયાણ કર્યું હતું, અને તે બે નદીઓ ઉતરતાં તેઓને જે વિપત્તિ નડી હતી, તે હકીકતને જ લાગુ પાડયું છે. કદાચ તેમ છતાં પણ તે સૂક્ત દાશરાજ્ઞયુદ્ધને લગતું છે, એમ માનીએ, તો પણ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રને સહજ વૈર્ય હતું, એ માન્યતાને બાધ આવતો નથી. ભાગવતાદિ પુરાણોમાં વિશ્વામિત્રને ગાધિપુત્ર કહેલ છે. × તે ગાધિની પુત્રી સત્યવતીને ભૃગુકુળના ઋષિ ઋચિકથી જમદગ્નિ થયા અને તે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ થયા. એ રીતે ભૃગુઓ વિશ્વામિત્રના નિકટના સંબંધમાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ વિશ્વામિત્રનું કૌશિકકુળ અને જમદગ્નિનું ભાર્ગવકુળ લગ્નગ્રંથિથી જોડાઇ ગયાં હતાં. મનુના વંશજોએ ભૃગુઓને બહુ સતાવ્યા હતા અને વસિષ્ઠજી તેઓના કુલપુરોહિત હતા, તેથી વસિષ્ઠ પ્રતિ વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો હતો. વિશ્વામિત્રે વશિષ્ઠની સત્તા નિર્મૂળ કરવા ઉગ્ર ઉદ્યમ આરંભ્યો. દારૂણ તપ તપીને તેઓએ પ્રથમ તો બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને ભોજાદિ ચંદ્રવંશીય રાજાઓના યજ્ઞમાં ઋત્વિજનું કાર્ય કરવા માંડયું. તેઓના તપનો પ્રભાવ એટલો બધો દુર્ધર્ષ હતો કે સુદાસ રાજાએ પણ પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની ઉપેક્ષા કરીને તેઓને અશ્વમેધયાગમા અર્ધ્યનું પદ આપ્યું. આ યજ્ઞમાં વસિષ્ઠના પુત્ર શક્તિ અને જમદગ્નિ પણ ઋત્વિજો તરીકે વરાયા હતા. વિશ્વામિત્ર જન્મથી ક્ષત્રિય હોવા છતાં પોતાના જ યજમાને તેઓને મુખ્યપદ આપ્યું તેથી શક્તિનું હૃદય દ્વેષથી કલુષિત થયું અને તેઓએ મંત્રબળથી વિશ્વામિત્રને અને તેઓના પુત્રોને નિર્વાક કરી નાંખ્યા. આ પ્રસંગે પોતાના ભાણેજ જમદગ્નિએ તેઓને સાહાય્ય કરી અને વિશ્વામિત્ર તથા તેઓના પુત્રોને સરસ્વતી પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ. (ઋ. ૩-૫૩-૧૫ અને ૧૬). એ રીતે મોટા આડંબરથી આરંભાયેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ તો નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થયો, પરંતુ વિશ્વામિત્રના અંતઃકરણમાં સળગી ઉઠેલો અગ્નિ તો એકદમ પ્રબુદ્ધ થયો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાની સાથે વિશ્વામિત્રે ચાર મંત્રો વડે વસિષ્ઠોને ઉગ્ર શાપ આપ્યો. (ઋ. ૩-૫૩-૨૧ થી ૨૪). તે મંત્રોમાં વિશ્વામિત્રે એટલું બધું બળ મૂક્યું કે—આજે પણ વસિષ્ઠ ગોત્રના બ્રાહ્મણો તે મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરતા નથી, તેમ તેના એક અક્ષરનું પણ શ્રવણ કરવામાં પાતક સમજે છે. * આ પ્રમાણે બ્રહ્મવર્ચસ તે જ સર્વસ્વ ગણનારા બ્રાહ્મણોનાં બે કુળો વચ્ચે કટ્ટી શત્રુતા ઉપસ્થિત થઈ. પરંતુ ત્યાર પછી જ્યારે ભરતો અને તૃત્સુઓના ગળાઓ ઉપર શત્રુ રાજાઓ ચઢી આવ્યા, ત્યારે સુદાસે વિશ્વામિત્રનો ત્યાગ કરી. ફરીથી વસિષ્ઠને પુરોહિતપણું આપ્યું. (ઋ. ૭-૩૩ ૬). વસિષ્ઠજીએ પોતાના તપોબળથી તેઓનું રક્ષણ કર્યું અને દાશરાજ્ઞયુદ્ધમા તેઓની સંયુક્ત સેનાની સાથે જઇને તેઓને સંપૂર્ણ વિજય

---

* શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૯ અ. ૧૪ તથા કાત્યાયન કૃત સર્વાનુક્રમણી.

× ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮-૧૮) તથા આશ્વલાયન શ્રૌત સૂત્ર (૭-૧૮)મા પણ તેને ગાધિનો પુત્ર કહેલ છે. ગાધિના પિતાનું નામ કુશિક હતું.

* જૂઓ ૫૩ મા સૂક્તના ૧-૧૫-૧૬-૨૧ થી ૨૪ મંત્રો ઉપર સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય. ૨૩મા મંત્રના ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-વિશ્વામિત્ર તપ કરતા હતા, ત્યાંથી તેઓને વસિષ્ઠના નોકરો બાંધીને વસિષ્ઠ પાસે લઇ ગયા.

અપાવ્યો. તે ઉપરથી સમજાય છે કે અશ્વમેધયાગ પ્રસંગે વસિષ્ઠપુત્ર શક્તિએ ગલાવેલ વર્તનથી નારાજ થઈને સુદાસે વસિષ્ઠનો ત્યાગ કરીને વિશ્વામિત્રને પુરોહિતપણું આપ્યું હશે. (નિરુક્ત ૨-૨૪). પરંતુ વિશ્વામિત્રનો તે પ્રયત્ન અંત સુધી ચાલી શક્યો નહિ. દાશરાજ્ઞ વિગ્રહનું મુખ્ય કારણ કદાચ દિવોદાસ અને તેના પુત્ર સુદાસનું વિજિત પ્રજાઓ સાથેનું અસહ્ય વર્તન હશે, છતાં વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રનો કલહ પણ અગત્યનું કારણ જણાય છે. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળના ૭૨ મા સૂક્તમાં રાક્ષસોથી રક્ષણ થવાને માટે વસિષ્ઠજીએ મંત્રો કહ્યા છે. તે સૂક્તના ૧૦ મા મંત્રમાં સુદાસની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે સુદાસ પિજ્વનનો પુત્ર હતો, એમ બૃહદ્દેવતા (અ. ૫ શ્લો. ૨૪૫) માં કહ્યું છે. પરંતુ સાયણાચાર્યે તે સ્થળે સુદાસ શબ્દ સુદાસ રાજાનો વાચક નથી, પરંતુ સુદાસ એટલે સારૂં દાન આપનાર, એવો અર્થ કર્યો છે. તે મંત્રની ટીકામાં * આપેલાં શાટ્યાયન અને તાંડક ઋષિઓનાં વચનો ઉપરથી સમજાય છે કે-વસિષ્ઠના પુત્ર શક્તિને કોઈએ બાળી નાંખવાથી, તે સૂક્ત કહેવાયું છે. તૈત્તિરીય સંહિતા (૬-૪-૭-૧), પંચવિંશ બ્રાહ્મણ (૪-૭-૩) અને જૈમિનીય બ્રાહ્મણ (૨-૩-૯૦)માં સૌદાસે વસિષ્ઠોના પુત્રોને માર્યા અને વસિષ્ઠે તેનું શાસન કર્યું એવી કથા કહેવામાં આવી છે. રામાયણ (ઉત્તરકાંડ અ. ૫૬) માં, મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૧૭૫ થી ૧૮૨) માં અને પુરાણોમાં ઇક્ષ્વાકુ કુળના રાજા સુદાસનો પુત્ર સૌદાસ જેનું બીજું નામ કલ્માષપાદ હતું, તેણે આવું અધમ કૃત્ય કર્યું હતું, વસિષ્ઠજીએ તેનું શાસન કર્યું હતું તથા શક્તિના પુત્ર પરાશરે રાક્ષસયાગ કર્યો હતો, તે કથા બહુ વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે. તે સૌદાસને વૈદિક સુદાસ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી. ઋગ્વેદની કોઈ પણ ઋચામાંથી ભરતકુલોત્પન્ન સુદાસને વસિષ્ઠ સાથે શત્રુતા થઈ હતી, એવું એક પણ વચન નીકળતું નથી × વળી પુરાણોમાં સૌદાસ કલ્માષપાદના પિતામહનું નામ સર્વકામ આપ્યું છે;+ ત્યારે વૈદિક સુદાસના પિતાનું નામ દિવોદાસ છે. તેથી સૌદાસ કલ્માષપાદનો પિતા સુદાસ તથા વૈદિક સુદાસ જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૪ સુદાસ રાજાનો અશ્વમેધયાગ તથા દિગ્વિજય યાત્રા.

ઇક્ષ્વાકુ કુળના સૌદાસ કલ્માષપાદના પિતા સુદાસને ભરતકુલોત્પન્ન પૈજ્વન સુદાસ માનવામાં એક બીજી પણ આપત્તિ આવે છે. સુદાસના આરંભના કાળમાં તથા છેવટના કાળમાં તેનું પુરોહિતપણું વસિષ્ઠ જ કરતા હતા. વચમાં અશ્વમેધ પ્રસંગે વિશ્વામિત્રને તે અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. તેથી તેના પુત્રના સમયમાં વસિષ્ઠજી પુરોહિત હોવાથી અને વિશ્વામિત્ર ફરીથી પુરોહિત થયા હોય, તો તેની હકીકત વૈદિક સંહિતામાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી વસિષ્ઠ સાથે વૈદિક સુદાસના પુત્રને વૈર હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. વૈદિક સુદાસના પિતા દિવોદાસે સાર્વભૌમપણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેથી તેના મૃત્યુ પછી ચક્રવર્તી રાજાને છાજે તેવા આડંબરથી સુદાસ

* ઋ. ૭-૩૨-૧ ઉપરનું ભાષ્ય.

× Vedic Index, Vol. II., p. 278.

+ Matsya Purana, Panini office ed., Vol. vii p. Lxxviii.

રાજાએ રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ ઉજવ્યો. પ્રાચીન કાળમાં એવો નિયમ હતો કે જે રાજા પોતાને બલિષ્ઠ માનતો હોય, તેણે દિગ્વિજય કરી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો જોઇએ. પુરાણોમાં પણ જે રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી, તેવા લગભગ દશબાર રાજાઓએ એ રીતે અશ્વમેધ કર્યાની અને પૃથ્વીના અંત સુધી દિગ્વિજય કર્યાની હકીકત ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮–૯–૭,૮,૯)માંથી મળી આવે છે. પરંતુ સુદાસ ગાદીએ બેઠો કે તુરત વૃત્ર જાતિના અનાર્યો ફરી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. સરયુ નદીને તીરે અયોધ્યાનો ઇક્ષ્વાકુ કુળનો પુરૂકુત્સ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેનું બીજું નામ દુર્ગહ હતું અને જેની અવટંક ગિરિક્ષિત હતી. (ઋ. ૪–૮૨,૮,૯). સંભવતઃ તેના રાજ્યની મર્યાદા સરયુ અને સરસ્વતી નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશ સુધી હતી. ઋગ્વેદના એક મંત્ર (૧–૧૭૪–૨) થી જણાય છે કે-તે વૃત્રોના શરદ રાજાનું રાજ્ય હિમાલયની તળેટીમાં સરસ્વતીના મૂળની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર હતું.* આ શરદ રાજા પુરૂકુત્સને નાની ઉમરનો જાણીને તેના રાજ્ય-ઉપર ચઢી આવ્યો. પુરૂકુત્સે પ્રશ્નિગુ રાજાની સાહાય્ય મેળવીને, તેને પોતાના મુલકમાંથી હાંકી કાઢ્યો. (ઋ. ૧–૧૧૨–૭) પરંતુ તે રાજા એટલો બધો બળવાન હતો કે એવા સ્વલ્પ પરાભવથી ગાંજ્યો જાય તેવો ન હતો. -દિલ્હીના ચુહાણ રાજા પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દિન ગોરીને એકથી વધારે વખત હરાવીને હાંકી કાઢ્યો હતો, છતાં શાહબુદ્દિન ફરી ફરીને વધારે ને વધારે બળવાન સેના લઇને પાછો આવ્યો હતો. તે સમયે પૃથ્વીરાજે પ્રમાદથી તેની ઉપેક્ષા કરી, જેનું પરિણામ પોતાના અને આખા દેશની સ્વતંત્રતા નાશમાં આવ્યું પુરૂકુત્સ પૃથ્વીરાજ જેવો વિલાસી અને પ્રમાદી ન હતો; તેણે શત્રુનું બળ બરાબર આંક્યું હતું, અને તેથી તેણે સરહદ ઉપર આવેલાં રાજ્યોના રાજાઓ સુદાસ અને પુરૂની સાથે એકસંપી કરીને શત્રુઓના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ પ્રસંગે સુદાસે બહુ પરાક્રમ કર્યાનું નોંધાયું છે; તેણે શત્રુઓને ઘાસની જેમ કાપી નાંખ્યા અને ત્રણે રાજાઓની સંયુક્ત સેનાઓએ શરદ રાજાના સરહદ ઉપર આવેલા લગભગ સાત કિલ્લાઓ તોડી નાંખ્યા. (ઋ. ૧–૧૩–૭ તથા ૬–૨૦ ૧૦) આ યુદ્ધમાં પુરૂકુત્સની સેનાનો બહુ સંહાર થયો હશે, એમ જણાય છેઃ કેમકે પુરૂકુત્સના પુત્ર ત્રસદસ્યુએ પોતે જ એક મંત્રમાં કહ્યું છે કે તેના પિતાને શત્રુઓએ કેદ પકડ્યો હતો. (ઋ. ૪–૪૨–૮). પુરૂકુત્સ કેદ પકડાયાથી સંયુક્ત રાજાઓએ નિરૂત્સાહ થઈ જઇને વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ જણાતું નથી. પરંતુ ત્યાર પછીની જે હકીકત નોંધાઇ છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરૂકુત્સની જે સ્ત્રી સગર્ભા હતી, તેને પુરૂકુત્સ કેદ પકડાયા પછી સપ્તર્ષિઓના અનુગ્રહથી ત્રસદસ્યુ નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. ત્રસદસ્યુ ઉમ્મર લાયક થતાં સુધી પ્રકૃત સ્થિતિમાં કંઇ ફેરફાર થયાનું પણ જણાતું નથી. પરંતુ તે ઉમ્મર લાયક થયો કે તુરત તેણે પોતાના પિતાનું વૈર વાળવાને માટે ઘાટ ઘડવા માંડ્યો. સુદાસ અને પુરૂઓ

---

* दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।
ऋणोरपो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥

" હે ઇન્દ્ર ! અનાર્યભાષા બોલનારાઓનો તેં પરાભવ કર્યો; શરદના સાત કિલ્લાઓ તોડી નાંખ્યા; નદીઓનાં પાણી બોઝા કરી નાંખ્યાં; અને વૃત્રને યુવાન પુરૂકુત્સને શરણ મોકલ્યો." આ સ્થળે શરદ શબ્દનો અર્થ શરદ રાજા એવો સાયણાચાર્યે કર્યો છે. યુરોપીય પંડિતો શારદી પુરનો અર્થ શરદ ઋતુમાં બચવાને માટે બાંધેલા કિલ્લાઓ, એવો અર્થ કરે છે. એ સઘળી હકીકત ઉપરથી નદીને કિનારે અને હિમાલયની તળેટીમાં તે કિલ્લાઓ આવ્યા હશે; એમ અનુમાન થઇ શકે છે.

સાથે પ્રથમથીજ મૈત્રી હતી, તદુપરાંત સંજયરાજ વીતહવ્યની સાથે તેણે નવીન સંધિ કરી. યોગ્ય સમય જોઇને તે સઘળા રાજાઓની પ્રચંડ સેના શરદના પ્રદેશમાં ઉતરી પડી. તે પ્રસંગે શરદ રાજાએ પણ દારૂણ યુદ્ધ કર્યાનું જણાય છે. શરદની સરહદ ઉપરના સાત કિલ્લાઓ તો પુરૂકુત્સે તોડી નાંખ્યા હતા, પરંતુ તેની રાજધાનીની આસપાસના બીજા કિલ્લાઓનો આ સંયુક્ત સેનાએ નાશ કરી નાંખ્યો. (ઋ. ૯-૧૮-૩ તથા ૧-૧૧૨-૧૪). સુદાસ રાજાએ આ વિગ્રહમાં વિજય મેળવ્યા પછી અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ આ યજ્ઞનું વર્ણન બહુ ગર્વિષ્ટ વાણીમાં કર્યું છે (ઋ. ૭-૫૩). તેઓએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે-તે સમયે સુદાસ રાજાનો આખા દેશ ઉપર એટલો બધો દુરાધર્ષ પ્રતાપ તપતો હતો કે અશ્વમેધના અશ્વને બાંધવાની કોઇ પણ રાજાએ હિમ્મત કરી ન હતી. અશ્વનું રક્ષણ કરવાને સુદાસ રાજા અને પોતાના બાંધવો સહિત વિશ્વામિત્ર પણ સાથે જ હતા. વિશ્વામિત્રે આ પ્રસંગે કહ્યું છે કે—

"હે કુશિક ઋષિના પુત્રો! સજ્જ થાઓ, સાવધાન થાઓ! સુદાસ રાજાના અશ્વને દિગ્વિજયની યાત્રા માટે છોડી મેલો! (ભય રાખશો માં.) ઇન્દ્રદેવે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાંથી શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે. નિઃસંશય, સુદાસ રાજા પૃથ્વીના અંતપર્યન્ત વિજય મેળવીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે"

"મેં પૃથ્વી ઉપર તેમ આકાશમાં પણ ઇન્દ્રદેવને પ્રસન્ન કર્યા છે. ભરતકુળની નિખિલ પ્રજાનું વિશ્વામિત્રની મંત્ર શક્તિ સદૈવ રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે."*

કુશિક પુત્રોએ અશ્વને છૂટો મૂક્યો. પ્રથમ અશ્વ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો. છેક પૂર્વમાં કિકટ દેશ (અર્વાચીન મગધદેશ)માં શૂદ્રવર્ણનો પ્રમગંદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં અશ્વ જઇ પહોંચ્યો. સુદાસે તે રાજાને હરાવીને તેની અનાર્ય પ્રજાની સઘળી સંપત્તિ લૂટી લીધી. (ઋ. ૩-૫૩-૧૪). ત્યાંથી પાછાં વળતાં માર્ગમાં જે જે રાજ્યો આવતાં ગયાં, તે રાજ્યોના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવતાં ઉઘરાવતાં અશ્વમેધનો અશ્વ વિપાસા (બીયાસ) અને શતદ્રુ (સતલજ) નદીઓના સંગમ ઉપર આવીને અટક્યો. 'પર્વતોના ઉત્સંગમાંથી ઉછળતી સમુદ્રને ભેટવાની ઉત્કંઠાથી તે બે સરિતાઓ શરતમાં જાણે દોડતી ન હોય, તેમ છૂટી ગયેલી ઘોડીઓની પેઠે અથવા વાછડાંને ભેટવાને હીંસારા કરતી દોડી જતી ગાયોની પેઠે પોતાના દુધ જેવા જળ પ્રવાહને વહેવરાવતાં ધસી જતી હતી.' (ઋ. ૩-૩૩-૧). સામાન્ય મુસાફરોને ઉતરવાને માટે નદીના કાંઠા ઉપરના થાંભલાઓ સાથે દોરડાં બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. તે દોરડાં ઝાલીને મનુષ્યો તરીને તે નદીઓ ઉતરતા હતા. (ઋ. ૩-૩૩-૧૪). પરંતુ આખી સેના અને તેની સામગ્રીને તે રીતે સામે પાર લઇ જવાનું શક્ય ન હતું. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતાના તપોબળથી તે નદીઓને પ્રસન્ન કરવાને મંત્રો પ્રાપ્ત કર્યા. તે મંત્રોના બળથી તેઓએ તે બન્ને નદીઓને પ્રસન્ન કરી. પાછળના ઇતિહાસમાં દેખાડવામાં આવ્યું છે, તે મુજબ વસુદેવ પુત્રના જન્મેલા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને મથુરામાંથી ગોકુલ લઇ જતા હતા, ત્યારે જેમ યમુના નદીએ માર્ગ આપ્યો હતો, તેમ આ પ્રસંગે

---

* उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम् अश्वं राये प्रमुञ्चत सुदासः।
राजा वृत्रं जङ्घनत् प्रागपागुदक् अथा यजाते वर आ पृथिव्याः॥
य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवम्।
विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम्॥

ઋ. ૩-૫૩-૧૧ અને ૧૨

વિશ્વામિત્રની પ્રાર્થનાથી વિપાશા અને શતદ્રુએ સુદાસની સેનાને માર્ગ આપ્યો, અને આખી સેના નિર્વિઘ્ને સામે કાંઠે ગઇ. (ઋ. ૩-૩૩-૧૨). વેદિક ઇન્ડિયાના કર્ત્તા રાગોઝીન લખે છે કે ભરતો આ નદીઓ ઉતરી શકયા ન હતા, પરંતુ તૃત્સુઓ સામે પારથી ઉતરી આવ્યા અને ભરતોને હરાવ્યા.* દાશરાજ્ઞ યુદ્ધની સાથે આ હકીકત ભેળવી દીધાથી, ઉપર્યુક્ત ૧૨ મા મંત્રમા કહેલી હકીકતથી તેથી વિરૂદ્ધ કલ્પના કરવાની તેઓને જરૂર પડી છે. વસ્તુતઃ અશ્વમેધના દિગ્વિજય સાથે દાશરાજ્ઞ યુદ્ધને કંઇ સંબંધ નથી, અને સુદાસનો યજ્ઞ કંઇ પણ વિઘ્ન ઉપસ્થિતિ થયા વિના સમાપ્ત થયો હતો, એમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ યજ્ઞની સમાપ્તિએ રાજા પાસેથી મળેલી વિપુલ દાન દક્ષિણાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. (ઋ. ૩-૫૩-૧૭ થી ૨૦).

(અપૂર્ણ)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

કવિકુલની ભૂલ.

"એ કોણ કૂજે છે?"
"કોકિલા"
"નર કે માદા?"
"માદા" કવિકુલ અને લૌકિક સંપ્રદાયે કહ્યું.
"નર." ભૂલ ભાંગનારે જણાવ્યું.

વાંચનાર! કહો ભલા, કોકિલમાં કોણ કૂજે છે? નર કે માદા? કોના કૂજન મધુરાં છે? કવિકુલ અને લૌકિક સંપ્રદાય કહે છે કે 'માદા કૂજે છે' પણ કૂજનાર તો 'નર' છે.

* * * *

"મેના'—"મોટા સાબ." એમ જતાં જતાં એને મધુરા નમસ્કાર સુણાવ્યા. આવું તે કોણ બોલતું હશે? ઉચ્ચાર સુમધુર અને સુસ્પષ્ટ હતા છતાં એ માનવવાણી તો ન હોય એમ લાગતું હતું.

કુતુહલ ટાળવા તપાસ કરી તો નજીકમા એક કાગડા જેવડું અને કોયલ જેવા કાળા રંગનું ન્હાનું પક્ષી પિંજરમા કલ્લોલતું હતું અને તેના એ શબ્દો હતા. પૂછતાં જણાયું કે તે 'મેના' હતી.

'શું મેના? મેના આવી હોય? પોપટ તો ખાસો મઝનો લીલા રંગનો હોય છે અને તેની સ્ત્રી મેના કાળી હોય એ કેમ સંભવે?'

ખરેખર! વળીએ તપાસ કરી પણ ભૂલકણા કવિઓ અને કથાવિકોએ કયાંયે એમ લખેલું ન જાણ્યું કે મેના અને પોપટ એયે જૂદા. 'મેના એ પોપટની સ્ત્રી' જેવા અનેક સ્થળે એવાજ ભૂલકણા ભ્રામક લેખ નજરે પડયા.

'ત્યારે ખરૂં શું? મેના અને પોપટ બેયે સજાતીય કે વિજાતીય,?

મિત્ર મણ્ડળે એ ચર્ચા રસભેર ચર્ચી અને એના મન્થનમા બે × સાક્ષરોની સહાય માગી. ઉદાર સહાયે અમે નવનીત તારવ્યા કે—

'મેના અને પોપટ ભિન્ન ભિન્ન જાતિનાં. ભૂલકણા કવિઓ અને કથાવિકોની એયે ભ્રામક ભૂલ હતી.

વિલે પારલે
૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૦

નાગર. ઈ. પરેખ.

---

* Vedic India, ed. 1915, p. 382.

× રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, અને રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

ગુજરાતના વર્ત્તમાન સાહિત્યની એક પરમ ભાવના.

(ગતાંક પૃ. ૧૪૯થી ચાલુ)

કામ અને પ્રેમને એક સમય એક પૃષ્ઠની બે બાજુઓ કહેવામાં આવી હતી.—એકજ વસ્તુની ડાબી-જમણીબાજુઓ કહેવામાં આવી હતી. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તો ઉભય ભિન્ન જ છે. અસત્ ને સત્, તમસ્ અને જ્યોતિઃ, મૃત્યુ અને અમૃતત્વ જેટલાં જ ઉભય ભિન્ન છે. ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ સમાં ઉભય વચ્ચમાં અંતર છે. કામ શું ? અને પ્રેમ શું ? કામની ખાતર પ્રેમ—અને પ્રેમની ખાતર જ પ્રેમઃ એ ઉભય શું છે ? તેની બારિક તુલના મીસીસ ઇલીઝાબેથ બ્રાઉનિંગના Sonnets from the Portuguese માંથી આ નીચે પ્રમાણે મળી આવશેઃ—

If thou must love me, let it be for naught
Except for love's sake only. Do not say
'I love her for hor smile...her look...her way
Of speaking gently...for a trick of thought
That falls in well with mine, and certes breught
A sense of pleasant ease on such a day'—
For these things in themselves, Beloved, may
Be changed, or change for thee,—and love, so wrought,
May be unwrought so. Neither love me for
Thine own dear pity's wiping my cheecks dry,—
A creature might forget to weep, who bore
Thy comfort long, and lose thy lovo thereby!
But love me for love's sake, that evermore
Thou mayst love on, through love's oternity

કામ અને પ્રેમ ઉભય વચ્ચેનો અંતર આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે પ્રેમમય નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની ભાવના જે રા. ન્હાનાલાલે સુચેલ છે તે કેવળ સત્, જ્યોતિને અમૃતમ્ પ્રતિ જ વળતી હોઈ, કેવળ આત્માના જ ભાવો બાકી રહે છેઃ આત્માનાંજ અનન્ય સત્ય સૌંદર્ય ને સારૂપ પર જ અવલંબે છેઃ મીસીસ બ્રાઉનિંગ પ્રેમની પૃથક્કરણા કરતાં લખે છેઃ

How do I love thee? Let me count the ways.
I love thee to the depth and breadth and height
My soul can reach, when feeling out of sight
For the ends of Being and ideal Grace,
I love thee freely, as men strive for Right
I love thee purely, as they turn from praise.
I love thee with a love, I seemed to lose
With my lost saints--I love thee with the breadth,
Smiles, tears, of all my life!--and if God choose,
I shall but love thee better after death.

કવિ ન્હાનાલાલ જયાને મુખે આથી પણ ઉચ્ચતર, શુદ્ધતર વાણી બોલાવે છેઃ—

પડે છે ચન્દ્ર ઉપર સૂર્યના તેજ,
ને ચંદ્રિકા પ્રકાશે છે પરણ્જ્યોત
એવાં ત્હારાં તેજ પ્રકટયા મ્હારામાં,
ને જન્મ્યો મ્હારો બ્રહ્મજન્મ.

નિત્ય નિત્ય વૃદ્ધિ ને વિકાસ ભર્યો અનન્ત અને અક્ષય આ પતિપત્નીનો બ્રહ્મજન્મ Marie Corelli ના Life Everlasting મા વર્ણવાયો છે જ્યાં અનંત યૌવન, અનંત જીવન, અનંત શિવત્વમની લ્હાણ દમ્પતી દે છે-લે છે; ને જગદુદ્ધારનું કાર્ય કરે છે-જયા અને જયંત સમું જ 'હુ' અને નેન્ઝોરીસનું એક યુગલ નર્યા આત્માના જ પ્રકાશ પર અવલંબતું યુગલ ત્યા આલેખાયું છે. અને અગમ્ય ભાવ ભણતું ચિત્રાયુ છે.

પ્રેમમય નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યમાંથી હવાં આપણે ગ. કવિએ આંકલ સંસારલગ્ન પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીએ. કાશીરાજ અને શેવતી ક્ષત્રીય વીર અને બ્રહ્મણ કન્યા-હૈયાની વીણાઓ ચે છે-દે છે અને ગાય છે —

તું જગમોહન,
હું રમશોભન;
દિલને વસ્યા દરિયે:
હૈયાની નૈયા!
વેણુ લઇએ ને દઇએ.
તું નર નાગર,
હું રસ સાગર,
ભરતી બધે ભરીયેઃ વિગેરે વિગેરે

'પ્રેમનું પ્રભાત' ઉગતું ઉજયને જણાય છેઃ અને પરમ સ્નેહના માહા પ્રકાશ પ્રકટના દિસે છે.

પિયુ! ઉતરી એ ગત!
પિયુ! ઉતરી એ ગત!
સૂરજ્જે તપે છે દિલે-દેહમાં જો!

દિલે ને દેહે—પ્રથમ આત્મામાં ને પછીથી દેહમાં 'સ્નેહસૂરજે' તપે છેઃ—પ્રથમ આત્માનાં અને પછીથી શરીરનાં સંવનન અને પરિશીલન યોજાય છેઃ અને આ 'લગ્નજ ઉભયના પ્રાણ વિકાસતું વન' બને છે, 'સ્વર્ગપંથનું પગથીયું' બને છે; ઉભય આ રીતે જ 'પ્રભુતામાં પગલાં' માંડે છે.

દુનિયાનાં કેટલાંક ફુલનામી ફુલ જેવાં ચેતનનષ્ટ લગ્નનામી લગ્ન કરતાં તો કવિ ભાખે છે તેમ "સરસ્વતીએ કૌમારદીક્ષા સ્વીકારી, ને નારદજીએ બ્રહ્મચર્ય ને યોગ લીધાંઃ કે કે એમ કૌમારને સેવશે."

મનુ ભગવાને કહી ગયા છે કેઃ

> કન્યાને ય આજીવન કુમારી રહેવા દેજો,
> પણ ન વરાવશો કો અવગુણીઆ સાથી સંગે.

ને ન્હાનાલાલે પુત્રો માટે ઉમેર્યું કેઃ

> કુમારા રહી ભીષ્મ જેવા ઘુમજો,
> પણ આત્મા ન આલ્હાદે
> એવાં લગ્નવન મા કરશો.

ગુજરાતનો કવિ ગુજરાતના લગ્નની અવક્રિયાનો આવો રસસુન્દર, પ્રજાજીવનનો પોષ એવો પ્રતિકાર દાખવે અને તે દ્વારા ગુજરાતનાં કુમારકુમારીકાઓને સહજ અને બળવત્તર સ્વદેશ કાર્યમાં નિયત કરે—જગતને દીધેલ કોલનું સ્મરણ કરાવે—એ કાંઇ ઓછું શ્રેયકર ન કહેવા

ખોટી લગ્નવેલો આમ અટકાવાય એટલું જ નહિ, પરંતુ ચેતનનષ્ટ બાળકનામી બાળકો સમૂહે હિન્દ પાટે થતા તે સહ અટકાવાયઃ ને સુસંતતી શાસ્ત્રની સિદ્ધિ સાધી 'પ્રજાશરીરે ઘસારો' નષ્ટ થયે પ્રજાગણ 'નવપલ્લવતા'નાં લ્હાણાં લ્હાઈ રહે.

આ જ કવિની છેલ્લી 'એ સુજનજૂની વાર્તા' દ્વારા નીચેનાં સંસારસમૃદ્ધ વાક્યો યોજવાંઃ—

"નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારી કે બ્રહ્મચારિણી પૃથ્વીને પગથાર બ્રહ્મવેલીનાં બ્રહ્મફુલડાં છે.

સ્મરણપ્રસંગી પ્રેમવ્રતિયાં વિધુર કે વિધવા સંસારના અઘોર મહાવનમાં સ્નેહનાં સન્તજન છે

પણ સંજોગબલાત્કારની વિધવા ને કુમારી નવયૌવનાઓ તો વસન્તપૂર્ણિમાની ધન ચન્દ્રિકામાં પ્રકટેલી હોળીઓની જ્વાલાઓ ભાસે છે, અણપૂર્યા કોડની ચિતાઓ લાગે છે."

ગુજરાત આ રીતે આજ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી નિજ સાહિત્યમાં લગ્નભાવની વિશુદ્ધતાના મંત્રો ફૂંકી રહેલ છે. કેટલેક સ્થળે ધર્મ ને પ્રીતિના સૂક્ષ્મ લગ્નમાં ભક્તિનાં કિરણ પ્રકાશે છે ને પુરી તત્વજ્ઞાનની વિચારણાનું વહન થતું પ્રત્યક્ષ થાય છે. બાલાશંકરનું નીચલું કાવ્ય તેની પ્રતીતિ કરાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ મણિલાલની આખી ય આત્મનિમજ્જન એવા જ સુંદર ભાવથી અંકિત થયેલ છેઃ—

> Here with a Loaf of Bread beneath the bough,
> A flask of wine, a Book of Verse—and Thou
> Beside me singing in the wilderness.—
> And wilderness is Paradise enow.

ઓમાર ખય્યામની રુબાઇયતમાંથી ઉપલા સુફીભાવ સમું આ ગીતે જણાયા વિના નહિ રહે –

દિલદારનાં દર્શન વિના બીજું મને ગમતું નથી.
પુતલી પડે નજદીકમાં બેઠા વિના ગમતું નથી.
મુખ–ચંદ્ર ઓપે ઝગહળી ઝરતું સુધા જ્યાંથી વળી,
તે મુજ ચકોર ગરીબને પીધા વિના ગમતું નથી.

* * *

અતિ રાત્રિભર તુજ ભ્રાન્તિમાં પોકાર બાલ ઉંડો કરે,
ગમતું નથી, ગમતું નથી, આખું જગત્ ગમતું નથી.

ન્હાનાલાલની 'રસજ્યોત' આટલા જ ઉદાર અને ઉમદા સુફી ભાવની પ્રેરણા પાય છેઃ–

અહો ! વિશ્વના દ્વાર ખુલ્યા–ઉઘડ્યાં:
અહો ! અવધૂત ને બ્રહ્મયોગ મળ્યાં:
અહો ! લોચન લોચન માંહિ ઢળ્યાં:
રસજ્યોત નિહાળી નમું હું નમું:
દગબાણથી પ્રારબ્ધ લેખ લખ્યો:
કંઈ પ્રેમીએ પ્રેમપથી પરખ્યો:
અને આત્માએ આત્મનને ઓળખ્યો:
રસજ્યોત નિહાળી નમું હું નમું:

સ્વીડનબોર્ગના Conjugal Love ના કેટલાક ભાગનું રા. કાન્તે કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે ભાષાન્તર કીધા પછી તો–અને તેમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની મનપ્રસન્ન પ્રેરણાઓ સંયોજાયા પછી તો–ગુજરાતના નવીન સાહિત્યને એ દિશામાં નિજ પુરાણ ભાવ નવા દ્રષ્ટિકોણ વડે ઉકેલવામાં જરૂર સ્થાન મળી છેઃ એટલે સુધી કે એ સમસ્નેહની ઉજ્જવલતા આ લોક ચીરી કેટલાક કવિઓએ તો પરલોકવાસીના સ્નેહસમાગમમાં પણ સજીવ કીધી છે. ઇંગ્લાંડના કવિઓ ઍડગર ઍલન પો અને ડેન્ટી ગેબ્રીઅલ રોઝેટીના બે કાવ્યો–The Raven and The Blessed Damozel તેવાં જ ગુજરાતે પણ બે અનુભવ કાવ્યો ઉપજાવ્યા છેઃ જેનું રસવિધાન અજબ અસર કરી રહ્યા વિના નથી રહ્યું. 'તું ગઈ' નું રા. રમણભાઇનું ગીત તથા રા. કવિના કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧લામાંનું 'અવસાન વેળા' એ જ સત્ય, સૌન્દર્ય ને સારપભર્યું ક્વચિત્ ઝાંખી રહે છે. રા. કાન્તનાં અનેક સ્પષ્ટ ગીતોમાંથી આ એક રસગીત પણ એજ પ્રભા પ્રકાશે છે.

આકાશે એની એ તારાઃ
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
તરુણ નિશા એની એ.
દારા ક્યાં છે એની એ?

* * *

છે જ્યાં છે સ્વામીની દારાઃ
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
નહિ જ નિશા જ્યાં આવે,
દારા ત્યાં છે એની એ.

કુદરતનાં ચિત્રોમાં ય કવિઓએ અનન્ય લગ્નસ્નેહ ગાયો છે. પક્ષિગણની મનભર કેલીમાં કવિઓએ નિજ રસમસ પાત્રોને નિહાળ્યાં છે. રા. કાન્ત 'ચક્રવાક મિથુન' દ્વારા પ્રેમની ઉંડેરી કલાલીલા પ્રદર્શિત કીધી છે. અને ચક્રવાકીને મુખ કહડાવેલા આ પદ્યો તો જરૂર ગુર્જર સાહિત્ય સૌભાગ્ય-અભંગ ઓપિંડતા માણી રહેશે એમ કહીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાયઃ—

"પોપાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે નાથ રહેવું,
શાને આવું—નહિ નહિ જ રે આપણે હાય! સ્હેવું ?
ચાલો એવા સ્થળ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ—
આનાથી કૈં અધિક હદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ."

'ચાલ સખિ! ઉડીએ'માંની રા. લલિતની મનભર પંક્તિઓ અહીં યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતી

સખિ! સહૃદયનાના ખરા ભેદ સમજે જ્યાં ન કોઈ મદ,
તે જડ જગમાં કદી ગમે કેમ વસવું ય ?
× × ×
સખિ! ન હોય નિર્મિત સ્થાન આપણું અસાર આ સંસારે;
નથી પ્રણયઅંશનો વાસ અન્ય સૃષ્ટિએ.
પ્રકૃતિ જ પીંજરાં બાળી સર્ફ બીડી બાથ ચિતાશય્યામાં.
ભૂત ભભૂત ચોળીએ ચાલ પ્રણયવેદીમાં.

આ જ પ્રમાણે કવિ ન્હાનાલાલે 'હંસ ને હંસી'નાં પ્રેસન્નમન ચિત્રો આંકી તે વડે જયંત ને જયાના સૂક્ષ્મતમ આંતરભાવોનું અસ્તું પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. "હંસ-હંસીના, પોપટમેનાના, મયુરમયુરીના. ઇત્યાદિ પક્ષિગણનાં ચિત્રોમાં કવિની દ્રષ્ટિ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના ભાવો ન્યાળી શકી છે, ને પૃથ્વીપી પર એવા સુરલોકને કાંઠે જ આવાં પક્ષિ હોય એમ તેમના આવાહન-ગીત પરથી સ્વાભાવિક જ જણાઇ આવે છે. હંસહંસીની મનોમન ઉપમા દ્વારા કવિએ જયા ને જયંતને નિર્દોષ કૌમારભર્યાં સ્વાત્માનાં તેજસ્શરીર અર્પ્યાં છે. એમ કહેવું તો અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય."

કવિ ન્હાનાલાલનો જ્ઞાનસુધામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ એક લેખ 'વિશ્વક્રમમાં લગ્નસ્નેહનો હેતુ' અત્યારે તો કેવળ સ્મરીને જ વિરમું છું. કારણ ઉપર કહ્યું તેમ એ લેખે મણિલાલના 'પ્રેમસ્નેહ' પછી જ—તેના જ ભાવો ત્રીજી પ્રકટ થયેલ છે. પરંતુ અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા એટલી જ કે આ જ કવિ એક એ લગ્નભાવમાં વિશેષ ઉંડેરી પ્રતિભા દાખવી શક્યા છે. આજ કવિ એક એ ભાવને નિજ ગીત લહરીઓમાં સવિશેષ સ્થાન આપી રહ્યા છે—તેને જ કેવળ પ્રધાનભાવે પિછાની રહ્યા છે.

કલાપી પણ એ જ લગ્નસ્નેહથી પોષાયેલ હોઇ તેમણે ય આ જ રીતે પ્રેમભાવને અમર અને કમળનાં ગીતમાં ગુંજ્યો. નરસિંહરાવે કલિકા ને સમીરણ દ્વારા તેને વિસ્તાર્યો અને સ્થિરાસ્થિર પ્રેમની વાતો પણ સાથે પ્રબોધી. સાગર ને ચન્દ્રીનાં રસભરપૂર પ્રસાદ માધુર્ય ને ઓજસ્ભર્યાં ગીતમાં કવિ ન્હાનાલાલે નિજ આત્માના અગોચર કલાકલાપ દાખવ્યાઃ—

તું તો અગ્નિ ઉદાત્ત રાગે, હું બાસુંડી મન્દા:
અહો મહાભાવ રાજવી ! તુજ રાજગીત તું ગા:
તુજ પ્રાણમાં અમી રેડવું, રેડી પછી મ્હારે જવું:
હું આથમીશ, અણઆથમ્યાં કંઇ ગીત ત્હારાં ગા.
મેઘ ગાજે, કાલ ગાજે, ગાજે ચૌદે બ્રહ્માંડ:
પણ તેથી એ પર પ્રભુવર ગાજે, તે ગીત લઇ લઇ ગા.
સાગર સખે ! મુજ કાનમાં અલૌકિક ગા:
જીવ્યું જીવ્યું લાગે અને એવું હવે પ્રિય ગા:
સાગર સખે ! મુજ પ્રાણમાં એવું અમુલખ ગા.

આજ રીતે 'એ ફુલ'ની અનન્ય એક સરખી સુવર્ણ સુગન્ધીને ઉદ્દેશી વિષ્ણુ ને લક્ષ્મીજી સમા યુગલતાના સહચાર આ ઉલ્લેખના લેખકે ય લખ્યા: અને 'અમે બે' નામક એક લેખમાં આ પ્રમાણે પણ લખાયું:—

'અમને જાણ નથી, પણ યુગો વીત્યા અમારા લગ્ન થઇ ગયાં છે:—અમારો દૃષ્ટિયોગ, અમારાં મંવનન, વા પરિશીલન કયા ને કયારે થયા તેની ય અમને જાણ નથી. પૃથ્વી પારે બે માનવ બાળકો કોણ કોણ કાળથી સર્જાયલાં એકાએક આવી મળ્યા. અને છતાં ય તે અકસ્માતે નહિજ ગણાય. મ્હારે માટે એમને પ્રેરણા થયેલી. અને એમને માટે મને આંદોલનો મળેલાં: અંતરીક્ષથી અગોચર એમ અમે પ્રત્યેક વાયુ લહરીમાં અન્યોન્યના નામાભિધાન સાંભળતાં: અન્યોન્યના સન્દેશ પ્રમાણતાં: કિરણકિરણોમાં અન્યોન્યના આત્મ પ્રકાશ પામી અદ્દભુત વિકસતા-વિલસતાં જલની ઉર્મિઉર્મિમાંથી રસના રંગફુવારા ફૂટતા અને તેની પ્રણયધાર અનંત મને છાંટી રહેતી. રસ નીંગળતાં અમે આત્માની પાંદડીપાંદડીએ અનેરી જીવનવિદ્યુતના દીપક પ્રકટાવતા ને મનભર આનંદતાં."—

કવિઓના સ્વતંત્ર મનોભાવને વહતા કેટલાક તેમના આન્તર-જીવનના કાવ્યોમાં-ખાસ કરીને નિજ પુસ્તકોનો અર્પણગીતોમા ય તેમણે નિજ નિજ રસ ધર્મનું પૃથક્ પૃથક્ બાન કરાવ્યું છે:—કેટલાંક કાવ્ય, ૧ લા દ્વારા કવિ ન્હાનાલાલે આ પ્રમાણે ગુંજ્યું.

પ્રાણેશ્વરી ? વ્રતિની જીવન સાથ કેરી !
લીધું પ્રયાણ મુજ સંગ ભવાર્ણવમા.
ને પ્રેમી આત્મકલી પાંખડીઓ ઉઘાડી,
ખીલી કંઇક, કંઇ ધૂળ વિષે ખરી તે.
ખીલી પ્રકાશ ચૂમતાં પ્રભુની પ્રભાના.
કે કાં ખરી જડવિષે જડભાવ પીતાં.
એવી સુગંધી સહુ પાંદડીએ ઉડાવ્યો;
ત્હેનો રચી રસિક હાર વધાવું ઉર'

કલાપીનો કેકારવે પ્રથમથી જ સમર્પિત એવાં 'મહારાણીશ્રીનાં સ્નેહરાજ્ઞીને સમર્પણ છે. 'રાઇનો પર્વત' પણ તેવાજ રસનિધ દમ્પતીના ભવ્ય આત્મતાર ઝણઝણાવી રહ્યો છે —

જે પુષ્પનાં દળ ખોલીને જડ સ્થૂલને રસમય કરે:
અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુ તણી પ્હેલી ઠરે:

એનમ્યે સુહૃદ્ય અને કરપાણુની અનેરી સંલગ્નતા સિવાય આવી પંક્તિઓ ભાગ્યેજ પ્રકટી શકે!

—અને સંયમાં વૃદ્ધ પણ રસિકતામાં યુવાન એવા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરે તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી દ્વારા પોતાનિજ સ્વમના અર્પણ ભાવો આવી મનોહર શૈલીમાં વ્યક્ત કીધા છે:—

शमयित्वास्य विषमयी—
भूतस्य भवस्य सत्तयैव विषम् ।
सिञ्चन्त्यो सुखसुधये—
दमर्प्यते गौरि ते प्रीत्याः ॥ १ ॥
त्वमसि शरीरं सुन्दरि
संसारे मे प्रिये यशोविवे ।
तस्माद् यशः शरीरं
यदिदं मम तत्त्वया स्तुतराम ॥ २ ॥

I love in thee, who art as dear
To me as learning and good name,
soul of my soul! Do thou for ever
Live in my body of fair fame.

આ સાથે સ્નેહની સહજો ભાવનાનું નખસ્પર્શીપણું કવિ ન્હાનાલાલે એમની 'ઉષા'ના અર્પણ ગીતમાં સુમધુર રીતે યોજ્યું: —

'પ્રિય, પ્રિય' બોલે ન શું પંખો
ફરકંતમે ઘનની ઘટા ન્હાશે?

અને આખા ય 'તાજમહેલ' ના રમણિય ભાવ વહતા કાવ્યમાં સમસ્ત 'પ્રેમરાશી' ને વર્ણવ્યો. નિત્ય લગ્નની નીરહાક વગાડી 'સૌન્દર્ય ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી" એમ ગાયું: એની પહેલી ચાર લીટીઓ તો જરૂર વર્તમાન ગુજરાતી ભાષાનાં કાવ્ય ગૌરવની પ્રતીતિ કરાવ્યાં સિવા નહિજ રહે:—

આ એજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો?
કે જન્મગાળા પિયૂ પ્રેમ જન્મનો?
આ તાજ શું એ સુમતાજનો! સખે!
કે સ્નેહના પંખીની વાસકેલિ એ?

વળી × × × ×

પ્રેમની કવિતા કે એ જહાંગીરલાલની?
સૌન્દર્યનો? કલાનો? કે તાજ આ મુગલાઈનો?

× × × ×

પૂર્ણિમા કેરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના પુંજ શી તગે!
દમ્પતીપ્રેમની નિત્યે પૂર્ણિમા તપતે જ તે:

આ પંક્તિઓ પણ અનન્ય દામ્પત્ય જીવનની સાખ પૂરે છે

શેલીની 'Love's, Philosophy' મા ગવાયેલ ભાવો અમી ગુજરાતના કવિઓની વાણીમા જેવમુરી ઓછી દીપતી નથી:—

કુનડાને વસન્ત ચૂમે છે,
પરાગને અનિલ ચુમ્બન દે છે,
તો પ્રીતમ પ્રિયને—

મ્હારો કંથ' અને 'કંથ-કોડામણી' × નામક બે કાવ્યો સુકોમળ દામ્પત્યભાવનું દર્શન કરાવે છે.—

આજ માહેલી ! મ્હારે અજવાળા ફળીઆ
(જો આયુષ્મનો આ દદ મુખડાને મનકવડે છે ?
ખીલી અમર મને અમૃત પાઇને,
રસ્યા રમીનો સ્વચ્છન્દ ,
ગોરે રમન્તગીન ઝીણી ઝીણા,
ડોલે ભ્રકુટિના હિંડોલ ,
હૈયાને આભ એવા ઝબકે છે વીજળી
પ્રકટે છે પ્રેમના પથ ,,
પૃથ્વીની પ્રભુતામા પ્રભુશો પ્રકાશતો
જો, જો, માહેલી ! મ્હારો કંથ ,,

ખરેખર—

કની, સૂણવી ન ગમે કહોને ?
રસની કં રસિકોની વાતડી ?

પરંતુ હવે આપણે વિરમશું—ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યની 'નવભાવના' પણ એક પરમ ઓજસ્વિની ભાવના છે અને એ ભાવનાનું વર્તનમા રૂપાન્તર થયે, સ્વાર્પણકયના ભાવો ઝીલાયે, અન્યોન્યના પ્રાણુપ્રાણનો વિનિમય થયે, ટુંકામા એ ભાવનાનું યથેચ્છ પાલન થયે, જરૂર ગુજરાત શરીરના સ્વાસ્થ્ય, મનના બુદ્ધિસાન્ય, હૃદયના પ્રેમઔદાર્ય અને આત્માના શ્રદ્ધાબલ ઝીલી ઉઠશે એ નિઃશંક છે. હિન્દ ને ગુજરાતની પ્રજાના ગૃહસ્થાશ્રમના આ જીવનમા તો લગ્ન ભાવની શુદ્ધિ જ તેને વિશેષ લાભપ્રદ છે, અને ગુજરાતના કવિગણોએ પ્રબોધેલી એ શુદ્ધિ ગુજરાત મારી ય ભોમ શીખવો, રક્ષો, ભોગો અને મેળો એવા અભિલાષ દાખવી વિરમુ (ચિન ગ ડ) ધ્રુ

મંજુલાલ જમનાદાસ દવે.

× ઊર્મિમા તો ગમ

= અમદાવાદ ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાવે અમલ ન મ્હેલાવી વણવાયેલો મ્હેલ નિયમ

શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

(એક શાન્ત વ્યકિતનું શાન્ત ચરિત્ર)

લખનારઃ 'વિનોદકાન્ત.'

શાન્તમૂર્તિ શાન્તિપ્રસાદ મહેતા મ્હારા અંગત મિત્ર થાય. અમારા બંનેના સ્વભાવમાં તો ઉત્તર દક્ષિણનો તફાવતઃ મ્હારો સ્વભાવ આકળો ને ધાંધલીઓ; શાન્તિપ્રસાદનો ઠરેલ અને ધૈર્યવાન. આમ હોવા છતાં અમારાં હૃદય વચ્ચે કાંઇ અદ્ભુત આકર્ષણ હતું, અને જગતમાં એવી મૈત્રીઓ થોડી જ હશે એમ બધા કહેતા. વળી, મ્હારા ઉતાવળીઆ સ્વભાવ પર શાન્તિપ્રસાદ અંકુશરૂપે પણ હતા, અને એક વાર મ્હને આત્મહત્યાના ઘોર પાપમાંથી બચાવ્યો હતો.

અમે બંને કૉલેજમાં હતા ત્યારથી જ અમારી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ હતો—અને અહિં પણ, મ્હને સુધારનાર તરીકે શાન્તિપ્રસાદનો હું ઘણો જ ઋણી છું. મ્હારી ટેવ પ્રમાણે હું તો પ્રોફેસરો સ્હામે ગમે તેવી ટીકા કરતો. તેમની કપડાંની મશ્કરી કરતો; તેમની બોલવાની રીતના ચાળા પાડતો; ફલાણા પ્રોફેસરને તો કાંઇ જ આવડતું નથી, એવાને 'અહિં' રાખ્યા કોણે ? એમ કહેતો; અને કેટલીક વાર તો, 'પ્રોફેસર અમુક મિસ તમુક સાથે પગથી તે માથા સુધી પ્રેમમાં છે' એવું એવું નિર્લજ્જ ભાષણ કરતો. આવે વખતે મ્હારા શાન્તમૂર્તિ મિત્ર મ્હને ધીરો ઠપકો આપીને કહેતા કે એવાં અવિચારી અને ઉછ્રંખલ વચનોના ઉચ્ચારથી હું વાતાવરણને કલુષિત કરૂં છું અને મ્હારા અમૂલ્ય આત્માને હેઠો પાડું છું. એ દુષ્ટ ટેવોનો સમૂળગો નાશ કરીને શાન્ત વૃત્તિની ખીલવણી માટે તેઓ પોતાના માનીતા ગંભીર તત્ત્વચિન્તકોનાં—પ્લેટો, ગેટે, એમર્સન ઇત્યાદિનાં—પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની મ્હને "મજબૂત ભલામણ" કરતા. હું એ મહાગ્રંથો વાંચવા માંડતો અને ત્રણેક પાનાં વાંચીને ત્હેને ટેબલ પર પછાડતો.

આ પ્રકારની ઉચ્છૃંખલતા અને અભ્યાસશીલતાને લીધે હું પહેલે જ વર્ષે બી. એ. થઇ શક્યો નહિ, પણ શાન્તિપ્રસાદ તો થઇ ગયા. શાણાં માણસો જેને "પ્રલાપ" કહે એવું મ્હેં ઇર્ષ્યાના આવેશમાં બોલવા માંડ્યુંઃ "એ બીલકુલ 'સ્પિરિટ' વિનાનો માણસ પાસ થઇને લોકોની વાહવાહ મેળવે, ને મ્હારા જેવા 'સ્પિરિટ'થી ઉભરાતા વિદ્યાર્થીને જગત આગળ નીચું જોઇને ચાલવું પડે. એ તે શું કહેવાય? ઇશ્વર અન્યાયી છે એમ કહેવામાં હવે પાપ શાનું? શું ત્હેની એકલાની જ મહેનત ને મ્હારી નહિ?" (મ્હારી આ 'મહેનત' તો એવી કે આખ્ખાં બે વર્ષ ટેનિસની મેદાનમાં ને સિનેમાના સેરનમાં કઢાડેલાં; પણ તેથી શું થયું? મ્હેં મહેનત કરેલી એ ચોક્કસ.)

મ્હારી નિષ્ફળતાથી હું બહુ જ નાસીપાસ થયો અને નિરાશાથી દારૂને રંગે ચાલ્યો જનાર તરફ–સોમલ ખરીદવા. કોણ જાણે કયા દુષ્ટ દેવે તે વખતે શાન્તિપ્રસાદને પણ ત્યાં જ મોકલ્યા. હું તો આડું જોઇને ચાલ્યો જતો હતો કેમકે એ જાણે તો મ્હને અટકાવે એ હું સારી પેઠે સમજતો હતો. પણ તેમની શાન્ત ને સ્વસ્થ દૃષ્ટિ રસ્તાના ખૂણેખૂણાનું અવલોકન કરી રહેલી

એટલે તેમણે મ્હને દીઠો અને હું દૂર જાઉં ત્યાર પહેલાં તો, પોતાની રોજની ધારી ચાલ એટલી વાર વેગળી કરીને, મ્હને પકડી પાડ્યો અને હું છટકતો હતો. તે કાંઇક નીચ હેતુથી જ હોવું જોઇએ એમ શક પડવાથી, મ્હારી ગમે તેવી નામરજી છતાં એ ખરી વાત મ્હારે મ્હોંએ કબૂલ કરાવી.

"અરરરર! વિનોદ, એવું પાપ?" મ્હારા ભાંગ્યાતૂટ્યા શબ્દો થોડી વારે સમજાયા (કેમકે તેમની સમજશક્તિ પણ જરા શાન્ત છે) એટલે તેણે મ્હારો હાથ ઝાલીને કહ્યું.

– "શાન્તિપ્રસાદ, જવા દ્યો, જવા દ્યો મ્હને" હાથ છોડવતાં હું બોલ્યો; મ્હારૂં જીવતર જ હવે ઝેરઝેર થઇ રહેશે ત્યારે હમણાંથી જ ઝેર પીને તેનો અન્ત આણવો શો ખોટો? હું જીવ્યો જ નહોતો એમ માની લેજો."

"અરે પણ એમ તે હોય?' મ્હારો હાથ હવે બેવડા જોરથી પકડતા તેણે કહ્યું. "આવું પાપ ક્યાંઇ થાય......?"

"શા માટે ન થાય? રોજ થાય છે–મુંબઇના છાપા વાંચો'

"અરે છાપાં શું વાંચે? આત્મહત્યાગને તો સાત સાત ભવ સુધી ફાંડાને. અવતાર મળે છે. અને આ અમોલો માનવ જન્મ કેટલે ભવે કેમ મળે છે તેનું કાંઇ ભાન છે તમને બાપાને? નાહકના નરકવાસ શોધવા શીદ નીકળ્યા છો?" ત્યાર પછી ફિલસુફી અને ધર્મજ્ઞાનનો કેટલોક બોધ મ્હને આપ્યો, અને ડાન્ટેને સ્મરાવે તેવું નરકયાતનાનું ભયોત્પાદક વર્ણન કરી બતાવ્યું, અને મ્હારી કનેથી વચન લીધું કે આપઘાતનો વિચાર જ છોડી દેવો.

એ પોતાને રસ્તે પડ્યા એટલે મ્હારા હૃદયમાંનો સેતાન ફરીને જાગૃત થયો; "આ તે શું હરિશ્ચંદ્રનો જમાનો છે કે આપેલાં વચનો પાળવા જ જોઇએ? નહિ, હું નક્કી આત્મહત્યા કરવાનો. અને શાન્તિપ્રસાદને શું? મ્હને મ્હોંની શીખામણ આપવામાં એનું શું ગયું? એને કાંઇ છે પીડા? રહેલથી પાસ થઇને નફકરે જીવે ફરે છે. કાલ સવારે નોકરી મળશે પચાસ પોણોસોની, એટલે એનું જીવન તો ધન્ય ધન્ય થઇ રહેશે. ને મ્હારે હજી એનાં એ થોથાં ઉથલાવવાનાં–એનો એ માથું ખાતો બેકન, એનો એ ધડાકા કરતો કાર્લાઇલ, એનો એ ખૂન ચિતરતો શેક્સપીઅર!. આ તે કાંઇ જિન્દગી છે?"

વિચારમાળાના મણકા આમ પરોવતો પરોવતો હું મરિન લાઇન્સના દરિયા પાસે આવી પહોંચ્યો. જુન માસનો તોફાની સમુદ્ર જાણે જોસથી ઉછળી ઉછળીને કોઇ અન્તરમાં પડેલા મહારાક્ષસનું સ્મરણ કરાવતો હતો. કિનારા પર અથડાતાં તોફાની મોજાં ભયંકર ઘુઘવાટ કરીને કાન ગગડી જાય તેવા ઘોર નાદ કરી રહ્યાં હતાં, અને ઘેરાઇ રહેલું આકાશ હમણાં મુશળધાર રેડીને જાણે જગતને ડૂબાડી દેશે એમ લાગતું.

આકાશ અને સાગરનો આ ભયાનક દેખાવ જોઇને હું કંપવા લાગ્યો, મનને અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. "આવે વખતે આ દરિયામાં શી રીતે પડાય? હું પડું ને આ મોટાં મોટાં મોજાં મ્હને પત્થર પર અફાળે તો? ને એમ રીબાઇને ચૂરા થવાનું તે કેમ સહ્યું જાય? આના કરતાં તો, દરિયો શાન્ત હોય, આકાશ સ્વચ્છ હોય ને તોફાન શમ્યું હોય ત્યારે ધીરે રહીને જળમાં સમાઇ જવું એ કેટલું સારું?"

થથરાવનારા અવાજે એક મહામોજ કાંઠા પર અથડાયો: હું બે ડગલાં હઠયો. વિચાર આગળ ચાલ્યા:

"કાંઇ નહિ, આજે નહિ. હમણાં વિચાર બંધ રાખીએ. ચોમાસા પછી વાત. મોતનો કાં ડર નથી, પણ આ તોફાન ન હોય તો સારૂં, પછી અવતાર બવતારની ચિન્તા નથી–કીડાનો આવે કે કાગડાનો. આ ઝેરી જિન્દગી કરતાં કીડાની જિન્દગી શી ખોટી?"

આમ મહાપાપનું કૃત્ય મુલતવી રાખીને હું એક બાંકડા પર બેઠો. ભયભરેલે ચિત્તે આજુબાજુનું દૃશ્ય હું નિહાળતો હતો એવામાં મ્હારી નજર, મ્હારા પગ નજીક થોડે દૂર કાંઇક સળવળતું હતું ત્યાં ગઇ. તે એક લાંબો, કાળો, ચોમાસાનો કીડો હતો. જાણે પોતાની સુખી જિન્દગીથી મ્હને એ ચ્હીડવતો હોય એમ લાગ્યું. હું બોલી ઉઠયો:

"અહા! શી સ્વતંત્રતા! કેવો આનન્દ! કેટલું નિશ્ચિન્ત અને નિર્બન્ધ આનું જીવન? શા માટે શાન્તિપ્રસાદ જેવા મૂર્ખાઓ એ જીવન ધિક્કારતા હશે?–આને કોઇ પાંચ પંદર શેરનો પોથાં વાંચવાનું કહે છે? આને કોઇ ભેજાનું દહીં કરવાની ફરજ પાડે છે? પરીક્ષાની કાંઇ આપદા છે? નપાસ થવાની સળગતી મૂકનારી ચિન્તા છે? ખરેખર. કીડા!" મ્હેં દૃષ્ટિ ફેરવીને સંબોધન કર્યું, "ખરેખર, ત્હારા સુખ જોડે સરખાવતાં તો કુબેરને કાર્નેજીનાં ધનસુખ પણ પેલા પાણીના પરપોટા સમાન છે!"

પણ તે સદ્ભાગ્યશાળી કીડો તો, બીજા સૌ ભાગ્યશાળીઓની પેઠે, મ્હારાં અભિનન્દનયુક્ત સંબોધનને તુચ્છકારીને આગળ વધ્યો અને ધીમે ધીમે, બાજુમાં આવેલી રસ્તાની પગથી તરફ ગયો. એ રસ્તે એ થોડે દૂર ગયો હશે ત્યાં એક માણસ ઉતાવળે પગલે તેની પાસે આવી લાગ્યો. અને તેનો પગ સડપ કરતો કીડા પર પડયો. ત્હેને ચગદાતો જોઇને મ્હને કમકમાટ થયો. "સ્વહત્યા કરૂં તો મ્હારા પણ કોઇક દહાડો આવા જ હાલ ને?" એમ મનને પૂછીને મુલતવેલો વિચાર કાયમ માટે છોડયો; અને શાન્તિપ્રસાદના અગણિત ઉપકાર માનતો ઘેર ગયો.

૨.

પણ શ્રીયુતના ચરિત્ર ભણી પાછા વળીએ.

પાસ થયા પછી શોધતાં શોધતાં બે–ત્રણ મહિને તેમને નોકરી મળી અને તે પણ તેમના સ્વભાવને માફક આવે તેવી જ–કાપિઇંગ કલાર્કની. મ્હને માત્ર દુઃખ એ થતું કે એ જગ્યાએ તેમના પ્રિય લેખકો, કાર્લાઇલ ને એમર્સનની ફિલસુફીનો ઉપયોગ થઇ શકતો નહિ. પણ શાન્તિપ્રસાદ પોતે તો સંતોષવૃત્તિના માણસ એટલે તેમને એ કાંઇ બહુ સાલતું નહિ. તે નવી નોકરી વિશે એક બીજી વિશેષતા નોંધવા જેવી છે અને તે તેમના પગાર સંબન્ધી: જેવી શાન્ત તેમની ગતિ, જેવી શાન્ત તેમની પ્રકૃતિ, જેવી શાન્ત તેમની વાણી. અને દીનબાન, તેવો જ શાન્ત તેમનો પગાર હતો–આસિક રૂા. ૨૫) નો.

તેમનો પગાર શાન્ત પ્રકારનો હતો પણ દેશમાંની મોંઘવારી તેવી નહોતી. પોતાની અનન્ત નિસરણીનું એકેક સોપાન તે એકેક સૂર્યોદય સાથે ચ્હડતી. શાન્તિપ્રસાદને પણ એ કાલિકાએ પોતાનો પરચો બતાવવા માંડયો એટલે તેમણે વિચાર્યું કે આ શાન્ત પગારથી શાન્તિ વળવાની નથી માટે સાથે સાથે કાંઇક બીજો પણ ઉદ્યમ કરવો. આ હેતુથી તેમણે એક અઠવાડિકમાં લેખો આપવા માંડયા, એમ ધારીને કે એક પન્થે દો કાજ થશે: કલમની વિદ્યા નવપલ્લવિત રહેશે અને દેવ-સેનાનો મોંઘમોંઘેરો લ્હાવ પણ લેવાશે.

પણ કહેવત બનાવનાર એક મૂર્ખ તો નહોતો જ: "નશીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ." બે એક માસમાં શાન્તિપ્રસાદને સમજાયું કે જર્નાલિઝમનું ઉતાવળીઉં કામ પોતાને રૂચે એમ નહોતું. પોતે આદર્શપ્રેમી અને ઉચ્ચ ભાવનાઓના પૂજક હતા. તેમનો અવિચળ સિદ્ધાંત એવો કે લેખ લખવો તો ઉત્કૃષ્ટ અને અપૂર્વ લખવો-દરેક નવો લેખ આગલાથી ન્હડે તેવો. તેની અનુપમતા સાચવવા માટે સામયિક પત્રોનું નિયમિત પરિશીલન આવશ્યક હતું-અને તે પણ થોડાં ને ઘણાં છાપન! દર રવિવારના અંકમાં લેખ આપતા અને આગલી જ રાતે પેલાં પત્રોનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન પૂરૂં થતું. ત્યાર પછી શાન્તિથી તે બધાંને બાજુપર મૂકતા અને તેવી જ શાન્તિથી લખવાનાં સાધન પાસે લેતા. ત્યાર-પછી લમણે હાથ દઇને વિચાર સાગરમાં ડૂબતા: "બીજું બધું તો ઠીક, પણ શરૂઆત કેમ કરૂં? મ્હને ગ્લેડસ્ટનમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળે છે, તો પહેલો ફકરો તો તેમાંથી જ લેવો વારૂ, લેખની મધ્યમાં કોનો અભિપ્રાય ટાંકું તો ઠીક? સ્કૉડ? કે શેક્સ્પીઅર? કે ડીકન? ત્રણમાંથી એક તો આવવો જ જોઇએ, બાબત સાથે કાંઈ સંબન્ધ ન હોય તો પણ તે નામોમાં જ જાદુ છે; એટલે લોકો સ્હેલથી વશ થશે. અને લેખને અન્તે? ત્યાં તો કોઈ કવિ આવે તો જ સારૂં હું ધારૂં છું આજે પેલી ટેનિસનની જ પંક્તિઓ લઉં 'Self –reverence, self–knowledge, self—" એવામાં ધડાક કરતું રૂમનું બારણું ઉઘડતું, પણ જ શાન્તિથી શ્રીયુત્ તે તરફ ફરતા: "કેમ ભાઈ, કોણ છે તું?"

"અરે કાય સેઠ "કોન ગે તૂં?" તંત્રીરાજનો અનુચર જવાબ આપતો." એડિટર સાબ ખૂપ મારતે કે આટીકલ કસાલા નાય આલા? કાલચા વાયદા હોતા આણી આજ તો સનવાર ઝાલા!"

આ સાંભળતાં જ, હાથ જરા ઉંચો કરીને શ્રીયુત્ તેની તરફ ફરીને કહેતા, "શાન્તિ રાખ્ય ભાઈ! શાન્તિ. એમ ઉતાવળે ક્યાંક લેખ લખાતા હશે? બેશ જરા; હમણાં લખી આપીશ." પણ પેલાને તો અધિપતિએ કાનમાં અશાન્તિનો જ મંત્ર ફૂંકીને મોકલેલો એટલે તેના બખાળા ચાલુ રહેતા પણ શાન્તિપ્રસાદની સ્વસ્થતામાં એથી ભંગાણ પડે તેમ નહોતું. હજુ થોડાક કલાક બાકી હોય એમ તે તો નિરાંતે વિચારવા બેસતા. શાન્તિનું શાસ્ત્ર નહિ સમજનાર પેલા અધીરા મનુષ્યને આથી બેવડી રીસ ચ્હડતી: "અરે ગેહ! બસવા કસાલા? લિહાવા જલ્દી જલ્દી, મલા ઉશિર હોતે. મગ બાગ વાલેલ નવા મી તાડી કુઠે પીઆયચા?'

'તાડી' શબ્દથી મ્હારા મિત્રના હૃદયમાં ધ્રાસકો આઘાત થતો. "અરે રામ! ક્યારે મ્હારા દેશમાંથી આ પિશાચીય પીણું ટળશે?" કપાળે હાથ મૂકીને એ આમ વિમાસતા અને પેલા માણસને તે બાબતમા સુધરવા માટે તેની સન્મુખ મદ્યપાન નિષેધક ભાષણ આપવું એ નકામું છે એ આગલા અનુભવથી જાણતા હોવાને લીધે, મદ્યપાન વિરૂદ્ધ એક ધમધમતો લેખ, આપણી આળસુ સમાજને જાગ્રત કરવાને લખવા માંડતા. તે અડધોક લખાય ત્યાં તો ફરીને પેલા તાડી પિપાસુના તગાદા શરૂ થતા. પણ શ્રીયુત્ તો પોતાના કામમાં મશગુલ રહેતા-જાણે કોઈ નાજુક પંક્તિને પોતાના મરોડદાર અક્ષરથી મૌક્તિક કરવાના હોય તેની રીતે ચીપી ચીપીને ત્રણ મિનિટે એક અક્ષર લખતા, દરમિયાન, નિઠલ્લેવીની કુંકાળી પાંખો તંત્રીના નોકર પર પ્રસરતી, જેને "રીંગણા તોળવાં" કહે છે એ ક્રિયા કરતે કરતે તે ત્રણચાર વાર જમીન પર ઝીકાતો અને છેવટે, ક્સ ચાનના આવે ત્યારે ફરકતો ગગડતો ચાલ્યો જતો. કવિઓ કહે તેમ, "પ્રાગ પાથરી

પાથરીને" શાન્તિપ્રસાદ તે રીસાયલા દેવને મનાવવાને મથતા; પણ ભીંત સાંભળે તો એ સાંભળે.

ઘણી વાર આ દુઃખદ વ્યતિકર બનતો અને ઘણીવાર શ્રીયુતે આ રીતે અદ્વાદિક શી ખોઇ હતી, મ્હને એ વાતની જાણ થતાં હું તેમની આગળ દિલગીરી દર્શાવતો.

"વિનોદ એમાં કાંઇ દિલગીર થવા જેવું નથી," ટેબલ પર હાથ મૂકીને માથું ટકવતા એ કહેતા; "આપણો અધિકાર કર્મ પર જ છે, ફળ પર નહિ. મ્હેં મ્હારૂં કર્તવ્ય કર્યું ને બદલો ન મળે તો પ્રભુઇચ્છા–મ્હને ફળપ્રાપ્તિની લાલસા નથી."

મ્હારા વ્યવહારવિષયી મનને એ ફિલ્સુફી રૂચતી નહિ. "શાન્તિપ્રસાદ," હું દલીલ કરતો. "આપણે કાંઇ ઋષિમુનિઓ નથી કે એવી ફિલ્સુફી પર હવે બેસી રહેવાય. આપણે હવે યુરપ ને અમેરિકા સાથે કામ પાડવું છે ને વહેવાર બાંધવો છે, ત્યાં આવી વૈરાગ્યવૃત્તિ તે ક્યાં લગી ચાલશે?"

આ સાંભળતાં જ સ્વાસ્થ્યથી તે મ્હારી ભણી જોઈ રહેતા અને શાન્તિ ઝરતાં નયનો મ્હારી પર ફેરવીને શાન્ત તુચ્છકારથી કહેતા; "વિનોદ, ત્હમે ભૂલો છો. શાન્તિના આનન્દ અનોખા જ છે. ત્હમે એ ન સમજો. ત્હમે જડવાદી છો; હું આર્યાવર્તના આકાશજૂના ચૈતન્યવાદનો એક નમ્ર" માથું નમાવીને—"અનુયાયી છું. મ્હારે માટે ગીતા ને ઉપનિષદ; તમારે માટે બેન્થેમ ને ફૉસેટ."

અને, જો બેન્થેમ ને ફૉસેટ આટલા બધા નીચ અને પાપી છે તો ઇશ્વરે તેમને જન્મવા જ શા માટે દીધા હશે એ કૂટ પ્રશ્ન મનમાં ઉથલાવતો ઉથલાવતો હું ઘેર જતો.

૩.

કોણ જાણે કયા જન્મનાં સત્કર્મથી, પોતે પ્રેમ લગ્ન કરી શકે એવો પ્રસંગ શાન્તિપ્રસાદને પ્રાપ્ત થયો હતો; અને તે અવસરનો ઉપયોગ તેમણે શી રીતે કર્યો?–ઘણી જ શાન્તિથી.

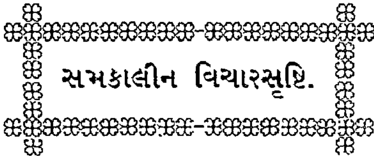
જડવાદી અંગ્રેજો જેને 'રોમાન્ટિક મેરેજ' કહે છે તેવું કાંઇ જ આ લગ્નમાં નહોતું. તે પાશ્ચાત્ય પ્રકારનાં લગ્નો તો "ઢાંગ પુતળાંના નાટક" કહેવાય એમાં આવેશના દાસ થવું પડે, એ ઉદ્ધતાઇ કહેવાય. શ્રીયુતના મક્કમ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તે લગ્ન પ્રથા તો આપણી સ્થિરતામાં અને શાન્ત જિન્દગીમાં નુકશાન જગાડનારી છે. ઉકળતા લોહીના જુવાનીઆઓ પ્રિયા પાસે ગોઠણ ભર થઇને પ્રેમ માગે કે, "ઓ દેવી! હું તો દાસ છું ત્હારો. જરા તો દયાદ્રષ્ટિ કર! ઓ ક્રૂર કામિની! મા છોડ ત્હારે નયનેથી તીખાં તીખાં તીર, મા કર ઘાયલ મ્હારૂં કમળ કોમળું દિલડું! ઓ મ્હારી આંખોની કીકી, મ્હારા જીવનની જ્યોત, મ્હારા કાળજડાની કોર, મા તલસાવ–મા તલસાવ આ અલ્પ કાંકડે આણી દેવા અભાગીઆને! ઓ મ્હારી રંભા! મ્હારી ઉર્વશી! મ્હારી તિલોત્તમા! ત્હારા ગર્વસ્વર્ગેથી એક પગથીઉં તો નીચે ઉતર–એક જ પગથીઉં, દેવી! એક જ. અને તે પછી, અપ્સરા ઓ મ્હારી! ત્હારી પાસે હું કાંઈ જ–કાંઈ જ નહિ માગું?!" આવાં વચનો મ્હારા શાન્તિભગ મિત્રને મને તો નમાલાં ને બાયલાં જ જણાય, વળી તે કહેતા કે, તે 'દેવી' કે 'અપ્સરા'નાં ચરણોમાં પડીને તેની પદરજ માથે ચ્હડાવવા જેવું હલકું કામ કરીને આપણું આત્મમાન ખોવું તેના કરતાં તો સાતે નરક સેવવાં વધુ સારાં.

આ સિદ્ધાન્તને અનુસરી તેમણે પ્રેમલગ્નનો અમોલો અવસર શી રીતે વાપર્યો એ જુઓ; તેઓ જે ચાલમાં રહેતા તેને બીજે માળે એક પિતાપુત્રી રહેતાં હતાં. કામ પ્રસંગે શાન્તિપ્રસાદ પિતા પાસે જતા ત્યારે સુશિક્ષિત પુત્રી પણ હસી બોલીને વાતો કરતી. આમ પરિચય વધતો ચાલ્યો. થોડા માસ વીત્યા પછી એક રવિવારે પિતા વાંદરે ગયા હતા ત્યારે બપોરે બે એક વાગે શાન્તિ-પ્રસાદ સમય સાધીને પ્રભાલક્ષ્મી પાસે પહોંચ્યા. ગોળ ટેબલ પાસેની ખુરસી પર, ખંડની વચ્ચોવચ, ને રૂમાલ ગૂંથતા બેઠાં હતા. ભીંત પાસેની એક થોડે દૂરની ખુરસી પર તેમના ભાવિ પતિ ગોઠવાયા. થોડી આડી અવળી વાતો પછી પ્રેમની મહત્તા અને અમરતાનો વિષય નીકળ્યો, એ વાત ચાલતી હતી ત્યાં અપૂર્વ શાન્તિથી શ્રીયુતે પોતાની બેઠક છોડી અને દૃઢ, ધીરાં, ગૌરવયુક્ત પગલાં ભરતા પ્રભાલક્ષ્મીની ખુરસી પાસે ગયા, ખુરસીની પીઠ પાસે ઊભા; સ્હેજ નીચા નમ્યા, સ્હેજ હોઠ ધ્રૂજ્યા, સ્હેજ ઉચ્ચાર થયો: "મ્હને પરણશો, પ્રભાલક્ષ્મી ?"

"જેવી તમારી મરજી"

બસ આટલું જ; ન્હોતાં ત્યહાં ઉન્હાં ઉન્હાં ચુમ્બનો કે ન્હોતી ત્યહાં શીળી શીળી સ્નેહ દૃષ્ટિઓ. પેલાં 'રોમાન્ટિક' લગ્નોથી આ ઉલટું જ હતું; શાન્તિપ્રસાદ આને 'ક્લાસિકલ મેરેજ' યાને શાન્ત સંયમવન્તાં લગ્ન કહેતા.

(અપૂર્ણ.)

૧. મરાઠી વર્તમાન પત્રો.

આ વિષય પર "હિન્દુસ્તાન રીવ્યુ"માં પ્રકટ થયલો લેખ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. લેખ વાંચતાં એકંદરે એવી છાપ મન પર પડે છે કે, વર્તમાન પત્રો કહાડવાની રીત આપણે પશ્ચિમના દેશોમાંથી આયાત કરી છે પરંતુ ત્યાંની આવડત કે ઉત્તમ કાર્યપદ્ધતિ આપણામાં થોડી જ આવી છે. મરાઠી પત્રકારો વિશે લેખક મિ. એસ. બી. આટે કહે છે કે,

તેમની પાસે નવીન અને તાજા સમાચાર મેળવવા માટે પૂરતા સાધન કે નાણાં નથી હોતાં, રૂટર અને એસોસિએટેડ પ્રેસ ઉપર જ તેમનો બધો આધાર રહે છે, વળી, જે સમાચાર મળે છે તેને વાચકો સમક્ષ કેવી ખૂબીથી રજુ કરવા તે પણ આપણા ઘણાખરા પત્રકારોને ખબર નથી: મરાઠી વાંચકો તિલકકેસના વૃત્તાંતમાં જેટલો રસ લે તેટલો જ અમેરિકન પ્રેસિડંટના ભાષણમાં લેશે એમ ધારવામાં આવે છે! અને તેથી તે બંને બનાવોને મરાઠી પત્રોમાં સરખુંજ મહત્ત્વ અપાય છે, જેને 'a nose for news' કહે છે તેવી શક્તિ—લોકપ્રિય વર્તમાનને તુરત

પારખી કહાડવાની શક્તિ—આ પત્રકારોમાં નથી. વધુમાં, નવું છાપું કહાડવું હોય ત્યારે ગમે તેવા, બીજા અનુભવી, બાહુતી લખનારાને ભેગા કરવામાં આવે છે અને, અગ્ર લેખોના લેખથી માંડીને શેરીમાં થયેલી મારામારીનાં વર્ણન સુધીનાં સઘળાં લખાણોની તે ગૃહસ્થો પારેખી આશા રખાય છે.

સમાચાર સંબન્ધી સ્થિતિ આવી હોવાથી મરાઠી વાંચનાર તંત્રીના લેખોની કિમ્મત વધુ પડતી આંકે છે, જે પત્રના તંત્રીલેખો સાહિત્યદષ્ટિથી ઉત્તમ હોય તેને મરાઠી વાંચક વર્ગ ઉંચું સ્થાન આપે છે; અને તેથી જ, "કેસરી"માં છપાતા મિ. કેલકરના લેખો મરાઠી સાહિત્યમાં અગત્યની પદવી ભોગવે છે, તે લેખોને એકઠા કરીને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં આવે ત્યારે, ઇંગ્રેજી વાઙ્મયમાં જે પદ એડિસન કે સ્ટીલના નિબન્ધો ભોગવે છે તે જ પદ મરાઠી વાઙ્મયમાં તેમને મળે છે. પરન્તુ બધાં જ મરાઠી પત્રો રસિકતા અને સદ્‌રુચિનું આવું ઉંચું ધોરણ સાચવતાં નથી. વિરોધીઓ પરત્વે ઉચ્ચારાયલાં ગલીચ વચનોથી "સન્દેશ" જેવાં પત્રોનાં પાનાં ઘણી વાર કલુષિત થાય છે. પણ "સન્દેશ" માં બીજો એક ખાસ ગુણ—વર્તમાનપત્રો માટે આવશ્યક ગુણ—રહેલો છેઃ રાજકીય તેમ જ બીજી સભાઓના વૃત્તાંત તે સબળ, છટાદાર અને આકર્ષક શૈલીમાં આપે છે અને અમેરિકન ઢબ પ્રમાણે સામાજીક અનિષ્ટો સચોટપણે નિર્ભયતાથી—લગભગ નિર્દયતાથી—તે ખુલ્લાં પાડે છે. આથી ત્હેની લોકપ્રિયતા ઘણી જ વધી છે.

લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે,

અમેરિકન પત્રોનું એક બીજું અગત્યનું અંગ પણ દેશી પત્રોમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે. ત્યાં તંત્રીના લેખોને ઓછું મહત્વ અપાય છે, અને તંત્રી પર આવેલા ભિન્ન ભિન્ન મતના વાંચકોના અભિપ્રાયને વધારે અગત્યના લેખવામાં આવે છે, કેમકે છપાયલા સમાચાર પરથી સ્વતંત્ર મત બાંધવાની ત્યાંના લોકોને ટેવ છે. આથી ઉલટું, દેશી પત્રકારો તો જ્યારે હોય ત્યારે વાચકવર્ગને ડાહીડાહી શિખામણો આપવામાં અને તેમનો વાંક કહાડવામાં શૂરા છે; અને સ્વમાનની ભાવના નહિ સમજનારા આપણા લોકો પણ મૂંગે મ્હોંએ તે સઘળું ગળી જાય છે.

આ ઉપરાંત, "ધ ડેલિ મેલ" જેવાં પત્રોનું એક વિશેષ અંગ પણ આપણાં પત્રોમાં દાખલ થવાની ખાસ જરૂર છેઃ સ્વભાષામાં ચાલતા માસિકોના મુખ્ય અને રસિક લેખોનું તારણ કહાડીને દૈનિકો તથા સામાહિકોએ પોતાના વાચકોને તે પ્રકારના વિચારો સાથે સતત સંપર્કમાં રાખવા જોઇએ. નવાં અને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો વિશે પણ તેમ થઇ શકે; તેમજ, સહયોગી પત્રોમાંથી પણ સારા અને મહત્વના લેખોમાંથી ઉતારા આપવા જોઇએ.

૨ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વહીવટ.

"ધી ઇન્ડીપેન્ડંટ લેબર પાર્ટી" ના ત્રિમાસિક, વાર્ષિક "ધી સોશ્યેલિસ્ટ રીવ્યુ" માં હાલની ઇંગ્લંડની શિક્ષણ સંસ્થાઓના વહીવટ વિશે અને ત્યાંની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે એક સ્પષ્ટ વક્તા અને નવીન માર્ગ દર્શાવનારો લેખ મિ. ફ્રેડ ટેટ નામે લખનારે લખ્યો છે. તે જણાવે છે,

હાલની આખી જ પદ્ધતિમાં—વહીવટ, અભ્યાસક્રમ, શીખવવાની રીત, એ પ્રત્યેકમાં—કાંઇ ને કાંઇ દોષ રહેલો છે. આજ હાલમાં જેઓ શિક્ષણનો વહીવટ ચલાવનારા સૂત્રધારોનો તે

વિશેનો વ્યવહારિક અનુભવ માત્ર નામનો જ છે. શહેરોમા શિક્ષણ કમિટીઓ હોય છે તેના સભ્યોને પણ, તેઓ અમુક પક્ષના છે માટે, અને નહિ કે તેમના કાર્ય વિશેના તેમના જ્ઞાન માટે, ચુંટવામાં આવે છે. વળી નિશાળોના ઇન્સ્પેકટરોને પણ ફક્ત કેળવણીના સિદ્ધાંતોનું જ જ્ઞાન હોવાથી શિક્ષકની વ્યવહારૂ મુશ્કેલીઓ તેમને સમજાતી નથી. અમુક ઉમેદવારને પાર્લામેંટમાં દાખલ થવાનો મત આપનાર પુરૂષોને, તે કારણને લીધે જ, શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો નીમવામાં આવે છે. તેવા પુરૂષોનું 'શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જૂના જમાનાને જ માફક આવે તેવું હોય છે; નવા માર્ગો અને નવી રીતો સાથેનો તેમનો સંસર્ગ તુટી ગયો હોય છે.

આ ખામીઓ દર્શાવ્યા પછી આ બાબતમાં મિ. ટેટ પોતા તરફથી કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરે છેઃ

આદર્શરૂપ શિક્ષણ પ્રથાના મુખ્ય શિક્ષકની જગ્યા જ કહાડી નાંખવી જોઇએ. શાળાના સામાન્ય નિત્ય વહીવટનું કામ એક કારકુન કરે, અને અભ્યાસક્રમ સમય પત્રક, તેમ જ વધારે અગત્યના બીજા વહીવટનુ કામ શિક્ષકોની જ એક કમિટી કરે—એવી ગોઠવણ થવી જોઇએ. વળી ઇન્સ્પેકટરોની ચુંટણી પણ શિક્ષકોએ વખતો વખત પોતાના જ મંડળમાંથી કરવી જોઇએ અને શાળાની પ્રગતિમાં તથા તેનું ભવિષ્ય ઘડવામા તેનો ભાગ હોવો જોઇએ. ઉપરાંત, શહેરોની અને કસ્બાઓની શિક્ષણમંડળીઓનું બંધારણ પણ ચુંટણીને આધારે–શિક્ષકો તથા શહેરીઓએ કરેલી ચુંટણીને આધારે–ઘડાય એ ઇચ્છવા જેવું છે; અને આખા દેશના કેન્દ્રસ્થ શિક્ષણમંડળના સંબંધમા પણ તેવા જ માર્ગ સ્વીકારવાની જરૂર છે.

૩ આદર્શરૂપ શિક્ષણ રીતિ.

આગળ ચાલતાં લેખક કહે છે,

જુદા જુદા વિષય શીખવવાની હાલની રીતો પણ ઘણી કઢંગી છે. હકીકતો અને વિગતોથી બાળકોના કુમળાં મગજને ભરી દેવામા આવે છે; અને તે કામ પણ પૂરી આવડત કે હુશિઆરીથી થતું નથી. નવી શિક્ષણ પદ્ધતિમા હવે મનુષ્ય જાતિના વિકાસનો ઇતિહાસ તથા સામાજીક ઇતિહાસ શીખવાવો જોઇએ; અને ભુતકાળનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે તે ઇતિહાસ શીખવતી વખતે, હજી અવશેષ રહેલી જંગલી જાતોનો પરિચય ચિત્ર ઇત્યાદિ સાધનો દ્વારા કરાવવો જોઇએ. ભુગોળ શીખવવામાં પણ, નકશો દોરાવવા કરતા માટી અને કાર્ડબોર્ડની મદદથી તે ઘડાવવો એ વધુ સારૂં છે, અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાઓ ગામની બ્હાર આવેલી હોવાથી, નજીકના એકાદ ખેતરમાં જ નકશો દોરી બતાવાય તો તે માર્ગ સર્વોત્તમ છે. ભૂગોળ શિખવતા એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે સ્થળોનાં નામ ગોખાવાય અને દેશના હવા માનની કેવી અસર ત્યાના લોકો ઉપર અને તેમના રીત રિવાજ ઉપર થાય છે તે વધારે સમજાવાય તો પણ ઘણું અગત્યનું ઉપયોગનું જ્ઞાન શીખનારને મળે.—આ રીતો સ્વીકારવામા આવે તો બાળકમા માત્ર જ્ઞાનનો અતિરેક થતો અટકે, ત્હેની કુતુહલ વૃત્તિ પોષાય અને વિચારશક્તિ પણ ખીલવાથી જે કાંઇ નવું શીખવા જેવું હોય તે લેવાની ત્હેને ટેવ પડે.

પારખી કહાડવાની શક્તિ—આ પત્રકારોમાં નથી. વધુમાં, નવું છાપું કહાડવું હોય ત્યારે ગમે તેવા, બીજા અનુભવી, બાહુતી લખનારાને ભેગા કરવામાં આવે છે અને, અગ્ર લેખોના લેખથી માંડીને શેરીમાં થયેલી મારામારીનાં વર્ણન સુધીનાં સઘળાં લખાણોની તે ગૃહસ્થો પાસેથી આશા રખાય છે.

સમાચાર સંબન્ધી સ્થિતિ આવી હોવાથી મરાઠી વાંચનાર તંત્રીના લેખોની કિમ્મત વધુ પરતી આંકે છે, જે પત્રના તંત્રીલેખો સાહિત્યદૃષ્ટિથી ઉત્તમ હોય તેને મરાઠી વાંચક વર્ગ ઉંચું સ્થાન આપે છે; અને તેથી જ, "કેસરી"માં છપાતા મિ. કેલકરના લેખો મરાઠી સાહિત્યમાં અગત્યની પદવી ભોગવે છે, તે લેખોને એકઠા કરીને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં આવે ત્યારે, ઇંગ્રેજી વાઙ્મયમાં જે પદ એડિસન કે સ્ટીલના નિબન્ધો ભોગવે છે તે જ પદ મરાઠી વાઙ્મયમાં તેમને મળે છે. પરન્તુ બધાં જ મરાઠી પત્રો રસિકતા અને સદ્રુચિનું આવું ઉંચું ધોરણ સાચવતાં નથી. વિરોધીઓ પરત્વે ઉચ્ચારાયલાં ગલીચ વચનોથી "સન્દેશ" જેવાં પત્રોનાં પાનાં ઘણી વાર કલુષિત થાય છે. પણ "સન્દેશ" માં બીજો એક ખાસ ગુણ—વર્તમાનપત્રો માટે આવશ્યક ગુણ—રહેલો છે: રાજકીય તેમ જ બીજી સભાઓના વૃત્તાંત તે સબળ, છટાદાર અને આકર્ષક શૈલીમાં આપે છે અને અમેરિકન ઢબ પ્રમાણે સામાજીક અનિષ્ટો સચોટપણે નિર્ભયતાથી—લગભગ નિર્દયતાથી—તે ખુલ્લાં પાડે છે. આથી તેની લોકપ્રિયતા ઘણી જ વધી છે.

લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે,

અમેરિકન પત્રોનું એક બીજું અગત્યનું અંગ પણ દેશી પત્રોમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે. ત્યાં તંત્રીના લેખોને ઓછું મહત્વ અપાય છે, અને તંત્રી પર આવેલા ભિન્ન ભિન્ન મતના વાંચકોના અભિપ્રાયને વધારે અગત્યના લેખવામાં આવે છે, કેમકે છપાયલા સમાચાર પરથી સ્વતંત્ર મત બાંધવાની ત્યાંના લોકોને ટેવ છે. આથી ઉલટું, દેશી પત્રકારો તો જ્યારે હોય ત્યારે વાચકવર્ગને ડાહીડાહી શિખામણો આપવામાં અને તેમનો વાંક કહાડવામાં શૂરા છે; અને સ્વમાનની ભાવના નહિ સમજનારા આપણા લોકો પણ મુંગે મ્હોંએ તે સઘળું ગળી જાય છે.

આ ઉપરાંત, "ધ ડેલિ મેલ" જેવાં પત્રોનું એક વિશેષ અંગ પણ આપણાં પત્રોમાં દાખલ થવાની ખાસ જરૂર છે: સ્વભાષામાં ચાલતા માસિકોના મુખ્ય અને રસિક લેખોનું તારણ કહાડીને દૈનિકો તથા સાપ્તાહિકોએ પોતાના વાચકોને તે પ્રકારના વિચારો સાથે સતત સંપર્કમાં રાખવા જોઇએ. નવાં અને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો વિશે પણ તેમ થઇ શકે; તેમજ, સહયોગી પત્રોમાંથી પણ સારા અને મહત્વના લેખોમાંથી ઉતારા આપવા જોઇએ.

૨ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વહીવટ.

"ધી ઇન્ડીપેન્ડંટ લેબર પાર્ટી" ના ત્રિમાસિક, વાર્ત્તિક "ધી સોશ્યેલિસ્ટ રીવ્યુ" માં હાલની ઇંગલંડની શિક્ષણ સંસ્થાઓના વહીવટ વિશે અને ત્યાંની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશે એક સ્પષ્ટ વક્તા અને નવીન માર્ગ દર્શાવનારો લેખ મિ. ફ્રેડ ટેટ નામે લખનારે લખ્યો છે. તે જણાવે છે,

હાલની આખી જ પદ્ધતિમાં—વહીવટ, અભ્યાસક્રમ, શીખવવાની રીત, એ પ્રત્યેકમાં—કાંઇ ને કાંઇ દોષ રહેલો છે. બ્રાડ્ફર્ડ હોલમાં મોટાભાગ શિક્ષણનો વહીવટ ચલાવનારા ગૃહસ્થોનો તે

જોઈ રહ્યાં છે તેમની ધન્ય શોધમાં પ્રવૃત્ત થવું: આનાથી ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભાવના કઈ હોઈ શકે? સુધારકવર્ગના દરેક સભ્યે નિરન્તર આ ભાવનાનુસાર વર્તન કર્યું છે એમ અમારૂં કહેવું નથી. ખાસ કરીને, અગ્રણી નહિ એવા કેટલાક અલ્પબુદ્ધિમય લઘુ સુધારકોએ બુદ્ધિવાદ અને સ્વતંત્રતા—એ બંને શક્તિઓને સાધન ગણવાને બદલે સાધ્ય ગણી છે. વળી કેટલીક વાર નિરર્થક ઉપહાસવૃત્તિ, બીન જવાબદાર ટીકાઓ, જેઓ આપણી સાથે સંમત ન થતા હોય તેમની તરફ તિરસ્કારથી જોવાની જાણી જોઇને ખીલવેલી ટેવ, ઇત્યાદિ અપલક્ષણોએ પણ સુધારાની પ્રગતિને ઓછી હાનિ કરેલી નથી. તે અને તેવાં બીજાં લક્ષણોને સુધારાનાં આવશ્યક અંગ શી રીતે લેખી શકાય? અને છતાં સુધારાનો પક્ષ લેનાર મનુષ્યોની મ્હોટી સંખ્યાને મન તો તેવા નિન્દા યોગ્ય વર્તાવમાંજ સકળ સુધારાનો સમાવેશ, થાય છે; અને તેમનાં તેવાં આચરણને લીધે, જે વર્ગે હરહંમેશ સુધારકોની વિરૂદ્ધ પડવાનું વ્રત લીધું છે તે પણ, સુધારાનાં મૂળભૂત મહાતત્ત્વો સમજ્યા વગર (કે પછી નહિ સમજ્યાનો દેખાવ કરીને), પેલા અપલક્ષણોને જ 'સુધારો' માનીને ત્હેને ઉતારી પાડવાની એકકે તક ચૂકતો નથી.

આટલા સ્પષ્ટીકરણથી જણાશે કે, સુધારાની પ્રવૃત્તિ પણ એક મનુષ્યકૃતિ તરીકે ગંભીર દોષોથી મુક્ત નથી; તેણે પોતાનો ઉચ્ચ અને ભાવનામય સન્દેશ કેટલીક વાર વિસારે નાંખ્યો છે અને બંને પક્ષ વચ્ચેનું અન્તર તેથી વધ્યું છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં, એક આશ્ચર્યજનક સત્ય આ ચર્ચામાંથી તરી આવે છે: આ 'ઉચ્છેદક' સુધારાની સીમાઓમાં જ ત્હેની મહત્તા અને મહાશક્તિ રહેલી છે. તે

ઉચ્છેદક વૃત્તિની મીમાંસા.

—રસપ્રદ અને અત્યન્ત ઉપયોગી મીમાંસા—કરવાની ખાસ જરૂર છે. તેમ કર્યા પછી જ, ત્હેની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કાંઇક વિચાર કર્યા પછી જ, ભાવિ કાર્યની રૂપરેખા સુસ્પષ્ટતાથી અને સુગમતાથી આંકી શકાય એમ લાગે છે.

અમે પ્રારંભમાં નવલરામનો અભિપ્રાય જે લેખમાંથી* ટાંક્યો છે તે જ લેખમાં તેઓ કહે છે: "અંગ્રેજી કેળવણી એ જ સુધારાની જીવન શક્તિ છે, સુધારાની મૂળ, પરમ, આદ્યશક્તિ ઇષ્ટ દેવી છે......અંગ્રેજી ભણેલાને તો નવો અવતાર લેવું જ થઇ રહે છે....તેની બુદ્ધિ સર્વ સંસારી વાતમાં પ્રકાશમય થઇ જાય છે. તેનામાં અવલોકન શક્તિ, વિચાર શક્તિ, જગતના લાભાલાભ ઓળખવાની તથા ખોળવાની શક્તિ આવે છે. હવે તે આપણા દેશની સંસારી સ્થિતિ રીતિ દેખતો થાય છે." ત્યાર પછી, કેટલાક સુધારપ્રેરક તત્ત્વોની વિસ્તારી અને વિચારપૂર્ણ ચર્ચા કરીને લેખ સમાપ્ત કરતાં પૂછે છે. "આ રીતે નવાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ ને પ્રતીતિ એ સઘળાં આપણી જૂની વાતોથી વિરૂદ્ધ, અને પોતાનું અમલમાં આણવા તલવાર પકડી ઉભાં રહેલાં છે. આવા વિરલ યોગાનુયોગે સુધારો ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય?"

પ્રશાન્ત અને પરિપક્વ વિચારકના આ વચન—ખાસ કરીને છેલ્લું વાક્ય—સંસારસુધારાના મહાપ્રશ્નની વિચારણા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. વળી, આ ૧૯૨૦ના અક્ટોબરમાં એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે તે જમાનામાં સરકારી કેળવણીનો બહિષ્કાર કરવાનો ઉદ્યોગ કોઇ નહોતું કરતું. તે 'યોગાનુયોગ' સને ૧૮૬૦ ના અરસામાં થયો હતો અને "નવી વિદ્યા" તે સમે આશીર્વાદ રૂપ ગણાતી.

* 'સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન'; (અસલ) "નવલગ્રંથાવલિ" ભા. ૨.

તે સમયના હિન્દીઓ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પર મોહી પડયા એમ ઘણી વખત કહેવામાં આવે છે. અમે સમજી શકતા નથી કે, તેમની તે સમયની પરિસ્થિતિ અને સંજોગો જોતાં, તે 'મોહ' ને એક દુર્ગુણ શા માટે લેખવો જોઇએ. તે વિદ્યા ભણવાથી જે દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત થયું તે, ધર્મનો વિષય બાજુ પર રાખતાં, સર્વથા હિતકર જ હતું. સામાજીક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં અતિ અગત્યની જે સદસદ્ વિવેચન શક્તિ તે વખતે આપણામાં બીલકુલ નહોતી અને આજે પણ બહુ થોડી છે તે શક્તિને ઉપયોગમાં લઇને શુદ્ધ સત્ય શોધવા યત્ન કરવો તેમાં 'મોહ' નો નહિ પણ સત્ય અને સજ્જિજ્ઞાસા વૃત્તિ પ્રતિના 'સ્નેહ' નો જ અવિર્ભાવ છે.

આદ્ય સુધારકોની સત્યશોધન કાજેની આવી પ્રબળ ઇચ્છા છતાં, નવી વિદ્યાના અગાધ સામર્થ્યને લીધે અને ત્હેની તરફની તેમની ભક્તિ અને ઉંડા અનુરાગને લીધે, તે સત્ય કેટલીક વાર અતિ આવેગ કે વાસનાનાં આવરણથી આચ્છાદિત થઇને સુધારાની જ પ્રગતિને હાનિકર થયું; તેમજ, પોતાની વિશુદ્ધ પરમ ભાવનાના પ્રાબલ્યને લીધે અમુક દિશામાં અત્યંત લાભકર્તા પણ થયું;—એમ, આટલાં વર્ષને અંતરે તે સમયનું પશ્ચાદવલોકન કરતાં, લાગે છે. તે હાનિઓની એક–સ્વચ્છંદાચાર–વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઇ ગયો છે. બીજી હાનિ એ થઈ કે સુધારકોની ઉગ્રતા અને તીવ્રતા જોઇને જૂના સ્થિતિરક્ષક (conservative) વર્ગે, સ્વરક્ષણની કુદરતી વૃત્તિને [illegible] થઇને, પોતાનાં પુરાણાં મન્તવ્યોનાં મુળ વધારે દૃઢ કર્યાં. સુધારકો અને અસુધારકો વચ્ચેનું [illegible]તર આમ વધતાં બંને પક્ષે અંતિમ માર્ગો સ્વીકાર્યા અને તેમની વચ્ચેનો વિરોધ તીક્ષ્ણ થતો ચાલ્યો. આ તીક્ષ્ણતાને લીધે, બંને પક્ષો જ્યાં એક સાથે મળી શકે તેવી સામાન્ય ભૂમિકા રહી નહિ. વસ્તુસ્થિતિના સ્વભાવ તરફ જોતાં, તેવી ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ અશક્ય હતું–સુધારકો સામાન્ય જનસમુહથી જુદા પડીને પોતાનું કાર્ય કરે એ ઘટના અનિવાર્ય હતી. અને તે જ કારણથી, "સુધારકોએ લોકો સાથે રહીને કામ કરવું જોઇએ" એવો જે આગ્રહ વખતો વખત કરવામાં આવે છે તે ભૂલ ભરેલો છે અને સંજોગોને અવગણે છે. તો પણ અમારા આ કથનથી જે ગેરસમજ થવા સંભવ છે તે દૂર કરવાની જરૂર જણાય છે. પ્રજા સમહની સાથે રહીને સુધારાનો ઉપદેશ કરી શકે તેવો વર્ગ હજી પણ આપણામાં થયો નથી અથવા, કદિ પણ થઇ શકે નહિ, એમ અમારૂં કહેવું નથી, જેને 'સંરક્ષક સુધારક વર્ગ' કહીએ છીએ તે લોકજનને સાથે રાખીને–અને કાંઇ નહિ તો છેવટ તેમનો સમભાવ પ્રાપ્ત કરીને–સુધારાને વધારે વ્યાપક અને વિજયશાળી કરવા સમર્થ છે એ દેખાતું છે. તે વર્ગ, 'ઉચ્છેદક વર્ગ' અને 'સ્થિતિરક્ષક વર્ગ' નું જ બાળક છે તે પણ વિસરવાની જરૂર નથી. ઉચ્છેદન વૃત્તિથી થતો જે એક લાભ અમે ઉપર સૂચવ્યો છે તે આ જ છે. જો 'ઉચ્છેદક' સુધારકોએ સ્ત્રીઓને ગાવાના ધોળમાંથી પોતાનો સુત્રલેખ સ્વીકારીને કર્યું હોત કે "ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર" તો તેમનું કાર્ય 'સુધારો' ન હોત, તેમાં 'સાર' પણ ન હોત, અને સુધારાની જે થોડી પણ ખરેખરી પ્રગતિ થઇ છે તે 'ધીરે ધીરે' ચાલવાથી કદિ પણ થઇ શકે તેમ ન્હોતું. સ્ત્રી શિક્ષણ, સુવાન વયે લગ્ન, પરદેશગમનની છુટ, વિધવા વિવાહની શક્યતાઃ આ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પરત્વે જે થોડું થોડું છતાં સંગીન, સુદૃઢ અને આશાજનક કાર્ય થઇ શક્યું છે તે 'ઉદ્દામ' ગણાતા પક્ષના સદાગ્રહ અને સતત પરિશ્રમ વિના, અને આપણા નિશ્ચેષ્ટ જીવનમાં તેમણે આવેગ અને ત્વરા પ્રેર્યા વિના શી રીતે થઇ શકત ? તે પક્ષના નેતાઓ કે અનુયાયીઓને હાથે થએલાં સ્ખલનમાંથી પણ આજે

ભવિષ્ય માટે પાઠ શીખવાના છે, અને સુધારાનાં તાત્ત્વિક સત્યોને તારવી કહાડીને ભાવિ કાર્યક્રમ ઘડવાનો છે. સંરક્ષક સુધારક વર્ગ તે ઘટના માટે ભાવનાસંપન્ન અને સાધનસંપન્ન છે તે સ્વીકારવામાં કોઈ પણ પ્રગતિશોધક નરનારીને વાંધો નહિ આવે એમ અમે માનીએ છીએ. સાવેગ સુધારકોના તથા સ્થિતિ રક્ષકોના સર્વોત્તમ અંશો સંરક્ષક સુધારકોમાં સંક્રાન્ત થયા છે એ પણ સ્પષ્ટ છે, તો, સંરક્ષક વર્ગના એક ખાસ જુદા મંડળની આવશ્યકતા હવે નથી જણાતી? તે મંડળના નાયકો અને પ્રેરકો તરીકે અમારી સમજ પ્રમાણે, રા. ગાંધી, રા. આનન્દશંકર ધ્રુવ અને રા. ન્હાનાલાલ કવિ: એ નામો સૂચવી શકાય તેમ છે. તે પુરુષો અત્યંત વ્યવસાયી છે એ વાત અમારા લક્ષ બહાર નથી. પરન્તુ, ઉક્ત મંડળનો પ્રારંભ કરવા જેટલો અને કાર્યપદ્ધતિ યોજી આપવા જેટલો અવકાશ મેળવવામાં તો તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડવા સંભવ નથી. તેઓ જો એટલું કરી આપે તો યુવાન કાર્યકરો બાકીનું કામ ઉપાડી લેવા તત્પર થશે એવી અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. (અત્રે એટલું ઉમેરવાની જરૂર છે કે આ નવું મંડળ હાલની સુધારાપરિષદના કાર્યના પરિપૂરક અને સહાયક તરીકે જ, નહિ કે પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે, પોતાના પ્રયાસ શરૂ કરી શકે.)

* * *

સુધારણાનાં વિવિધ લક્ષણોનું સામાન્ય દૃષ્ટિથી આટલું અવલોકન કર્યા પછી, ઑગસ્ટની આખરે મળેલી

ચોથી સંસારસુધારા પરિષદ્-

નાં બે મુખ્ય ભાષણોની અને ઠરાવોની ચર્ચા હાથ ધરીએ. તે કામ શરૂ કર્યા પહેલાં, પ્રસ્તુત અધિવેશનના સામાન્ય સ્વરૂપ વિશે બે શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

વર્ષે વર્ષે કે તેથી વધારે સમયને અંતરે ભરાતી પરિષદોની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો વિચાર કરતાં કેટલાક મહત્ત્વના પ્રશ્નો ખાસ ધ્યાનમા લેવાના છે· પોતે જે જે વચનો પ્રજાને ભૂતકાળમાં આપ્યાં હતાં તે કેટલે અંશે પળાયા છે; જે Cause, જે મહત્કાર્ય બજાવવાનું પોતે માથે લીધું છે તે વિશેની જાગૃતિ અને માહિતી પ્રજાસમૂહમાં પોતે કેટલે અંશે પ્રસારી; અને વિચારશીલ નાયકોએ એકત્ર થઈને કાર્યના ભાવિ વિકાસ માટે શી શી યોજનાઓ ઘડીને પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી:-આ બાબતોને આવા પ્રજાકીય મંડળોમાં મુખ્ય અને અગત્યનું સ્થાન મળવું જોઇએ. પ્રમુખોનાં ભાષણો, વિવિધવિષયક ઠરાવો અને તે પરનાં અન્ય વક્તાઓનાં ભાષણો એ સર્વને ઉપયોગી છતાં ગૌણ વાતો લેખવી જોઇએ. પરન્તુ પ્રસ્તુત પરિષદે તો બીજી ઘણીખરી પરિષદોની માફક, એ ક્રમ ઉલટાવ્યો છે. ગયે વર્ષે નીમાયલી કમિટીમાં ગુજરાતી સુધારક પ્રવૃત્તિનાં અગ્રગણ્ય નરનારીઓ હોવા છતાં, તેમણે શું અને કેવું કામ કર્યું તે વિશે ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને પણ અંધારામાં રાખવામાં આવ્યો છે. નાયકો પોતે પણ અજવાળામાં હોવા વિશે વ્યાજબી શંકા ઉઠે છે; બીજી રીતે કહેતાં, તે કમિટીએ કાંઈ પણ કાર્ય કર્યું હોય તેવો સંભવ નથી. લોકજાગૃતિ અને વિચારમંત્રણાના ક્ષેત્રોમાં પણ પરિષદ્‌ના કાર્યવાહકોએ સમાધિસ્થ રહીને, "action in inaction'—એ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનનો જાણીતો ને માનીતો માર્ગ સ્વીકાર્યો જણાય છે. આ ગંભીર ખામીઓ માટે કાર્યકરો પોતે દોષપાત્ર છે તે કરતાં વધુ અંશે તેમની કાર્ય પદ્ધતિ દોષ પાત્ર છે. રાજકીય ચળવળની ઝોડવામથી વાતાવરણ ક્ષુબ્ધ અને અસ્થિર થઇ ગયું હોય તે વેળા સંસારસુધારા વિષયક કૂટ પ્રશ્ન મહાપ્રશ્નોની શાન્તિથી વિચારણા અશક્ય થાય છે. અને છતાં હરહંમેશ એવું જ બને છે કે,

એક કામ સાથે બીજું જેમ તેમ કરીને પતાવી દેવાની લાલસાને લીધે તે બંને મહાકાર્યો જોડે-જોડેજ કરવામાં આવે છે. ચાલુ પદ્ધતિ માટે જો એવો બચાવ કરવામાં આવે કે, નાયકો અને વિચારકોને વારંવાર એકઠા થવાનો અવકાશ નથી, ધન નથી, સાધનં નથી તો ઉત્તરમાં એટલું જ કહી શકાય કે તે બચાવ, આપણી આત્મભોગ આપવાની અમાપ અશક્તિનું જ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

વળી સમકાલીન સુધારક મંડળની એક મ્હોટી અપૂર્ણતા પણ ઘણી વાર આગળ પડી આવે છે અને ભવિષ્ય માર્ગદર્શન માટે નોંધવાની જરૂર છે: તેઓમાં કોઈ એવો અપૂર્વ શક્તિમાન નરનાયક નથી જે પોતાના વ્યક્તિત્વથી, ચારિત્ર્યબળથી, સમર્થ અને નિર્ભય વાણીથી, અનુયાયીઓનાં દિલ જીતીને તેમને નવનવા કાર્ય પ્રદેશો ભણી પ્રેરી શકે. જો આ ખોટ પૂરાય (જો કે તે પૂરવાનું મનુષ્યના હાથમાં થોડે જ અંશે છે) તો જ સુધારાનું ધર્મ્ય કાર્ય કરવાને યુવક વર્ગને આકર્ષી શકાશે. શુષ્ક અને રૂઢિગ્રસ્ત શબ્દોથી તેમને આકર્ષી શકાય તેમ નથી એ માનવસ્વભાવનું સર્વમાન્ય સત્ય છે. તેમનાં ઉત્સાહ અને સહાયતા વિના હમણાંની મન્દતા દૂર થાય તેમ નથી એ દેખીતું છે. કોંગ્રેસની માફક આ મંડળને પણ યુવાનવર્ગે capture કરવું, હેની પર છાપો મારવો અને ઘોંઘાટ ને ધાંધલમાં જ ઇતિકર્તવ્યતા માનવી એમ અમારૂં કહેવું નથી. પરન્તુ, સૈ૦ વિદ્યાગૌરીના જ કહેવા પ્રમાણે, “હજી ઘણું કામ કરવાનું છે. બલ્કે બધું જ કામ કરવાનું છે. અને, તેટલા કામ કરનારા નથી એમ કહીએ તો ચાલે,” તથા, આગ્રહી કામ કરનારા ઉત્પન્ન થવા જોઇએ:” આ ઉક્તિઓ જ્યારે સત્ય વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે, તો પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે તેવા કાર્યકરોને હવામાંથી જ ઉત્પન્ન થવા દેવાનો વિચાર છે કે શી રીતે? એક અગ્રગણ્ય નારીસુધારકનાં ઉપલાં વચનો, અજાણતાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે, અમે સૂચવેલી અગત્યનો ચોખ્ખો સ્વીકાર નથી કરતાં? તો, શિષ્ટ અને સુધારાના ચ્હાનાર ગુજરાતીઓ જાણવા માગે છે કે પ્રૌઢ સુધારકો હજી ક્યાં લગી પોતાની મન્દતા, અલ્પ સંતુષ્ટતા અને ઉદાસીનતાને જારી રાખવા ઇચ્છે છે? અતિશાન્તિની પૂજા અને શરમાળ પણું હજી કેટલાક યુગ પહોંચવાનાં છે? “આ વર્ષમાં હજારો નાનાં બાળકો પરણી ગયાં, લાખો રૂપીઆ આ ર૬ દેશમાં વિના કારણે વપરાઈ ગયા અને સેંકડો કુટુંબો દેવાદાર થઈ ગયાં”-આવા શોકોદ્ગાર કહાડીને જ અટકવાથી સંસારસુધારાની પ્રગતિ થઇ શકશે એ કેમ મનાય? આ અનિષ્ટોના વિચારથી જો દિલ દાઝી રહ્યાં હોત તો સંખ્યાબંધ સુધારકવીરો, તે અનિષ્ટોથી ઉપજતી હાનિ 'સુસ્થાપિત હકીકતો settle facts' નું રૂપ લે ત્યાર પહેલાં જ, સ્થળે સ્થળે ઉપદેશ કરવાને નીકળી પડ્યા હોત પરંતુ તેમ નથી થયું: તે માટે યત્ન સરખો પણ ન થયો. આ ઘટના એટલું જ દેખાડે છે કે સુધારકોમાં નૈતિક સન્નિષ્ઠા હશે પણ માનસિક સન્નિષ્ઠા (intellectual sincerity) તો નથી.

એકધારી ચળવળની જરૂરિયતથી સુધારકપક્ષ છેક અજાણ્યુ છે એમ તો નથી. એથી ઉલટું, સૈ૦ વિદ્યાગૌરીના ભાષણમાં અને ઠરાવોમાં તે વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ખાસ કરીને, સંસ્થાનું પત્ર કહાડવાની અગત્ય સૂચના માત્ર 'આવકારપાત્ર' નહિ, કૃતિપાત્ર છે. તેવા પત્રની આવશ્યકતા ગુજરાતને ઘણાં વર્ષોથી જણાઈ છે છતાં આજ સુધી તે વિચારના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં જ રહી એ ખેદકર છે; અને સાથે સાથે, ગુજરાતીઓની કાર્યરીતનું પણ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. અને હજી પણ, વાસ્તવિકતાના સ્થૂલ જગત્માં તે પત્ર ક્યારે અવતરશે તેનો સાચો 'વરતારો' તો કોઇક સમર્થ જ્યોતિષી કહાડે તો જ તેના ભવિષ્યની ઉજ્જ્વલતા કે અનુજ્જ્વલતા જાણી શકાય. મુખ્યત્વે કરીને સંસારસુધારાની ચર્ચા કરનાર ને પત્ર જો કદિ પણ “ આ કૃતિપાત્'

અજવાળું જોઈ શકે" તો, સુધારાની આદ્ય ભાવનાઓને તેમના નિર્મળ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત, તે દ્વારા સુધારાના મહાપ્રશ્નોની વિચારણા હવે નવીન અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિબિન્દુથી થવાની અત્યંત જરૂર છે; 'સ્વતંત્ર' એટલે હિન્દુઓની જૂની રૂઢિઓથી સ્વતંત્ર તેમ જ, જેરૂઢિને આજ સુધી સુધારક પ્રવૃત્તિવશ રહી છે તેનાથી પણ સ્વતંત્ર. સર્વે વિચારવન્ત સ્ત્રીપુરૂષો જાણે છે કે નર્યા સત્યના શોધ અને આચાર માટે આમ કર્યા વિના હવે. બદલાયલા સંજોગોને લીધે, છૂટકો નથી. ટુંકમાં, તે પત્રની નીતિ અને સુધારકમંડળની વૃત્તિ હવે સંરક્ષકતા તરફ ઢળવી જોઇએ.

પ્રમુખનું ભાષણ.

રા. ખાંડવાલાએ પોતાના ભાષણમાં મુખ્ય કરેલું દૃષ્ટિબિન્દુ ઘણું જ પ્રશંસાપાત્ર છે. આદર્શરૂપ સમાજનો સ્પષ્ટ અને સચોટ ખ્યાલ તેમણે આપ્યો છે તે વિશે મનન કરવાથી સુધારાનું પરમ લક્ષ્ય—આધ્યાત્મિક વિકાસ—અત્યંત શુદ્ધ અને ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં સમજી શકાય તેમ છે. હિન્દુ સમાજને તે કસોટી પર ચ્ડાવીને તપાસવાની તેમણે સ્વીકારેલી રીત પણ વિચારની ગતિને સરલ અને સવેગ કરવામાં સહાયભુત થય છે. પરન્તુ તેમની સાથે—અને સમસ્ત પરિષદ સાથે—એક મહત્ત્વની વાતમાં અમારે મતભેદ પડયા વિના રહેતો નથી. રા. ખાંડવાલાની માન્યતા એવી લાગે છે કે મૂડી મજુરીનો 'વર્તમાન મહાપ્રશ્ન' આ પરિષદ છેડે નહિ તો "સાંકડા દિલના અને ટુંકી નજરના આપણે થઈ જઇએ એવો ભય છે." અમે સમજી શકતા નથી કે જે મંડળે જીવનની ઉચ્ચતમ ભાવનાઓને પહેલેથી જ પોતાના લક્ષ્ય બિન્દુ તરીકે સ્વીકારી છે તે કદિ પણ પોતાની વિશાળતા અને ઉદારતા શી રીતે ખોઇ શકે? ઉપલા શબ્દોમાં તો એવો ભાવ ગર્ભરૂપે રહ્યો છે કે આજ સુધી પરિષદ સંકુચિત દૃષ્ટિથી જ કામ કરતી આવી છે! વસ્તુતઃ તેમ નથી એ સૌ કોઇ જાણે છે. મૂડી મજુરીનો પ્રશ્ન સમાજીક છે તે ખરૂં, પરન્તુ પરિષદમાં સ્થાન આપીને તેનું કાર્ય વધારે મુશ્કેલીમર્યું બનાવવાની જરૂર નહોતી. તેને માટે એક જૂદા જ મંડળની આવશ્યકતા છે. પ્રસ્તુત પરિષદે તે સ્વીકારવામાં વિવેક કરતાં તૃષ્ણાનું દર્શન વધારે કરાવ્યું છે.

ઠરાવો.

"આત્મનિર્ણય"નો પહેલો મુદ્દાસરનો, નવો અને સૌથી અગત્યનો ઠરાવ ખાસ વિચારવા જેવો છે. પરંતુ, "સમાજ તરફથી તે કાર્યમાં જે હરકત હોય તે દૂર કરવા આ પરિષદ સર્વને આગ્રહ કરે છે"—આ શબ્દો સાથે 'આત્મનિર્ણય' શબ્દનો વિરોધ નથી? સત્તાપ્રિય સમાજનાં બન્ધનોને શિથિલ કરી કે તોડીને જ જ્યાં વ્યક્તિએ વર્તવાનું છે ત્યાં ઠરાવનું પ્રધાનતત્ત્વ વ્યક્તિને અનુલક્ષીને રજુ કરવું જોઇએ કે બેદરકાર અને સત્તાન્ધ સમાજને? 'આત્મનિર્ણય' એટલે વ્યક્તિએ પોતાની મેળે પોતાના ભાવિજીવનક્રમનો નિર્ણય કરવો ને તેવા નિર્ણયમાં સહાયતા કરવી એ સમાજનો સ્વભાવ જ નથી અને, હરકત દૂર કરવા માટે હેની પાસે ભીક્ષા માગવી તે કરતાં વ્યક્તિએ આત્મબળથી તેની સામે ટક્કર ઝીલીને તેને હઠાવવી એ જ વધારે માનપ્રદ અને શ્રેયસ્કર છે. બાકીના ઠરાવો રાબેતા મુજબના છે. વ્યવહારિક કામ કરવા માટે બે કમિટીઓ નીમાઇ છે. આ કમિટીયુગની ઘણીખરીની માફક આ બે પણ, પ્રજાને જાગ્રત રાખવાને બદલે પોતે જ નિદ્રાધીન થાય છે કે કેમ એ તો આવતે વર્ષે જાણીએ ત્યારે; દરમ્યાન, મિ. એસ્કિવથ કહે તેમ wait and see ધીરજ રાખીને જે થાય તે જોયા કરવું એટલું જ આપણું—જેમને તે કમિટીઓમાં હોવાનું સદ્‌ભાગ્ય (કે દૂર્ભાગ્ય) પ્રાપ્ત થયું નથી તેમનું—કર્તવ્ય છે.

— લોકોપયોગી —

જાહેર ખબર.

હાલના કટોકટીના મોંઘવારીના વખતમાં પ્હેલાંના સુખ અને ચૈન આપી શકે એવું લોકોપયોગી કાર્ય.

હાલ સુધી ગુજરાતના ન્હાના મોટાં ગામો તથા શહેરોમાં આવતા માલ ઉપર મુંબઈના ઘણાખરા ભાવો ચ્હડતા હતા અને એ માલ ઉપરજ મુંબાઈના નાના મોટા શેઠીયાઓના નેભવની દોડાદોડ થતી હતી આપણી ગરીબ પ્રજાને માથે એ બોજો ન પડે, અને પ્રજાની જરૂરીઆતો સસ્તે ભાવે પૂરી પાડી શકાય એ હેતુથી હમોએ

રેશમી સુતરાઉ કાપડ તથા બીજી ઉપયોગી વસ્તુઓની

દેશાવરની વ્હેપારીઓની એજન્સી લીધી છે. અને ન્હાના જથામાં તેઓ માલ મેળવી શકે તે હેતુથી કુરજાપાસે જુના ચોક બજાર સુરતમાં એ વસ્તુઓનો **સ્ટોર્સ** રવીવાર તા ૨૯–૯–૧૯૨૦ને દિને ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. હમારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે દરેક વિચારવંત સ્ત્રી પુરૂષ પોતાની અનુકુળતાએ એક વખત ત્યાં પધારી સ્ટોર્સની મુલાકાત લેશે

સયદ મીરસાહેબ એન્ડ લાલભાઈ

જુના ચોકબજાર–સુરત.

જાહેર ખબર.

હાલમાં પ્રજાને ગરીબથી તે શ્રીમંત સુધી ચાહ પીવાનો શોખ વધ્યો છે. કેટલીક જાતની ચાહ પીવાથી પેટના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ શુદ્ધ ચાહ પીવાથી તેવું નુકશાન થતું નથી. આવી સ્થિતિમાંથી બચવાના હેતુથી હમે ચાહની અજમાયશ કરી છે અને તેમ કરતાં પવિત્ર હિમાલયની ભૂમિપર ઉત્પન્ન થયેલી દારજીલીંગ ચાહ હમને પસન્ન પડી છે. તેથી તે ચાહ વાપરવાને હમો સઘળાને ભલામણ કરવાને હમારી ફરજ સમજીએ છીએ. એ ચાહ શુદ્ધ છે. અને શુદ્ધતાના પ્રમાણમાં ભાવ કીફાયત ભરેલા જણાશે

એ અનુભવેલી ચાહ. સુરત જીલ્લાના સોલ એજંટ **મેશર્સ લાલભાઇ એ. એન્ડ સન્સની એજંટ ઓફીસ** ભાગાતળાવની સડક ઉપર **મી. આત્મારામ ઘેલાભાઇ રાંદેરવાલાની** ઓફીસમાં ખોલવામાં આવી છે ત્યાંથી મળશે.

U. L. DESAI M. D:

ખોરાક પચાવવાની દવા	રૂ. ૧
ખરજવાં તથા ખસ ચાંદાની દવા	,, ૧
પ્રમેહની દવા	,, ૧
ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે દરેક જાતના તાવની દવા	,, ૨
જુના મરડા-ચૂંક તથા સંગ્રહણીની દવા	,, ૨
ક્ષયરોગની દવા	,, ૫
હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા	,, ૫
અડદીઆ વાની દવા	,, ૫
કમળાની દવા	,, ૨
હડખવાની દવા	,, ૫
કલેજાના રોગની દવા	,, ૫
અટકાવ લાવવાની દવા	,, ૫
કનપિત્ત તથા વિસ્ફોટકના ચાંદા તથા ડાઘાઓ ઉપરનો અકશીર મલમ	,, ૫
આંખનું અંજન તથા મોતીનો સુરમો	,, ૨
બચ્ચાંને તથા મ્હોટાંને આમણ ઉતરતું હોય તેની દવા	,, ૨
કરમની દવા	,, ૧
છાતીમાંથી પડતું લોહી બંધ કરવાની દવા	,, ૨
વાળાની દવા	,, ૨
બાલામૃત	,, ૧
બેરા કાન સારા કરવાની દવા	,, ૫
વરમ ઉતારવાનો લેપ	,, ૧
ઉટાંટીઆની ઉધરસની દવા	,, ૫
આધાશીશીની દવા	,, ૨
મધુપ્રમેહની દવા	,, ૫
બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા	,, ૧
બચ્ચાંના માથામાં ખોડો તથા જુ હોય તેની દવા	,, ૧
હાથે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા	રૂ. ૨
કંઠમાળ તથા ગંડમાળની દવા	,, ૨
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી સુધારવાની દવા	,, ૧
ફેફરાંની દવા	,, ૧
રેચની ગોળી	,, ૧
દીવાના માણસને સારા કરવાની ગાંડપણની ગોળી	,, ૫
પારાંનો મલમ અને પારાની ગોળી	,, ૫
ઉધરસની દવા	,, ૨
નવા બાલ લાવવાની દવા	,, ૨
બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ	,, ૨
દાઝયાની દવા	,, ૨
શુધ્ધ વનસ્પતિનું પેનકયુરર	,, ૨
સાપ વિછુ ભમરા ઊંદર વિગેરેના ડંખનો ઇલાજ	,, ૨
વાનું તેલ	,, ૨
ખસ ખુજલીનો મલમ	,, ૧
દરાજનો મલમ	,, ૧
બાલ કાઢવાની દવા	,, ૧
બચ્ચાંની વાવળીની દવા	,, ૧
લોહીવાળી દવા	,, ૧
બરોળની દવા	,, ૧
ચાંદી તથા ટાંકીનો મલમ	,, ૧
ઘાંટુ બેસી ગયું હોય તેની દવા	,, ૧
હાથે પગે વળતા ગંધાના પરસેવાની દવા	,, ૨
પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંઠ પર મારવાની પટ્ટી	,, ૫
હરસનાં મસાની દવા	,, ૫
ભગંદરની દવા	,, ૫

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઇને એજંટ નીમ્યા નથી. દવાઓ ફક્ત હમે ખુદ તબીઅત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજંટ **મી. નાનાભાઇ નટવરલાલ** જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે. તેમનીજ પાસે મળશે.

સોમવાર સિવાય દાક્તર **સુ. એસ. દેસાઈ**ની મુલાકાત ઉપલે શીરનામે સુરતમાં થશે.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

જીવન, વિકાસ, ને કલ્યાણને વાસ્તે વિચારનું અને કૃતિનું સ્વાતંત્ર્ય મુખ્યતઃ આવશ્યક છે. જે દેશમાં ઉક્ત સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી તે દેશના મ્હોટા જનસમુદાયનો તે દેશની જાતિ અને પ્રજાનો અધઃપાત થવો જ જોઇએ. જાતિ, પન્થ કે મત હોય કે ન હોય, પરંતુ જે મનુષ્ય, જનસમુદાય, જાતિ, પ્રજા અથવા સંસ્થા, એક વ્યક્તિના વિચાર સ્વાતંત્ર્યને અને કૃતિ સ્વાતંત્ર્યને, તે સ્વાતંત્ર્ય અન્યનું અનિષ્ટ ન કરતાં હોવા છતાં પણ અટકાવે છે, તેની અવનતિ અવશ્ય થાય છે.

—વિવેકાનન્દ.

જ્યાં સુધી એકેક જણ વિચાર કરવાની ટેવ નહિ પાડે, સમજ્યા પછી દુઃખ ખમવાની બીકે પોતાના વિચારને હોંસે અમલમાં નહિ આણે, અમલમાં આણી ટેકથી નહિ રહે, ત્યાં સુધી કોઈ કાળે આપણી દશા ફરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરશે જ, પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેલું ને સહેલું થાય તેમ કરવું.

—નર્મદ.

દેશી નરનારો ! ખરો સુધારો સ્વીકારો સમુદાય મળી,
સૌ અંગ્રેજોના ઢંગ ધરો તો, ભંગ થશે આશા સઘળી;
પાસેની પેલી જોઈ હવેલી, નિજ ઝુંપડી તોડો તલપે,
ઘરબાર વિનાના ભાર ભૂમિ પર, દોઢચતુરમાં નામ ખપે.

—મલબારી.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયાર્થે તો રાગદ્વેષ રહેલ છે;
ના થવું વશ તેઓને, આત્માના વાટપાડુ તે,
સ્વધર્મે અધુરો સારો, સુસેવ્યા પર ધર્મથી.
સ્વધર્મે મૃત્યુ યે શ્રેય, પર ધર્મ ભયે ભર્યો,

—શ્રી કૃષ્ણ.

સત્ય જોવામાં રાગદ્વેષ જ બુદ્ધિને પ્રતિબન્ધક છે; અનેક સંસર્ગથી તે રાગદ્વેષો બુદ્ધિને વિકૃતા કરે છે. તે બુદ્ધિને સ્વચ્છા તથા સ્વસ્થા કરવાને મહાજનોનાં જીવનચરિતો બહુ ઉપયોગી છે.

—મનઃસુખરામ.

શ્રદ્ધાથી સંભારવા, ગંભીર થઈ ગત જન,
તેનું નામ જ શ્રાદ્ધ છે, બુદ્ધિ શુદ્ધિ સાધન.

—નવલરામ.

रसो वै ब्रह्म।

ચેતન

યુગ મુબારક !

શકુનનું મંગલરસ ગ્યો, હારે કોઇ મંગલરસ ગ્યો ! ધ્રુવ.

મંગલ દિન મંગલ ઘડી મંગલ અરુણ સોહાય,
મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ છલકાય,
એથી મુજ અભિપાત્ર ઉભરાય. શકુન૦

'દિન પલટ્યો પલટી રહી પલટી હસ્થ કમાન,
કલિ રજની સંધ્યા તણા વિષાદનું એ ગાન,
પરન્તુ આ તો ઉગતો ભાણ શકુન૦

કવિ-જડતા-વિષ ઊતરે, સ્ફુરે પ્રાણ શમ માલ,
રજની નવું પીની ગઇ રક્ત સંચરન થાય,
ફરીથી ઓપે પૌરુષ કાય શકુન૦

તિમિર તણા પડ ઊપડે, ફોરે અનિલ ઉમંગ,
ગગન દીસે નિરખે ધ્વજો આશા અંકિત અંગ,
ભાનિના પૂરી વિધવિધ રંગ શકુન૦

જલ તૃણ તરુ ખગ વાદળો અનિલસુમટ અવકાશ,
પાય પીએ સવિતા તણા રસ જીવને પ્રકાશ,
માનવી ઉડે ધરી ઉલ્લાસ. શકુન૦

—બલવન્તરાય.

પ્રકાશક
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તંત્રીઓ
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ
સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).
છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ

અમે દીલગીર છીએ કે અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે આ વખતે મનન અને વિવેચન (તંત્રી-લેખ) અમે આપી શકયા નથી. આશા છે કે અમારા ગ્રાહકો અમારી એ ત્રુટી દરગુજર કરશે.

—અધિપતિ

આ માસિક સુરત બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બહુભાઈ લાલભાઇ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા અંબાડિયાવાડમાં આવેલી પોતાની ઓફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

વર્ષ ૧ લું.] નવેમ્બર ૧૯૨૦ [અંક ૬ ઠો.

ચેતન.

જીવન સાફલ્ય.

વસંત–

છે મોહ લુબ્ધ જગ આ ભ્રમથી ભરેલું,
નિર્માલ્ય સુખ મહીં મસ્ત બની રહેલું;
બુદ્ધિ, શરીર, બળ ને ધન વ્યર્થ ખુએ,
ના દેશ કાળ નિજ ધર્મ કંઈ વિચારે.
છે જન્મ ને જીવન જો પ્રભુએ દીધેલાં,
નિશ્ચે હશે જીવન કર્મ કંઈ ઠરેલાં;
સાધી શક્યાં નહિ કદિ નવ સાધવાનાં,
તો એ જીવન્ત જીવનો પણ છે મરેલાં.
છે પ્રેમ આ જગતના સહુ જીવ માટે,
છે દ્રવ્ય નિર્ધન તણાં દુઃખ ટાળવાને,
શક્તિ અવશ્ય નિજ દેશ હિતાર્થ છે ને,
સાફલ્ય જીવન તણું પરહિતમાં છે.

એક બ્હેન.

વંદન જય ગુજરાત!

(મરાઠી સાખી.)

ભારતભૂમિની ગુણવંતી લઘુ પુણ્યવતી રસભૂમિ,
સત્યાગ્રહની કર્મભૂમિ તું, ઝઝુમીએ જહીં ઘૂમી–
જયગાન ગજવતાં માત;
તુજને વંદન જય ગુજરાત! ૧

રસકસવંતી ભારતભૂમિની શ્રેષ્ઠ સુભગ રસપુત્રી,
ગિરિ, ગહ્વર, સરવર, નદી, ઝરણાં પ્રકૃતિ–પ્રસાદી ધરતી,
ધન ધાન્ય ભરી રળિયાત;
તુજને વંદન જય ગુજરાત! ૨

યદુકુળ–તિલક કૃષ્ણચન્દ્રની રાજ્યભૂમિ જયવંતી,
ઘોષ ગીતાના સદાય કરતી, કર્મયોગ ગુંજવતી,
જય ગૌરવવંતી માત;
તુજને વંદન જય ગુજરાત! ૩

સિદ્ધરાજ, વન, ભીમદેવ સમ સમરવીરોની પ્રસૂતા,
વીરકેસરી સમ જય ત્રાડે ધરણી જે ધ્રૂજવતા–
કરી વિજય ધ્વજ ફરકાટ;
તુજને વંદન જય ગુજરાત! ૪

નૃસિંહ, મીરાં, સરખાં રસિયાં સંતનની રસજનની,
ધર્મધુરંધર દયાનન્દ ને કલાપીની કુલભૂમિ,
વા'તી રસબંસી દિનરાત;
તુજને વંદન જય ગુજરાત! ૫

પ્રેમ-શૌર્યનું રણશીંગ ફુંકવતો નર્મદ જય ગજવે,
સત્યનિષ્ટ કર્મવીર ગાંધી અવનવ ચેતન પ્રેરે.
જન ધૂમે કીર્તિધ્વજ સાથ;
તુજને વંદન જય ગૂજરાત! ૬

જાગૃત જો તુજ તનુજ થયાં ત્યાં આ નવચેતન ભરતી
પ્રાચી દિશામાં વિવિધ રંગ ભરી ઉદય ઉષા ઝળહળતી
જો! દિવ્ય હસંત પ્રભાત;
તુજને વંદન જય ગૂજરાત! ૭

'ધોરી ધુરંધર દેશ તણાની ઘુઘરમાળ ધમકશે'
સ્વતંત્રતા, રિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને પ્રતાપ, ચેતન સરશે,
જોઈ સ્તબ્ધ થશે જગ, માત!
તુજને વંદન જય ગૂજરાત! ૮

—પ્રભુભાઇ રાવલ.

લોકસેવિકા

૧

(કલકત્તાઃ ડીસેમ્બર ૧૯૧૭)

શી મેદની જન તણી ઉભરાય આજે!
શી હર્ષની ગગનભેદક ગર્જનાઓ!
શી આ અખંડ થતી પુષ્પની રમ્ય વૃષ્ટિ!—
હા! ધન્ય પૂજન હું પામી મહાપ્રજાનાં.

૨

(કલકત્તાઃ સપ્ટેંબર ૧૯૨૦)

રે રે! અરે! અરર! આ શું અરે, શું આ શું?
શા નીચ આ "શરમ!" ના ધ્વનિ કાન ફાડે?
છે ભ્રાન્તિ? સ્વપ્ન?—અહ! ના, ખરી વાત છે આ;—
ઉન્મત્ત "લોકજન" માં ધરવી શી શ્રદ્ધા?

ગુર્જરકવીન્દ્ર ન્હાનાલાલને

૧

સ્વર્ગ શરિખો પ્રાન્ત સોહે આ ગુજરાત ત્યાં
સર્વે કવિગણ માંહ્ય મહેન્દ્ર શો તું મ્હાલતો
રવીન્દ્રનાં રસગીત જગભરને મોહાવતાં,
ગુર્જરજગનો વીર ! રવીન્દ્ર તું રસિયો રમે;
તુજ ગીત પે કો દી ય સુણશે સારી સૃષ્ટ ને
તેવે તું પે વીર ! ચ્હડજે ભવ્ય સિંહાસને.

૨

રાષ્ટ્રભક્તિની રેલ તુજ આંખે રેલાય ને
પ્રગટે ભાવભરેલ એ ભક્તિ તુજ કાવ્યમાં.
ગુર્જરી કેરે હૈડ નવચેતન તેં રેડિયાં
રાષ્ટ્રજીવનની લ્હેર લાગી "ઇન્દુ" વાંચતાં;
રાષ્ટ્રજીવનની છોળ આજે ઉછળે આંહિ જે
તેનો તે દિન તું જ પધારિયો પયગમ્બર.

૩

'પૂર્વ પશ્ચિમ બે પાંખ પૃથ્વીરૂપ પંખિણીની'
એક કીધું તે સિદ્ધ જુગતે બંને જોળવી.
રાજવી શો તુજ આત્મ રાજેન્દ્રો જ વધાવતો.
ગાતો ગૌરવગાન ઉરની ઊંડી ઊર્મિથી,
નખાવિયા ગુણરાજ, ગાંધી અમૃત હર્ષથી
તું ને એ બંને ય, ગુર્જરરાષ્ટ્રના રાજવી.

૪

રસજ્ઞ કહેતા આમ, "ઉપમા કાલિદાસની"
આમ કાવ્યે અભિરામ "ઉપમા ન્હાનાલાલની"
મહાગુરૂની મહાન ધારા વીર ! તેં ઝીલીને
"મેઘદૂત" ની ગંગ વહવી શી આમ આંગણે !
ગુરૂપ્રતિભા તો સ્વર્ગ, કવિતા તેની ગંગ શી
શિવ શું તેં ઝીલી એક, દીધી ગુર્જરભૂમિને

૫

બ્રહ્મચર્યજયનાદ "જયા જયન્તે" કીધ ને
સંયમ કેરા સાદ ઘરઘર તે પ્હોંચાડિયા
પરમપ્રેમનાં ગૂઢ રહસ્યરસ સમજાવિયાં.
સ્નેહ તણી શી સૂક્ષ્મ ઊર્મિ ઝીલવી સર્વને
સ્નેહલગ્નનાં સત્ય, ગુજરાતે ત્યાં ઓળખ્યાં.
નિજ જીવને યે કંઈક આન્દોલન એ ઝીલિયાં.

૬

ભરછક સરવર તુલ્ય, રસજળથી શી ઉભરે
એવી "ઉષા" અમુલ્ય, ગુર્જરીને ચરણે ધરી.
સૃષ્ટિજૂના કૈં ભેદ ઉકેલિયા પ્રતિભાબળે,
તત્વ તણું જે તત્ત્વ, તેની મીમાંસા કરી.
મોહક કલાવિધાન પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પાથર્યાં,
ગદ્ય મહીં યે ગાન ગાયાં મૃદુ, મનભાવનાં.

૭

કાવ્યકલા શી વિધ બુદ્ધિ મ્હારી વખાણશે ?
નવયુગ લાવી કીધ, નવલી તેં ત્યાં પ્રેરણા;
અણખુલ્યા નિધિ તેં જ મંગળ હસ્તે ખોલિયા,
લીધી અમે એ લ્હાણ, રસરંગે ઉર રેલિયા.
રસચિન્તક તું રાજ ! સુન્દરતાનાં શાસ્ત્રનો
રસમયતાના સાજ સજયા સજાવ્યા નેહથી.

૮

અનન્તપાંદડીવન્ત અમ્બુજ જેવું પ્રભાભર્યું
છલકે તેજ–સુગન્ધ, તેવાં તુજ કાવ્યામ્બુજો.
તત્વજ્ઞાની તું પ્રૌઢ, પ્રેમ તણાં શાસ્ત્રો તણો,
પડનો ગૂઢ–નિગૂઢ, તેનાં તુજ પ્રાણે રાહ.
વિશ્વસારે સુહવન્ત બ્રહ્મની લ્હેરિ સૂક્ષ્મ જે,
તેહના ગાનભાવ ધન્ય, ભિલરી રૂડે તુજ જીવને.

—મયૂરાનન્દ વર્મા.

થંભો ! સાહિત્યના ઉપાસકો, થંભો,
રોકો તમારી લેખિની રૂપી કટારીને
ને શબ્દ રૂપી ધનુષ્ય બાણને.
શબ્દયુદ્ધથી આનંદના ઓ સૈનિકો !
માતૃભાષાના ઉદ્ધારાર્થે સ્વયંસેવક બન્યા છો ને ?
તો સજ્જ થાઓ ! બુરખા કાઢી નાખીને
શૌર્યથી મેદાનમાં ઉતરો.
પુણ્યમયી ભારત માતાના ઓ કુળ દીપકો !
પૃથ્વી પરના સ્વર્ગસમી, વિશ્વવિખ્યાત
ભરત ભૂમિના સદ્પુત્રો નથી રચતા
શબ્દછળનાં અનાકર્ષક જોડકણાં !
સાહિત્ય વાટિકામાં વિહરનારને તો
વિધવિધ કુસુમોનું વૈવિધ્ય
પિછાનવું પડે છે. અને
રસનાં રસીઆં તો વાંચ્છે છે સ્થળ સ્થળમાં
અસ્ખલીત રસનાં નિર્મળાં ઝરણાં
ને વાંચ્છે છે તે પામેય છે.
કૂણાં કોમળ કુસુમનાં સૌન્દર્યને તે પિછાને છે
ને કાંટાળી ઝાડીમાંના ગુલાબની
સૌરભને ય તે ઝીલે છે.
રસ, રૂપ ને ગંધના નિરીક્ષણની
સૌન્દર્ય ને કળાને પિછાનવાની
અરણ્યમાંથી અમૃત ફુવારા ઉત્પન્ન કરવાની
અને પાષાણમાંયે ચૈતન્ય પ્રકટાવી
તેને પૂજવાની કોઇ મહાશક્તિ
પ્રભુ રસનાં રસીઆંને આપે છે.
અહો 'નાનાલાલશાહી'ના ઓ વિરોધીઓ ! થંભો
સદ્વસ્તુને પિછાનતાં–પૂજતાં શીખો.
નહીં તો જાણો છો તો ખરાને કે
શબ્દયુદ્ધ તો મહા કપરાં છે ?
એ યુદ્ધ નથી જીત્યાં કોઇએ
ને નહીં જીતાય કોઇથીએ !
ગદ્યપદ્યના મહા યુદ્ધના ઓ સૈનીકો !
ન્યાયપૂર્ણ દ્રષ્ટિથી ઉકેલો
'અપદ્યાગદ્ય'ના ભાવાર્થને
ને નિરખો તેનાં ઉંડા ઉંડાણમાંનાં
અમોલાં જવાહીરોને.
ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં
મંડાયા છે સાક્ષરગણોના મહા યુદ્ધ,
વર્ષો વીતી ગયાં ને કેટલાંય વીતી જશે
પણ નથી જોયાં જોષ કોઈ મહા જ્યોતિષીએ સુદ્ધાં
કે એનો અન્ત ક્યાં અને ક્યારે આવશે.
ને સમય તો વહ્યો જાય છે ને ?
અને સૌ યે જાણે છે કે

કાળના સપાટામાં કૈં કૈં રત્નો અદશ્ય થશે
ને કેટલાંય ભગતરાં ચોળાઇ જશે.
પણ નથી; નથી, એ મહા સામર્થ્યવાન
કાળની યે શકિત કે
કોઇ મહા તેજસ્વી રત્નના પ્રકાશને
અંધકારમાં ફેરવી શકે
પ્રકાશ તો સર્વદા પ્રકાશજ રહેશે
અનન્ત કાળ સુધી પ્રકાશશે
ને જીવશે, દેખશે તે જાણશે કે
આખરે સત્યનો જય છે!

—એક બ્હેન.

નોંધ—આજકાલ ગુજરાતમાં ટીકા-સાહિત્ય ઉભરાતું લાગે છે, લેખકો તેમાં મોટાઈ માનતા જણાય છે; કહેવાતા વિદ્વાનો તેને પોષણ આપે છે; પરન્તુ એક સ્ત્રી-અભ્યાસક પણ તેની કેટલી અને કેવી કિંમત આંકે છે તે આ લેખ ઉપરથી જણાશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પછી તો એ જાતના સાહિત્યથી ગુજરાતી સાહિત્ય વધુ કલંકિત નહિ થાય. આ ઉત્તર સિવાય તો એવાં સાહિત્ય (?) ને લક્ષમાં પણ લેવું એ અયોગ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ. બે માસ ઉપર ખાનગી ચર્ચા માટે અમને આ લેખ મળ્યો હતો. અત્યારનો ઉચિત પ્રસંગ ધારી, તે બ્હેનની રજા વિના અમે તે પ્રગટ કરીએ છીએ; આશા છે કે તે માટે અમને તેઓ ક્ષમા આપશે.

૧૫-૧૦-૨૦. —અધિપતિ.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્યજીવન.

પ્રસ્તાવ.

આ લોકપ્રિય ગુજરાતી ભાષાના અત્યુત્તમ વકીલનો જન્મ વીરક્ષેત્ર ને સતીતીર્થ વર્ધમાનપુરીમાં ઇ. સ. ૧૮૨૦ના જાન્યુઆરી માસની ૨૧ મી તારીખે એક આમલી નીચેની છાપરીમાં થયો હતો. એ પ્રસંગ ઉપરનું પોતાના વતનનું સ્મરણ એક સુન્દર મનહર છન્દમાં લખ્યું છે.

અરે આમલી હું તારી છાયા તળે અવતર્યો,
તારી છાયા તળે એજ છાપરીમાં ઉછર્યો;
દેવળમાં દેવ તારી પાસે છે પારસનાથ,
શ્યામરંગ શરીરે વિશેષ વેષ, છે ધર્યો;
લાખુવાવ લાખેણીનું પ્રતિદિન પાણી પીધું,
વિસર્યું નથી મને હું જે વિદેશ વિચર્યો;
કહે દલપતરામ ગામ વઢવાણ સદા,
ઈશ્વર આબાદ રાખે આશીષ હું ઉચ્ચર્યો.

(દલપત કાવ્ય ભા. ૧ પૃષ્ઠ ૧૦૫- કડી ૨૮)

અહીં એમનું સ્થૂળ જીવનવૃત્તાન્ત ટુંકામાં પણ કહીશું નહિ, પણ એ મહાકવિની સાહિત્ય પ્રકૃતિ દેખાડીશું; અને એ યુગની સાયંસંધ્યા અને નવા યુગની ઉષાનાં અક્ષરચિત્ર દોરીશું, તથા એ બને ચિત્રોમાં રંગની મેળવણી અને આલેખનનું સામ્ય, વિરોધ, ને નવીન ભાવેનો ઉદય બતાવીશું.

પૂર્વરંગ.

'કવિને સમજવા કવિ થવું જોઇએ' એવી સામાન્ય ઉક્તિ છે; પણ 'કવિ જ કવિને સમજી શકે' એજ સ્વાભાવિક ઉક્તિ છે અને સૌએ જન્મથી જ ઓછાવત્તા અંશે કવિ જ છે ને? ચંદ્રોદયનાં દર્શને કોનાં મન રંજન નથી થતાં? દયા અને માયા શું માનવીઓ વચનમાં ને વર્તનમાં નથી દર્શાવતાં? ફુલપુંજનો સુગંધ અને કોકીલાનો ટહુકાર કોને નથી રુચતો? કવિજનો એ ઉમળકો સુન્દર સંગીતમાં, સુન્દર શબ્દોમાં લખી વ્યક્ત સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં લાવે છે. પણ આપણા આ કવિરાજની કદર કરવા આપણે ભાષા અને સાહિત્યનું વિશેષ જ્ઞાન ધરાવવું જોઇએ. એ વિષે થોડું વર્ણન કરવું અહીં કે અસ્થાને નહિ જ દેખાય,

કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યના મુખ્યત્વે બે ભાગ પાડી શકાય. પ્હેલો ભાષાયુગ અને બીજો રસયુગ. અંગ્રેજી ભાષામાં એમને અનુક્રમે 'કલાસીકલ એઈજ' અને 'રોમૅન્ટીક એઈજ' કહે છે. ભાષાયુગમા ભાષાનું બંધારણ બનતું જાય છે; એટલે બધા તાર નવા રચાતા જાય છે. એ બધા સરખી લંબાઇના, સરખી જાડાઇના અને સરખે અંતરે આવેલા હોય છે. કોઇ પણ દોરો આડો અવળો પડી આખા બંધારણમા ગુંચ નથી પાડી શકતો. 'સાદી ભાષા, સાદી રૂઢી, સાદી વાત વિવેક' એ આ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વાક્ય રચનાની કે વાક્યાર્થની ક્લિષ્ટતા હોઇ શકતી નથી. લાગણીઓના જુસ્સા કરતા બુદ્ધિનુ પ્રાધાન્ય હોય છે. વાક્યોમા સરખું સમતોલ–પણું હોય છે. વાક્ય અને વિચારની સરળતાને લીધે એ લોકભાષા હોય છે. રસયુગમાં આ લક્ષણો કરતા ઉલટું જ હોય છે. આપણા વિખ્યાત કવિવર કયા યુગમા હતા તે આ ઉપલા વર્ણનથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે આ ઉપરાન્ત અન્ય પણ આ યુગના લક્ષણ છે, એ સહુ આપણે કવીશ્વરની કાવ્યપ્રવૃત્તિમા અવલોકી શકીશું. આપણા કવીશ્વર એ ભાષાયુગના છેલ્લા આથમતા શુક્રકવિ હતા એની ખાતરી કરવા નીચેની સાબિતીઓ હું રજુ કરું છુ.

(૧) ઉપદેશાત્મક અને વર્ણનાત્મક કાવ્યો
(૨) અનેક નામાંકિત સ્ત્રીપુરૂષોનું કાવ્ય લેખન.
(૩) ગરબીઓ, ધોળ, અને લગ્નગીતો બાદ કરતા બાકીની છંદ–રચના ને સંગીતનો અભાવ.
(૪) ટીકાની વૃત્તિ અને આક્ષેપવૃત્તિ.
(૫) વેત્રચરિત્રની વાતો.
(૬) એમની કવિતાઓ રચાઈ નથી, એમણે કવિતાઓ રચી છે.

ભાષાપ્રેમ.

આ સર્વ કહેતા પ્હેલા એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમની ગુજરાતી ભાષા માટેની પ્રીતિ અપૂર્વ છે, ઉત્સાહ અથાગ છે, પરિશ્રમ અનુપમ છે, અને વિજય અતોલ છે. તમે કોણ છો એમ એક રાજાએ પુછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુજરાતી ભાષા માટેનો એમનો ઉત્સાહ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરે છે.

સ્વદેશ સુધારવાની સભાનો છુ સભાસદ,
સુબોધક સજ્જનોના સાથમા સામીલ છું,
ચૌટામા લુટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
જાણી તેનું દુખ ઘણો દિલગીર દિલ છુ,
હિંદી ને મરાઠી હાલ, પામી છે પ્રતાપ પ્રાઢ,
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ છું,
કહે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણો,
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છુ.

દોહરો.

રાણી ગુજરાની રૂડી, રાણી જાણી આજ,
હું વજીર તેનો બની, કરૂં તેનુ શુભ કાજ.

(દલપત કાવ્ય ભાગ ૧. પૃ. ૨૦ કડી ૮૫–૮૬)

ફાર્બસ સાહેબના એક પત્રથી સરકારી નોકરીને તિલાંજલી આપી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં જોડાયા અને માતૃભાષાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. ગુજરાતી ભાષા માટે નોકરી છોડી દીધી ને કહ્યું:–' કરીશ ખુશામત ખૂબ હું તુજ માટે હે માત. ' અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને માટે રાજ્યરાજ્યમાં ભમી ખુશામત કરી આવતા, અને ગુજરાતી ભાષાનું કાંઈ કલ્યાણ કરી પાછા આવતા.

કાવ્ય ક્ષેત્ર.

કવિશ્રીનું કાવ્યક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, કાવ્યપ્રતિભા એટલી સતેજ છે કે આટલા ટુંક અવલોકનમાં એક ઉડતી દૃષ્ટિ નાંખીને જ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈશે. પણ એમની કાવ્યવસ્તુના વિભાગ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

(૧) મશહૂર પુરૂષો અને આશ્રયદાતાઓ વિષે.
(૨) નૈતિક સત્રો, ઈશ્વર અને ધર્મનાં ચિન્તવનો અને સામાજીક સુધારણાઓ વિષે.
(૩) જનસ્વભાવ અને કુદરતનાં દૃશ્યો.
(૪) સ્વદેશવાત્સલ્ય તથા કળાકૌશલ્ય.
(૫) પદ, ગરબી, ધોળ અને મંગલિક ગીતાવલિ.
(૬) કવિતાની ચાવી પિંગળ અને પ્રવીણસાગરની બાર લહેરની રચના ને ટીકા.
(૭) હિન્દી કાવ્યો.
(૮) કેટલાક નિબંધો.

શૃંગારરસ જો ઓછો લખ્યો છે તો તેને બદલે હાસ્યરસ વધુ ઉમેર્યો છે. મશહૂર પુરૂષો અને આશ્રયદાતાઓ વિષે જે કાવ્યો લખ્યાં છે તેમને સારૂ જે બોલવાનું છે તે બધું બાકી છે. માત્ર દાખલા આપવા એજ અત્યારે યોગ્ય છે. ' ફાર્બસ વિલાસ ', ' વિજય વિનોદ ', 'ફાર્બસ વિરહ', ' નગરશેઠ હીમાભાઈની હયાતી વિષે ', ' અંગ્રેજી રાજ્ય વિષે ' અને બીજા રાવ સાહેબો, રાવ બહાદૂરો, ને રાજાઓ વિષે.

નીતિરસ.

હવે એમની નૈતિક શીખામણોની કેટલીક કવિતાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ. એ વિષયનાં ઘણાં તેઓ પોથી ભરતા છે. એમ કાવ્યની નીતિ શુષ્ક રીતે પણ એણે એક નવો નીતિરસ ઉપજાવ્યો છે. એમની કવિતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે બાપ કે મોટાભાઈ આગળ પણ સરી વિના વાંચવાનાં દીકરી વહુને કશો બાધ કે રજ શરમ આવતાં જોઈએ નહિ. અને તેથી જ આપણે એમનાં કાવ્યોનાં શૃંગારરસનો અંશ ઓછો જોઈએ છીએ. વળી સ્વામીનારાયણ ધર્મના કોઈ વૈષ્ણવ ધર્મનાં ફટાણાં અનર્ગલ ધોળ ગીતો વિગેરેનો પણ ખૂબ કંટાળો આવ્યો હશે. એથી પણ એમની વ્યાવહારિક બુદ્ધિએ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા પ્રેર્યા હશે. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે એમની નીતિની શીખામણો ધીમે ધીમે ગોળીગોળી જ પીવાડતા નથી પણ ક્યારેક કડવી કડવી સમને એકદમ ગળે ઉતરાવી દે છે 'ગુરૂઓને શીખામણ'ના કાવ્યમાં કહે છે કે:—"સેવકજન સઘળાનિ સાચા સમજે બેટાબેટી; દાસતણી વહુ દીકરીઓને દૃષ્ટ ન કરશો બેટી." તે વખતના વૈષ્ણવ દુરાચારને આ નમ્ર વચન સંભળાવ્યું છે તેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ

સંસારનું અસ્થિરપણું દેખાડવા લખે છે કેઃ—"થિર કરીને કોઇ આ ઠામ, કે નથી રહેવાનું; કરી લો કાંઇ રૂડાં કામ, રહેશે કહેવાનું." મોચીવાળા પથરજીને કહે છેઃ—"ખાસડાં ખમવાને યોગ્ય છો, મોચીવાળા પથરજી." આપણા શુભચિંતક મિત્ર હોય તેમ સમજાવે છેઃ—"મન નહિ માને રે, ત્યાં નહિ જઇએ મળવા; જેની પાસ જવાથી લાગે, ખોટ્ટ સુણી મન બળવા." "ખળ મુખ બોલે રે ત્યારે કાન બંધ કરીએ" "નારી નરપતિ અગ્નિનો અતિ પ્રસંગ દુઃખમુળ" "પણ પોથાં એ તો સહુ થોથાં; આજ ડાહ્યાં તે સહુથી સાચાં." આવાં એમનાં નીતિનાં વચન એટલા—તો સચોટ છે કે વાંચકના મન ઉપર તુર્ત અસર કરે છે. સરળ ભાષામાં બતાવેલો એનો ચોકખો વિચાર વધુ અસરકારક બને છે. એ લીટીમાં લખેલો એમનો 'રાજનયનો સિદ્ધાન્ત વ્યવહારમાં કેટલો ઉપયોગી છે તે જુઓઃ—'જુલમ' વિષેના કાવ્યમાં છેલ્લી કડી કહે છેઃ—"જુલમી જુલમ કરે ઘણો, સુજે ન કાંઈ ઉપાય; કરીએ કાગારોળ તો, કદાચિત ફાયદો થાય." "એજીટેટ એજીટેટ" એ હિન્દના હિતસ્વી હીગ હોર્નિમેનનો અનુભવ શું આ કવિહૃદયમાં અટલા કાળ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ નથી થતો ? એજ કાવ્યમાં વચમાં કયે છે કેઃ—"ન્યાય નિયમ સૌ ગરિબને, સમર્થને સૌ માફ." શું દુઃખી પ્રજાની લાચારી-ભરી અનાથ દશા આ લીટી નથી કહેતી ? અંગ્રેજી રાજ્યપ્રકરણમાં અમલદારવર્ગ ગરીબ પ્રજાને કેવો સતાવે છે એ હાસ્ય તથા કરૂણારસમાં સારૂ બનાવી આપ્યું છે. (દલપતકાવ્ય ભા ૨. પૃ. ૫ વચનીકા) જો કોઈ એવો આક્ષેપ કરે કે કવિએ અંગ્રેજોનો આગ્રહ રાખી એનાં જ વખાણ કર્યાં છે; તો એના બચાવમા મ્હારે બોલવું જોઇએ કે કવીશ્વરની વ્યવહારદૃષ્ટિ ઘણી ઝીણી હતી અને જોઇ શકી કે અંગ્રેજ અમલદારને પ્રજાનાં દુઃખ, આવી રસિક રીતે કાવ્યમાં જ કરી કહી શકાશે. હિંદુસ્તાનની તે વખતની અંધાધુંધી ભરી રાજ્યવ્યવસ્થા તરફ એના જ 'હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન' તરફ જુઓ વળી યાદ રાખવું કે તે સમયના અંગ્રેજ અમલદારો ભલા, માયાળુ ને મળતાવડા હતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી —ની સ્થાપના એક અંગ્રેજ જડજ ને કલેકટરની હિતચિંતક વૃત્તિને જ આભારી હતી. અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ અને કલ્યાણની ઈચ્છાને આધીન થઇ કવિએ એ અંગ્રેજ નરવીરને પોતાનો આશ્રયદાતા પરમ મિત્ર માન્યો હતો. અંગ્રેજના પક્ષમાં સાચા રહી લોકોની સેવા અને માતૃભાષાની સેવા બજાવનાર આ આપણા વીરલ કવીશ્વર જ હતા. અહીં જ કવિશ્રીની સૂક્ષ્મ વ્યવહારબુદ્ધિ આપણને ચોકખી પ્રતીત થાય છે; અને એવા પ્રકારની સેવા એવી જ બુદ્ધિથી એમના પુત્ર ન્હાનાલાલને કરતા આજ આપણે જોઇએ છીએ.

પ્રારબ્ધવાદનું ખંડન કરતાં અને કર્મયોગનું મંડન કરતાં કવિના ઉદ્ગાર જોવા જેવા છે. કર્મવાદખંડનમાં કયે છે કેઃ—

> "નશીબ નશીબ સૌ કો કહે પણ નકી નહિ આગ;
> ચુલા શા મા. કરે, જો નશીન વિશ્વાસ."

કવિશ્રીની ધાર્મિક આસ્થા,સૌ કાર્યમાં ઇશ્વરનું કર્તાપણું અનુભવી રહી છે, અને પછીની જ લીટીઓમાં કહે છે કે—

> "આદરવો ઉદ્યોગ પણ, ઇશ્વર પર આધાર;
> જનશ્રમ ને ઇશ્વિરકૃપા, સદા જોઇએ સાથ;
> ખેડુ વાવે શ્રમ કરી, ઉગાડવું હરિહાથ."

ગીતાજી અને વેદાન્તજ્ઞાનનો મહા મુખમંત્ર 'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન' અહીં પણ ચોકખા શબ્દોમાં નથી પ્રકાશતો ? છતાં કવિશ્રી નિરાશાવાદી બનવા નથી કહેતા. કવિશ્રીનો ગાઢ અનુભવ અને અચલ આત્મશ્રદ્ધા ઈશ્વરનો ન્યાય જોઈ રહ્યાં છે અને કહે છે કે નિષ્કામ શ્રમ અલેખે નથી જતો; એક ગરબીમાં ગાય છે કે—"સખિ જો કદિ ઉદ્યમ નવ ફળિયો, તોય નકામ થકી તે બળિયો બ્હેન." શું આ લીટીઓ ઉત્તમ ધાર્મિક અને વ્યવહારિક ઉપદેશ નથી પૂરો પાડતી ? ઈશ્વિર ઉપરનાં એમનાં બીજાં અનેક કાવ્યો આવો જ ધાર્મિક ઉપદેશ આપે છે. એમનાં નૈતિક શાખામણોનાં એટલાં તો અગણિત કાવ્યો છે કે એના માત્ર થોડા નમુનાઓ જ અત્રે ઉતાર્યા છે.

સામાજીક સુધારો.

હવે એમનો ચર્ચેલો સામાજીક સુધારણાનો વિષય તપાસીએ. સામાજીક સુધારાના તેઓ શ્રી અડગ હીમાયતી છે તેની ખાતરી કરવા એનું એ વિષય ઉપરનું બ્હોળું સાહિત્ય જોઇશું ત્યાં જ છક થઈ જવું. સમાજના કુધારાઓના એઓ ખાસ અભ્યાસી છે એવું સુન્દર ભાન આપણને એમનાં 'વેનચરિત્ર', કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટેની એમની ગરબીઓ, 'કચ્છ ગરબાવલિ', 'હુનરખાનની ચઢાઇ' અને 'ભૂતનિબંધ' બતાવવા પુરતાં છે. દેશ ઉપર એમણે ૭ ગરબીઓ અને ૩ લાવણીઓ રચી છે. 'હુનરખાનની ચઢાઇ'માં દેશીઓને ઉદ્યમનું અને ઉદ્યોગનું શરાતન ચ્હડે એવું છટાદાર અને સરસ રૂપક ઉભું કર્યું છે. 'ભૂતનિબંધ'માં આપણું અજ્ઞાન કેટલું આડું અવળું ને ઉંડું ઉતરી ગયું છે તે બતાવી આપ્યું છે, અને સટ આપણા વહેમનું ઉચ્છેદન કરી પવિત્ર જ્ઞાન-પ્રદીપના પ્રકાશનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. 'વેનચરિત્ર'માં બાળલગ્ન નિષેધ અને પુનર્લગ્નના વિષયો એક કાવ્યમય વાર્તામાં ગૂંથ્યા છે. આ બધાં કાવ્યોનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે એના સંબંધ વિનાના ઉતારા કરવા નિરર્થક લાગ્યું છે. છતાં તે વખતે પણ આજના પ્રશ્નો કવિશ્રીના મગજમાં કેવા ઘૂમી રહ્યા હતા અને કવિશ્રીએ એમને પોતાની કવિત્વ શક્તિનો કેટલો હીસ્સો આપ્યો છે એજ કવિશ્રીનું ઉદાર અને વત્સલ દિલ દેખાડી આપે છે. સ્ત્રી કેળવણીને માટે જ એમની ગરબીઓ અને માંગલિક ગીતો રચાયાં છે. રામ અને સીતાજીના અરસપરસ કાગળ અને બીજાં ઘણાં ગીતો આજનો સ્ત્રીવર્ગ હોંસે ગાય છે. વિવાહનાં ફટાણાં ટાળવા એઓશ્રીએ સુન્દર સ્ત્રીહૃદયને અનુકૂળ ભાવ વહતી ૧૪૧ ગીતોની માંગલિક ગીતાવલિ રચી છે. આ એમનો સ્ત્રીવર્ગ ઉપર કાંઇ ઓછો ઉપકાર નથી જ. સ્ત્રીસમાજ ઉપરની એમની વત્સલતા પુનર્લગ્નના પ્રશ્નથી અને ગીતાવલિની રચના ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આપણી સ્ત્રીઓ તે વખતે માંગલિક પ્રસંગોએ બીભત્સ ગીતો ગાઈ વિખવાદ અને ઝગડાઓ ઉભા કરતી એ કાંઇ આપણને અજાણ્યું કે નવું નથી. એવાં ભૂંડાં ગીતોથી એઓનું અજ્ઞાન વધતું ને પોષણ પામતું તથા તેમના હૃદય વધુ મલિન તેમ જ જડ રહેતાં. એવી સ્ત્રીઓને સુધારવા એમની મહેનત કાંઇ ઓછી કે ફોગટ ન કહેવાય.

હવે સમાજસુધારાનાં છૂટાંછવાયાં એમનાં વચન વાંચી જ આપણે સંતોષ વાળીશું. એક કજોડાનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—

"લટકે લીલાં લુગડે, અંગે અધમણ મેલ;
ગોરી ઘ્હડનાં ગોરડે, ધર્યું હશે ધુપેલ."

અને ગાભર્યાનો એ સ્ત્રીવર્ગ ચોકખાઇમાં ઘણો જ પાછળ છે એના ના નહિ કહેવાય. 'ફેશન' ઉપરની એમની દલીલ કેટલી સબળ છે તે જુઓ:—

"વિદેશમાં વિચર્યા વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય;
પશુઓ પણ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
વિદેશમાં વિચર્યા વિના, મળે ન મોટું માન;
સમુદ્રમાં વખણાત શું, સીપ તણાં સંતાન?"

'મરેલાં પાછળ રડવું કૂટવું નહિ, એથી મરેલાંને દુઃખ થાય છે એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત એમણે સ્હમજાવ્યો છે. તે વખતે આ કુચાલ એવડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો કે તે વિષે બોલવું એ પણ પરનો તિરસ્કાર વ્હોરી લેવા જેવું હતું, દેશાટનની તરફેણ કરવી તે એ વખતે જ્ઞાતિઓની ગાળો ખાવી. છતાં કવિશ્રીએ મહીપતરામભાઈની કવિતા રચી દેશાટન વખાણ્યો છે, એ બતાવી આપે છે કે કવિદિલની નિડરતા, ચોખાઇ અને સત્યવૃત્તિ લોકોની કલ્યાણભાવનામાં કેટલાં ઉંડાં પ્રવેશી શક્યાં હતાં. સમાજનાં રોગીલાં મળ પરખી કાઢવામાં અને એની ચિકિત્સા કરવામાં કવિ–વૈદ્ય કેવા અને કેટલા કુશળ હતા. એક વ્યસની પતિની સ્ત્રી પોતાની સાહેલીને આત્મકથા કહે છે કેઃ—

"પગ દાઝે તો મોજડીઓ લઇ ધારું રે સાહેલી;
આ કાળજડું દાઝે તે કેમ કરી ઠારું રે સાંભળ સાહેલી;
માળે બેસી પખીડાં મલકાય રે સાહેલી;
આ એ મહિનો એવી રીતે કેમ જાય સાંભળ સાહેલી."

કન્યાઓને ભણવા જવા ઉત્સાહ વધે એટલા માટે સાત આઠ ગરબીઓ રચી છે. સરધારને વશ કરવાની ગરબીની શરૂઆત આ લીટીથી કરે છેઃ—

"લલના નહિ થાય લગીર, કામણ મંત્ર કરો."

અને શીખામણ આપે છે કે એમને દેવ જેવો માનવો ને ગર્વ રાખવો કેઃ—

"દુનિયામાં નર ત્હમને દેખું, બીજા લાલ ફકીર રે;
તુચ્છ ગણું છું તે સઘળાને, હોય અમીર વઝીર."

શેરબઝારની મૂર્ખાઈ ઉપર કવીશ્વર સમભાવ શોર કરે છે કેઃ—

"દયા તજી ખૂબ ઘોડા દોડાવ્યા, કીધો આચાર કસાઇનો."

આટલાં ઉદાહરણ સાંભળ્યા કેડે આપણને એમ નથી લાગતું કે કવીશ્વરનાં કાવ્યો એ કલ્પનાનાં પૂતળાં કે ધુમાડાના ગોટા નથી પણ સ્વાનુભવનો સત્વરસ છે ને દૈનિક દુનિયાનાં સાચાં દર્શનો છે? સમાજજીવનમાં કેટલી ખામીઓ છે અને એના શા ઉપાયો છે તેનો ઉપદેશ દરેક વ્યક્તિની સાધારણ સ્હમજને કેટલો ઉપયોગી છે એ એમણે નિષ્કામ પ્રીતિથી કહી બતાવ્યું છે. એમનાં કથન ઉપરથી જણાય છે કે કુદરતના કાયદાઓના કવિ કેવા જાણકાર હતા અને સૌને કેવી સરલ રીતે બોધતા હતા. વિજ્ઞાનથી એમનાં કથન વિરૂદ્ધ ન હતાં (સૂર્યવેગઃ 'મીનીટમાં મેવ ઘણાં કપાય, જે લાખ ને છાશી હજાર જાય') પૃથ્વી રૂપી નટડીને સંબોધતા કવિ કહે છે કેઃ—

"નિજ શરીર સંકોચન કરી, થઈ ગઇ ગોળમટોળ;
જે દીઠું તેના દેહનું જડા પ્રમાણે ડોળ, નટડી નાચે છે."

જનસ્વભાવ.

હવે ત્રીજો કાવ્યવસ્તુનો વિષય જનસ્વભાવ અને કુદરતનાં દૃશ્યો વિષે કહેશું. એમની ગમે તે કવિતા લ્યો અને ત્હમે જનસ્વભાવ વિશે કંઇક નવું જાણશો જ. એમણે આકાશી વાતો

ઓળખી કરી છે. જગતનો અને એની જંજાળનો ખાસ અભ્યાસ કરી એમણે જનસ્વભાવ જાણી લીધો છે, કુદરતની જડચેતન વસ્તુઓ પર પણ અન્યોક્તિઓ રચી જનસ્વભાવ જમાવી દીધો છે. પૃથ્વીને નટડી ને સ્ત્રીને પુરૂષની પેટી ધારી છે. લોહદંડમાં મૂર્ખ પુરૂષ દેખે છે.

"દીઠો એક લોહ દંડ, અખંડ પ્રચંડ પંડ,
કાઠથી કઠોરને અનમ્ર દીસે આવતાં,
દૂધ દધિ ઘૃત મધ પાઇએ જો પંચામૃત,
નરમ ન પડે અંગે અત્તર લગાવતાં;
મધુર વચનની મધુરતાથી માને નહિ,
જડ જેવો જડ સમજે ન સમજાવતાં,
કહે દલપત એવા કઠોરની કાયા નમે,
તાપથી તપાવી માર મારીને નમાવતાં". *

જવાસા નામના ઘાસમાં અદેખો માણસ પેઠો છે, એને કહે છે કે:—

"જવાસા શીદને મરે છે સુકાઇ; ભૂંડું શું વરસાદે કીધું ભાઇ:
ચારે દિશ વરસાદની થઇ ચડાઇ, દેખી તેની સરવથકી સરસાઇ;
હારે તારા ઉરમાં આવી અદેખાઈ."

શેલડીમાં ખોટો ડોળ નહિ કરનારને જુએ છે:

શેલડીની ગરબી.

("કર પ્રભુ સંગાથે દૃઢ પ્રીતડી રે"—રાગ)

સુણ શેલડી તું શાણી ધણી રે
કરે છે તું ગુપત ઉપકાર, ઉપકારી તું સાચી શેલડી રે;
નથી ફુલ કરીને ફુલતી રે;
તારા ચિત્તના ચોખ્ખા વિચાર, ઉપકારી.
નથી દુનિયાને ફળ દેખાડતી રે;
ઉંચા લટકાવી આકાશ, ઉપકારી.
તારાં ફળ ગોળ, સાકર, ખાંડ, છે રે;
પણ દેખે ન કોઇ તુજ પાસ. ઉપકારી.
દાન આપી કરી દેખાડવું રે;
તે તો કીર્તિદાન કહેવાય. ઉપકારી.
પ્રભુપ્રીતે જરૂર દાન જે કરે રે;
તે તો કહ્યા ન જાણ્યું જાય. ઉપકારી.
ફુલ કરીને જે ફળદાન દે રે;
ફળિયા ઊતરાં તે માંહી, ઉપકારી.
તારી પેઠે ગુપત દાન જે કરે રે;
તેમાં કસતર ન મળે કાંઇ ઉપકારી.

* દલપત કાવ્ય: ભાગ ૧ પૃ. ૧૭૫ કડી ૨૮.

નથી ખૂબ મોટાઇ દેખાડતી રે;
દીસે દુર્બળ તારો દેહ. ઉપકારી.
નથી કાંઇ કાયામાં રાખતી રે;
તેથી પામી તું સૌનો સ્નેહ ઉપકારી.
મોટા મોટા તરૂમાં નથી માંબતી રે;
સદા વસી એરંડા સાથ, ઉપકારી.
પણ નીચો સ્વભાવ લીધો નહીં રે;
એમ હેડું રાખ્યું તેં હાથ. ઉપકારી.
ક્યાંથી પામી સરસપણું પંડમાં રે ?
જોતાં અચરજ જેવું જણાય. ઉપકારી.
કેરી કેળાં આદિક ફળ જે કહ્યું રે;
તારા ફળની તુલ્ય ન ગણાય. ઉપકારી.
ભળી સૌની વધારે મિષ્ટતા રે;
એવું એવું મેળાપી અંગ, ઉપકારી.
છીન મેળવી લે જ્યાં જાય ત્યાં રે;
સૌને સારો લાગે તેનો સંગ. ઉપકારી.
કોઈ ગરીબ ગુપ્ત દાન તો કરે રે;
કરે મોટા તો પામવા માન. ઉપકારી.
જેમ વરસાદ જળનું દાન દે રે;
ગાજે ઉંચે ચડી અસમાન ઉપકારી.
જે કોઈ જગત વિષે જન્મ પામીને રે;
કરે પરઉપકારી કામ ઉપકારી.
એવા એવાને અંતઃકરણથી રે;
દેછે આશીષ દલપતરામ. * ઉપકારી.

કેળમાં રૂડી ઠકરાણીનો આરોપ છે:—

"રસીલી કેળ રૂડી તું તો ઠકરાણી, કાળજું પણ બહુ કોમળ તારૂં;
હાંરે તારી એજ ઉંચી જાતની એંધાણી, ફુલ્યા વિના તું તો ફળ દે છે."

તેમ વાદળીને પરોપકારી બાઈ માને છે. આરશીમાં સાચું કહી દેનારી સત્ય-મૂર્તિ દીઠી:

"અરે આરસી મેં તને ઓળખી રે
તું તો શુભ ગુણવંતી ગણાય,
સત્યવાદી તું સાચી આરસી રે.
તારા આગળ આવી જે ઉભું રહે રે
જેવું હોય તે તેવું જણાય, સત્ય૦
તું તો સુણહોય હોય તે દેખાડતી રે;

* દલપતકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૨૫૫ ગરબી-૧૬

જેવી સાચે સાચી કહે વાત, સત્ય૦
ભલે હોય તે પોતાનું કે પારકું રે;
તારે પડે નહિ પક્ષપાત, સત્ય૦
હોય રંક કે રાજા ભલે રહ્યા રે;
કોઈની શરમાણી ન શરમાય; સત્ય૦
ખીક દેખાડતાં તું બીહે નહિ રે;
લાંચ આપવાથી ન લલચાય; સત્ય૦
તું તો નકટાને નકટું કહે રે;
જાણે તે પણ પોતાનો દોષ, સત્ય૦
તારૂં દિલ સ્વચ્છ દેખતાં દેખાય છે રે;
તેથી દિલમાં ન ધરે કોઇ દુઃખ, સત્ય૦
તારી સત્યતાને સૌ સહાય છે રે;
હોંશે હોંશે ઝાલે તને હાથ, સત્ય૦
નાનાં મોટાં અને રાય રંકને રે;
સૌને ગમે છે તારો સાથ, સત્ય૦
તું તો સાચી ઠરી સંસારમાં રે;
એ તો અચળ ખરેખરો આંક, સત્ય૦
શુદ્ધ બુદ્ધિથી સાચું જે કહે રે;
રાખી નિર્મળ મન તુજ તુલ્ય, સત્ય૦
તેને રીઝે તેનો કર્તા ધણી રે;
એવો ગુણ સત્યતાનો અમૂલ્ય,* સત્ય૦

તાડમાં એક પૈસાદાર પણ કંજુસ જન જુએ છેઃ

ઉંચા તાડની ગરબી.

('મહા કોપ થયો તે કળી કાળમાં જો'—રાગ)
તું તો ઉંચો વિશેષ વધ્યો તાડિયા જો;
પણ તાપ કોઇના તેં ન અટકાવિયા જો; તું તો૦
સૌમાં મોટા ગણાયો તેથી શું થયું જો?
તારૂં મોટાપણું કહેવામાં રહ્યું જો. તું તો૦
પર ઉપકાર કાંઇએ નહિ કર્યો જો;
ધરા ઉપર તેં જન્મ શીદને ધર્યો જો! તું તો૦
તેં તો આશરો ના આપિયો કોઇને જો;
જન આશા ન રાખે તને જોઇને જો. તું તો૦
કોઇ ભૂખ્યાને ભોજન ન આપિયાં જો;
ટાઢ, તાપ, કષ્ટ કોઇનાં ન કાપિયાં જો; તું તો૦

* દલપતકાવ્યઃ ભાગ ૧. પૃ. ૨૫૬ ગરબી ૧૯ મી

તારી છાયાથી સુખ કોઈને છે નહિ જો.
પક્ષી માળો ઘાલીને વસે નહિ જો. તું તો૦
સારાં સુગંધી ફુલડે ન ફૂલિયો જો;
ભાઈ! અક્કડ રહેવામાં નથી ભૂલિયો જો. તું તો૦
મીઠાં ફળ તુંથી કોઈને નહિ મળ્યાં જો;
ભારે લાકડાં ઇમારતમાં નહિ ભળ્યાં જો. તું તો૦
તારી કાયા પણ તુંથી ક્યાં ઢંકાય છે જો;
દુનિયામાં એવો કંજુસ દેખાય છે જો. તું તો૦
છોટા છોડ ભાજીના તારાથી છે ભલા જો;
તેથી પોષણ પામેછે પ્રાણી કેટલા જો? તું તો૦
તુંમાં એટલું પરાક્રમ દીસે અરે જો;
દુનિયાને રસ પાઈ દીવાની કરે જો! તું તો૦
શિરછત્ર સમાન તેં શોભા ધરી જો;
જન નિષ્ફળ જાણે છે ખરેખરી જો તું તો૦
ધન્ય! ધન્ય! માનીએ તેનું મોટાપણું જો;
કામ પરઉપકારનું ઘણું કર્યું જો. તું તો૦
રૂડી સમસ્યા છે દલપતરામની જો;
કહી માણસોને જાણવાના કામની જો.* તું તો૦

એક બાવળમાં લોભીઆનું દર્શન કરાવે છે:

"છાંયે વસી જન કદી સુખીયાં ન દીઠાં,
ફૂટ્યાં ન ફૂલ, નફળ્યાં ફળ કાંઈ મીઠાં;
પ્રખ્યાતના ન પમરી. જન પાળવામાં,
રૂડો ગણાય ગુણ, બાવળ બાળવામાં
સૂકો દીસે સામટી, ફુલ વિષે નહિ માલ;
પાકે ફળ તો પરડિયા, તે બાવળને બાળ."×

કુદરત.

કુદરતના દૃશ્યોમાં પ્રભાતવર્ણન, સાયંકાળવર્ણન, તથા ઋતુવર્ણન છે. આ વર્ણનોમાં કવિની દિવ્ય કલ્પના જાગ્રત થાય છે. ચન્દ્રને વાણિયો કહી રૂપક આપે છે,

લડ્યા વિના જે તજી રાજ્ય નાઠો,
દેખાવ દીધો અતિ છેક માઠો;
કહે છે જનો જગ વાણિયો છે,
ડરી નહિ તે વિધુ વાણિયો છે.

* દલપતકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૨૬૦ ગરબી ૨૮ મી.
× દલપતકાવ્ય: ભાગ ૨. પૃ. ૧૫૧ કડી ૧૧-૧૨

નીચી કરી મુછ નમ્યો હરી[1] તે,
દીધો તજી દેશ ગયો ડરી તે;
ધરે ન ક્ષત્રી તુજ નામ મંદ,[2]
વણીકને લાયક નામ "ચંદ". *

પ્રભાતનું સાગરગર્જન સુણી કહે છે કે:

"જાણે ગયું પુત્રનું રાજપાટ, ક્રોધે કરે ગર્જન એજ માટ."

અરુણોદય થયે લાલી જોઈ લાગે છે કે:

"આવે કવિસ્વારી વિશેષ ધાતી, એથી ચડી આ અતિ ધૂળ રાતી."

સૂર્યોદય સમયે સત્ય તર્ક કરે છે:

"આવ્યો કૂદી ત્યાં રવિદેવ એમ, કૂદી ઉડે કેસરી સિંહ જેમ;
જ્યાં બિંબમાં સૂરજ આવી પેઠો, તે જેમ સિંહાસન ભૂપ બેઠો"

નદીનાં ધીમાં વહતાં પાણી જોઈ અનુમાન કરે છે કે:

"તે જેમ મોટા જનને નિહાળી, લજાતી ચાલે સતી લાજવાળી".

સ્થાંજે વનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:

"ખરા ચઢાવી પગ ચાલનારા, ભલા ધર્યા છે શિર ઘાસભારા;
કેવા દીસે સંચરતા સહુ તે, જાણે ધર્યા પર્વત રામદૂતે.
દંતાળી ખાંધે ધરી એક કોઈ, કવિ કરે તર્ક વિતર્ક જોઈ
ધરારૂપી સ્ત્રી તણી કાંચકી છે, જાણે કૃષિકારકને જડી છે."

સમુદ્રકાંઠે આયાઓ મડમોનાં બુલકાં તેડી ફરે છે તે જોઈ કવિ ધારે છે કે:

"તે જેમ કહવા કણબીની નારી, વસાવવા જાય શિશુ કુમારી."

દીપક પ્રગટેલી હાંડી દેખી કહે છે કે:

"કે હિંચકે અધ્ધર કોશલનાથનારી, તેજસ્વી ગર્ભ તનમાં શિરછત્રધારી.

સૂર્યના અસ્ત પછી તારાઓનો ઉદય નિરખી કહે છે:

"ભૂપાળ મોટા તણું રાજ ભાગે, અનેક ન્હાના નૃપ જેમ જાગે."

ચંદ્રોદય જોઈ તર્ક કરે છે કે:

"પાતાળમાં શું નરવો નચાગો, તેણે જ આ થાળ ફરો ઉછાળ્યો"

આટલાં દૃષ્ટાંતો પછી હમને એમ નથી લાગતું કે કવિની દૃષ્ટિ કોઈ નવીન સૃષ્ટિમાં ઉડતી જણાય છે? વ્યાવહારિક સૂત્રો કહેનારો અને નૈતિક શિખામણો દેનારો આ કવિ ન્હોય! પણ અહીં આપી કલ્પના પ્રધાન કવિઓજ લીધી છે. એ સૌ વખતે સંસારસ્થિતિનું વર્ણન અહીં છોડી દીધું છે, તે એટલાજ માટે કે કવિની કલ્પનાશક્તિ કેટલી ઉંચી ચડી શકે છે તેની સમજ પડે. ગ્રીષ્મનું વર્ણન કેવી સરસ રીતે શરૂ કરે છે તે સાંભળો:

---

૧ ચંદ્ર. ૨ મૂર્ખ.

* કલ્પનાકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૨૩ થી ૨૧-૩૨

ક્રોધમય કાયા ધરી અરે આ આવેછે કાણ,
જેના અંગ અંગેમાંથી ઉપજતી ઝાળ છે;
ભૂત જેવો ભયંકર કિંકર છે શંકરનો,
કિંવા ભયંકરી લંકાભૂમિનો ભુપાળ છે;
પયોધિના પાણીને ઉછાળતો પગની ઠગે,
વેગે જેનાં વપુ જેનું મહા વિકરાળ છે,
સરોવર સરિતના સલિલને શોષી લે છે,
ક્રોધી મામો કંસ છે કે કિંવા ગ્રીષ્મ કાળ છે? '*

ઓછા નીરવાળી નદીઓ જોઈ કહેછે:

" ક્રોધી પતિને નિરખી, બિચારી, ધીમી પડે છે ભયભીત નારી "

ગ્રીષ્મઋતુની મુસાફરી કરતાં તૃષા લાગી અને 'આપાની પીપર' નીચે વિસામો લીધો. તેનો ગુણ સંભારી કાવ્યમાં તેને અમર કરી છેઃ

" આંબા કરતાં અતિ ભલું દીસે તારૂં ડોળ,
ગોલડી શા દીગાળનાં, આપે સાકર ગોળ
આપે સાકર ગોળ, તાપ તનનો ન મટાડે.
સુરતરૂ સ્વર્ગે વસે, ન દેખે નર કોઇ દહાડે
દાખે દલપતરામ, સરવ તરના ગુણ સ્મરતા;
તુજમાં અમૃત તત્વ, અધિક તું આંબા કરતાં. "
(આપાની પીપર વિષે.) ×
(કથાનર અથવા ફારસ.)

જેઠના તાપમાં દુનિયાને છત્રી ઓઢી ચાલતી જોઇ કવિ કલ્પના કરે છે કે:

" જરૂર છત્રી જેઠમાં, ઓઢવાનો છે ચાલ;
લાજ કઢાવી જેઠની, ખરો હશે એ ખ્યાલ. "

પછીનાં વર્ષા, શરદ, હેમન્ત અને શિશિર ૠતુઓનાં વર્ણન છોડી દઉ છું અને છેલ્લા વસન્તવર્ણને થોડું અટકું છું. આટલા વિવેચન પછી આપણે કવિનું કાવ્યવસ્તુ અનિચ્છાએ પડતું મુકશું. [અપૂર્ણ.]

દેશળજી પરમાર.

* દલપતકાવ્યઃ ભાગ ૧. પૃ. ૩૭ કડી ૩.
× દલપતકાવ્ય ભાગ ૧. પૃ. ૪૨ કડી ૭૦.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

ભારતનો ટંકાર.

(મળેલું)

વીરરસનાં કાવ્યો દુનિયાના સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. શૃંગારરસનાં કાવ્યો સમાંજ. પણ એ રસ કોણ આલેખી શકે છે? "બ્રિટનની ધ્વજની હેઠ અમે ઘૂમીશું." એ સ્વરવાળી લેખક આ વીરરસની જ્વાલા–ભવ્ય ભભુકતી જ્વાલા–"ભારતભૂમિના જયગીત" દ્વારા જગાવી શકે? ભારતના પ્રજાજનનું શૌર્ય ક્યારે ખૂણી ઉઠે? એ તો ત્યારેજ થાય જ્યારે ભારતની પ્રજા એકતાની સાંકળે સંકળાઈ એક પ્રજાત્વ ધારણ કરે. "સંપૂર્ણ બ્રીટીશ પ્રજાત્વ વાંછીએ," એ ભાવભર્યો ટોકો ભાખનાર કવિની ઉક્તિ સફળતા પામે ત્યારે જ ભારતનાં જયઘોષનાં ગીત ગવાય. ભારતનો રણટંકાર તો ત્યારે જ દિશદિશ ડોલાવી રહે. ભારતનો સૂર્ય તો ત્યારેજ અનેરો ઉગે. અને અનસ્ત તપે. "દેશભક્તિનો ડંકો" તો પ્રજાજનોના હૈયાના આભમાં રાજાપ્રજાના સંવાદની વીજળી ઝબુકે ત્યારે જ થાય. 'પતિને પડખે' રહીને નહિ, પરંતુ ભગિનીપ્રજાના સહાયક સન્મિત્ર રૂપે જ ભારતમાતા વીરતાનાં ઉદ્બોધન આપી શકે. બાકી 'ભારતનો ટંકાર' કે 'ભારતનું રણશીંગું,' કે 'ભારતનો શંખ' એ સૌ નકામા ને નિર્ફળ પ્રયત્નો છે, એ નિઃશંક છે. કારણ મી. ખબરદાર જણાવે છે તેમ.

અમ શસ્ત્ર ન અસ્ત્ર ન કો,
નવ વસ્ત્ર રહ્યાં તન કો:
અગ રક્ષણ કાજ સદા સણવો
પરશસ્ત્ર નર્યા રણકો!
ધિક એ સુખ, નિર્ભયતા, !
ધિક એ પરશાન્તિમતા!
ધિક પ્રૌઢ વયે પણ બાળ સમી
પરપાલનની મમતા!

આવી સ્થિતિમાં 'ભારતના ટંકાર'નું સ્થાન ક્યાં? એની ઉપયોગિતા શી? એની કવિતાની આવશ્યકતા શી? એ સહુ શોધવું શું વસમું પડે તેમ છે?

'ગોરી સ્વતંત્રતા' રૂપી 'રત્નહરણ' થાય અને વીરરસનાં કાવ્યો ઉજવે એ કેવું સરસ? ગુજરાતીઓ તેમ કરી શકે કે ગુજરાતે સત્કરેલા પારસીઓજ? સ્વદેશવત્સલ સહુ કોઇ તેમ કરી શકે.

આમની તો આખા પુસ્તકમાં 'હૃદયના મંત્રો'જ કવિતા, કલા, ને દેશભાવના માલુમ પડી છે.
એ દેશભક્તિ! અરેરે, કંઇ કવિયે હૃદયના ઉપાય:

કરિયે ઉદયના ઉપાય: હો, ધરિયે વિજયની ધજાય:
આવો રે, કરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !
પરવશ છે પ્રાણ આ,
સર્વ સ્મશાન આ;
કરવી ત્યાં ચેતનભર લ્હાય;
આવો રે, કંઇ કરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !
('ચેતન ભર લ્હાય' નો અર્થ શો હશે ? કવિજાણે.)
અવનિ ને આભનાં
તીર્થ જે લાભનાં,
પ્રાણે પ્રાણે જ સેવાય
આવો રે, કંઇ કરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !
સેવા ને સિદ્ધિના,
પ્રીતિની ઋદ્ધિના,
પળ પળ તે મંત્રો પઢાય
આવો રે, કંઈ કરિયે ઉદયના ઉપાય ઓ દેશીઓ !

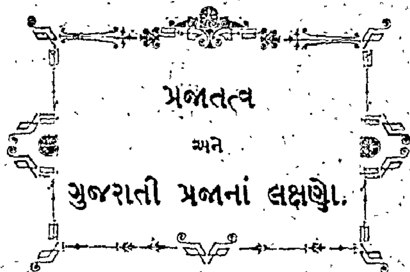
અને ૧૮૬૫ માં કવિ નર્મદે જે ભાવ ગુજરાતના સાહિત્ય-આકાશમાં જગવ્યો હતો, તે તો અદ્યપિ વણુખેડ્યો જ રહી ગયા છે ! 'ભારતનું નગારૂં" ક્યારે ગગડે વારૂ ? કેશરિયા ક્યારે કરાય વારૂ ? ત્યારે જ, રા. ખબરદાર કહે છે તેમ—

ભૈયા ! તમ તેજવન્ત તો
ઉડશે નભમાં સ્વરવીર:
ધિમિકિટ ધિમિકિટ ધિમિકિટ કરતા
વિજયી ફરશો રણધીર,
ત્યારે નમ જયગીતો ગાશું
ભારત કાજ
ઘુમવા આજ
જ્યારે હર્ષવાદળ સેરાય !
જ્યારે નભ ખોલે નવહાસ્ય મુખે
ને હળવાનળ વરાય !

ત્યારે જ. ને તે વિના નહિ: 'ભારતનો ટંકાર' ને પણ વિના તો મોળો ને નિરર્થક જ.

નોંધ:—શ્રી. અરદેશર ફરામજી ખબરદાર એક પારસી લેખક છે; એમ ધારીએ છીએ કે ગુજરાતીઓ આ વાત જાણે છે. પારસી જ્ઞાતિમાં જન્મ અને ઉછેર છતાં શ્રી. ખબરદાર શુદ્ધ ગુજરાતી અને સારી કવિતા લખી શકે છે, એ એક આનંદ પામવા જેવી વાત છે. અને ખાસ કરી ને જ્ઞાતિમાં ક્વચિત્જ દૃષ્ટિએ પડતી દેશાભિમાનની ભાવના કવિતામાં ઉતારવાનો તેમનો પ્રયત્ન સંખાય. અવલોકનકારે આ વિગતો લક્ષમાં નથી લીધી એમ જણાય છે. પરન્તુ અમારી ખાત્રી છે કે હિંમતના જેમ નમળ હૃદયના થઈ શ્રી. ખબરદાર પોતાના આવા પ્રયત્નો બંધ તો નહિજ કરે. ને ઉપગત અવલોકન અંગે અને એક રીતે એકપક્ષી પણ કહી શકાય.

—અધિ.

પ્રજાતત્વ

અને

ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.

(ગતાંગ પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી અનુસંધાન)

ગુજરાત અત્યારે આ સ્થાને હિંદુસ્તાનનાં અન્ય અંગો સાથે પોતાનું ભાગ્ય જોડી દઈ બેઠું છે. આવા પ્રકારનો ઇતિહાસ પ્રજામાં કેવાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે એ સહજ સમજી શકાય એમ છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા લગભગ છસો વર્ષથી નષ્ટ થએલી છે. રાજકીયજીવનની મંદતાનું જ પોષણ થાય એવા સંજોગોને લીધે ઔરંગઝેબની જુલમી રાજનીતિ સામે પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમાં જે વિરોધી બળનો આવિર્ભાવ થયો તે ગુજરાતમાં ન થઈ શક્યો. ડુંગરો ને પર્વતો ભરેલા પ્રદેશમાં જે ઝનુન, જે સ્વાશ્રય અને જે મહેનત કરવાની શક્તિ વિકાસ પામે છે તે ખુલ્લા, સપાટ અને અનુકૂળ કુદરતવાળા ગુજરાતમાં ઘણે ઓછે અંશે વિકાસ પામે એ સહજ છે.

પરંતુ કોઇપણ પ્રજાએ પોતાના ભવિષ્ય માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દૃઢસંકલ્પ જો કોઇ પણ પ્રયત્નની પાછળ રહેલો હોય તો માત્ર એક વ્યક્તિ પણ ધારે તે કરી શકે છે. એક સંસ્કારી પ્રજા બેઠી થઇ દૃઢ સંકલ્પનો આશ્રય લેઈ હિંદુસ્તાનને અત્યારે જેની જરૂર છે એવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં જોડાઇ જાય તો તેને ઇચ્છિત ફળ ન મળે એમ નથી. આબોહવા કે વંશપરંપરાપ્રાપ્ત સંસ્કારોની અસર દૃઢસંકલ્પ આગળ નિરર્થક નીવડી શકે છે.

પ્રથમ આપણે ખામીઓનો વિચાર કરીએ.

ગુજરાતીઓ શારીરિક બળમાં પંજાબી, મહારાષ્ટ્રી કે હિંદુસ્તાનીઓની સરખામણીમાં ઉભા રહી શકે એમ નથી. શરીર-ચાપલ્ય, રૂઆબદાર તનદુરસ્ત સુખાકૃતિ, જગતને ડરાવી કહાડતો વિશાળ સીનો, અને મરોડદાર નીચી નમતી ગરદન એ જો ગુજરાતીઓમાં હાલ જોવાની કોઇ આશા રાખતું હોય તો તેમાં તેને નિષ્ફળતાજ મળશે. હિંદુસ્તાનને તો બાજુએ રાખીએ, પરંતુ ગુજરાતમાંજ કોઇ ગુજરાતી પહેલવાન પ્રખ્યાત થએલો જાણવામાં નથી. ગુજરાતને મર્દાની રમતોનો શોખ નથી, ગુજરાતે હજી અખાડાને આવકાર આપ્યો નથી. નદી અને તળાવ કિનારે વસતા લોકોએ તરવાનું પણ ભૂલવા માંડ્યું છે. આપણી રમતો લુપ્ત થતી જાય છે, અને તેમને સ્થાને આપણે બીજી અનુકૂળ રમતો દાખલ કરી શક્યા નથી. આપણાં ધનિકો સાધનસંપન્ન હોવા છતાં તેમનો શોખ આ માર્ગે વળ્યો નથી. કોઇ નામાંકિત ઘોડેસ્વાર આપણામાંથી ગણાવી શકાય એમ નથી. માત્ર મોટરો ખાનગી પધારો અને જંગલી જુદીવાળવાની સાહસિકવૃત્તિ આપણે કેળવી

નથી. કષ્ટ અને થાક સહન કરવાની ટેવો આપણે પાડી નથી. આપણી પ્રેસીડેન્સી ક્રીકેટ મેચમાં ગુજરાતીઓના નામ ગણ્યાં ગાંઠયાંજ જોવામાં આવે છે, અને તે પણ લજ્જાળ સ્ત્રીઓની માફક મોખરે પસંદ ન કરતાં મધ્યમ સ્થાનમાં રહી સંતોષ પામે છે. હાઇસ્કુલ અને કૉલેજોમાં રમાતી રમતોમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં નહિં જેવીજ હોય છે. નસે નસે વહેતી વીજળીના પ્રભાવે જે ઉત્કૃષ્ટતા વિદ્યાર્થીઓમાં હોવી જોઇએ તે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં તો નથીજ. દક્ષિણી અને પારસી વિદ્યાર્થીઓના અપમાન કે હાસ્ય સહન કરતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની ખોટ નથી. ગુજરાતીશરીરને ચારે બાજુથી વધતું અટકાવવા કોઇ જાદુગરે પોતાની જાદુઈ લાકડી ઉંચી કરી 'બસ આટલેજ', એવો હુકમ આપી દીધો હોય તેવાં અવિકસિત કે અર્ધવિકસિત શરીર પોતાનો પ્રભાવ કદી પણ પાડી ન શકે એ સહજ છે. કરમાયલા મુખ ઉપર અશક્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ખિન્ન સંતોષ, નિર્બળતામાંથી ઉત્પન્ન થતું કાળજી ભર્યું ડહાપણ, ઉત્સાહના અભાવમાંથી પોષણ પ્રાપ્ત કરતું નાના સરખા મુખમા ન દીપતું તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરાજય પામી તાબેદારી સ્વીકારવા ઉત્સુક બનેલા મનુષ્યનું તિરસ્કાર ઉશ્કેરતું બ્હીનું હાસ્ય: ગુજરાતીનું આવું ચિત્ર જો કોઇ પરદેશી ચિતારો રજુ કરે તો આપણે તેનો વાંક કહાડી શકીએ એમ નથી.

ગુજરાતી તરીકે આ વસ્તુસ્થિતિ ઘણીજ ગ્લાનિ ઉપજાવનારી છે. જમાનાઓથી પરતંત્રતાના વાતાવરણનો ઉછેર, બાળલગ્ન જેવી સામાજીક જીવનમાં ઝેર રેડનારી રસમોનું પોષણ, અને વર્તમાન નાટક નવલકથાની અસરથી હદપાર ગએલી અતિવિલાસપ્રિયતાનો ઉદ્‌ભવ એ સઘળું ગુજરાતીશરીર અને ગુજરાતીજીવનને વહેંતીયા બનાવવા માટે બસ છે. ગુજરાતીઓએ હવે પુરેપુરા જાગ્રત થવાની જરૂર છે, અને બીજા સર્વ પ્રયત્નો બાજુએ મુકી દેવમન્દિર સરખા દેહને નવો પ્રકાશ આપવાની જરૂર છે. એ નવો પ્રકાશ આપણને અખાડાઓમાંથી અને રમતગમતનાં મેદાનોમાંથી મળશે. એ અખાડાઓને અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપતાં ગુજરાતે હવે શીખવું જોઇએ, દેહની દુર્બળતાથી શરમાતાં શીખવું જોઇએ.

ઉપરના જ સંજોગોને લેઇને ગુજરાતમાં એક બીજી મહત્વની ખામી જણાયછે. એ ખામી તે સ્વાર્થત્યાગની અશક્તિ છે. આ સ્વાર્થ ત્યાગની અશક્તિને લીધે જ આપણા દેશ સેવકોની સંખ્યામાં ગુજરાતીઓનાં નામ આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલાં જ છે; અને એ નામો પણ અમુક અપવાદો બાદ કરતાં માત્ર નામનાં જ કહેવા જેવા છે. કેટલાકને ન છૂટકે પોતાની અગ્ર સ્થિતિના અકસ્માતને લીધે આગલી ખુરસીઓ શોભાવવી પડે છે, અને કેટલાકને જે યશ ખાટયો તે ખરો એવા કીર્તિ લોભની પ્રેરણાથી દેશસેવાની ચળવળમાં જોડાવું ઠીક લાગે છે. પરંતુ આ સર્વની કૃત્રિમતા ગુજરાતને હીંદની વર્તમાન જાગ્રતિમાં કેટલો હીસ્સો લીધો છે તેની તુલના કરતાં સહજ પકડાઇ આવે છે.

એ વાત ખરી છે કે ગુજરાતની કેટલીક ઉચ્ચ કાર્યદક્ષતા દેશી રાજ્યોની ખટપટના નીવેડા કરવામાંજ રૂંધાયલી રહે છે. છતાં દાદાભાઇ અને ફીરોજશાહ એ બન્ને પારસીઓને બાજુ એ મુકીએ તો હિંદુસ્તાનનો વર્તમાન ઇતિહાસ ઘડનાર કોઈ ગુજરાતી ભાગ્યેજ જડી આવશે. વાઇસરોય કે ગવર્નરની ધારાસભાઓ કોઈ ગુજરાતીની બીષમ્ ગર્જનાથી ગાજી રહી હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતમા નરવીરત્વ

ઓફ ઇન્ડીયા સોસાયટી જેવી દેશ સેવા સમાજ કે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી સરખી સ્વાર્થ ત્યાગના સૂત્ર ઉપર સ્થાયેલી સભાઓ પૂર જોરથી અસ્તિત્વમાં આવી નથી. આ રાજકીય પ્રવૃત્તિની મંદતા ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. રાજકીય પ્રવૃત્તિ અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓની મહાન ઉપકારક છે. તે જીવનમાં અદ્ભુત રસ આણે છે, મનુષ્યનો જુસ્સો ખીલવે છે, અને તેને સ્વતંત્રતાનો ચુસ્ત ઉપાસક બનાવી સ્વાર્થત્યાગ માટે તૈયાર કરે છે. જગતની સર્વ સંસ્કારી પ્રજાઓ રાજકાજનું સૂત્ર પોતના હાથમાં આવે એવો સતત પ્રયત્ન કર્યે જાય છે; હિંદુસ્તાન પણ એજ માર્ગે અનેક અડચણો વચ્ચે ચાલ્યું જાય છે. તો હિંદુસ્તાનના એક આવશ્યક અંગ તરીકે ગુજરાતે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પાછળ રહેવું એ ઉચિત નથી: ઘણી મીલો હોવી, ઘણાં કારખાના હોવાં, વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યમો હોવા એ સઘળું સારું છે, અને ઇચ્છવા યોગ્ય છે; પરંતુ વધારે સારું અને વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય તો એજ છે કે દેશમાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા, સ્વાર્થનું બળીદાન આપનારા નિડર પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય. એવા પુરૂષો જો આપણી પાસે હશે તો આપણને મીલો વગર ચાલશે, વ્યાપાર વગર ચાલશે, અને ધન વગર પણ ચાલશે.

ગુજરાતના સદ્ભાગ્યનું એ એક ચિહ્ન છે કે તેણે પોતાની ખામીઓ અને પોતાના દોષો તરફ નજર પહોંચાડી છે, અને તેને દૂર કરાવાના સાચા પ્રયત્નો પણ થવા લાગ્યા છે. ગુજરાત એ કાંઈ બુદ્ધિ વિહીન પ્રજાઓ નો મુલ્ક નથી. માનસિક શક્તિઓની બાબતમાં તે હિંદુસ્તાનના હરકોઇ પ્રાન્તની સાથે હરીફાઇમાં ઉતરી શકે એમ છે. બુદ્ધિમાન પ્રજાને ખરે રસ્તે ચઢતાં વાર લાગતી નથી. સ્વદેશ સેવા માટે નવીન ગુજરાત એકે પગે તૈયાર થતું ભાસે છે. શારીરિક બલ-સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ અર્થે આશાજનક પ્રયત્નોની શરૂઆત થઈ ચુકી છે ગુજરાતીઓ ઉપર એક અપવાદ ઓરાડવામાં આવે છે કે તેઓ માત્ર આરંભ શૂરા છે. થોડા કે વધારે અંશમાં દુનિયાની સર્વ પ્રજાઓ આ દોષની ભાગીદાર બની શકે એમ છે, ગુજરાતનુંજ તે આવશ્યક લક્ષણ છે એમ માનવું, અથવા તે આવશ્યક લક્ષણ રહેશે જ એમ ધારવું એ ભૂલભરેલું છે. ખરો કે ખોટો મુકાબલો આરોપ સર્વદા દૂર કરવાનો પ્રાપ્ત થએલો લાગ જો ગુજરાતીઓ નહિં જવાદે તો એકાદ પેઢી generation માં તો આ ખામીઓ તદ્દન દૂર થઈ જશે, અને ગુજરાતને પોતાના દુર્બળ શરીર કે રાજકીય બીરૂતાથી શરમાવાનું લેશ પણ કારણ રહેશે નહિં.

આ બે ખામીઓ મહત્ત્વની છે; તે ઉપર અવલંબન રાખતી બીજી ઉપખામીઓનું વિસ્તૃત દિગ્દર્શન કરાવી ગુજરાતના ચિત્રની દૂષિત રેખાઓ જ આગળ લાવ્યા કરવાની જરૂર નથી. એ ચિત્રની ધારીલી રેખાઓ પણ હવે જોવી જોઇએ.

ઉપર જણાવેલી ખામીઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યાં છતાં એટલું તો કબૂલ કરવું જ જોઇએ કે ગુજરાતી પ્રજા અનેક સદ્ગુણો અને મહત્તા બતાવતાં લક્ષણો ધારણ કરતી પ્રજા છે. અનેક સૈકાઓથી તે ગુજરાતી ચાલી આવે છે, છતાં ધર્મ અને સાહિત્યને લીધે સચવાઈ રહેલું વ્યક્તિત્વ ગમે તેટલું હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વ માત્રથી આપણને આશ્ચર્યમાં નાંખી દે છે. એ વ્યક્તિત્વ સચવાઇ રહ્યું છે તેમાંજ આપણા ભવિષ્યની મોટી આશાઓ છે. વ્યક્તિત્વની સાચવણીમાં ગુજરાતનીમતાંતર ક્ષમા અને નવીન વિચારને માન આપવાની ઉદારતાએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. એક સમયે ગુજરાતમાં બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, શાક્ત, તથા વૈષ્ણવનો અનેક પંથ સંપ્રદાયો સહ બાહ્યાચાર્યો

રહી શકે છે. પરધર્મી પારસીઓને ધર્મસંકટ વખતે ગુજરાતે જ આશ્રય આપ્યો હતો. બ્રિટીશ પ્રજાના સંસર્ગથી અને અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યયનથી જે નવીન વિચારોનાં વહન હિંદુસ્તાનમાં વહેવા લાગ્યાં છે તે વહનોને ઝીલવામાં ગુજરાત સહુથી મોખરે હતું. દુર્ગારામ, નર્મદ, નવલરામ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, કરસનદાસ વગેરે નવીન સંસ્કારો આપનાર આચાર્યોને માટે ગુજરાત બેશક મગરૂર છે અને મગરૂર રહેશે. સંસારસુધારાના વિરોધીઓને કદાચ આ વાતનો સ્વીકાર કરવો એ ગ્યય ન લાગે, પરંતુ જેઓ ગુજરાતના હૃદયની ચિકિત્સા કરી રહ્યા છે, જેઓ તેના તળીયામાં વહેતાં પ્રબળ ઝરણાંની ગતિને પારખી શક્યા છે તેઓ સહજ કહી શકશે કે ગુજરાતમાં નૂતન પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ તો નથી જ નીવડી. નવીન વિચારોનો સ્વીકાર એક અથવા બીજા રૂપના ખુલ્લા વિચારમાં નહિ તો છૂપા આચારમાં પણ થયો છે, અને હવેના કાલ વખતે તે ખુલ્લા વિચાર અને ખુલ્લા આચારમાં સ્વીકાર પામશે. અલબત, સુધારાની ઓથે સમાજમાં પેસી જતી કૃત્રિમતા, સ્વછંદતા અને સંયમના અભાવને તો આપણે ગાળી કઢાવવાં જ પડશે.

ગુજરાતના વ્યાપાર કૌશલ્ય અને વ્યવહાર ઝીણવટ જાણીતાં છે, અને તે બાબતમાં ગુજરાત હાલ પણ અગ્રેસર છે એમ કહીએ તો વાંધા ભરેલું નહિ જ ગણાય. આ વારસો ગુજરાતે વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત કરેલો છે, અને તે સાચવી રાખવાની, તથા તેમાં ઉમેરો કરવાની શક્તિ ગુજરાત ધરાવે છે એમ સહુ કોઇ કબૂલ કરશે રાષ્ટ્રીય જીવનમા વ્યાપારીઓને પણ સ્થાન છે, અને ગોખલે કે ગાંધી જેવા આપણા રાષ્ટ્રીય સાધુઓ સાથે તાતા કે શીનુભાઇ સરખા ધુરંધર વ્યાપારીઓને પણ આપણે સ્વીકારવા જોઇએ. વ્યાપારીવૃત્તિ જડ બની જાય માત્ર ધન શોધનમાં જ પરોવાયલી ન રહે એ તરફ ખાસ લક્ષ્ય રાખવાની જરૂર છે. ધનને અને સ્વાર્થવૃત્તિને બહુ સુગમતાથી ભિનના બંધાઇ જાય છે. આથી વ્યાપારમાં રાષ્ટ્રીય લાગણી, બંધુભાવની લાગણી ભળવી જોઇએ, ઉચ્ચવૃત્તિઓ ને તેમાં અવકાશ મળવો જોઇએ. દાનને માટે પંકાયલું ગુજરાત કેવળ પાર્થિવ પ્રવૃત્તિ તરફ દોરાશે એવો ભય રાખવા કારણ નથી. દૂર દૂરના મુલ્કોમાં ધર્મશાળાઓ બંધાવનાર, અન્નત્રઆલયો સ્થાપનાર, તથા વાવકૂવા અને નવાંણો બંધાવી વટેમાર્ગુને અનુકૂળતા કરી આપનાર ધાર્મિક વ્યાપારીઓના જ વર્તમાન વ્યાપારીઓ વંશજો છે.

ગુજરાતીઓનાં હૃદયમાં કૂરતા, હઠીલાઇ, ખારીલાપણું અને નાગ સરખો ડંસીલો વેરભાવ એ ખીલકુલ જોવામાં આવતાં નથી. તેઓ નમ્ર, વિવેકી, ક્ષમાશીલ અને મૃદુ હૃદયના હોય છે. ગુજરાતી ગૃહસ્થ એ હાલમાં ધીમે ધીમે લુપ્ત થઇ જતો ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો એક ભવ્ય નમુનો છે. વાલ્યકથી સર્વની ચિંતાઓને વહોરી લેતો, ગમે તે દુઃખ સહન કરીને પણ વિશાળ કૌટુમ્બીક જીવનનું પોષણ કરતો, ગૃહનો યુવાનોનો ગુરૂ, બાળકોનું આનન્દસ્થાન, મહેમાનોનો વિવેકી યજમાન, અને ન્યાત જાત કે ગામના દુઃખી પ્રસંગનું આશ્રયસ્થાન આ ગુજરાતી ગૃહસ્થ કોઇ પણ સંસ્કૃતિને શોભા રૂપ થઇ પડે એમ છે. સંજોગો બદલાતાં તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો જશે, છતા તેના આવશ્યક ગુણો જળવાઇ રહી તેનું સ્થાન ખાલી નહિ પડે એવી આપણે આશા રાખીશું. વિવેક એ ગુજરાતીનું ખાસ લક્ષણ છે. જેઓ કાઠીયાવાડની ઉચ્ચ કોમોના પરિચયમા આવ્યા હશે તેમણે જોયું જ હશે કે ત્યાં વિવેક અને શિષ્ટાચારને એક સુંદર કલા તરીકે કેળવવામા આવેલાં છે. સુંદર કલાઓ (fine arts) માં કૃત્રિમતા તરફ ધસી જવાનું વલણ હોય છે, અને જૂના કે નવા સ્વરૂપમાં કૃત્રિમતા પકડાઇ આવતાં તે હાસ્યપાત્ર બને છે. એવી કૃત્રિમતા તો સર્વથા ત્યજ્ય ગણાવી જોઇએ. વળી અનેક સંજોગોને લેઇને આ

પ્રાચીન શિષ્ટાચાર બદલાતો જાય છે, તો પણ તેનાં બાહ્ય સ્વરૂપોના ફેરફાર સાથે તેના ગર્ભ ભાગમાં રહેલો વિવેક, આવશ્યક નમ્રતા, સૌજન્ય વગેરે લુપ્ત ન થઇ જાય એ ખાસ જોવા જેવું છે. આગરનાં પરિવર્તનો સાથે જાળવવા યોગ્ય વિચારો ચાલુ રહે એ સર્વની ઇચ્છાનો વિષય હોવો જોઇએ.

સાહિત્ય એ જન સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. તેમાં વ્યક્ત થતી ભાવનાઓમાં જ નહિ, પરંતુ તેની બાહ્ય આકૃતિમાં પણ સમાજની તાદૃશ્ય છબી ઉતરેલી આપણે જોઇ શકીએ એમ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકો જાણે છે કે દેશી, રાસડા અને ગરબી એ તળ ગુજરાતની જ પેદાશ છે. એ દેશી પ્રબંધની મંદ, પરંતુ પ્રલંબ અને સર્વગ્રાહી રચના, રાસડાઓમાં ઉછળતો મોજીલો મૃદુ વિલાસ, અને ગરબીઓમાં ઉભરાઇ આવતી ભાવનાની તીવ્રતા એ ગુજરાતીઓના હૃદયની પ્રતિકૃતિ હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતીઓની રસભાવના ઉંચા પ્રકારની છે. પ્રેમાનન્દ તથા દયારામ સરખા કવિઓ જે પ્રજાએ ઉત્પન્ન કર્યા તે પ્રજાની રસિકતા માટે શંકા હોઇ શકે જ નહિ. પરંતુ તેનો શોખ મધ્યમ માર્ગે જ વિચરે છે. કલાના દર્દીઓની તલ્લીનતા કે ઘેલાઇ આપણામાં બીલકુલ જોવામાં આવતાં નથી,તેમ કલાના છાછર જ્ઞાનવાળાઓ (dilettantes) નો દંભ તથા કલાની નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં જણાતી લોલુપતા તથા અશક્તિ પણ જોવામાં આવતાં નથી. સંગીતનું જ્ઞાન ગુજરાતીઓમાં પ્રચલીત હતું. દીપક રાગ ગાતાં તાનસેનના શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલી ઉષ્મા કોઇ ગુજરાતી સન્નારીએ મલ્હાર ગાઇને નિવારી હતી એમ એક લોકકથા જાણીતી છે. પરંતુ મુસલમાનોના આગમનથી એ કળાની ઉચ્ચ અને શાસ્ત્રીય બાજુ કેળવાતી બંધ થઈ ગઇ છે. કથાકારોની કથાઓ, સ્ત્રી મંડળમાં લગ્ન કે નવરાત્ર પ્રસંગે ગવાતા ગરબા, અને મન્દિરોમાંના કીર્તનો તથા ફરતા ભજનીકોનાં ભજનોની ધુન આજ માત્ર આપણી સંગીત પ્રિયતાનાં ઝાંખાં ઝાંખાં રહી ગએલાં ચિન્હો છે, અને તે પણ નવીન શિક્ષણ અને સંસ્કારોની અસર નીચે ઘસાઇ જવાની તૈયારીમાં જ છે. જે પ્રજાના જીવનમાંથી સંગીત કરમાઇ જાય છે તે પ્રજાનું લાલિત્ય અને સૌન્દર્ય પણ શુષ્ક બની જાય છે.

હિંદુસ્તાનની ચિત્રકળામાં ગુજરાતનું કયું સ્થાન છે તેનો હજી કશો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી; કદાચ તે સ્થાન ઉંચુ નહિ પણ હોય, તથાપિ આબુ ઉપરનાં વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મન્દિરો, સિદ્ધપુરની રૂદ્રમાળ, ડભોઇની હીરા ભાગોળ એ ગુજરાતી પ્રાચીન સ્થાપત્યના યશસ્વી નમુના છે. વર્તમાન સ્થાપત્ય હજી રાષ્ટ્રીય દશામાં આવ્યું જ નથી. સમગ્ર હિંદુસ્તાનભરમાં તે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનાં બેહુદા અનુકરણમાં રોકાયલું છે; આથી તે સંબંધમાં ગુજરાતને જ ખાસ દોષ દેવો ઉચિત નથી. વસ્ત્રાલંકારનો વિચાર કરતાં ગુજરાતી સન્નારીની સાડી કલાની દૃષ્ટિએ અત્યુત્તમ પરિધાન છે. તે બદલાય એવો સંભવ લાગતો નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે વર્તમાન ગુજરાત સમર્થ સંગીતવેત્તા, ચિત્રકાર કે શિલ્પી માટે દાવો કરી શકે એમ નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. સંગીત અને ચિત્ર સરખી કળાઓ એ રાષ્ટ્રીય વિકાસના અવિભાજ્ય છે. મંથન કરી નાખતી ભાવનાઓ જ્યારે ગુજરાતના હૃદયમાં પુનઃ સ્ફુરશે ત્યારે તે ભાવનાઓ આપોઆપ સંગીત અને ચિત્રકલામાં વ્યક્ત થશે. સુંદર કલાઓમાં અગ્રસ્થાને વિરાજતી કવિતા પણ ઠેઠ નિરાશા ઉપજાવતી નથી, એટલે અન્ય કલાઓ, ખીલવાના ક્રમમાં કોઇ કવિતાની પાછળ અવશ્ય આવની હોવી જ જોઇએ એવી આશા રાખીશું તો તે મિથ્યા નહિ જ ગણાય.

ગુજરાતનું બુદ્ધિચાતુર્ય બહુ સ્વીકારાયલું જણાતું નથી. પરંતુ તેનો સ્વીકાર થવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપર જણાવેલી ખામીઓને લીધે એ બુદ્ધિચાતુર્ય પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. આપણે ભુલવું ન જોઇએ કે ગુજરાતી મુત્સદ્દીઓએ રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે અને ઉથાપ્યાં છે. મુસલમાની અમલમાં પણ ગુજરાતી પ્રધાનો અને સલાહકારોનો અભાવ હતો એમ માનવા કારણ નથી. માત્ર એ બુદ્ધિચાતુર્ય એક જ કેન્દ્રમાં એક જ ભાવનામાં સંક્રાન્ત ન થવાથી તે દેશ સમસ્તને ઉપયોગી ન થઇ પડતાં માત્ર વ્યક્તિઓના કલ્યાણ અર્થે અને સ્થાનિક સીમાઓમાં જ વપરાયું છે. હાલ પણ ગુજરાતના રાજ્ય તંત્રોની આંટીઘુંટીમાં ઘડાયલો ગુજરાતી મુત્સદ્દી કોઇ પણ સભ્ય રાજ્યસભાને શોભાવે એમ છે.

ગુજરાતનાં લક્ષણો સંબંધી આ એક ઉપલક વિચાર રજુ કર્યો છે; કયાં કારણોને લઇને આ લક્ષણો બંધાયાં તેની રેખાઓનું સહ જ નિદર્શન કરાવ્યું છે. તેનાં સર્વ લક્ષણોની યાદી આપવાનો આ સમય નથી, અને તે પ્રત્યેક લક્ષણના ઉપર લંબાણ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ગુજરાત એ એક ઉચ્ચ સંસ્કારી પ્રજાનો મુલક છે. તે સર્વ રીતે આગળ પડતા નાયક છે પરંતુ તેના રાજકીય વાતાવરણે તેને જોઇએ તેટલું આગળ આવવા દીધું નથી તે સ્થિતિ દૂર થઇ શકે એમ છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી ગુજરાતના ત્રણ મહા પુરુષે ગુજરાતમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે બતાવી આપ્યું છે; અન્ય પ્રાન્તોની સરખામણીમાં ગુજરાતને નીચું લજવવું ન પડે એવું કાર્ય એ ત્રણે મહા વ્યક્તિઓએ બજાવ્યું છે; અને જે પ્રદેશ આ પ્રકારના સંજોગોમાં આવી સમર્થ વ્યક્તિઓ ઉપજાવી શકે તે પ્રયત્ન આદરે તો સર્વ દેશી નેતૃત્વ પ્રાપ્ત ન કરે તે સમજાતું નથી. આ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે કવિ નર્મદ, સ્વામી દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી. ગુજરાતના સપાટ લાગતા પ્રદેશમાં આ ઉચ્ચ શિખરોની ત્રિપુટી આપણને ઉંચે ઉંચે ચઢવા પ્રોત્સાહન આપે છે; ગુજરાતની ભુમિની મહત્તાનું તે માપ આપે છે. ગુજરાતીઓને નવીન જાગૃતિ આપનાર, તેમાં શૌર્યની ભાવના ખીલાવનાર, અને ગુજરાતીઓને મર્દોની ગણતરીમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર કવિ નર્મદ પ્રેમશૌર્યની બાંગ પુકારતો, ગરવી ગુજરાતનો ઝૂંડો લઇ આગળ ધસતો તેના કવનમાંથી નહિં પણ તેના જીવનમાંથી આપણે માટે આદર્શો મુકતો ગયો છે. ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા અને બુદ્ધિવિહીન કર્મ કાંડ સામે બંડ ઉઠાવનાર સ્વામી દયાનંદ જોકે તેમની જન્મભુમિ ગુજરાતમાં બહુ સત્કાર પામ્યા નથી. તથાપિ ગુજરાતના એ સુપુત્રે પંજાબ વગેરે સ્થળમાં ધાર્મિક જુસ્સા સાથે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને મેળવવાની જે અનુકુળતા કરી આપેલી છે તેને માટે આપણે ગુજરાતી તરીકે મગરૂર થવું જોઇએ વળી ધાર્મિક, સામાજીક અને રાજકીય એ ત્રણે જીવનમાં જે પ્રાચીન કે અર્વાચીન પાખંડ, મિથ્યા ડોળ, ભીરૂતા અને ઓપ ચઢાવેલું જુઠ્ઠાણું ઘુસી ગયાં છે તેમને દૂર કરવાને મહા વિકટ તપ આચરતા, ગુજરાતીઓ ધારે તો કેવો ભીષણ સ્વાર્થત્યાગ કરી શકે છે તેનું જ્વલંત ઉદાહરણ આપતા તપસ્વી ગાંધી હિંદુસ્તાનના ઘરેઘર ને જગાડી રહ્યા છે. ગુજરાતી જીવનનાં મોજાં આ વ્યક્તિઓની ઉંચાઇ સુધી ઉછળી શકે છે એ સિદ્ધ વાત છે.

જે ગુજરાતમાં-ક્ષત્રિય, કાયસ્થ અને નાગર સરખી સાક્ષર, રસજ્ઞ અને મુત્સદ્દી કોમો છે, ઠેઠ દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી ગુજરાતનું નામ લઇ જનાર, અને જગતનાં બજારોમાં ઉથલપાથલ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર, વહોરાઓ, વણિકો અને ભાટીયાઓ વસે છે, અને ગુજરાતની ભુમિને રસાળ અને હરીયાળી બનાવનાર પાટીદાર સરખા ઉચ્ચ કૃષિકારો ગ્રામ્ય જીવનની મહત્તા સમજાવી રહે છે તે ગુજરાત જો સહજ યત્ન આદરે તો સમગ્ર દેશની, અરે સમગ્ર જગતની પ્રગતિ સંસ્કૃતિમાં સારો ફાળો આપી શકે એમ છે.

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

—અથવા—

દાશરાજ્ઞ વિગ્રહ.

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી અનુસંધાન)

૧૫ પરૂષ્ણીનું યુદ્ધ.

પરંતુ શસ્ત્રબળથી આખા જગતને પગ નીચે દાબી રાખવાની સુદાસ જેવા અતિ વીર્યશાલી રાજાની ઇચ્છા પણ પરિપૂર્ણ થઇ શકી નથી. વૈદિક કાળના આર્યોની જેમ ઇરાન, ઇજિપ્ત, આસિરિયા,બાબીલોનીયા અને ગ્રીસાદિ દેશોની પ્રજાઓએ સમકાલીન સઘળી સભ્ય પ્રજાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. છતાં તેઓમાંની કોઇપણ પ્રજા તે પ્રયત્નમાં દીર્ઘકાળ સુધી ફાવી શકી નથી. પરતંત્રતા અને દાસત્વ તે મનુષ્યની પ્રકૃતિથી જ વિરૂદ્ધ છે. વિજીત પ્રજા ગમે તેટલી નિર્બળ સ્થિતિમાં આવી જાય છતાં પોતાનું અસ્તિત્વ પોહોંચે ત્યાં સુધી પર પ્રજાની ધુંસરીમાંથી છટકવાને સમયે સમયે પ્રયાસ કર્યા વિના રહેતી નથી. સુદાસના પિતા દિવોદાસને યદુઓ અને તુર્વશો સાથે કટ્ટી શત્રુતા થઇ હતી. તેણે યદુઓનું કાશીપુરીનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું. સુદાસે અશ્વમેધ પ્રસંગે સઘળી આર્ય અને અનાર્ય પ્રજાઓને વશીભૂત કરી હતી, છતાં તેઓનાં રાજ્યો ખાલસે કર્યાં ન હતાં, સુદાસના સમયમાં એવાં અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં, જેઓએ સુદાસની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી હતી, છતાં પૂરેપૂરાં તેને તાબે થયાં ન હતાં. તૃત્સુ નામની ભરતકુળની એક શાખા હતી; તે જાતિનું રાજ્ય યમુના અને પરૂષ્ણી [રાવી અથવા ઇરાવતી] વચ્ચે આવ્યું હતું. મેકડોનલની એવી માન્યતા છે કે સુદાસ તે તૃત્સુ જાતિનો રાજા હતો.* પરંતુ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધને અંતે તૃત્સુઓએ શત્રુની પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કર્યોથી સુદાસે તેઓનું શાસન કર્યું હતું અને ત્યાર પછી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હતા, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (ઋ. ૭-૧૮-૧૫,૧૬) તે ઉપરથી સુદાસ તૃત્સુઓનો રાજા હોવાનું બિલકુલ અનુમાન થઇ શકતું નથી; પરંતુ પ્રથમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેમ. તે ભરતોનો રાજા હતો અને તૃત્સુઓએ તેને દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં સાહાય્ય કરી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પરૂષ્ણીની પશ્ચિમે તુર્વશો, દ્રુહ્યુઓ અને અનુઓનાં રાજ્યો હોવાનું જણાય છે. ભૃગુઓનું પણ તેઓના પાડોશમાં જ રાજ્ય હતું, અને દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર મત્સ્યો રાજ્ય કરતા હતા. તે સીવાય સિન્ધુ નદીની પશ્ચિમે કેટલીક અનાર્ય જાતિઓનાં રાજ્યો આવ્યાં હતાં+ દાશરાજ્ઞ યુદ્ધમાં જે અનાર્ય જાતિઓએ ભાગ લીધો હતો, તેમાંના પક્થો એટલે જેઓમાંથી અર્વાચિન પઠાણો ઉતરી આવવાનો સંભવ છે. તેઓનું રાજ્ય અફગાનીસ્તાનમાં હતું.x સુદાસની આપખુદી સત્તા તોડવાને તે સઘળાં

---

* Vedic Index, vol II. p. 435.

+ હિ.જ. વો. ૧ પૃ. ૩૨૦. x તેજ વો. ૧ પૃ ૪૫૪.

રાજાઓએ એકસંપી કરી, માત્ર તૃત્સુઓ જ સુદાસને વફાદાર રહ્યા. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળના ૧૮ મા સૂક્તમાં દાશરાજ્ઞયુદ્ધનું વસિષ્ઠજીએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે–પ્રથમ પરૂષ્ણી નદીને તીરે જે યુદ્ધ થયું, તેમાં સુદાસની સામે અનુઓ, દ્રુહ્યુઓ, પુરૂઓ, યદુઓ, તુર્વશો, મત્સ્યો, ભૃગુઓ, કવષો, શ્રુતો અને વૃષ્ધો નામની દશ આર્યજાતિઓ અને તેઓની પકથો, ભલાનો, અલિનો, વિષાણીઓ, શિવો, વિકર્ણો અને શિમ્યુ નામની અનાર્ય જાતિઓ હતી. વિગ્રહનો આરંભ શી રીતે થયો, તે વિષે કંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, દ્રુહ્યુઓ, અનુઓ અને બીજી અનાર્ય જાતિઓના સૈનિકોએ તૃત્સુઓ અને ભરતોના મુલકોમાં પ્રવેશ કરીને ગાયોનું હરણ કરવા માંડયું. (ઋ ૭-૧૮-૭) વર્તમાનકાળમાં જેમ વિગ્રહનો આરંભ વિગ્રહ ઘોષણાથી (Declaration of War)થી થાય છે, તેમ પ્રાચીનકાળમાં શત્રુતાની શરૂઆત ગોહરણથી કરવામાં આવતી હતી. ભરતો અને તૃત્સુઓની પ્રજાઓને તેઓ પીડવા લાગ્યા અને જેઓ સામા થયા તે લોકોને મારી નાંખવા માંડયા. એ રીતે ચારે તરફથી તે બન્ને રાજ્યો શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયાં; આવા બારીક સમયમાં સુદાસને વસિષ્ઠના સામર્થ્યનું સ્મરણ થયું અને તેણે વિશ્વામિત્રને પુરોહિતપણામાંથી મુક્ત કરી વસિષ્ઠની તે જગ્યાએ સ્થાપના કરી. (ઋ. ૭-૩૩-૬) વસિષ્ઠની સલાહ મુજબ તેણે એક મહાન વિગ્રહને માટે તૈયારી કરવા માંડી. તૃત્સુઓ પણ મોટી સંખ્યામાં તેની સેના સાથે જોડાયા. પરૂષ્ણી અથવા રાવિ નદી હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી વર્તમાનચંબા ગામ પાસે થઈને મુલતાન પાસે સિન્ધુનદીને મળે છે. સંભવતઃ લાહોરથી મુલતાન સુધી પરૂષ્ણી અને ચિનાબનદી વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર મિત્રરાજ્યોના સૈન્યો ગોઠવાયાં હશે. લાહોર સુધી પરૂષ્ણીનો પ્રવાહ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેતો હશે. અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ ફંટાઈને છેવટ સિંધુને મળતો હશે. આથી ઉપરના ભાગમાં એટલે લાહોર નજદીક તુર્વશોની સેના ગોઠવાઈ હતી અને ત્યાર પછી મત્સ્યો, ભૃગુઓ, દ્રુહ્યુઓ અને અનુઓની સેનાઓએ આખો મુખ્ય ભાગ વ્યાપ્યો હોય, એમ જણાય છે. છેક આગળના ભાગમાં વૈકર્ણ જાતિનું લશ્કર રાખવામાં આવ્યું હતું. એ સઘળી સંયુક્ત સેનાઓનું સેનાધિપતિપણું ભૃગુવંશના ચયમાનના પુત્ર કવિને આપવામાં આવ્યું હતું. બીજી તરફ સુદાસનું લશ્કર પરૂષ્ણીના પૂર્વ કીનારા ઉપર તૃત્સુઓના રાજ્યની સરહદ ઉપર આવીને ગોઠવાઈ ગયું. તે લશ્કર જે પ્રદેશ ઉપર ગોઠવાયું હતું, તે પ્રદેશની ભૂમિ સપાટ અને નીચાણમાં હતી. તુર્વશોની સેના જ્યાં ગોઠવાણી હતી, તે ભાગ ઉંચાણમાં હતો અને પરૂષ્ણી નદીનો પ્રવાહ સુદાસની છાવણીની જમણી બાજુ ઉપર આવ્યો હતો. હાલના યુરોપના મહાભારતના યુદ્ધમાં જર્મન લશ્કર જ્યારે બેલ્જીયમમાંથી ફ્રાંસ તરફ જતું હતું, ત્યારે બેલ્જીયમના રાજાએ સમુદ્રનો બંધ તોડી નાંખી જર્મન લશ્કરના મોટા ભાગને સમુદ્રના જળમાં ડુબાડી દીધો હતો, તેમ તુર્વશાદિ રાજાઓએ સુદાસના લશ્કરની જમણી બાજુએ આવેલ નદીના કાંઠાને તોડી નાંખ્યો અને જળપ્રવાહ તેની છાવણી તરફ ધસી આવ્યો. આ પ્રસંગે વસિષ્ઠે મરૂતદેવની સ્તુતિ કરી, તેથી આકાશમાં મોટું પવનનું તોફાન ઉઠયું. "ભરવાડ વિનાની ગાયો ચારાથી ભરેલી ભૂમિ તરફ જેમ ધસી જાય, તેમ પોતાની માતાની આજ્ઞાથી મરૂતો મારતે ઘોડે સુદાસને સહાય્ય કરવા ધસી આવ્યા અને અનાર્ય શત્રુઓએ જે જળ પ્રવાહમાં સુદાસના લશ્કરને ડુબાડી દેવાની યોજના કરી હતી, તે જળપ્રવાહને ઉલટી દિશામાં વહેવરાવ્યો." (ઋ. ૭-૧૮-૧૦ તથા ૧૧). તે બાજુએ મત્સ્યો ભૃગુઓ અને દ્રુહ્યુઓનાં લશ્કરો ગોઠવાયાં હતાં,

ઓની ઉપર સઘળું જળ ફરી વળ્યું અને ઘણા યોદ્ધાઓ તે જળપ્રવાહમાં ડૂબી મુઆ. છતાં જેઓ બચી શક્યા, તેઓ તુર્વશની છાવણીમાં પોહોચી ગયા. (ઋ. ૭-૧૮-૮). આણી તરફ સુદાસ રાજાની સેનામાં મોટો ભાગ ઘોડેસ્વારોનો હતો, તેઓ તુરત ત્યાંથી હઠી ગયા અને જળપ્રવાહનો માર્ગ બદલાયો કે તુરત આખું સૈન્ય લઈને સુદાસ રાજા નદી ઉતરીને તુર્વશનું લશ્કર જ્યાં ગોઠવાયું હતું, ત્યાં જઈ પોહોંચ્યો. શત્રુઓ પણ તેઓને વધાવી લેવાને તૈયારે જ હતા. આ પ્રસંગે ઘોર સંહાર યુદ્ધ થયું. શત્રુઓએ ધસી આવેલા સૈન્ય ઉપર શસ્ત્રનો અવિરત મારો ચલાવવા માંડ્યો, અને ભરતો તથા તૃત્સુઓની સેનાઓના સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓને આ કારણથી પાછું હઠવું પડ્યું; પરંતુ વસિષ્ઠના મંત્ર બળથી તેઓમાં નવીન બળ અને ઉત્સાહ જાગૃત થયો. સિંહ જેમ ઘેટાંના ટોળા ઉપર તુટી પડે છે, તેમ સુદાસ રાજાએ પોતાનો અશ્વ આગળ કર્યો અને મોખરે ઉભેલા વૈકર્ણ જાતિના એકવીશ સરદારોને ક્ષણવારમાં કાપી નાંખ્યા. માનલો ફેરવાઈ ગયેલો જાણીને મિત્ર રાજ્યોનો સેનાપતિ કવિ પોતે સુદાસને અટકાવવા આગળ ધસ્યો; બન્ને વીરો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ મચ્યો, પરંતુ છેવટે સુદાસે તેને યમસદનમાં મોકલી દીધો. (ઋ. ૭-૧૮-૮). સુદાસનું લશ્કર આ બનાવથી વધારે ઉત્તેજિત થયું અને પ્રાયઃ આ.હારે શત્રુના દળમાં પેશીને દ્રુહ્યુ, કવષ, દ્રુહ્યુ અને અનુઓ ની સેનાઓને ઘેરી [illegible] પડી [illegible] અને બીજી બાજુએ સુદાસનું લશ્કર ફરી વળ્યું. તેઓના સૈનિકો આ બનાવથી ગભરાઈ ગયા અને શત્રુઓના પ્રહારમાંથી બચવાને પ્રયત્ન કરતાં નદીમાં ડુબી ગયા. (ઋ. ૭ ૧૮-૧૨). જેઓ નદીના પ્રવાહથી બચ્યા, તેઓ પોતપોતાના દેશો તરફ નાશવા લાગ્યા. પરંતુ સુદાસે તેઓની પીઠ પકડી, અને પ્રથમ દ્રુહ્યુઓના અને અનુઓના મુલકોમાં જઈને તેઓના કેટલા કિલ્લાઓ હતા, તે સઘળા તોડી નાંખ્યા અને સાત શેહેરોનો નાશ કરી નાંખ્યો. (ઋ. ૭-૧૮-૧૩) તૃત્સુઓએ મોટું પરાક્રમ કરીને બાકીની રહેલી સેનાનો અંત આણ્યો. પરંતુ એટલેથી જ તૃપ્ત ન થતાં તેઓએ નિઃશસ્ત્ર પ્રજાજનોની સંપત્તિ લૂટી લીધી, અને જેઓ સામે થયા, તેઓને મારી નાંખ્યા. પ્રાચીન કાળમાં, અશસ્ત્ર, શરણાગત અને અયોધક ઉપર શસ્ત્ર ઉગામી શકાય નહિ, એવો યુદ્ધશાસ્ત્રનો સામાન્ય નિયમ હતો. આનતાયી એટલે શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવા આવે, તેની સાથે જ લડાઈ કરવામાં આવતી હતી. વિજય મેળવ્યા પછી વિજીત પ્રજાને લૂટી શકાતી ન હતી, પરંતુ તેને અભય આપવામાં આવતું હતું. જીતાયેલા મુલક કદિ પણ ખાલસે કરવામાં આવતો નહિ, અને યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં શત્રુ રાજાનો નમજ તેના સીધા વારસનો ઉચ્છેદ થાય જતો, તો તેવે પ્રસંગે વિજીત પ્રજાને આત્મનિર્ણયનો હક આપવામાં આવતો હતો. આજની વીશમી સદીના સુધરેલા જમાનામાં યુદ્ધમાં થયેલી હાનિના બદલાને બહાને વિજીત પ્રજાને અસહ્ય કરના બોજા નીચે કચરી નાંખી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ગુલામગિરિની સ્થિતિમાં મુકવામાં આવે છે, તેવો એક પણ દૃષ્ટાંત પ્રાચીન આર્યોના ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ છતાં તૃત્સુઓના વિશૃંખલ સિપાઈઓએ વિજીત પ્રજા ઉપર જુલમ કર્યો અને તેઓની સંપત્તિ લૂટી લઈ ભાગી જવાની તૈયારીમાં છે, એમ સુદાસના જાણવામાં આવ્યું કે તુરત તેણે તેઓને અટકાવ્યા અને જુલમ કરનારને યોગ્ય શાસન કરી લૂંટી લીધેલું ધન તેઓ પાસેથી પાછું લઈ લીધું. (ઋ. ૭-૧૮-૧૫,૧૬) આ યુદ્ધમાં માત્ર દ્રુહ્યુઓ અને અનુઓનાં જ છોતેર ૧૨૦૬૬ માણસો માર્યાં ગયાં હતાં. (૭-૧૮-૧૪) તે ઉપરથી બન્ને પક્ષોમાં કેટલો ભયંકર સંહાર થયો હશે, તેમ અનુમાન થાય છે.

૧૬ યમનાનું યુદ્ધ.

સુદાસ રાજાને એ પ્રમાણે આ મહાન વિગ્રહમાં અપૂર્વ વિજય મળ્યો. વસિષ્ઠ ઋષિએ એ વિજયનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—" હે ઇન્દ્ર અને વરૂણ દેવો ! જેઓએ તમને કદિ પણ યજ્ઞ યાગાદિથી પ્રસન્ન કર્યા નથી, તેવા દશ રાજાઓ એક બાજુએ એકઠા થયા, છતાં તમારી કૃપાને લીધે સુદાસ રાજાને તેઓ પહોંચી શક્યા નહિ. સુદાસના ઋત્વિજોએ નમોન ગમહારાએ જે આહુતિઓ અર્પણ કરી, તે સઘળી સફળ થઇ, તેથી તે ઋત્વિજો દેવ સમાન મનાવા લાગ્યા. દશ રાજાઓથી સુદાસ જ્યારે ચારે તરફ ઘેરાઇ ગયો, ત્યારે જટા ધારણ કરનાર વસિષ્ઠોએ તૃત્સુઓને યજ્ઞ કરાવ્યા, અને હે દેવો ! તેઓની પ્રાર્થના સાંભળીને તમે સુદાસને અપૂર્વ બળ આપ્યું." (ઋ ૭–૮૩–૭, ૮). આ મહાન વિગ્રહ ચાલતો હતો, ત્યારે ભરતોનો અને તૃત્સુઓનો પ્રદેશ અરક્ષિત છે, એમ જાણી યમુના નદીની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા અનાર્ય રાજાઓ એકઠા થયા અને એકસંપી કરી, ભરતોના અને તૃત્સુઓના પ્રદેશો ઉજ્જડ કરવા લાગ્યા. દિવોદાસે યદુરાજા બ્રહ્મશ્રેણી અને તેના એકસો પુત્રોને મારીને કાશી રાજ્ય જીતી લીધું હતું. પરંતુ તેના એક પુત્ર દુર્દમનની સરદારી નીચે યદુઓ એકઠા થયા અને સુદાસની ગેરહાજરીમાં તેના સરદારને હરાવીને કાશીપુરીનું રાજ્ય પાછું જીતી લીધું. (હરિવંશ, ૧–૨૯). પંજાબની સરહદ ઉપર જે શંબરોનો, દિવોદાસે જડમૂળથી ઉચ્છેદ કરી નાંખ્યો હતો, તેઓએ પણ આ સંધિનો લાભ લઇને આર્યરાજા મન્યમાનના પુત્ર દેવકની ઉશ્કેરણીથી માથું ઉંચક્યું. સુદાસે મહાન્ વિગ્રહમાંથી પરવારીને તેઓની પણ ખબર લીધી અને ફરીથી તેઓ ઉભા ન થઇ શકે, તેવી સ્થિતિમાં તેઓને મૂકી દીધા. (ઋ. ૭–૧૮–૨૦). તે સઘળી ગડબડમાં યદુઓએ પડોશમાં આવેલા અજો, શિગ્રુઓ અને યક્ષોને ઉશ્કેર્યા. જીતાયેલા મુલકની જોઇતી વ્યવસ્થા કરીને, સુદાસ રાજા પોતાની સેના લઇને એકત્ર થયેલા બળવાન્ શત્રુઓ સામે દોડી ગયો. બન્ને શત્રુઓનો યમુનાને તીરે ભેટો થયો. ભેદ નામનો ભેદ જાતિનો સરદાર આ સંયુક્ત સેનાનો સેનાપતિ હતો. આરંભમાં આ ભેદ સરદારે અપૂર્વ પરાક્રમ દર્શાવ્યું: દશ રાજાઓ અને તેઓના અનાર્ય મિત્રોનો મદ ઉતારનાર તૃત્સુઓ અને ભરતોનો મદ તેણે પીગળાવી નાંખ્યો. વસિષ્ઠ ઋષિએ આ યુદ્ધનું વર્ણન બહુ ઓજસ્વી વાણીમાં કર્યું છે. તેઓએ કહ્યું છે કે:—

"હે ઇન્દ્ર અને વરૂણ દેવો ! તમારો અનુગ્રહ સંપાદન કરીને ભરતો પરશુઓ ધારણ કરીને પૂર્વ દિશામાં ગાયોને પાછી વાળવા ગયા છે; તેઓનો માર્ગ તમે નિષ્કંટક કરો ! અને તેઓના આર્ય તથા અનાર્ય શત્રુઓનું નિકંદન કાઢી નાંખી, સુદાસ રાજાનું અનિબંધે રક્ષણ કરો !" ઋ. ૭ ૮૩–૧)

"જે રણસંગ્રામમાં વિજયપતાકા ફરફરાવતા શૂરવીર યોદ્ધાઓ એકઠા થાય છે, જે રણસંગ્રામમાં પૃથ્વી ઉપર સ્વેચ્છાએ સ્વર્ગનું દર્શન ભય પમાડે છે, તેવા ભીષણ સંગ્રામમાં હે દેવો ! તમે અમારી પાસે આવીને ઉભા રહો !" (ઋ. ૭–૮૩–૨).

"દૃષ્ટિમર્યાદા સુધી ચારે દિશાએ વિકરાળ કાળની દંષ્ટ્રામાં સપડાઇ જાય છે, યોદ્ધાઓનો પ્રઘોષ આકાશ પર્યંત છવાઇ જાય છે, તેવે અણીને પ્રસંગે હે ઇન્દ્ર અને વરૂણ દેવો ! તમે અમારી દીનવાણીનું શ્રવણ કરો અને અમારી સન્મુખ આવીને ઉભા રહો !" (ઋ. ૭–૮૩–૩).

" હે ઇન્દ્ર ને વરૂણ દેવો ! શત્રુઓનાં કઠોર શસ્ત્રોએ અમને આકુળ વ્યાકુળ કરી નાંખ્યા છે ! કદાચ અમારા શત્રુઓ (મદ્રુઓ)એ તમને પુષ્કળ હુતદ્રવ્યથી તૃપ્ત કર્યા હશે ! પરંતુ અમારા યજમાને (સુદાસે) પણ તમને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું છે; અને તેથી હે દેવો ! આ યુદ્ધમાં તમે સુદાસ રાજાનું રક્ષણ કરો !" (ઋ. ૭-૮૩-૪).

છેવટે ઇન્દ્ર અને વરૂણ દેવોએ વસિષ્ઠની સ્તુતિ સાંભળી. તેઓએ સુદાસના બાહુમાં એવું બળ મૂક્યું કે, તેના શસ્ત્રપ્રહારથી ભેદનો નાશ થયો, શત્રુઓની સેના કપાઇ ગઈ અને એ રીતે સુદાસને આ બીજી વિપત્તિમાંથી તેના પુરોહિત વસિષ્ઠજીએ બચાવ્યો.

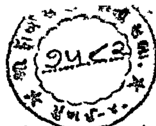
આ યુદ્ધનો અંત આવ્યા પછી સુદાસનું કોઈ શત્રુ રહ્યું નહિ. તૃત્સોએ તેની તરફ છેવટ સુધી સાંગોપાંગ વફાદારી રાખી હતી. તેના બદલામાં તેઓને સુદાસે વિજીત અનાર્યોના મુલકમાંથી અમુક ભાગ ઇનામમાં આપ્યો. (ઋ. ૭-૩૩-૪) યમુનાને તીરે તત્સુઓએ અને સરસ્વતીને તીરે ભરતોએ વિજ્યોત્સવ ઉજવ્યો સુદાસ રાજાએ મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને દેવોને અસંખ્ય આહૂતિઓથી અને બ્રાહ્મણોને અસંખ્ય દાન દક્ષિણાથી પરિતૃપ્ત કર્યા એ રીતે આ મહાન્ વિગ્રહનો અંત વસિષ્ઠજીની દૈવી શક્તિથી પોતાના યજમાનના પરમોત્કર્ષમાં આવ્યો.

૧૭ ઉપસંહાર

વૈદિક સાહિત્યમાંથી કે પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી ત્યાર પછીનો સુદાસનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૩૩ મા સુક્તના દૃષ્ટા તરીકે તે ફરી દેખાવ દે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે ઘણું લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે, અને વિજીત પ્રજાઓ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખ્યાથી આ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ થયા પછી આખા દેશમાં સુખશાંતિનું સામ્રાજ્ય પથરાઇ ગયું હશે. તેમ ન હોત તો ઋષિ જેટલી શક્તિ સંપાદન કરવામાં જેટલી ધર્મપરાયણવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ હોવી જોઇએ, તેટલી તેને મળી શકી ન હોત. સરયુ નદીને તીરે સૂર્યવંશી રાજા ત્રસદસ્યુ જેને સુદાસે શરદ રાજાની સામે સાહાય્ય કરી હતી, તેણે આ મહાન્ વિગ્રહમાં ભાગ લીધો હોય, એમ જણાતું નથી. સરહદ ઉપરના અનાર્યોથી પોતાના રાજ્યને નિષ્કંટક કર્યા પછી તેનું સઘળું જીવન ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વ્યતીત થયાનું જણાય છે. તેણે અનેક અશ્વમેધો કર્યા હતા, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.* તે ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા પરાક્રમમાં પણ ઓછો ન હતો. સુદાસની પેઠે તેણે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં યોગાભ્યાસ કર્યો હતો અને મંત્ર દૃષ્ટાનું સામર્થ્ય સંપાદન કર્યું હતું. ઋગ્વેદના ૪થા મંડળના ૪૨ મા સૂક્તનો ઋષિ પુરૂકુત્સનો પુત્ર ત્રસદસ્યુ છે, એમ કહેવાય છે. સુદાસના મૃત્યુ પછી તેનો બાપ પ્રતર્દન પણ સુદાસ જેવો જ વીર્યશાળી થઈ ગયો છે. યદુઓ પાસેથી કાશીપુરીનું રાજ્ય તેણે ફરી જીતી લીધું અને કાશીમાં જ રાજધાની કરી. પરંતુ આ રાજાનો યશ વૈદિક ઋષિઓએ ગાયો નથી. તેથી તેણે સુદાસ અને ત્રસદસ્યુ જેટલી ધાર્મિક ઉન્નતિ નહિ પ્રાપ્ત કરી હોય, એમ અનુમાન થાય છે.

એ પ્રમાણે પંજાબની ભૂમિએ છેક વૈદિક કાળથી અદ્યાવધિ પર્યન્ત અનેક રંગો જોયા છે. અનેક રાજાઓ તે ભૂમિનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવાને આ જીવન લડી મૂઆ છે, અનેક જાતિઓએ સમયે સમયે આક્રમણો કર્યાં છે, અનેક વીરોએ દેશને માટે, ધર્મને માટે, અરે ! પોતાના

* પંચવિંશ બ્રાહ્મણ ૨૫-૧૬, કાઠક સંહિતા ૨૨-૩ તથા તૈત્તિરીય સંહિતા. ૫-૬-૫-૩

અસ્તિત્વ માટે પ્રાણાહુતિઓ આપી છે, ગગનમંડળને બાથ ભીડવાની ઇચ્છા રાખનારા અનેક ઘાતકી રાજાઓએ નિર્દોષ અને નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રીપુરૂષોનાં ગળાં રેંસી નાંખ્યાં છે, છતાં પંજાબની ભુમિ હજારો વર્ષોથી તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહી છે. ત્યાંની વીર પ્રજાએ જ્યાં સુધી દૈવી શક્તિનો જ આશ્રય રાખ્યો હતો, ત્યાં સુધી આસુરી શક્તિથી સ્વલ્પ સમય સુધી સંપીડિત થયા છતાં પરિણામે અસુરોનો નાશ કરવાને તે પ્રજા સમર્થ થતી હતી. આજે પંજાબની પ્રજામાં બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ કે વિશ્વામિત્ર જેવા પોતાની આત્મશક્તિ (Sole Force) થી અખિલ બ્રહ્માંડ ને ઉથલાવી નાંખે તેવા ઋષિવરો નથી, આજે દિવોદાસ કે સુદાસ જેવા આખી પૃથ્વીને અંકુશમાં રાખી શકે તેવા રાજાઓ નથી, છતાં પંજાબની વીર પ્રજાએ વીરતાનો કે દૈવી શક્તિનો સમૂળ ત્યાગ કર્યો નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૯ના એપ્રિલ માસમાં સત્યને માટે પડેલી હડતાળને પ્રસંગે પંજાબના સરદાર શયજાન સાહેબે મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મશક્તિના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં, તેના પ્રત્યુત્તરમાં જલીયાંનવાલા બાગની કતલને અનુમોદન આપનાર પંજાબની ડાકેમ ઓડવાયરે કહ્યું હતું કે મહાત્મા ગાંધીની આત્મશક્તિથી પણ એક વધારે બળવાન શસ્ત્રની શક્તિ છે. અલબત, જેમ પંજાબના પૂર્વકાળના ઇતિહાસમાં બન્યું છે, તેમ તે વધારે બળવાન આસુરી શક્તિએ, જે પંજાબની પ્રજાએ યુરોપના મહાન વિગ્રહના આરંભમાં યેપ્રેમના યુદ્ધમાં પોતાના અનેક પ્રાણોનું બલિદાન આપી આખા યુરપને જર્મનીની વિકરાલ દંષ્ટ્રામાં કચડાઇ જતાં બચાવ્યું હતું, તે પ્રજાનાં નિર્દોષ બાળકોનો સંહાર કરી નાંખ્યો છે, છતાં પ્રાચીન ઇતિહાસ છાતી ઠોકીને કહે છે કે—અંતે સત્યનો જય થશે, આસુરી શક્તિ અને તેના ઉપાસકોની ચિર કાળ સુધી સ્થિતિ ટકી શકશે નહિ. આત્મશક્તિની ઉદ્‌ભાવક, આત્મશક્તિને જ સર્વસ્વ માનનાર અને આત્મશક્તિને માટે અસહ્ય સંકટો સહન કરનાર, દેવો અને ઋષિઓની જન્મભૂમિ, પંજાબ જ્યાં સુધી આત્મશક્તિને વળગી રહેશે, ત્યાં સુધી જડશક્તિથી થોડો સમય દબાઇ જશે છતાં, પરિણામે જડ-શક્તિ તેનો પરાભવ કરી શકશે નહિ.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખના ભાષણ વિષે કેટલાક વિચારો.

રા. બા. કાંટાવાળાનાં ભાષણથી ગુજરાતી વાંચક વર્ગ માટે નવા પ્રદેશો નજરે પડતા નથી. એથી સદિનાં નવપ્રયાણમાં ગુજરાતી સાહિત્ય આગળ વધતું નથી. બીજા સાહિત્યોમાં જ્યારે પડતી નવોદયની છોળો આ ભાષણમાં ઝીલાઈ નથી એ ખરૂં છે. પરંતુ જે જે વિષય રા. બા. કાંટાવાળાએ છેડ્યા છે તેમાં વિદ્વત્તા ઠામ ઠામ નજરે પડે છે, એટલુંજ નહિ, પણ અનુભવનો સંભાર તથા વયની શાંતિ પણ તેમાં તરી આવે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના વાંચકને કોઈક વખત ઓક્સફર્ડના (જુના) પ્રોફેસર મોર્લીનાં ભાષણો સ્મરે છે. રા. બા. કાંટાવાળાનાં ભાષણમાં ધ્યાન ખેંચતી મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે નવા અને જુના બેઉ પક્ષો ને રાજી રાખવાનો એમનો પ્રયાસ છે. સાચા સાહિત્યકાર તરીકે આ રીત યોગ્ય છે કે કેમ તે વિષય અહીં અસ્થાને છે. ભાષણમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉતારા છે. હાલની સદીના વાંચકો ને તે અપ્રિય થશે. પરંતુ સાહિત્યના અભ્યાસીને તે ઉપયોગી થશે, એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ઘણા માસ પહેલાં આ ભાષણ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ રજુ થયું છે તેથી વાંચકને એ વિષયો પરિચિત હશે ધારી ઉતારા સિવાયના ભાષણ કર્તાના એક બે વિચારો અવલોકીશું.

ભાષા:—

આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં ભાષણકર્તા કહે છે કે "ભાષાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ થયેલી હોવી જોઈએ." આગળ એક સ્થળે તેઓ કહે છે કે "ભાષાને ઉપજાવનાર સમાજ છે." આ બેઉ વિચારોને સાંકળના સાહજીક સંબંધ એ બેસે છે કે "મનુષ્યની ઉત્પત્તી સાથે જ સમાજની ઉત્પત્તી થઇ. અને તેની સાથે જ ભાષા ઘડાઇ" પરંતુ આ એક વિવાદભર્યો પ્રશ્ન છે. અને એ વિષે કેન્ટ, સ્પેન્સર, હોબ્સ અને બ્રંસ્લી જેવા તત્વજ્ઞાનીઓ પણ એક મત નથી.

ફારસી અને અરબી:—

આ પ્રસંગે ભાષણ કર્તા કહે છે કે "પુર્વે જમની વખતે કોઈ 'બસ' બોલે તો 'શું તું મુસલમાન છે'? કહી તેને વડીલો ધમકાવતા પણ હાલમાં જમતાં ને વાતચીત કરતાં ફારસી અરબી તો શું પણ અંગ્રેજી શબ્દો ઘણીક વાર વપરાય છે, છતાં બોલનારને કોઇ અટકાવતું નથી." 'ફારસી, અરબી તો શું પણ અંગ્રેજી' આ શબ્દોથી એ ભાવ ઉઠે છે કે ભાષણ કર્તાને અંગ્રેજી શબ્દો જેટલા અપ્રિય અને અરૂચિકર છે તેટલા ફારસી કે અરબી નથી. અંગ્રેજી કરતાં ફારસી અરબી શબ્દો ઉપર ભાષણ કર્તાને વધુ પક્ષપાત હોય એમ જણાય છે. આનાં કારણ જણાવ્યાં નથી. સાચા સાહિત્યસેવકને આવો પક્ષપાત શોભતો નથી. અને વિશેષમાં મને લાગે છે કે આવા સંજોગોમાં આવાં વાક્યો રજુ થવાથી પ્રજામાં ખોટા વિચારો ઉપસ્થિત થાય છે. જે બીના ખરેખર શોચનીય છે.

પરભાષાના શબ્દોના વપરાશના વિષયમાં ભાષણ કર્તાનું દેશાભિમાન ઝળકી ઉઠે છે; પરંતુ પરભાષા જોડે ઘટતી ને યોગ્ય લેવડદેવડથી આપણી ભાષાનો વિકાસ વધે છે, એ વિગત રા. આ. કાંટાવાળા જેવા સાહિત્યના અભ્યાસીને વિસારે પડે છે એ આશ્ચર્ય પમાડે છે.

"There are two ways of enriching the vocabulary of a language: one by incorporating new material from another tongue; the other by adapting & combining elements of the native vocabulary on the model of the foreign name."

(Historical study of the Mother Tongue by
–Prof. H. C. Wylde.)

નવસેં વર્ષથી વધારે જુની આપણી ભાષામાં કેટલાક સાદા વિચારો દર્શાવવાને પણ શબ્દો નથી. આપણી ભાષાની એટલી દરિદ્રતા છે તેનું કારણ આપણું મિથ્યા સ્વાભિમાન જ હોવું જોઇએ. અંગ્રેજી ભાષામાં એવું નહોતું, અને તેથી જ ભાષણ કર્તા જણાવે છે તેમ જોન્સનના વખતમાં જે ભાષાનો શબ્દભંડોળ આશરે પચ્ચીસ હજાર શબ્દોનો હતો, તેની જ આજ એટલા માત્ર દોઢસો વર્ષમાં આશરે પાંચ લાખ પર ગણત્રી થાય છે. મ્હને તો લાગે છે કે ગુજરાતી ભાષામાં ઓછી નહિ, પણ વધુ લેવડદેવડ થવી જરૂરી છે. જો કે તે યોગ્ય અને ઘટતી હોવી જોઇએ. સ્વભાષા વિસારે મુકી પરભાષા લેવી એવો લેખકનો મત નથી.

પોર્ચુગીઝ શબ્દોઃ—

આ વિષય ચર્ચતા ભાષણ કર્તા કહે છે કે 'કસ્ટાપ' શબ્દ મૂળ પોર્ચુગીઝ 'કસ્ટાંપ' પરથી પ્રચલીત થયો, નહી કે અંગ્રેજી 'સ્ટેંપ' પરથી. આ સિવાય ભાષણ કર્તાએ બીજા સાત શબ્દો રજુ કર્યા છે. અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે 'ઇસ્પિતાલ,' 'ટેબલ' 'ટમેટા,' વિ. શબ્દો પણ પોર્ચુગીઝ ભાષા પરથી જ ચાલુ થયા ?

ને ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાનો આપણી ભાષામા પગસંચાર થયો તે પ્હેલા આપણી ભાષામાં 'કસ્ટાંપ' 'ઇસ્કોલ' 'બીસ્કુટ,' વિ. શબ્દો હયાત હોય તો જ આપણાથી કહી શકાય કે તે શબ્દો પોર્ચુગીઝ ભાષાને લીધે ગુજરાતીમા પ્રવેશ પામ્યાં.

'ઇસ્કુલ' વિ. દૃષ્ટાંતોને લીધે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે અંગ્રેજી ભાષાનાં કર્કશ લાગતા શબ્દોને આપણી સ્હેલાણી અને સુખનરસી પ્રજાએ પોતાને ઓછો શ્રમ પડે તેમ બદલી નાંખ્યા હોવા જોઇએ. દાખલા તરીકે 'ટુવાલ' શબ્દ જેટલી સ્હેલાઇથી મ્હોંથી સરી પડે છે તેટલી સ્હેલથી 'Towel' શબ્દ મ્હોંથી નીકળી શકતો નથી, બીજા દૃષ્ટાંતો 'પાટલુન,'–'Pantaloon' વિ. વિષે પણ એમજ કહી શકાય. આ સામાન્ય માન્યતાને જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દશાસ્ત્રિ ક્યુરીયસ તથા એમના અનુયાયીઓ જેવા કે સંસ્કૃત પંડિત વ્હિટની ઇત્યાદિથી અનુમોદન મળે છે. તેઓ કહે છે કે "Men are ever Striving after increased ease of utterance."

આ સામાન્ય માન્યતા અસત્ય છે એમ ઠરાવવા આવશ્યક સબળ પૂરાવા ભાષણ કર્તાએ રજુ કર્યા નથી.

સંકર સમાસો ને ભ્રષ્ટ શબ્દો:—

ભાષણ કર્તા કહે છે કે "એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, તે એ કે આપણાં લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય ભાષાના શબ્દોમાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સારૂ સાક્ષરો પાસે જતા નથી."

નવાં વાસણો ઉપર શુદ્ધ નામ પડાવવા લોકો કંસારાને ત્યાં જાય છે. બાળકોનાં નામનિર્માણને માટે લોકો જોશીઓ કને જાય છે.—"આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય ભાષાના શબ્દોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સાક્ષરો પાસે જતા નથી"—એ સત્ય છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે બીજા દેશોના લોકો એમ કરે છે? ભાષા અજાણે ઘડાય છે ("The life of language–its making is unconscious"—Prof. Bradley) સાક્ષરો પાસે લોકોએ શુદ્ધ નામો કેમ પડાવવા તે વિષે સુચનો કર્યાં હોત તો ઠીક પડત!

ઈટલીના પ્રખ્યાત દેશભક્ત અને કવિ મેઝિનિના સાહિત્યવિચારો ટાંકતાં ભાષણ કર્તા દરેક વાંચકને ઉપયોગી થાય એવું સાહિત્ય સ્વીકારે છે. એ અભિપ્રાય એક દૃષ્ટિએ જોતાં સ્તુત્ય છે; પરંતુ હાલ માટે એટલું જ કહી શકાય કે પ્રજાજન ભોળો ન થઈ જાય, ને એનામાં નવજીવન અને ચેતન આવે એવા સાહિત્યની વધુ જરૂર છે. સાહિત્ય ઉપયોગી છે કે નહિ, એવી દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ન્યાળી શકાય જ નહિ. સાહિત્ય કોઈ કારખાનામાં બનતી વસ્તુ નથી કે પ્રજાની વ્યાપારી જરૂરીઆતો પૂરી પાડશે કે નહિ?—એ પ્રશ્ન પુછી શકાય. સાહિત્યકારને કવિનાં સ્થાન એટલાં ઉન્નતિ ને ગૌરવભર્યાં હોવાં જોઈએ કે પ્રજા હેમની પ્રસાદી ઝીલવા પ્રયત્ને. એક પ્રસંગે કોઈ ગ્રામ્યવાસીઓએ મહર્ષિ ટાગોરને વિનંતી કરી કે હમારા ગામમાં કૂવો નથી; હમને નાણાં આપો. રવીન્દ્ર બાબુએ ઉત્તર આપ્યો કે હમો સૌ મળી કૂવો ખોદો, તે પછી ચણતર હું કરાવીશ. લેખક અને વાંચક વચ્ચે આવો જ કાંઈક સંબંધ હોવો જોઈએ. આ જ ન્યાયે સાદાઈના સમર્થ હિમાયતી અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે પણ કહ્યું હતું કે "Le. me find an audience fit, though few;" આ જ ન્યાયે આપણામાં જ્ઞાનના અધિકારી ને અનાધિકારીના પ્રશ્નો ઉઠતા. અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ બ્રાઉનીંગે પણ એવો જ ન્યાય સ્વીકાર્યો હતો; અને તે આધારે જ મીસીસ બ્રાઉનીંગ લખે છે કે—" The poet writes what he writes, the world may accept it or not."

મી. બીમ્સનો મત ટાંકતાં ભાષણ કર્તા ગામડાની ભાષા સ્વીકારે છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થે એક પ્રસંગે માત્ર ભાષા માટે જ નહિ, પરંતુ વસ્તુ સંકલના ઇત્યાદિ વિષયો માટે પણ આ જ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો. એ સિદ્ધાંતના રદીઆ કોલરિજ અને બીજા ટીકાકારોએ બહાર કર્યા છે. જે ઉકેલવા એક સુચનરૂપ છે; અને આશા છે કે વિષય વિષે ઘણીક ઉપયોગી વસ્તુઓ મળી આવશે. ભાષણ કર્તાને ગ્રામ્યજન માટે જે સદ્‌ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે, તે એક રીતે તો પ્રશંસનીય છે જ. એમનું ભાષણ વાંચતાં વાંચક ઇચ્છે છે કે ભાષણ કર્તાએ પોતે પણ એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો ઠીક; પરંતુ કમનસીબે એમનાં ભાષણમાં યે એવું નથી! અને ફારસી ઇત્યાદિ પરભાષાના શબ્દોનો બહિષ્કાર કરવા સલાહ આપનારથી પણ "સમાપ્ત કરૂં છું" અથવા "પુરૂં કરૂં છું" એવા સાદાને સીધા શબ્દોની જગાએ "ખતમ કરૂં છું" ઇત્યાદિ શબ્દો વપરાઈ જાય છે!

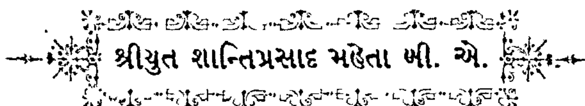
પ્રમુખના સૂચનોમાં કેટલાક અગત્યના વિષયો જેવા કે Creative Criticism-ને ઝાઝું સ્થાન આપ્યું નથી.

ઉપર જણાવેલ વિષયો ઉપરાંત રા. રા. કાંટાવાળાનાં ભાષણમાં ઝાઝું જોવામાં આવતું નથી આશા રાખવામાં આવે છે કે પ્રાથમિક વિકાસ માટે ઠીક પડે એવાં એમનાં સૂચનો ગુજરાતી પ્રજા સત્વર હાથ ધરશે.

ઉમેદરામ મંછારામ્ વ્યાસ.

નોંધ:—

સાહિત્ય પરિષદના પ્રસંગને ઘણોક સમય થઈ ગયો છે; છતાં પણ લેખકે ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે તેથી આ લેખને અમો સ્થાન આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે અન્યોન્ય પ્રશંસાની પુરાણી રૂઢીઓ છોડી દઈ આપણા વિદ્વાનો બીજાં સાહિત્યનાં અસ્તિત્વ ભોગવતાં અવલોકનના આવાં બીજાં અંગોપાંગો ગુજરાતીમાં કેળવવા તરફ લક્ષ આપશે; અને ત્યારે જ ટીકાકારનું ગૌરવ અને તે પદ્ધતિની મહત્તા અને જોખમ જે અમ્હારા કેટલાક મિત્રોને હાલ અજાણ્યુ છે તે તેમને જાણ થશે, અને ત્યારે જ ગુજરાતી સાહિત્યને કલંકરૂપ કેટલુંક "ટીકા-સાહિત્ય" ગમે તેમ લખાય છે અને પ્રગટ થાય છે તે બંધ થશે. **અધિ.**

શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

(એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર)

લખનાર 'વિનોદકાન્ત.'

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૦૯થી અનુસંધાન.)

મ્હારા મિત્રનું નામ અને તેમના જીવનપ્રસંગો આ પ્રમાણે કથમાં નાકર મળે તેવાં હતાં. આ ઘટના કેવળ એક અકસ્માત્ હશે એમ કેટલાક વખત સુધી તો મ્હેં માન્યું, પણ એ માન્યતા ઝાઝા દહાડા ટકી નહિ. મ્હારૂં મન મ્હને કહેવા લાગ્યું કે એ બાબતમાં કોઈ ગૂઢ અને અકળ ભેદ રહેલો છે.

એક દિવસ હું એ જ વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં શાંતિપ્રસાદ આવ્યા તેમને જોતા જ હું બોલી ઉઠ્યો: "હે શાન્તિપ્રસાદ ! આનું કારણ શું ?"

મ્હારી તરફ શાન્ત દૃષ્ટિ નાખતાં તેમણે મ્હામો સવાલ કર્યો: 'શાનું ?"

"આ તમારાં નામ ને કામ હરરોજ મળતાં જ આવે છે તેનું. હું તો રોજ દુનિયામાં જોઉં છું કે નામથી ગુણ ઉંધા હોય; પણ તમારામાં તો સુધા છે. આ મ્હારો જ દાખલો લ્યો: મ્હારૂં નામ વિનોદકાન્ત છે પણ હું તો કેમ જાણે આગ ગામની ઠીકર મ્હને જ પડી હોય તેમ ધુંધવાયલે મ્હોંએ ફરૂં છું. મ્હારાં ફોઈએ તો ખરેખર ભૂલ કરી લાગે છે—'વિષાદકાન્ત' નામ પાડતાં મ્હારૂં 'વિનોદકાન્ત' નામ પાડી દીધું એમ મ્હને ખબર લાગે છે."

"એવી ભૂલ થઈ હોય એ બનવા જોગ છે." તેમણે કહ્યું; "ખાસ કરીને એટલા માટે કે તમારા ફોઈને આગાહીના નહિ હોય." "શું નહિ હોય ?"

આરાધના, માતાજીની આરાધના."

"માતાજીની આરાધના? એ શું? નામ પાડવા સાથે એને શો સંબન્ધ?"

"'શો સંબન્ધ' કેમ?" લાક્ષણિક શાન્તિ સ્હેજ ખોતાં તેમણે કહ્યું; પણ તરત જ સ્વસ્થ થયા: "એ સંબન્ધ તો ગહન છે, દૈવી છે;" અને પછી જરા અટકીને ઉમેર્યું: "ને તમારા જેવા સમજે કે નહિ એ પણ શંકા પડતી વાત છે."

મ્હારો પાનટી જડવાદ તેમનાં આધ્યાત્મિક સત્યોને નહિ સમજી શકે એ જાણીને હું શરમાયો. મનમાં ચીડાયો પણ ખરો. પણ તેમની પાસે તે ક્રોધનો ઉભરો ખાલી કરાય તેમ નહોતું કારણ કે, એ તો શાન્તિથી મ્હારૂં સાંભળી રહે ને મ્હને બમણી રીસ ચ્હડે. તેથી મ્હેં પણ એ વખતે તો તેમનું ચારિત્ર્ય આદર્શ તરીકે લઇને પરમ શાન્તિ સાચવી રાખી, અને થોડી વારે તેમને સમજાવી પટાવીને (અને આ કામ બહુ સહેલું હતું) એ ઊંડો ભેદ તેમની પાસેથી કઢાવ્યો.

તે ભેદ રહસ્યમય હતો તેમ રસિક પણ હતો. વાતચિત પરથી મ્હને જણાયું કે શાન્તિપ્રસાદનાં એક કોઈ ધનકોર બા કરીને હતાં. તેમને બચપણથી જ માતાજી પર બહુ આસ્થા. મ્હારા મિત્ર કહેતા કે તે આસ્થાની વાત પરથી રિપ વાન વિંકલની વાર્તા કાંઇક યાદ આવે તેવું છે: તે મહાપુરૂષ વરસોનાં વરસો સુધી ડુંગરા પર સુઇ રહ્યો હતો. તે પ્રમાણે બીજા ત્રીજા દેવો પણ કળજુગનાં ૫૩૫૦૦૦ વરસ દરમિયાન કોઈ આઘેઆઘેના ડુંગરાઓ પર પહોડી ગયા છે. ફક્ત શક્તિ દેવી જ જાગતાં જ્યોત રહ્યાં છે. આ કારણથી, ઉંઘતા દેવોને પૂજવાને બદલે ધનકોર ફોઇ નિત્યચેતનવન્તા માતાજીને જ પૂજતાં. અને તે ભક્તિ પણ ઓછી કે અધુરી નહિ. અનન્ય હતી. ત્હેનાં થોડાંક દૃષ્ટાંત સાંભળવા જેવાં છે:

સવારમાં માતાજીનું નામ લેતાં લેતાં જ ઉઠવું જોઇએ, નહિ તો આખો દહાડો ઉચાટમાં જાય. ન્હાયા વિના ચ્હા પીવાય નહિ. અને તે ચ્હા પણ માતાજીને નૈવેદ્ય તરીકે ધર્યા પ્હેલાં મ્હોંએ અડકાય નહિ; (મ્હેં વિચાર્યું કે માતાજી પણ પશ્ચિમદેશી રિવાજોનાં હિમાયતી લાગે છે, નહિ તો તેમને વળી ચ્હા શી ને કોફી શી? વિશેષમાં પૂજન કરતાં બરાબર સવા ત્રણ કલાક થવા જોઇએ (આમ કરવાથી રસોઇનું મોડું થાય અને ધનકોરના પતિપુત્રોને નિશાળ–ઓફિસનું મોડું થઇ જાય તો ચિન્તા નહિ; માતાજીના કામમાં ચૂક ન પડવી જોઇએ એ પ્હેલું. ભણવા કમાવાનું તો છે જ ને? એથી કાંઇ આત્માનો ઉદ્ધાર થવો?) ત્યાર પછી, માતાજી પાસે રોજ ઘીના દીવા થાય તેમાં એક દિવસનું સવા શેર ઘી તો જોઇએ જ, અને તે પણ ઉત્તમ જાતનું; (આ વાંચીને કોઇ ઉદ્ધત જુવાનીઆએ ટીકા ન કરવી કે "અરરર! આટલું બધું ઘી ફોકટનું શીદ બાળી દ્યો છો? દેશમાં કરોડો માણસો ભૂખે મરી જાય છે તેને એ પૈસામાંથી ખવાડતાં હો તો કેટલા આશીર્વાદ લાગે?" નહિ. બીલકુલ નહિ. ભોગ એના મરે તો,–કાળ આવ્યો ને મરી ગયાં; એમાં આપણે શું કરીએ? જેટલાં વધુ મરશે તેટલું સોંઘું ને વધુ તર થશે માનું ખપ્પર. ને ગરજ હોવાથી પણ આ રીતે તેમની સેવા જ થાય છે ને, એમાં ખોટું શું?)

ધનકોર ફોઇની આવી નિષ્ઠા અને મહા ગંભીર ઉપાસનાથી પરિણામે માતાજીએ તેમની પર પ્રસન્ન થઇ, કોઇની પણ પાસે નહિ હોય તેવી એક અતિ ઉપયોગી શક્તિ તેમને વરદાનમાં આપી હતી. તે શક્તિ તે રાશ્યનુસાર નામ પાડવાની–બાળકનો જન્મ થતા ન્હેંતો જ

શાન્તિપ્રસાદનાં માતુશ્રી પ્રેમકુંવર સગર્ભા હોય ત્યારે ત્યારે ધનકોર ફોઇને એક રાતના સ્વપ્નું આવતું અને માતાજીનો કોમળતા ભર્યો મધુર કંઠ સુણતાં: "ધનકોર! બત્રીજો આવશે ત્યારે. હિમ્મતલાલ નામ પાડજે તેનું—નામ પ્રમાણે ગુણ થશે." શ્રીયુતના મ્હોટાભાઇનો જન્મ થવાનો હતો ત્યારની આ વાત. તે જન્મ થયા પહેલાં જ મનોહર બાએ પોતાનાં ભોજાઇને કહ્યું હતું. "પ્રેમકોર! ત્હારે દીકરો આવવાનો આ વખત. હિમ્મત નામ ગણજો. ને માતાજીની વાણી કદી યે અફળ ગઇ નથી—જાય નહિ. નામ પરમાણે દીકરાનાં કામ થવાનાં. અને સપૂત હિમ્મતલાલે પોતાનું નામ સાર્થ કર્યું હતું, મ્હોટા થયા પછી એ વાઇસરોયની કાઉન્સિલમાં દાખલ થયા ત્યારે અડગ હિમ્મતથી, અત્યંત હઠીના ગણાતા અધિકારીઓને પણ રોકડે રોકડું પરખાવી દેતા. વળી એમ પણ કહેવાતું કે તેઓ બોલવા ઊભા થતા ત્યારે સરકારી પક્ષના સભાસદોના હૃદયધબકાર એક સેકંડના એકસોમની ઝડપે ચાલતા. એક વખત તો હિમ્મતલાલના નિડર અને પ્રભાવશાળી વક્તૃત્વના અસહ્ય પ્રહારોને લીધે એક બ્યુરોક્રેટ ત્યાં ને ત્યાં જ બેશુદ્ધ થઈ ગયો હતો. પ્રજાની આવી અપ્રતિમ સેવા બજાવવા માટે લોક પક્ષના સભ્યોએ કાંસાના કાસ્કેટમાં તેમને માનપત્ર આપેલું. એ અપૂર્વ ઘટના હિન્દના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અમર થશે.

બાકી હિમ્મતલાલના જન્મ પછી થોડે વર્ષે જ્યારે ફરીને એમ લાગવા માંડ્યું કે એ કુટુંબમાં વધારો થવાનો પાકો સંભવ છે, તેવામાં ધનકોર ફોઇને વળી પાછું સ્વપ્ન લાધ્યું હતું; તે જ પરિચિત ને પ્રતાપી સ્વર ફરીને સંભળાયો હતો: 'ધનકોર! બત્રીજી આવશે ત્યારે આ વખતે. સુલોચના નામ પાડજે તેનું—નામ પ્રમાણે ગુણ થશે." કુમારી સુલોચના પધાર્યાં, અને આઠ દસ વર્ષનાં ન થયાં ત્યાં તો તેમના લોચને ઝાંખ વળવા માંડી અને પચીસ રૂપીઆ ખરચીને ચસ્માં લેવાં પડ્યાં. ત્યાર પછી થોડે દહાડે ધનકોર બાની ચબરાક ભાણેજી સુરેશકાન્તિ માસી પાસે પ્હોંચી અને કહ્યું:

"કેમ ધનમાશી! તમે તો કહેતાં'તાંને કે મ્હારાં પાડેલાં નામ ખોટાં પડે જ નહિ? જુઓ, સુલોચનાને તો ચસ્માંએ લેવાં પડ્યાં; તે વગર જરા ય દેખાતું નથી.—હવે ક્યાં ગયાં તમારાં માતાજી?"

"ચૂપ, ચીબાવળી!" માસીએ જવાબ દીધો, "એવું કહેવાય કે માતાજીને?" પછી જરા ઢીલાં પડીને તેમણે આસપાસ સંભાળભરી નજર નાંખી; કોઈ એટલામાં ન્હોતું એ વાતની ખાતરી કરી, ને ધીરે સાદે બાળક કાન્તિને સ્હમજણ પાડી: "જો કાન્તિ! કોઇને કહીશ માં હોં! પણ મ્હારી જ ભૂલ થઇ'તી આ વખતે. આ રફી મોંઘવારીને લીધે મ્હેં ઘી જરા હલકું મંગાવેલું, ને માતાજીને ધરવાની સિગ્નલ ચહાનો ડબો યે લાલ મંગાવેલો, પીળો નહિ, સમજી કે? આપણા જ આવા આવા વાંક હોય ત્યાં માતાજી નારાજ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ? એ તો આપણને ધડો મળે એ સારૂ તેમણે જરા આ વખત આમ કર્યું, સમજી ને?" પછી કાન્તિને બે પેંડા અને ખારેકી આપીને કહ્યું, "કાન્તિ, લે આ; વાત કોઇને કહીશ માં હોં કે!"

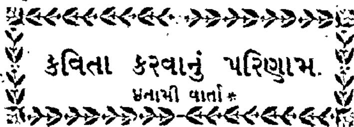
"ના માશી, નહિ કહું," કહેતી સુરેશકાન્તિએ મિઠ્ઠી લાંચ લઇને દોડી ગઇ.

એ પછી થોડે મહિને જ્યારે જણાયું કે સુલોચનાકુમારીને એકાદ વધારે ભાઈ કે બ્હેન આવવનું છે એટલે ધનકોર ફોઇએ માતાજીના કામમાં બહુ જ સાવચેતી અને ગોઠવણ રાખવા માંડી કેટલાક ખાસ નિયમો પણ યથાશક્તિ અવશ્ય મનિષ્ઠ ધારણ કર્યું—ગોતીને કહ્યા મ્હોં પર

જાણે 'સીલ' મારી રાખતાં અને સઘળું કામ મુંગાં બ્હેરાંની ભાષા દ્વારા ચલવતાં. અપવિત્રતા તો હવે સ્હેજ પણ તેમનાથી સહેવાતી નહિ: જરા ગુંકવું પડે, કે છીંક આવે, કે બગાસું આવે તો તુરત ન્હાઈ નાંખતાં. વધુમાં, 'રદી મોંઘવારી'ની લેશ માત્ર દરકાર રાખ્યા વિના, "માતાજી રાજી રહેશે" એમ અડગ શ્રદ્ધાથી માનીને, સોંઘામાં સોંઘું ઘી અને ઉંચામાં ઉંચી ચહા પણ માતાજી માટે મંગાવ્યાં.

અસિધારા વ્રત સમી આ તપશ્ચર્યાની અસર માજી પર થયા વિના ન રહી. એક તેજોમય સ્વપ્નમાં દર્શન દઈને તેમણે ધનકોર બા સાથે સલાહ ને સંદેશ દીધો "પ્રસન્ન થઇ છું, ધનકોર! હું પ્રસન્ન થઈ છું. ત્હારે બત્રીજો આવવાનો છે. 'શાન્તિપ્રસાદ' એવું સુન્દર નામ પાડજે હેતું. નામ પ્રમાણે જરૂર ગુણ થશે.

અને હરક કણને આરસીની શી જરૂર? શ્રીયુતમાં નામાનુસાર ગુણ હતા એ વાર્તાની સાક્ષી આ તેમનું અદ્ભુત ચરિત્ર પૂરી રહ્યું છે, ને હજી પૂરશે. હોઇ તો ઇરિઓ, ગઇ છતી આંખ્યાં હોય તેમ ફુલીને ફાળકા થવા લાગ્યાં. શાન્તિપ્રસાદ તેમના માનીતા થઈ પડયા. પણ મારી આ વેળા ખરાં પડવાથી સુરેશકાન્તિને એવડી ખોટ ગઇ: પેંડાને પાવલી ન મળ્યાં અને ધનગૌરીને મ્હીકાવવાની મઝા પણ ન મળી. —ચાલુ—

કવિતા કરવાનું પરિણામ.

ઇનામી વાર્તા *

(૧)

મારો મિત્ર વિનોદ, કવિ હતો. એને છેક નાનપણથી જ કવિતા કરવાનો શોખ હતો; અને અત્યારે તો એની એક સારા અને પ્રસાદિક કવિ તરીકે પણ ચાર લોકમાં ગણના થતી હતી.

એક દિવસ વિનોદ જ્યારે ત્યાં આવેલો ત્યારે એની ભાભીએ કહ્યું કે વિનોદભાઇ! તમને કોઈપણ વિષય ઉપર કવિતા કરવા આપી હોય તો બનાવી શકો ખરા કે? વિનોદે જવાબ દીધો કે કવિતા કંઇ બનાવેલી નથી થતી. એ તો લાગણીનો આવેશ આવે તો એની મેળે જ થઇ જાય. ત્યારે એની ભાભીએ પુછ્યું "લાગણીનો આવેશ ક્યારે આવે?" વિનોદે જવાબ વાળ્યો કે કોઇપણ કુદરતનું સુન્દર ચિત્ર નજરે પડે, કાંઇ ગુસ્સે થવાનું, કાંઇ રડવાનું, કાંઇ હસવાનું કારણ મળે, કોઇ સુન્દર સ્ત્રીની મૂર્તિ જોવામાં આવે તો કવિતા સારી લખી શકાય.

તરત જ વિનોદની ભાભીએ ઉઠી કબાટમાંથી એક પોટલી કાઢી માંહેથી એક સુન્દર નાની સરખી છબી કાઢી વિનોદના હાથમાં મૂકી અને કહ્યું "જુઓ, વિનોદભાઇ, આ છબી કેવી સુન્દર

---

* ઇનામી વાર્તાના દશ રૂપીઆના ઇનામને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખવું પડયું છે. તેમાંનું પહેલું ઇનામ રૂા. ૬) નું સુરેન્દ્ર બાલચંદ્ર પાઠકજીને "કવિતા કરવાનું પરિણામ" નામની વાર્તા માટે અને બીજું રૂા. ૪) નું ઇનામ "મનુ ત્રિવેદી" ને એનું હતને એ જ કહ્યું હતું" નામની વાર્તા માટે આપવાનું ઠર્યું છે. ઇનામી વાર્તાઓ વિષે વધુ આવતા અંકમાં.

—અધિપતિ.

છે ! એ બિચારી પરણ્યા પછી બીજે જ વર્ષે વિધવા થઇ હતી. તમારા ભાઇની આંખમાં એની વાત કરતાં આંસુ આવી જાય છે. અને સૌએ ઘરમાંથી કાઢી મૂકેલી–તમને આ ચહેરા શું નિર્દોષ નથી લાગતા ? તમને આ વૃત્તાંત શું કવિતા કરવા જેવું નથી લાગતું ? "

(૨)

ઉપરોક્ત કોમલ વચનો સાંભળી વિનોદનું હૃદય પીગળી ગયું. એના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઉઠયા, અને એકાદ સુન્દર કાવ્યની પંક્તિ એની મેળે જ સ્વતઃ નિકળી અને થોડા વખતમાં રૂઢિને ધિક્કારનાર એક સુન્દર કાવ્ય મારા મિત્રે બનાવી કાઢ્યું. તે સુન્દર પ્રતિમા, નિર્દોષ મુખમુદ્રા, ભવ્ય લલાટ ઉપર સાન્દર્ય અને નિર્દોષતાનો પ્રતાપ, વિધિની ક્રૂરતા અને વિધિ કરતાં પણ ક્રૂર એવાં એનાં સગાં, જન સમાજમાં રૂઢિબંધન તોડી નાંખી સુધારો કરવાની જરૂર, બાળ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન દાખલ કરવાના રિવાજની ભલામણ–એ સો, કાવ્યમાં બહુ જ સારી રીતે આલેખાયું હતું.

ત્યાર પછી થોડીવાર રહી મ્હારો મિત્ર પોતાને ત્યાં ગયો. પણ કવિતા કર્યા પછી એના મનપર કાંઈ ભારે અસર રહી ગઇ હોય એમ અમને લાગ્યું હતું. એના ગયા પછી એની ભાભીને તુરત જ સાંભર્યું કે પેલી છબી એની પાસે રહી ગઇ હતી. મેં કહ્યું "કાંઇ નહિ,' ફરી આવશે ત્યારે માગી લઇશ. ".

(૩)

થોડા દિવસે વિનોદ પાછો મારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે કાંઇ એનામાં અજબ ફેરફાર થઇ ગયો હતો. જાણે કે કાંઇ મોટા મંદવાડમાંથી ઊઠ્યો હોય એમ એનું શરીર ફીક્કું પડી ગયું હતું, એની આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ હતી, એ તદન સૂકાઈ ગયો હતો. અમને એનું કાંઇ કારણ સમજાયું નહિ. અને મ્હારા તો ધ્યાનમાં પણ વાત નહોતી પણ વિનોદની ભાભીએ પેલી છબી પાછી માગી કે તુરત જ વિનોદનું વદન દીન થઇ ગયું. એણે કહ્યું. "ના, ના, ભાભી, એ છબી હું તમને પાછી આપવાનો નથી, એ તો મારૂં જીવન થઇ પડી છે. અને આજે હું એટલા જ માટે આવ્યો છું–તપાસ કરવા કે એ કોની છે. દુનિયામાં આવાં દુઃખી માણસોની વ્હારે ધાવું જ જોઇએ."

વિનોદની ભાભીથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એણે પૂછ્યું " ત્યારે શું વિનોદભાઈ! તમે એની સાથે પુનર્લગ્ન કરશો ?'

વિનોદ ગંભીર થઇ ગયો. આવા સીધા સવાલનો શું જવાબ આપવો ? મને પણ હસવું માયું નહિ. તરત જ વિનોદે શરૂઆત કરી " એમાં હસવા જેવું કંઇજ નથી. કદાચ હું એની સાથે પુનર્લગ્ન કરૂં પણ ખરો. હજુ હું ક્યાં પરણ્યો છું ?" એણે મારા તરફ ફરી કહ્યું " વીરેન્દ્ર ! જરૂર મને કહે એ કોણ છે ? તું મને એને ત્યાં લઇ જશે ? હું એને બધી વાત કહીશ અને રૂચિ પ્રમાણે કરીશ. હું ચીમાવલી દુનિયાની જરા પણ દરકાર કરતો નથી."

હું તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. મેં કહ્યું " ભોળું ભાઇ ! તું ? હજુ તો એને ઓળખતો નથી. આટલો બધો આકળો કેમ થઇ ગયો છે ?"

મારૂં તો એણે સાંભળ્યું જ નહિ. એણે તો એણે અનુભવેલાં સ્વર્ગ અને નર્કની વાતો કરવા માંડી. પરમાર્થિક કવિતાનું બંડલ કાઢી એણે મારા તરફ ફેંક્યું; અને વિનોદની ભાભી તો

આડું જોઇ મનમાં ને મનમાં કાંઈ હસ્યા જ કરતી હતી. તેણે ધીરે રહી મને આંખથી ઇસારો કર્યો અને હું ચુપ રહ્યો.

તેણે કહ્યું "કાંઇ નહિ, વિનોદભાઇ! એ તમને એ જેની છબી છે તેની પાસે લઇ જશે. તમે તેને મળજો અને તમારૂં બધું દિલ ત્યાં ખાલી કરજો. અત્યારે તો આ લાવ્યો ચાહ લાવ્યો છે તે પી લ્યો. જરા ધીરા પડો. લાગણીનું કામ જ એવું છે. ચાલો કોઇની જીંદગી સુધરતી હોય તો ઘણું જ સારૂં. દુનિયામાં તમારા જેવા પરોપકારી માણસો બહુ જ થોડા હોય છે."

વિનોદે જવાબ દીધો, "પણ ના, ભાભી, એમાં પરોપકાર છે જ નહિ. એતો માત્ર હું મારી ફરજ બજાવવા જ તૈયાર થયો છું. વીરેન્દ્રભાઈ! કાલે જ આપણે જઈશું. હું આ જ વખતે તમારે ત્યાં આવીશ."

હું જવાબ દઉં તે પહેલાં વિનોદની ભાભીએ જવાબ દઈ દીધો કે "હા હા, આવજો. કાલે જરૂર એ તમારી સાથે આવશે ધર્મના કામમાં ઢીલ કેવી? તમે પણ શું! જજો કાલે એની જોડે."

ચાહ પી એટલીવારમાં વિનોદ ઘેર ગયો ત્યાં સુધી એણે બસ પોતાના પ્રેમ અને પ્રેમપાત્રની જ વાતો કર્યા કીધી. અને હમે પણ એની લાગણી દુઃખાય નહિ માટે જેમતેમ કરી હસવું દબાવી સાંભળ્યા કીધી.

(૪)

બીજે જ દીવસે વિનોદ પાછો ઘેર આવ્યો તેણે કહ્યું "ચાલો કપડાં પહેરી લો."

તુરત જ મેં કપડાં પહેરી લીધાં. એટલામાં વિનોદની ભાભી આવી. તેણે કહ્યું ' લ્યો વિનોદભાઈ તમને લઈ તો જાય છે. પણ એક સરત કરવાની છે કે તમે ત્યાં જે વાત કરો તે બધી એમના દેખતાં કરવી અને ઘેર આવ્યા પછી ત્યાં શું વાત કરી આવ્યા, ત્યાં શું શું લાગણીઓ અનુભવી, તેની એક સુન્દર સંવાદરૂપ કવિતા લખી તમારે મને આપવી."

વિનોદે સરત કબુલ કરી અને હું એને લઈ ઘરની બહાર નીકળ્યો. એ એના વિચારમાં જ મગ્ન હતો. મારી સાથે કંઇ પણ વાત એણે કરી નહિ હું પણ મુંગો મુંગોજ એની આગળ ચાલતો હતો.

આખરે હમે એક ભવ્ય મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. બહાર સિપાઈ બેઠો હતો તે અમારા આવ્યાની ખબર આપવા અંદર ગયો. હમે પણ અંદર બોલ્યા વગર પેઠા તુરત જ મારો નાનો સાળો દોડતો દોડતો બહાર આવ્યો અને કહ્યું "આવો વીરેન્દ્રભાઇ! આવો, અંદર આવો; બા અંદર છે."

હું અંદર ગયો. મારાં સાસુ અંદર હતાં. તેમણે મને જોઈ કહ્યું "આવો, આવો, કંઇ ઘણે દહાડે! એ તો મુંબાઈ ગયા છે. કંઇ કામ હતું?"

મેં કહ્યું "નારે, કંઈ ખાસ કામ નહોતું. એ તો મારા મિત્ર વિનોદભાઇને જરાક મેડી બાગ જોવું હતું, તેથી એને તેડીને આવ્યો છું" મેં કહ્યું ને કાંઇ વિનોદે સાંભળ્યું હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. એનો માત્ર પોતાનો પ્રેમ અને પોતાના પ્રેમપાત્રનો જ વિચાર કરતો હતો.

મારાં સાસુએ કહ્યું "ત્યારે મારાં સાસુજીને બોલાવું?" મેં ડોકું ધુણાવ્યું. મારાં સાસુએ અમને હીંચકા ઉપર બેસવાનું કહ્યું અને અંદર જઈને પોતાનાં સાસુને મારા આવ્યાની ખબર કહી. થોડીવારમાં તે પવિત્રતાનાં પ્રતાપવાળી, વૃદ્ધ છતાં પણ રસભરી ખુબસુરતીના ચિહ્નોવાળી, સાઠ વરસની વૃદ્ધા બહાર આવી એણે મારી તબીયતના સમાચાર પૂછ્યા. મેં કહ્યું "ઠીક છે."

ત્યાર પછી મેં પાછું ફરી વિનોદને કહ્યું "ભાઈ તારે શું કહેવાનું હતું? આ એઓ આવ્યાં" વિનોદની વિચારમાળાનો મણકો પડી ગયો, એ કાંઈ સમજ્યો હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. મેં કહ્યું "ભાઈ તારે શું કહેવાનું હતું? જે કહેવું હોય તે કહે."

એણે જરા પણ સમજ્યા વગર જવાબ દીધો "ના, ના, મારે કાંઈ કહેવાનું નથી." મારા મનને કે વિનોદને પોતાની ભુલ સમજાઈ હશે. તેથી મેં કહ્યું "ચાલો ત્યારે જઈએ." એમ કહી અમે ઘેર જવા તૈયાર થયા. સાધારણ ચાહપાણીના સત્કાર પછી હમે ઘર બહાર નીકળ્યા.

(૬)

વિનોદે કહ્યું "કેમ ભાઈ, વીરેન્દ્ર! ચાલ ત્યારે આપણે પેલીને ત્યાં જવું છે ને?

મેં પૂછ્યું "કોને ત્યાં?

એણે કહ્યું "પેલી જેની છબી છે તેને ત્યાં.

મેં જવાબ દીધો "ત્યાં તો આપણે જઈ આવ્યા."

વિનોદ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો "હેં કોને ત્યાં?"

મેં કહ્યું કે "એ છબી તો મોટી ભાભીની છે."

વિનોદે કહ્યું "તું શું કહે છે? ત્યારે હું તો સજ્જડ મુર્ખો બન્યો."

મેં કહ્યું "હું તો તને કયારનો કહેતો હતો પણ તું ક્યાં સાંભળતો હતો."

વિનોદે કહ્યું. "એ બધી ભાભીની કરામત. એણે જ મને બનાવ્યો. કાંઈ ફીકર નહિ. એનો પણ કોઈ વખત આવશે."

હમે ઘેર ગયા. વિનોદને એની ભાભીએ પૂછ્યું "કેમ વિનોદભાઈ? હૃદયનો ઉભરો ખુબ ખાલી કર્યો કની?"

વિનોદે જવાબ દીધો "ભાભી, હવે તો એ ઉભરો તમારી આગળ ખાલી કરીશ. મારા મન આગળ ખડી કરેલી એ કલ્પિત મૂર્તિ ગમે તેમ કરી મને આણી આપો. નહિ તો મારું શું થશે તે મને કંઈ સમજાતું નથી."

વિનોદના બોલવામાં કાંઈક ભયંકર ગંભીરતા હતી, એનામાં કંઈ જુદો જ આવેશ આવી ગયો હતો. હમે બન્ને જણાએ મળી એનું કાંઈક સાન્ત્વન કર્યું અને તરત વેળા એને ઘેર મોકલ્યો.

(૭)

ત્યાર પછી મેં એને બહુ જ ઠપકો આપ્યો. વિનોદના લાગણીવાળા સ્વભાવની મશ્કરી કરવાનું આ ગંભીર પરિણામ આવ્યું હતું, તે એને પણ સમજાયું. ગમેતેમ કરી વાત સુધારવાની હતી; તેથી એણે જ બધી વાત માથે રાખી. થોડા દિવસ પછી એણે મને વિનોદની ખબર કાઢી આવવા કહ્યું. મેં ખબર કાઢી. વિનોદે 'વિરહીની વેદના" એ નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું હતું પણ એને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. એનું શરીર દિવસે દિવસે ગળાતું જતું હતું.

(૮)

આજે વિનોદ મારે ત્યાં આવ્યો હતો. હમે નીચે બેઠાં હતાં. એણે વિનોદને કહ્યું "વિનોદભાઈ, જરા ઉપર નહિ જાઓ? આજે મારે તમારી પાસે એક નવી કવિતા લખાવવી છે. તે પણ મહાકાવ્ય લખવાનું છે. અને એની શરૂઆત કરવાનું મુહૂર્ત આજે જ છે. તેનું નામ 'સંયોગ સુખ' રાખવાનું છે."

વિનોદે કહ્યું "ભાભી તમારી મશ્કરી મને બીલકુલ પસંદ નથી. તમને હજુ મારી દયા નથી આવતી?

લલિતા—વિનોદભાઈ, તમે મારૂં એટલું કામ નહિ કરો?

વિનોદ—કવિતા બનાવેલી તે કંઇ થતી હશે!

લલિતા—તમે ઉપર જશો તો એની મેળે જ થઇ જશે.

વિનોદ—શી રીતે?

લલિતા—ઉપર જાઓ તો ખરા.

વિનોદ આખરે ઉપર ગયો

(૯)

લગભગ પોણો કલાક થયો તોપણ તે પાછો ફર્યો નહિ; ત્યારે મને થયું 'એ ગાંડો ઉપર શું કર્યા કરે છે. લાવ જોઉં' એમ કહી હું ઉઠયો, તુરત જ એણે મને રોકયો. "ઉપર ના જશો. અને જાઓ તો કોઇ જાણે નહિ એમ ધીરે ધીરે જજો નહિ તો કાવ્ય લખવામાં ખલેલ પડશે. નહિ તો ચાલો હુંએ તમારી સાથે આવું છું.'

પછી હમે બન્ને બહુ જ ધીમે પગલે ઉપર ચઢયાં ધીરે રહી બારણાની ફાટમાંથી હમે અંદર જોયું. 'અરે લુચ્ચી' મારાથી અચાનક જ બોલાઈ ગયું અને ધીરેથી મેં લલિતાને એક તમાચો લગાવી દીધો. તુરતજ રંગમાં ભંગ પડયો. ગરીબ બિચારો વિનોદ એકદમ ગાભરો બની ગયો. એના હાથમાંથી કલમ પડી ગઇ, એની બગલમાંથી બાલિકા એનાથી પણ વધારે બહાવરી બની જઈ તુરત જ છટકી. હમે અને બોલાવીએ તે પહેલાં તેણે બારણું ઉઘાડયું અને વિજળીની ઝડપે સીડીનાં પગથીયાં ઉતરી મારા ઘરમાંથી ચાલી ગઇ.

(૧૦)

હમે ઓરડામાં ગયાં એક સરસ કવિતા કાગળ ઉપર લખેલી પડી હતી. થોડે દિવસે વિનોદનાં લગ્ન લલિતાની ફોઇની છોકરી ચંદ્રિકા સાથે થયાં. લલિતા વિનોદને હવે વિનોદમાં 'વિરહી' કહીનેજ બોલાવતી અને વિનોદે પણ ચંદ્રિકાનું નામ 'સંયુક્તા' જ રાખ્યું.

સુરેંદ્ર બાલચંદ્ર પોંકશે.

સમકાલીન વિચારસૃષ્ટિ.

૧. વિલિઅમ સ્ટેડ.

રાક્ષસી કદની આગબોટ "ટિટેનિક"ની નાશકારક આફત વેળા જલસમાધિસ્થ થએલા જગવિખ્યાત પત્રકાર મિ. ડબ્લ્યુ. ટી. સ્ટેડનું સ્મારક તેમના પ્રશંસકો અને બંધુપત્રકારોએ થોડા જ વખત પર લંડનમાં ઊભું કર્યું છે. તે પ્રસંગે, લોર્ડ મોર્લિ, લોર્ડ બ્રાઇસ, ઈત્યાદિ અગ્રણી અંગ્રેજ વિચારકોએ તેમને સ્મરણાંજલિ અર્પી છે. ખાસ કરીને. જાણીતા પત્રકાર મિ. એ જી. ગાર્ડિનરનો "રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ"માં આવેલો લેખ સ્ટેડના વ્યકિતત્વ અને ચારિત્ર્ય પ્રભાવનો અચ્છો ખ્યાલ આપે છે તે લેખમાંથી કેટલાંક સંક્ષિપ્ત સંદોહન અહિં કર્યાં છે. સ્ટેડના અદ્‌ભુત અને અત્યંત આકર્ષક, નમનપ્રેરક વ્યકિતપ્રભાવ વિશે મિ. ગાર્ડિનર લખે છેઃ

તમે તેનાથી પ્રસન્ન હો કે ન હો, તેની સાથે એકમત થઈ શકો કે નહિ, તો પણ તમે તેની તરફ બેપરવા રેહી શકો એમ તો હતું જ નહિ. તેનામાં કાંઇક એવું અગત્યનું હતું, જે કોઈથી અવગણી શકાય નહિ પરિણામની દરકાર વગર એ ઝંપલાવતો, વાગ્યુદ્ધમાં અપૂર્વ આનંદ મ્હાણતો, અને લક્ષ્ય સાધ્યા પહેલા જંપીને બેસતો નહિ. બ્હીકણ અને અનિશ્ચિત મનના માણસોની અસ્થિરતા ત્હેનામા રજભાર પણ નહોતી. એક ભગની બે ફાડ કરીને ઉભા રહેવું એ જ ત્હેનો સિદ્ધાન હતો. ત્હેની સથે વાત કરતા તમે પગ દૂધમા ને દહીંમાં પગ રાખી શકો એમ નહોતુંઃ કાં તો એ પોતાનો મત તમારી પાસે માન્ય કરાવે અથવા તમારો પોતાનો મત ઘણી જ સ્પષ્ટતાથી ભારપૂર્વક દર્શાવવાની તમને ફરજ પાડે.

ત્હેણે પોતાના સમકાલીનોને આત્મભાન કરાવ્યું, તેમની વિચારરીતિને વિમળ બનાવી, તેમને આત્મનિરીક્ષણ શીખવ્યું, અને પ્રજા સમક્ષ પોતાના અભિપ્રાય એવી સબળતાથી ને નિર્ભયતાથી મૂકયા કે પ્રજાજનોએ કાં તો તે સ્વીકારવા પડે, નહિ તો આત્માનાં ઉંડાણમાં શોધવું પડે કે અસ્વીકારનાં શાં શા કારણો છે.

એકવાર તે ઉપદેશ કરવા માંડે કે આપણને એમ જ લાગે કે તે ઉપદેશક થવા ને જ જન્મ્યો છે. ત્હેનો વિષય ગમે તેવો પ્રાપંચિક (Secular) હોય તો પણ નવધર્મના કોઇક નેતાના ઉત્સાહ જેવો અનિવાર્ય ઉત્સાહ તે તેમાં રેડતો. "કયામતનો દિવસ નજીક છે, આ પાર્થિવ કલેવર ને મલિનતાના ભીતરમાં આધ્યાત્મિક કલેવર નિરન્તર વસે છે"—આમ તે હંમેશ કહેતો. આ

અધ્યાત્મદષ્ટિને પ્રતાપે હેની આવેશપોષકતા (sensationalism), હેના નિર્બળ અનુકરણકારોની આવેશપોષકતાથી જૂદી પડી આવતી. હેની કાર્યપદ્ધતિ અતિઉગ્ર (violent) અને કોઈક અસભ્ય (vulgar) પણ હોતી; છતાં તે સર્વના મૂળમાં રહેલી હેની ઉદાત્ત અને નિષ્કામવૃત્તિ તુરત જણાઈ આવતી. અમુક ભાવના હેના હૃદયમાં જન્મી કે તુરત જ હેની સિદ્ધિ માટે તે ચાહોમ કરીને પડતો; તે વખતે પછી કોઈ પણ શક્તિ—શું મનુષ્યની, શું દેવની,—હેને વારી શકે તેમ નહોતું.

વાગ્યુદ્ધનો તે રસિયો હતો અને અનેકગણી મ્હોટી સંખ્યા સામે પણ ટક્કર ઝીલતાં અચકાતો નહિ સંગ્રામ જેમ જેમ ભીષણ થતો જાય તેમ તેમ હેનો આત્મા પ્રફુલ્લતો શત્રુસંખ્યા જેમ વધે, તેમ યુદ્ધરમણમાં તે વધુ મસ્ત થતો.

આકાશ લગી પ્રકાશ પ્રસારતો એ નવદીપક પ્રગટ્યો કે હેની સમક્ષ આગીઆઓ ઝાંખા પડ્યા. ઝંઝાવાતની માફક જગતભરને પોતાના મહાવેગમાં ઘસડનાર, રાજેન્દ્રો અને વરિષ્ઠ ધર્માધ્યક્ષો (Popes)ના 'ઇન્ટર્વ્યુ' લેનાર, મહેન્દ્ર (Jove)ની સત્તા સમી અતુલ સત્તાથી નવા સમુદ્રસૈન્યની માગણી કરનાર, એક ઘડીએ જગદ્વ્યાપક સુલેહશાન્તિની ઉપાનો ઉદ્‌ઘોષ કરનાર, તો બીજી ઘડીએ, કોઈ મહામુત્સદ્દીને જીવનભર ખૂણો સેવવાની ફરજ પાડનાર, તે ત્રીજી ઘડીએ, જે વાત વિશે મૌન ધારવાનું જનમંડળે અંદરઅંદર જાણે કાવતરૂં રચ્યું હોય તે વાતને જાહેર ચર્ચામાં ખેંચી આણીને સમાજની "શિષ્ટાચાર"ની બાવનને હચમચાવી નાંખનાર: આવો વિરલ, મહામસ્તાન ને વિલક્ષણ એ માણસ હતો; હેની પર ઉપરવટ થવાની હિમ્મત પણ કોહેનામાં હોય ?

તે સ્વાર્થી હતો એવું કોઈથી કહેવાય તેમ નથી. તેમ જ એ મિથ્યાભિમાની હતો એવું પણ કહેવાય તેમ નથી; છતાં, હેનામાં અસીમ અહંભાવ હતો. પરન્તુ, આટલું ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે કે તે અહંભાવ, જે માણસ ધર્મોન્માદ (fanaticism)ની મહાજ્વાલાથી જળી રહ્યો હોય, અને તે અગ્નિથી ઝડપાયેલો હોય ત્યારે લોકાપવાદને તેમ પોતાની જાતને પણ છેક વિસરી જાય, તેવા માણસમાં જ હોઇ શકે તે પ્રકારનો હતો. જગતમાં ગાજી ઉઠવાના લોભથી નહિ, પણ કોઈ અન્તપ્રેરણાથી, અજાણતાં જ, કોઇ કુદરતી મહાબળની માફક, એ ગાજી ઉઠતો.

વિચારોના આગળથી નક્કી કરેલા કોઇપણ વર્ગમાં હેને મૂકી શકાય તેમ નહોતું. તેવા માણસ પાસેથી સુસંગતતા (consistency)ની આશા રાખવી એ પણ વ્યર્થ હતું. તે ક્યારે શું કરશે તે કોઇથી કહી શકાય તેમ નહોતું: આજે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈ વિરુદ્ધ ગર્જે, તો કાલે સેસિલ રહોડ્સનો પક્ષ ખેંચવામાં સૌથી આગળ પડે; આજે સ્વાતંત્ર્ય કાજે માથું આપવા તૈયાર થાય તો કાલે ઝારની રાજ્યનીતિનો બચાવ કરે! આવું વર્તન અખંડપણે ચાલુ રાખવું એ એક જ બાબતમાં તે "સુસંગત" હતો. પોતાનું મૌન પ્રકાશવું, સંગ્રામનો આનંદ લૂંટવો, અને પોતાને માર્ગે વેગથી, નિર્બન્ધતાથી ધસવું: આ હેનાં મુખ્ય લક્ષણ હતાં.

પ્રવર્તક હેતુની આવી ઉલટાસુલટી છતાં તે સર્વના ઉંડાણમાં એકધારૂં પ્રેરકતત્ત્વ હતું. શુદ્ધ અને માલિક પ્રેમ હતો. બે ઉર્મિઓની શુભાશુભતાના અંતરમાં મનુષ્યજાતિના ભલા માટે

અત્યન્ત ઉત્સાહ હતો. માનવજાતિની સકળે કળાઓ અને પ્રકારોનો તે ચ્હાનાર હતો, અને માનવીની તાત્વિક સારપ વિશે હેને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. વૉલ્ટ વ્હિટ્મૅન જેવી સર્વગ્રાહિતા હેનામાં હતી: જાત, વર્ણ કે સંપ્રદાયોની અન્ધતાથી તે મુક્ત હતો. હેનું સ્વદેશાભિમાન પણ સંકુચિત નહોતું. જો તે સ્વદેશના ગુણગાન ગાતો અને બીજાઓમાં તે વૃત્તિ પોષતો, તો તે પણ એવી જ માન્યતાથી અંગ્રેજ પ્રજાએ જગતમાં મહાન્ અને પરોપકારી કાર્યો કરવાનાં છે; અને તેથી જ, જ્યારે હેને એમ લાગ્યું કે સામ્રાજ્યવાદીઓની અસર ને વગસગને પરિણામે તે શુદ્ધ આશય મલિન થતો હતો, ત્યારે પ્રજાની ખફગી વહોરીને પણ સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધ પડવામાં હેણે હર્ષ માન્યો.

ખાનગી જીવનમા તે અત્યત સાદાઇથી રહેતો અને ગમે તે માણસ, તે માણસ છે એટલા જ કારણથી હેની મુલાકાત લઈ શકતું. તે પદવી કે પૈસાને ખોટું માન આપનાર ન્હોતો. હલકી જાતની ગર્વિષ્ઠતા તેનામાં જરા ય ન્હોતી. કોઇને મદદ કરતો તે પણ "પરોપકારી પુરૂષ" તરીકે નહિ પણ બન્ધુ તરીકે. બન્ધુભાવથી વર્તવાની આ ટેવ તેના દાખલાથી બીજા પત્રકારોમાં પણ પ્રસરી, અને હેની અનેક ખામીઓ છતાં આટલું તો કહેવું જ જોઇશે કે ગઇ આખી સદીના ઈંગ્લંડના પત્રકારજીવનમાં તે સૌથી વિશેષ સ્મરણયોગ્ય પુરૂષ હતો; વળી, હેના વિશેની આપણી સઘળી ટીકાઓ પછી પણ આટલું તો સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે હેના જવાથી આપણા પત્રકારમંડળને સત્પ્રેરણાઓની જેટલી ખોટ ગઈ તેટલી બીજા કોઇના જવાથી જાય તેમ નહોતું.

૨. નિખિલભારતસાહિત્યસંઘ.

હિન્દની પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યને ખીલવવા માટે અને તેમના અભ્યાસને ઉત્તેજવા માટે આ નામની એક સંસ્થા કલકત્તામાં સ્થાપવામાં આવી છે. તે વિશેની વિગતવાર માહિતી "ન્યૂ ઈંડિઆ"મા તેના તંત્રી રા. જ્ઞાનેન્દ્રકુમાર કાવ્યાર્ણવ આ પ્રમાણે આપે છે:—

ભારતમાતાનાં ૩૦ કરોડ પુત્રપુત્રીઓમા પોતપોતાની ભાષાઓનો વિશાળ પ્રચાર કરવો, ભાષાભાષાની સ્નેહગ્રન્થિ સુદૃઢ કરવી, દેશની પ્રત્યેક ભાષાની પરિપૂર્ણતા સાધવી, અને તે રીતે જુદા જુદા પ્રાન્તના નિવાસીઓને ઐક્યના માર્ગે પ્રેરવા. એ આ મંડળના મુખ્ય લક્ષ્ય અને હેતુ છે. આ મહાન્ આશય પાર ઉતારવા માટે હિન્દની દરેક ભાષાનું પૃથક્ત્વ (individuality) સાચવવું જોઇશે અને સંસ્કૃતને સર્વના મૂળ તરીકે સમજીને પ્રાન્તિક ભાષાઓને એક સાથે જોડી શકાશે.

આદિ હેતુ આ પ્રમાણે સૂચવ્યા પછી કાર્યક્રમની રૂપરેખા આંકતાં લેખક જણાવે છે કે,

આ ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે પ્રસ્તુત સંઘે સત્ત્વર કાર્ય આરંભ્યું છે અને સંસ્કૃત તેમજ સર્વે પ્રાન્તભાષાઓમાં કાવ્ય, નાટક, કથા, હિસ્ટરી, ઇતિહાસ, વૈદકશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોની

પરીક્ષા લેવાની યોજના પણ તૈયાર થાય છે. તે ઉપરાંત, નીચે જણાવેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેવાની પણ સંઘને અભિલાષા છેઃ પ્રમાણભૂત વ્યાકરણો તથા શબ્દકોષો તૈયાર કરાવવા; હિન્દની ભાષાઓના અભ્યાસ માટે સંઘને હસ્તક કૉલેજ ઉઘાડવી અને દેશનાં મુખ્ય નગરોમાં શાખાઓ ખોલવી; પ્રાચીન તથા અર્વાચીન પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે એક ભવ્ય પુસ્તકાલય સ્થાપવું; હિન્દની સર્વે મુખ્ય ભાષાઓમાં લખાયલા લેખોવાળું માસિકપત્ર કહાડવું અને ત્હેનો બહોળો ફેલાવો કરવો; એક ભાષાના સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથોનાં બીજી ભાષાઓમાં ભાષાન્તર કરાવવાં; જુનાં તેમ જ નવા સાહિત્યના ઇતિહાસો રચાવવા; અને નિખિલભારતસાહિત્યસંમેલન એ નામથી સર્વ પ્રાન્તના સાહિત્યસેવકોની વાર્ષિક પરિષદ્ ભરવી.

લેખ સમાપ્ત કરતાં શ્રી. કાવ્યાર્ણવ ભારતનાં નરનારીઓને મનથી તેમ જ ધનથી સાહાય્ય આપવાની વિનંતી કરે છે,–સંઘની ઑફિસનું શિરનામું નં. ૭૭, સાવા બઝાર સ્ટ્રીટ કલકત્તા.

જીનતાન

જીનતાન–ઉલટીને તરતજ બંધ કરેછે.
જીનતાન–પાચનશક્તિમાટે અકસીરછે
જીનતાન–શક્તિ માટે એના જેવી એક પણ ચીજ નથી.

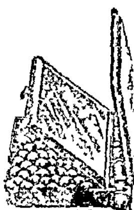
આંખો વખત ખોં ખોં કરનારાઓએ જીનતાનનો તરતજ ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની મુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુરસ્તી માટે જીનતાન પાંસે રાખે છે.

જીનતાન–ગાનારાઓ અને ભાષણ કરનારાઓ પોતાના કંઠને માટે જીનતાનનોજ ઉપયોગ કરે છે.

જીનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમાં ખાવાથી પાનનો અજબ સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે જીનતાન વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

જીનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ	....	૦–૧–૦
મધ્યમ કદનું પેકેટ	....	૦–૪–૦
મોટું પેકેટ ફેન્સી પીલ કેસવાળું	રૂ.	૧–૦–૦

સોલ એજન્ટસ, જીનતાન એજન્સી
(જી. આર. ચોખળ)
જુમા મસજીદ, મુંબઇ.

દરેક આબરૂદાર વેપારીઓ જીનતાન વેચે છે.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

જય જગન્નાથ ! તુજ રોજ લલકારિયે. ત્યાં રમી એક રહે ભાવ હૈયે;
તું અમારો, અમે નાથ ! તુજ, ને જગત આપણું તેની સંભાળ લઇયે !
એ જ પરમાર્થ પ્રભુ ! પ્રેરતો પ્રાણને, પ્રેમ સુપ્રકાશ ભરતો જ પાંખે !
શાન્તિ, આનન્દ, પ્રોત્સાહને વિચારિયેઃ નિરખિયે તુજ લીલા હસતી આંખે
પુણ્ય કલ્યાણમય વૃત્તિ ને વર્તને દૈવી સંપતભર્યા હો વિહરિયે !
લ્હાણુ દઇયે પ્રભુ ! તુજ પ્રસાદી તણી ભાંડુ સંગે લલિત લ્હાવ લઇયે !

—લલિત.

જે રાત દિવસ 'સ્વદેશ' 'સ્વદેશ' એમ નામ ઉચ્ચાર્યા કરે છે તે જ ખરો સ્વદેશ સેવક નથીઃ પણ જે એક પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, મિત્ર તરીકે, પાડોશી તરીકે, મુસાફર તરીકે, દુકાનદાર તરીકે, અમલદાર તરીકે, એમ વિધવિધરૂપે કુટુમ્બમાં, શેરીમાં, બજારમાં, કચેરીમાં, ચૉરામાં પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થ બજાવે છે એ જ ખરો સ્વદેશભક્ત છે.

—આનન્દશંકર.

સુન્દર કલાઓના શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે સુન્દરતા એટલે બરૂપણું નહિં, પણ છટા, હિન્ડોલ, તેજસ્વિતા, હયશાળામાં પાણીદાર વછેરા ને વછેરીઓ હોય છે ત્હેવા કુમાર ને કુમારીકાઓને, પાણીદાર, સુસુન્દર, ચેતનભર્યાં આત્મવાન ખીલવવાં એ સર્વ શાળાસ્થાપનનો હેતુ છે, સર્વ કેળવણીનો સિદ્ધાંત ને લક્ષ્ય છે.

—ન્હાનાલાલ.

લગ્નમાં બુદ્ધિની સમાનતા જોઈતી નથી, પણ આ જન્મ પર્યંતના સંબન્ધને નિભાવવા અને દીપાવવા આત્માર્પણ, સહનશીલતા અને અખંડ એકનિષ્ઠ સ્નેહની પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

—ખબરદાર.

સ્નેહી સંસારવ્યવહારમાં મદદગાર ન થઈ શકે કદાચ, પણ આત્માને તો મદદગાર થઇ જ શકે; અને તેથી દુનિઆદારીના મતભેદથી આત્માના સ્નેહને વિરોધ ન થવો જોઇએ.

—કલાપી

ચારિત્ર્યના પોષણથી વ્યક્તિની, દેશની, અને લોકમાત્રની સુવ્યવસ્થા છે; એ વ્યવસ્થાના ધર્મ ઇશ્વરને પોતાની પૂજના કરતાં વધારે પ્રિય છે, અને પોતાની ભક્તિના કરતાં વધારે ઇષ્ટ છે.

—ગોવર્ધનરામ

रसो वै ब्रह्म ।

ચેતન

પરમ ધન.

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

રૂપું ધન, ધન સોનું,
 હો અવધૂત ! હીરાં મોતી ઝવેર,
 હો અવધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર;
સત્તા ધન, ધન જોમનઃ ચળ સહુ;
 અચળ બ્રહ્મની લહેર. પરમ૦

નહી સૂરજ, નહી ચન્દ્ર,
 હો અવધૂત ! નહી વીજળી ચમકાર,
 હો અવધૂત ! નહી વીજળી ચમકાર;
અગમનિગમની યે પાર, અપાર એ
 બ્રહ્મ તણા ભંડાર. પરમ૦

દૂર થકી પણ દૂર,
 હો અવધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ,
 હો અવધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ;
ઉગે તપે કે આથમતાં યે
 એ ધન છે અવિનાશ. પરમ૦

—ન્હાનાલાલ.

પ્રકાશકઃ
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તંત્રીઓઃ
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમઃ
સહાયક વર્ગઃ રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજોઃ રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).
છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

આ માસિક સુરત બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી દાજીભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બકુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા સંઘડિયાવાડમાં આવેલી પોતાની ઑફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન.

છેલ્લા પ્રણામ.

(ટેનિસનના "A Farewell" ઉપરથી)

હે શીત નિર્મલ ઝરણ ! તું અહીં વ્હે ભલે અહીં વ્હે ભલે,
ને શાન્ત વિમલિત સિન્ધુમા તુજ વારિ સર્વ સમર્પી દે,
પણ આજથી તુજ સમીપમાં હું આવતો, તો સર્વદા,
નિયમિત રીતે તે આવવાનું નહિ થશે, કદી નહિ થશે ૧

કઇ રમ્ય ભૂમિ મહીં વળી બહુ શાન્ત થઇ અવજે જ તું,
પ્હેલા 'ઝરણ' એ નામ પામી તેની સરિતા થઇ જજે;
નિશ્વાસ મૂકશે વૃક્ષ આ તુજ સમીપમા ઉભું રહ્યું,
ને આ મધુકર રોજ ત્હારૂં તીર અહીં ગુંજાવશે. ૨

હજાર સૂર્ય ભલે ત્હને નિજ રશ્મિથી ન્હવરાવતા,
ને ચંદ્ર નિજ જ્યોત્સ્ના થકી તુજ પાણીને ઝલકાવતા,
પણ આજથી તુજ સમીપમા જે આવતો હું સર્વદા
નિયમિત રીતે તે આવવાનું નહિ થશે, કદી નહિ થશે. ૩

તા ૧૨મી જુન ૧૯૧૮
ગવર્મેન્ટ હાઇસ્કુલ ભરૂચ

"રમણીક."

પ્રિયે ! આ શાન્તિમાંઃ-

પ્રિયે ! આ શાન્તિમાં અમીત રસવર્ષા વરસતી !
ભર્યો વિશ્વે જાણે કુદરત મીઠું કૈં મલપતી !
ઉભાં વૃક્ષો, ઘેરી પુનિત મૃદુ છાયા ઢળી રહી;
અને મંજુ પેલી ઉપર રસકોકીલ કૂજતી !

ધુવે પાદામ્બુજો પ્રિય ! વિમલ ચન્દ્રી સુભગ શી !
ધુવે અંગાંગો ને પરમ પ્રીત લ્હાવે ભરી પૂરી.
હસંતી ઉંડા કો દૂર સુદૂર પ્રાન્તે નભતણી
ઉજાળી પુષ્પાળી જીવન જગતારા ગીતઝરી !

ફળી ફાલી હેતે ભુવનતર સૌન્દર્ય નીતર્યું:
કવિતાને ઝુલે હૃદય મુજ આનંદન ઝુલ્યું:
અને ઉર્મિ ધીરી ગહન ધ્વનિ—આંદોલન જગી,
સુહૃદ શા ભાવો એ સભર મુજ આત્મા ભરી રહી.

પ્રિયા જોઉં, ન્યારું કુદરત નિશાળી પમરતી,
હવાનાં મોજાંમાં તરતી રતિજ્યોત્સ્ના અવનવી.
અને સૂણું ઘેરી બજી રહી વિભુણંસરી રૂડી;
સૂણું—ઝીલું ગેબી મધુરમધુ સન્દેશલહરી !

અહો ! ત્યાં તો છેડે સપ્તીરી સુખની દેવમુરલી!
અહો ! ત્યાં શી રેલે વિપુલ વિભુતિ આત્મની નરી!
ડુબું વા ઉડું હું, નવ કંઇ કળાતું પ્રિયતમા !
સ્વરોની ; હેલીમાં મગ્ન-ભગ્ન અહો ! ડુબી-ઉડતાં!
પ્રિયે ! આ શાન્તિમાં મગ્ન-ભગ્ન અહો ! ડુબી-ઉડતાં!

'પ્રણયી'

પ્રીતમનાં પ્રથમદર્શન.

રચનાર મિસ મારી કારેલી

ઝીલનાર: 'વિનોદકાન્ત'.

(૧)

સમુદ્રોર્મિ-શિરે જલવિહગનાં વૃન્દ ઝુલતાં,
સમુદ્રોર્મિ-નીચે જલનટડીનાં ગીત મધુરાં,
અને સંધ્યાબ્યોમે ગુલફુલ સમા રંગ ખીલતા,
તહીં શુક્રી ચમ્કે નયન સમ કો દેવદૂતનાં.

તહીં સિન્ધુતીરે,
મુજ પ્રીતમને
પડી હાથ અચિંતી હું એક દિને

પડી પ્રેમીહસ્તે,
અને ત્યાં બંનેએ
દીધ પ્રણયના કોલ હરખે,
કદીય નહીં જે ફોક બનશે,
અહો શો દહાડો એ!

બન્યો હર્ષ—તેજે,
જવ અતુપ આત્માર્પણ કર્યાં,
પરમ પ્રિયના ધન્ય પદમાં.

સનાતન અને બ્રાહ્મણ.

[કવિ ટાગોરના "ફ્રુટ ગેધરિંગ" માંથી.]

ગંગાતીરે સનાતન માળા ફેરવતો હતો.

એવે, એક ચીથરેહાલ બ્રાહ્મણ એની કને આવ્યો ને કહ્યું. "મ્હને કંઈ સહાય કરો: હું ગરીબ છું !"

"મ્હારૂં ભિક્ષાપાત્ર જ ફક્ત હવે મ્હારી કને રહ્યું છે,"–સનાતને કહ્યું, "જે હતું તે સઘળું મ્હેં આપી દીધું છે."

"પણ—" તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો "ભગવાન શિવે મ્હને આજ સ્વપ્નમાં દર્શન દીધાં અને ત્હારી કને આવવાને પ્રેર્યો."

એકાએક સનાતનને યાદ આવ્યું કે ત્હેને નદીકિનારે પડેલા પથરાઓમાંથી એક સુન્દર પત્થર જડયો હતો અને કોઇને કામ આવશે એમ ધારી તેણે રેતીમાં એ સંતાડી રાખ્યો હતો.

જ્યાં દાટ્યો હતો એ સ્થલ તેણે બ્રાહ્મણને બતાવ્યું; આશ્ચર્યચકિત નયને એણે તે ત્યાંથી ખોદી ક્હાડયો.

બ્રાહ્મણ નીચે બેસી ગયો; પ્રકાશનાં છેલ્લાં કિરણ ફેંકતો સૂર્ય અસ્ત થયો અને ગોવાળિયાઓ ગાયોનાં ટોળાં હાંકીને ઘેર લઇ ગયાં ત્યાં સુધી તેણે એકલા બેસીને. ઉંડો વિચાર કર્યાં કર્યો.

પછી તે ઉઠ્યો અને ધીમે ધીમે સનાતન કને જઇને કહેવા લાગ્યો "પ્રભુ, મ્હને એક જરા જેટલી જ લક્ષ્મી આપો. પણ એવી લક્ષ્મી આપો કે જેના આગળ આ જગતની લક્ષ્મી તુચ્છ હોય."

અને તેણે તે હીરો ગંગાનાં વ્હેતાં નીરમાં દૂર ફેંકી દીધો.

બચુભાઇ રાવત.

ગંગાકિનારે સનાતન જાપ જપતો હતો ત્યાં એક ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ આવ્યો ને બોલ્યો: "મને સહાય કરો હું દરિદ્ર છું"

સનાતને કહ્યું "આ કમંડળ જ હવાં મ્હારૂં સર્વસ્વ છે, મ્હારૂં સર્વ હતું તે મેં દઈ દીધું છે."

બ્રાહ્મણે કહ્યું "મ્હારા ભોળાનાથ શિવ મને સ્વપ્નમાં દર્શન દઇ દીધા કે તમારી પાસ મ્હારે ભિક્ષાર્થ જવું."

સનાતને સહસા સાંભર્યું કે નદીતટના કંકરમાંથી એક પથ્થર તેણે ચિંતામણિ ઉપાડયો હતો અને તેને કોઇ ન લઈ લે એથી ધુળમાં સંતાડયો હતો.

બ્રાહ્મણને તેણે તે સ્થાન નિર્દેશ્યું, ને બ્રાહ્મણે સાશ્ચર્ય તે પથ્થર ખોદી કાઢયો.

તટભુમિપર બ્રાહ્મણ બેઠો ને સંધ્યાકાળ પડી ને ગોપાળ નિજ ગાયો ચારી ઘેર ગયા ત્યાં સુધી તે ચિત્તનિમગ્ન રહ્યો.

પછી તે ઉઠયો; ને સનાતન સમીપ ધીરથી બોલ્યો, પ્રાર્થીત સર્વ દ્રવ્યોને અવગણે એવા દ્રવ્યનો એક અણુ મને આપો.

ને એ અમુલ્ય પથ્થર તેણે જળમાં નાંખી દીધો.

મંજુલાલ દવે.

ગ્રન્થ–વિવેચના.

" ગુજરાતનો નાથ. "

["ચેતન" માટે ખાસ.]

ગઈ તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે અમદાવાદમાં 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા'માં ગુજરાતના સર્વમાન્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ નવલકથાકાર રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શીની 'ગુજરાતનો નાથ' એ નવલકથાપર વિવેચન રૂપે રા. કપિલાશંકર મોતીરામ ઘોયારીએ એક લેખ વાંચ્યો હતો અને ત્યાર પછી જુદા જુદાં દૃષ્ટિ બિન્દુથી એનાપર ચર્ચાઓ અને અવલોકનો થયા હતાં. જો કે એને કેટલાક દિવસો વીતી ગયા છે છતા પણ એ વિષય ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને રૂચે એવો અને ઉપયોગી થઈ પડે એવો લાગવાથી એ સબંધે જેટલુ બની શકે એટલું સ્મરણ ઉપરથી અહીં આપવું ઉચિત ધારૂં છું. નીચેના લેખમા, આ લેખકના પોતાના વિચાર કરતાં સભામાં થયેલી ચર્ચાનુંજ વિશેષ ભાગે નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે

શરૂઆતમાં ભાઈ કપિલાશંકરે ઐતિહાસિક અને વીરરસમયી નવલકથાના સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ કરી, સમર્થ અંગ્રેજ ઐતિહાસિક નવલકથાકાર વોલ્ટર સ્કોટની કૃતિઓ સાથે રા. મુન્શીની કૃતિને સરખાવવાનો આછો પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યાર પછી એમણે એ આખી વાર્તાનો એક અનેઠો ટુંક સાર ખેંચી કહાડી રજુ કર્યો અને પછી વિવેચન પર ઉતર્યા હતા.

વાર્તાની ખુબી સમજાવતાં તેમણે જણાવ્યું કે વાર્તાની શરૂઆત 'સરસ્વતી તીરે' થી શરૂ થાય છે અને અંતમાં પણ લેખકે સરસ્વતી તીર આલેખ્યો છે. શરૂઆતમાં લેખક આપણને પ્રથમ કાક સાથે પરિચય કરાવે છે અને અંતમાં કાકનું પ્રસ્થાન આલેખ્યું છે. રા. મુન્શીનું આ કલાચાતુર્ય છે.

આ નવલ કથાના ઉપોદ્ઘાતમા રા. નરસિંહરાવે જે ત્રણ મુખ્ય ગુણો રા. મુન્શીની નવલ કથામાં હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ મત સાથે વિવેચનકારે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ઉપોદ્ઘાતમાં રા નરસિંહરાવ લખે છે કે:—

"રા. કનૈયાલાલ મુનશીની વાર્તાઓમા એક સામાન્ય લક્ષણ એ મ્હને જણાય છે કે વાચકને વાર્તાના વૃત્તાન્તના ઓઘમા એમજોર, રસની ગતિના વેગ થવા ના દઈને, વહી કે ઢસડી તણાવુંજ પડે છે. વૃત્તાન્તના પ્રબળ વેગમાં લેખકને વૃથા વર્ણનો, અનાવશ્યક પ્રસંગો, પાંડિત્યદર્શક અથવા વિદગ્ધતામાં રમનારી લાંબી લાંબી અપ્રસ્તુત ચર્ચાઓ, ઇત્યાદિ ખેલ માટે નવરાશ જણાતી નથી. Digressions (પ્રસંગાન્તરતાઓ) આવે છે ત્હાં પણ ઔચિત્ય, સંયમ, વિરલતા એ ગુણો સમતોલના સાચવે છે. આ એ લેખકનો એક અપૂર્વ ગુણ મ્હને તો લાગે છે. આ જમાનામા વાચકવર્ગને નકામા અસંબદ્ધ લબાણો ખમવાની શક્તિ નથી, ફુરસદ નથી, ત

કારણથીજ નહિ પણ કલાનાં ખરાં તત્ત્વો માગી લે છે તે કારણથી, એ ગુણ મ્હને મહત્વનો લાગે છે. બીજો ગુણ આ વાર્તાકારને વિલક્ષણ ઉચ્ચ સ્થાન આપનારો પાત્રોનાં લક્ષણ બાંધવાની, લક્ષણ વિકસાવવાની કલા, અપૂર્વ કલા, અને કલાના સામર્થ્યમાં મ્હને જણાયો છે. ત્રીજું વિશેષ લક્ષણ વૃત્તાન્તોની ગુંથણીમાં ચાતુર્ય–એ જણાયું છે."

એ કથાનાં પાત્રાલેખનની બાબતમાં રા. નરસિંહરાવે ઉપોદ્‌ઘાતમાં રા. ગોવર્ધનરામભાઈના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના પાત્રાલેખન સાથે રા. મુન્શીની પાત્રાલેખન કળાની જે તુલના કરી છે તેની સાથે પણ તેમણે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. રા. નરસિંહરાવે એ બાબતે લખ્યું કે " 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના સમર્થ રચનારની કૃતિ જોડે આ વાર્તાઓની સરખામણી કરવા સમાન ભૂમિ નથી, કેમકે 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ માત્ર કલાવિધાનું ફળ નથી, એક સંશ્લિષ્ટ વાર્તા નથી. પરંતુ, રા. આણંદશંકરે એક સ્થળે સ્તુતિ રૂપે કહ્યું છે તેમ એ 'સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણ' છે. આમ છતાં પાત્રસૃષ્ટિ યદ્યપિ સજીવ છે તથાપિ રા. કન્હૈયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિની કલાનો સમાન અંશ લક્ષમાં લેતાં એટલું મ્હને તો લાગે છે કે ગોવર્ધનભાઈની સૃષ્ટિ યદ્યપિ સજીવ છે તથાપિ રા. કન્હૈયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ આગળ એ સૃષ્ટિની સજીવનતા ઊતરતી લાગે છે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં પાત્રો તેમજ વૃત્તાન્તો અને વર્ણનો અતિશય ભારને લીધે બોજારૂપ લાગે છે, ત્યહારે પ્રસ્તુત વાર્તાઓના તેજ અંશો સુશ્લિષ્ટ, સંયમ ગુણથી ઘડાયલા, હોઈ પૂર્ણ કલાવિધાન દર્શાવે છે."

આ પછી તેમણે જણાવ્યું કે રા. મુન્શીની રસની જમાવટ કરવાની કલા એટલી ચાતુર્યભરી છે કે એ વાચકને 'પુસ્તકના પ્રવાહ સાથે ઘસડી જાય છે' જેને આપણે 'હાથમાં લઈએ તે પૂરું કર્યા સુધી મુકવાનું મનજ ન થાય' એવું પુસ્તક કહીએ છીએ તેવાજ પ્રકારનું એ પુસ્તક છે અને તેથી વાચકને તેમાં આવતાં પાત્રો, પ્રસંગો, બનાવો, મુદ્દાઓ ઇત્યાદિ વિષે વિચાર કરવાનો સમય નથી મળતો–રા. મુન્શીનું કલાવિધાનજ એવું છે કે તે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિપર વિચાર કરવાનો અવસરજ વાચકને નથી આવવા દેતા; જ્યારે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં એથી ઉલટુંજ છે. એનો ગમે તે ભાગ ગમે ત્યાંથી અધૂરો મૂકીને વાચક, પોતે વાંચેલા ભાગપર શાન્તચિત્તે ઊંડો વિચાર કરી શકે. રા. મુન્શીનાં દરેક પાત્રો કડક છે; "હોઠ કરડ્યા" એ શબ્દ એમનાં લખાણમાં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. એ સિવાય એમની ભાષામાં બીજા દોષો છે. ભાષામાં કેટલાક પ્રાંતિક શબ્દો છે; દાખલા તરીકે:–'કુંપેર' 'ગાલ' ને બદલે 'ગાળ' છેવટે તેમણે એમના નીચલા ત્રણ દોષો દર્શાવીને પોતાનું વિવેચન પૂરૂં કર્યું હતું અને તે એ કે (૧) રા. મુન્શીએ "ગૂજરાતના નાથમાં" જે રાજકીય વાતાવરણ યોજ્યું છે તે આધુનિક છે. જૂના ગૂજરાતનું રાજકીય વાતાવરણ અને એ સમયના રાજનીતિના વિચાર જે તેમણે એ કથામાં રજુ કર્યા છે તે વિચાર હાલના રાજકીય વિચારોને આબાદ મળતા છે. (૨) આ વાર્તા જૂના ગુજરાતની છે અને ભાષા તદ્દન આધુનિક છે. એમાં જૂના સમયના ગીત, દુહા, ઇત્યાદિ મૂકવાં જોઈએ સ્કોટ જેમ પોતાની કૃતિઓમાં મૂક્યાં છે તેમ.

રા. મુન્શીએ કાળભૈરવનો પ્રસંગ આમાં ગૂંથ્યો છે. એ વાર્તાને Romance આપે છે જો કે "કરણઘેલામાંની" જાતની વાત પેઠે રા. મુન્શીએ એ પ્રસંગને ખીલવ્યો નથી. એ સિવાય, રા. કપિલરાયકરે બીજા કેટલાક મુદ્દાઓ પણ ઘણી વિદ્વત્તાભરી રીતે ચર્ચ્યા હતા, કે બધાનો અહીં ઉલ્લેખ કરી શકાયો નથી જેટલું સ્મરણપરથી બની શક્યું એ ટાંક્યું છે.

(વાર્તાની રસની જમાવટ, ચાતુર્યભર્યું કલાવિધાન અને તેમાં રહેલી ઉદાત્ત ભાવનાઓને લીધે જેમ એ વાર્તા આપણને અતિપ્રિય લાગે છે. તેમજ તે તેની સરળ, સચોટ અને રસભરી ભાષાને લીધે પણ લાગે છેજ, એ આપણે ભુલી જવું ન જોઇએ.) અને જો એ પોતાની કથાને એ સમયનું રૂપ આપવા સારૂ Scott ની માફક પોતાની ભાષાને જાણી જોઇને 'જૂની કરે' તો વાર્તાના રસમા ક્ષતિ થાય એમ નથી લાગતું ? વળી Scott ની કથાઓ સાથે સરખામણી કરીને રા. મુન્શીની કથાઓ ('પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ') ના ગુણદોષ વર્ણવ્યા છે એ એક દૃષ્ટિયે યોગ્ય ન પણ ગણાય. સ્કોટે જે ઇતિહાસ પોતાની નવલ કથાઓમા ઉતાર્યો છે તે, તેની પહેલાં એકાદ બે સૈકા જેટલા સમય પૂર્વેજ બનેલો હતો અને એને જોઇએ એટલા ઐતિહાસિક સાધનો, મુદ્રાઓ અને હકીકતોની વિપુલતા હતી. એકાદ બે સૈકા પહેલાંજ જ્યાં ખરા બનાવ બનેલા હતા એ રણક્ષેત્રો, કિલ્લાઓ અને ઐતિહાસિક સ્થળો તેની આગળ જાણે વાતો કહેવા તૈયાર હોય એમ જીવતા જાગતા હતાં. સાધનોની આટલી બધી વિપુલતા ને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્તમ કલાવિધાનવાળી સ્કોટની નવલ કથાની સાથે રા. મુન્શીની ખરી હકીકતો બન્યા પછી ૯૦૦ વર્ષે ગણ્યા ગાંઠયા અને અધુરા મુદ્રા અને સાધનોની સહાયથી લખાયેલી નવલ કથા સરખાવીએ તો તે સરખામણી અયોગ્ય કહેવાયજ; અને તે છતા પણ રા. મુન્શીની નવલકથાઓ સાથે ઉભી રહેવા જેટલી સુયોગ્ય ગણાય એ તો રા. મુન્શી માટે અનહદ ધન્યવાદનીજ વાત છે!

રા. મુન્શીની સાથે વર્ષો થયા પરિચય ધરાવનાર રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઇએ આ વિષયપર અરધું અજવાળું પાડીને નવલકથાના ગુણદોષનું ઉત્તમ અવલોકન રજુ કર્યું હતું. અંગત પરિચયની વાતો કહેતા તેમણે જણાવ્યું કે અમુક વર્ષો પહેલા રા. મુન્શી જ્યારે કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમના સ્વભાવમા એટલી તો વિચિત્રતા હતી કે તે સમયે આપણે કલ્પી પણ ન શકીએ કે તે 'ગુજરાતનો નાથ' જેવી નવલકથા ભવિષ્યમા લખશે. તે હમેશા અંગ્રેજીમાંજ લખતા, અને ઘણુંખરૂ અંગ્રેજી વાંચતા. સમર્થ નવલકથાકાર એલેક્ઝાન્ડર ડ્યુમા તેમનો પરમપ્રિય લેખક છે. ગુજરાતી તે કદિ લખતા નહિ તેમજ 'ગુજરાતી હું લખી શકુંજ નહિ' એવી તેની માન્યતા હતી. આવા શખ્સ "પાટણની પ્રભુતા" અને "ગુજરાતનો નાથ' જેવી અપૂર્વ અને અપ્રતિમ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખે અને તે પણ સચોટ અને રસમય ભાષામાં, એ ખરેખર સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે!

આ નવલકથાના દોષો ગણાવતા તેમણે કહ્યું કે મ્હોટા દોષ, એ લેખકનું ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ભુગોળનું અજ્ઞાન છે; અને તે અક્ષમ્ય છે જો તેમણે એ લખ્યા પૂર્વે ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ભુગોળનું ધ્યાન પૂર્વક અવલોકન કર્યું હોત, જૂના અણહિલપુર પાટણનાં ખંડેરો મીનળ દેવીના બંધાવેલા તળાવ, પ્રાચીન ગુજરાતના ઠેર ઠેર અસ્તવ્યસ્ત પડેલા જીર્ણાવશેષો જોયા હોત અને પછી એ કથા લખી હોત તો એ અદ્ભુત અપૂર્વતા ધારણ કરત. વાર્તાની શરૂઆતમાં જ એમણે સરસ્વતી નદીમાં હોડીઓ ચાલતી હતી એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે! જેમણે એ નદી નજરો નજર જોઇ છે. તે તેને એ અસંભવીત લાગે છે. એ કાળે કદાચ એ પૂરજોસમાં અને મ્હોટા રૂપમાં વહેતી હશે! આવી ભુલ કદાચ એ એમ પણ માનતા હોય કે એ કાળની કથા લખાય છે. બંગાળના એક નવલકથાકારે મારવાડ અને એ પ્રદેશ નિકટ પ્રાંતદીનું વર્ણન કરતી વખતે આવીજ વાત એક કીધી!

બંગાળી વાર્તામાં કરી છે. એણે પણ ક્ષીપ્રા નદીમાં હોડીઓ ચલાવી છે! [રા. મુન્શીનું ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ભુગોળનું આ અજ્ઞાન અક્ષમ્ય હોવા છતાં પણ એમનું અજબ કલાવિધાન રસની જમાવટ, અને સરળ પણ જોસદાર ભાષા વાચકના મનપર એવી તો સચોટ અસર કરે છે કે એ દોષો ભુલી જવાનું આપણને મન થાય છે.] પાછળથી એ સભાના પ્રમુખે આ વિષે એક દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં હિંદ વિષે લખાણ હતું અને એ પુસ્તકમાં અતિઉત્કૃષ્ટ ભાવ અને રસની જમાવટ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેમાં મુંબાઇને પંજાબમાં આવેલું કલ્પવામાં આવ્યું હતું! આ ભયંકર ભુગોળ દોષ ખરેખર અક્ષમ્ય હતો પરંતુ એ પુસ્તકના બીજા ઉત્તમ ગુણ જોતાં એ માફ કરવાનું મન થાય એવું હતું એ અંગ્રેજી પુસ્તકના લેખકે તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે—" For the purpose of this book – and this book only, Bomay is supposed to be situated in the Punjab." રા. મુન્શીનું ઇતિહાસ ભુગોળનું અજ્ઞાન આટલું ભયંકર તો નથીજ; અને વળી એમના પુસ્તકના બીજા ગુણ એટલા બધા છે કે એ દોષ ભુલી જવાનું વાચકને મન થાય છે.

[આ નવલકથામાં કંઇક અધીરાપણું લાગે છે; એની વસ્તુસંકલનાઓ ઉતાવળે ગુંથાઇ અને ઉતાવળેજ પરિણામ પામે છે. એનાં પાત્રો ઉતાવળેજ નિશ્ચયપર આવી જાય છે.]

આ કથા બહુ ઉતાવળથી અને અધીરપણે લખાઇ છે, એમના ધંધામાં એ એટલા તો ગુંથાયલા રહે છે કે અવકાશ એમને ભાગ્યેજ મળતોજ નથી. 'વીસમીસદી'નો અંક તૈયાર થઈ જવા આવ્યો હોય, પ્રેસને મેટરની જરૂર હોય, અને રા. હાજીમહમદ ઉઘરાણી કરે ત્યારે છેક છેલ્લી ઘડીએ મુન્શીજી બીજાના કાગળિયાં દૂર ખસેડી વાર્તાનું એકાદ પ્રકરણ લખી આપે! આ અદ્ભુતતા નથી લાગતી? અને આવી ઉતાવળમાં પણ આ વાર્તા આટલી સરસ લખાઇ, તો પછી પૂર્ણ શાન્તિથી અને દરેક પ્રકારના સંપૂર્ણ અભ્યાસ પછી લખાઇ હોત તો કેવું પરિણામ આવત એ ખ્યાલ કરવાનું વાચકનેજ સોંપવું ઉચિત છે. એમની આ ઉતાવળને લીધે વાર્તામાં ક્યાંક અધુરાપણું જણાઇ આવે છે.

બીજો એક દોષ, એમની ભાષાનો કાઢવામાં આવ્યો. જો કે એમની ભાષા રસપૂર્ણ છે, સરળ છે અને સચોટ છે છતાં દોષરહિત નથીજ એમ તો ન કહેવાય! વ્યાકરણ દોષ પણ છે અને કેટલુંક સ્થળે વાક્ય રચના ક્લિષ્ટ છે. શબ્દોમાં પણ કેટલેક પ્રાંતિકપણું જણાય છે. રા. દેસાઇએ તો કહ્યું કે જ્યારથી એ 'હકારિયા' જોડણી વાપરતા શીખ્યા અને અમુક ગૃહસ્થોના પરિચયમાં આવી એમની માફક સંસ્કૃતમય લખવાનો યત્ન કરતાં શીખ્યા ત્યારથી એમની ભાષા દોષવાળી અને ક્લિષ્ટ થઈ છે.

કીર્તિદેવનું Romantic પાત્ર એમની કલ્પનાશક્તિનું સુંદર ફળ છે. એના જે વિચાર લેખકે પુસ્તકમાં રજુ કર્યા છે એ બધા આધુનિક છે. એ સઘળા રાજકીય વિચારો, કીર્તિદેવની અખિલભારતનું ઐક્ય કરવાની ભાવના, અને એની રગોમાં ફરતું રાષ્ટ્રીયત્વ એ સઘળી આધુનિક વાતાવરણની પ્રતિચ્છાયા છે; જુના ગુજરાતના નવલકથા લેખનમાં એ આધુનિક વિચાર દાખલ કરવા એ પણ રા. મુન્શીની કથાનો એક દોષ ગણાયો હતો. આશ્ચર્યની વાત છે કે રા. નરસિંહરાવે જે ઉપોદ્ઘાત લખ્યો છે તેમાં એમણે આ સંબંધે કે કીર્તિદેવ સંબંધે જરા ઉલ્લેખ કર્યોજ નથી. એનું કારણ કદાચ એમ પણ હોઇ શકે કે 'રાષ્ટ્રીયત્વ' એ રા. નરસિંહરાવને રુચતો વિષય નથી

એમના કાવ્યોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે 'દેશાભિમાન' વિષે એમણે કશુંય લખ્યું નથી. કેટલાંક વર્ષપર ઈ. સ. ૧૯૦૯ના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં 'ઇસ્વિતુ વર્ષ ૧૯૦૮' એ મથાળા હેઠળ ગૂજરાતની ઈ. સ. ૧૯૦૮ની આત્મિક પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં આ વિષયપર રા. રણછોડરામે લખ્યું હતું કે—" 'દેશાભિમાન' શબ્દથી ભડકનારાઓમાંના રા. નરસિંહરાવ પણ એક હોય એમ લાગે છે. એમના સમગ્ર કાવ્ય સંગ્રહમાં દેશાભિમાનનું એક પણ સારૂં કાવ્ય છે? જ્યાં સ્હેજસાજ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે તે કેટલા નિર્બળ છે?..."

અને એ આક્ષેપ, ખરો પણ છે. સંસાર સુધારાનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં, 'નુપૂરઝંકાર'માંની કેટલીક કવિતાઓમાં તેમની દેશભક્તિ ખાળી આવી દેખા દે છે એ સીવાય તેમના કાવ્યોમાંથી દેશભક્તિ વિષે તો ભેજ લીટી ટાંકી શકીએ—

"ગૂજરાતનો પુત રહી ઉભો આ સ્થળમાં,
કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહિ જળમાં?"

એટલું તો ખરૂં કે રા. નરસિંહરાવે ગૂજરાતી આલમમાં રાષ્ટ્રોદ્રેક ઉછળાવ્યું નથી. એ એમને રુચતો વિષયજ લાગતો નથી. અને આજ કારણથી એમણે 'ગૂજરાતનો નાથ' ની નવલકથામાંનો સ્વદેશાભિમાનવાળો ભાગ અડકયા વગરજ કોરે મુકી દીધો લાગે છે! ગૂજરાતના એક અગ્રગણ્ય કવિ તરફની આ પ્રકારની નિરાશા ગૂજરાતને ખરેખર શોચનીય છે.

રા. મુન્શીની કથામાં એલેકઝાન્ડર ડયુમાની આબાદ છાપ છે, ડયુમાનું આબેહુબ અનુકરણ છે. એમના પાત્રો પણ ડયુમાના પાત્રો જેવા 'કડક' છે. ડયુમાના પાત્રો જેમ પાનાનાં પાનાં સુધી વાતચીત કરે છે તેમ રા. મુન્શીએ પણ લાંબા વાર્તાલાપ યોજ્યા છે. ડયુમાએ જેમ ફ્રેંચ રાજ્યક્રાન્તિ સુધીનો ઇતિહાસ નવલકથારૂપે ગૂંથ્યો હતો એમ ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પણ નવલકથારૂપે ગૂંથી ગૂજરાતને સાદર ધરવાના રા. મુન્શીને અભિલાષ છે. પ્રભુ એ અભિલાષ પૂરે!

મીનળદેવી અને મુંજાલ વચ્ચેનો જે સંબંધ એ આપણી સન્મુખ રજુ કરે છે એને કંઇ ઐતિહાસિક આધાર નથી; તેમ કાંઈ પૂરાવો નથી રા. દેશાઇએ તો કહ્યું કે ડયુમાની નવલકથા માંની 'એન ઑફ ઑસ્ટ્રિયા' ના જેવુંજ મીનળદેવીનુ પાત્ર અને મુંજાલને મેઝેરિન જેવો ચીતરવા માટે એમને એ સંબંધ યોજવો પડયો છે। ડયુમાપર એ મુગ્ધ છે અને એની 'એન'ના જેવુંજ પાત્ર ચીતરવાના અભિલાષથી એમણે મીનળદેવીના ચારિત્ર્યનું એ કલંક એમણે આલેખ્યું છે. એ ગમે તેમ હોય પરંતુ મીનળદેવીનું એવું ચારિત્ર્ય ચીતરીને રા. મુન્શીએ પોતાની નવલકથાને દોષિત કરી છે એમ બીજા કહેતા હોય તો એ માન્ય નથી મીનળદેવી વિષે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ આપણને અલ્પ સાધનોજ પૂરા પાડે છે. કર્ણદેવ દક્ષિણ તરફથી એક રાણી પરણી લાવ્યા; કંઈક કારણે એ અણમાનીતી થઇ; એને એક છોકરો થઇ ગયો અને પાછળથી એ સિદ્ધરાજ કહેવાયો! આટલી બાબતો 'ગૂજરાતનો નાથ' નહિ વાચનારા જાણે છે. મીનળદેવી વિષેની બીજી બધી વાતો લેખકે યોજી-કલ્પી એ દોષ નથીજ. વળી એમણે આપણી સન્મુખ કંઇ મીનળદેવીનું ભ્રષ્ટપાત્ર નથી મુક્યું. 'ગૂજરાતનો નાથ' નો એનો એક અદ્‌ભુત પ્રસંગ છે. એ પ્રસંગ યોજીને તો લેખકે મીનળદેવીને અપૂર્વ બનાવી છે. મુંજાલ અને મીનળના આચરણમાં એમણે સ્ત્રીપુરુષની નીતિની શિથિલતા કોઇપણ પ્રકારે નથી દાખવી; 'સંયમનું' બળ એમણે બતાવ્યું છે; શુદ્ધપ્રેમનું સ્વરૂપ એ આપણી સન્મુખ મૂકે છે.

રા. મુન્શીના જૈનમંત્રીઓનાં પાત્રાલેખન વિષે પણ કેટલીક શંકા ઉપસ્થિત થઇ હતી. જૈનમંત્રીઓ જે લડવૈયા અને રાજ્યસત્તાલોભી ચીતર્યા છે. 'પાટણની પ્રભુતામાં જૈનજતિ આનન્દસૂરીને પણ સત્તાલોભી આલેખ્યો છે. પહેલાં પણ આની સ્હામે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બાબતમાં પણ રા. મુન્શીએ ડ્યુમાનું અનુકરણ કર્યું દીસે છે. ડ્યુમાની વાર્તાઓમાં રોમનકેથોલિક સાધુઓનો સત્તાલોભ અચ્છો આલેખાયો છે. વળી ભવભૂતિના નાટકોના સત્તાલોભી બૌદ્ધસાધુ સાધ્વીઓનાં કાવત્રાં પણ આ સ્થળે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. મંત્રીઓ લડવૈયા હતા, સત્તાલોભી હતા અને રાજાઓને કાબૂમાં રાખતા. ગુજરાતના કેટલાક રાજાઓ તો મંત્રીઓને પૂછીને પાણી પીતા એ વાત તો આપણને ઇતિહાસ પણ કહે છે. એ વખતના મંત્રીઓ ભલેને 'અહિંસાધર્મ' પૂજક જૈનો રહ્યા, છતાં પણ એમને લડવૈયા બનવું પડતું. એ સમયજ એવો હતો કે એમને રાજનીતિની સાથે યુદ્ધકૌશલ્યની અને વીર લડવૈયાઓને છાજે એવી કેળવણી મેળવવી પડતી. આજતો લોઇડ જ્યોર્જ રાજનીતિજ્ઞ હોય પણ યુદ્ધમાં કાબેલ ન હોય તો ચાલી શકે; પરંતુ એ સમયનો મુંજાલ રાજનીતિનિપુણ સાથે કુશળ લડવૈયો ન હોય તો ન ચાલે.

રા. નરસિંહરાવે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે કે 'ગૂજરાતનો નાથ' કોણ? એ કોયડો એમણે ઉપોદ્ઘાતને છેડે મુકયો છે અને એ ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા પણ કેટલાક લોકો હજુયે ચોક્સપણે એમજ માને છે કે 'મુંજાલનેજ રા. મુન્શીએ 'ગૂજરાતનો નાથ' ચીતર્યો છે. પરંતુ આ ભુલ છે. લેખક એ પુસ્તકમાંજ એએક સ્થળે સ્પષ્ટ કહે છે કે 'ગૂજરાતનો નાથ" જયદેવ છે; અને રા. નરસિંહરાવનો ઉપોદ્ઘાત લખાયા પછી એક પ્રસંગે એકજણ સાથે વાત કરતાં લેખકે એમજ કહેલું કે "રા. નરસિંહરાવને ભલે એ કોયડો લાગે પણ મ્હેં તો જયદેવનેજ 'ગૂજરાતનો નાથ' આલેખ્યો છે."

નવલકથામાં બીજો પણ એક દોષ આપણને લાગેછે અને તે એ કે જયદેવ નિર્માલ્ય ચીતરાયો છે. કાક, મુંજાલ, ત્રિભુવન, મીનળદેવી ઇત્યાદિના હાથમાં તે રમકડાં જેવોજ લાગે છે. બર્બરકનો પરાક્રમી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ. એ આ જયદેવ, એમ જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં આશ્ચર્ય સાથે ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણને એના વિષે મુદ્દલે માન ઉત્પન્ન નથી થતું, પરંતુ ઉલટું

એ અણહિલવાડના રંગ,
એ સિદ્ધરાજ જયસીંગ,

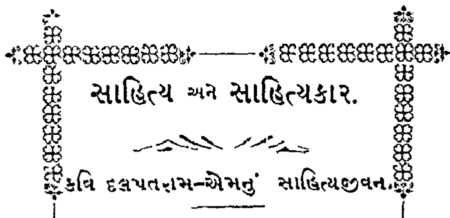
એ કવિ નર્મદની લીટીઓ વાંચતાં જે શૌર્ય, અને સિદ્ધરાજ વિષે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેને જયદેવનું આ નિર્માલ્ય પાત્ર વાંચવાથી ચીરૂપત લાગતું હોય એવું લાગી આવે છે.

'પાટણની પ્રભુતા'માં ત્રિભુવનપાળ આપણને જેટલો નજરે ચડે છે એટલો 'ગૂજરાતના નાથ'માં લેખક એને પ્રકાશમાં નથી લાવ્યા. આ આખી કથામાં ફક્ત એકાદ બે સ્થળે આપણને લેખક ત્રિભુવનપાળનાં દર્શન કરાવે છે.

વળી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી રાણકદેવીનું પાત્ર પણ બરાબર આલેખાયેલું નથી લાગતું. વિષયલંપટ અને નબર જમાના કુષ્ણદેવને શણગાર તરીકે પ્રકટ થતો જોઇ આપણે આશ્ચર્ય થાય છે.

ગમે તેમ, પણ ગુજરાત, પોતે અગાઉ કદિ નહિ જોયેલી, સાંભળેલી કે અનુભવેલી એવા પ્રકારની અપૂર્વ અને અપ્રતિમ નવલકથાઓ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયું છે. આ નવલકથાઓ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં આપણે સ્વ. રણજીતરામને અહીં વીસરી જવા ન જોઇએ. આ કથાઓ ઘણે અંશે એમનાજ પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણાના પરિણામરૂપ છે એ હવે ઘણા વાચકોથી અજાણ્યું નથી અને ગ. કનૈયાલાલ પણ એમને વિસરી ગયા નથી. 'ગુજરાતનો નાથ' "મિત્ર અને મદદગાર સદ્‌ગત ભાઇ રણજીતરામના પવિત્ર સ્મરણોને અર્પણ કરવામાં એમણે પોતાનું ધર્મ કાર્ય" માન્યું છે. રા. રણજીતરામે એક સ્થળે લખ્યું હતું કે "દેશના પુત્રોના જાજ્વલ્યમાન પ્રેરતા વિયોગથી સાહિત્ય જાગ્રત હોય છે ત્યારે દેશમાં પણ ચેતન આવે છે. ગુજરાત માટે, પ્રત્યેક ગુજરાતી વસ્તુ પ્રસંગ પુરુષ માટે જ્યાં લગી અભિમાન મમત્વ, ઉત્સાહ, માન નહિ જાગે ત્યાં લગી ગુજરાતની એકતા નથી. ગુજરાતના ભાગ્યમાં ત્યારેજ આપણને "ગૌરવાન્વિત અને પૌરુષયુક્ત શ્રદ્ધા થશે ત્યારેજ નમ્ર ભાવનો ત્યાગ કરી, છાતી કાઢીને અપણે કહી શકીશું કે 'અમે ગુજરાતીઓ છીએ' ત્યારેજ ગુજરાતીઓની બુદ્ધિ પુનર્જન્મ પામશે અને ફલવતી થશે.' રા. કનૈયાલાલે આ કથાઓ લખીને સ્વર્ગસ્થના એ અભિલાષ પૂર્યા છે અને હજુયે પૂરશે એમ નથી લાગતું ?

'મુકુલ'

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

કવિ દલપતરામ—એમનું સાહિત્યજીવન.

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૩૬ થી અનુસંધાન)

દ્વિઅર્થી કડીઓ.

એમના કાવ્યમાં ઘણા ચમત્કાર છે, તે સર્વેનું લખાણ કરી શકાય તેમ નથી. અન્યોક્તિઓ આગળ આવી ગઇ છે. ઝડઝમક, અનુપ્રાસ, ઉપમાઓ અને બીજા કાવ્યાલંકારો ઘણા છે જેનું અહીં વર્ણન કરવું અયોગ્ય રીતે લાંબુ પડે. અને આ નમૂનાના દાખલા ડગલે ને પગલે એમના કાવ્યોમાં જોઇએ છીએ. કેટલીક કડીઓ દ્વિઅર્થી છે ને કહેવી કઠિન થઇ પડશે તેથી પ્રસાદી રૂપે અહીં નકી છે. એક ઉદાહરણને સંગ્રહી લ્યે છે કે—

"સ્નેહ તો ઘટાડે નહિ, મેશ તો લગાડે નહિ,
પાત્ર તો તપાડે નહિ પોતે તપી તનમાં"

કામઠીને સંબોધી કહે છે કેઃ—

"વળી શુભ શિક્ષકથી સદ્‌ગુણ લીધો ધારી, શાણી શર ધરણી"

આગગાડી અને ગંગાનું એક જ મનહરમાં વર્ણન કરે છેઃ—

"જેમાં જુઓ ભરેલું છે ભલું નિરમળ જળ,
તે પાસે તપાસો હોમ ધુણીની ધુમાડી છે;
એની ઉપર થૈ બહુ બંદરોનો આવે માલ,
જેને વેગે જુઓ ઝાઝી ઝડપ દેખાડી છે;
જ્યાં પ્રાપતિ[1] ચાહી જનો તેમાં પ્રવેશ કરે,
ત્યાંની પ્રાપતિ તો તેણે તેઓને પમાડી છે;
ચક્રવાકૂ[2] જ્યાં બહુ બિરાજે દલપતરામ,
શન્ય[3] વિના સદા જેનું નામ આ ગંગાડી છે."*

ફારગસવિરહનો ફારગસ, કવિને ક્યાં સુધી સાંભરે છે તે વિષે દ્વિઅર્થી દોહરો છેઃ—

"ફાગણ આગળ ગત અને, આવ્યો ચૈતર અંત;
શરૂ બળેવમાં સાંભરે, પોસ અંત પર્યંત."

એક મહાલક્ષ્મીનો ભક્ત અને કૃષ્ણનો ભક્ત પોતપોતાના ધર્મનો કવિ મુખે કઢાવે છેઃ—

"એકજ મ્હારે ઇષ્ટ છે, નહિ બીજો વિશ્વાસ;
નિધિજા માતાને નમું, એજ પુરે મુજ આશ."

હાસ્યરસ.

આતો આપણે એમની દ્વિઅર્થીની વાત કહી. પણ હજુ કવિશ્રીનો હાસ્યરસ તો બાકીજ છે. પણ આપણાથી તેમાં અત્યારે ઉતરી શકાય તેમ નથી. 'ફારગસવિલાસ' અને 'વિજયવિનોદ' આખા હાસ્યરસનાં જ ભરેલા છે, તે આતુર હોય તે વાંચી શકે. દાખલા તરીકેઃ—

"વિનય થકી વશ થાય છે, રાજા ને વળી રાંક;
કદી ન સૂઝે કોઇને પણ પોતાનો વાંક.
એમ કહ્યું એ અવસરે, ત્યાં નર એક નઠોર;
મિયાં નિસર્યો મારગે; ખરેખર ટંટાખોર.
પરદેશી પ્રત્યે પછી, બણે શેઠ ધરી ભાવ;
વાલંપણ ને વિનયથી, લે આને બોલાવ.
પછી તેણે ત્યાં પૂછ્યું, સ્નેહે કરી સલામ;
'સાહિબ, ખુદનું નામ શું?' 'કયા હે તેરે કામ?'

(રૂચિરા છંદ)

સુત તેનો સાથે દેખીને. પૂછ્યું "પુત્ર તુમેરા હે?"

---

૧ પ્રાપ્તિ. ૨ (ચક્રવાકૂ) પૈડાંનો ઉચ્ચાર અથવા સારસ પક્ષી. ૩ ઉજડ વગર, અથવા અનુસ્વાર વગર વાંચીએ તો આ ગંગાડી નું આગગાડી વંચાય.

* દલપત કાવ્યઃ ભાગ ૨. પાનું ૩૫ કડી ૬.

"મહુજ રીસ કરી તે બોલ્યો, 'નહિ મેગ, તો તેરા હૈ ?'"
પુત્ર તમારાને પરમેશ્વર, અધિક અધિક આયુષ્ય આશે,
મિયાં કહે 'જો મરજી તુમારી, અભી ઇધર માર હી ડાલો.
સાલમપાક શિયાળે કરશો, થાશે પુષ્ટ સરસ ચેરા,
'સૂકા સૂકા હમ લકડી હોગા, સાલે કયા લેના તેરા ?'
માગુસ સાથે માણસ બોલે, દોસ્તી કરે, ન રહે મુંગા;
દોસ્તી તેરી જહાનમમેં ગઈ, અમ બોલે તો મારૂંગા.' "*

અપ્રસ્તુત પ્રસંગાલંકાર.

(કવિત)

ઉંટ કહે "આ સભામાં વાંકાં અંગવાળાં ભુંડાં,
ભૂતળમાં પક્ષીઓને પશુઓ અપાર છે,
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
કુતરાની પુંછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે,
વારણની સુંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
ભેંશને તો શિર વાંકાં શીંગડાંનો ભાર છે,"
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દલપતરામ
"અન્યનું તો એક વાંકું આપનાં અઢાર છે."×

કોઇ રાજાએ જુદી જુદી જાતના લોકોને પ્રશ્ન પૂછેલા કે 'તમે રાજા થાઓ તો શું કરો ?' ત્યારે તે લોકોએ જવાબ આપ્યા—

નટ:—

કુકડા ને કુતરા ભલા ભલા ભેળા કરીએ,
પાડાને ગધેડા પણ પાર વિના પાળીએ,
નાચીએ ને કુદીએ ન રાખીએ લગાર લાજ,
ગાનમાં ને ગમ્મતમાં દિન ગત ગાળીએ,
ઉંચી આંખો રાખી રોજ ચાલીએ ચોટામાં ચાહી,
નીચાં નેણ કરી કદી ભૂમિ ભણી ભાળીએ,
મળે ગજપાટ તો ઉચાટ ચિત્ત ના તજીને,
છરા મૂકી છાંડી, છતે રૂપૈયા ઉછાળીએ

ભીખારી:—

ગોળની કરાવું ગાડી, સાકરનો સુખપાલ,
ખાંડની તો ખુરશીમાં બેશી ગીત ગાઇએ,
પેંડા ને પતાસાં ખાસાં હાર કરી લૈયે ઘરે
કચોરીમાં બેઠાં બેઠાં ખાતે ઘરી ખાઇએ,

* દલપતકાવ્ય ભાગ ૧ પાનું ૫૨ કડી ૧૯૧–૧૯૬ × દલપતકાવ્ય ભાગ ૨ પાનું ૮૭ કડી ૬૨

વણિક:—

દરબાર ખાતે દેશોદેશમાં દુકાનો કરી,
સંપડાવી વિશેષ નાણું તો સરાશીએ;
ચાલે નહિ તેટલાજ રાખીએ ચાકરીઆત,
લગાર લગાર તો પગાર સૌના કાપીએ;
કવિ, ગુણી, પંડિત કે આવે કોઇ આશો ધરી,
કોઇને કદાપિ એકે દમડી ન આપીએ;
મળે મને રાજ્ય તો હું કાજે એવું મોટું કરું,
ચાપણ કરોડ, બે કરોડ કરી થાપીએ.

બ્રાહ્મણ:—

બ્રાહ્મણ કહે જો ભલા ભાગ્યથી હું ભૂપ થાઉં,
મ્યાનામાં બેસીને રોજ જાઉં ભિક્ષા માગવા,
મોટા મોટા વરા કરી હુંજ વખણાઉં અને,
બ્રાહ્મણ બીજાનાં અભિમાન લાગું ભાગવા;
વાડીઓનાં તુંબડાના વેલા વવરાવું અને,
દરભના પૂળા તો અનેક રાખું આગવા;
આવે રાત્રુ બોજ તેને આપું હું આશીરવાદ
બ્રાહ્મણ જાણીને તે તો લાગે પગે લાગવા*

હાસ્યરસમાં એકાદ સ્થળે જ કવિ બિભત્સ રસમાં ગબડી પડ્યા છે: એક દોહરામાં લખે છે:

"બુઢો પરણે બાયડી, અમણેો બેસે રાજ;
બોજ ઉપાડે બળદિયો, તે સહુ પરને કાજ."

બીજો દાખલો મોટા મુંબઈ શહેરના વર્ણનમાં આવેલો છે.

"શહર મુંબઇજ મોટાથી મોટું, જહાં
છાપરું એક નહિ છેક છોટું;
શહિયા સર્વ જ્યાં મોટે મોટા વસે,
કોટિ નાણાં તણું થાય કોટું;
દેહ મોટા ને દિલ મોટું દલપત કહે,
ખાણ પણ મોટું, નવ ખાય ખોટું;
ફરાણ મોટાં અને વપણ મોટા વળી
હોમ મોટા તણું સર્વ મોટું." *

કવિએ બીજા પ્રબન્ધ અનેક રચ્યા છે જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરી જ અટકી જવું. હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન કવિશ્રીને ઘણું સારૂં હતું 'પ્રવિણસાગર' પ્રથમ સમજતાં અઘરો પડતો, તેની સ્પષ્ટ ટીકા લખી અને બાકી રહેલી બાર લહેરો પોતે રચી દીધી છે આ ઉપરાંત કવિતાની ચાવી કહેવાતી પિંગળ તથા બીજું ઘણું લખ્યું છે.

* દલપતકાવ્ય ભાગ ૨ પાનું ૧૨૮ કડી ૪૫-૪૭.
* દલપત કાવ્ય ભાગ ૨. પાનું ૭૬. કડી ૨૧.

કવિચારિત્ર્ય

કવિને માટે બોલતાં પ્રથમ કહેવું જોઇએ કે કવિનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ હતું. કોઇ એક સરદારે પરકિયા નાયિકા વિષે કવિને એક કવિત રચવાનું કહેલું ત્યારે તેમણે આ દોહરો તે સરદારને કહ્યો હતો:—

"અણુ ભાવ્યું સંભારતા, ઉપજે ઉલટી જેમ;
વરણવતાં વ્યભિચાર પણ પામે મુજ મન તેમ.
શોભા માટે નથી મૂલ્યાં, એમ વિચારો ઉર;
સ્ત્રી ઝાંઝર, ગજ, ઘંટ છે દેખી ખસવા દૂર.
જરે મરે પણ નહિ ડરે, થતાં અંગનો ભંગ;
મોહવડે ઊપર પડે, દીપક દેખી પતંગ.
જે ચેતી ચાલે નહિ, ઠાલી ઠોકર ખાય;
પછી તે સજ્જન પાંચમાં, ઉચ્ચરતાં શરમાય." ×

ભરૂચમાં કવિ ધીરજરામે કવીશ્વરનું સ્તોત્ર ગાયું છે તેમા કહ્યું છે કે

"કવિનું ચરિત્ર દીઠું, ભક્તિ, નીતિ, સુકાવ્યમાં"

અને પ્રમાણમાં શૃંગાર એમણે ઘણો થોડો ગાયો છે. ખાસ કરીને નાયિકાની ચાર વિપ્રયોગની શૃઙ્ગારની હોરીઓ અને બેત્રીજ બીજી ગરબીઓ એમણે ગાઈ છે. પણ એથી એ રસિક ન હતા એમ ન સ્હમજવું. નીતિમાં એમણે એટલો રસ ઉમેર્યો છે કે તેને નારી બદલી નીતિરસ નામનો પુરૂષ બનાવી દીધો છે! કાવ્ય વિષેનો બીજો એમનો સિદ્ધાન્ત એ હતો કે આખું કુટુંબ એટલે કે સ્ત્રી, બાળકો, માતા, ભાઈ, ભોજાઇ વિગેરે સહુ જે કવિતા સાંભળી શકે તેજ કવિતા સારી. કવિતામાં નીતિ હેવી જોઇએ. કાવ્યકળાને પોતે કાંઇક ગણે છે તે નીચે આપેલી કડીથી સમજાશે સાત પ્રકારનાં અતિસુખ વર્ણવિનાં કહે છે.

"છઠું સુખ અધિકાર છે રે, માન પ્રતિષ્ઠા માણુસ માંહ્ય જો;
વિદ્યાદિક એનો આધાર છે રે, કાવ્યકળાદિક પણ ગુણ કાંઇ જો."

સ્પષ્ટ છે કે કાવ્યકળાનો હેતુ કવિશ્રીનો અધિકાર અને માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો છે. જો અધિકાર ન મળ્યો, તો માનપ્રતિષ્ઠા તો ખરેખરી ઘણી મેળવી અંગ્રેજનાં વખાણ કરવામાં એકાદ વખત અતિશયોક્તિ થઇ ગઈ છે. મહારાણીજીનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે:—

"રાવણ સીતા હરી ગયો, રામબાણ હતી તોય;
આ અવસર અંગ્રેજમાં, આણ ન લોપે કોઇ."

ફુનરખાનની ચઢાઇમાં લખે છે:—

"સરદાર સાહીબ લોક તે, એ લોકનું અતિ પ્રિય કરે;
સમભાવ રાખે સર્વ પર, દિલમાં દયા ધરથી ધરે"

આ વર્ણનથી તદ્દન ઉલટો અનુભવ આપણને થતો આવ્યો છે. મ્હને લાગે છે કે આવાં આટલાં વખાણ ન કર્યાં હત તો ચાલત. પણ કવિશ્રીમાં ભાટચારણની કહો કે બ્રહ્મવૃત્તિ વારંવાર

× દલપત કાવ્ય, ભાગ ૧ પાનું ૧૮૯ કડી ૩ -૩૪

દેખા દે છે, અને રંગે ચ્હડે છે. છેવટે 'આશિષ દે છે દલપતરામ' કહી બક્ષિસ કે દક્ષિણા માગે છે. પણ આ કવિનો વાંક નથી; વાંક એના દેશકાલનો છે.

દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની તુલના.

કવિશ્રીના હરીફ નર્મદ મુંબઈમાં જન્મ્યા હતા. એ પક્ષ પડ્યા હતા. હરીફાઈ અને ચડસાચડસીમાં દરેકનાં નવાં નવાં અને સારાં સારાં કાવ્યો નીકળ્યે જતાં હતાં. અમદાવાદીઓ દલપતરામ કવિને વખાણતાં ને નર્મદને વખોડતાં, જ્યારે સુરતીઓ અને મુંબઈગરાઓમાં નર્મદ વખણાતા. આ બંને કવિઓની લગભગ બધી રીતભાત, શૈલી, વિચાર રહેણી કરણીમાં ફેર હતો. એ બે કવિઓની સરખામણી કરીએ તો જણાશે કે દલપતરામ ભાષાયુગના છેલ્લા, મ્હોટા સડવૈયા હતા; જ્યારે કવિ નર્મદ રસયુગના ઉગતા યુવક હતા. નર્મદનો મુંબાપુરીનો સ્વતંત્રતાનો પવન તોફાન મચાવી રહ્યો હતો અને 'ડાંડીઓ' ગડગડાવતો હતો ત્યારે અમદાવાદી વાણિજ્યબુદ્ધિના દલપતરામ ઠંડે કલેજે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ફેલાવતા હતા. નર્મદનું હૃદય ઉછળી ઉછળી આન્દોલન ફેંકતું હતું, ત્યારે દલપતરામનું મગજ અને મન નીતિમાં–ધર્મમાં–ગુંચવાઈ ધીમાં અને સાવચેત પગલાં ભરતાં હતાં. નર્મદ જ્યારે મિત્ર જેવી સાહૃદયતા બતાવી હૃદયનાં ખેંચાણથી હૃદયો તાણતા હતા, ત્યારે કવિ દલપતરામ ઉપદેશક બની ધર્માચાર્ય પેઠે બોધ આપતા હતા, બીજાઓની અક્કલને જગાડતા હતા, મ્હોટાઓની ખુશામત કરી નાણાં ઊઘરાવતા હતા. કવિ નર્મદનો પ્રેમ–શૌર્યનો ઝુંડો જ્યારે ઝગમગ પ્રકાશતો હતો, ત્યારે કવિને મન 'ભાળો કાળો કાગ' મતું હતું એક જ્યારે સાહેબની મુલાકાત લેવા કડીઓ બનાવતો ઉતાવળો ઉતાવળો શેરીઓમાં ફરતો ત્યારે બીજો સરસ્વતી મંદિરમાં એક ધ્યાને શાન્ત ચિત્તે પૂજા કરતો હતો; એક શ્રીમંતને સલામો ભરતો, ત્યારે બીજો ઓછીજ દરકાર રાખતો અને અક્કડ ચાલ્યો જતો; એક જ્યારે હૃદય ચિતરતો ત્યારે બીજો હૃદયને પ્રફુલ્લ બનાવતો; એક દિલપતિ થતો ત્યારે બીજો દિલદોસ્ત થતો; જ્યારે એક મનરંજની થતો ત્યારે બીજો હૃદયભંજની થતો; જ્યારે એકનો વાણીપ્રવાહ સીધી સપાટીપર અવાજ વગર ચાલ્યો જતો ત્યારે બીજાનો જળમોજાંની માફક પછડાતો અને પડતો ને આથડતો ને ફગતો ફેલાતો હતો. એકે ઘણી કવિતાઓ રચી ત્યારે બીજાની માત્ર થોડીજ રચાઈ. અમદાવાદની વાણિજ્ય બુદ્ધિવાળો કવિ જ્યારે શ્રી સંગાથે સરસ્વતી સહિત બન્ને હાથે એમને રમાડતો ત્યારે મુંબઈનો ઉડાઉ નર્મદ બુધ્ધે પેરે સરસ્વતી પર ક્યારેક બીજાનો, ક્યારેક રીઝાનો ત્યારે એમાં આશ્વાસન લેતો અને જરા શાન્ત થતો. એક આપણને કાવ્ય કરવા પીંગળ આપી ગયો, બીજો ગુજરાતી ભાષાનો કોશ ભરી ગયો. એક છંદ, દોહરા, ચોપાઇ, છપ્પા, કવિત, વસંતતિલકા, સવૈયા વિગેરે બોલતો અને અક્ષર તથા શબ્દનો મેળમેળ રાખી મેળ કરતો ત્યારે બીજો મુંબઈનો મોઝીલો મેળમેળ થોડો રાખતો અને માત્રાસાર ન રાખતો અને સ્વચ્છંદે હૃદય દોરે ત્યાં જઈ ફરતો. એક પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જ પડી જવાના ભયથી જોઈ જોઈ પગલાં માંડતો. ત્યારે બીજો ઠેકડા મારી ફરવા લાગતો અને પૃથ્વી ઉપર પગ દેવો તેને ભારે પડતો એક સમાજમાં મળતાવડો, બુદ્ધિમાનથી યદ્ધ કરતો, ત્યારે બીજો દેખાવ કરતા ન ફાવતો. કવિ તરીકેની કીર્તિ બન્નેને મેળવવાની લાલસા હતી, અને બન્નેએ ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરી હતી. એકે બુદ્ધિ આપી, બીજે લાગણી દીધી.

વાણિજ્ય બુદ્ધિ અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા.

કવિ દલપતરામની વાણિજ્યબુદ્ધિ એમનાં દરેક અનુભવી વચનમાં દેખાય છે. તે વ્યાવહારિક બુદ્ધિ એમના અમદાવાદના વાસથી અને સ્વામિનારાયણ ધર્મ પાળવાથી આવેલી જણાય છે 'ઘેલી મુસાફર'ની ગરબીમાં કવિને બીજી વખત રાંધવા તપેલી સાજી રાખવી છે અને ઘેલી મુસાફરને કહે છે:—

" જેથી સ્વારથ આપણો જરિયે રે, તેના ઉપર ક્રોધ ન કરિયે રે. "

એક બીજે વખતે રૂપિયાના અવગુણ અને ગુણ વિવેકના ત્રાજવામાં તોળે છે અને ગુણનું ત્રાજવું કેમ કર્યું પણ નમાવી દે છે. પરદેશ જવાનો લાભ બતાવે છે કે:—

" ફરે ન પરદેશે જતાં, તે નર ફેણે દામ. "

બીજી બાજુ તપાસતાં કવિશ્રીની ઇશ્વિર પ્રત્યેની અચળ શ્રદ્ધા અજાયબ કરે છે. ગુજરાતી માટેનું ગૌરવ જાળવવાની મહેનત અથાગ છે. ઇશ્વિર વિષે ઘણી કવિતાઓ ને ગરબી બનાવી છે.

" અંતર પ્રેરક ઇશ, રીશ નહિ રાખો મા
જયજય શ્રી જગદીશ, વીશ વખત ભાખો મા."

બીજે સ્થળે કહે છે કે:—

" જગતપતિ આપે સુખ જેટલું રે, પાડ ગણીને કરો પ્રણામ જો."

રસયુગ ને ભાષાયુગનું તુલનાત્મક અવલોકન.

અહીં એ યુગની સીમાઓ સમાપ્ત થાય છે; અને નવો યુગ શરૂ થાય છે. ભાષાયુગ અને રસયુગની આગળ શરૂઆતમાંજ જે વાત કહી હતી તે તાજી કરવા જરૂર છે. ભાષાયુગનો છેલ્લો બહાદૂર વીર દલપતરામ અને બેસતા રસયુગની ઉષામાંથી ઉગતો નવયુવક નર્મદ એ બંનેની લડાઇ આપણે હમણાંજ સાંભળી ગયા. કદાચ નવાઇ લાગશે કે વર્તમાન સર્વમાન્ય કવિવર ન્હાનાલાલ આ રસયુગના રણમાં રમણ કરે છે અને પિતાજીના સામા પક્ષમાં ભળી ગયા છે. હવે આપણે એ બે યુગને સરખાવીએ અને જોઇએ દલપતરામ કયા અર્થમાં કવિ હતા અને એમની કવિતાઓમાં શી શી ખામીઓ છે અને શાને લીધે છે. જો આ બાજુ હું ન બતાવું તો સઘળા મ્હને પણ એમના જેવો જ વખાણ કરનારો સમજે. પણ માણસનો ખરો તોલ બંને બાજુઓ તપાસવાથી થાય છે અને એ કસોટી પર દલપતરામ કવિને મૂકી જોવા જોઇએ કે એ કેવી ને કેટલી શોભા ધરાવે છે. આને માટે આપણે પ્રથમ કવિને ભાષાયુગના છેલ્લા વીર નાયક શાથી ગણ્યા તે તપાસશું. મેં એમની દશબાર સાબિતીઓ રજુ કરી છે તે ઉપરથી હવે તે સિદ્ધ કરીશ.

કવિશ્વર ભાષાયુગના છેલ્લા તારલા હતા એટલે તે વખતે ભાષા રસાઇ રહી હતી, પરંતુ એ ભાષાનાં ફૂલ છુટાં છવાયાં રણની રેતીમાં ક્યાંઈ ગયાં હતાં. તે સૌ શોધી એકઠાં કરે તો એનો સરસ સુવાસ જામે એમ હતું. આ કામ આપણા કવિશ્વરે ઘણી નિપુણ કળાથી પાર પાડયું. એ ભાષાના ફુલ ગુંથી માળાઓ અને તોરણો બનાવી સરસ્વતીમંદિર શણગાર્યું. એ શોધમાં તેઓએ આખું રણ ખોળ્યું, અને ભારે મહેનત ઉઠાવી. પણ એ ફુલની ગુંથણી ઘણી

સાદી કરી કેમકે તેથી સાધારણ સ્હમજનાં લોક પણ જાણી શકે. આપણા આ કવિ અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રખ્યાત કવિઓ પોપ અને ડ્રાઇડનને ઘણે અંશે મળતા આવે છે. એથી એમની લલિત વૃત્તિ નવી ગુંથણી ઉપજાવી ન શકી, પણ જુની ગરેડમાં ચાલી જૂના ધારાધોરણને અનુકૂળ રહ્યા. આ કારણે જ એમની ભાષા લોકભાષા બની; અને કવિ લોકપ્રિય થયા. આ સરળ ભાષા અને વિચારનો મુખ્ય લાભ એ થયો કે અભણ લોક કંઇક રસિક કવિતાઓમાં ઉપદેશ પીવા માંડ્યાં; કુવહેમ તજવા લાગ્યાં અને સાચા સુધારાની ઝાંખી કરવા લાગ્યાં. રસયુગનો કવિ પોતાના હૃદય-આવેશમાં ઉડી સમાજની ઓછી પરવા કરતો લાગે છે એની ઉડ્ડયન વૃત્તિ નવા પ્રદેશમાં સંચાર કરે છે અને નવું નવું હૃદયને જોરે બતાવે છે. આથી એની ભાષા ટેંક ઉંચી અને સાધારણ માણસની સ્હમજથી આઘી ઉડે છે. આછી આછી એની કલ્પના વરાળના ગોટા જેવી કે પીગળી જતી રૂપેરી વાદળી જેવી દેખાય છે, અને દેખાતી બંધ થાય છે. એ કારણે એમને સ્હમજવા ઉંચી રસિકતા અને ભાષાનું ઉંચું જ્ઞાન જરરનું છે. એમની કલ્પનાકોયલને જોવી પણ દુર્લભ, તો પકડવી અને પાળવી તો કોઈ વિરલ રસિક જ કરી શકે. પણ જોવાય તો ઘણી જ સુંદર દેખાય એ ચોક્કસ. આનો એક ગેરલાભ એ થયો કે રસયુગના કવિ સાધારણ લોકથી જૂદા પડયા અને એ લોક આ કવિને ન સ્હમજી શકયા. રસયુગનો કવિ એક અનુપમ ઉત્તમ આદર્શ પર દૃષ્ટિ કરી એ આદર્શ ગાય છે, અને ભવિષ્યમાં પોતાની માતૃભાષાનું ગૌરવવન્તું પદ કેટલું ઉચું રાખવું અને ટકાવવું તેની તૈયારી કરે છે અને જગલોકને એ રસ ચાખી આ પદ પામવા આમંત્રણ કરે છે, ભાષાયુગ જ્યારે વર્તમાન પર નજર રાખી એ સૌની સાથે ચાલી સૌને દોરે છે, ત્ય્હારે રસયુગ હૃદયના રસ-આકર્ષણે સૌને એ આદર્શ પ્રતિ તાણે છે ને તેડે છે. રસયુગના કવિ હૃદયના આકર્ષણ સરખાં બળ વાપરતા નથી પણ ક્ય્હારેક ધીમો આંચકો તો ક્ય્હારેક મ્હોટું આન્દોલન આપે છે એ કવિ સૌન્દર્ય, સત્ય અને લાલિત્યનાં અદ્ભુત દર્શનો ઉઘાડે છે અને જગતને કોઇ જૂદોજ રસકાંડ અર્પણ કરે છે. આ બાબતમાં તો બન્ને યુગના કવિઓ પોતાનો યોગ્ય ભાગ બજાવે છે કારણ કે અજ્ઞાની જનોની સ્હમજશક્તિની ખીલવણી ભાષાયુગનો કવિ ન કરે અને એમનાં અંતર મેલ રૂપ જડવાદ કાઢી ચોખ્ખાં ન કરે અને શિક્ષાનાં સુકામ ન કરે તો રસયુગનો કવિ પ્રજાનું હિત કરી શકવા અસમર્થ છે.

ભાષાયુગ એ સાહિત્યની બારાખડી છે જ્ય્હારે રસયુગ એ સુંદર જોડએલા શબ્દો છે. ભાષાયુગ એ રસયુગનો પાયો છે અને ભાષાયુગ હોય તોજ રસયુગ ઉભો રહે. બન્ને યુગો સાહિત્યના કુદરતી વિકાસનાં કુદરતી સાધનો છે. દલપતરામ કવિના ન્હાનાલાલ થયા અને એકના સાહિત્યનો આધાર જેટલો દલપતરામના સાહિત્ય પર છે તેટલો જ આ ભાષાયુગ એ રસયુગનો જનક અને પોષક છે. આથી જ આપણે આ કવિનાં ઉપદેશાત્મક અને વર્ણનાત્મક કાવ્યોની ઉપયોગીતા સિધ્ધ કરી શકીએ છે. આંગ્લ અવલોકનકાર સ્વિન્બર્ન કહે છે કે કાવ્યની વ્યાખ્યા એ છે કે એની વ્યાખ્યાજ ન થઇ શકે! મમ્મટ વ્યાકરણી કવિતાનું પ્રયોજન લખે છે કે જેવી રીતે નવયુવતી સ્મિત અને હાવભાવથી પોતાના પ્રિયતમને રીઝવી પોતાનું ધારેલું કામ કાઢી લે છે તેવી રીતે કવિતાસુન્દરી પણ વ્યક્ત • માગણીથી નહિ પણ વ્યંગમાં રસિક વચન બોલીને જ પ્રિયને ઉંચો ચઢાવે છે. કેટલાકોનો એવો મત છે કે ઉપદેશાત્મક કાવ્યો એ કાવ્યોજ નથી પણ જોડણાં જ છે. આ મત ખાસ કરીને રસયુગના રસિકજનોનો મત છે 'અને

મ્હને પણ એ જ ઠીક લાગે છે. આ કસોટીમાં કવિ દલપતરામ એટલા બધા શોભતા નથી. એમનો ઉપદેશ આપણુને ઘણીવાર અપ્રિય લગે છે. આપણુને આપણી ખામીઓ સાંભળવી ગમતી નથી, અને બેદરકાર બની, કાન દાબી બ્હેરા બની એ બોધ સાંભળવો છોડી દઇએ છીએ અને આ પણ માનવસ્વભાવ જ છે ને? કવિએ કેટલુંક મજાકમાં દાંત કઢાવતાં કહ્યું છે પણુ મ્હોટે ભાગે તો ધર્મનો ઉપદેશક ધર્મગુરૂ બોલતો હોય તેવું લાગે છે. જે રીતથી એ વિચારો કહેવા જોઇએ એવી રીતથી એ આપણુને પૂરેપૂરૂં કહી શકયા નથી, અને ઉપદેશ આપણુને લાગ્યો પણુ નથી. દલપતરામ કવિ કાવ્યકસોટીમાં આટલા હલકા પડયા છે.

દલપતરામના કાવ્યનું બીજું છિદ્ર એ છે કે તેઓએ શાન્ત હૃદયથી બધું લખ્યુ છે ને સંભળાવ્યું છે. એમણે લખવામાં અક્કલ વાપરી છે પણુ લાગણીનો અભાવ બતાવ્યો છે. એક સહૃદયી સુહૃદ કહેનો હોય એમ લાગે છે ખરૂં, પણુ તે કહીને જ અટકે છે; એથી વધુ હૃદયને આશ્વાસન આપી શકતો નથી. એ પોતાને માટે માન ઉત્પન્ન કરવા યત્ન કરે છે પણુ મિત્રતા સંપાદન કરવા નહિ જ. કદાચ ક્વચિત્ તો એક સાક્ષી તરિકે સ્વાનુભવ કહેતા હોય તેમ લાગે છે. રસયુગનો કવિ મિત્ર થશે અને લાગણીઓનાં ખેંચાણમાં તાણી વાંચકજન સાથે એકતા વરશે બધા આપદ્‌કાળમાંસાથે રહેશે. આ માનસિક અને હાર્દિક સંબંધમા બંને કવિઓ આમ જૂદા પડે છે, અને એટલે અંશે કવિવર દલપતરામ આપણુને ઓછા પડે છે. એમની કવિતાનું બીજું લક્ષણુ એ છે કે કાવ્યગાંભીર્ય(poetic seriousness) એમની કડીઓમાં બહુ ઓછું છે હૃદયની લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થયેલું કાવ્ય કાવ્યગાંભીર્યથી છલકાતું હોય છે આ વિષયમાં પણુ કવિવરની કવિતાઓમાં ઓછું કાવ્યગાંભીર્ય છે, અને તે એની લાગણીઓની ઓછપને લીધે છે. ગરીબ અવસ્થામાં ઉછરેલા કવિ પ્રજાનું દુઃખ દેખી શકે છે, પણુ સૌને સાથે સાધારણુ શીખામણુ આપી બંધ પડે છે. તેથી જ એના તરફથી રસિક પણુ ગંભીર સહાનુભૂતિ નથી મળતી. ઝડઝમક, અનુપ્રાસ, અક્ષરમેળ અને શબ્દમેળમાં જ સઘળું મન રોકી દીધું હોઈ લાગણીઓ સુતી જ રહે છે. ગરબીઓ, ધોળ અને હોરીઓ બાદ કરતાં એમનામાં સંગીત લગભગ નથી જ એમ મ્હને લાગે છે. હિન્દીનું જ્ઞાન છતાં હિન્દી સંગીતની રાગરાગણીઓ એમણે આ ભાષામાં ઉતારી હોય એમ મ્હારી જાણુમાં નથી. જેટલો સંગીતનો અભાવ એટલો લાગણીઓનો ઉછાળો ઓછો. એક હરિગીત કે મંદાક્રાન્તા પીંગળના માપ પ્રમાણે કરવો એ કાંઇ મ્હોટી વાત નથી. એવાં જોડકણાંથી કાંઈ કવિતા રચાતી નથી. એથી ઉલ્ટું રસયુગમાં એક જ કાવ્ય રચનાર કવિ કહેવાયા છે, કાવ્યગાંભીર્યથી નીકળતું આખી જીંદગીમાં એક જ કાવ્ય રચાયું હોય તો બસ છે. એવા કવિઓ સાહિત્યરચનાનો મ્હોટો જથ્થો રચી પણુ શકતા નથી. આંગ્લ સાહિત્યમાં એવો એક કવિનો દાખલો છે ભાષાયુગના કવિને કાવ્ય કરવુ એ મરજીની વાત છે. રસયુગનો કવિ લાગણીઓમાં એકતાન થઇ જાય છે. અને આખું ચિત્ર એની નજર આગળ ખડું થાય છે;ત્યારે જ એનું કાવ્ય બને છે. રસયુગનો કવિ હંમેશાં 'સબ્જેકટીવ' હોય છે; ભાષાયુગનો કવિ ઘણું કરી 'ઓબ્જેકટીવ' હોય છે. હૃદયને લગભગ બંધ રાખી દુનિયાની (બહારની) વાતો કરવી તેને 'ઓબ્જેકટીવ' કહી શકીએ જ્યારે દુનિયાંની અને દુનિયાં પરની વાતો હૃદય ખુલ્લું રાખી તેમાં ભીંજવીને આપવી એને 'સબ્જેકટીવ' કહી શકીએ અને હવે અનુમાન કરી શકાશે કે દલપતરામ કવિ કેટલા 'સબ્જેકટીવ' કવિ છે

દલપતરામભાઈની કવિતા વિષે આટલું કહેવું રહી જાય છે કે એમણે હદથી ઝાઝાં વખાણ હદથી ઝાઝાં માણસોનાં કરેલાં છે. એ વખાણ કરવામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને મદદ આપવાનો આશય હોય કે રાજ્યકવિ થઈ વર્ષાસન લેવાનો હેતુ હોય તે ગમે તેમ હો, પણ આટલાં બધાં અતિશયોક્તિ વાળાં વખાણ રસયુગનો કવિ તો નજ કરે. આપણા કવિમાં ભાટ-ચારણનો ભાવ વધુ પડતો દેખાઈ આવે છે એની ના કોઈથી નહિ પડાય. રસયુગનો કવિ પોતાની રસિકતા અને સ્વતંત્રતા આટલી હલકી કિંમતે વેચવા તૈયાર નથી થતો. કીર્તિ કમાવાના લોભથી કે ધનપ્રાપ્તિની લાલસાથી કે લોકપ્રિય થવાની ઉત્કંઠાથી રસયુગનો કવિ પોતાનો આદર્શ ઝાંખો નથી પડતો. મ્હારૂં કહેવું એમ નથી કે આવાં કાવ્યો એ ન જ કરે કે ન જ કરવાં જોઈએ, પણ આપણા કવિશ્રીએ જે રીતે કર્યું છે તેમ તો ન જ કરે. એક માણસનાં કાવ્યમાં વખાણ કરી કહેવું કે એ પણ ગુજરાતી ભાષાની સેવા છે, એ કાંઈ ન્યાયી નથી. તે આશય તો માત્ર ગૌણ ગણાય. 'ફાર્બસવિલાસ'માં, 'વિજયવિનોદ'માં ને 'હંસકાવ્ય શતક'માં કવિશ્રીએ આવુંજ કર્યું છે. આશ્રય અને આશ્રયદાતા વિના કવિ ન શોભે એ રસયુગના પ્રાણીને માનવું સ્હેલું નથી. કોઈના પાળેલા પોપટ થઈ રહેવું અને કહે તેમ બોલી રાજી કરવા એ ભાષાયુગમાં માત્ર ભાટચારણનો ધંધો હતો, કવિનેજ એવું અંધ અનુકરણ કરવું ઉચિત નથી, અને પુરાણા કવિઓ આશ્રયદાતા ખોળતા, એની શીળી છાયામાં પળતા, અને કાવ્ય કરતા એ બચાવની એટલી બધી સબળ દલીલ નથી. જીવનનું એવું ગુલામી વેચાણ કરી ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવી એ ગુજરાતનો આદર્શ ઝાંખો કરવા જેવું છે. કદાચ એનો બચાવ એમ કરી શકાય કે એ દેશકાળ એવો હતો અને દલપતરામ કવિ એમની અમદાવાદી વાણિજ્યબુદ્ધિને સંમત થઈ દેશકાળને અનુસર્યા. અમદાવાદીઓને જેવું જોઈતું હતું તેવું કીર્તિ કમાવા પીરસવું પડ્યું, અને દેશી રાજ્યોની રૂઢિ પ્રમાણે ધન મેળવવા વખાણ કરવા પડ્યાં. પણ આથી દલપતરામ કવિ રસયુગથી અને તેટલાજ અંશે સત્ય કવિત્વની કસોટીથી નીચા આવે છે.

ભાષાયુગનું એક સબળ પ્રમાણ એમની 'વેનચરિત્ર'ની વાર્તા પુરૂં પાડે છે. ભાષાના વિકાસમાં કવિતાનું પ્રથમ કામ વાર્તાની ગુંથણી છે કવિ સામળ, પ્રેમાનંદ વિગેરેએ વાર્તાઓની કવિતાઓ કીધી છે. એ વખતે કવિ હૃદય બીજા વિષયો ગ્રહણ કરી શકતાં નથી. એ વાર્તાઓમાં નીતિ મેળવવી અને વાર્તાનું વર્ણન કરવું સ્હેલું પડે છે. એ વાર્તાનો યુગ આપણાં રામાયણ મહાભારતથી માંડી નંદબત્રીશી, પંચદંડ અને પ્રેમાનંદનું ધાર્મિક સાહિત્ય દશમસ્કંધ સુધી ચાલ્યો આવે છે. આંગ્લ સાહિત્યમાં પણ એવુંજ થયું છે. ચોસર કવિની વાર્તાઓ આજ યુગનો આરંભ બતાવે છે.

તે પછી વાર્તાઓ મુકી કોઈક નીતિમય વિષયો કાવ્યોમાં ઉતારાય છે. આ પણ આપણે કવિશ્રીના સાહિત્યમાં જોઈ ગયા છીએ. આ ઉપરથી અટકળું અનુમાન સહેલાઈથી કરી શકીએ છીએ કે કાવ્યકલાના વિકાસમાં કવિશ્રીની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ યોગ્ય સ્થળે અને ઉત્તમ છે. આ સૌ લખાણમાં હૃદય મેળવવું અને ઉંચી દૃષ્ટિ રાખવી તે કામ રસયુગને માટે બાકી રહ્યું. સાથે એ પણ ભૂલી જવાનું નથી કે એ યુગના કવિ ભાષા રચે છે અને તેને સરળ, સીધી, અને વિચાર દર્શનનું અનુકૂળ વાહન કરે છે; પણ કવિતાઓ કરે છે તે યુગમાં કવિતાઓ રચાતી નથી કલા એટલે કુદરતના સૌન્દર્યનું અનુકરણ, કલા હંમેશાં ખીલની જ રહે છે. ભાષાયુગ એ કઇ ઉગવાની કે ખીલવાની તૈયારીની દશા છે ત્યારે સંપૂર્ણ વિકાસની કલ્પના સરખી પણ ક

શકતી નથી. જ્યહારે, રસયુગની થોડી ખીલવણી પછી આપણે એ આદર્શ આન્તરિક દૃષ્ટિથી આછું આછું જોઇ શકીએ છીએ અને તેના પ્રતિબિંબ પાડવા આપણે વધુ ઉંચા ઉડવા જઇએ છીએ આ કળાની ખીલવણીની તૈયારી કવિશ્રીએ કેટલી બધી કરી આપી છે તેની કદર આપણે કરવાની છે. અને એ આભારવૃત્તિ દર્શાવવા જ આ નિબંધના લખાણનું પ્રયોજન છે. આ આભારવૃત્તિ ન બતાવી શકીએ તેટલી રસયુગની લાગણીમાં ન્યુનતા કહેવાય. હું ધારૂં છું કે આખા ગુજરાતે આ આભારવૃત્તિ બતાવી કવીશ્વરની યોગ્ય કદર કરી છે છતાં એક રસયુગમાં જન્મેલ માણસ આ લઘુ લેખમાં યુગભેદ, સમયભેદ અને પક્ષપાતબુધ્ધિને લીધે યોગ્ય કદર ન કરી શકયો હોય કે પૂરતી આભારવૃત્તિ ન દેખાડી શક્યો હોય તો પણ એ બંનેની આવશ્યકતા અને ઉપયોગીતા તો તેણે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈ ભાવાયુગના તેમજ રસયુગના અભ્યાસી આવો લેખ લખે તો કવીશ્વર દલપતરામને પૂરતો ન્યાય મળે એમ મ્હને આશા રહે છે. દલપતરામ કવિ અને નર્મદાશંકર કવિની સરખામણી કરી છે તે ભાવાયુગના અસ્તની અને રસયુગના ઉદયની સરખામણી સમજવી. હવે ભાવાયુગના મુખી દલપતરામ અને રસયુગના અત્યારના નાયક ન્હાનાલાલ એમ પિતાપુત્રની તુલના કરી હોત તો આ કરતાં વધુ અજવાળું કાવ્યકળાની ખીલવણીમાં પડત, પણ આપણી હદની બહારનો આ વિષય આપણે ભવિષ્યના કોઈ અનિશ્ચિત રસિકને માટે રહેવા દઈ આ લેખ પૂરો કરશું.

પ્રિય વાંચકો ! જો મ્હેં કવીશ્વરનો જીવનવૃતાંત નથી કીધો તો એમનો સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સંબંધનો મુખ્ય જીવનવૃત્તાંત રજુ કર્યો છે અને એ વૃત્તાંતમાં આપણને એમનું જીવન તરવરતું નથી જણાતું ? કોઇપણ સાહિત્યસેવકનું સાહિત્યજીવન એના સંસારદર્શનથી જૂદું છે? સાહિત્યજીવન એ એના સંસારનું પ્રતિબિંબ છે. અને એવાજ પ્રતિબિંબમાં આપણે આજ કવિશ્રીના સ્થુળદેહને બાવીશ વર્ષ વીત્યા છતા એમનું ૭૮ વર્ષનું સાહિત્યજીવન જોઇએ છીએ અને સદાકાળ એનો આવો અક્ષરદેહ આપણા પછીની પ્રજાઓ જોઈ શકશે. આવા ઉપલક અવલોકનમાં ઘણી ભુલો રહેવી હશે, કેટલુંયે નહિ કહેવાયું હોય, છતાં તે સૌને માટે માફી માગી લઉં છું.

દેશળજી પરમાર.

તારાઓની રમત.

લખનાર: "એક બ્હેન"

શરદ પૂર્ણિમાની મધ્ય રાત્રીએ ગાઢ નિદ્રાના સુખમા હું નિમગ્ન હતી. નિદ્રાનું શરણ લેનાર વ્યક્તિ વારંવાર અશક્ય બનાવોને સહજ સાધ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; એવુંજ કૈંક તે દિવસે મારી બાબતમાં પણ બન્યુ.

પેલો શુક્રનો તારો ! જગત આખાને આક્રમણ કરવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા ત્યજી દઈને તેણે પોતાનું સર્વ બળ મારા પર અજમાવવા માંડ્યું. પ્રથમ તે મીટ માંડીને મારા તરફ જો રહ્યો. ધીમે ધીમે હસવા માંડ્યું, અને પછી ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડ્યું અને પછી, એકદમ ફરતો અટકી જઇને અટ્ટહાસ્ય કરીને દિશાઓ ગજાવતો તે બોલી ઉઠ્યો, 'આવ. અહીં અમારા તારા મંડળમા આવ !'

થોડી વાર તો મેં તેના તરફ વિશેષ લક્ષ ન આપ્યું. પણ આથી તેણે વધારે જોસમાં ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડ્યું. સ્હેજવારમાં અસંખ્ય તારાઓ તેનું અનુકરણ કરી રહ્યા. ચંદ્ર તો ગભરાઇજ ગયો. ભયંકર રાજદ્રોહ! બળવો થવાનાં પ્રત્યક્ષ ચિન્હ! કયો રાજા ગભરાટ વિના તે જોઇ શકે? ચંદ્ર પણ એક રાજાજ હતો. તેણે કેટલાંક વાદળાંને પોતાની તરફ બોલાવ્યાં. પણ પરિણામ તેના ધાર્યાથી ઉલટું આવ્યું. જે જે તારાઓ તટસ્થ રીને પોતાના બાંડુની લીલા નિહાળી રહ્યા હતા, તેઓને રાજાની અને તેના મદદનીશોની આ આપખુદીથી અત્યંત ગુસ્સો ચઢ્યો. પૂર્ણિમાની મધ્ય રાત્રીએ, તારાઓના આનંદ વિહારમાં ખલેલ પાડનાર–તેથી ભય પામનાર રાજા, રાજા થવાને તદ્દન ના લાયક છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા. અચાનક પવનનો એક સપાટો આવ્યો. ન્હાનાં વાદળાં દોડાદોડ કરીને પલાયન કરી ગયાં ને પોતાના બેગા બળથી મોટાંને પણ સાથે ધસડતાં ગયાં

વળી પાછી તારાઓની રમત શરૂ થઇ. અસંખ્ય તારાઓની આ વિચિત્ર લીલાથી આકાશે અવનવું રૂપ ધારણ કર્યું. ચંદ્ર પણ સમજ્યો. તારા મંડળનો નાશ કર્યા પછી આવા અપૂર્વ સૌન્દર્યથી, આવી અલૌકિક લીલાથી આકાશ પટને કોણ શોભાવશે? એક ક્ષણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયલી દુષ્ટ બુદ્ધિ તેણે ત્યજી દીધી ને પોતાના હરિફને–શુક્રના તારાને, અભિનંદન આપતો પોતાની હંમેશની પરમાર્થ વૃત્તિથી જગત પર અમૃત વરસાવવા લાગ્યો

કુતુહલથી–અનિમિષ નયને હું આ અદ્ભુત દૃશ્ય જોઇ રહી હતી. એવામાં વળી પાછો પેલો પરિચિત સ્વર મારા કર્ણ પટ પર અથડાયોઃ 'આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ!'

ફરી પાછું તેજ ગગન ભેદી અટ્ટહાસ્ય અને 'આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ.' એ શબ્દોથી દિશાઓ ગાજી રહી ખળખળ વ્હેતાં સરિતાના જળમાંથી પ્રતિ ધ્વનિ થયોઃ 'આવ. અમારા તારા મંડળમાં આવ!' પવનની ઝીણી ઝીણી લહરીઓ કર્ણદ્વાર સમીપ આવીને કહેવા લાગી, 'જા પેલા તારા મંડળમાં જા!' વૃક્ષવૃંદનાં પર્ણેપર્ણો કરગરીને કહેવાં લાગ્યાં, 'જા. બાપુ પેલા તારા મંડળમાં જા!'

આ સામટા હુમલાથી મારૂં માનસિક ધૈર્ય ખુટી ગયું; અને 'તમારૂં તારા મંડળ મનુષ્યને કંઇપણ વસ્તુ આપવાને શક્તિમાન છે?' એ પ્રશ્ન મેં અસાવધપણે પૂછી દીધો પણ— પેલ ખલાસ!

તારાઓની ક્રીડાનો અથવા મારી દિવ્ય દૃષ્ટિનો અંત આવ્યો. કંઇક શોક–આનંદ મિશ્રિત ભાવે મેં આકાશ તરફ જોયું. અસંખ્ય તારાઓની મધ્યમાં, પેલો શુક્રનો તારો, હંમેશની માફક શાંત. નિશ્ચલ ભાવે પ્રકાશી રહ્યો હતો.

ગુજરાતનું રસસાહિત્ય.

[ચેતન માટે ખાસ.]

લખનારઃ—"બાલમુકુન્દ"

ભાવનગરમાં થોડો વખત થયા ચાલુ થયલી "સાહિત્ય સભા" તરફથી પહેલું ભાષણ કવિવર ન્હાનાલાલે તા. ૩૧મી ઓક્ટોબરને દિવસે આલફ્રેડ હાઇસ્કૂલના હોલમા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખસ્થાન હેઠે આપ્યું હતું. શ્રોતાજનની સંખ્યા સારી હતી અને હોલ લગભગ ભરાઇ ગયો હતો. ખુરસીઓ ભાવનગરના દરબાર તરફથી પૂરી પાડવામાં હતી અને જે કોઇ તેના ઉપર બેસવા જતું તેને તેઓ વાંકી ચુંકી થઈ હાવભાવયુક્ત આદર દેતી હતી. વળી, આ લખનાર ઉપર તે એટલી તો મોહી પડી હતી કે ભાષણ પૂરું થતા જ્યારે તે ઉભો થવા ગયો ત્યારે પોતાની પાછળની ચુંક વતી તેણે તેનો નવો કાળા આલ્પાકનો ડગલો પકડી રાખ્યો અને ઘણું સમજાવ્યા પછી જ પોતાના સ્મરણચિન્હાર્થે તે ડગલામાં એક બારી રાખી ત્હેને જવા દીધો.

સભાના મંત્રીઓએ સઘળી ગોઠવણ સારી કરી હતી અને શિયાળાની સ્હાંજે અંધારૂં વ્હેલું થાય છે તે વાત કદાચ ધ્યાનમા નહિ હોવાથી તેઓએ દીવો લાવવાનું ઉચિત ધાર્યું ન્હોતું. ભાષણનો લગભગ પોણો ભાગ પૂરો થયો ત્યારે ભાષણકર્તાને દરવાજા પાસે કાગળો રાખીને જોકે આંખો જરા ખેંચવી પડતી હતી પણ તેવી ટેવ પાડી હોય તો અંધારામાં કોઈ વખતે ભાષણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે કામ લાગે. મંત્રીઓએ કદાચ એમ પણ માન્યું હશે કે કવિ તેમની ઉચ્ચ કલ્પનાના જળહળતા જ્યોતિપ્રદેશમાં શ્રોતાવર્ગને લઇ જશે, જેની કાન્તિ આગળ કૃત્રિમ દીવાઓની જરૂર પડશે નહિ. તો પણ તે જ્યોતિપ્રદેશમાંથી ભાષણ પૂરું થતાં અમે જ્યારે ઉતર્યાં ત્યારે એકબીજાનાં મ્હોં દેખાતાં ન્હોતાં.

'જગતના સાહિત્યમા ગુજરાતી રસસાહિત્યનું સ્થાન' એ ભાષણનો વિષય હતો. શરૂઆતમાં ભાષણકર્તાએ ભાવનગર વિષે બે બોલ કહ્યા હતા. "કાઠીયાવાડમાં ભાવનગર-બીજા શહેરો કરતાં સરખામણીમાં ઘણું જ સુખી છે. ત્હેના સત્તાધિકારીઓ અને હાકેમો તરફથી જુલ્મ અને ત્રાસ બીજાં નગરો કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો છે. ગૌરિશંકર ઉદયશંકરની કારકીર્દિમાં અને ત્યાર પછી પણ ત્હેની આબાદી ઘણી વધી છે. ભાવનગરમાં 'કાન્ત', ત્હેની પાસેના ગામ મહુવામાં કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, બીજા જૈન કવિઓ અને અન્ય શોકીન લોકો હોવા છતાં પણ ભાવનગરના વાસીઓ આટલે વર્ષે સાહિત્યનું સેવન કરવા જાગે છે તે કંઇક આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે."

પછી ગુજરાત વિષે તેમણે કહ્યુંઃ "ગુજરાત શું નથી? સારી દુનિયાની નજર અત્યારે ગુજરાત પર ઠરી છે. ગુજરાતે આજે શું કહ્યું અને કાલે શું કહેશે તે જાણવાને બ્રિટિશ મહારાજ્યનું મંત્રીમંડળ પણ અધીરૂં રહે છે. નિષ્કામ ભાવનાથી સેવા કરતા ગુજરાતના એક દંપતિ જીવનને જગત્ અત્યારે પોતાની આંખ સામે આદર્શ સમું ગણે છે. ગુજરાત એ ગ્રીસ અને

આશ્ચર્ય ન થયું. જે પુરૂષ વિશ્વભરનાં અણુઅણુમાં શાન્તિ અનુભવી રહ્યો હોય. તેના લેખોમાં બીજો ત્રીજો અશાન્ત વિષય પ્રવેશી પણ ક્યાંથી શકે ?

"ત્યારે તમે નથી આવતા ?"

"ના, આજે તો—"કાંઇક સાંભરી આવ્યું:" ઉભો રહે, વિનોદ ! થોડે સુધી—ગામના નાકા સુધી, ત્હારી સાથે સાથે અવાશે." પછી લેખને ખાનામાં મૂકતાં મૂકતાં ઉમેર્યું "આ લેખમાં બે ત્રણ પુસ્તકોની જરૂર પડે એમ છે, ને એ લેવા મ્હારે વિદ્યુતકુમારને ત્યાં જવું છે" પછી ખુરસી પરથી ઉઠીને કપડાં પહેર્યાં—શાન્તિથી; જોડા પહેર્યા—શાન્તિથી; અને દાદર ઉતરવા લાગ્યા—તે પણ શાન્તિથી.

એ સર્વવ્યાપી શાન્તિને પ્રતાપે, અમે હેઠળ ઉતરીને રસ્તા પર આવ્યા ત્યારે સાડા ચાર થયા હતા, મ્હારે પ્રોફેસરને ઘેર પહોંચવાને હવે અડધો જ કલાક બાકી હતો. મ્હને ચટપટી થવા માંડી કે આટલા થોડા વખતમાં મ્હને ટ્રામ મળશે ક્યારે ને હું પહોંચીશ ક્યારે. વળી શાન્તિપ્રસાદ મ્હારી સાથે હતા એટલે ઉતાવળે ચાલવાનો તો સવાલ જ નહોતો. તો પણ, હું ગભરાટમાં હતો એટલે વિચાર્યું કે અશો ચાંપી જોવામાં શું ગયું ? વળી ભ્રકુટી ચડાવશે તો જોઇ લઇશું.

"શાન્તિપ્રસાદ, જરા ઉતાવળે ચાલશો ?" હૃદય ને મસ્તકનું સઘળું બળ એકઠું કરીને મ્હેં પૂછ્યું.

"એ શું બોલ્યા ? મ્હારી શાન્તિમાં આમ ખલેલ કરવાનું તમને ન છાજે. વળી આજે તો હું આખો દિવસ ખુરસી પર બેસી રહીને એવો તો થાકી ગયો છું કે આ પગ કેમ ઉપડે છે એ મ્હારૂં મન જાણે છે."

એટલામાં મ્હેં દૂરથી દેખાતા ટ્રામના પાટા પરથી ઉપરાઉપરી ત્રણ ચાર ટ્રામ પસાર થતી જોઇ.

"શાન્તિપ્રસાદ, જરા તો ઉતાવળે ચાલો ! જુઓ, આ ટ્રામો તો એક પછી એક ચાલી જાય છે બધી; ને પાંચ તો થવા આવ્યા."

તેમની ગતિ ઉલટી ધીમી થઇ.

"વિનોદ," મ્હારે ખભે હાથ મૂકતાં એ બોલ્યા, "આજે તમને એક પાઠ શીખવવાનો મ્હારો વિચાર છે. તમે બધી વાતમાં બહુ ઉતાવળા ને અધીરા છો. તે દહાડે ય કોણ જાણે શું પેલું લાગ્યું તે ઝેર ખાવા નીકળ્યા'તા ! તો મ્હને ઘણી વાર એમ થાય છે કે તમે પણ ધીરા અને શાન્ત કેમ ન થઇ શકો ? આજે જ શરૂઆત કરો; સુમન્દ ગતિથી ચાલતાં શીખો પાછળ કોઇ પકડવા આવતું હોય તેમ દોડવા માંડો માં. જુઓ," આમ કહેતા તે મ્હારી સ્હામે આવીને ઉભા; મ્હારા બંને હાથ ઝાલ્યા, અને બાળકને ચાલતાં શીખવીએ છીએ તેવી રીતે, પોતે પાછે પગે ચાલતા ચાલતા મ્હને દોરવા લાગ્યા; જુઓ, આમ ધીરાં પગલાં માંડો; બધામાં ધીરા થાઓ. જિન્દગીનો અર્થ જ ધીરજ ને શાન્તિ."

"અરે શાન્તિપ્રસાદ ! આ શું કરો છો. રસ્તા વચ્ચે ! મૂકો મ્હારા હાથ" મ્હેં જેમ તેમ કરીને હાથ છોડાવ્યા ને તેમની સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યો. મ્હારી નજર ટ્રામના રસ્તા ભણી જ હતી. પાંચમી ટ્રામ ચાલી ગઇ. હું ખૂબ ચીડાયો. "જુઓ, પેલી પાંચમી ટ્રામ પણ ગઇ. હવે હું શી રીતે વખતસર પહોંચવાનો હતો ? જરાક તો વિચાર કરો ! ઠેઠ આજકાલ શું કરતા હશો !"

"ધીરા પડો વિનોદ, ધીરા" હાથ સ્હેજ ઉંચો કરતાં તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો; બાળક તમે છો, હું નહિ જરાજરામાં વિના કારણ શાન્તિ ગુમાવી બેસે એ 'બાળક' શબ્દની વ્યાખ્યા અને તે પણ ટ્રામ જેવી ક્ષુલ્લક વસ્તુ માટે! જાણતા નથી કે તમારી ટ્રામને તમારા પ્રોફેસર તો આજ છે ને કાલ નથી એવી ક્ષણભંગુર ચીજોને ખાતર તમારી અનુપમ શાન્તિઓથી એ તો હીરો આપીને કાચ લેવા જેવું થાય, સમજ્યા?"

"હા સમજ્યા! એ બધાં દહોડ ડહાપણ કોરે મુકો જરા વાર. આ મુંબાઇ વહેવારમાં એવું એવું નહિ ચાલે. જો અહિં બધા જ તમારી જેવી વાતો ઘડીએ ને પળે સંભારવા બેસે તો મુંબાઇ બીજે દહાડે ઉજ્જડ થઇ જાય એ ખબર છે?

"એ ગમે તે થાય, પણ તમારે સૌએ હવે આ શીખવાની જરૂર છે. તમારૂં મુંબાઈ તો આજે છે ને કાલે નથી. આત્મા અમર છે, તેનો વિચાર પ્હેલો થવો જોઇએ.

એટલામાં અમે ટ્રામના સ્ટેશન પાસે આવી પહોંચ્યા. મ્હેં ડોક ઉંચી કરી કરીને દૂર સુધી નજર કરી પણ એકકે ટ્રામ આવતી દેખાતી નહોતી. તેનો વીજળીક પ્રવાહ વખતે "શાન્ત" થઈ ગયો હશે તેથી નહિ આવતી હોય એમ મ્હેં માન્યું અને અકળાવા માંડયો પણ જ્યાં સુધી ઊભા રહેવું પડે ત્યાં સુધી મ્હારા શાન્તમૂર્તિ મિત્રને રોકી રાખવાનો વિચાર કર્યો. એ તો ચાલવા માંડતા હતા પણ મ્હેં તેમની બ્હાંય પકડીને કહ્યું "શાન્તિ પ્રસાદ," નહિ જવાય હમણાં. તમારે પણ અહીં મ્હારી સાથે પગે પાણી ઉતારવું પડશે" મ્હારો દુષ્ટ જીવ વેર લેવા તલ્પી રહ્યો હતો; મ્હેં ઉમેર્યું, "તમે મ્હને મોડું કરાવ્યું તો હું પણ તમને મોડું કરાવીને બદલો લઉં ત્યારે જ ખરો."

"અરે વિનોદ, એ શું બોલ્યા?" પછી ઉપદેશ દીધો: "**क्षमा वीरस्य भूषणम्।** એમ મિત્ર તરફ વેર વૃત્તિ રાખીએ? ચાલો સાહેબજી, હું જઇશ; વિદ્યુતકુમાર પાછા બ્હાર નીકળી જશે" એમ કહેતાં મ્હારો હાથ છોડવીને હેઓ તો ચાલવા માંડયું. મ્હેં દાંત કચકચાવ્યા, ને ટ્રામ આવતાં લગી બીજું કાંઇ કામ નહિ હોવાથી બબડાટ શરૂ કર્યો: "—અને મ્હારા પ્રોફેસર બ્હાર નીકળી ગયા હશે તેનું શું? તે માટે કોણ જવાબદાર? તમારા જેવા આત્મા પરમાત્માની ડાહી ડાહી વાતો કર્યા કરે પણ સ્વાર્થ ક્યાં કમી થાય છે તમારાં દિલમાંથી? મ્હને નુકસાન થાય તેનું કાંઇ નહિ, ને પોતાનો વારો આવે ત્યારે છટકી જવું! શી દાંભિકતા છે દુનિયાંની!"

કેટલીક વારે ટ્રામ આવી એટલે હું કોટમાં ગયો. અલબત્ત, પ્રોફેસર સાહેબ ઘેર નહોતા. તેમનાં મડમે કહ્યું કે તમારી ઘણી ઘણી વાટ જોઇને હમણાં જ એ ગયા. મ્હેં દિલગીરી દર્શાવી ને માથી ચાલી. હું હેઠળ ઉતરવા લાગ્યો એટલે મડમ સાહેબે પાસે બેઠેલી પોતાની સખીને ધીરેથી કહ્યું. આ હિન્દીઓમાં નિયમિતપણું ક્યારે આવશે? પાંચનો ટાઇમ આપીને ચાલ્યા ચાલ્યા માડા છ એ તો આવે છે—આમ હોમરૂલ લેવાતાં હશે?" એ ધીરા પણ સ્પષ્ટ શબ્દો મ્હારે કાને પડયા. હિન્દીઓ અને હોમરૂલના કેટલાંક વગોવણાં શાન્તિપ્રસાદ સરખાં આર્યરત્નોને આભારી હશે તેનો વિચાર કરતો કરતો હું ઘેર પાછો ગયો

બીજે દહાડે હું મ્હારા એ મિત્ર-શત્રુને ઘેર જવાને તૈયાર થતો હતો. મ્હારા મનમાં હતું કે આજે તડને ફડ બધું સંભળાવીને તેમની શાન્તિનાં પરાક્રમો તેમની આગળ વર્ણી બતાવવાં. એટલામાં મ્હને યાદ આવ્યું કે એ જ શાન્તિના શાન્ત બોધને પરિણામે એક વાર મ્હારો જીવ

ગયો હતો. હવે શું કરવું ત્હેનો મ્હને વિચાર થઈ પડ્યો. જુનો ઉપકાર યાદ લાવીને તેમને જતા કરવા કે તાજી ઇજાને માટે તેમને ઉધડા લેવા? છેવટે મ્હેં બીજો માર્ગ પસંદ કર્યો અને શ્રીયુત સાથે સખત ટપાટપી કરવાનું નક્કી કર્યું. આ રીત હું પસંદ કરું તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી: માણસ જાત પ્હેલેથી જ નગુણી છે; તેમ ન હોત તો શેક્સપીઅરને એમ ન લખવું પડત કે બીજાનાં સત્કર્મો આપણે રેતી પર લખીએ છીએ અને દુષ્કર્મો પીતળની તખ્તી પર અમર કરીએ છીએ. અને મ્હારા હૃદયની તખ્તી પર પણ ગઇકાલેનું અપમાન તાજું જ કોતરાયલું હતું એટલે બળતે હૈયે હું ઘેરથી નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં આસપાસ શું હતું તેનું કાંઈ ભાન નહોતું. નીચું ઘાલીને સડસડાટ હું ચાલ્યો જતો હતો, અને એક બે વાર તો બોજા સહિતના મજુરો સાથે અથડાતો સ્હેજમાં રહી ગયો. જો અથડાયો હોત તો એ બોજો ધમ્મ દઇને મ્હારી પર ઉતરત અને મ્હને ત્યાં ને ત્યાં જ “શાન્ત” કરી નાંખત. પણ મ્હારે સુભાગ્યે “પૂર્વજોનાં પુણ્ય” આડાં આવ્યાં (આવે વખતે પૂર્વજોનાં જ પુણ્ય આડાં આવે છે, આપણાં નહિ; કેમકે તેઓ પુણ્યની પ્રતિમારૂપ હતા, આપણે પાપનાં પુતળાં છીએ; પુણ્યનો ઇજારો ન્યાયી ઇશ્વરે તેમને જ આપેલો, અને પાપનો આપણને. હમ હતભાગ્ય આપણાં કે આપણે પૂર્વજો તરીકે નહિ ને પશ્ચિમજો તરીકે જ જન્મ્યા!) આમ પૂર્વજોની છત્રછાયાથી રક્ષાયલો હું મ્હારા મિત્રને ત્યાં સહીસલામત પહોંચ્યો અને ધડધડાટ કરતો દાદર ચ્હડ્યો. બ્હાર જોડા ઉતાર્યા અને અંદર જવાને પગ ઉપાડતો હતો ત્યાં તેમનો ધીર ગંભીર સ્વર બ્હારથી જ સંભળાયો:

શોધે અમારાં સહુ શાસ્ત્ર શાન્તિને,
શોધે અમારા સહુ શાસ્ત્રી શાન્તિ તે;
એ છે મહામંત્ર સદા ય આર્યનો,
થશે મહામંત્ર ત્રલોક સર્વનો.”

સાંભળતાં જ મ્હારો ક્રોધાગ્નિ વધારે પ્રજ્વલિત થયો: હજી આની શાન્તિ જતી નથી! હજી એનું એ જ પીંજણ? મ્હને આટલું નુકશાન કરાવ્યું, દેશ આખાને અપમાન કરાવ્યું. અને હજી ‘શાન્તિ’ ‘શાન્તિ’ કર્યા કરે છે?” ધડાક કરતું મ્હેં તેમનાં ખંડનું બારણું ઉઘાડ્યું.

“અરે શું શાન્તિપ્રસાદ, રાતદહાડો તમારી શાન્તિનો જાપ જપ્યા કરો છો? શાન્તિએ કાલ કેટલો દાટ વાળ્યો ત્હેની કાંઇ ખબર છે તમને? મ્હને તો ખોટ ગઇ પણ આખા હિન્દને ભ્હેવું મળ્યું તમારા એ મહામંત્રને પ્રતાપે તો!”

જ્વાળામુખી સમો હું આમ બડબડી ઉઠ્યો પણ મ્હારા મિત્ર તો શાન્ત વ્હેતી સરિતા સરખા હતા.

“શાન્ત પડો, વિનોદ, શાન્ત પડો” અગીવર્ગની બિછાની પર બાંદતાં તેમણે કહ્યું; એમ જરાજરામાં ત્રીજું લોચન ઉઘાડીએ નહિ—મ્હેં કપાળે હાથ ફેરવ્યો; લોચન-બોચન તો ત્યાં હતું નહિ, પરસેવો હતો ને મ્હેં રૂમાલથી લુછ્યો—“ના, હજી ઉઘડ્યું નથી, પણ સંભવ હતો. બેસો, અહિં આ ખુરશી પર આવો. જરા પાણી બાણી પીઓ ને સ્વસ્થ થઇને મ્હને સમજાવો કે આટલું બધું શું છે.”

તેમને ખુલાસા માટે આતુર જોઇને હું ઠંડો પડયો, લોચન વિશેની મશ્કરી સ્મિત સાથે ગળી ગયો, અને કાલે તેમનાથી છુટા પડયા પછીનો વૃત્તાન્ત સરવાળા ને ગુણાકાર સાથે જણાવ્યો. પાછળથી મનોવૃત્તિની પરીક્ષા કરતાં મ્હને જણાયું કે તે સુધારો-વધારો થોડે ભાગે મ્હારા આવેશને લીધે અજાણતાં થયો હતો, અને થોડે ભાગે એમની ઉત્કટ કલ્પના પર સચોટ અસર કરવાને જાણી જોઇને કરેલો હતો, બધી બીના આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા પછી મ્હેં કહ્યું.

"કહો શાન્તિપ્રસાદ, હવે તમારી શાન્તિ છોડશો કે નહિ? તેનાથી મ્હને કે તમને જ નહિ પણ આખા દેશને ખમવું પડે છે તમે કહો છો તેમ શાન્તિમંત્ર હશે કોઇક દિવસ આર્યોનો મહામંત્ર પણ હવે તો તેનાથી આપણામાં બ્હીકણપણું ને દાસત્વ આવી રહ્યાં છે; અને વળી પરદેશીઓની આંખમાં હલકા પડીએ તે તો જુદું."

'વિનોદ, તમારી ભૂલ છે, તમે એ વાત સ્હમજતા નથી. સ્હમજી શકો તેમ નથી;"-મ્હારા ઊંડા, નિર્લજ્જ જડવાદ માટે મ્હને શરમ આવી-"જે વિદેશીઓનાં મીઠાં વચન ને મીઠી નજર માટે તમે ને તમારા જેવા ઉપરતળે થઈ રહ્યા છો તેમનામાં આટલી અશાન્તિ ને દોડધામ છે તેને લીધે તો એ પ્રજાઓ પેલા નામચીન મહાયુદ્ધમાં પાયમાલ થઈ ગઇ. તાજો જ ઇતિહાસ આમ વિસરો છો તો પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી—આર્યોના પુરાતન ને પુણ્યવંતા ઇતિહાસમાંથી—તમારા જેવા જેવા શી રીતે પ્રેરણાઓ ઝીલી શકશે?"

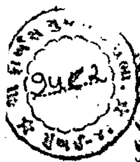
"એ તો જોઇશું, કાંક સગવડ કરશું; પણ મ્હારા બીજા સવાલનો શો જવાબ? શાન્તિના અવળા ઉપયોગથી આપણે આપણું હીર ખોયું તેનું કેમ? આપણું આખુંએ જીવતર લુખું ને ઉદાસી ભરેલું છે તેનું કેમ? એ પ્રતાપ તમારાં પુણ્યવન્તાં ઇતિહાસ ને ફિલસુફીના કે કોઈ બીજાના?

"એ પણ ભૂલ છે વિનોદ, શાન્તિના આનન્દ અનેરા છે, ત્હેની શક્તિ અપાર છે. તેનાથી કશી યે હાનિ કે અવનતિ સંભવે જ નહિ; સાંભળો:

શાન્તિ નથી રાજવી! કાંઈ ભીરુતા,
શાન્તિ નથી રાજવી! કાંઇ શૂન્યતા;
શાન્તિ નથી રાજવી! કાંઈ હીનતા:
છે શાન્તિ સંવાદ વિકાસ, આર્યતા."

જાણે હું જ તેમનો "રાજવી" હોઉં તેવી રીતે મ્હારી બાજુ ડોકનો લ્હેકો કરીને અને તર્જની આગળ ધરીને તેમણે આ શ્લોક ગાયો. એ ગાઇ રહ્યા કે તરત ખંડનું બારણું ઉઘડયું અને, ઉત્સાહ ને સ્ફુર્તિના અવતાર સરખા વિદ્યુત્કુમાર અંદર આવ્યા. તેમની આવી ચપળતા ને મુખ-તેજ જોઇને મ્હને લાગ્યું કે ગુણાનુસાર નામ પાડનાર કોઇક ધનંજર કોઈ તેમને પણ મળ્યાં હશે.

—ચાલુ.

"મેં તને એજ કહ્યું હતું!"

લખનારઃ–મનુ.

૧.

નાનપણમાં સુવર્ણા પોતાની બા જોડે પ્રબોધને ત્યાં જતી ત્યારનો તે બે વચ્ચે સ્નેહ બંધાયો હતો. હવે તેઓ બાળક મટી મોટાં થયાં હતાં. અને તેઓની વચ્ચેનો સ્નેહ પણ ગાઢતર થતો જતો હતો.

પ્રબોધનો મોટો ભાઈ સુરેશચન્દ્ર આ કૌતુક જોઈ ત્રાસી જતો. આવા પ્રકારના સંબંધના ગંભીર પરિણામો તે કલ્પી શકતો. પણ એ સંબંધ શી રીતે અટકાવવો તે તેને સમજાતુ નહિ. વળી પ્રબોધ ને સુવર્ણાની એક બીજા માટે શી લાગણીઓ હતી તે જાણ્યા વગર, પ્રબોધને એ બાબતમાં ચેતવવો એ મૂર્ખાઈ ગણાય આથી કોઈ પ્રકારે તેઓના દિલની વાત જાણવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.

પ્રબોધ મેટ્રીકમાં પસાર થયો તેની ખુશાલીમાં તેના પિતાએ ઉજાણી કરી બધાં સગાં વ્હાલાંને ઘેર બોલાવ્યાં. પોતાના મિત્રો પાસે બેસી પ્રબોધ વાતચિત કરતો હતો. તેના મ્હોંપર ખુશાલી જણાતી હતી. પણ સુરેશની ચકોર આંખો એ ખુશાલીની પાછળ છુપાયલી અકળામણ જોઈ શકી. મિત્રોને વડીલ વર્ગ સાથે વાતમાં ગુંથાયલા દેખી પ્રબોધ નીચે ગયો. સુરેશ પણ તેની પાછળ ગયો સુવર્ણા પરસાળમાં ઉભી ઉભી કોઈ રખડતો કુતરો ઘરમાં ભરાયો હતો તેને બ્હાર કાઢવાને હાથના ઉંચા નીચા ચાળા કરતી હતી. સુરેશ જોડેના ખંડમાં સરકી ગયો ને પરસાળમાંથી કોઈ પોતાને જોઈ ન શકે એવી રીતે બધું જોવા લાગ્યો. પ્રબોધે સુવર્ણાની પછાડી જઈ તેની આંખ દાબી દીધી ને લાત મારીને કુતરાને બ્હાર કાઢ્યો. સુવર્ણા હસી પડી; જાણે ઓળખાવાનીજ ન હોય! કોણ જાણે કેમ પાસ થયો હોઈશ! કેમ ખરૂં કે નહિ?

"ખરૂં" પ્રબોધે સ્મિત કરી કહ્યું. પણ ગમે તે રીતે પાસ થયો હોઈશ તો પણ તારાથી તો સારું છે! કુતરાને તારાથી ન કઢાયો તે મેં કાઢ્યો ને? 'પણ તું તો છોકરો છે!

આ આર્ય બકવાટથી સુરેશનું માથું પાક્યું. પણ બધી વાત સાંભળવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. એવામાં સુવર્ણાનો સાદ સંભળાયો "પ્રબોધ તું પરણીશ કે કુંવારો રહીશ?"

'કોને પરણું?' પ્રબોધે પૂછ્યું.

'જેમાં રહે, કહું.'

'તું હસીશ તો હું તારે માટે ઘર શોધી કાઢીશ.'

સુરેશ ઉંચે જીવે સાંભળી રહ્યો.

'મને તો કોઇ જડતી નથી' સુવર્ણાએ કહ્યું.

'મને પણ નથી જડતો કોઈ.'

'આહ! પ્રભુ!' સુરેશે નિઃશ્વાસ છોડયો

૨.

બીજે દિવસે બપોરે સુરેશ પ્રબોધની પાસે ગયો. પ્રબોધની સામે બેસી તેના તરફ ટીકીટીકી થોડી વાર જોયા પછી ગુંચવાયલા અવાજે તેણે બોલવા માંડ્યું. 'પ્રબોધ કંઇક વખત થયાં એ ચિંતા મારૂં મન કોરી નાખે છે તને એ કહેવું કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં મેં ઘણા દિવસ કર્યા છે. પણ આજે મેં છેવટનો નિશ્ચય કર્યો છે. મને શાન્તિ આપવી તારા હાથમાં છે.

પ્રબોધ સાંભળી રહ્યો.

'સુવર્ણા કાયસ્થ છે ને આપણે બ્રાહ્મણ છીએ તે તું જાણે છે? તો પછી, શું તું એમ ધા છે કે આપણા પિતા આવી વાત કદિ પણ થવા દેશે?'

'શી વાત, ભાઈ?' પ્રબોધે અજાયબીથી પૂછ્યું.

'તું ને સુવર્ણા પરણો તે, બીજું શું?'

પ્રબોધ ખડખડાટ હસ્યો. "આજ તમારી ચિંતાનું કારણ છે કે? એ કૌતુક વળી ક્યાંથ કાઢ્યું?" આટલું કહી ફરી પાછું પ્રબોધે હસવા માંડ્યું. પણ સુરેશ આ બધો ઢોંગ સમજી ગયો 'ચોકખો ઢોંગ છે!' તે મન સાથે બબડ્યો, પછી પ્રબોધને કહ્યું 'પ્રબોધ, આજે હું તને કહું છું તે યાદ રાખજે. એવા ગાંડા વિચાર કરતો નહિ, તારી જીંદગી ધૂળમાં મળી જશે.' આ બધું તેણે ખૂબ અકળામણમાં કહ્યું ને પછી ચાલ્યો ગયો.

૩.

પ્રબોધ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માટે ગયો. કૉલેજમાં પોતાની હોશિયારીથી તે પ્રોફેસરોનો માનીતો થઈ પડ્યો.

પણ તેથી પ્રબોધને સુખ ન મળ્યું. સુરતથી આવ્યાને ચાર મહિના થયા હતા, તો પણ સુવર્ણાના કંઇ સમાચાર ન હતા. સુવર્ણાને કંઇ કંઇ લખવાને તે તલપી રહ્યો હતો. પણ હવે તેને પોતાની ભૂલ સમજાઇ. 'આગેજ પહેલો કાગળ લખવો જોઇએ' કરીને તેણે આઠ પાનાં ભરીને સુવર્ણાને કાગળ લખ્યો.

આઠ દિવસ પછી સુવર્ણાનો જવાબ આવ્યો. સુવર્ણાના પિતાને અજમેરના ચિફ મેડિકલ ઓફિસરની જગ્યા મળી હતી, તેથી તે બધા અજમેર ગયા હતા. બે મહિના પહેલાં તેઓ સુરત નહોતા જવાનાં. ઓક્ટોબરની રજામાં પ્રબોધને અજમેર આવવાનું સુવર્ણાએ નિમન્ત્રણ કર્યું હતું.

'મઝા છે,' પ્રબોધે વિચાર્યું 'એક નવું સ્થળ જોવાનું મળશે.' પણ તરત બાપની ચેતવણી યાદ આવી. તેનું મ્હો ગંભીર થઈ ગયું. તે વિચારવા લાગ્યો 'ભાઈ શું ખરૂં કહેતા હતા?'

મન મુંઝવાયલું હતું—નિરંતર રહ્યું. તેણે ભૂતકાળનાં સ્મરણો ખડાં કરવા માંડયાં. દહાડે દહાડે સુવર્ણાની ને પોતાની વચ્ચેનો સ્નેહ વધતો જતો હતો, એમ તે જોઇ શક્યો. છેલ્લે છેલ્લે તો સુવર્ણાની સાથે બીજું કોઇ જરા પણ સંબંધ રાખે તે તેનાથી ખમાતું નહિ. આ કયા પ્રકારની લાગણી હતી? 'સુવર્ણાનો બધો સ્નેહ મારે માટેજ છે એમ હું સમજતું હું શું? માધનું કહેવું ત્યારે ખરૂં હતું?' દાંત પીસીને તે બબડયો, 'ના નહિજ' હૃદય બોલ્યું, 'હા હા.' 'આધને બતાવીશ કે એમનું કહેવું ખોટું છે; અજમેર નહિ જાઉં; આનંદમાં રહીશ—'

હૃદયે સુવાર્યું 'રહેવા મથીશ' ને પ્રબોધ હોઠ કરડીને આરામ ખુરશીમાં પડયો.

૪

માર્ચ મહિનામાં પ્રબોધ પરીક્ષામાં પાસ થયો. સુવર્ણાનો અભિનંદનનો કાગળ આવ્યો. "પિતાજી સિવાય અમે બધાં સુરત આવ્યાં છીએ." એમ તેમાં લખ્યું હતું.

પ્રબોધ સુરત ગયો ત્યારે અંગ્રેજીમાં ઘણી સારી માર્કસ મળી તે માટે સુરેશે શાબાશી આપી ને પ્રબોધ સફાયો હતો તેનું કારણ પૂછ્યું. પણ પ્રબોધે "કોણ જાણે" કરી વાત ઉડાવી.

સાંજે પ્રબોધ કપડાં પહેરી બહાર જવા તૈયાર થયો. પ્રબોધે ધાર્યું હતું કે સુવર્ણા પોતાને મળવા ઘેર આવશે પણ કંઈ આવી નહિ. આથી તે જાતે જ તેને ત્યાં ગયો.

સુવર્ણાની માએ હેત ભર્યો આવકાર આપ્યો. "ખરે વખતે તું આવ્યો પ્રબોધ; હું હમણાંજ મારા ભાઈ સાથે સુવર્ણાના વિવાહની વાત કરતી હતી. કેશવલાલ વકીલના છોકરા કૃષ્ણલાલ જોડે એનો વિવાહ કરીએ તો સારૂં કે નહિ? તું શું ધારે છે?" પ્રબોધે મુખ મલકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અજાણે તેની દૃષ્ટિ દૂર બેઠેલી સુવર્ણા પર પડી. ધ્રૂજતા હોઠે અભિનંદન આપવા જતો હતો ત્યાં તેના મ્હોં પર વિષાદનાં ચિન્હ દેખી તે ખંચકાયો.

સુવર્ણાની મા ચહા કરવા બીજા ઓરડામાં ગઇ ત્યારે પ્રબોધ સુવર્ણા પાસે ગયો.

'શું છે સુવર્ણા? કેમ અકળાયલી છે?' પોતાની લાગણી દાબી રાખી તેણે પૂછ્યું.

પળેક સુવર્ણા તેની સામે ધારીને જોઇ રહી; પછી ડચકાં ખાતી બોલી પડી 'તું ક્રૂર છે, પ્રબોધ!'

'શું તારો વિવાહ થવાનો છે તે તને પસંદ નથી?'

સુવર્ણા મુગી રહી.

'બોલની; મારી સામે કેમ ગુસ્સે થઈ છે?'

સુવર્ણાનું આખું શરીર ધ્રૂજતું હતું. 'તું બાયલો છે' તે બરાડી પડી. "તારે જોઇએ તે તું મેળવી શકતો નથી. ધિક્કાર છે!"

'શું એમ કહે છે કે—'

'હા' સુવર્ણા તપીને વચ્ચે બોલી પડી, 'હા પિતાજી પાસેથી તારે કંઇ જોઇએ ... તારાથી મંગાતું નથી!'

'ના, તારો શો વિચાર છે તે હું નહોતો જાણતો......'

સુવર્ણા ડચકીમાં ખાતી હતી.

'પિતાજી ક્યારે આવવાના છે?'

'આ રવિવારે.'

૫

રવિવાર આવ્યો. પ્રબોધ સુવર્ણાને ત્યાં ગયો ત્યારે તે બારણામાં ઊભી હતી. 'હમણા પિતાજી પાસે જતો નહિ' સુવર્ણાએ કહ્યું, 'કેટલાક જણ એમને મળવા આવ્યા છે ત્યાં લગી નીચે બેસ.'

પ્રબોધ સુવર્ણા સાથે ઘરના પાછલા ભાગમાં ગયો. સુવર્ણાએ ચહા મૂકી. પ્રબોધ સુવર્ણા તરફથી કઈક ઉત્તેજનની આશા રાખતો હતો પણ તે કંઇ બોલી નહિ. ચહા થઇ ત્યારે એક પ્યાલું પ્રબોધને આપી એક પોતે લીધું. પણ આ બધું મુગાં મુગાં થયું. સુવર્ણા મૂગી થઈ ગઈ કે શું? એમ પ્રબોધે વિચાર્યું.

પ્રબોધ ચહા પી રહ્યો ત્યારે મળવા આવેલા તે લોક ગયા. પ્રબોધ માળે ગયો.

'ઓહો પ્રબોધ! તું આવ્યો કેમ ત્યારે! વારુ, વ્હેલો કેમ ન આવ્યો?'

સુવર્ણાના પિતાએ પૂછ્યું. પ્રબોધ જવાબમાં હસ્યો.

'પૂનામાં ઠીક પડે છે કે નહિ?' પિતાએ પૂછ્યું.

'એકંદરે ઠીક છે. સગાં વ્હાલાની ખોટ ઘણી વાર સાલે.'

'હવે ક્યાં જવું છે, પૂના કે મુબઇ?'

'હજી વિચાર નથી કર્યો. કોઇ પણ રીતે મુબઈ તો નહિજ.'

આ પછી કોઇ બોલ્યું નહિ. પ્રબોધને અકર વકર થઇ. આખરે તેણે મુંઝવણમા બોલી દીધું. 'એક ભિક્ષા માંગવી છે.'

સુવર્ણાના પિતાના મુખ પર સ્મિત ફરક્યું: 'શી હશે? ગમે તે હોય, માગ આપીશ.'

પ્રબોધની જીભ લથડી; ખુબ ગભરાટમાં તેણે કહી દીધું "સુવર્ણા" ને જમીન નિરખવા માંડી.

સુવર્ણાના પિતા હસી પડ્યા 'ઓહો! શું સુવર્ણા જોઇએ છે?'

પ્રબોધે આમ હસી કઢાવાની જરા પણ આશા નહોતી રાખી. શું કહેવું તે તેને ન સમજાયું. ત્યાંથી ન્હાસી જવાનું તેને મન થયું, પણ તેમ કરી શક્યો નહિ.

'પ્રબોધ, બ્રાહ્મણ કાયસ્થ સાથે પરણે એ કોણે કહ્યું?'

પ્રબોધે મૂઢની પેઠે તેમના તરફ જોયા કર્યું. તેણે વિચાર્યું "પ્રેમે' એમ કહીશ તો શું કહેશે?' પણ ગમે તે જવાબને હસી કાઢવાને સુવર્ણાના પિતા તૈયાર હતા તે તેણે જોયું. પ્રબોધ તપી ગયો, ઉભો થયો, ગુસ્સાથી નમન કરી ઓરડાની બહાર ચાલ્યો ગયો. દાદરેથી ઉતરતાં ઉપરનાં ક્રોધ હાસ્યના ધક્કા તેને લાગ્યા.

૬

ઘેર જઇ પ્રબોધ સીધો પોતાના ઓરડામાં ગયો ને આરામ ખુરશીમાં પડ્યો. અડધો કલાક સુધી તે કંઇ પણ હેતુ વગર ઉપરનાં પીઢીઆં જોઇ રહ્યો; અજાણતાં તે ઉભો થઈ બારીએ ગયો.

આકાશમાં ભડકા થયા હતા; સામા ઘરનાં છાપરાં પર બેસીને કોઇ પક્ષી આકાશ તરફ જોઇ રહી પોતાનું દુઃખ રડતું હતું! નીચે રસ્તા પર વૃદ્ધ આંધળો ફકીર ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો પસાર થતો હતો. આ બધું જોઇ પ્રબોધ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. એવામાં દાદર પર કોઇનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળીને તે ચમક્યો. ઘડી પછી સુરેશ ઓરડામાં આવ્યો. હમેશની માફક તેની મુખમુદ્રા શાન્ત પણ કડક હતી. કંઇક શોધી કાઢવા માગતો હોય તેમ તેણે પ્રબોધની આંખોધારી ધારીને જોયું, પછી બોલવા માંડ્યું:

"આખરે તારાથી ન રહેવાયું કેમ? એ નફટાઇ તું ક્યાં શીખ્યો? તારું મ્હોં કેવું દેખાયું હશે તે વખતે? તને આ શું થયું? પણ કદાચ તને કંઇ નહિ થયું હોય. તું શું કરતો હતો તેનું તને ભાન ન હતું. તેં શું કીધું તે તું જાણે છે? હું કહીશ: તારા પિતૃજનોના આત્મા તેં કચડી નાંખ્યા છે; તારાં સઘળાં સગાં વ્હાલાંને તેં શરમમાં ડૂબાડી દીધાં છે; ઘણાં આને લીધે મરવાનાં હશે તેથી વ્હેલાં મરશે! ને તને પોતાને કેટલું નુકશાન થયું છે તેનો તને ખ્યાલ છે? નેં તારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે! તું ડોળા કાઢે છે, પણ મારું કહેવું ખરૂં છે. આઠ મહિના પહેલાં પણ મેં તને એજ કહ્યું હતું!"

પ્રબોધનો ચ્હેરો લાલચોળ થયો હતો ગુસ્સાથી તેનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું; ગૂંગળાતે સાદે તેણે કહ્યું, "ફરાથી મારું સત્યાનાશ નથી વળ્યું, ભાઇ; તમારા શબ્દો વાળશે!"

× + ×

તે રાત્રે ધૂવડોની ચીચયારી વધારે સ્પષ્ટ સંભળાઈ; તે રાત્રે શેરીઓમાંના કુતરાઓએ ચંદ્ર તરફ જોઈ રહી કરૂણ રૂદન કર્યું; તે રાત્રે પ્રબોધ ઘર છોડીને ચાલ્યો ગયો. વર્ષો પસાર થઈ ગયાં પણ તે પાછો આવ્યો નહિ!

ટીકા અને ચર્ચા.

'તાત્કાલિક સંસ્કાર' વિશે "સાહિત્ય"ની ટીકા.

"ચેતન"ના સંયુક્ત તંત્રીઓની સેવામાં.

વિનંતી કે, જેને "એ અંકમાં પહેલું સ્થાન અપાવામાં બાઇ ચંદ્રશંકરે ગંભીર ભૂલ કરી છે" તે, 'સમાલોચક'ના ગુજ઼તના અંકમાં છપાએલા સાહિત્યપરિષદ્ વિશેના લેખ ઉપર "સાહિત્ય" પત્રે પોતાના ઑક્ટોબરના અંકમાં સંક્ષિપ્ત ટીકા કરી છે તે આપના અને આપના વાચકોના ધ્યાનમાં હશે જ. તે ટીકા વ્યાજબી છે કે કેમ તે ટીકાલેખ લખાયો તે ઘડીએ, લખનારની ઉપર વિસ્તરેલા વાતાવરણમાં, કીટ્સના વિનાશક, વિખ્યાત વિવેચક ફ્રાન્સિસ જેફ્રીનો આત્મા પોતાના કઠોર સ્મિત સાથે, કઠોર નયનસ્થિરતા સાથે, પોતાની શ્યામળી પાંખો પ્રસારીને ઉપસ્થિત થયો હશે; ને આત્માની પુરય પ્રેરણાઓ હોંસે હોંસે પીનારને આ પ્રકારની ટીકાઓ લખાય એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતને સુભાગ્યે "સાહિત્ય"ના ટીકાનિર્ણયગુન પુરુષોનાં હૃદય કીટ્સના હૃદયની માફક અનિયાળાં કે અલ્પગુણયુક્ત નથી; જો હોત તો, એક સાહિત્યદ્રોહ કરનાર કવિઘાતકને સત્કારવાનો લ્હાવ ગુજરાત પણ લઈ શકત.

રા. પંડ્યાના લેખ સાથે "સાહિત્ય"કારનું લખાણ સરખાવતા બંનેના મનની અન્તઃ સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પડે છેઃ એકમાં સત્વગુણી મહત્વાકાંક્ષા છે, બીજામાં તમોગુણી અલ્પસંતુષ્ટતા છે; એકની કૃતિ ઉદાર, કર્તવ્યભાનયુક્ત (Responsible) અને સવિવેક વિચારરીતિનું પરિણામ છે, બીજાની કૃતિ મત્સરયુક્ત, ઉદ્ધત અને માકડી વિચારરીતિનો નાદર નમુનો છે; એકમાં સત્યશોધકની સાવધાનવૃત્તિ અને સત્યરક્ષકતાની નિર્ભયતા છે, બીજામાં સત્યના ઉપેક્ષક અને ઉચ્છેદકની ઉચ્છૃંખલવૃત્તિ અને ભીરુતા છે; એકની વિવેચન પદ્ધતિમાં નમ્રતા અને સંયમ છે, બીજાની વિવેચન પદ્ધતિમાં માત્ર તિરસ્કારનું, patronising tone નું, વડીલ વેડાનું દર્શન છે.

મ્હારા આ શબ્દો આકરા છે એમ લાગશે; પરન્તુ, સામાન્ય દૃષ્ટિથી થએલાં ઉપલાં કથનોના સમર્થનમાં જે વિશદ અને વિસ્તારી ચર્ચા અહિં નીચે કરી છે અને 'સાહિત્ય'ના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે તે વાંચ્યા પછી, મ્હારા શબ્દોનું આકરાપણું ન્યાય્ય અને સકારણ છે એમ વાચનારને પ્રતીતિ થશે એવી આશા છે. અલબત્ત, સાહિત્ય સેવાનાં જે પન્થ અને પદ્ધતિ "સાહિત્ય" પત્ર સ્વીકારે છે તે જો હું પણ સ્વીકારું તો દલીલસર વિસ્તારી ચર્ચા કરવાની જવાબદારી મ્હારે માથે ન રહે; તો, તો, "અમે"-યુક્ત સર્વસામાન્ય અભિપ્રાયો દર્શાવીને, અમુક લોકવર્ગ જેને "પંતુજીપણું કરવું" કહે છે તે ક્રિયાના કરણથી જ કર્તવ્ય સમાપ્તિ થઇ જાય; પરન્તુ તે પન્થ ને તે પદ્ધતિ મ્હારે માટે "પરિવર્જ્ય" છે.

૧. "સાહિત્ય"કાર કહે છે, "એ લેખ ત્રણ પાનાનો છે, તેના ઉપર એક પાનાનો ઉપોદ્ઘાત છે. બાઇ ચંદ્રશંકરે ..ઉપોદ્ઘાત લખીને ઘામાં વધારો નાંખવાનું કામ કર્યું છે." આ વાક્યમા

શબ્દનો એક ખોટો પ્રયોગ છે અને એક અવળો પ્યાસ છે એ હકીકત તટસ્થ વાંચનારને તુરત જણાશે. રા. પંડ્યાના લેખને આરંભે જે પરિચ્છેદ (paragraph) ચોરસ કાંગ્રામાં મુકાયો છે તેની શરૂઆતમાં મ્હોટા, જલદીથી વાંચી શકાય તેવા અક્ષરે નોંધ શબ્દ લખાયો છે. અને છતાં તે પરિચ્છેદને "ઉપોદ્‌ઘાત" એવું જબરૂં અને અનુચિત નામ આપીને "સાહિત્ય"કાર પોતાના છીછરા ભાષાજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવે છે ભાષાભક્ત પ્રેમાનન્દના અનન્ય ભક્તને આ રીત જરા અણછાજતી છે, તે નોંધે. ગેરસમજ દૂર કરવાને તે પૂરેપૂરી અવશ્યક હતી છતાં, મુખ્ય લેખ વાંચીને "સાહિત્ય" કારના કમળ સમા કુમળા હૃદયમાં પડેલા ઘાની અંદર લવણ નાંખવાનું નિષ્ઠુર કાર્ય કર્યું છે તો ગુજરાતના સાહિત્ય સેવકોની ફરજ છે કે સાહિત્ય પરિષદની એક ખાસ બેઠક ભરીને તે નિર્દય નોંધ પર "વોટ ઓફ સેન્શ્યોર" પસાર કરવો. પોતાના અદ્વિતીય પત્રકારને ગુજરાત આટલું યે રક્ષણ નહિ આપી શકે, બલ્કે તેમની આ મહા સેવા યે નહિ બજાવી શકે તો તેના જેવું અગુણજ્ઞ ત્રિલોકમાં બીજું કોઈ નહિ વળી, "ઉપોદ્‌ઘાત"ના લેખનમાં એક આખું પાનું રોકાઈ ગયું તેથી પણ "સાહિત્ય"કારનું દિલ દુભાયું છે તે પાનું "સાહિત્ય"નાં મહામૂલ્યવાન પાનાંમાંથી ચોરીને લેવામાં નહોતું આવ્યું છતાં અદ્વિતીય પત્રકારે તે માટે ફરિયાદ કેમ કરી તે તો તેમના સૂક્ષ્મવિચારક અનુયાયીઓ જ જાણે. અને 'ઉપોદ્‌ઘાત' એવો જડબાં તોડનાર મહા સંસ્કૃત શબ્દ વાપરવાની શી જરૂર ? કોઈક સુંદર, સુન્દર, સરળ, તળપદો શબ્દ ત્હેને સ્થાને ન જડી શક્યો ? કહે છે ને કે નવી ગુર્જર સાહિત્યનો વિકાસ તળપદી વાણીથી જ શક્ય છે ? "વસન્ત" સરખા ભાષાપંડિત પત્રે તે મ્હોટા શબ્દ વાપર્યો હોય તો આપણે મન વાળીએ કે, "હોય, 'વનમાળી' ને 'વનવિહારી' ના બ્હાલપડા પત્રમાં એમ જ હોય.' પરન્તુ એક તળપદું પત્ર તેમ ન કરી શકે; અને ત્હેની બાબતમાં આપણને કશું આશ્વાસન નથી. એ વિશેષ ખેદની વાત છે.

૨. "તેને એ અંકમાં પહેલું સ્થાન આપવામાં ભાઇ ચંદ્રશંકરે ગંભીર ભૂલ કરી છે."–"સાહિત્ય"ના આ આક્ષેપનો પ્રતિકાર કરતાં કેટલાક સ્પષ્ટ પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર જણાય છે: 'સમાલોચક'ના તે આખા ય અંકમાં બીજો એક પણ એવો લેખ "સાહિત્ય"કાર બતાવી શકશે જેની સાર્વજનિકતા, ઉપયોગિતા અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણતા રા. પંડ્યાના લેખની જેટલી જ હોય ? હું બીજા સારા લેખકોને અન્યાય કરવા નથી ચ્હાતો, પરંતુ પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્ય જોઈ શકે એમ છે કે કોઈ પણ 'તંત્રી' નામને યોગ્ય તંત્રી તો તે લેખને ત્હેના સહજ આકર્ષણ અને સર્વોપયોગિતાને કારણે પહેલો જ મુકે તેવો તે છે. વળી "કુકડાદીક્ષા" જેવા કેવળ પિષ્ટપેષણથી ભરપૂર અને વૈરવૃત્તિથી જ પ્રેરાયેલા લખાણને માનની પદવી આપનાર વ્યક્તિને ઉપલી ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ કેટલો ? મસ્તકક્ષેત્રમાં અજ્ઞાનતાનો સારો ફાલ આવ્યો હોય ત્યારે શાણા મનુષ્યો પણ કેવી ઝડપથી પોતાનો જ બોધ વિસરે છે અને પોતાનાં ચરણારવિન્દને પોતાના જ કંઠમાં આરોપવાની દર્શનીય કલા કેટલી સંપૂર્ણતાથી ખીલવી શકે છે ત્હેનું આ સચોટ દૃષ્ટાંત છે.–પોતાની ફરજ સમજનાર હર કોઈ તંત્રી કહેશે કે "સાહિત્ય"ના તે અંકમાં પહેલું સ્થાન પામવા યોગ્ય એક પણ લેખ હોય તો તે, શ્રી ગજાનન વિશેનો "લલિત"નો અનુપમ લેખ જ છે. પરન્તુ આ જમાનો ફરજ સમજવાનો નથી, પ્રમાણબુદ્ધિ કે વિવેકબુદ્ધિ સાચવવાનો નથી; આ જમાનો બીજા જવાબદાર ટીકાઓનો છે, સહજ સ્વયમ ઉપદેશો ઉચ્ચારવાનો અને–આપ ઉચ્ચારવાનો જ છે.

૩. રા. પંડયાના અનારોગ્ય સાથે તેમના લેખને સંબંધ હોવા વિષેનું 'સાહિત્ય'નું સૌજન્યહીન, અસુઘટતું અને અહેતુક સુચન ઉતારીને આ પાનાને કલંકિત નહિ કરૂં. તેવાં સુચન તેમના લખનારને સંસ્કારી પુરૂષોની કોટિમાંથી હંમેશ માટે બાતલ કરે છે એ સર્વવિદિત છે. તે અપમાન અને તોછડાઈ જાણે અધૂરાં હોય તેમ, પોતાના તે વર્તનનો શિથિલ બચાવ 'સાહિત્યે' નવેંબરના અંકમાં કર્યો છે. તે 'બચાવ' ના મુખ્ય બે મુદ્દા આ છે: રા. પંડયા 'સાહિત્ય'કારના પરમ મિત્ર છે; અને રા. પંડયાનાં વચનો અવતરણ ચિન્હોમાં મૂકાયાં છે.

'સાહિત્ય'કારનું ઉપનું સુચન સાગ માણસને છાજે તેવું નથી એ ઉપર જણાવ્યું છે. પરન્તુ 'સાહિત્ય'નો અભિપ્રાય એવો છે કે તેવું સુચન જાણી જોઇને, જાહેર લખાણમાં અને પૂરી ગંભીરતાથી કરવું એ તેમનો મિત્ર ધર્મનો આદર્શ છે. ખરેખર, આ અકલ્પ્યમંદ અભિપ્રાય વાંચીને રા. પંડયાએ છાની પ્રાર્થના કરી હશે કે, 'God! save me from my friends!'

બીજું મૂળ શબ્દો અવતરણ ચિન્હમાં જ મુકયા છે એમ કહેવામાં અરધું જ સત્ય છે; અને ટેનિસનની ઉક્તિ પ્રમાણે, "A lie which is half a truth is ever the blackest of lies"—જેમની આંખો સર્વાંશે સાફ છે તેઓ તો તુરત જોઈ શકે છે કે રા. પંડયાના વચનો સાથે 'સાહિત્યે' પોતાની ટીકા હુશિયારીથી મેળમેળ કરી છે.

૪. 'તાત્કાલિક સંસ્કાર' પ્રસિદ્ધિમાં નહિ મૂકવાની સલાહ આપતાં "સાહિત્ય" પૂછે છે, તેવો સંસ્કાર શું સર્વ કાળે માનવા જેવો છે? કદાચ નહિ હોય; હેને માનવો એવો રા. પંડયાનો સ્હેજ પણ આગ્રહ તેમના લેખમાં નથી. પરન્તુ 'સાહિત્ય" નો પ્રશ્ન બીજી દૃષ્ટિથી વિચારવાની જરૂર છે. તેની માન્યતા એવી લાગે છે કે જે વિચાર કે સંસ્કાર 'સર્વ કાળે માનવા' યોગ્ય હોય હેને જ ત્રૈકાલીસંબંધિત પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા. આ માન્યતામાં એક અન્તર્હિત સત્ય એ રહેલું છે કે "સાહિત્ય" પોતે આ ઉપદેશાનુસાર આચરણ કરે છે. બીજી રીતે ન્હેતા દૃષ્ટાન્તરૂપ સત્યોનો જ ઉચ્ચાર "સાહિત્ય' મુખે સર્વદા થાય છે તેથી ગુજરાતી લેખકો માટે એમાંથી એક જ માર્ગ રહ્યો છે: કાં તો, ઋષિઓ જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને લેખ લખવા અગાઉ જોઈ લેવું કે પોતે જે કાંઈ કહેશે તે 'સર્વ કાળે માનવા જેવું" છે કે નહિ. જો નહિ, તો લેખનની પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધ કરવી.

રા. પંડયાનો 'સંસ્કાર' ખોટો કે અયોગ્ય છે તે બતાવવાને "સાહિત્ય"કારે એક પણ સબળ પ્રમાણ આપ્યું નથી. "ગુજરાતના કવિઓ કે લેખકો તેઓ ગણે છે તેવા છેક નથી' એમ કહેવું એ એક વાત છે, અને શિષ્ટ વાચકોને તે કથનની પ્રતીત કરાવવાને ખરા દિલથી યત્ન કરવો એ જૂદી જ વાત છે.

ઉપર ટપકેથી જેવા ખરાં વગે તેવા પ્રમાણોની તપાસ કરીએ તો જણાશે કે, "કવિઓની ખ્યાતિની વાયન મારફત આણી આવવા વિષે 'સાહિત્યે' જે નિરર્થક છણકો કર્યો છે તે સર્વથા અસ્થાને છે "રવીન્દ્રનાથજીની ખ્યાતિ જગતમાં વિશેષ છે માટે મ્હને તે ગાંધીજી કરતાં મ્હોટા લાગ્યા હોય એ કલ્પનાને હું સ્હેજે તપાસવાનું માન આપી શકું એમ નથી; એ કલ્પના મ્હારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને ગંભીર અન્યાય કરે છે."— "સાહિત્ય"કારને અહુમદ્ કુ.ખ દેનરી પેટી નોંધ (કિંવા 'ઉપોદ્ઘાત')માં આ વાક્યો લખાયા છે. 'સાહિત્ય"ના લખનારે તે વાંચ્યાં જ નથી કે વાંચ્યા છતાં ભૂલી જવાની તજવીજ કરી છે, ?

શબ્દનો એક ખોટો પ્રયોગ છે અને એક અવળો ખ્યાલ છે એ હકીકત તટસ્થ વાંચનારને તુરત જણાશે. રા. પંડ્યાના લેખને આરંભે જે પરિચ્છેદ (paragraph) ચોરસ ફ્રેમમાં મુકાયો છે તેની શરૂઆતમાં મ્હોટા, જલદીથી વાંચી શકાય તેવા અક્ષરે નોંધ શબ્દ લખાયો છે. અને છતાં તે પરિચ્છેદને "ઉપોદ્‌ઘાત" એવું જબરૂં અને અનુચિત નામ આપીને "સાહિત્ય"કાર પોતાના ઉંડા ભાષાજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવે છે ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદના અનન્ય ભક્તને આ રીત જરા અણગમતી છે, તે નોંધે. ગેરસમજ દૂર કરવાને તે પૂરેપૂરી આવશ્યક હતી છતાં, મુખ્ય લેખ વાંચીને "સાહિત્ય" કારના કમળ સમા કુમળા હૃદયમાં પડેલા ઘાની અંદર લવણ નાંખવાનું નિષ્ઠુર કાર્ય કર્યું છે તો ગુજરાતના સાહિત્ય સેવકોની ફરજ છે કે સાહિત્ય પરિષદ્‌ની એક ખાસ બેઠક ભરીને તે નિર્દય નોંધ પર "વોટ ઓફ સેન્સ્યોર" પસાર કરવો. પોતાના અદ્વિતીય પત્રકારને ગુજરાત આટલું યે રક્ષણ નહિ આપી શકે, બલ્કે તેમની આ મહા સેવા યે નહિ બજાવી શકે તો તેના જેવું અગુપ્ત ત્રિલોકમાં બીજું કોઈ નહિ વળી, "ઉપોદ્‌ઘાત"ના લેખનમાં એક આખું પાનું રોકાઈ ગયું તેથી પણ "સાહિત્ય"કારનું દિલ દુભાયું છે તે પાનું "સાહિત્ય"નાં મહામૂલ્યવાન પાનાંમાંથી ચોરીને લેવામાં નહોતું આવ્યું છતાં અદ્વિતીય પત્રકારે તે માટે ફરિયાદ કેમ કરી તે તો તેમના સૂક્ષ્મ વિચારક અનુયાયીઓ જ જાણે. અને 'ઉપોદ્‌ઘાત' એવો જડબાં તોડનાર, મહા સંસ્કૃત શબ્દ વાપરવાની શી જરૂર? કોઈક સુઘડ, સુન્દર, સરળ, તળપદો શબ્દ હેને સ્થાને ન જડી શકયો? કહે છે ને કે નથી! ગુર્જર સાહિત્યનો વિકાસ તળપદી વાણીથી જ શક્ય છે? "વસન્ત" સરખા ભાષાપંડિત પત્રે તે મ્હોટા શબ્દ વાપર્યો હોય તો આપણે મન વાળીએ કે, "હોય, 'વનમાળી' ને 'વનવિહારી' ના બ્રાહ્મપડા પત્રમાં એમ જ હોય.' પરન્તુ એક તળપદું પત્ર તેમ ન કરી શકે; અને હેની બાબતમાં આપણને કશું આશ્વાસન નથી. એ વિશેષ ખેદની વાત છે.

૨. "તેને એ અંકમાં પહેલું સ્થાન આપવામાં બાહ્ય ચંદ્રશંકરે ગંભીર ભૂલ કરી છે."— "સાહિત્ય"ના આ આક્ષેપનો પ્રતિકાર કરતાં કેટલાક સ્પષ્ટ પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર જણાય છે: 'સમાલોચક'ના તે આખા ય અંકમાં બીજો એક પણ એવો લેખ "સાહિત્ય"કાર બતાવી શકશે જેની સાર્વજનિકતા, ઉપયોગિતા અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણતા રા. પંડ્યાના લેખની જેટલી જ હોય? હું બીજા સારા લેખકોને અન્યાય કરવા નથી ચ્હાતો, પરંતુ પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્ય જોઈ શકે એમ છે કે કોઈ પણ "તંત્રી" નામને યોગ્ય તંત્રી તો તે લેખને હેના સહજ આકર્ષણ અને સર્વોપયોગિતાને કારણે પહેલો જ મુકે તેવો તે છે. વળી, "કુકકુટાદીક્ષા" જેવા કેવળ વિરોધનથી ભરપૂર અને વૈરવૃત્તિથી જ પ્રેરાયલા લખાણને માનથી પદવી આપનાર વ્યક્તિને ઉપલી ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ કેટલો? મસ્તકક્ષેત્રમાં સત્તાન્ધતાનો આરો હાથ આવ્યો હોય ત્યારે શાણા મનુષ્યો પણ કેવી ઝડપથી પોતાનો જ બોધ વિસરે છે અને પોતાનાં ચરણારવિન્દને પોતાના જ કંઠમાં આરોપવાની દર્શનીય કળા કેટલી સંપૂર્ણતાથી ખીલવી શકે છે હેનું આ અચોટ દૃષ્ટાંત છે.—પોતાની ફરજ સમજનાર હર કોઈ તંત્રી કહેશે કે "સાહિત્ય"ના તે અંકમાં પહેલું સ્થાન પામવા યોગ્ય એક પણ લેખ હોય તો તે, પ્રો ગજ્જર વિશેનો "લલિત"નો અનુપમ લેખ જ છે. પરન્તુ આ જમાનો ફરજ સમજવાનો નથી, પ્રમાણબુદ્ધિ કે વિવેકબુદ્ધિ સાચવવાનો નથી; આ જમાનો બીજા જવાબદાર ટીકાઓનો છે, સરળ સુજન ઉપદેશો ઉચ્ચારવાનો અને —માત્ર ઉચ્ચારવાનો જ —છે.

૩. રા. પંડ્યાના અનારોગ્ય સાથે તેમના લેખને સંબંધ હોવા વિશેનું 'સાહિત્ય'નું સૌજન્ય-હીન, અસ્પષ્ટ અને અહેતુક સૂચન ઉતારીને આ પાનાને કલંકિત નહિ કરૂં. તેવાં સૂચન તેમના લખનારને સંસ્કારી પુરુષોની કોટિમાંથી હંમેશ માટે બાનલ કરે છે એ સર્વવિદિત છે. તે અપમાન અને તોછડાઈ જાણે અધૂરાં હોય તેમ, પોતાના તે વર્તનનો શિથિલ બચાવ 'સાહિત્યે' નવેંબરના અંકમાં કર્યો છે. તે 'બચાવ' ના મુખ્ય બે મુદ્દા આ છે. રા. પંડ્યા 'સાહિત્ય'કારના પરમ મિત્ર છે; અને રા. પંડ્યાનાં વચનો અવતરણ ચિન્હોમાં મૂકાયાં છે.

'સાહિત્ય'કારનું ઉપલું સૂચન સારા માણસને છાજે તેવું નથી એ ઉપર જણાવ્યું છે. પરન્તુ 'સાહિત્ય'નો અભિપ્રાય એવો છે કે તેવું સૂચન જાગી જોઈને, જાહેર લખાણમાં અને પૂરી ગંભીરતાથી કરવું એ તેમનો મિત્ર ધર્મનો આદર્શ છે. ખરેખર, આ અકલ્પ્ય અભિપ્રાય વાંચીને રા. પંડ્યાએ છાની પ્રાર્થના કરી હશે કે, 'God ! save me from my friends !'

બીજું મૂળ શબ્દો અવતરણ ચિન્હમાં જ મુક્યા છે એમ કહેવામાં અરધું જ સત્ય છે; અને ટેનિસનની ઉક્તિ પ્રમાણે, "A lie which is half a truth is ever the blackest of lies '—જેમની આંખો સહાંશે સાજી છે તેઓ તો તુરત જોઈ શકે છે કે રા. પંડ્યાનાં વચનો સાથે 'સાહિત્યે' પોતાની ટીકા હુશિયારીથી મેળવેળ કરી છે.

૪. 'તાત્કાલિક સંસ્કાર' પ્રસિદ્ધિમાં નહિ મૂકવાની સલાહ આપતાં "સાહિત્ય" પૂછે છે, તેનો સંસ્કાર શું સર્વ કાળે માનવા જેવો છે? કદાચ નહિ હોય; ત્હેને માનવો એવો ગ. પંડ્યાનો સ્હેજ પણ આગ્રહ તેમના લેખમાં નથી. પરન્તુ 'સાહિત્ય" નો પ્રશ્ન બીજી દૃષ્ટિથી વિચારવાની જરૂર છે. તેની માન્યતા એવી લાગે છે કે જે વિચાર કે સંસ્કાર 'સર્વ કાળે માનવા' યોગ્ય હોય ત્હેને જ તેકાલીન પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા. આ માન્યતામાં એક અન્તર્હિત સત્ય એ રહેલું છે કે "સાહિત્ય" પોતે આ રૂપર્શાનુસાર આચરણ કરે છે. બીજી રીતે કહેતાં દક્ષાલભ્ય સત્યોનો જ ઉચ્ચાર "સાહિત્ય' મુખે મર્યાદિત થયા છે તેથી ગુજરાતી લેખકો માટે એમાંથી એક જ માર્ગ રહ્યો છે: કાં તો, ઋષિઓ જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને લેખ લખ્યા અગાઉ જોઈ લેવું કે પોતે જે કાંઈ કહેશે તે 'સર્વ કાળે માનવા જેવું" છે કે નહિ. જો નહિ, તો લેખનની પ્રવૃત્તિમાત્ર બંધ કરવી.

ગ. પંડ્યાનો 'સંસ્કાર' ખોટો કે અયોગ્ય છે તે બતાવવાને "સાહિત્ય'કારે એક પણ સબળ પ્રમાણ આપ્યું નથી. "ગુજરાતના કવિઓ કે લેખકો તેઓ ગણે છે તેવા છેક નથી' એમ કહેવું એ એક વાત છે, અને શિષ્ટ વાચકોને તે કથનની પ્રતીતિ કરાવવાને ખરા દિલથી યત્ન કરવો એ જૂદી જ વાત છે.

ઉપર ટપકેથી જોતાં ખરાબ લાગે તેવાં પ્રમાણોની તપાસ કરીએ તો જણાશે કે, "કવિઓની ખ્યાતિ બીજાપર મોરશ્વત બની આવવા વિશે 'સાહિત્યે' જે નિરર્થક ઝઘડો વાળ્યો છે તે અર્થ આ અસ્થાને છે "રવીન્દ્રનાથજીની ખ્યાતિ જગતમાં વિશેષ છે માટે રડને તે ગાંધીજી કરતા મ્હોટા લાગ્યા હોય એ કલ્પનાને હું ગ્હેરે તપાસવાનું માન આપી શકું એમ નથી; એ કલ્પના મ્હારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને ગંભીર અન્યાય કરે છે."— 'સાહિત્ય'કારને બહુબહુ દુઃખ દેનારી પેલી નોંધ (કિંવા 'ઉપોદ્ઘાત')માં આ વાક્યો લખાયાં છે. સાહિત્ય"ના લખનારે તે વાંચ્યાં જ નથી કે વાંચ્યા છતાં ભૂલી જવાની તજવીજ કરી છે, ?

રા. પંડ્યાનો આ ખુલાસો અત્યન્ત સ્પષ્ટ હોવા છતાં, એવું કહેવાનો તેમનો આશય નહીં હોય એમ કહીને અજાણપણાનો દેખાવ કરીને છટકી જવાની વેતરણ "સાહિત્યે" કરી છે. આ નિર્બળ ને દેખીતી દાંભિકતા કોને છેતરશે?

૫. પ્રોફેસર મોલ્ટનની હુંફાળી સ્હોડમાં પણ "સાહિત્ય"ને આશરો મળવો મુશ્કેલ છે. "વસન્ત"ની પીઠે ઉતારાયલા તે પરિચ્છેદનો પૂર્વાપર સંબન્ધ જાણ્યા વિના તેનો ઉપયોગ એક કે બીજા પક્ષનું મન્તવ્ય સિદ્ધ કરવામાં થઇ શકે નહિ. તે પરિચ્છેદમાં જે વિચારો દર્શાવાયા છે તે જ જો પ્રો. મોલ્ટનની સાહિત્યભાવનાનું સત્ત્વ હોય તો તેમના જેવા વિદ્વાનના મનની સંકુચિતતા માટે શોક થયા વિના રહેતો નથી. સાહિત્ય જેવા સર્વદેશી અને સમયબન્ધનથી રહિત વિષયને પણ આપણી "રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ (જે ગમે તેવી સ્તુત્ય અને અમુક સમયવિભાગ માટે અગત્યની હોવા છતાં, બહુ વખત ચાલુ રહે તો 'કૂપમંડૂકતા'માં જ પરિણામે છે તે)ની સાંકળમાં જકડવાના યત્નો કોઈ રીતે પ્રશંસનીય કે હિતાવહ નથી. માનવહૃદયનાં વિવિધ સ્વરુપો ખીલવવામાં અને પ્રકાશવામાં શેકસ્પીઅર પ્રેમાનન્દ કરતાં ઘણો વધારે નિપુણ છે એમ મ્હને વારંવાર લાગતું હોય, દર વખતે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને વિશેષ સબળતાથી લાગતું હોય છતાં પ્રેમાનન્દ મ્હારા પ્રાન્તમાં જન્મ્યો તે જ ક્ષુદ્ર અને આકસ્મિક કારણને લીધે ત્હેને 'મહાન'–અને તે પણ શેકસ્પીઅરથી મહાન!–માનવો કે મનાવવો એવી ભ્રષ્ટ સાહિત્યભાવના મ્હારી સંસ્કારિતાને દૂષિત જ કરે. અલબત્ત, પ્રેમાનન્દની આંશિક (partial) મહત્તા સ્વીકારવામાં મ્હને બાધ ન હોય: મ્હારા દેશની જે સંસ્કૃતિની વિધવિધ ચિત્રો ત્હેણે આલેખ્યાં હોય તે સંસ્કૃતિની મધ્યમાં હું બાળપણથી ઉછર્યો હોવાને લીધે તે ચિત્રો મ્હને આકર્ષક અને પ્રિય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ, તે ચિત્રો કરતાં કાંઇક વધારે ઉંચું અને વધારે ઊંડું હું શેકસ્પીઅરની કૃતિઓમાં (અથવા તો, રવીન્દ્રનાથ કે ગએટની કૃતિઓમાં) જોઇ શકું તો પછી પ્રેમાનંદને તે કવિઓ કરતાં સર્વાંશે મહાન ગણવવાનો દુરાગ્રહ કરવો એ અંધમતાની પરાકાષ્ઠા જ છે. અહિં ખરો પ્રશ્ન એજ છે કે આપણી ઉચ્ચતર વૃત્તિઓને વફાદાર રહીને દૃષ્ટિ વિશાળ રાખવી અને સત્ય શોધવું, કે પ્રાકૃત જનોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાના અનુચ્ય હેતુથી જ, જેટલું જેટલું આપણું તે સઘળાને સર્વાંગ સુન્દર ને સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે ઠોકી બેસાડવું? જ્ઞાનને તો સ્થલકાલ નડયાં નથી ને નડશે નહિ: "જ્ઞાનગગનમાં નહિ દેશકાળ. એ તો અખા અણુજાણ્યાં આળ" આ ઉક્તિને "સાહિત્ય" મુદ્રાલેખ તરીકે સ્વીકારી શકશે તો ગુજરાતને કાંઇક વધારે ઉન્નત પાઠ શીખવી શકશે.

૬. વિષય સમેટતાં એકાદ બે ન્હાની બાબતો ટુંકમાં પતાવીએ. "તેમણે ગુજરાતના ૭ સાક્ષરો માત્ર ગણાવ્યા છે. ત્યાં હાજર રહેલા બીજા તે કદાચ ભૂલી ગયા હશે; ગેરહાજર એવી નાનાલાલ કવિ અને અરદેશર ખબરદાર જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ તેમને યાદ નહીં રહી હોય." 'સાહિત્ય'ની આ ફરીઆદના ઉત્તરમાં રા. પંડ્યાનાં વચન ટાંકીએ: "એ ૭ સાક્ષરમહો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક યોગ્યતા યુક્ત વિદ્વાનો–વૃદ્ધ, પુખ્ત ઉમ્મરના તથા યુવાન–હાજર હતા, અને છતાં યે મ્હને ગુજરાત નિસ્તેજ લાગ્યું–રવીન્દ્રનાથજીની હાજરીમાં ન્હાનું લાગ્યું." ત્યારે, રા. પંડ્યાનું પાપ એટલું કે પરિષદના મુખ્ય પ્રમુખનો અને ખુદ "સાહિત્ય"ના તંત્રી મહાશયનો નામથી નિર્દેશ ન કરતાં, "યોગ્યતા યુક્ત વિદ્વાનો"માં તેમને સમાવી દીધા. "સાહિત્ય"કારની ફરીઆદ વિનયશીલ તો ખરી! "પ્રચંડ શક્તિઓ" વિશે એટલું જ કહેવાનું કે "રવીન્દ્રનાથજીની હાજરીમાં" રહેવ તેમની જ સરખામણી પરિષદ વખતે કરી હતી.

તમામ ગુજરાતીઓ રા. પંડયાને શા માટે નિસ્તેજ લાગ્યા તે રસિક અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કોઈક વાર સવિસ્તર ચર્ચવા જેવો છે; અહિં તો "સાહિત્ય"ની લાક્ષણિક ટીકાઓના સત્યને ખાતર ઉત્તર આપવાનો જ યત્ન છે, તે ટીકાકાર અને તેમના અનુયાયીઓ રા. પંડયા સરખા ભાવનાપ્રેમીનું હૃદય પારખતા શીખશે, અને તેમનો આતુર પ્રશ્ન–"માનવજીવનના ઉચ્ચ કાર્ય પ્રદેશોમાં ગુજરાતનાં સંતાનો ક્યારે ઘુમશે–ઝઝુમશે–ને ગુજરાતને અનેરૂં ગૌરવ ભારત વર્ષમાં અને જગતમાં અપાવશે?"–વિચારશે તો ગુજરાતની વધારે ઉપયોગી સેવા કરી શકશે.* ક્રિટિક.

સમાજ જીવન પુ. ૩ જું અંક ૧ લો સપ્ટેમ્બર લવાજમ: રૂા. ૪–૦–૦
અધિપતિ: **નારાયણ ગોકળદાસ ડોસાણી**
ફીકાસ્ટ્રીટ ગીરગાંવ પોસ્ટ–મુંબાઈ.

આ બે વર્ષ પર નીકળેલું સામાજીક પ્રશ્નો ચર્ચતું માસિક સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્રીજા વર્ષનો પ્રથમ અંક ખાસ અંક તરીકે પ્રકટ કર્યો છે. એનું બાહ્યાંગ સુંદર અને આકર્ષક–ઘડીભર નયન માંડી નિરખી રહીએ એવું થયું છે. અને તે માટે અમે અધિપતિ શ્રી. ડોસાણીને અભિનંદન આપીએ છીએ. પણ એ બાહ્યાંગ જોતાંજ સાથે સાથે એક કડુ સત્યનો દુઃખદ અનુભવ પણ થાય છે કે આપણામાં યોજના શક્તિ Originalityની અત્યંત ખામી છે. ટુંકમાં વીસમીસદીનું રૂપાળું અનુકરણ કરવામાં–એની આબેહુબ નકલ ઉતારવામાં એમને સંપૂર્ણ ફતેહ મળી છે. અંકમાં લેખોની વિવિધતા ઘણે અંશે જળવાઈ છે. કાવ્યો એકંદરે સારાં છે. ગ. બાનુનું 'અલિ કહેને બહેની આને કેવી રૂઢિ' વાળું કાવ્ય હાર્દિક ભાવ રજુ કરે છે. વાર્તા તેમજ સામાજીક લેખો પણ સારા છે. સામાજીક અવલોકન સાથે સમાજ સુધારાના લેખોનો નવો વિભાગ શરૂ કરવા ભલામણ કરીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. બે વર્ષ દરમ્યાન માસિકે કરેલી પ્રગતિ તથા સાહિત્ય અને સમાજસેવા ધ્યાન બહાર રહી શકતી નથી. અમને આશા છે કે નવીન ગુજરાતના ઘડતરમાં તથા ગુજરાતની સમાજ સુધારણામાં આગળ જતાં આ માસિક સારો ભાગ ભજવશે.

* "ક્રિટિક"ના અમુક શબ્દોની ઉગ્રતા સંયમિત રહી શકી હોત તો વધારે સારૂં; તો પણ તેમણે ઉઠાવેલા અને સબળતાથી ચર્ચેલા પ્રશ્નોની વિશિષ્ટતા તથા ઉપયોગિતા વિચારમાં લઈને તેમનો પત્ર મારાન્તર મૂળ સ્વરૂપમાં જ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

"ચેતન" ના તંત્રીઓ.

गृहिणी भूषण पु. १ लुं अंक १–२–३–४ वार्षिक लवाजम रु. २–८–०
ઓ. તંત્રી. નટવર એમ. વીમાવાળા

આ નવીન માસિકના પ્રથમ ચાર અંક અમને અવલોકનાર્થે મળ્યા છે. છેલ્લા બે અંકાથી રા. નટવર એમ. વીમાવાળા તંત્રી તરીકે છે. માસિકમાં સ્ત્રી–ઉપયોગી તથા બાલોપયોગી લેખો છે. ગુજરાતી માસિકોને અજાણ્યો અને એમણે નવો શરૂ કરેલો પ્રશ્નોત્તરીનો વિભાગ જે યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરશે તો અમારૂં માનવું છે કે અંગ્રેજી રમુજી અઠવાડિક Tit-Bitsના Answers to correspondants જેટલોજ ઉપયોગી અને આકર્ષક થઈ પડશે. અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે સ્થાન સુન્દરી સુબોધ ભોગવતું હતું તે સ્થાન લેય એમ ઇચ્છી આ નવીન માસિકને અમે સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ.

स्व० लोकमान्य बाळगंगाधर तिलकनी रंगीत छबी. १५×२० साईझ.
પ્રકાશકઃ મેનેજર ચિત્રશાળા પ્રેસ પૂના સિટી.

મહારાષ્ટ્રની ખીણોમાં કે દક્ષિણના ડુંગરા પર ફરનાર બાળક–તિલકની આ છબી નથી; નવચેતન અને પ્રોત્સાહન સ્ફુરાવનાર નવયુવાન–તિલકની આ પ્રતિકૃતિ નથી; ગીતાના પુણ્ય મંત્રો સમજાવનાર પ્રવીન–તિલકની આ મુખાકૃતિ નથી; પરન્તુ મોન્ટેગ્યુ સાહેબના 'દિલ્હી હજી દૂર છે' એ શબ્દોથી જાણે અપમાન પામેલ હોય એવા દૃઢ કર્મયોગી, દેશવીરનું આ ચિત્ર છે. જેમણે એમને જેયા છે તેમને એ અવશ્ય તે ચિરસ્મરણીય મુખાકૃતિની ચોક્કસ યાદ આવશે. જેમણે એમને નથી જેયા તેમને તિલક કેવા હતા તેનો ખ્યાલ આપશે. અમને આશા છે કે લોકમાન્યની આ રંગીત છબીને પ્રજા સત્કાર આપશે.

पांडवगुप्तनिवास — અનુવાદકઃ ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા, સુરત.

गुजरातीनो दिवाळीनो अंक
भट्ट भास्करनो दिवाळीनो नवेम्बर अंक
क्षत्रिय मित्रनो दिवाळीनो अंक
कर्मवीरना પહેલા ચાર અંકો. નવેમ્બર ૧૯૨૦ સુધીના. M.

ઈનામી નિબંધ.

નીચે જણાવેલા વિષય પર સહુથી સરસ નિબંધ લખનાર બ્હેનને રૂપીઆ ૫) નું ઈનામ એક બ્હેન તરફથી આપવામાં આવશે.

"આપણી સ્ત્રીઓના જીવન વિકાસમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અને તે દૂર કરવાના ઉપાય."

આ હરિફાઈમાં ફક્ત સ્ત્રીઓજ ભાગ લઇ શકશે.

ઈનામી કવિતા.

કવિ ન્હાનાલાલની શૈલીમાં કોઈ પણ વિષય પર આશરે ત્રીસ લીટીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને એક મિત્ર તરફથી રૂપીઆ ૩) નું ઈનામ આપવામાં આવશે.

નિબંધ તથા કવિતા ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧ સુધીમાં આ પત્રની ઑફિસમાં પહોંચવાં જોઈએ.

સમકાલીન વિચારસૃષ્ટિ.

૧. પરમાણુઓની અપાર શક્તિ.

પાણી, કોલસો, લાકડું, ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં અણુરૂપે કેટલી બધી શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી છે તે વિશે આગલા એક અંક* આ વિભાગમાં ટુંકો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો તે વાચકોના સ્મરણમાં હશે જ. તે વિષય વિશે અત્યન્ત રસપ્રદ અને વિગતવાર માહિતી "સરસ્વતી" ના તાજેતરના એક અંકમાં રા. વિષ્ણુકાન્ત ત્રિપાઠીના લેખ પરથી મળે છે. તે લેખ બહુ લાંબો નહિ હોવાથી તેનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર અહિં આપ્યું છે:

માત્ર થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેવું તે મનુષ્યનો સ્વભાવ નથી. નવાંનવાં સત્યો ખોળી તેનો સંગ્રહ કરવામાં સદૈવ ગૂંથાયલા રહેવું તેને ગમે છે. આને જિજ્ઞાસા કહેવામાં આવે છે. તેનાથી પ્રેરાઇને માણસ આત્મકલ્યાણ સાધવા સમર્થ થાય છે; તેનાથી પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરીને ઉન્નતિને શિખરે તે પહોચે છે. જેનામાં આ જિજ્ઞાસા, જ્ઞાન માટેની આ લિપ્સા બિલકુલ જ નથી તેની ઉન્નતિ કદિ થઇ શકતી નથી. જ્ઞાનનો અસ્ખલિત સ્રોત અનાદિ કાલથી વહી રહ્યો છે; તેનો ક્યા અન્ત આવશે તે કોઇથી કહી શકાતું નથી, પણ મનુષ્યના જ્ઞાનનો વિકાસ તો દિવસે ને દિવસે થયો જ જાય છે તેમા શક નથી.

આજકાલ વિજ્ઞાનના વિષયમા એક પછી એક વિલક્ષણ શોધો થતી જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોનુ ધ્યાન હાલ એક નવી, વિસ્મયજનક શક્તિની શોધ કરવામાં તલ્લીન થએલું છે, અને જો તેઓના ઉદ્યોગમાં તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો સંસારનુ સ્વરૂપ બદલાઇ જશે. બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટિના અધ્યાપક મિ૦ અર્નેસ્ટ રૂધર્ફોર્ડે પદાર્થોના આદ્ય અણુઓ (atoms) ને વિભક્ત કર્યા છે. આ પ્રયોગથી એમ જણાય છે કે અણુઓ છુટા કરવાથી એક એવી જાતની શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે કે જે વર્તમાન સંસ્કૃતિને તદ્દન બદલી નાંખીને મનુષ્યોને દેવ સરખા બનાવી શકે આ જ પરમાણુઓની અપાર શક્તિ.

પરમાણુઓ અનન્ત છે અને તેથી તેમની આ શક્તિ પણ અનન્ત છે. જો કોઇ તેનો દુરુપયોગ કરવા ચાહે તો તેની સર્વસંહારિણી શક્તિથી કેટલા યે દેશોનો નાશ કરી શકે. તેમાં કંઈ બહુ સામગ્રીની જરૂર પડે તેમ નથી. એક ગ્લાસ પાણીમાં એટલી બધી શક્તિ રહેલી છે કે તે, બ્રિટિશ મહારાજ્યના મ્હોટાં મ્હોટાં જહાજોને ઉપાડીને હિમાલયના શિખરો પર ચ્હોંટાડી દઇ શકે. પરન્તુ જો તે શક્તિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી વ્યવસાયની ઘણી સમૃદ્ધિ થાય. મજુરોના

---

* સપ્ટેમ્બર પાન ૧૭૦.

गृहिणी भूषण पु. १ लुं अंक १-२-३-४ वार्षिक लवाजम रु. २-८-०
એો. તંત્રી. નટવર એમ. વીમાવાળા

આ નવીન માસિકના પ્રથમ ચાર અંક અમને અવલોકનાર્થે મળ્યા છે. છેલ્લા બે અંકોથી રા. નટવર એમ. વીમાવાળા તંત્રી તરીકે છે. માસિકમાં સ્ત્રી-ઉપયોગી તથા બાલોપયોગી લેખો છે. ગુજરાતી માસિકોને અજાણ્યો અને એમણે નવો શરૂ કરેલો પ્રશ્નોત્તરીનો વિભાગ જો યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરશે તો અમારૂં માનવું છે કે અંગ્રેજી રમુજી અઠવાડિક Tit-Bitsના Answers to correspondants જેટલોજ ઉપયોગી અને આકર્ષક થઈ પડશે. અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે સ્થાન સુન્દરી સુબોધ ભોગવતું હતું તે સ્થાન લેય એમ ઇચ્છી આ નવીન માસિકને અમે સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ.

स्व० लोकमान्य बालगंगाधर तिलकनी रंगीत छबी. १५×२० साईझ.
પ્રકાશક: મેનેજર ચિત્રશાળા પ્રેસ પૂના સિટી.

મહારાષ્ટ્રની ખીણોમાં કે દક્ષિણના ડુંગરો પર ફરતાર બાળક-તિલકની આ છબી નથી; નવચેતન અને પ્રોત્સાહન સ્ફુરાવનાર નવયુવાન-તિલકની આ પ્રતિકૃતિ નથી; ગીતાના પુણ્ય મંત્રો સમજાવનાર પ્રભુવીન-તિલકની આ મુખાકૃતિ નથી; પરન્તુ મોન્ટેગ્યુ સાહેબના 'દિલ્હી હજી દૂર છે' એ શબ્દોથી જાણે અપમાન પામેલ હોય એવા દૃઢ કર્મયોગી, દેશવીરનું આ ચિત્ર છે. જેમણે તેમને જોયા છે તેમને એ અવશ્ય તે ચિરસ્મરણીય મુખાકૃતિની ચોક્કસ યાદ આવશે. જેમણે એમને નથી જોયા તેમને તિલક કેવા હતા તેનો ખ્યાલ આપશે. અમને આશા છે કે લોકમાન્યની આ રંગીત છબીને પ્રજા સત્કાર આપશે.

पांडवगुप्तनिवास અનુવાદક: **કંધરલાલ વીમાવાળા, સુરત.**

गुजरातीनो दिवाळीनो अंक
भद्र भास्करनो दिवाळीनो नवेम्बर अंक
क्षत्रिय मित्रनो दिवाळीनो अंक
कर्मवीरना पहेला चार अंको. नवेम्बर १९२० सुधीना.

M.

ઈનામી નિબંધ.

નીચે જણાવેલા વિષય પર સહુથી સરસ નિબંધ લખનાર બ્હેનને રૂપીઆ ૫) નું ઇનામ એક બ્હેન તરફથી આપવામાં આવશે.

"આપણી સ્ત્રીઓના જીવન વિકાસમાં નડતી મુશ્કેલીઓ અને તે દૂર કરવાના ઉપાય."

આ હરિફાઈમાં ફક્ત સ્ત્રીઓજ ભાગ લઇ શકશે.

ઈનામી કવિતા.

કવિ ન્હાનાલાલની શૈલીમાં કોઈ પણ વિષય પર આશરે ત્રીસ લીટીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને એક ભાઈ તરફથી રૂપીઆ ૩) નું ઇનામ આપવામાં આવશે.

નિબંધ તથા કવિતા ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧ સુધીમાં આ પત્રની ઓફિસમાં પહોંચવાં જોઈએ.

૨. ઇંગ્લંડને બાકીના યૂરોપ સાથે સાંધનારી ટનલ.

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડને જોડનારી આ ટનલ (બુગદો) અંગ્રેજી ખાડી (English channel) ની નીચે થઇને ખોદવાની ચર્ચા હાલ ઘણાં વર્ષથી ચાલે છે. તે મહત્કાર્ય પાર પાડવાના માર્ગમાં જે જે વિઘ્ન અને વાંધાઓ નડે છે તેનો વિસ્તારી અને જાણવાજોગ ખુલાસો, "ધ ન્યૂ વર્લ્ડ"ના એક લેખમાં, ફ્રાન્સના નાણાં ખાતાના પ્રધાન મોં. ફ્રાંશ્વોય-માર્સેલ આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે, આ બાબતમાં જે યુદ્ધવિષયક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય તે તો, ગઈ લડાઇમાં તે જોતાં, વિચારવા યોગ્ય પણ નથી; અને કદાચ, ગ્રેટબ્રિટન અને કોઈ યૂરોપીય રાજ્ય વચ્ચે લડાઇ જાગે તો બ્રિટનનું લશ્કર આળપુ થઇને બેસી રહેશે એમ, માનવાનું કારણ નથી—અર્થાત્, તે સજ્જ થઇને ટનલમાંથી આવતા દુશ્મનને હંફાવી શકે. લેખકના મત પ્રમાણે. વ્યાપાર વિષયક જે જે અડચણો નડે તે તો, જે લાભ મળશે તેને મુકાબલે, નજીવી છે. તે કહે છે કે,

આ ટનલ કરવા દેવાની બ્રિટનની નાગજી કોઇ તર્કસિદ્ધ દલીલને આધારે નહિ પણ માત્ર કુમળી લાગણી (Sentiment) ને લીધે છે આ બાબતમાં જે વિરોધ દર્શાવાય છે તેના ઊંડાણમાં તો તે "જલબન્ન એકતા" નું અભિમાન વસી રહ્યું છે કે જેને આટલાં વર્ષોથી બ્રિટન પેઢીદર પેઢી પોષતું આવ્યું છે, વળી વ્હેપારીઓ પણ જાણે છે કે જે "રૂપામાં જડેલા માણેક"* વિશે કવિઓએ ગયાર તેટલાં યશોગાન ગાયાં છે તે 'રૂપા' (સમુદ્ર)ને લીધે જ, તે વિશાળ ખાડીથી મળતી નિત્ય રક્ષાને લીધે જ, તેઓ પોતાની વખારો ભરી શકે છે, જથ્થાબંધ માલ સંઘરી શકે છે, અને ઘરમાં ટંકશાળ પડતી હોય તેવા વૈભવથી મ્હાલી શકે છે,

વિનાશકારક યંત્રો અને એવી બીજી હરકંનેશ વધતી જતી યુદ્ધસામગ્રીના આ યુગમાં ગ્રેટબ્રિટન જેવો સમુદ્રથી વીંટાએલો એક ટાપુ ખરેખર સલામત રહી શકે કે કેમ, એ પ્રશ્ન આગળ ચાલતાં મોં. ફ્રાંશ્વોય-માર્સેલ ચર્ચે છે, તે કહે છે કે,

તેની સલામતીમાં હવે માનવું એ કેવળ ભ્રમણા છે. હવેના જમાનામાં જ્યારે મ્હોટી મ્હોટી ફૂજને પણ પાણીઆઇ બોટોથી ચેતીને ચલાવાતું છે, સારી રીતે રક્ષાયલાં સૈન્યો .સુધી પણ ઝેરી વાયુ પહોંચાડી શકાય છે, અને બોંબ ફેંકનારાં એરોપ્લેનો જ્યારે ડોવરની સામુદ્રધુની અને કવિએ અમર કરેલા "રૂપેરી કટિબન્ધ" (silver girdle) નો જાણે ઉપહાસ કરતાં હોય તેવું લાગે છે,-તેવા વખતમાં સમુદ્રમાર્ગની સલામતીનો ભરોસો શો? હવે તો કોઇ પણ ટાપુને બધી બાજુથી ઘેરી લેવાનું સુગમ પડે તેમ છે; તેની પર તોપ ગોળાનો મારો ચલાવીને તથા લોકોને ભૂખે મરતા કરીને, તેમને કાંઇ પણ મદદ મળે ત્યાર પહેલાં શરણે થવાની ફરજ પાડી શકાય તેમ છે. આવે વખતે જો આ ટનલ તૈયાર હોય તો, આગળના વખતમાં આપણા વડવાઓ જેમ બોંયરાંને માર્ગે ઘેરાયલા કિલ્લામાંથી છટકતા અને બીજે સ્થળે આશ્રય શોધીને નવું જોર આવતાં શત્રુ સ્હામે એવુડા બળથી બાથ ભીડી શકતા, તેમ આજના અંગ્રેજો પણ કરી શકે.

---

* શેક્સપીઅરના શબ્દો "emerald set in silver"

પર્યાનવાની દવા ... રૂ. ૨
દરજવાં તથા ખસ ચાંદાની દવા ,, ૧
મેહની દવા ,, ૧
ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે દરેક જાતના તાવની દવા ,, ૨
જુના મરડા-ચૂંક તથા સંગ્રહણીની દવા ,, ૨
ક્ષયરોગની દવા ,, ૫
હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા ,, ૫
આડદીઆ વાની દવા ,, ૫
કમળાની દવા ,, ૨
હડખવાની દવા ,, ૫
કલેજાના રોગની દવા ,, ૫
અટકાવ લાવવાની દવા ,, ૫
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકના ચાંદા તથા ઘાંધાઓ ઉપરનો અકશીર મલમ ,, ૫
આંખનું અંજન તથા મોતીનો સુરમો ,, ૨
બચ્ચાંને તથા મ્હોટાંને આમણ ઉતરતું હોય તેની દવા ,, ૨
કરમની દવા ,, ૧
છાતીમાંથી પડતું લોહી બંધ કરવાની દવા ,, ૨
વાળાની દવા ,, ૨
બાલામૃત ,, ૧
બેરા કાન સારા કરવાની દવા ,, ૫
વરમ ઉતારવાનો લેપ ,, ૧
ઉટાંટીઆની ઉધરસની દવા ,, ૫
આધાશીશીની દવા ,, ૨
મધુપ્રમેહની દવા ,, ૫
બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા ,, ૧
બચ્ચાંના માથામાં ખોડો તથા જુ હોય તેની દવા ,, ૧

હાથે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા રૂ. ૨
કંઠમાળ તથા ગંડમાળની દવા ,, ૨
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી સુધારવાની દવા ,, ૧૦
દેદરાંની દવા ,, ૧
રેચની ગોળી ,, ૧
દીવાના માણસને સારા કરવાની ગાંડપણની ગોળી ,, ૫
પાહાંનો મલમ અને પાહાંની ગોળી ,, ૫
ઉધરસની દવા ,, ૨
નવા બાલ લાવવાની દવા ,, ૨
બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ ,, ૨
દાંઝયાની દવા ,, ૨
શુધ્ધ વનસ્પતિનું પેનકયુરર ,, ૨
સાપ વિછુ ભમરા ઊંદર વિગેરેના ડંખનો ઈલાજ ,, ૨
વાનું તેલ ,, ૨
ખસ ખુજલીનો મલમ ,, ૧
દરાજનો મલમ ,, ૧
બાલ કાઢવાની દવા ,, ૧
બચ્ચાંની વાવળીની દવા ,, ૧
લોહીવાળી દવા ,, ૧
બરોળની દવા ,, ૧
ચાંદી તથા ટાંકીનો મલમ ,, ૧
ઘાંડુ બેસી ગયું હોય તેની દવા ,, ૧
હાથે પગે વળના ગંધાતા પરસેવાની દવા ,, ૨
પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંઠ પર મારવાની પટ્ટી ,, ૫
હરસના મસાની દવા ,, ૫
ભગંદરની દવા ,, ૫

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઇને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ ફક્ત હમે ખુદ તબીઅત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજન્ટ **મી. નાનાભાઈ નટવરલાલ** જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે. તેમનીજ પાસે મળશે.

સોમવાર સિવાય દાક્તર યુ. એલ. દેસાઈની મુલાકાત ઉપરને શીરનામે સુરતમાં થશે.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

ત્હારી વિવેકશકિતને વન્દનીય ગણજે. કુદરત સાથે અસંગત એવા કોઈ પણ મતનું ત્હારા મનમાં હોવું કે ન હોવું, અને ત્હારૂં મનોબંધારણ એક બુદ્ધિમાન પ્રાણીને છાજે તેવું હોય કે ન હોય,—આ બંનેનો આધાર તે શકિતની સાચવટ ઉપર જ રહેશે. તેવી સાચવટ આવડે તો આપણે ઉતાવળે અભિપ્રાય બાંધીએ નહિ, મનુષ્ય માત્રને આપણા મિત્રો કરી લઇએ, અને ઈશ્વરાજ્ઞાને આનન્દથી આધીન થઈએ.

—માર્કસ ઑરેલિઅસ.

જેમ ઘણા શુદ્ધ દૂધને ક્ષારનું માત્ર એક ટીપું પણ બગાડી દે છે, જેમ અગ્નિનો માત્ર એક જ તનખો મોટાં મોટાં શહેરો અને જંગલોને બાળી શકે છે, જેમ એક પણ મલિન વિચાર બધી સદ્‌ભાવનાઓ માથે પાણી ફેરવી દે છે, અને જેમ નાનકડો એક જ રાહુ માનની શક્તિવાળા મહાન્ સૂર્યનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જ સ્વાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ પણ આત્મિક બળને તોડી નાંખી, ઢાંકી દઇ આપણને પરમાત્માથી વિમુખ કરે છે.

—પઢિઆર.

ચ્હાવું એ જીવનનું પ્રથમ કર્તવ્ય છેઃ અને કોઇ માણસ ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યમાં ચાહી શકતો નથી; માત્ર વર્તમાનમાં, આ ઘડીએ ને આ પળે જ, આપણે ચાહી શકીએ.

—ટૉલ્સ્ટૉય.

કોઈ પણ મનુષ્યે કર્મહીન રહેવું એવી પ્રભુની ઈચ્છા નથી; પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે કર્મ કરવામાં સુખ માનવું એ જ ત્હેની ઈચ્છા છે.

—રસ્કિન.

નિર્મેલાં કર કર્મો તું, કર્મ સારૂં અકર્મથી;
ન ત્હારી દેહયાત્રા યે સિદ્ધથાયે અકર્મથી.

—શ્રી કૃષ્ણ

આપણાં દુઃખને આપણે જ નોતર્યાં છે, પ્રભુએ મોકલ્યાં નથી.

—માર્

મહા સિન્ધુ શોભે ગિરિવર સદા પૃથ્વી ભુજને,
ફલો પુષ્પો વેલી પ્રફુલિત રહે સુન્દર વને;
કરે નિત્યે અર્ચા અનુક્રમ થકી સર્વ પ્રકૃતિ,
કૃપાસિન્ધુ ! પ્રેરો સતત અમને શુદ્ધ સુમતિ

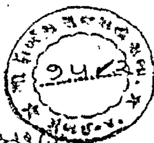
—

વર્ષ ૧ અંક ૮-૯

रसो वै सः।

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧.

ચેતન

સ્વ. હાજીમહમ્મદ અ. શિવજી.

પ્રકાશક:
લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચે. કાર્યાલય. ગોપીપુરા સુરત.

તંત્રીઓ:
બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

અમદાવાદ, આડીયા
ઘર નં. ૩૬૫૦

સજ્જન,

"વીસમી સદી"ના મહુંમ અધિપતિ શેઠ હાજી મહમદ અલારખીયા શિવજીના અકાળ મૃત્યુથી આપણી ગુજરાતે એક કલારસિક સાહિત્ય-પ્રેમી વીરનર ગુમાવ્યો છે. તેમણે "વીસમી સદી" દ્વારા ગુજરાતને કલા અને સાહિત્યનો જે જબરો ફાળો આપ્યો છે તેથી આપ સુજ્ઞાત હશો, તેમ કરતાં તેમણે આપેલા ભોગની તુલે ભાગ્યેજ કોઇનું કાર્ય ચડશે. ઉપરાંત તેઓ એક સાચા મિત્ર અને નમૂનેદાર ગૃહસ્થ હતા. તેમનું મિત્રમંડળ બહોળું છે. તે સર્વના મનમાં તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવા અત્યંત તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઇએ. મેં તેમની ઇચ્છાનુવર્તી રૂપમાં ટૂંકી રસિક વાર્તાઓનો એક સમૂહ બહાર પાડવા ધાર્યું છે તેમાં સર્વ રસોને પોષતી વાતોઓ લેવામાં આવશે અને તે માટે તેમને ચ્હાનારા પ્રત્યેક સાક્ષર અને વિદ્વાનને હું વીનવું છું કે તેમની કલમની પ્રસાદી આ સંગ્રહમાં આપવા કૃપા કરવી.

તે પુસ્તક સર્વ રીતે કલાનો નમૂનો કરવાને પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. કલા વિભાગ હું જાતે ગોઠવીશ અને સાહિત્ય વિભાગ માટે ખાસ એક અનુભવી અને કુશળ મિત્રે-સર્વ કામ સંભાળી લેવા કબૂલ કર્યું છે.

અંથાર્પણ તેમના અમર આત્માને થશે અને સાથે તેમના જીવનચરિત્રનો ટૂંક લેખ આપવામાં આવશે.

આશા છે કે આ વિજ્ઞપ્તિ અફળ નહિ જાય. પુસ્તક તૈયાર થયા પછી તેની નકલ ખરીદનારા પણ આ કાર્યમાં ઓછા ભાગીદાર નહિ ગણાય.

લિ૦ સેવક,
રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.
ચિત્રકાર.

તા. ક.—ઉપર માત્ર વાર્તાઓનું જણાવ્યું છે પણ કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોની સૂચનાથી તેમાં સંવાદો, કાવ્યો અને મર્મનું ચરિત્રાલેખન પણ લેવાશે. રસભરી વસ્તુઓજ પ્રધાનપદ પામશે.

વર્ષ ૧ લું.] જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧ [અંક ૮-૯ મો.

ચેતન

અર્પણ.

--(०)--

ત્રોટક.

[૧]

મુજ ધર્મ, ક્રિયા, પુરૂષાર્થ પ્રભૂ!
મુજ વાણી, વિનોદ, વિલાસ પ્રભૂ!
મુજ માત, પિતા, ગૃહદાર પ્રભૂ!
સુખ, સ્નેહ અને સઉ, સ્વાર્થ પ્રભૂ!
પ્રભુનું સહુ છે,
પ્રભુ માલિક છે,
પછી અર્પણ શું કરવાનું પ્રભૂ?

[૨]

મુજ જીવન, જન્મ, નિવાસ પ્રભૂ!
મુજ શર્ણ સનાતન આપ પ્રભૂ!
સુખ, દુઃખ રૂપે તુજ ઉર પ્રભૂ!
તુજને ગમતું કર પૂર્ણ પ્રભૂ!
નહિ આશ મ્હને,
અભિલાષ મ્હને,
'મુજનું' કથવા નહી શબ્દ મ્હને.

"નલિનીકાન્ત".

જાગૃતિ—ચેતના.

૧

જાગૃતિ ચેતના—
અંતરાત્મા ધરે:
જન્મસિદ્ધિ પ્રભુની દીધેલી !
અભયને એક—
કલ્યાણ આદેશ, તો—
આણુની ચેતના વિસ્તરેલી !

૨

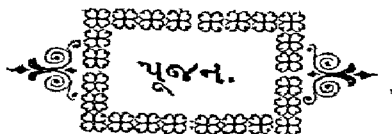
શ્રવણની ચેતના—
શ્રુતિ રસિક શ્રાવ્યમાં,
ભૂત ને ભાવિની ધમક જગવે !
નયનની ચેતના—
દ્યુતિરસિક દૃશ્યમાં,
વર્તમાને, અણુચ—ચમક ચલવે !

૩

મન હૃદય ચેતના—
સંયમે, સ્વાર્પણે,
દિવ્યતા માનવી કેરી પ્રકટે !
કર ચરણ ચેતના—
શ્રમ-ચરિત શોભને—
જીવન-તીર્થે, સદા લલિત ઝમકે !

જન્મ-લલિત.

મુંબાઈની મોક્ષદાયિની
બાણતીર્થે તા. ૮-૧૨-૨૦.

પ્રિયજનનાં પૂજન
હઇયે તે હાથે ન થાય;
પ્રિય–જનનાં પૂજન.
તલપતાં નયન કરે પ્રેમ–આચમન,
પીતાં ન પાછાં ધરાય:
પ્રિય–જનનાં પૂજન.
ઉરભાવદર્શન નવલ સનાતન,
જોતાં ન ઝાંખાં થકાય:
પ્રિય–જનનાં પૂજન.
કાવ્યકળીની માળાઓ ગૂંથી.
પહેરાવ્યે પૂરી ન થાય:
પ્રિય–જનનાં પૂજન.
સ્નેહી સુમનનું સંગીત સુણું,
ઝીલ્યે ન ઝાઝું ઝીલાય:
પ્રિય–જનનાં પૂજન.

દેશળજી પરમાર.

કલાપીને.

લીલી ગુર્જર કુંજ, તેમાં તું ટહૂકી ગયો,
તું તો વીરલા ! તુંજ, દિવ્ય મનોહર મોરલા !
તારો એ ટહૂકાર, અમ કર્ણોમાં રમી રહ્યો,
ઓ સ્નેહી દાતાર ! તેં દીધું અમને ઘણું.
ગાયું ગીતાજ્ઞાન, ગાયા વેદ સનાતન,
ગાયું સ્નેહ પુરાણ, કુદરત સઘળી ગાઈ તેં.
તારો અધૂરો યોગ, પૂરો કરવા આવ તું,
શું કુદરત સંયોગ, એવો કદીયે ના બને ?
તારૂં ભગવું ઉર, ભગવી કવિતા ગાઈ તેં,
એક સનમનું નૂર, મસ્તી મીઠી ગાઈ તેં.

—ગિરીશ.

વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?
પ્રિય વિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

ડગમગતી દ્રવતી પ્રિયમૂર્તિ
અણુ અણુ માંહી રમતી
પ્રિયની સ્નેહપ્રતિમા તરતી
પ્રિયવિણ જીવવું શિદ આ જીવને ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

તર્પણ અશ્રુ સારી સરવર
અર્પણ આત્મ અશેષ કર્યો મેં
ક્યાં જઈને અવ ઠરવું
જીવવું વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

નવપલ્લવ કુદરત જે ધરતી
સુંદર સ્નેહ સુધા કંઈ સરતી
વિષમય થઈ એ પીડતી
પ્રિયવિણ જીવન દુઃખમય શાને ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

મુગ્ધ મનોહર વાયુ ભમતો
પરિમલ અનુપમ સહુ એ હરતો
દહતો અમને ઉરને દમતો
જીવવું ? વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

અવનિ દેવી સાથી થઈને
આશ્વાસન અર્પે અમ જીવને
શલ્ય શું એને સાલે ?
પ્રિયવિણ અમને એ ક્યાં તાલે ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

સાગર ધમધમ ચોદિશ ઘુમતો
ચંદ્ર ચમકતો ચંદ્રી વરસતો
શશિકર શાને ? સાગર શાને ?
પ્રિયવિણ એ સૌ જીવને સાલે.
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

નહિ અહીં જલ, સ્થલ, તરુર્દોમા,
નહિ વસતી આ મનુમણિમાં
પ્રભુમય પર સ્નેહી સંગોમા
રહીને જીવવું શાને ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

નહિ જડમાં નહિં ચેતન ઘરમાં
પ્રિયવિણ બીજી કો સૃષ્ટિમાં
જીવવું ? પુણ્યપથે સંચરવું.
પ્રભુવિણ શિદને જીવી મરવું ?
પ્રભુવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પીરૂ ઉમરવાડિયા.

આત્મિક અભિલાષ.

૧. જો તે નંદનવનનું પુષ્પ થાય. તો હું તેની પરિમલ થાઉં. ને સારા યે સંસારને સૌરભે ભરૂં.

૨. જો તે દીપક થાય, તો હું તેની જ્યોત થાઉં ને સારો યે સંસાર ઝગમગતો કરૂં.

૩. જો તે નવરંગી પિચ્છવાન મયુર થાય, તો હું તેનું નૃત્ય થાઉં ને સારા યે સંસારને થનગનતો કરૂં.

૪. જો તે કોકીલ બને તો હું તેનું સંગીત બનું ને સારા યે સંસારની શેરીઓમાં વસંત વેરૂં.

૫. જો તે બુલ્બુલ થાય, તો હું તેનું ગુલાબ થાઉં ને સારા યે સંસારને સુખે સુરખી પાથરૂં.

૬. જો તે ચંદ્ર થાય, તો હું તેની ચંદ્રિકા થાઉં, ને સારો યે સંસાર શાન્તિને ઓછાડે આવરૂં.

૭. જો તે ઘનઘોર વાદળ બને, તો હું તેમાં ચમકતી વીજળી બનું, ને સારા યે સંસારનું નૈરાસ્ય આશાના ચમકારે ચમકાવું.

૮. જો તે ગોવિન્દ બને, તો હું તેની બંસી બનું, ને યમુનાના નીર ડોલાવું.

૯. જો તે ઈસુ થાય, તો હું તેની દયા થાઉં, ને સંસારનાં દુઃખ મ્હારા આંસુના સાગરમાં ડૂબાડું.

૧૦. જો તે કૃષ્ણ બને તો હું અર્જુન બનું, ને સંસારને ગીતામૃત પાઈ અમર કરૂં.

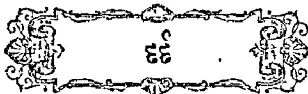
૧૧. જો તે હિમાલય થાય તો હું તેની સરિતા થાઉં, ને સારા યે સંસારની મલિનતા ધોઉં.

૧૨. જો તે સમુદ્ર બને તો હું તેની શાશ્વત રહસ્યો ગર્જતી કરતાલ થાઉં, ને તે દ્વારા સારા યે સંસારને સનાતનતાના પાઠ પઢાવું.

૧૩. જો તે શંકર થાય તો હું તેની વિભૂતિ થાઉં, ને સારા યે લંબ સંસારમાં અલખ જગાવું.

૧૪.—ને જો તે મંજુલ બને, તો તો હું તેમાં તન્મય થાઉં, ને સારાયે સંસારને બુલંદ સ્વરે સુણાવું કે અહં તત્ત્વમસિ.

સૌ. સુવર્ણા.

જ્હારે હું એકલી મ્હારા પ્રિયના મેળાપસ્થાને જાઉ છું ત્હારે પક્ષીઓ નથી ગાતાં હોતાં; પવનો ય હાલતો નથી, અને શેરીની બન્ને બાજુનાં ઘરો શાન્ત ઉભાં હોય છે.

પણ બાપ્યાં! આ મ્હારા પગનાં નૂપુર! ડગલે ને પગલે ઝણુકાર કરી મૂકે છે અને હું તો શરમથી અરધી અરધી થઈ જાઉં છું.

ત્હેનાં પગલાં સાંભળવાને એક ચિત્તે સુખડીથી જ્હારે હું રાહ જોતી મ્હારી અટારીએ બેસું છું ત્હારે ઝાડનાં પાંદડાંઓ ખખડતાં નથી હોતાં; અને સુઇ ગયેલા પહેરેગીરના પગ આગળ ખુલ્લી પડેલી તરવારના જેવું નદીનું પાણી તદ્દન સ્થિર હોય છે.

તે વખતે ય બાપ્યું આ મ્હારૂં હૃદય! જોસબંધ ધબકવા માંડે છે; તેને શાંન્ત કેવી રીતે કરવું તેની મ્હને સ્હમજ પડતી નથી.

જ્હારે મ્હારા હૃદયેશ આવે છે અને મ્હારી પાસે બેસે છે, જ્હારે મ્હારૂં શરીર ધીમે ધીમે કમ્પે છે અને મ્હારાં પોપચાં શરમથી ઢળી જતાં હોય છે ત્હારે રાત્રી વધારે ગાઢ થતી જાય છે. પવનનો સપાટો આવીને તારાઓપર પડદા ઢાંકી દે છે.

આ વખતે ય પણ બાપ્યો! આ મ્હારી પોતાનીજ છાતીપરનો મણિ તો ઝળકાંજ કરે છે. હવે એ પ્રકાશને કેમ બુઝાવવો ત્હેની મ્હને સ્હમજ પડતી નથી.
(રવીન્દ્રબાબુ કૃત " ગાર્ડનર "માંથી અનુવાદ.)

અચુભાઈ રાવત.

"મુદિતા ભારતી."

(હિંડોળ)

ભારતી મુખ મલકાય
  ઘડી ઘડી મુદ ઉર રેલાય—ભારતી
કમળ કળી વિકસે જેમ,
  બાલ રવિ જ્યં દર્શ થાય—ભારતી
પ્રબળ વાયુ થતાં પ્રશાંત,
  મંદ મંદ સમીર વાય—ભારતી
અવનતિ પદ શીર મૂકેલ,
  મદ મંડિત ઉન્નત જણાય—ભારતી
બીન ધરી કર ધૂન મચાઈ,
  સ્વાતંત્ર્યગીત સૂર સુણાય—ભારતી

—રમણિક મ્હેતા

એક આખ્યાયિકા.

શ્રાવસ્તીમાં દુકાળનો કેર વર્ત્તતાં બુદ્ધદેવે તેમના અનુયાયીઓને કહ્યું, "ભૂખ્યાંને અન્નદાન દેવાનું તમારામાંથી કોણ માંથે લ્યો છો ?"

નગરશેઠ રત્નાકર શિરસા વન્દી વદ્યો, "ભૂખ્યાંને સંતોખવાને તો મ્હારા સારા યે દ્રવ્ય કરતાં વધુ દ્રવ્ય જોઇશું."

રાજસેનાના અધિપતિ જયસેને કહ્યું, "હું મ્હારું જીવનરક્ત સહર્ષ આપી શકીશ, પણ અન્ન તો મ્હારે ઠાર અપુરતું જ છે."

ભૂમિપતિ ધર્મપાળ નિઃશ્વાસ નાંખી વદ્યો, "અનાવૃષ્ટિ વડે મ્હારાં સારાં ય ક્ષેત્ર શુષ્ક છે. રાજ્યકર આપવો પણ મ્હારે માટે દુર્ઘટ છે."

ભિક્ષુપુત્રી સુપ્રિયા પછી સર્વને વન્દન વન્દી બોલી "ભૂખ્યાંને હું જમાડીશ."

"કેવી રીતે ?" સર્વ કોઇ સાશ્ચર્ય વદ્યાં, "કેવી રીતે એ પ્રતિજ્ઞા તું પાળી શકશે ?"

સુપ્રિયાએ કહ્યું, "હું તમ સર્વથી દરિદ્ર છું ને તેજ મ્હારું સામર્થ્ય છે; મ્હારે મ્હારાં ધન ને ધાન્યનો રાશી તમ પ્રત્યેકને ઘેર છે."

(રવીન્દ્ર બાબુના ફુટગેરિંગમાંથી અનુવાદ)

—મંજુલાલ દવે.

માનિની.

રાગઃ—સુંદર શિવ મંગળ ગુણ ગાઉં ઈશ્વરા.

તુંપદ અતિશે તુજ શશિવદન પરે દીસે,
અધમ સકળ જન ગણીને ચક્ષુ વિલસે. તું પદ.
માન સર્વનું ઉતારી દર્પથી હસે,
સ્વરૂપ તુજ સમાન કો ન સૃષ્ટિમાં વસે,
જાણી એમ, રક્ત ઊછળે છે સહુ નસે,
વદને, મધુરી, દીપતી,
કાન્તિ અહા !, તેથી સદા, પામું દશા,
એમ ઉર કહે. તું પદ.
પ્રણય ઉર, તથાપિ ના કદી મુખે કહે,
હૃદય ના કદાપિ તારૂં ખોલવા ચહે.
પ્રેમી સર્વ મુર્ખ છે, શું એમ તું ગણે ?
તજી દે, મનનાં, સપનાં,
અભિમાનો પ્રેમીજનો, માનિનીનો,
મદ ઉતારશે. તું પદ.

(.......)

શરમ.

લેખકઃ મનુ.

કુદતી કુદતી હું મારી સખીઓ સાથે રમવા જતી હતી ત્યારે બાએ મને બોલાવી.

બાએ મને કહ્યું કે ' લે આ ઓઢણી પહેરતી જા. '

ધીમે ધીમે ચાલીને હું મારી સખીઓ પાસે ગઇ ત્યારે તે બધી હસી પડી ને મેં શરમથી નીચું જોઇ દીધું.

શા માટે મારી સખીઓ હસી પડી? શા માટે મેં શરમાઇને નીચું જોઇ દીધું? તે હું સમજી શકતી નથી!

રમતાં રમતાં સખીઓ વારે વારે મારી તરફ જોઇ હસી પડતી હતી.

સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને આકાશમાં ભડકા થયા ત્યારે સખીઓથી રીસાયલી હું ઘર તરફ પાછી ફરી.

ઓઢણીની કોર વારંવાર પકડતી પકડતી હું રસ્તા પરથી આવતી હતી ત્યારે કાકાજી મળ્યા.

' કેમ બ્હેન સારી છે? ' એમ કાકાજીએ પૂછ્યું ત્યારે હું શરમાઇ ગઇ.

' હા ' કહી મેં ઉંચું જોયું ત્યારે કાકાજી ચાલ્યા ગયા હતા.

શા માટે હું કાકાજીથી શરમાઈ ગઈ? શા માટે મેં તમને બરાબર જવાબ ન દીધો! તે હું સમજી શકતી નથી!

ઘેર આવી હું કોચ પર બે હાથોમાં મોઢું ઢાંકી દઇ સુઇ ગઈ.

મને થયું કે હું ગોદડામાં વીંટળાઇને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુઇ રહું!

અને થયું કે હું એવે સ્થળે ચાલી જાઉં કે જ્યાં હવાએ ન હોય, પવને ન હોય, પ્રભુએ ન હોય, ને હુંએ ન હોઉં, બસ કંઇજ ન હોય!

શા માટે એવું થયું? તે હું સમજી શકતી નથી!

ઓ સકામ વિરોધ યોગી!
ઓ ઉપહાસઘેલા સાધુ
ઓ અલ્પાત્મન્ વિવેચકકુલના!
પરિહાસશસ્ત્રે ત્હારે મહાભારત
ખેડવાં છે કાવ્યશાસ્ત્રોનાં?
છન્દવાદે ત્હારે
ડોલનવાદીઓને જીતવા છે?
અંશસાચાં સત્યોને
પૂર્ણસાચાં ઠરાવવાં છે?
સૌ જાણે છે આ સર્વસિદ્ધ વાત
કે દેહથી આત્મન્
અળગો ને ઉપર છે
તેમ શાસ્ત્રરચ્યા સકળ નિયમોથી
કાવ્ય માત્રનો પરમ આત્મા
અળગો ને ઉપર છે;
અને દેવીને તો છૂટ રાખી છે
વિશાળહસ્ત્રી વિશ્વકર્તાએ
યથાકર્મ ને યથાપ્રકૃતિ દેહ શોધવાની;
સંભારશું આપણે ને પૂર્ણ સ્વરૂપ
પુરાણ પુરુષની ય કૃતિને,
અને ભ્રમિત આગ્રહો આદરશું
કે "અધિકાર નથી કવિતા દેવીને
'યથાપ્રકૃતિ દેહધારણનો'?
'સાહિત્ય'પત્રપૂજ્યા પેલા
પાતાળ દેશના સૂક્ષ્મ સાહિત્ય શાસ્ત્રી
મોલ્ટનાચાર્યને તો ઓળખો છો ને?
જાણો છો ને ત્હેનો અદ્ભુત પ્રમેય
*"નિર્ણયગામી વિવેચના" નો?
આ મહાકાંક્ષી મીમાંસકો સાહિત્ય કલાના!
ત્હેનું આ ગંભીર ને ગરવું રહસ્ય
કે અન્તર્ગત ને તાત્વિક ગુણોને જ
આધારે રચાય કલા પરીક્ષણના
સહજ નિયમો, સત્ય અને સુન્દર
"સ્વચ્છન્દ" ને 'નિરંકુશતા"ના
અસમ્મિત આરોપો આજ લગી
અહોરાત્ર્યા નદાનલને નિર્દોષ શિરે,
ત્હેના કુદરતી ને કાયદેસર હકદાર:

* Inductive Criticism.

તો, ઓ સ્વેચ્છાચારી નિયામકો!
આપ જ ન હો, કદાચ?

પ્રાણપૂજ્યા તમ પ્રાચીન
ને અર્વાચીન આલંકારિકોને
શું પ્રભુનું પદ દેશો, વીર?
શું ત્હેમણે ને ત્હમે,
ત્હમારા મમ્મટોએ ને ઍરિસ્ટોટલોએ
ત્હમારા જેફ્રીએ ને બ્યોર્ન સેન્ટસબરિએ,
ત્હમારા કમળ, અદલ ને આનન્દે,
નરસિંહે, બળવન્તે ને મકરન્દે,
શું ઉકેલી નાંખ્યા સકળ સર્જનના ભેદ?
શું જનસ્વભાવ બહુ જોયો?
નિસર્ગમીમાંસા બહુ કીધી?
પ્રતિભાસંવેદન બહુ અનુભવ્યાં?
પૂરી પ્રતીતિ છે ને આપને તો,
કે "અમારૂં એટલુંજ ઉત્તમ?"
ભલે બન્ધુ! તમને ગમ્યું તે અમને ગમશેજ.
લંકાપતિની ય વિનય ભાવના શું
સ્પર્ધા કરતી, ટક્કર ઝીલતી,
આપની એ અતુલ ને ઊંડી
વિનય ભાવનાને અમ સરખા
સ્વચ્છંદીઓના યે શતવાદ ને સહસ્રવાર
પ્રણામ હો! પ્રણામ હો!! પ્રણામ હો!!!

સ્વમતાન્ધને સાંપડ્યાં છે કદિ યે
અસંખ્યરંગી કુદરતનાં ગહનતમ સત્યો
કે આપ સમા ઉપહાસ વીરોને સાંપડે?
ને ખરૂં એકાક્ષી કોણ?
"છન્દબન્ધનથી જ કવિતા છે"
એવા પાંગળાં પ્રમેયો પ્રસારનાર
આ ભોળા ને અલ્પદર્શી સાહિત્યાચાર્યો,
કે ડોલનને તેમ બન્ધનને,
ગુંજનને તેમ છન્દનિયમોને,
અભેદનાને તેમ શુદ્ધ ગેયને,
યથા પ્રસંગ ને યથા પ્રેરણા
નમાવે નમનાર

ને વશવર્તી આ કવિવિરાટ્ ?
નથી ડર્યો તે નિયમોના ભૂતથી,
નથી ડર્યો તે છન્દની દિશામર્યાદાથી,
કે નથી ડર્યો તે બન્ધનયુક્ત
કાવ્યકલાનાં ઝંકારતાં ઝાંઝરથી,
જ્યારે જ્યારે પ્રેરણાનાં પરમ અમૃતોએ
ત્હેને નિમંત્ર્યો: ત્યાં સ્નેહસાનથી.
વિશ્વવીરતા નિજ આત્મનમાં
ત્હેણે સમાવ્યા છે તે સર્વને,
અને કલાહીન દીસતી
છતાં કલાતત્વે સભરભરી
નવશૈલી યે સરજી છે
પોતાની પુરાણી ત્હો યે નવલી
ભાવનાઓના સંપૂર્ણ ને સ્વભાવિક,
સૌન્દર્યવન્ત આવિર્ભાવ કાજે.

ડાલનદેશ શોધવામાં વ્હિટ્મેન,
ઉપમાઔચિત્યમાં કાલિદાસ,
સંગીતમાધુર્યમાં ટેનિસન,
નવછન્દ યોજનમાં શેલી:
એનામાં ચે કલાવીર સમાયા છે.
—અને કહ્યું કોણે કે ન્હાનાલાલની કૃતિઓ
કલા વિહોણી ને કલાવિચ્છેદક છે ?
અરે આજના ઉપહાસકો !
એ અપધારણા ગૂઢ નિયમો તો
સઘળા અને અટપટા છે:
નિરખો એના અર્થગંભીર
ને આકર્ષક વ્યુહકો,
સૂંઘો ત્હેના સૌરભ અનુપ્રાસો,
ન્હાળજો ત્હેનાં પદપદનાં
સૂક્ષ્મ ને સુન્દર સમતોલનો,
તપાસો ત્હેની પંક્તિપંક્તિના
અન્ત્ય સ્વરોની પૂર્ણ ભાવતા.
અને એકેકમાં સરલ વ્હેતી
પરાવાણીના અખંડ ને ભવ્ય પ્રવાહ
અન્તરના ઊંડાણમાં ઉતારો:

કોણ કહેશે કે એ કલાહીણું છે ?
મિલ્ટનનો વર્સ-પેરેગ્રાફ
છે કાવ્યકલાનો એક પ્રકાર;
તેમ, નવો છતાં સ્વનિયમબદ્ધ,
આને જાણો અન્ય પ્રકાર;
નથી જન્મ્યો આ નવકલાનો
નૌત્તમ ને પ્રૌઢ પ્રયોજક,
ત્યાં લગી જ, ઓ વિવેચક વામનો !
ન્હડશો આપના મસ્તકસાગરે
મદજલના જમ્બર જુવાળ.
ત્યાં લગીજ પોકારશો
આપ સર્વ ગાઈ ગાઈને
કે ન્હાનાલાલની કૃતિઓમાં
સ્વચ્છન્દ છે, ઉચ્છૃંખલતા છે,
કલાહીન કુકૂટોચ્ચાર જ છે.

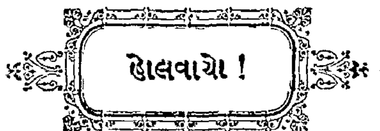
આજે નહિ તો કોઈક દહાડો,
અનન્તતાને અસીમ કોઈક આરે,
પ્રીછશો ને પરીક્ષશો
શત્રુભાવી ભક્તો યે
તે કોવિદશાસ્ત્રના અચલ ને અપૂર્વ,
નિસર્ગાધીન નિયમને;
આજે પણ સુણ્યું હશે
તો સુજ્ઞજનો ને ભક્તસંઘ
કે શા કારણે "ઇન્દુ" ના
અન્ય બે અંકો અપ્રસિદ્ધ છે:
ઝીણવટ ભરી નિજ કલાદૃષ્ટિથી
તે કૌશલ્યવન્ત કલાનાયક
શબ્દ શબ્દને ને પંક્તિ પંક્તિને
પાસા પાડે છે, મઠારે છે,
સકલ કલાના પરમ ધ્યેય
સંપૂર્ણતાને વિરમ પન્થે
ત્હેમને ધૈર્યથી, શાન્તિથી,
સંયમ શીલતાથી પ્રેરે છે.
શ્રમ મહાન આવા કાર્યને
સ્વચ્છંદ કહેશો ? નિરંકુશતા કહેશો ?

આપની શિષ્ટ ને શ્રેષ્ઠ
વાણી વાપરીને કહેશો હેને
" કૂકડે કૂકિયા ઉચ્ચાર " ? :
અટકશે ત્હેની ગગનગામી
ભાવનાઓ ને કલ્પના શક્તિના જ
ઉદ્દાર ત્હો ય ઉપદેશયુક્ત સ્વીકારથી ?
ભલે, ગુરુવર્યો ! ભલે;
આપને મંગલમુખે થયેલ
એટલો સ્વીકારે અમ સરખા
નાનેરકોને સોનામૂલનો છે
આપ સમા સિદ્ધ ને સંસ્કારવન્તા
સાહિત્ય પ્રભુનાં કૃપામૃતનું
એકાદ બિન્દુ યે આવ્યું અમારે ભાગે,
એ અહોભાગ્ય ઓછાં નથી.
પણ જાણો છો ને, બન્ધુઓ !
અમારી અધીરતા ને અસંતોષિતા ?–
અમૃત બિન્દુના નહિ, અમૃત બ્રહ્માંડના
અભિલાષી છીએ અમે;
આતુર નયને નિહાળીએ છીએ
તે ધન્ય દિનનાં આગમન
જ્યારે વૈરભાવે ભજવાના
સકળ તમ જન્મો પૂરા થશે;
અને વૈર વિમુક્ત તમ આત્મા
આ નવકાવ્યસ્વરૂપમાં ય નિરખશે
નિજ સ્વરૂપનાં ભવ્ય ને સુન્દર,
દિવ્યાલંકૃતને કલાયુક્ત પ્રતિબિમ્બ,–
મુમુક્ષુનો આત્મા જ્યમ પરબ્રહ્મમાં
ઓળખે છે સ્વ-સ્વરૂપને, તેમ.
પરંતુ ત્યાં સુધી તો
એ જ માર્ગ, બન્ધુ ! એ જ માર્ગ;
પ્રેમભુવનમાં વિહરો છો
પણ વૈરભાવી ભક્તિ પ્રવાહનો એ જ માર્ગ.
શુદ્ધ મટી અશુદ્ધ પ્રેમમાં,
સૌમ્ય મટી અસૌમ્ય દિશામાં,
ભક્ત મટી ભંજક વર્ગમાં
રમવાં તો એ જ ફેરવાનો પન્થ, બાપજી !

કર્યાં ભોગવવાનાં છે સૌએ,
વૈરીઓએ તેમ જ વિવેચકોએ;
પ્રાયશ્ચિત્તકાલ હજી પૂરો નથી થયો
ત્હારો કે તુજ સરિખડા
વિરોધવતી ભક્તોનો;
પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્યા પહેલાં
શે ઉગશે નિર્મલ સ્નેહનાં સ્હવાર
કોઈનાં, કે ત્હારાં, કે ત્હેમનાં યે ?
પ્રાણને તું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે,
ઉપહાસભાવે પણ ભજે છે,
એ જ છે સાચો વિધિઃ
તુજ સમા વિરોધીઓના વિરોધ
તો, ઓ જય વિજયના વૈરવારસ !
ન્હાનલ ભક્તિને ઓર બહલાવે છે;
તો દોડી જા પ્રેમગંગાને પુણ્યતીરે,
કર્યાંના પશ્ચાત્તાપ કર,
ને સત્ય માર્ગે ન્હાનલ ભક્તિના
ઉલ્લાસપૂર્ણ સમારંભ આરંભ.
પછી તો અભય હૈંજે ઓ નવલ બાલ !
ત્હારા મંગળાર્થે આશીર્વાદ ઉચ્ચારશે
સહુ યે પ્રેમભાવી ભક્તો :
" જય હો ! જય હો !
મુક્તાત્મા મોટાલાલનો જય હો !
વિરોધપૂજક પધાર્યો છે
ન્હાનલ પૂજકોના સંઘમાં;
ઉપહાસ બલવન્ત બાળક બન્યો છે
આજ ડોલનઅલિપ્ત શિષ્યપરિવારમાં;
જય હો! જય હો ! "
ત્યારે તો ત્હને ય, ઓ વીર !
તે પયગમ્બરી સન્દેશ મળશે.
ખુદાઇ નૂર ઉતરશે,
ન્હાનલ પ્રેમના પરમાનન્દ વરસશે;
એકકે ય અપવાદ વિના
ગુજરાતભરમાં બરતી ડોલશે
એ પરમ પ્રેમની.

ર માસનો મહોત્સવ !
૬ ઋતુઓ ય વીતી ગઇ
ડોલન છેક, ગુંજન ભંજક
એ લાગ જન્મયોગ પછી;
પણ ડોલનગુંજનની અમર વાણીની તો
નિર્બાધ છે બાંધી બાંધી જીવન અર્પો.
એ અનન્ત જીવન કાલની
અણમોલ કોઇક ઘડીએ,
તુજ કાવ્યાત્માની મોક્ષપળ સમીપ પધાર્યે,
તું યે, ઓ અદ્‌ભાગી શિશુજન !
અમ બંધના આશ્રય શોધશે,
અને એ ધન્ય આશાને અવલંબીને જ
સાહિત્ય ઉપાસકો ઉજવે છે આજ
મંગલદર્શક ત્હારો જન્મદિવસ
આનન્દો, માટે આનન્દો, રસિક જનો !
બાર માસનો આજે મહોત્સવ છે,
પારણાને બાર વખત ફરી ફરી બિછાવો,
બાર બાર મોર પોપટો જડાવો,
બારબાર ઘુઘરાઓ વગડાવો,
બાર બાર હાલરડાં ગવડાવો,
રસમન્દિરે આજે, ઓ પૃથ્વીનાં લોક !
રસબાલજન્મનો ઉત્સવ છે, ઉત્સવ છે !

ફેબ્રુઆરિ, ૧૯૨૧ 'હિરિક.'

"હોલવાયો, હોલવાયો !" શિશિરની સ્હવારે મ્હોટે પ્હરોડિએ બાગ માહેનુ ખુલખુલ રડતે પોકારી ઉઠયુ—"માતાના મદિરમાંનો પેલો દીપક હોલવાયો !"

"અરરર !" હૃદયને સખત આઘાત થયો હોય એમ ગુલાબ ફફડી ઉઠયું. તેની ખીલું ખીલું થતી પાંખડીઓ ચીમળાઈ ગઇ

"માતાનુ મદિર એના પ્રકાશે વધુ ઝળહળતું, એના સુવાસે મદિર મ્હેક મ્હેક થતું. હાય ! આખરે એ હોલવાયો !" બુલબુલ રડયુ.

"અરરર !" વૃક્ષઘટામાંના પવને નિશ્વાસ મૂકયો, અને વૃક્ષોનાં આંસુ પાંદડા પર થઇને નીચેના ઘાસપર ખરી પડયાં.

"માતાના પૂજારીઓ ને કિંકરો, સહુ, હૃદય ભરી ભરી એનો પ્રકાશ પીતાં અને એની સુવાસમાં મત્ત બની આનન્દતા હાય ! આખરે એનું એ સુગન્ધી તેલ ખૂટયું અને એ હોલવાયો." ડુસકાં ભરતુ ભરતું બુલબુલ બોલ્યું.

"અરરર !" ઝરણના વ્હેનાં પાણીએ કલ્પાત કર્યું. ઘાસપર રમતા પતગિયાંઓ અને માળામાંનાં પક્ષીઓ, જેણે જેણે આ સાંભળ્યું તે સઘળાં કકળી ઉઠયાં. વૃક્ષને વીંટાયેલી વેલીઓ કમ્પી ઉઠી ને પોતાના પતિને વધારે જોરથી બાઝી પડી

"પણ સફળ થયું એનું જીવન," ડુસકાં ખાતું ખાતું બુલબુલ બોલ્યું—"કે માતાના મંદિરમા પ્રકાશ ને સુવાસ પ્રસારવા અર્થે જ એનું સુગન્ધી તેલ વપરાયું, ને માતાની સેવામાં જ એ હોલવાયો !"

"હોલવાયો !" શીતળ ને શાન્ત દિશાઓમાંથી ગમગીન પ્રતિઘોષ થયો. 'મુકુલ.'

* 'વીસમી સદી'ના તન્ત્રી શ્રી હાજીમહમદના અવસાનપર રચાયેલું શોકગીત.

તાજ મહેલ.

આ એજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?
કે ભસ્મરાશી પિયુ પ્રેમ ભગ્નનો ?
આ તાજ શું એ મુમતાજનો ? સખે !
કે સ્નેહના પંખીની વાસયેષ્ટિ એ ?

પ્રેમનાં સ્મરણો ઓલે માનવી માનવી ઉરે;
તે સૌને પડઘો ઝીલી સુણો ! શાહે જહાં ઝૂરે.

શ્રી કૃષ્ણની બંસી શું નાચ નાચતી;
વૃન્દાવનેથી યમુના પધારતી;
રસેન્દ્રના એ રસવારીને તટે
સૌન્દર્યનું પુષ્પ ખિલ્યું શું આ સખે!

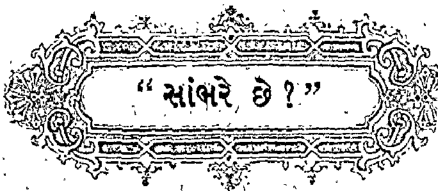
રસીલાં રસયમુનામાં વહન્તાં કંઈ આરતાં;
એમને દાખનો પન્થ ઉભો છે એ સુહાગમાં

અન્ધાર થાયે નભ માંહિ પાતળું,
ઝીણું ઝીણું પૂર પ્રભા તણું ભળ્યું;
જગત્ તણી જીવનછોળ શું છળી ?
જો ! પ્રેમનાં ઉગી પ્રભાત તારલી.

રાધિકાનાં ગીત ગાતી ઉભીને નદીને તટ
ભણેછે એક પાષાણો પ્રેમમન્ત્રો સનાતન.
અહો ! મહાકાલની વાસુકી ફણા !
હા ! સર્વભક્ષી યમકેરી યન્ત્રણા !
તથાપિ મૃત્યુ રસનાં નથી—નથી;
સૌન્દર્ય ને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી.
સુધા ને વિષ ભેળેલાં સખે ! સંસાર સાગરે
પ્રેમ ને મૃત્યુના મ્હેલો વસે છે સૌને ઉરે.
મર્યાદની ઝાળ બળી જગત્ દહી,
દાઝી—દઝાડી દુનિયા સદા દુઃખી;
શું પાદશાહી ય દિલે ચિંતા ? અરે !
જ્વાલામુખી જો ! સળગે સુધાકરે.

ધૂળની આંધી જામી, કે મેઘાડંબર રહોયલો,
એવા આ અસ્થિરે વિશ્વે ઉગ્યો શું પ્રેમતારલો ?
અનેક વેળા ઉગી આથમે રવિ,
અનેક ઉર્મિ યમુનાની વ્હે જતી;
શીળો, મીઠો અમૃતજ્યોત તાજ શો;
અખંડ સૌને ઉર પ્રેમદીવડો.
શું છે કહો વિશ્વના મ્હેલે ? પ્રેમનો ચંદ્ર કે ચિતા ?
એજ આ યમુના તીરે પ્રેમીના પ્રેમની ગીતા.
અહો મહાભાવ ગયા અકબ્બર,
નથી રહ્યા બાબર એ કલન્દર;
નુરે જહાં આથમિયાં દિગન્તમાં,
ઉભા છ આ કીરતથંભ પ્રેમના.
પ્રેમની કવિતા કેરો ? કે એ જાહોજલાલીનો ?
સૌંદર્યનો ? કલાનો ? કે તાજ એ મુગલાઇનો ?
અંગાગમાં માર્દવ છે કુમારીનો,
સોહાગ પાનેતરની પ્રભા તણો;
શૃંગારશીલા મુમતાજ શું હશે !
કેવી ય તો નુરજહાન કહો, હશે ?
પ્રેમની ભસ્મધારીને, દિગન્તે માંડી આંખડી.
પ્રેમની જોગણ કો આ જૂવે વ્હાલાની વાટડી.
ઉંચા મિનારા સમ ઉર્ધ્વ હસ્તથી
ચન્દ્રાનની ઘુમ્મટ શીર્ષ ટેકતી,
ઢાળી છૂટા પાલવ વાડી ચોક શા,
રસીલી કો નાચતી નિત્ય રાસ આ.
' વણભાખ્યા રસો વાધી પ્રેમરાશી બને, સખી !'
એ મહાસત્યની જો ! આ પ્રતીતિ પ્રેમીએ લખી.
કાળે વિછોડી ચકવાની જોડી શા
બન્ને તટે બેવડ મ્હેલ માંડી રહ્યાં.
અદ્વૈત એ દ્વૈતનું સ્થાપવું હતું:
અદ્વૈતનાથે નહિ દ્વૈત માંખ્યું.
પૂર્ણિમાં કેરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના પુંજ, શી, સખે !
દંપતીપ્રેમની નિત્યે પુર્ણિમાં તપન્તે જ ને.

—ન્હાનાલાલ દ. કવિ.

"સાંભરે છે?"

મ્હેં શું કર્યું ? ઝુંપડે ઝુંપડે અમૃત રેડવાનું આદર્યું. જગતને જોઇતુંજ નથી. પ્રભો ! ત્હારી આ ચાંદની સર્વવ્યાપી થઇ શકે છે. વિશ્વની નિશામાં ત્હારૂં તેજ જાગતું છે. માનવીના હૃદયની નિશામાં પણ ત્હારી ઇચ્છા હશે ત્હારે પ્રકાશ ઉતરશે. માનવીને માનવીને શિખવવાનો શો હક્ક છે ? જગતમાં દેખાય છે એક, પણ વ્યક્તિમાત્રનું જુદું જગત. મતભેદ એટલે જગત્‌ભેદ. વિશ્વના દરદથી બધાય પીડાતા છતાં વિશ્વના બધાય દાક્તર તો મ્હારા જેવો વૈદ્ય થવાનો ડોળ નહી કરે તોય શું ? કોણ કોની દવા કરે ? હા પ્રભુ–ત્હારૂં અસ્તિત્વ પણ જાણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારૂં છું. જો બુદ્ધિ અને ઇચ્છા ત્હેંજ આપ્યાં છે તો હૃદયના માર્ગથી તેમનો ભિન્ન પંથ કેમ ? બુદ્ધિ પણ અસ્તિત્વના ચીલાથી કેમ વિમુખ થાય ? અત્યારે પ્રકૃતિની લીલા છે તો પ્રભુની લીલા જોઇ શકું છું. કાલે મ્હારૂં પાપ જોઇશ ત્હારે ત્હારી અકૃપા જોઇશ. જગતમાં પાપ હશે પણ તે શુદ્ધ રીતે હું ન જોઇ શકું; પણ મ્હારો પ્રત્યગાત્મ તે મ્હારૂં પાપ તો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેટલા મ્હારા દોષ તેટલી ત્હારી અવકૃપા અને અવકૃપાનું ભાન એટલે અનસ્તિત્વમાં પ્રવેશ.

"પણ અસ્યા—"

"કોણ બોલ્યું ?"

"પણ ભાઈ, સ્વેચ્છા એ અસ્તિત્વ, અનસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. એ સ્વેચ્છા શું? કોની ?"

"આ પરિચિત સ્વર કોનો ?"

"હું છું. યોગ્ય. સાંભરે છે પેલું મંદિર ?"

"હા–કયું ?–હું ભાગીરથીના તટ ઉપર મ્હારા–આપણા–ગામથી થોડેક દૂર–હા–હું ત્યાં રોજ જતો."

"હું ત્યાં રોજ જતી."

"આ કોણ બોલે છે ? કુમારી ! કુમારી ! કુમારી ! મ્હારી તું–કેમ આવતી નથી ? જગત જેવાનો અંચળો મ્હારે નથી જોઈતો. મ્હારૂં જગત્‌ તું. ત્હારા અવસાનથી જ ઉદ્‌ભંગો મ્હારો સંન્યાસ–ના સંસારસંન્યાસ. ત્હારૂં આગમન–પણ અવસાનમાંથી આગમન કેવું ? સંન્યાસમાંથી સંસાર કેવો ?"

"પણ છે ને અવસાનમાંથી અવતાર ને સંન્યાસમાંથી પ્રેમમય સંન્યાસ. સાંભરે છે ? મંદિર સુધી તો આપણે સંગીત પવન સાથે આવતાં પણ ત્યાર પછી ?"

"હુ–હવે તો–બોલનાર–તુ કુમારી જ હઇશ–અંદર જતી અને હુ તો દહેરાની આસપાસના ઓટલા ઉપરજ બેસી રહેતો. હુ–મેણુ ભરૂં કેમ–મદિર અંદરજ ન જતો"

'હજુ સાભરે છે?"

"હા–એક વખત તુ ત્હારી ભક્તિમા ઘણી–તલ્લીન થઇ ગઇ અને હુ બ્હાર બેસી રહેતો તે આકરો"

"પછી—"

"પછી બાજુમાની ઓસરીમાનુ ઢોલકુ ખુબ જોરથી વગાડયુ અને તેની અસર શી થાય છે તે જોવા દોડી ઓટના ઉપર ચઢી બાજુમાના ભીંતના જાળીઆમાથી જોયુ તો રહામેજ ત્હાર મુખ–ત્હારા ઓષ્ઠ ફફડયા–'संशयात्मा विनश्यति"

'હવે સાભરે છે?"

'ચાર પછી થોડાજ વખતમા ત્હને ક્ષય લાગુ પડયો અને ત્હારૂ અવસાન થયુ"

'હુ–આ હુ–પૂર્વજન્મની ત્હારી કુમારી અત્યારે તુ મ્હને પ્રિય છે તે વખતે તુ મ્હારો પ્રિય હતો અને હજુ પણ ત્હને કહુ છુ કે 'संशयात्मा विनश्यति""

"મ્હારો પણ એજ પુકાર"

'થયુ, ત્હારા અશ્રદ્ધા જીવનની આજ પૂર્ણાહુતિ ચાલ થોડુ સ્વર્ગનુ ડોકીઉં કરાવુ"

× × ×

"ओम् तत्सत्ના બ્રહ્માંડભેદી પુકાર પુકાર ને મ્હારી અને ત્હારી તથા સમુદ્રના સ્વર શી કે આકાશના તારકશી વ્યોમમાથી ઉતરે. [illegible] નો અનંત સ્વર માનવ જીવનનો દિવ્ય લેપ બ્રહ્માંડના અનિર્વચનીય નૃત્યા કેવા ગવાય છે સખી!'

'વૃક્ષે રંગનો પમરાટ છે અને કુંજમાનુ યોગી સગીત છે."

"પણુ આ સૂર્યસમા ત્હારા ઓજસથી રાત્રિસમા મ્હારા અંતરમા કા ભરાય છ તારકગણ! અનકાવ્યા નથી ગાયની મ્હારી સન્યાસદીક્ષા"

× + ×

એમ સ્વપ્ન પુરૂ થયુ ને હકા નાખું જનુ જગત એકદમ ખડુ થયુ.—

વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી.

હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજી.

લખનારઃ—ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ.

૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાસની સદીમાં "તન્ત્રીના ભાઈ મન્ત્રી," એક વિદ્વાન અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કે "પંચોપાખ્યાનમાં વાંચેલું કે જે શખસ આ ભવમાં આપઘાત કરે તે આવતા ભવમાં કાંતો ત દીકરીનો બાપ થાય, નહિ તો અધિપતિ થાય." આ અભિપ્રાય જો કોઇ અધિપતિની યમાલી જોઇને બંધાયો હોય તો એ હાજીમહમદને જોઇનેજ બંધાયો છે. ખરી વાત એ છે કે એ દ રમુજી લેખક, મુંબઇમાં બહુ વખણાયલા ડાકટર છે અને અનેકવાર ગંભીરતાથી જે ઘમાં હાજીમહમદને તેણે ચેતાવ્યા હતા તેજ વાત એણે પાંછી અહિં રમુજી ટકોર રૂપે મુકી . હાજીમહમદને બહુ ન્હાની ઉમરથીજ મંદાગ્નિ રહેતો. પાછળથી ચિન્તા વધી એટલે ખાવાની ચિ જેવું એમણે કદી અનુભવ્યું નોતું. મ્હોટે ભાગે તે સેનેટોજન ઉપર રહેતા. ડાકટરોનો અતિ માગ્રહ આરામ અને હવાફેર માટે હતો–અને એ બેય, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમને માટે અપ્રાપ્ય ઇ પડયાં હતાં–અને આજે બધાં આદર્યા અધુરાં પડયાં છે અને જહાં ફેર અને જાવેદાન આરામ એ બેય પ્રત્યક્ષ થતાં, સહસા બોલાઈ જવાય છે.

માના નહિ તુજેહ બ્નના હય જરૂર
ભટકે હુવે દિલમેં ભી હય ખટકા તેરા.

વિધાતાનો એ અતિવિચિત્ર તરંગ એ થયો કે આજ પંક્તિઓ એમની કલમે વીસમીસદીના આરંભ કાળે પ્હેલે પાને લખી અને તે આજે જ્યારે એમના જીવનનું છેલ્લું પાનું પણ ઉઘડી આમ અચાનક બંધ પડયું ત્યારે બહુ જુદી રીતે સાર્થવતી બની.

એમના જવાને હજુ મહિનો એક પણ નથી થયો. એઓ ગયા એ વાત મનમાં હજુ સ્પષ્ટ રૂપે ઠેરાની પણ નથી ત્યાં એઓ માટે નિશ્ચિતાર્થ શબ્દોમાં અને સુઘટિત ભાવયુક્ત અભિપ્રાય દર્શાવતાં વાકયોમાં કંઈ પણ મ્હારેથી કહી શકાય એમ લાગતું નથી. છતાં સવિસ્તર કહેવાનું કોકદી ઉપર રાખી થોડુંક ભાગ્યુ તુટયું બને તેટલી વ્યવસ્થા જાળવી અહિં કહેવા ધારું છું.

"ભારતજીવન" જે એક વખત ગુજરાતની બહુ સારી સેવા બજાવતું હતું તેના જુના અંકોમાં "પ્રેમભક્તિ,"ચન્દ્રશંકર પંડયા, "ગુલગુલ" એમની આરંભ કાળમાં લખેલી કૃતિઓ ભેગી ભેગી હાજીમહમદની એકાદ બે કૃતિઓ મેં જોઇ છે. "તાઝા બ તાઝા નઓ બ નઓ" એ આદ પંક્તિઓ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથીકે કવિ તરીકે હાજીમહમદમાં અર્થ અને શબ્દની સાદાઇ એજ વિશેષ ગુણ છે. સદ્ગુણી પહેલી પંક્તિઓ, જ્યારે ચોથાં પાંચમાં ધોરણથી સ્કૂલ છોડી ત્યારે તેમના વર્ગના શિક્ષક (ફોર્ટ હાઇ સ્કૂલના શિષ્યવર્ગમાં જયમિશ્રિત માન પ્રકટાવવામાં અને

નેતરથી રડાવી, શીખવવામાં રીઝવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થનાર) શા. દિક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખી હતી. એમની કાવ્યકૃતિઓમાં સહુથી સરસ અને એમણે જતનપૂર્વક સાચવી રાખેલી એવી એક છે તે ઓમરખય્યામનું ગુજરાતી ભાષાન્તર. કવિતરીકેના આ એમના જુજ પ્રયાસો.

લેખક તરીકે 'રશીદા' અને 'ઇમાનનામોની' નામના મનહર ભાષાન્તરો ઉપરાંત જુદાં જુદાં પત્રોમાં વાર્તાઓ, (ઘણીખરી ભાષાન્તરો) લખતા. જો હાજીમહમદ માત્ર કવિ કે લેખકજ રહ્યા હોત તો કદાચ તેમનું નામ આજે ગુજરાતમાં કોઇ ન જાણતું હોત. તેમની સર્જક શક્તિ નહિ જેવી હતી. પરંતુ તેમની રસિકતા, કલાવાન પ્રત્યે મમતા અને કલાના પારખ તરીકેની નિપુણતા એ ત્રણ ગુણ સાથે અતિ મિલનસાર અને પર કાર્યલક્ષી સ્વભાવથી તેઓ ગુજગતના સાહિત્ય પ્રેમીઓમાં અને કલારસિક મંડળમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ થયાં મુંબાઇમાં કલા-વિષયક એવી બહુ થોડી પ્રવૃત્તિઓ હતી જેમાં એમનો હાથ ન હોય. મરાઠી માસિક મનોરંજન જ્યારે આરંભ દશામાં હતું ત્યારે બહુવેળાર તેમાં બ્હાર પાડવાના વિષયો, ચિત્રો વિગેરેની પસંદગી માટે હાજીમહમદને પેડરરોડ પરને બંગલે મંડળ મળતું.

આ માસિકને સહાય કરવામાં સમય અને શક્તિ ખરચવામાં એમણે મણા નથી રાખી. મરાઠી "મનોરંજન, હિન્દી 'સરસ્વતી" અને એક ગુજરાતી અને એક અંગ્રેજી એમ, ચાર માસિકો સાથે ભેળવી, એક સિન્ડિકેટના હાથમાં મુકવાં, અને એકજ વખ્તે, ચારે એકજ રંગે, માત્ર જુદી જુદી ભાષામાં, પ્રકટ થાય; આમ તેમના લેખ અને લેખકો, ચિત્ર અને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોઇ શકે, અને સમસ્ત ભારતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકે, એવી યોજના, જતે દહાડે, ઘડી પાર ઉતારવી એ તેમની ઇચ્છા હતી. એટલે મનોરંજન ના ચાલક પોતે હોય એટલી કાળજીથી તેઓ તેમાં સહાય કરતા અને જે ક્ષણે ગુજરાતી માસિકને પ્રકટ કરી શકાય તે ક્ષણની, ઇષ્ટ સમાગમ માટે કોઇ જોય એવી ઉત્સુકતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. ધંધા વેપારની કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિમાં બાહ્ય વ્યાપાર ગમે તેટલો હોય તોપણ અંતરમાં તેજ ક્ષણ સબંધે વિચાર અવ્યાહત આવ્યા કરે. કોઇ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચતાં "મ્હારા માસિક માટે ઉપયોગી થશે કે કેમ?" એજ દૃષ્ટિ રાખવા માંડી, અંગ્રેજીમાં કે ગુજરાતીમાં, સિંધીમાં કે ઉર્દુમાં મરાઠી કે હિન્દીમાં ગદ્ય હોય કે પદ્ય રમુજી કે ગંભીર, જાહેર ખબર કે ગલ્પ ગમે તે હોય—પણ જો "મ્હારાં માસિક"ના કોઇ પણ અંગના પોષણ કે ભૂષણ માટે ઉપયોગી દેખાય કે તરત તેનો સંગ્રહ કરી મૂકતા. મ્હારા માસિકની એમને વર્ષો પહેલાં લગની લાગી રહી હતી એટલે આ સંગ્રહ બહુજ ચિત્રવિચિત્ર અને વિપુલ છે. કલાની મદદ વરેજ, કોઇપણ લેખકની મદદ વગર માત્ર Scissors and Paste -(કાતર અને ગુંદર) નું જર્નાલિઝમ ચલાવે તોયે મહિનાઓ સુધી 'સદી' આકર્ષક રીતે બ્હાર પડી શકે. વર્ષો સુધીની આ લગની દહાડે દહાડે વધવા લાગી હતી અને આની પાછળ ખરચાતાં સમય અને સાધનના પરિણામે, એવી આકસ્મિક વિપત્તિઓ ભળી. પેડરરોડ પરનો બંગલો ગયો. વડગાદી પરનું મકાન ગયું, ભાન ભુલી જવાય એવી ચિંતમયું જીવન આવ્યું પણ "મ્હારાં માસિકનાં લાલનમાં કંઇપણ ઉણપ ન આવી અને જ્યારે બીજાઓએ ધાર્યું કે હવે આવી વિષમસ્થિતિમાં હાજીમહમદ સાહિત્યક્ષેત્ર છોડીદઇ ધંધેધાપે વળગશે, તેજ પળે હાજીમહમદે ક્ષિતિજ ઉપર રાહ જોતાં માસિકને પ્રત્યક્ષ પગે પધરાવવાનું સમુહૂર્ત ધાર્યું.

"વીસમી-સદી" એ ગુજરાતીઓ માટે અને ગુજરાતના સાહિત્ય માટે શું કર્યું છે એ વિષય મ્હારે માટે એટલાં તો જુદાં જુદાં મુદ્દાઓથી ભર્યો છે કે એ સંબંધે અહિં હું કંઇ પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી. તેથી બીજી કેટલીક જાણવા જેવી વાતો વિષેજ લખું છું. યુરપ અને અમેરિકાનાં વર્તમાન જર્નાલિઝમ સંબંધિ હાજીમહમદને જેટલી માહિતી હતી તેટલી મુંબઇ તરફના બીજા એક બે હિન્દીઓને માંડ હશે. જો સમય અનુકુળ હોત તો એમને હાથે શાં જયનામી કાર્યો થયાં હોત એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. પ્રથમતો એમની કલ્પના એવી હતી કે ગમે તે લેખકોના ગમે તેવા લેખો ગમે ત્યારે આવે તેના ઉપર નિભાવ કરવા કરતાં 'વીસમી સદી'નોજ ખાસ સ્ટાફ રાખવો અને જેમ બને તેમ 'ફ્રી લાન્સ'ની કૃતિઓ ઓછી લેવા ઉપરાંત દર પખવાડીએ એકવાર આ સ્ટાફનો થોડે અંશે 'પ્રોફેશનલ' અને થોડે અંશે "સોસ્યલ" એવો મેળાવડો કરવો, જ્યાં "આવતા અંક" મારેની સર્વ ચર્ચા થાય અને પરસ્પરના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા વાતાવરણ સહુકોઇ પોતાનો હિસ્સો આપે અને લે. પોતાની આ યોજનાઓ વિષે વાતો કરતાં એઓ એવા તો જોસથી બોલતા કે ગુજરાત અને ગુજરાતીનો કોઇ પણ પ્રેમી એમના સ્વપ્ન સાચાં પડો એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છયા વિના ન રહે. સોણાં તો સોણાંજ રહયાં. વસ્તુસ્થિતિ વિકરાલ બની મોંઘવારી બધે વધી પણ આર્ટપેપર અને બ્લોક્સ મારેનાં ઝિંક અને કેમિકલ્સમાં તો દશ દશ ગણા ઉછાળા ખાધા. નાણાં ભીડ વધી અને છેવટે કોકડું એવું તો ગુંચવાયું હતું કે તેમાંથી છુટકેલમાર્ગ અસંભવિત હતો. નાણાંની ભીડને લીધે ઘણીવાર કંપોઝ કરેલો મેટર, ગેલિઓ પ્રેસ પર ચઢાવવાની છાપખાનાવાળા ના પાડી દેતા. ચિત્રોના છાપવામાં પણ ઘણીવાર એમ થતું. પહેલા અંકની કવર ડિઝાઇન વિલાયતમાં છપાઇ હતી, છેલ્લાની કલકતામાં છપાઇ હતી, જ્યારે કોઇવાર 'હિન્દુસ્થાન"માં કે લક્ષ્મીઆર્ટ ઉપર કે કોઇ બીજે ઠેકાણે છપાતી. લેખકો ઘણીવાર વાર્તા કરતાં મોડા થતા. તેગની પુઠે પડવામાં કેટલીવાર બહુ ચીવટ દેખાડવી પડતી. એકવાર મ્હારાથી સમયસર લખાણ પ્હોંચાડાયું નહિ; એટલામાં આડવાડિયું રજા હોવાથી હું ખંડાલે ગયો. એને બીજે કે ત્રીજે દહાડે અહિંથી હાજીમહમદ તાર પર તાર છોડવા લાગ્યા. જે વાત પત્રથી એટલાજ જગતમાં અને જુઠ જેટલાં ખરચે થઈ શકે તેને માટે આ ચીવટાઇ જોઇ અલબત મ્હારે મુંબઇ આવી પ્હોંચ્યા સિવાય છુટકોજ નહોતો. પોતે 'સલિમ' નામથી મોગલ રંગમહેલ અને શીશમહેલ અને બીજી વાર્તાઓ લખતા ત્યારનો એક પ્રસંગ ધ્યાન આવે છે. બીજો કોઇ લેખ સમયસર ન આવવાથી કંપોઝિટર નકામા બેઠા. તુરતજ કંપોઝિટરના સ્ટુલ ઉપર બેસી ફાઉન્ટનપેનથી લખવા માંડ્યુ અને પાનાં બ્લોકમાંથી ફાડીફાડીને આપતા જાય. એમનાં લખાણો આવી રીતેજ થતાં. પ્રુફ કે નવો લેખ વાંચી, ચિત્રો વગેરે માટે સ્થાન મુકરર કરવાનું કાર્ય ટ્રામમાં થતું. એકવાર સાંજ-વર્તમાનના મકાન નીચે, ટ્રામની રાહ જોતાં રસ્તામાંજ તેમણે એક લેખ વાંચી જવાનું અને મ્હેં ધોધક સેકન્ડ પ્રુફ જોવાનું શરૂ કર્યું. જે દૃશ્યનું વર્ણન સાંભળી એક ચિત્રકારે કલ્પનામાં અમારું રેખાચિત્ર પણ કર્યું હતું. જ્યારે ડૉ. બોઝ મુંબઇ આવ્યા ત્યારે અંક તૈયાર કરવામાં નવો અનુભવ અમેરિકનો જે અનુભવને Managing a big gun કહે છે, તે મળ્યો. અને બહુ મ્હોટા માણસો બહુ ન્હાની બાબતોને પણ બહુ મ્હોટું રૂપ કેમ આપી દે છે તે અમે તે દહાડે સમજ્યા.

હાજી મહમદને ત્યાં સદાય કચેરી ભરેલી રહેતી. નવા આવનારને પડીભર ઓળખાણ કરાવવી રહે નો: પેલો કોઇ ખુણામાં ભલે, કાંઈ જોતોજ નથી એમ બેઠેલ છે. પડીકમાં ને કંઈ વાંચ-

વામાં મશગુલ રહે છે. મ્હોં ઉપરથી ક્ષણુભાર પણ ગંભીરાઇ દૂર થતી નથી, એ તે "ઇન્સાન". જે બ્હાર જેટલી ગંભીરાઇ રાખે છે એટલીજ ઉંડી હાસ્યવૃત્તિ એની છે. એની Sense of Humour એટલી તો તીવ્ર છે કે તમારામાં રહેલું સૂક્ષ્મતમ કઢંગાપણું પણ એ જોઇ શકે છે અને મનમાં અને મનમાં તે ઉપર થોડાં ટુંકાં સચોટ વાક્યોમાં અભિપ્રાય આપી દે છે. કોઇક દહાડો તમે પરિચિત થશો ત્યારે તે સાંભળીને ખૂબ હસશો અને તમને પોતાને એ કઢંગાપણું પ્હેલેથીજ કેમ ન સુઝ્યું એજ તમને અચંબો લાગશે. બાજુમાં જુવાન ચ્હેરાનો, નાજુક બાંધાનો ભાવવાહી આંખોવાળો કાઠીયાવાડી, ધોળો ફેંટો બાંધી ઇન્સાન સાથે વાતો કરે છે ને થોડી વારે કાગળ ઉપર પેન્સિલ ચલાવે છે—એ રવિશંકર—એના હાથે ક્યારેય તમારો ચ્હેરો પાના ઉપર ઉતારી લીધો છે. પ્રતિભાશાળી કપાળવાળા ગુજરાતી યુવકો અને સલજ્જ માધુર્ય વર્ષવતી આંખોવાળી ગુજરાતી યુવતીઓનો એ વિધાતા છે. કોઇ કેઇ વાર એ આફલાતુનને નામે પણ દેખાવ દે છે; તે તો માત્ર ઇન્સાન કે ઓલિયા જોશી કે જાગીરદારના હાસ્યમય લેખો હોય ત્યારેજ. પેલી સ્હામેની ખુરશી ઉપર છે તે મસ્તફકિર. રૂપિયાની આત્મકથા ધ્યાન છે? ભિલાડકુમારનું ચરિત્ર એણે લખ્યું છે. સાદાંજીવનની સાદી ઘટનાઓને સાદાં છતાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગે ભરેલાં વાક્યોમાં વર્ણવી દેખાડવાની કલા એની પાસે છે દૂર ટેબલ પાસે પાનથી મ્હોં ભરી, આંખમાં ઘેનેરો પ્રકાશ રાખી કંઇ, ગમે તેમ ઘડી વાળેલાં પાનાઓના સળ ઉકેહાડે છે તે પંડિત વિશ્વંભરનાથજી ધુંધટવાલી 'નિર્મોહી' એ એની કૃતિઓ હતી.

ઘણાખરા લેખો આ કચેરીમાંજ તૈયાર થાય છે. ચિત્રો પણ કોઇવાર અહિ થાય છે. પેલો દક્ષિણી યુવક પીંછી હાથમાં લઇ અંગ્રેજી મેગેઝિનમા નજર રાખી ચિત્ર પાડે છે. તે કવર ડિઝાઇન પાડે છે. આ વખતે પુરૂષોત્તમનું ચિત્ર હજુ તૈયાર નથી એટલે આ ચિત્રકાર Nash. મેગેઝીનના કવર ઉપરની અલસ લલનાઓને યુરોપીય ગાઉન અને ફ્રોકને બદલે અહિની સાડી અને ચોલીમાં સજ્જ કરે છે.

અહિંજ કોઇવાર નરસિંહરાવ આવે છે. હાજીમહમદ તરફનો નિર્મળ ભાવ અને એમના કાર્યની ઉદાર કદર એ બેથી હાજીમહમદને એમણે પ્રેમવશ કરી લીધા છે. અહિંજ ભણકારને કેવા રૂપે રંગે બહાર પાડવું એ વિષે રા બળવન્તરાય ઠાકોરે ચર્ચા કરી હતી. અહિંજ મ્હેં ન્હાનાલાલ ને પ્હેલીવાર જોયા હતા. અહિંજ શયદા "જય ભારતી" ગાઇ સંભળાવે, પિંઢારીમેન-મકદર "સ્વદેશસેવા" નો લેખક શાન્ત રહી સાંભળ્યા કરે—જગજીવન કાશ્મીરની મનમોહન કુદરત અને તેથી પણ મીઠાં માણસોની વાતો કરે—મસ્તફકિર કોઇ નાની વાતને પણ Romantic રીતે વર્ણવે કે ઇન્સાન સાધારણ વાતચીતમાં પણ બધાને પેટ પકડી હસાવે.

આ બધું સ્વપ્નવત્ ઉડી ગયું. આ મંડળ હાજીમહમદનાં મિલનસાર સ્વભાવે ભેળવ્યું કર્યું હતું. ઘણાઓને તો તેમણેજ પ્હેલો લેખ લખાવ્યો હતો, અને એક ન્હાનકડો લેખ પણ જેણે છાપવા આપ્યો હોય તેને હંમેશ ઉત્તેજન આપતા. આવી વિષમ સ્થિતિમાં પણ માત્ર કોમ્પ્લિમેન્ટ પ્રતોની સંખ્યા પણ ત્રણસો આશરે થતી. ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા માસિકો એકે અપવાદ સિવાય આમાં ગૃહસ્થાઇને ન છાજે તેવી અનુદારતા દાખવે છે—લેખકને પાકું એ નકલ નથી મળ શકતી—જ્યારે હાજીમહમદે બાપ જતે દીકરા સાથે પણ નેક જાળવવા પાકુંવાળી જોયું નથી. મને ઘણ સ્નેહદાર કહેશે એ વિચારજ એમને બહુ વસમો લાગતો, અને બીજાઓ કોઇ વાર ઠેકે કાન દેખાડતા તે તેમને ઘણો વખત મનમાં સાલ્યા કરતું. અતિ વિષમ સંયોગોમા ઘણીવાર મેરસમજુતિઓ થયા કરતી પણ મ્હેં જે હાજીમહમદને જોયા છે—ગાઢ રીતે પરિચિત

કર્યો છે તે હાજીમહમદ સાહસિક—સ્વપ્ન જોનાર—મહત્વાકાંક્ષી–ઉદાર છે. 'વીસમીસદી' એ એમના જીવનનું ઘણે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. અનેકો પાસે દિલનો એકરાર કરાવનાર "સદી" જો પોતે એ કરાર કરે તો પ્રશ્નોત્તર આવા અનુમાની શકાય.

૧ પુરૂષમાં વખાણવા લાયક સદ્ગુણ કયો? — દેશ કાળની વિષમતાને ન ગણકારી આગળ અને આગળ ધપતું સાહસ.

૨ જીંદગીની ખરેખરી સફળતા તમે શેમાંમાનો છો? — ગમે તેવાં અસંભવ સ્વપ્નાને પણ પ્રત્યક્ષ કરવાના અથાક પ્રયાસમાં.

૩ તમારો પ્રિય વિનોદ કયો? — સાહિત્ય અને કલાના ન્હાના મ્હોટાં સહુ શોખિનોનો સમાગમ મેળવવો તે.

૪ તમારો પ્રિય લેખક કયો? — જે કોઇ કંઇપણ વાત આકર્ષક ઢબે કહી શકે તે.

૫ તમારો પ્રિય લેખ કયો? — જેમાં ચમત્કારનો થોડો પણ અંશ હોય તેવો કોઈ પણ લેખ–જાહેરખબરથી તત્વ–વિવેચન સુધી.

૬ તમારો મુદ્રાલેખ શો છે? — Live and Let Live.

સાભાર સ્વીકાર:

(૧) ધર્માચાર્યનો વિખવાદ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રગટ થયેલ અગ્રલેખ લે. રમણીક મ્હેતા મુંબાઇ.

(૨) ભગવાન બુદ્ધ લે. ગિરિજાશંકર ભ. બધેકા ભાવનગર

(૩) હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર અને (૪) આપણા દેશનો ઇતિહાસઃ લે નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ. (૫) બાલવાર્તાઓ. નં. ૩–૬ ના પુસ્તકો દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન તરફથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રગટ થયલાં છે. દેશ અને કાલના બંધનો ત્યજી સત્યને શોધતાં અને પૂજતાં આપણે શિખવું જોઇએ. મહમ્મદ, ક્રાઇસ્ટ અને બુદ્ધ સર્વ એકજ કલ્યાણધામ દાખવે છે એવી માન્યતા આપણે ગ્રહણ કરતા જઇશું તેમ તેમ આવા પ્રયાસો આપણને વધારે માન્ય થશે. બાલવાર્તાઓ પણ વિદ્યાર્થીઓ માટેજ યોજાયલી છે. ભવિષ્યની એવી યોજનામાં અમ્હે એક સૂચન કરીએ છીએ. અંગ્રેજી કેળવણીખાતાં તરફથી મુકરર થતી શિક્ષણ પોથીઓમાં એક મૂખ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ચોરી કરવી એ ખરાબ છે એવું બાળકોને શિખવવા એક ચોરી કરનાર છોકરાની વાર્તા કહેવામાં આવે છે. અમ્હારે મને આ શિક્ષણપદ્ધતિ દયાપાત્ર છે. બાળકને રૂવાડું ન ફરીશ એમ કહેવું એટલે એ વસ્તુનું અસ્તિત્વ એને જણાવવું–એની દૃષ્ટિ એક દુર્ગુણ તરફ દોરવી. આથી એવું પ્રફુલ્લ મન એક અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમમાં આવે અને આપણે અને તે ન જાણે તેમ તેના મન ઉપર ખરાબ અસર થાય. ખાસ કરી પ્હેલા ત્રણ વર્ગના બાલવિદ્યાર્થીઓ માટે આ નિયમ લક્ષમાં લેવાવો જોઇએ. તેઓ સમક્ષ જેજે વસ્તુનો રજુ થાય તે ઉન્નત, સુન્દરને પ્રફુલ્લતાવાળીજ હોવી જોઇએ. દુનિયાનાં કાવાં જાણવા અને ઝીલવાની તૈયારી કરવાનો તેને પછી બહુ સમય છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે કંઇક શિક્ષણ પુસ્તકો તૈયાર કરવાની દ. મૂ. વિ. ભ. ની આ સુંદર યોજનાને અમ્હે સંપૂર્ણ વિજય ઇચ્છીએ છીએ.— બિન્દુ.

સ્વ. સાક્ષર હાજીમહમદ.

ત્હેમની યાદમાં બે શબ્દો.

(લખનારઃ—રામુ ઠક્કર.)

"ગનીમત જાન ઇસ મિલ બેઠનેકો—
ઘડી જુદાઇકી સરપર લટકી રહી."

પ્રખ્યાત ઉર્દુ કવિ નઝિર ઉપરની બે લીટીઓમાં કહે છે કે, મૃત્યુ દર પળે માણસની સામેજ આવીને ઉભેલું છે—ક્યારે પકડી લેશે તેની લેશ ખબર નથી તેવા જીવનમાં સ્નેહી સંબંધીઓ—મિત્રો—સ્વજનોની સાથે મળીને નિરાંતે બેસવાનો કોઈ અવસર પ્રાપ્ત થાય તે ગનીમત સમજવો. અર્થાત્ એટલો આનન્દ મળી શક્યો તેને ઘણું એમ સમજી સંતોષ પકડવો.

અને ખરેખર, જો એવી રીતે સંતોષ પકડીને માણસ વિચારી ન લે તો જીવન અતિશય દુઃખદ, સુસ્કેલ અને કદાચ અશક્ય પણ થઇ પડે. જેને આપણે તદુરસ્ત—ખુશમિજાજ અને આનંદમાં જોઇ—મળીને જુદા પડ્યા હોઇએ, તે માણસ આપણે હજુ તો ઘેર પહોંચીએ તેટલામાં ગુજરી ગયાના સમાચાર મળે; આવા દાખલા દુનિયામાં ક્વચિતજ બને છે એમ નથી. ઘણાના જીવનમાં એવા અનુભવો થયા હશે. એવા ક્ષણભંગુર જીવનમાં તો હમેશ દરેક વખતે પ્રિયજનોનું મિલન એ ગનીમત ગણવાનુંજ છે. ફરી એવું મિલન થશે કે ન થશે એની ખાતરી કોણ આપી શકે, ભલા!

ભાઈ હાજી મહમ્મદનું અવસાન છેક અચાનક તો નથી થયું. તેમની છેવટની માંદગી દિવસે દિવસે વધુ ચિન્તાજનક થતી જતી હતી અને એ શરીર હવે વધારે ટકી રહેશે નહિ એવી ભીતિ આસપાસના સ્વજનોને ને સ્નેહિયોને ભેગા કરતી અનેક ઉસ્તાદ તબીબોની ઉસ્તાદી કુદરતની ઉચ્ચતર શક્તિયોના બલ પાસે નકામી પડી. વિધિના અનિવાર્ય નિર્માણને રોકી નજ શકાયું. પણ એમનું અવસાન અકાળે થયું. ગુજરાતના કમભાગ્યે ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાયે ચળકતા સીતારાઓ એમ અકાળે આથમી ગયા છે હજુ તો હમણા રણજીતરામ ગયા. ભોગીન્દ્રરાવ હજુ હમણાં ગયા. હજુ ઘડીયાળના તો ભણકારા વાગે છે. તેટલામાં આ મોટો સીતારો પણ આથમ્યો. જાય છે ત્હેની ખોટ પુરાતી તો નથી. પણ અફસોસ! વિશેષ ખોટ પડતી જાય છે.

જગતમાં ભાગ્યેજ કોઇ એવુ માણસ હોય છે કે જેના અવસાનથી કોઇને ખેદ ન થાય અને તેવા દુર્ગાદ્ય—ગમે તેવા જડ, બુદ્ધિહીન—મૂર્ખ માણસની પાછળ પણ રડનારા હોય છે. પાપી, દુષ્ટ, હરામખોર માણસની પાછળ પણ ખેદ કરનારા હોય છે. જેના મરણથી કોઇને ખેદ ન થાય

મિ. હાજી મહમ્મદ:

કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણો; અને સ્મરણો.

મૃત્યુની સંસ્થા સ્થાપવા માટે અને "પાકાં પાન" સ્ત્રીપુરુષોને તેમની ઇચ્છાનુસાર કે ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્હેમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે વિધાતા પાસે ગમે તે સાચો અને પ્રતીતિજનક બચાવ હોય, પરન્તુ અણપૂર્યાં આશાઅભિલાષવાળાં યુવકયુવતીઓના અકાળ પ્રાણહરણના વિષયમાં તો ત્હેની નિરંકુશ તરંગવૃત્તિનું જ સામ્રાજ્ય ચાલતું લાગે છે. આ ફરિયાદ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનથી પ્રેરાયલી લાગે જ; સધૈર્ય તે દૃષ્ટિ ખીલવીએ ત્યારે આ હકીકત પણ છૂપી રહી શકતી નથી કે, એક બાજુએ જેમ અણખીલી માનવકળીઓને ચૂંટતાં ને ચપટીમાં ચોળી નાંખતા દૈવને દયા નથી, તેમ બીજી બાજુએ ત્હેના જ અકળ નિયમો એવા છે કે જેને પ્રભાવે પોતાના ભોગ થએલાંઓની ખાલી જગ્યા વખત વહેવા સાથે તે અણધારી રીતે પૂરી દે છે; અથવા તો, સંસારના આકર્ષણે તરફ આપણું ધ્યાન એવી કુનેહથી વાળી લે છે કે આપણે માની લીધેલી હાનિ ધીરે ધીરે વિસારે પડવા લાગે છે ને છેવટ છેકજ ભૂલાય છે.

છતાં, ઘા તાજો ને ઊંડો હોય ત્યારે તો મનુષ્યનું હૃદય તે હૃદયજ છે. ફિલસુફીથી કે સ્વર્ગમાં પુનર્મિલનની ધર્મે આપેલી આશાથી મળતું આશ્વાસન ભાગ્યે જ સબળ નીવડે છે. ખાસ કરીને, તરુણ ગુણિયલ યુવકજને જો ટુંક સમયમાં પણ પ્રજાના જીવન પર કાંઈક સુદૃઢ કે વિચારવા યોગ્ય અસર કરી હોય તો ત્હેની જિન્દગી ટુંકી કરવા માટે વિધિને દોષિત માનવામાં સ્વાર્થનો અંશ નથી લાગતો: સત્કાર્ય કરનારની ન્હાની સંખ્યા પર પણ કાળને કાપ પડે એ સ્હેવું સ્હેલું નથી; અને તેથી જ, વિશ્વવિધાતા જેવી મહાશક્તિને પણ વખતો વખત પોતાની ક્રૂરતા ને વિચિત્રતા અજમાવવાનું મન થઈ આવે છે તે ઘટના વિશે વિચાર કરતાં આપણને પામર મનુષ્યોને પણ સાશ્ચર્ય સ્મિત કરવાની વૃત્તિ થાય છે!

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં આપણા પ્રાન્તે ત્રણ ઉપર યુવાન સાહિત્યસેવકો ખોયા તેમનાં જીવન ને જીવનકાર્ય વિશે વિચારતાં આ વિચારો સ્ફુરે છે: પહેલાં રણજીતરામ ગયા, પછી ભોગીન્દ્રરાવ, પછી "મલયાનિલ," ને હવે હાજીમહમ્મદ. એ ત્રણેને યોગ્ય સ્મરણાંજલિ અર્પવાનું કાર્ય હાજીમહમ્મદે ઉપાડ્યું; તેમને પોતાને માટે તે અર્પવાનું આપણે માટે રહ્યું છે.

સામાન્ય જનોથી જુદાં પડી આવે, તેવાં વિશિષ્ટ ગુણોને શક્તિઓ ધરાવનાર, નરનારીઓનાં વ્યક્તિત્વ ને વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ લખાણો વિગેરે સાધન દ્વારા ઘણો વિશાળ હોઇ શકે પણ, તેટલો ઊંડો હોઇ શકતો નથી. ફિરોઝશા, તિલક કે ગાંધીની જોડે કામ કરનાર ને જીવન ગાળનાર

મનુષ્યો જે સંપૂર્ણતાથી તેમના સન્દેશ ઝીલી શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી ત્રાહિત જનો કે ભાવિ પ્રજા ઝીલે તે સંભવતું નથી તેમના લેખો ને છપાયલાં ભાષણોની અસર ઘની હેય તેટલી જ થાય. પ્રત્યક્ષ પ્રભાવની આ વિલક્ષણતાને ધ્યાનમાં રાખીને "વીસમી સદી" ના સદ્‌ગત તંત્રીનું જીવન અવલોકીએ તો આ સત્ય સહજ જણાઇ આવે છે કે, તે માસિકના અભ્યુદય માટે કાંઇ પણ કરવાનું તેમણે બાકી રાખ્યું નહોતું છતાં, તે માસિક દ્વારા જ તેમને જાણનાર ને સમજવાનો યત્ન કરનાર મનુષ્યોને તેમના સ્વભાવ, સદ્‌ગુણો, કાર્યશકિત અને કાર્યરીતિનું યથાયોગ્ય ભાન થવું મુશ્કેલ છે. અને તેથી, જેઓને તેમના નિકટ સમાગમમાં આવવાની તક મળી હોય તેમણે તે અપૂર્વ ગુજરાતીની પિછાન અપરિચિત જનોને કરાવવી એ તેમનો ધર્મ છે. છેલ્લા બે-સવા બે વર્ષના સ્વાનુભવને આધારે તે ધર્મ યથાશકિત બજાવવો એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

કલાની પેઠે, વ્યકિતત્વની શ્રેષ્ઠતા પણ વ્યકિતત્વને સંતાડવામાં છે. પોતાના ભવ્ય પ્રતાપથી આંજી નાંખનાર પુરૂષ તમારી પૂજ્યતા પામી શકશે, પ્રેમ નહિ. પોતાની મહત્તાને ભૂલવી કે ઢાંકવી કેવી એ હેનો સ્વભાવજ નથી; કુદરત હેની આડે આવે છે. પણ હાજીમહમ્મદ જેવા પુરૂષો આંજ્યા વગર આકર્ષી શકે છે. પોતાની જાતને વિસરીને તે સ્હામાના હૃદયમાં તન્મય કરી શકતા એજ હેમની સર્વપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. સર્વ સહૃદય જનોને તેઓ પ્રિય હતા તેમ સર્વજનો–તેમના વિરોધીઓ સુદ્ધાં-તેમને પ્રિય હતાં. **वीतरागभयक्रोध** । એ મહદ્‌ગુણ જેટલે અંશે સંસારીઓમાં ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે તેટલે મ્હોટે અંશે તેમનામાં હતો. આ કથન એક સચોટ દૃષ્ટાન્તથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. મિસિસ ઝીણાની છબિઓ "વીસમી સદી'માં આપવામાં આવી તે વખતે પારસી સમાજના અમુક વિભાગે તે માસિકના સંપાદક વિશે ઘણાં કડવાં ને સૌજન્યરહિત વચનો વાપરેલાં. આ વાત મ્હેં જાણી ત્યારે તેવી વર્તણુક માટે મ્હેં મદ્‌ગત સમક્ષ નાપસંદગી ને દિલગિરી દેખાડી. પણ તેમણે કહ્યું: "ના, એ સવાલને બીજી રીતે જોવાનો છે તે લોકો આમ કરે તે કુદરતી છે. They are quite right. તેમના આજ સુધીના વિચારોને આધારે જ એ તો આપણે માટે મત બાંધવાનાને?' હું આશ્ચર્યખુલ્લી આંખે આ સાંભળી રહ્યો. 'કેમ, તમને આમાં નવાઇ લાગે છે?' તેમણે પૂછ્યું; પછી ઉમેર્યું, 'આ રીતે વિચારીએ નહિ તો દુનિયામાં રહેવાનું નથી, ભાઇ!'

આવી વિરલ ઉદારતા જોડે સંપૂર્ણ નિરભિમાનવૃત્તિ સંકળાયલી હતી. લેખન શૈલીનો તેમ રીતભાતનો ડોળદમામ તેમને સ્હેજ પણ રુચિકર નહોતો. તેમની જોડે વાત કરતાં તમને વહેમ પણ ન આવી શકે કે તેમનામાં કોઇ વિશિષ્ટ શકિત હશે, કોઇ પણ પ્રકારની પ્રતિભા હશે; અને છતાં, તેમના એ નિર્દોષ જાદુમંત્રથી છૂટા થયા પછી તમને લાગવા માંડે કે તેમનાં વ્યવહારજ્ઞાન, નિરીક્ષણશકિત ને અનુભવ સામાન્ય કોટિનાં નથી જ.

તે પુસ્તકપંડિત હતા તેથી વધુ સંસારપંડિત હતા. પુસ્તકોના શુષ્ક ને એકપક્ષી પાંડિત્ય તરફનો અણગમો તેમણે કદિ છાનો રાખ્યો નથી. નવા લેખકોને તો વારંવાર તેઓ પુસ્તક જ્ઞાનના અપૂર્ણ નિર્દેશતા, અને મનુષ્યજીવનની અપાર વિવિધતા ને રસપૂર્ણતા પિછાનવાની સાહિત્યકારોને પણ કેટલી મ્હોટી અગત્ય છે તે સમજાવતા. જે પ્રાન્તના સાહિત્યકારો જીવન સાથેનો પોતાનો સંબન્ધ શિથિલ કે નહિવત્ કરી નાખે તે પ્રાન્ત ચિરંજીવ કે બહુજનઉપયોગી સાહિત્ય ન જ

સરળ થશે એ તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમકાલીન જગતના યથાર્થ જ્ઞાન માટે સમકાલીન સાહિત્ય જોડે સંસર્ગમાં રહેવાની પરમ આવશ્યકતા ગુજરાતમાં તો તેમણે જ પૂરેપૂરી પ્રીછી હતી, અને આ બાબતમાં ગુજરાતી કવિઓને વિદ્વાનોની નિષ્કારણ બેકાળજી માટે વખતોવખત દિલગિરી દેખાડતા.

સાક્ષરો સાથે તેમને આમ અનેક રીતે મત ભિન્નતા હતી છતાં એકકે એક સાક્ષરે ને કવિએ ઓછામાં ઓછી એક વખત તો "વીસમી સદી"માં દર્શન દીધાં જ છે એ હાજીમહંમ્મદની સર્વગ્રાહિતાને સંપૂર્ણપક્ષનિર્લેપતાનું ચિન્હ છે.

"કંઈ કંઇ વિદ્વાન્ મંડલિને
સાંકળની તે મણિ સાંકળ હતો."

પરન્તુ, ગાઢ મૈત્રી છતાં 'પ્રેમનાં પડલ' તેમની સૂક્ષ્મદર્શી આંખે ભાગ્યે જ ચ્હડતાં. આપણા જુદા જુદા વિદ્વાનો ને વિચારનેતાઓની ગુણવત્તા તેમ અપૂર્ણતા પૂરી શકાય તેવી અપૂર્ણતાનો,—કારણ કે કુદરતી અપૂર્ણતા પર નિરર્થક ભાર મૂકવો એ તેમનો સ્વભાવજ નહોતો પણ તેઓ અભ્યાસક હતા. કોઇ પ્રતિભાશાળી કવિ 'ધુની' સધુક્કડીઓની સોબતમાં પોતાનો ઘણો ખરો વખત ગાળે એ ત્હેની સંસ્કારિતાને અને દૃષ્ટિની વિશાલતાને ક્ષતિકર છે એમ તેમને લાગતું.—એક નિર્માલ્ય ચોપડીના લખનારે અમુક સુવિખ્યાત સાક્ષરને ત્હેનો ઉપોદ્ઘાત લખવાનું કહ્યું ત્યારે તે સાક્ષરે એકદમ સીધી ના પાડી દેવાને બદલે પોતાની રીત પ્રમાણે કટલી ગોળગોળ વાતોથી ને દુનિયાંદારીના ડાપણથી તે પીડા પતવી હતી, પણ એકવાર ઉલ્લેખ કર્યો હતો; અને ટીકા તરીકે ઉમેર્યું કે તેવી રીત ગ્રહણ કરવાથી પેલા નિર્માલ્ય (અને, જરાક મોઆમ બુદ્ધિવાળા) લખનારને તો પોતાની ખોડનું ભાન કદિ પણ થવાનો સંભવ નથી.

વિચારનેતાઓ ને કવિઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ને ગુણવત્તા વિશે પણ ઘણી વાર પોતાનાં અનુભવો કહેતા. તેઓમાંના કેટલાક પ્રત્યે તેમનો અસીમ અનુરાગ હતો: "Marvellous man! એવો માણસ કે આપણે જાણે આમ—પૂછએ! And then, what vitality! એની vitality ઘણી જ છે; જાણે આપણામાં વાત કરતાં કરતાં નવું જોર આવે, અને power of conversation પણ એવી જ, wonderful!"—આ ઉદ્ગારો મિ. અરદેશર ખબરદાર વિશે તેમણે એક વાર કહાડેલા.—નરસિંહરાવ વિશે "એમની જોડે વાત કરીએ ત્યારે we are educated every moment; કાંઈ ને કાંઇ શીખવાનું મળી આવે! અને વળી, frank-hearted man." વાત આગળચાલી અને ગ્રામ્ય પ્રસંગ નિકળતાં મ્હેં નરસિંહરાવના કહેતીરૂપ અ-ડાપણા વિશે ઉલ્લેખ કરીને તે બાબત તેમનો અનુભવ પૂછ્યો. "હાં, લોકોને એ aloof લાગે છે," તેમણે કહ્યું, "કારણ કે he doesn't push himself. તેનામાં એ power નથી."—'ગુજરાતી'ના તંત્રીને લગભગ પૂજ્યવૃત્તિથી નિહાળતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. "Ideal journalist! ગુજરાતમાં આજે એની જોડી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેની આસપાસ "નાઇન્ટીન્થ સેંચરી," 'નેશન,' 'ફોર્ટ નાઇટ્લી,' એ......તે......પડેલું જ હોય. And he religiously studies them all. અને પછી લખવા માટે છે. લખાણમાં પણ એવી સાંધી સીંચીને facts ભરે છે કે એક ખોલ નકામો નજાય." સમાનશીલે સ્વસનેંહ

सत्यम् । જુદા જુદા પ્રકારના વિચારો ને આધુનિક ભાવનાઓ સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો જે એ હદ શોખ મિ. હાજીમહમ્મદને હતો તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સારે અંશે રા. દેસાઇમાં પણ છે.

આરૂઢ અને પ્રખ્યાત લેખકો સાથે તેઓ નિરંતર સ્નેહસંબન્ધ જાળવતા તેમ નવીન અને અજ્ઞાન લેખકો સાથે પણ અસાધારણ સમભાવથી વર્તતા. તરૂણ વર્ગથી અળગા રહેવું તે, સમકાલીન ગુજરાતને સદ્ભાગ્યે, તેમના સાહિત્યધર્મનું આવશ્યક અંગ ન હોતું; તેને ય પાવન કરતો. સરસ્વતીના અગણિત નવભક્તો તેમને જ હાથે પ્રથમ દીક્ષા પામ્યા છે; જે કાંઇ पत्र पुष्पं फलं तोयं તેઓ ખરા દિલથી લાવે તે હાજીમહમ્મદને સર્વદા પ્રિય હતું. પ્રૌઢ વયે પણ નિત્યપ્રફુલ્લ રહેતા તેમના યૌવનને લીધે મનનું આવું વલણ શક્ય અને સહજ હતું. છતાં, યુવકોના તેઓ વિવેકરહિત પૂજક હતા એમ તો નહિ જ. માનવસ્વભાવનો સર્વથાહી ને સત્યશોધક અભ્યાસ કરવો એ તેમની જીવનભાવના હતી; અને તેથી યુવાનોનાં વિચારની ને કાર્યની સીમાઓ તે સમજતા; પરન્તુ તે સીમાઓ પર વધુપડતો ભાર તેમણે કદિ ય મૂકયો નથી. તે વિશે કદિક આછું સૂચન કરતા, અને બાકીનું કાર્ય વિવેકના શિક્ષક અનુભવ પર છોડતા. આ કારણથી, યુવાનોના ઉત્સાહ ભણી કડવાશ ભરી કે સાંકડી ને સ્વાર્થી ટીકાઓ, બીજા કેટલાક તંત્રીઓની જેમ, તેમણે નથી કરી. ઉત્સાહનાં પૂરને યથાશક્તિ સુમાર્ગે વાળતા તેઓ મથતા; ત્હેને રોકી રાખવાની કે નીચનાના બળબળતા અગ્નિમાં હોમવાની મૂર્ખાઈ તેમને હાથે અશક્ય હતી. આડંબરી ડહાપણના ઝેરી ગેસથી યુવાનના આત્માને ગૂંગળાવવા યત્ન કરવો એ પ્રબુદ્ધોદ્ધ છે: આ મહાન્ સત્ય તેમણે પૂરે પૂરૂં પીછ્યું હતું અને નિત્ય જીવનમાં જીવી દેખાડયું હતું. મનની મીઠાશ આમ વર્તનમાં ઉતરતી તેથી જ, મ્હારા નકારેલા લેખ તેઓ પાછા આપતા ત્યારે મ્હને ઓછું ન આવતું. તેવા લેખના લખનાર જ્યારે કેટલાક સંપાદકના પીડા પમાડતા હોય તેમ વરતે છે; મિ. હાજીમહમ્મદ નિરન્તર ઘટતો ખુલાસો કરતા, કારણો સમજાવતા, અને ભવિષ્ય માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરતા. આ કારણથી કેટલીક વાર એમ પણ લાગતું કે બીજા તંત્રીઓને હાથે આપણા લેખ છપાવવા તે કરતાં મિ. હાજીમહમ્મદને હાથે પાછા લેવામાં વધારે માન છે: યાચ્ના સારૂં અફળ-ગુણિને હીનને ના, ફળન્તું.

* * * *

આજે રવિવાર છે. તેમનાં અવસાનને બરાબર બે અઠવાડીઆં થયાં. તે જીવતા હોત તો આ ટહાડે પહોરે સહવારે પણ હું મ્હારા રિવાજ પ્રમાણે તેમને ત્યાં ગયો હોત. કલાકો સુધી કૈંકૈં વાતો કરી હોત. નવાં જ્ઞાન, નવા અનુભવ, નવી માહિતી ને નવી ઊર્મિઓ હૃદય મનમાં ભરીને ઘેર આવત; પળે પળે બુદ્ધિશક્તિના વિકાસ અનુભવત...

હવે તે દિવસો ગયા; હવે ત્હેનાં સ્મરણો જ રહયાં. સ્હામાને અજાણતાં જ ઉન્નત કરનાર તેમનો શાન્ત ને નિર્મળ પ્રભાવ, તેમની ભાવ ભરી વાણી, તેમની અગાધ સ્મૃતિ ને અખંડ માયા: આ સર્વ હવે સ્નેહીઓની કલ્પનામાં જ જીવશે; જીવીને તેમનાં ખાટી રહયાં જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં આશા અને પ્રેરણા પ્રેરશે,—કદિક નિવૃત્તિને સમે. કોઇ પ્રસંગ કે પ્રેમબોલ સાંભરી આવતાં, આંખ ભીની કરશે.

૬-૨-૨૧. 'વિનોદકાન્ત.'

મા. એમ. ગાંધીજી આપણા પૂજ્ય શા માટે ?

એ તો ખરૂંજ છે કે શ્રીયુત્ ગાંધીજીમાં કવિવર ટાગોરનું કાવ્યકૂજન કે રસિકતા, અરવિંદ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વામી વિવેકાનંદનો વેદાન્ત કે પ્રતિભા, દયાનંદ સરસ્વતીનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સાક્ષાત્કાર નજરે પડતાં નથી.

વળી એ પણ ખરૂંજ છે કે સર મહેતાજેમ ૪૫ વર્ષનું લાંબુ જાહેરજીવન ગાળ્યું નથી, કે નથી તેમની માફક કોરપોરેશન ખડી કરી અને ચલાવી. તેમજ પંડિત માલવિયા જેમ ૩૫-૪૫ વર્ષ સુધી છાતીએ પાટા બાંધી, બળતા હૃદયે કાઉન્સીલોમાં પ્રશ્નો વર્ષાવ્યા નથી. અગર સ્વ૦ ગોખલે કે વાચ્છા જેટલું અર્થશાસ્ત્ર ઉખાળ્યું નથી; નથી દત્ત જેટલી વિદ્વતા બતાવી કે નથી બોઝ જેમ વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ બતાવી કે, સુરેન્દ્રબાબુની સિંહ ગર્જનાથી કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી ધ્રુજારા કર્યા નથી, કે વિલાયતમાં જઇ મી૦ સ્ટેડ જેવાના મુખે 'માઇ ડીયર સરેન્ડર નોટ' જેવા ઉદ્ગાર કઢાવ્યા નથી. વેલ્બી કમીશન કે કોંગ્રેસ ડેપ્યુટેશનમાં ઉભા રહી તેમણે જુબાનીઓ આપી નથી કે સ્વ૦ દાદા જેમ ઈંગ્લાંડની મહાસભામાં સભ્ય ચુંટાયા નથી. કે ન્યાય મૂર્તિ તેલંગ અને રાનડેની ન્યાય વિષયમાં ઝીણવટ બતાવી નથી. પં૦ ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી, ભાંડારકર, રાજેન્દ્રમિત્ર અને લોકમાન્યની શોધખોળ બુદ્ધિ કે પૌર્વાત્મીય જ્ઞાનનો અંશ પણ બતાવી શક્યા નથી. અને એવું એવું કેટલુંય તેઓ કરી શક્યા નથી કે આ ભવમાં કરી પણ ન શકે એમ લાગે છે, તો પછી શ્રીયુત ગાંધીજી મહાત્મા શાને ?

તે એટલાજ માટે કે હિંદુસ્તાનના નેતા મતભેદ અને વાદબોદ માટે હુંસાતુંસી કરે છે, કોઈ પક્ષ સરકારી સત્તા કે માન અકરામ માટે, તો કોઇ પક્ષ સમાજદ્રોહ અને લોકપ્રિયતા માટે, તો કોઇ પક્ષ દંભથી, બીકથી કે તરંગથી જુદો પડે છે, ત્યારે કોઇ પક્ષ પશ્ચિમના સુધારામાં મુગ્ધ બની હિંદને આંગણે પશ્ચિમ ઉતારવા માગે છે એટલે હિંદને પણ બીજું ઈંગ્લીસ્થાન બનાવવા માગે છે, ત્યારે શ્રી૦ ગાંધીજી હિંદને હિંદ રાખી ઉદ્ધારવા યત્ન આદરે છે 'ટુકડા માટે ખેંચતાણ કરનારમાં એ નથીજ' માટેજ શ્રીયુત્ ગાંધીજી ને હું મહાત્મા માનું છું.

જે શુદ્ધ સાત્ત્વિકતાથી તાત્ત્વિક દેશોન્નતિ સાધે એવો સહૃદયી નેતા કરોડે એક પણ જ્યારે મળવો મુશ્કેલ છે સંયોગ અને સમય બળે ચાર દિવસના ચાંદરણા જેમ ઘણાએ દેશવીરો નીકળી આવે છે પણ તેઓ ચાર દિવસ માટેજ. પણ યુગને પારખી, જનસ્વભાવના વહેતા વહેણને અવલોકી "ગરીબ તે દેશ મારો" એમ માની વિશ્વપ્રેમી હિંદસેવક તરીકે સેવા આદરનાર યુગાચાર્ય તો ગાંધીજ છે, માટેજ તેઓ શ્રીને હું મહાત્મા ગણું છું.

' આખી દુનીયાને હું ટકોર કરીને કહું છું કે ગાંધીજી જેવો એક માણસ તો આજે ... મનસ્વનાં લાલાશવાળાં વાક્યો અને યુરોપની બહાદુરવાળી ઉપર નિવાપાંજલિ અર્પવા બેઠા ... નેતાવિજેતાઓ આગળ બાણની પ્રસ્તાવનામાં 'More Christian than a Christian

Mr. M. K. Gandhi' એ મી. મહમદઅલી એ ઉચ્ચારેલા શબ્દો અને પંજાબ પ્રકરણ વખતે ટેમ્સના કાંઠા ઉપર ઉચ્ચારેલા મી૦ મોંટેગ્યુના શબ્દો અને અસહકારની ચર્ચા પ્રસંગે 'મી૦ ગાંધીના ચરિત્ર માટે મને ઘણું માન છે, સામ્રાજ્યની સેવા અદા કરી છે પણ—' ઇત્યાદિ તેમણેજ ઉચ્ચારેલાં શબ્દો, લોર્ડ એમ્પ્ટહીલ અને મદ્રાસના લોર્ડ બિશપનાં પ્રશંસા વાકયો એ સર્વ ગાંધીજીને મહાત્મા કહેવાને મને પ્રેરે છે.

અત્યારસુધી દેશમાં દેશ નાયકો ભલે થયા હોય, તેમને વિષે વધારે પડતાં માન અને પૂજ્યબુદ્ધિ છતાં મને જણાય છે કે તેઓએ થાબડભાણા ચલાવ્યું છે. તેઓએ હૃદય નીચોવીને, શરીરે કષ્ટ વેઠીને અને મગજ થાકી જાય ત્યાં સુધી સેવા કરી છે પણ તેનો સરવાળો બહુ નથી આવ્યો

આજસુધી પ્રજામાં નહોતું પ્રજાતત્ત્વ. નહેની એકસંપી, નહોતા ઉચ્ચ આદર્શ, માન દર વર્ષે કોંગ્રેસ, અને મોસ્લેમ લીગ ભરાય, ઠરાવ પસાર થાય, બસ ખલાસ; કાઉન્સીલોમાં બીલ લવાય. કોઇવાર પસાર થાય; કોઇવાર મોટી અરજીઓ મોકલાય બસ એજ.

છેક અત્યાર સુધી પ્રજા ઘડવાના સબળ સચોટ ઉપાય યોજાયા ન હતા. દેશના હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે, બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણો વચ્ચે, ઉચ્ચ વર્ગ અને લોક સમૂહ વચ્ચે, એમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સહજ અને કૃત્રિમ ભેદો, વૈર વિરોધો ઉત્પન્ન થતા, પોષાતા; અને એવી ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાંથી જાગૃત કરનાર કોણ? ટોલ્સ્ટોયે રશીયન પ્રજા ઘડી તો ગાંધીજીએ હિંદી પ્રજા ઘડી છેજ.

આફ્રિકાની ભૂમિપર પેલા પઠાણે શ્રીયુત્ ગાંધીજીને લોહી કાઢયું હતું, તેના ઉપર મુકદ્દમો નહિ ચલાવતાં ઉદ્ગારેલા શબ્દો કે 'એ લોહી હિંદુ અને મુસલમાનોને જોડનાર સીમેન્ટ બનશે' એ શબ્દો જ્યારથી ઉચ્ચારાયા ત્યારથીજ હિંદુ મુસલમાનના ઐકયના શ્રી ગણેશાય મંડાયા. અને દિલ્હીની જુમ્માામસીદમાં છઠ્ઠી માર્ચને દિને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ, હિંદુ મુસલમીન ઐકયની ઘોષણા કરી તે પણ ગાંધીજીનેજ પ્રતાપે અને પ્રભાવે. 'એક વ્યક્તિની આજ્ઞાથી દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઉપવાસ પળાય, અને શોકિય તહેવારો ઉજવાય,' એ આખી દુનીયામાં તો મોટામાં મોટા બનાવ આપણા બાલાજીને તો લાગ્યો હતો, તે પણ ભૂલી જવું જોઇતું નથી. હવે તો બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરના ઝગડા પત્યા છે. તામીલ શીખી દ્રાવિડોને મેળવી લેવા, હિંદીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે પ્રચાર કરી, કોંગ્રેસથી કાઉન્સીલ સુધી અને ધર્મથી સામાજીક સુધારણા સુધી સર્વ પ્રસંગે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરવો, સ્વીકાર કરાવવો, અને એવા સર્વ વીર્યવાન પ્રયત્નો વડે ઐકય સાધનાર ગાંધીજી મને તો મહાત્માજ લાગે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડતો પણ તેમને આજીવન પૂજ્ય અને નામાંકિત બનાવી શકત, પણ તેથી નહિ સંતોષ પામતાં તેઓ શ્રીએ કહ્યું કે ત્યાંની મારી સેવા હજીતો રૂપીએ આનીજ ગણું છું, એ વખતે એ શબ્દ સાંભળનાર તો ઘણાએ વિમાસણમાં પડયા હોવા જોઇએ. કે વળી પંદર આની બાકી શી રહી છે?' અગર એમ પણ મન મનાવી લીધું હોય કે એતો વિવેકની ખાતર તેઓ શ્રી બોલ્યા હશે. પણ જ્યારે માત્ર છેલ્લાં ૭ વર્ષમાં તેઓ શ્રીની સેવા, સેવાપદ્ધતિ, અમિત અને અતુલ ઉત્સાહ અને નિરભિમાન જોઇએ છીએ ત્યારે કોને એમ નહિ થતું હોય કે આવા નર તો ખરેખર એક દેશનેના નહિ પણ વિશ્વનેના મંડનરે.

(M. K. Gandhi—a world politician એ શીર્ષક લેખ માટે 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ' માસિક જુઓ.)

ગાંધીશ્રી એક તપસ્વી છે, સત્યાગ્રહી છે, તેઓ શ્રી કહે છે કે કાળા માથાના માનવી ઉપર પસાર થતી સર્વ મુશ્કેલીમાંથી મારે પસાર થવું પડયું છે.

સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર જે ધર્મ કે બહુ બહુ તો સામાજીક બાબતમાં વાપરી શકાય તે તેઓશ્રીએ કુટુંબમાં, જ્ઞાતિમાં, સમાજમાં તેમજ રાજ્ય પ્રકરણમાં સરખીજ ફત્તેહમંદીથી વાપરી બતાવ્યું છે. અંતરાત્માના અવાજ આગળ મુમ્બર સરકારની, ખેડા જીલ્લાના કલેક્ટરની, બિહારના પ્લાન્ટર્સની મુંબઇની હાઇકોર્ટની, ચેમ્સફર્ડની, સરકારની સામે પણ વિવેક ભર્યો વિરોધ—સત્યાગ્રહ—વાપરી બતાવ્યો છે. ગઇ કોંગ્રેસ વખતે લોકમાન્યનો ચાર ગણોપક્ષ હોવા છતાં આખરે પંજાબના રમખાણમાં પ્રજાએ કરેલા અત્યાચાર માટે દિલગિરીનો ઠરાવ બહુ મતે કોંગ્રેસકને મંજુર કરાવ્યો અને એક ભલા પાદરીના લખવા મુજબ આખી દુનિયાના દેશોમાં પોતે કરેલા ગુન્હા માટે પશ્ચાતાપ કરી બતાવ્યાનો હિંદનો પહેલ વહેલો દાખલો પાડનાર શ્રી. ગાંધીજી જ હતા.

વિરોધ સાંખીને અસહકારનો ઠરાવ બહુ મતે પસાર કરાવવો અને જ્યારે દેશનું ભાવિ ત્રાજવામાં તોળાઇ રહ્યું હોય, ત્યારે પણ મક્કમપણે વિનયપૂર્વક, પ્રજાપક્ષને બહુમતિથી જીતવો એ સર્વ ગાંધીજીના ઉચ્ચ હૃદયની પ્રતીતિજ કરાવે છે.

દેશ પોતાને વિરાગી કે પ્રાણીન માને તે ખાતર ' હું પણ એક સંસારી, ઘરબારી છું. હું પણ તમારા જેવો જંજાળી છું ' એવા એવા શબ્દો વારંવાર ઉચ્ચારે છે. હિંદને તેઓશ્રી ખાતો પીતો, નીતવાળો સ્વાધીન દેશ બનાવવા ઇચ્છે છે. તેમના હિંદસ્વરાજ્ય નામના પુસ્તકમાંના આદર્શ પ્રમાણે હિંદને ફરી સ્થિતિમાં આણવા ઇચ્છે છે.

હિંદમાં ખરી કળા, સૌંદર્ય, સત્ય અને કલ્યાણનો ઉદય થાય એજ એમની નેમ છે. તે સાધ્ય કરવા શો પુરૂષાર્થ અને શી શ્રદ્ધા જોઇએ એ સમન્વય તોજ પ્રશ્ન તરશે.

બુદ્ધ દેવની અહિંસા, શ્રી કૃષ્ણનો પ્રેમ, મહાવીરની ક્ષમા, મહમુદ સાહેબની દઢતા તેઓશ્રીમાં કેટલી છે એ જ્યારે સમજાશે ત્યારેજ તેઓશ્રી કેવળ પ્રાણી, તરંગી કે મનસ્વી નહિ ભાસતાં એક સત્યાગ્રહી વીર છે એમ ભાસશે. અને સત્યાગ્રહી એટલે પ્રેમ અને સત્યની મૂર્તિ અને તે વસે ક્યાં ? મહાન્ આત્મામાં માટેજ તેઓ મહાત્મા.

અંતે,

વિશ્વપ્રેમી હિંદસેવક, ગાંધીશ્રી જયવંત હો,
ધરી આત્મજ્યોતિ જીવનપંથે, હિંદ સૌ ભજવંત હો.

એ આશાસહ મહાત્માશ્રીની દીર્ઘાયુ પ્રાર્થના
સહ
લી૦ ડાહ્યાલાલ હરગોવિંદ જાની.

ભાદ્રપદ, વદ બીજ
ભાવનગર
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાલય

નોંધઃ—મહાત્માજીની ૫૧ મી જયન્તી નિમિત્તે લખાયલો લેખ.

"કેટલાક સંવાદો"

(૪)

પાત્રો—વસન્તસેના અને બિપિનઃ

સ્થળ—લખનવનો ભવ્ય બજારઃ

સમય—રાત્રિ.

બિપિનઃ ઓ અનંત આકાશ અને અસંખ્ય તારાઓની વચ્ચે કુદરતની સંપૂર્ણ કુશલતાનો મનુષ્યના મગજમાં કાંઇક ખ્યાલ આપી શકે એવી અનુપમ સૌંદર્યની દેવી!

વસન્તસેનાઃ ઓ પ્યારા ચિત્રકાર! લખનવના અસંખ્ય મનુષ્યોમાં, આજે વર્ષો પછી સુંદર અને અમર જીવનનો વિચાર કરનાર મનુષ્ય મળ્યો; મ્હારા અસંખ્ય સત્કૃત્યોની બરાબર, ઘડીભર, હૃદયના સર્વ જુસ્સાને શબ્દમાં મૂકવા યત્ન કરતું ત્હારું સુંદર સ્નેહ–જીવન છે! પ્યારા બિપિન! મનુષ્ય જીવનનો સર્વસ્વ સારાંશ એ એક દિશા તરફ વળેલો છે ઓ પ્યારા પ્યારા ચિત્રકાર! મ્હને તું સ્નેહની દ્રષ્ટિથી જો; માનની નહિ; મ્હને તું લાગણીના સમુદ્રને વશ થઇને જો, તર્કથી નહિ; મ્હને તું રસ રૂપે–સ્નેહરૂપે કાંઇક મધુર સ્મૃતિ અને આકૃતિ રૂપે–પ્યારા ચિત્રકાર! અનન્ત જીવનમાં અગાધ સમયમાં, અગમ્ય તત્ત્વોમાં, રે અનંત આકાશમાં, મ્હારો અને ત્હારો મધુર સંયોગ ક્યારેક થયો હતો, અને એ સંસ્કાર આજે પુન જાગે છે એ વિચારમાં તું મ્હને જો! ઓ એ મધુર સ્મૃતિથી–એ રસમય સ્નેહની કુલ ગુનાબી રંગની પીંછીથી, તું મ્હારું ચિત્ર દોરી જો. ત્હારી કલ્પનામાં રહેલી મ્હારી ભવ્યતા ઉડાવી દે, એમાં મધુર સ્મૃતિનો, શાંત નહિ પરંતુ લાગણી ભર્યો સ્નેહનો પ્રવાહ વહેવા દે, અને ઓ લખનવના પવિત્ર પ્યારા પ્રખ્યાત ચિત્રકાર! તું જેની પાછળ ઘેલો થાય છે એ વસન્તસેનાનું ચિત્ર આવશે; ચિત્ર દોરવું મુશ્કેલ છે, કોઇ, દીવાના બની ગયેલા પુત્ર તરફ, મધુર મમતા, સ્નેહ, અને રસિક આર્દ્રતાથી કરુણામય દયામય દીન વાત્સલ્યમય, નેત્રોથી જોઇ રહેલી ભાવવાહી સ્નેહની મૂર્તિનું માતાનું; પીંછીમાં રંગ ન આવે, કલાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફલ થાય, ચિત્ર દોરી ન શકાય આદર્શ નૃપતિના એવા સ્વરૂપનું કે જ્યારે તે પ્લેગના ભયંકર સ્વરૂપથી પીડિત શહેરમાં, પોતાની રાંક પ્રજાના ગરીબ ઝુંપડામાં, ઉઘાડે પગે, સખ્ત તડકામાં રાંક વિધવાને આશ્વાસન આપતો ફરતો હોય; રે પ્રિય ચિત્રકાર! વર્ષોના વિયોગ પછી, આશાનું આશ્વાસન ધારણ કરેલ, કોઇ મધુર મૃદુ સુન્દરીનું પ્રિયના આવાગમનની રાહ જોતું, તરસ્યું અને દીન; આશાભર્યું અને શોકમય; ઉલ્લાસ ભર્યું અને ગમગીન એવું! અનેક ભાવનું પ્રતિબિંબ–એક નયન! એક નયન એ ન ચિત્રિ શકાય; એ રંગ ન આવે; એ પીંછી ન ફરે: ગો હૃદયના ભાવ જાય પરંતુ લખનૌની સાધારણ ગાનારી વસંત સેનાનું ચિત્ર ન દોરી શકાય એવું કોઇ માને નહિ. ભાષાંતર કરતાં ભાવ–આત્મા ચાલ્યો જાય, એવી કોઈ ગૂઢ ભાવવાહી ભાષા એના ચ્હેરા પર લખાયલી જ નથી.

---

* આ સંવાદમાળાના પહેલા ત્રણ મણકા અન્યત્ર પ્રકટ થઇ ગયા છે.

બિપિન: ઓ વસન્તસેના! ત્હારા ચ્હેરાપર એક ભાવો ક્યાં છે? ઓ તું એકલી સુંદર હત અને ભવ્ય ન હત; ઓ તું માત્ર મૃદુ હત અને મધુર ન હત; ઓ તું માત્ર કોમળ હત અને કરૂણમય ન હત તો ત્હારૂં ચિત્ર હું કરત, પરંતુ મ્હારી પંદર-પંદર વર્ષની કોઇ આદર્શ-પ્રતિમા શોધવાની તૃષા ત્યારે અતૃપ્ત રહેત. રે તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં કહું તો જે ચ્હેરામાં-જે નયનમાં પરમ જ્યોતિની કોઇક ઝાંખી મનુષ્યને થઈ શકે, એવો કોઇ ચ્હેરો-કોઇ નયન નં મળત! ઓ પ્રિય વસન્તસેના! કેટલાક મધુર ચ્હેરા પર એવી સુંદર લાગણીઓનું આકર્ષક પ્રતિબિમ્બ પડેલ હોય છે કે, ખોટા વિવેકમાં હી હી હસનાર દુષ્ટ વાણિયા-વેપારીના મનમાં પણ ઘડીભર એમ થાય કે, અહીં કાંઇક છે! આ લખનવની ભર બજારમાં, પંદર વર્ષ પછી આત્માની અનન્ત કાળની તૃષા તૃપ્તિ પામે એવો ત્હારો ચ્હેરો! ઓ વ્યર્થ રંગ! નિરર્થક પીંછી! ઓ પરદેશી-સ્વદેશી નકામના કાગળ! ઓ આ દર્દ ભાષાંતર થાય તેવુંજ નથી!

વસન્ત: એ મધુર દર્દ ઓ પ્યારા ચિત્રકાર! સ્નેહનું છે! સ્નેહથી તું કલાના પ્રદેશમાં, અને ત્યાંથી સહૃદય થઈ તત્ત્વજ્ઞાનના ભવ્ય માર્ગમાં ચાલ્યો જા! પ્યારા ચિત્રકાર! કલાનો વિકાસક્રમ એ જ છે. પરંતુ ત્હને મ્હારામાં શું પ્રિય લાગે છે? માફ કરજે, ચિત્રકાર! આ યૌવન ભરી ગુલાબી લાલી કે યૌવનનો વિકાસક્રમ દર્શાવતું વક્ષઃ સ્થલ! પ્યારા ચિત્રકાર! યૌવન પ્રિય છે, યૌવનને લીધે થતો અંગમરોડ પ્રિય છે, કે વસન્તસેનાની વિલાસી ચેષ્ટા પ્રિય લાગે છે?

બિપિન: ઓ અફસોસ! વસન્તસેના-લખનવની મ્હારી ભવ્ય, આદર્શ પ્રતિમા-અંતર્ગત આત્માના દુઃખનો આટલો જ ઇતિહાસ સમજે છે? રે એ આત્માનું ગમન આટલું સંકુચિત છે! ઓ પ્રિય! નથી ત્હારા યૌવનમાં ભ્રમ કે મોહ; ત્હારૂં યૌવન પ્રિય છે, અને તું આ ક્ષણે, પ્રૌઢા બની જા, તો રે! મ્હારા સ્નેહનો વિકાસક્રમ-આત્માનો ઇતિહાસ, આ જીવનમાં સમાપ્ત થાય. તું મ્હારા સ્નેહનું પાત્ર,-હું સત્ય કહું છું કે,-કદાચ પછી ન રહે. એમ કેમ કહું કે તું પ્રૌઢા હોય તો પણ આટલી જ પ્રિય લાગે? તું યુવાન છો અને ત્હારૂં યૌવન પ્રિય છે. પણ તે એટલા જ માટે કે, ત્હારા ચ્હેરા પર રહેલી, ત્હારા હૃદયની સુંદર પ્રતિમા એથી, સુવર્ણમાં રત્ન ઝળકે તેમ દ્વિગુણીત શોભી રહેછે. રે યુવાન સ્ત્રી એ મનુષ્યને પશુ પણ બનાવી શકે છે, ને સ્નેહના વિકાસક્રમનું અનુપમ સાધન અને સહાય્ય પણ થઇ શકે છે.

ત્હારા ચ્હેરા પર મોહ છે, કારણ કે તેમાં યૌવનશ્રી છે, અને એ શ્રીના વચ્ચે, મ્હારી સુંદર આદર્શમય ભાવનાની મૂર્તિ-ત્હારી સહૃદયતાથી ગૂઢ-ગુપ્ત ભાષામાં લખાએલી, અને બહુ થોડાજ સમજી શકે તેવી, શોભી રહી છે. આ સ્નેહને-એ આદર્શને-અને એ સર્વમાં પ્રીતિ કરાવનાર-જ્યાં સુધી મ્હારૂં હૃદય સ્નેહક્રમમાં આગળ વધ્યું નથી ત્યાં સુધી તદ્દન યોગ્ય જરૂરી-ત્હારા યૌવનને હું ચાહું છું. યૌવન એ વસ્તુતઃ સ્રીપુરૂષના સ્નેહની ગ્રંથી બાંધી શકે છે; અને એ સ્નેહનો વિકાસ મનુષ્યને ઘડીભર મનુષ્યત્વમાંથી મુક્ત કરી, કોઈ ઉત્તમ અને ઉચ્ચ જીવનમાં લઇ જાય છે. સ્નેહનો આ સંગીન પૂરાણુ ઇતિહાસ પ્રકૃતિએ એ હેતુથી જ સ્ત્રી પુરૂષના હૃદયમાં સ્વયંભૂ વાંચી શકાય અને સમજી શકાય એમ મૂક્યો છે. ઓ વસંન્ત બે-અદબી માફ, પરંતુ સ્ત્રી પુરૂષનું પ્રથમ આલિંગન, એ જ, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ તૈયારી છે! ઓ બે અદબી માફ! પરંતુ યુઅજનની ક્રિયાને માનસિક વિકાસ સાથે સંબંધ છે. ઘણા ઉત્તમ અને ઉચ્ચ વાતાવરણ પછી, એ માનસિક દર્દ વ્યક્ત કરવાની નહિ કે પાશવ ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાની એક કળા છે.

નિર્લજ્જતા અને ક્ષમા, પરંતુ એ, કોઈપણ અન્યભાષામાં રૂપાંતર ન થઈ શકે તેવું માનસિક દર્દનું નગીન છે અને એ બાજુ પરથી ફરી, પોતાના ન્હાના છ માસના ગમ્યા નરફનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા, બીજી કોઈ ભાષા ન મળવાથી ચુંબનથી—અરે આખા શરીરને ચુંબનથી—નવરાવી મૂકતી માતાના દશ્ય તરફ જો!

એ દશ્ય તો નિર્દોષ જણાય છે ને? નિર્લજ્જતાના સર્વ દોર બ્હેરી નાખીને કહું છું કે ચુંબન એ પણ એક ભાષા છે! એ કલા પણ છે! અને અફસોસ! પામરતાની—અધમતાની, એકકુરાઈ ભરેલી મોટી નિરાશાની પણ એ જ છે!

વસન્ત—હું ત્હને જે કહેવા ઈચ્છું છું એ ઓ પ્રિય! તું સારી રીતે સમજી શકે છે હવે ત્હારી પીંછી એક નહિ પણ અનેક વસન્તસેના ચિતરી શકશે

બિપિન—ઓ પ્રિય વસન્તસેના! હજી તું ભૂલે છે! હું કાલ્પનિક છું, ત્હારા ચિત્રમાં, રંગ આવશે પરંતુ કલ્પના તો ભાવમાં રંગ પૂરી શકે, સુગંધ નહિ ગુલાબના પુષ્પને ખરા સ્નેહથી ચુંબનાર ચિત્રકાર, એ ગુલાબનો માત્ર અસલ ગુલાબી રંગ જ નહિ પરંતુ પોતે અનુભવી હોય એવી સુગંધ પણ મૂકી શકે છે, અને જોનાર, રંગને અનુભવે, એ પહેલા પુષ્પના આત્મામાં રહેલી સુગંધ જોઈ શકે છે ચિત્રકલાનો આ આદર્શ છે

વસન્ત—ઓ પ્રિય ચિત્રકાર! ત્યારે હવે તારા માટે એક જ માર્ગ ખુલ્લો છે. જે આદર્શપ્રતિમા, તું મ્હારામાં જોવાનું કહે છે એ પ્રતિમાને તું સ્નેહની દૃષ્ટિથી જો એ ત્હારી પૂજ્ય માનનીય ગુરૂ નથી સખી છે એમ સમજી લે અને એક વધારે સત્ય આ પણ જાણી લે કે, ત્હારા વિચાર—ત્હારી કલ્પના એ સર્વનું સુંદર પ્રતિબિમ્બ, ત્હારા કાર્યમાં—ત્હારા નિત્ય વ્યવહારમાં નહિ પડે, ત્યાં સુધી ત્હેં નહિ અનુભવેલી, એવી આ પવિત્ર માનસિક ક્રિયાના ભાવો ત્હારા જ્ઞાન બહાર રહેશે અને તેથી જૂદા જૂદા ભાવ મૂકતાં ત્હારી પીંછી ડરશે, ત્હારા હૃદયનું વલણ, અને તેથી ત્હારૂં સમગ્ર કલાવીર તરીકેનું ચૈતન્ય—ત્હારા એવો જ સમાન અનુભવ એ નહિ પામે જ્યાં સુધી તું સામાન્ય મનુષ્યને સમજી નહિ શકે, ને સામાન્ય મનુષ્યને સમજી એને માન આપતાં નહિ શીખે ત્યાં સુધી ત્હારી સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિ સંકુચિત હોવાથી ચિત્ર પર અનેક પીંછીના સુંદર રંગ આવશે પરંતુ અનેક ભાવ નહિ આવે ઓ પ્યારા! કલા એ અનુભવ છે કે એ વિજ્ઞાન નથી કલા એ આધ્યાત્મિક પ્રસંગ છે, એ માનસિક ક્રિયા છે, એ માત્ર અભ્યાસ નથી અને તેથી જ, જ્યારે તું વસન્તસેનાને ચિતરે ત્યારે એના જીવન જેવું માલિક ત્હારામાં હોય—પરંતુ હું આત્મશ્લાઘા કરૂં છું

બિપિન નહિ, એ આત્મશ્લાઘા નથી નમનમમાં રહેલ કોકીનું નામ ત્હારા વ્યક્ત થતું ચૈતન્ય છે ઓ પ્રિય! હજી આગળ કહે ત્હારા ચિત્રમાં કઈ કલા વાપરૂં? અરે ત્હારો આ, કાશ્મીરી સુંદરીના જેવો જરાક શ્યામતા વાળો નિર્મળ અને કોમળ મધુર અને કરૂણ અને સુંદર, અને દીન આશ્ચર્યથી આહ્લાદથી, કોઈ અગમ્ય તત્ત્વની શોધનો પ્રશ્ન કરતાં હોય તેવાં નયન! ઓ વખતનો ગરીબ ચિત્રકાર ક્યાં બિપીન, ક્યાં વસન્તસેના!

વસન્તસેના ચિત્રકાર! શાન્ત થા ત્હારા જીવનના અનેક તત્ત્વોમાં, અને ત્હારા સર્વ જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાં જ્યાં સુધી સ્નેહનું અમુલ્ય તત્ત્વ નહિ ઉમેરાય ત્યાં સુધી ત્હારી કલામાં, પક્ષપાત વિહીન

સર્ગિક પ્રતિમા નહિ દેખાય! ત્યાં સુધી ત્હારી પીંછીમાં એક ખામી રહેવાની, ચિત્રકાર! તું મને વસંત કહીને નહિ બોલાવે ત્યાં સુધી તું વસંતસેના ચિત્રી નહિ શકે. કલ્પના એ પણ તેહનું જ એક અંગ છે.

બિપિન: હું ત્હને વસંત કહી શકું? કયા આધારે? ત્હારું ઔદાર્ય; સૌન્દર્ય; અને એ સર્વથી વિશેષ ત્હારું જ્ઞાન!

વસં:: એટલા જ માટે ઓ પ્રિય ચિત્રકાર! તું મ્હને 'વસંત' કહે. ત્હને ખબર નથી, જ્ઞાનના બે કડકા સાંધો તો તેમાંથી બુદ્ધિનો સુર નીકળે! ત્હને ખબર નથી, જ્ઞાનની એક બાજુ હૃદયના સ્નેહ તત્ત્વનું સંધાન હોવું જોઈએ. નહિતર જ્ઞાન એ ગંભીર ભૂલનો ઢગલો થાય છે? મ્હારા ચ્હેરામાં કોઈ અગમ્ય તત્ત્વ લાગ્યું હોય તો તે માટે ત્હારા રંગમાં કયા મિશ્રણની ખામી છે. ત્હારી પીંછી ક્યાં વધારે ચાલી છે એમ ન જો; ત્હારો વિજ્ઞાનનો આશ્રય ત્યાં નકામો છે. ત્હારા હૃદયમાં આવો ભાવ ઉદય થયો છે? ત્હારી કલ્પના પર આ તત્ત્વની મસ્તી જામી છે? એ રંગ માત્ર હૃદયના અનુભવમાંથી જ આવે છે. રસ અને જ્ઞાનનો યોગ્ય સંયોગ એ જ કલા છે. પ્રિય ચિત્રકાર! એકલું જ્ઞાન વિજ્ઞાન મનુષ્યને સ્ત્રીનો ચ્હેરો કાઢતાં શીખવે; શાસ્ત્ર શીખવેલી જરાક વિલાસપ્રિયતા મૂકાવી શકે; જરાક અંગ-પ્રત્યંગના મરોડથી ખુબી લાવી શકે; પરંતુ જે કલાનો આત્મા, ભાવ–તે માત્ર ભાવનામય પ્રદેશમાં વિહરનાર કોઈ ઉચ્ચ પથગામી ચિત્રકાર જ લાવી શકે. તું આ કોટીનો ચિત્રકાર છે, ને જેમ મનુષ્ય ક્યારેક ભાષાથી ન સમજાવી શકાય ત્યારે રૂદન કરી હૃદય ખાલી કરે છે, તેમ અત્યારે તું મ્હને અતિભવ્ય સમજી આદર્શને સમ્પૂર્ણ વ્યક્ત કરતાં થએલી નિષ્ફલતા જોઈ ઉત્તમ કલાવીર મધુર દુઃખ પામે તેમ દુઃખ પામે છે.

બિપિન:–ઓ હું નથી કોઇ ઉત્તમ ચિત્રકાર કે નથી હૃદયંગમ કવિ! ત્હારા સર્વ ભાવોની છાયા ત્હારા મુખમાં એવી પ્રસરી રહી છે કે, એનું કોઈ પણ સ્વરૂપે, કથન કરવું મુશ્કેલ છે! ત્હારા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં આ ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું ગ્રથન થવાથી એ તદ્દન આદર્શ સ્વરૂપ–પરમાત્માની એક વિભૂતિ જેવું છે! ઓ વસન્તસેના! કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના પરમ અભ્યાસીએ જ કહ્યું છે: સોનું અને સુગંધ! કેટલાંક વિશ્વમાં જૂદાં જૂદાં જ રહેવા નિર્માણ થયેલાં બે અગત્યના તત્ત્વો મિલન પામે, ત્યારે ઓ પરમપ્રિય! વર્ષો પહેલાં આદર્શ પ્રતિમાને પૂજનાર–નૈસર્ગિક સૌંદર્યનો ચારિત્ર સાથે સંયોગ જોઇ ઘેલો બનેલો–કલાવીર કાલિદાસ બોલ્યો તેમ. **શકુન્તલા મૂર્તિમતી ચ સત્ક્રિયા** ઓ પરવરદિગાર! આદર્શસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ વિશ્વમાં હજારો વર્ષમાં ક્યારેક થાય છે? થાય છે, ત્યારે જન સમૂહ તે વર્ષો સુધી ચાલે એટલો ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને કલા મળે છે! અરે! મનુષ્ય જો મનુષ્ય હોય તો સાહિત્ય, કલા અને ઇતિહાસ એ તો માત્ર એની રમત છે!

વસન્ત:–બિપિન! પ્રિય! આદર્શ એ કલ્પના છે, ઘેલો ન થા! ઘરે જા! રાત્રિ ઘણી ગઈ છે તું કાલે આવજે.

બિપિન:–હું કાલે આવીશ, દિવસો સુધી આવીશ અને અનન્ત ઇતિહાસમાં ત્હારી સાથે જ રહીશ પરંતુ જ્યાં સુધી આ અર્ધ-તરસ્યાં, અર્ધ-ઘેલાં નયનો, અરે! વદન પર ઢળી રહેલ પવિત્ર રેશમ જેવાં ઝુલ્ફાં, અને હોઠો પરંતુ કોઇ કાલ્પનિક રેખાથી–જરૂર અતિ જરા દર્શાવે

ડે તેવો અંગમરોડ, આ સુંદર વદન પર કોઇ નમનેકાર કલાકારે. આમેહુબ છટાથી જરાતરા રે! ન જરા પણ વધારે, ન સહેજ પણ ઓછી ફરનેવી કિંચિત કિંચિત્ સર્વત્ર સમાન પ્રસ- રેલી શ્યામ છટા! એ હું ન ચિત્રુ ત્યા સુધી મ્હને આરામ નથી, જીવનમાં આનંદ નથી, નામાં આશા નથી; કામમાં ઉત્સાહ નથી. રસનું–સૌંદર્યનું–નાદનું આવું અનુપમ મિશ્રણ કરનાર આ અનુપમ ચિત્રકાર! વસંતસેના! તું એક મધુર સંગીત છે! પરવરદિગાર! (આકાશ સામું જુએ છે.)

વસન્તઃ ચિત્રકાર! જા! કાલે જરૂર આવજે. (જાય છે.)

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી.

કળા અને જીવન.

By Sachindra Nath Mukherjoe, B. L.

(Associate Editor, 'Bengalee.')

"Art is a beautiful teacher
—the revealer of the soul of things."

... ...

"Art–the Vision of Bliss
—Harmonises man to peace."

... ...

કવિતા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે તો કળા એ જીવનના આન્તર અર્થનું તથા એની આસપાસ વીંટી રહેલા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મર્મોનું લાક્ષણિક સ્પષ્ટીકરણ છે. નિપુણ ચિત્રકાર પોતાની રંગભીની પીંછી ચિત્રપટપર નચવતે નચવતે બાહ્ય શણગાર અને શોભાથીએ વધુ કિંમતી એવા ચિત્રીત વસ્તુના આત્માનું સૃજન ખડું કરે છે. સમાજ અને વ્યક્તિગત જીવનને માટે કળાની આ સૌથી મોટી ઉપયોગિતા છે. યુક્તિસર રંગની મિલાવટથી જો કળા ચિત્રને વાચા અને આકૃતિને આત્મા ન અર્પી શકે તો તે ફોટોગ્રાફીક ચિત્રના જેટલીજ અધોગતિએ પહોંચે છે. પ્રજાના બુદ્ધિવૈભવ તેની કળાકૃતિઓમાં આવિર્ભાવ પામે છે. ચિત્રકાર જે રંગ અને સૌંદર્ય ઘડી પાડે છે તેમાં પ્રજાના વિચારો, સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક લોકકથાઓ વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કળા અને પ્રજાજીવનને ગાઢો સમ્બંધ છે. જેઓ કળાને એ દૃષ્ટિએ નથી જોતા તેમની દૃષ્ટિ સંકુચિત અને ઉપરટપકેની છે. કળાના આ ઉંડા અર્થની અવગણના કરવામાં આવે છે ત્યારે એમાંથી કવિતા જતી રહે છે–જીવનનું ચેતન નષ્ટ થાય છે ને રસિકતા ઉડી જાય છે. સદ્ભાગ્યે હિન્દી કળામાં આ હેતુ સર્વોપરિ તરીકે વિરાજે છે. હિન્દી કળા એ

લોકોના વિચાર, સંસ્કારિતા, ઇતિહાસ, લોકકથા અને આકાંક્ષાના ઉભરારૂપ છે. કદાચ આમતેમ એવી કળાકૃતિઓ નીકળી આવશે કે જેમાં વાસ્તવિકતામાંજ માનનારા અને બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી મન બાંધનારાઓની નજરે જોતાં જોઇએ તેવી ચોકસાઈ જળવાઇ નહીં હોય. આપણી કળા વાસ્તવિકતાની ઘેલછા સુધી નથી પહોંચી એટલું આપણું સુભાગ્ય! કળાકારે રચેલી સૌન્દર્યની મૂર્તિમાં પ્રજાનો આત્મા વ્યક્ત થાય છે. વર્ડઝવર્થ કવે છેઃ—

"The light that never was on sea or land."

આવુંજ તેજ આપણી કળાકૃતિઓમાંથી નિર્ઝરે છે અને કીર્તિવન્તો પ્રજાનો આત્મા તેમાં પ્રગટ થાય છે.

એ દૃષ્ટિએ હિન્દી કળા પાસે જગત્ સમસ્તને પહોંચાડવાનો એક સ્પષ્ટ સંદેશ છે. માત્ર નામ તે બહારની આકૃતિજ નહિ પણ તેનો આત્મા અનાદિ કાળથી હિન્દનો મૂળ હેતુ છે. આ આત્માની શોધમાંજ હિન્દના પયગમ્બરો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઋષિઓ અને દૃષ્ટાઓ, કવિઓ અને ચિત્રકારો ભૂતકાળમાં મચી રહેલા હતા. અને તેમના પ્રયત્નને પરિણામે આજે એ શોધે mystic significanceનું સ્વરૂપ પકડયું છે. આ આધ્યાત્મિક હેતુથી હિન્દી કળાને જુદી પાડવાથી એની સૌથી નિરાળી પડી આવતી યોગ્યતાને હાનિ પહોંચે છે. જે પ્રજાજીવનના વિધવિધ પ્રસંગોએ ઝીણામાં ઝીણી બાબતોમાં પણ ધર્મની આજ્ઞાને દેવઆજ્ઞા તરીકે સ્વીકારે છે તે પ્રજા માત્ર શારિરીક સૌન્દર્ય દર્શાવતી કળા ઉત્પન્ન કરે એ બનવું અસંભવિત છે. કલ્પિત અથવા વાસ્તવિક કળાના ઝગમગતા ઠાઠમાં ગ્રીક લોકોની નજર બહારનાં રૂપ ઉપરજ પડતી. પણ એક હિન્દુ, રૂપ કે આકૃતિની કંઇ કિંમત ગણતો નથી; તેને તો આત્માજ સર્વસ્વ છે. આત્માનું જે આન્તરસૌન્દર્ય સમજાવવા અને પ્રકટ કરવા હિન્દી કળાકાર શ્રમ લે છે તેનું, આકૃતિનું બાહ્ય સૌન્દર્ય તો માત્ર ઝાંખું પ્રતિબિંબજ છે. તેનું કાર્ય જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવાનું છે ત્યારે પછી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિથી તેમાં ઝીણા ઝીણા દોષો રહી જતા હોય તો તે શી વિસાતમાં?

કુદરતની નિર્જીવ અનુકરણ કરવાનું દાસત્વ હિન્દી ચિત્રકારે બતાવ્યું નથી. હિન્દી ચિત્રકાર પોતાની અપ્રતિમ પીંછી વડે બહારના રસિક દેખાવોથી પ્રચ્છન્ન એવું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ દર્શાવે છે. યુગો થયાં હિન્દી કળાનો હેતુ વસ્તુનું આન્તરરહસ્ય ઉકેલવું, બાહ્ય સૌન્દર્યદ્વારા હૃદયસ્થ બોધ બતાવવો એજ છે. કલ્પના બળથી શોધી કહાડેલો આ બોધ પ્રજાના જીવનથી અસંબદ્ધ કે તરંગવાદીનાં માત્ર તરંગોજ નથી તેમનાં જીવન અને વિચારોને, તેમની ટેવો અને રીતરિવાજોને તે સંજીવનતા અર્પે છે—તેમની બધીએ પ્રવૃત્તિને તે પ્રેરણામૃત પાય છે. એ વિચારો અને કલ્પના પ્રજાજીવનથી કેવળ નોખાં છે એમ ધારીએ તો એથી એની આખીય ઉપયોગિતા ઉડી જાય છે. વિચારો જીવનપર અવલંબે છે અને એને સમજવા માટે જીવનથી કંઇક ઉંચી દશાએ પહોંચવું પડે છે અને એના સર્વ ભેદ પામવા પડે છે.

આમાં કદાચ વિરોધાભાસ લાગશે પણ હિન્દી કળાના આદર્શનું ઉપજીવન પ્રજાનું સાદું જીવન છે એ તદ્દન સત્ય વાત છે. સામાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓદ્વારા જીવનનો કિંમતી અનુભવ, હર્ષ ને શોક, મહદ્ ઇચ્છા ને આકાંક્ષા એ સર્વમાં આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન થાય છે. અને એ સર્વની ગુંથણી અસરકારક લાગે છે. જીવનના તડકા છાંયડાને આધ્યાત્મિક રૂપ અર્પે એ ઇન્દ્રજાળ-જાદુગરી—ની તે શી વાત કરવી! હિન્દી કળા હિન્દી જીવનની સુસ્પષ્ટ સમજ આપે છે; અને એથીયે વધુ એમાં એની આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓ વ્યાસ થાય છે. દુન્યવી વસ્તુ અને સુખને માટે

જેમણે જરાયે ઇચ્છા નથી રાખી પણ જેમનું ધ્યેય આધ્યાત્મિક જીવનજ છે એવા આ દેશના લોકોના જીવન પર ચિત્રકાર પીંછીના લીસોટાની રમત માત્રથી પ્રકાશના પૂર વરસાવે છે. આ દેશના ઐહિક અને આધ્યાત્મિક જીવનને જુદી પાડતી રેખા (જો એવી રેખા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે) તદ્દન ઝાંખીજ છે. અને હિન્દી બુદ્ધિચાતુર્યને વફાદાર , કળાકારે જીવનનો અર્થ અને સંદેશ હમેશાં આધ્યાત્મિકજ બતાવ્યો છે.

હિન્દુસ્થાનમાં કળા અને જીવન વચ્ચે જે નિકટનો સંબંધ આપણે જોઇએ છીએ તે પરથી દૃઢ આશા રાખી શકાય કે જેમ જેમ આપણું જીવન વધુ ઉન્નત, ઉમદા અને સંપૂર્ણ થતું જશે તેમ તેમ આપણી કળા એટલા તો ઉંચા વિકાસક્રમે પહોંચશે કે જગત્ સમસ્તની પ્રસંશા મેળવવા આપણે ભાગ્યશાળી થઇશું. હિન્દમાં નવિન જાગૃતિના ચિહ્ન આપણે ચોદિશ જોઇ રહ્યા છીએ અને આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન દિવસે દિવસે નિરોગી થઇ આશાજનક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે ત્યારે આપણી કળા વિષયક પ્રવૃતિ સુપ્ત રહી શકે એ સંભવિત નથી. જેમ જેમ હિન્દ વધુને વધુ રાજકીયજીવન અનુભવતું જશે અને જેમ જેમ હિન્દી પ્રજા સ્વતંત્રપણે પોતાનું ભાવિ પોતાને હાથે ઘડી શકે એવી સ્થિતિ પર આવતું જશે તેમ તેમ હિન્દી કળાના ગુલામીના બંધ પણ ધીરે ધીરે છૂટતા જશે, અને તે સમયની આપણી કળા પ્રજાના આત્માનો સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ અવાજ હશે. પ્રજાની નસોમાં નવા લોહીનો વેગ વહી રહ્યો છે ત્યારે આપણી કળાઓ જડતા ધારી રહે એ સંભવતું નથી. સમાજના હૃદયમાં અદૃષ્ટપણે કામ કરી રહેલી શક્તિઓને લીધે આપણી કળા નવયૌવનવતી થાય એવા ભવિષ્ય તરફ હાલ તો આપણે આશાભરી આંખો ઠારીએ છીએ. પ્રજાજીવનના વિકાસની અસર આપણી કળાપર પણ અવશ્ય થશે અને તેને પરિણામે સુષ્ક અને નિર્જીવ બનેલી આપણી કળામાં જ્વલંત ને જીવંત નવચેતન પુરાશે. સામ્પ્રત સમયમાં નવયુગની ઉષા જ્યારે દેશના આકાશમાં કુસુંબી રંગે ઝળહળી રહી છે ત્યારે તો એજ આશાયુક્ત પ્રેરણા આપણે ઝીલીશું. વિકાસક્રમની ઉંચી ટોચે પહોંચેલા આપણા સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર જીવનનું પ્રતિબિંબ આપણી કળા કેવી રીતે પાડશે તે જોવાનું ઉજમાળું ભવિષ્ય હવે અતિ દૂર રહ્યું નથી. કારણ કે

" Dark Cloud ! thou must pass away
To let in the flood of Light "

અનુવાદકઃ—મનુભાઇ કલ્યાણજી દેશાઈ.

ગ્રન્થ–વિવેચના.

અરવિન્દ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન. *

મનુષ્ય આત્માની ઉંડી મર્મી પકડવાના ત્રણજ દ્વાર આપણને પ્રાપ્ત છે:—મન, વાણી અને કર્મ. તેમાંપણ આત્માના સામર્થ્યનો ઓઘ જેટલું મન ઝીલે છે, તેનો ઘણો થોડો ભાગ વાણીમાં ઉતરે છે, અને કૃતિમાં તો તેનો શતાંશજ ઉતરે છે. આથી **तुरीयांवाचं मनुष्या वदन्ति** એમ વેદશ્રુતિ આપણને સ્પષ્ટ જણાવે છે કે વૈખરી વાણીમાં મનુષ્યો વાગ્દેવીના ચોથા ભાગનેજ પ્રકટ કરી શકે છે. હાલનાભૌતિક સ્વરાજ્ય મેળવવાના આવેશ વાળા સમયનાં ભેરીનાદમાં અભૌતિક અથવા અધ્યાત્મસ્વરાજ્યની સિદ્ધિ કરવાની દેવઘંટડી કોણ સાંભળે છે ? ભૂતમાત્ર ઉપર સામ્રાજ્ય આપણું થાય તોપણ "અમૃતત્વથી આશા વિત્તથી નથી"–એવું મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયની મૈત્રેયી પ્રતિની સનાતન સત્યની ઘંટડી આપણી પ્રજાના અંતઃકરણમાં કયારે વાગશે? બાહ્ય અથવા બહિઃપુરના તુમુલ યુદ્ધમાં જેમને ઉતરવું છે તે ભલે ભેરીનાદથી સમરાંગણમાં આવી પોતાના કર્મનું કોઈ "પુરૂષોત્તમને" ફલ નિષ્કામ ભાવે અર્પે; તેની ઉપયોગિતામાં અમારે વિવાદ નથી. પરંતુ બહિઃપુરનુંજ વીરત્વ છે એમ નથી પણ, અંતઃપુરનું પણ વીરત્વ છે. સૂર્યના બહારના દાહ–પ્રકાશની જેટલી ઉપયોગિતા છે તેટલીજ ઘરના અંદરના અગ્નિના દાહ–પ્રકાશની અગત્ય છે. સંસારયજ્ઞનો આરંભ ગાર્હપત્ય અગ્નિથી થાય છે, દક્ષિણ આહવનીય વિગેરે ત્યાર પછીના છે.

આધ્યાત્મ કાળની મધુર ઘંટડી ગુજરાતી ભૂમિમાં "અરવિન્દઘોષના તત્ત્વજ્ઞાન" થી વગાડવામાં આવી બાબુ અરવિન્દના નામથી ભાગ્યેજ આ જમાનાનો કોઈ સંસ્કારી મનુષ્ય અજાણ્યો હશે. તેમની વાણીના શાંત પરિભાવથી અને તેજસ્વિ તપથી ભારતવર્ષ એકરીતે પવિત્ર થયેલું છે. ગુજરાત સાથે તો તેમણે મમત્વનો સંબંધ બાંધ્યો હતો. અને વડોદરા કોલેજના સમર્થ અધ્યાપક તરીકેનાં તેમનાં સંસ્મરણો અદ્યાપિ ઘણા યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષિત થયેલા મધ્યમાયુ પુરુષોને તરવરતાં છે. તેઓનું રાજ્યતંત્ર સંબંધિ જીવન હાલતો અસ્તપ્રાય જેવું છે; પરંતુ તેમનું ધર્મતંત્ર જીવન પોન્ડીચેરીની પરભૂમિમાં કોઈ નવા વેગથી ઝળકે છે. તે પરભૂમિમાં ઉગેલા સૂર્ય આપણી ભૂમિને તો 'આર્ય' નામના એક ઇંગ્રેજી માસિકથી અથવા અન્ય નિબંધો અને લેખોથી પરાવર્તન પામી પ્રકાશ આપે છે. તેમના વિચારોના પ્રકાશનું મુખ્ય સાધન ઇંગ્રેજી ભાષા છે, અને તે ભાષા ઉપર તેમની શક્તિ એટલી બધી કેળવાયલી છે કે માતૃભાષા તેમની તેજ કહીએ તો ચાલે.

* પ્રયોજક. સે. મોતીલાલ જેઠાભાઈ મહેતા. પ્રકાશક રમણીયરામ ગો. ત્રિપાઠી, મુંબઈ. મૂલ્ય. ૨–૮–૦

"આર્ય" નામના માસિકમાં સને ૧૯૧૬ થી સને ૧૯૧૯ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇંગ્રેજી નિબંધો અને લેખો ઉપરથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિબિંબિત કરવાનો ઘણો સ્તુત્ય પ્રયત્ન રા. મોતીલાલ જેઠાલાલ મહેતાએ કરેલો છે. અઢીસો પાનાની આ અમૂલ્ય અધ્યાત્મ વિચારોની મણિમાલા કંઠસ્થ ન થાય તો સ્મરણી તરીકે ફેરવવાની પ્રત્યેક ગુજરાતી વિચારશીલ વાચકને અમે ભલામણ કરીએ છીએ. ન્યુસપેપરનાં નિર્માલ્યથી અથવા નાટકો અને નવલકથાના મલિન જલથી જેઓ મનની શુદ્ધિ કરવા માગતા હોય તો તેમને તો આ ગ્રંથ કામનો નથી. તેમણે તો સુંદર આદર્શવાળા ન્યુસપેપરો, અને ઉંચા કલાવિધાનવાળાં કાવ્ય નાટકો વાંચવાં, અને તેમણે સાહિત્યના કંઈક ઉંચા ધ્યેયને સિદ્ધ કરવો. પરંતુ જેમને ઉપલક આનંદ આપનાર મનોહર સાહિત્ય કરતાં સ્થિર આનંદ આપનાર ગભીર સાહિત્યની તૃષ્ણા છે. તેને અર્થે અમારૂં કહેવું છે કે આ ગ્રંથના વાંચન-અને અધ્યયનથી તેમની તૃષ્ણા ન્યૂનાધિક અંશે તૃપ્ત થશે.

ધર્મજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં વક્તું જેટલું સહેલું છે તેટલું અનુવદન સહેલું નથી. પર ચિત્તના વિચારો જે વાણીમાં ઉતર્યા છે તેનુ યથાર્થ પ્રતિબિંબ પોતાના વિચારો અને પોતાની વાણીમાથી પોતાના વિચાર અને વાણીના વલણ વિના પ્રગટ કરવું એ ઘણું કઠિન છે, તેમાં ઉભય ભાષા ઉપરના સમાન સામર્થ્યનો અને મૂલ લેખકના ચિત્ત સાથેના સમાન ધર્મના ઉદ્દયની જરૂર છે. મી. મહેતાનો અનુવાદ મૂલ-પ્રકૃતિની સુંદર છાયા આપે છે, અને મૂલ લેખક પ્રતિનાં તેમના આદર અને ભક્તિ તેમની ભાષામાં સાચો પ્રસાદ લાવી શક્યાં છે.

બાબુ અરવિન્દનું તત્ત્વજ્ઞાન જ્યાંસુધી તેમના સઘળા વિચારોનું એકીકરણ ન થાય ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર દર્શન રૂપે ગણી શકાય તેમ નથી. અનુવાદક પોતે લખે છે કે—

"શ્રી અરવિંદ બાબુની શીલસુફી કુરપમાં કાંઇક અંશે ડાર્વિનના મતને મળતી આવે છે, અને આંહી આપણા તૈત્તિરીય ઉપનિષદને મળતી આવે છે. ડારવીને મનુષ્યની ઉત્પત્તિની શોધ કરી છે જ્યારે અરવિંદે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ઉપરાંત, મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ શું છે અને મનુષ્યનું ઉચ્ચતનું ધ્યેય શું છે તે પણ બતાવ્યું છે. સત્, ચિત, આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને શરીર-આ સાત વસ્તુ છે. પહેલાં ત્રણ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, છેલ્લાં ત્રણ તે વસ્તુનાં રૂપ છે. વિજ્ઞાનમાં સ્વરૂપનો બંનેનો અનુભવ રહે છે."

અનુવાદકના આ અનુમાન સાથે અમે સર્વાંશ મળી શકતા નથી. બાબુ અરવિંદના વિચારો જે વાઙ્મયમાં પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી અમારૂં અનુમાન જ એવું થાય છે કે ડાર્વિનનો જેનો ક્રમિક ઉત્ક્રાંતિવાદ બાબુ અરવિંદને ઇષ્ટ નથી. તેમ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની પચકોશ વિદ્યા જે ઐકાત્મ્યવાદ દર્શાવે છે તે પણ તેમની સિદ્ધાન્તરૂપે ઇષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી. અપૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ભાવ રૂપે વિકાસ પામવું એ પશ્ચિમનો ઉત્ક્રાંતિવાદ, અને સ્વયંસિદ્ધ પૂર્ણ બ્રહ્મ માયા વડે અપૂર્ણ જીવ-જગત્ રૂપે ભાસે એ કેવલ અદ્વૈતવાદ-એ બંને બાબુ અરવિંદના ઇષ્ટ જણાતા નથી. તેમના વિચારો દ્વૈત અદ્વૈત-અથવા સમુચ્ચયવાદ પ્રતિ તણાતા જણાય છે; અને યોગ (mysticism)ની છાયામાં દબાય છે.

બાબુ અરવિંદ જગતને આયિક માનતા નથી, તેમ જડ અને અજડના—પ્રકૃતિ પુરુષના—દ્વૈતને પણ માનતા નથી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત જ માયાવાદમાં નથી. "જ્ઞાન અને મોક્ષ"—ના પ્રકરણમાં શુદ્ધ અદ્વૈત અને કેવલ અદ્વૈતનો વિવેક કરવા બાબુ અરવિન્દ લખે છે કે:—

"ઉપનિષદનો ખરો અદ્વૈતવાદ કહે છે કે **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** એટલે સર્વ એક છે એમ સ્વીકારે છે તે સર્વનું ઐક્ય કરે છે. ઉપનિષદમાં આવેલ બ્રહ્મજ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે અને ઘણું વિશાલ છે. તેમાં ચોખ્ખું લખે છે કે સત્, ચિત, આનંદના ચિત્સ્વરૂપમાં તેના આખા સ્વરૂપનું જ્ઞાન સમાયેલું છે. અદ્વૈત સાક્ષાત્કાર કરી સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ જોતાં જણાશે કે જગતરૂપે અવિર્ભાવ થયેલ પણ પોતેજ છે, જીવરૂપે રમતા પણ પોતેજ છે, અને જીવ જગત્ ઉપર રહેલ શુદ્ધસ્વરૂપ પણ પોતેજ છે એમ **ત્રણ પ્રકારનો અનુભવ** થશે. આ વસ્તુસ્થિતિ અનુભવથી સાચી લાગે છે, અને તેથી તે મિથ્યા હોઈ શકે નહિ. એવી બે જૂદી સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી કે જ્યાં એક શુદ્ધ બ્રહ્મ નિત્યસિદ્ધ સ્વયંજ્યોતિ છે અને બીજી માયા છે તે બ્રહ્મથી જૂદી છે, અને ફક્ત જીવ અને જગતને ઓળખાવે છે. એ તો દ્વૈતવાદ થયો. જીવ, જગત અને ઇશ્વર ત્રણે સચ્ચિદાનંદનું સ્વરૂપ છે અને સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન થતાં ત્રણેનું જ્ઞાન થાય છે. જીવ અને જગત અને ઇશ્વરનું જ્ઞાન એક પછી એક એમ થાય છે એમ સમજવું નહિ પણ ત્રણેનો એક વખતે અનુભવ થાય છે. જીવ અને જગત પરિમિત સ્વભાવવાળા હોવાથી તેનું જ્ઞાન સચ્ચિદાનંદમાં હોવાથી એમ ન સમજવું કે સચ્ચિદાનંદનું જ્ઞાન પણ તેવુંજ થઇ જશે. સચ્ચિદાનંદ પ્રભુને પોતાનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ જોવા માટે જીવ-જગત વિષેનું પોતાના સગુણરૂપનું જ્ઞાન છોડવાની જરૂર નથી. તેથી જ્યારે સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ મનુષ્યજીવને પોતામાં લઇ લે છે અને મનુષ્ય જીવ પણ તેના સ્વરૂપમાં વધે છે ત્યારે તેણે પણ જીવ વિષેનું પોતાનું જ્ઞાન છોડવાની જરૂર નથી. તેમજ જે પ્રભુસ્વરૂપમાં તે મળે છે તેની પ્રભુતા ભોગવતા પોતે લાયક નથી એમ પણ સમજવું નહિ. ખરી રીતે તો તે પ્રભુ બની પ્રભુતા ભોગવી શકે તોજ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય"......

ઉપરના અવતરણથી અમને તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે માયાવાદના ખંડનમાં માયાવાદનું જાણે અજાણે પણ મંડન છે. બાર્કલીના વિજ્ઞાનવાદનો ઉપહાસ કરનાર એક વિચારકે કહ્યું કે જગત વિજ્ઞાનમય નથી, કેમકે બાર્કલી પોતાનું માથું ભીંત સાથે અથડાવે તો ખબર પડે કે બાહ્ય જગત છે. આ ઉપહાસગાંજમાં વિજ્ઞાનવાદનું મંડન થયું હતું, કેમકે બાહ્ય ભીંતના અસ્તિત્વનું ભાન વેદના દ્વારાજ—જ્ઞાન દ્વારાજ થઈ શકે. જ્ઞાન વિના અર્થનું અસ્તિત્વ ગોચર થતું નથી એ નિશ્ચાનો ભંગ ભીંત સાથે માથું અફાળવાથી થઇ શકે તેમ નથી. તેવીજ રીતે જીવ, જગત્ અને ઇશ્વરની ત્રિપુટીનો સ્વીકાર અને તેના અનુભવ વડે માયાવાદનું ખંડન કોઇ રીતે થઇ શકે તેમ નથી. સચ્ચિદાનંદ પ્રભુની ત્રણ ભાવે પ્રતીતિ જો સમાન સત્તાવાળી સ્વીકારો તો શુદ્ધઅદ્વૈતનો ત્યાગ કર્યા વિના છૂટકો નથી; જો વિષમ સત્તાવાળી માનો એટલે કે જગતનું દર્શન અને જીવનું જ્ઞાન વ્યાવહારિક છે, અને પરમાર્થજ્ઞાનથી તે બાધિત થાય છે, અને જેવી બ્રહ્મની સત્તા છે તેવી સત્તા જીવ તથા જગતની નથી; તેમ શૂન્ય અથવા પ્રાતિભાસિક પણ નથી એવું માનો તો માયાવાદ ડોકીયું કાઢી ઉભો થાય છે. જીવ જગત અને ઇશ્વર—એવો ત્રણ પ્રકારનો અનુભવ થાય છે, અને તે અનુભવ પ્રમાણેજ વસ્તુસત્તાનો નિર્ણય કરવો હોય તો દ્વૈતવાદ અથવા વિશિષ્ટઅદ્વૈતજ ઉભું થશે તેથી શુદ્ધ અદ્વૈત નહીં રહે. માયાવાદમાં બૌદ્ધદર્શનના શુન્યવાદનો અધ્યારોપ થવાથી કેવલ અદ્વૈતવાદ અથવા

માયાવાદ ઉપર આક્ષેપોનો આડંબર થાય છે. અમને લાગે છે કે બાબુ અરવિંદની યોગદૃષ્ટિ તેમને કાશ્મીરશૈવોના ત્રિકદર્શન અથવા ઇશ્વરાદ્વૈતદર્શન પ્રતિ ખેંચી જાય છે.

પ્રભુની પ્રભુતા ટકાવવા જીવ અને જગતનું તેના સ્વરૂપ તુલ્ય અસ્તિત્વ ઉભું કરવું—એ તત્ત્વવિદ્યા- (Philosophy)નો પ્રદેશ નથી, પરંતુ દેવવિદ્યા (Theology)નો વિષય છે. "ભૂમા અયના બ્રહ્મ શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે તો પોતાના મહિમામાં"—એવું ઉપનિષદ્ જણાવે છે. ને જીવ અને જગતથી પર વસ્તુનો પ્રબોધ કરે છે; અને તે પરબ્રહ્મજ અપરબ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. પરબ્રહ્મ જ્ઞેય છે અને અપરબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે, અને જે ઉપાસ્ય છે તેજ વસ્તુ ઉપાધિનો, ગુણોનો, અને આકૃતિનો બાધ કરવામાં આવે તો જ્ઞેય છે. આવી મીમાંસા ઉપરજ તત્ત્વજ્ઞાન, અને ભક્તિ અથવા ઉપાસના ટકી શકે. જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો અવિરોધ ત્રિપુટીના સમાન સત્યત્વ ઉપર ટકી શકે નહિ.

ઇશ્વરાદ્વૈત અથવા શુદ્ધાદ્વૈત જે બાબુ અરવિંદને અભિપ્રેત છે તેમાં "સર્વ વિરોધ મટી જાય છે અને સૌના જીવનના હેતુ અને કારણ સ્પષ્ટ થાય છે" એ નિર્ણય યોગપક્ષપાતી ચિત્તનો પ્રભાવ છે, પણ તત્ત્વપક્ષપાતી ચિત્તનો કહી શકાય નહિ.

આથી યોગદૃષ્ટિની અમે અવગણના કરતા નથી. યોગદૃષ્ટિ તત્ત્વદૃષ્ટિને ઉઘાડવામાં અમોઘ સાધન છે. યોગજ તત્ત્વદર્શનનું—વ્યવહારભૂમિકાનું બળ છે. તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા યોગીજનો જેટલું જગતહીત કરી શકે તેટલું કેવલ યોગીઓ કરી શકતા નથી; તેમ કેવળ જ્ઞાનીઓ કરી શકતા નથી. આથી આત્મિક વિકાસના સાધનોમાં યોગને બાબુ અરવિંદ જે ઉચું સ્થાન આપે છે તે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે શાસ્ત્ર ઉત્સાહ, ગુરૂ અને કાલ એ ચાર યોગનાં સાધનો છે. બાબુ અરવિંદના કેટલાકવિચારો ઘણા તત્વદૃષ્ટિના મર્મોથી ભરેલા છે, અને તેમનો યોગપ્રભાવ તેમની વાણીના સમુદ્રના ઉંડા તપમાંથી ઘણાં કીમતી મૌક્તિકો ખેંચી લાવે છે. નીચેના ઉદાહરણો અમારા આ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે,—

(૧) "સમષ્ટિદૃષ્ટિએ જોતાં જગત જ્ઞાનમય-ચેતનમય પ્રભુનુંજ શરીર છે."

(૨) "મન, પ્રાણ અને શરીરવાળાં મનુષ્યજીવનમાંજ મનની ઉપર વિજ્ઞાન અને સત્, ચિત, આનંદ (આત્મા) રહેલ હોવાથી મનની ઉપરનાં ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય ચઢે ત્યારેજ તેનું જીવન પ્રભુમય થઈ શકે— ત્યારેજ પુરૂષ પુરૂષોત્તમ થઇ શકે"

(૩) "સચ્ચિદાનંદ ઇશ્વરના સ્વભાવમાંજ એક સ્વરૂપમાંથી અનેક રૂપે થવાનો ભાવ નિત્ય રહેલો છે એક સ્વરૂપે અને અનેક રૂપે બને રૂપે સાથે આનંદ લેવાનું તેની ચિત્તશક્તિમાં નિત્ય રહેલું છે."

"બ્રહ્મ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બનેને જાણે. બનેને સરખોજ આશ્રય આપે છે, પણ બંને સાથે કરીએ તેટલુંજ તેનું સ્વરૂપ છે એમ જાણવું નહિ. બંને એક, એકને પૂર્ણ કરવા જરૂરી છે એ માટે રહેલ છે"

(૪) "શરીર એ માત્ર ચિત્તશક્તિની ગાંઠ છે."

(૫) "સામાન્ય એકાગ્રતાથી જ્ઞાન અલ્પ જ્ઞાન થાય છે."

"ઉગ્ર એકાગ્રતાથી જ્ઞાન અજ્ઞાન થઇ જાય છે."

(૬) "અજ્ઞાન એ એક જરૂરી વસ્તુ છે. જોકે તે ગૌણ છે. પરાધીન છે તોપણ ધાર્યું કાર્ય બરાબર પાર પડે કે માટે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ તેને એક શક્તિ તરીકે રાખી મૂક્યું છે. તે કંઇ પ્રભુની

ભ્રષ્ટ નથી: તેથી પ્રભુની અધોગતિ થતી નથી. પ્રભુને અનેક રૂપ લેવાં માટે તે તો એક ઉપયોગી સાધન છે."

(૭) "ક્રિયાના અમુક ભાગમાં આ પ્રમાણે જ્ઞાનને પરિમિત કરવું, એકાગ્ર કરવું, કે જેથી જ્ઞાન દેખાતું બંધ થઇ અજ્ઞાનનો દેખાવ થાય તે સર્વજ્ઞ પ્રભુના સ્વભાવમાં ન બને તેવી વસ્તુ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેવી શક્તિ પણ તેનામાં હોય તે તેની પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરે છે."

(૮) "નીચેનું જીવન ત્યજવાથી નહિ પણ તેને ઉત્તમ જીવનના રૂપમાં ફેરવવાથી જ આપણને ખરો આત્મધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે."

(૯) "જેમ સમષ્ટિમાં વ્યષ્ટિ છે, જેમ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિને ધારણ કરી રહે છે તેમ સર્વાતીત સ્વરૂપમાં સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ બને છે અને તે બંનેને ધારણ કરી રહે છે. જેમ જીવ જગતનો ભાવ બતાવે છે તેમ જગત પણ ઇશ્વરના અનેક ભાવ બતાવે છે."

ઉપરનાં સૂત્રવાક્યો વડે સાચી ચિન્મયી દૃષ્ટિ કેવી હોય, પુરુષનો પુરુષોત્તમ ભાવ શી રીતે થાય, જગતસર્જનની લીલા કેમ હોઇ શકે, સર્વ, વિરોધી ધર્મોના બ્રહ્મમાં અવિરોધ કેમ થાય; શરીર ચૈતન્યનું પૂજ્ય મૂર્તરૂપ કેમ છે; નિરોધમાં લૌકિક જ્ઞાનનો અભાવ કેમ થાય; અજ્ઞાન એ બ્રહ્મમાં દોષ નથી, પણ અલંકાર કેમ થાય; ભાવ પરિવર્તનમાંજ ઉત્કૃષ્ટ જીવનની કૂંચી શી રીતે રહેલી છે; અને વિશ્વમય, વિશ્વના અંતર્યામી, અને વિશ્વાતીત પરમાત્મા કેમ થાય–ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તો ચમત્કૃતિથી દર્શાવાયા છે, અને જેમની મૂલવાણીનાં મૌક્તિકો છે તેમને જેટલું માન ઘટે છે તેટલુંજ માન આપણી "ગરવી" ગુજરાતીના ઝવેરીને ઘટે છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે મિ. મહેતા જ બાબુ અરવિન્દ ઘોષના વિકાસ પામતા અધ્યાત્મ દર્શનની સવિશેષ છાયા નવી નિબંધમાલામાં આપશે. અંતમાં ગ્રંથકારને અમે એક ઉપયોગી સૂચના કરીએ છીએ. બાબુ અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનું જ્યાં જ્યાં સજાતીયપણું આપણી ભૂમિના અથવા પાશ્ચાત્ય ભૂમિના વિચારક સાથે જણાય ત્યાં ત્યાં તેતે તત્ત્વચિંતકપ્રતિ ધ્યાન ખેંચાય એવી નોટ આપે તો જેમને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો ગુજરાતીમાં અભ્યાસ કરવો છે તેમને સમાન વિચારનું સાહિત્ય શોધતાં અડચણ પડે નહિ.

તા. ૨૧–૧૨–૨૦. —નર્મદ.

—— ૨ ——

તાજ અને કવિ.

"Time has no pity for the human heart, he laughs
at its sad struggle to remember,
You allured him with beauty, made him captive and crowned
the formless death with fadeless form."–*Tagore.*

તાજમહેલની અપૂર્વતા ઇતિહાસને પાને મૃણ્મયે એ સમુજ્જ્વલ રંગે રંગાયલી છે. એક એ મોગલ શહેનશાહત મારફત હિન્દે મેળવેલી બક્ષિસ છે. મનુષ્ય મારફત હિન્દને એનાં કુદરત ગૌરવમાં વધારો કરનારી જે બક્ષિસો મળેલી છે તે માંહેની તાજ એક છે. શિલ્પચાતુર્યનાં અદ્વિતીય નમુના તરીકે આજ પણ તાજની કીર્તિ જગમશહૂર છે. પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના સૌ કોઇ સૌન્દર્ય-ભોગી રસિકો તાજપર દૃષ્ટિ કરતાં દિક્મૂઢ થઇ ઉભે છે. એની અદ્ભુત પ્રભા અનુભવવા કેટકેટલા

કવિ–મુસાફરોને એણે ન્હોતર્યાં છે! એની આજુબાજુની કુદરતી રમણિયતાએ તાજના સ્ફટીક–સૌંદર્યમાં મંગિખિન થય કેટકેટલા કવિ–ચિત્રકારોની કળાને બહલાવી છે! બીજું તાજ એ સમ્રાટ શાહજહાનની "પાદશાહી દિલ–ચિતા" એ મુમતાજને અર્પેલી સ્નેહાંજલિ છે. 'અંગાગમાં માર્દવયુક્ત અને 'શીળો, મીઠો, અમૃતજ્યોત' છતાં જોનારને શાહજહાનની સ્નેહાંજલિનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી; ને પરિણામે હૃદયપર અત્યંત મધુર પણ દ્રાવક ને કરૂણ છાપ રહી જાય છે. કાળને કાંઠડે પ્રેમી પ્રિયતમાને હરેક ઉર્મિલ અંજલિ અર્પતો ચાલ્યો જાય છે—કાં રાજા કાં રંક. મનુષ્યજીવનની એ ઉંડી ટહાણ તાજ હરેક પ્રેક્ષક હૃદયને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. યમુના તટની અપૂર્વ સુન્દરતા ને તાજનું નીતરતું લાવણ્ય, એ વિશિષ્ટતાઓમાં શાહજહાનના પ્રેમી હૃદયની ભક્તિમય વિશિષ્ટતા કરૂણ માધુર્ય ઉમેરે છે. આમ એ ચિત્રમાં નવા રંગ પૂરાય છે. આ રંગોને ન્હાનાલાલના કવિહૃદયે કલ્પના અને સંગીતના પાસ આપી ગુજરાતના રસસાહિત્યમાં એક અનુપમ કાવ્યકૃતિ ઉમેરી છે.-

× × ×

કવિ ન્હાનાલાલનું 'તાજમહેલ'નું આખું કાવ્ય વાંચી રહ્યા પછી એક ચિત્ર મનઃચક્ષુ આગળ ખડું થાય છેઃ ચન્દ્રિકાચ્છાદિત વિશાળ પ્રદેશ, તેમાંથી વહી જતી શ્યામલ યમુના, તેને કિનારે અદ્ભુત તાજ, અને દૂર ઉભો ઉભો તાજ તરફ મુગ્ધ ભાવે જોઇ રહેલ કોઈ ધ્યાનસ્થ રસયોગી. એ ચિત્ર તે, તાજમહેલનાં કાવ્યનું કવિત્વ. એ આખું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવાને કવિએ કલ્પનાની પીંછીથી બીજાં આછાં આછાં ચિત્રો કાવ્યમાં આલેખ્યા છે.

પણ 'તાજમહેલ'નું આખું કાવ્ય એ આછાઆછા ચિત્રોનું જ બનેલું નથી. કાવ્યની ખરી ખૂબી એમાં થયલું રસનું તત્ત્વચિંતન છે એ ચિંતન તથા ઉપર જણાવેલા કલ્પનરમ્ય ચિત્રોનું યુક્તિપૂર્વક મિશ્રણ કરવામાં જણાતી કવિની કુશળ કળા આપણને આશ્ચર્ય પમાડે છે.

કંઇક સમય સુધી મૂકભાવે તાજને નિહાળ્યા કરી અંતે હૃદયના ભાવ હૃદયમાં ન શમી શકતાં પૂછાઇ જવાતું હોય તેમ એ અધીર રસયોગી પ્રશ્નાવલિ રજુ કરે છે

આ તેજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો?
કે ભસ્મરાશી પિયુ પ્રેમભગ્નનો?
આ તાજ શું એ મુમતાજનો? સખે!
કે સ્નેહના પંખીની વાસ યેષ્ટિ એ?

ને એ ચાર પ્રશ્નો હૃદયમાં અદ્ભુત ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. લગ્ન પ્રસંગે પ્રેમીઓનાં દિલમાં જે ઉછળતો પ્રેમ હોય છે તેવોજ પ્રેમ જેમનાં દિલનાં જીવનાન્ત લગી રહેશે તેનાં સ્મરણરૂપે તો આ મંડપ નહિ હોય? એવો યોગીને પ્રશ્ન થાય છે. વળી વિચારે છે કે 'કેમ નહિ, કોઇ હનાશ થયેલ પ્રેમીની અરમનો એ ઢગલો હોય?' આ બે પ્રશ્નોના જવાબ મળે ન

* આ કાવ્યસુમન 'હિન્દુસ્થાન'નાં એક દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયું હતું, કેટલાક રસિયાંઓએ એના રસ ઝીલ્યો હશે ને લાંબો વખત થયો. છે છતાં હજીએ કેટલાક કળાવિલાસી પુરૂષો ને સંગીતાવતારી સુન્દરીઓ તેનો ટહુકાર ઝીલે છે, એમ અમને જણાયું છે. ૪ પણ કેટલાક રસભૂખ્યાં સજ્જન–સજ્જનીઓ રસવિહોણાં રહી ગયાં હતાં આથી આ અંકમાં પુનઃ તેને પ્રગટ કર્યું છે.

—તંત્રીઓ.

મળે તે પહેલાં બાળક જેવો બેધ્યાન, ધ્યાનસ્થ રસયોગી વિશેષમાં પૂછે છે કે એ મુમતાજનો તાજ, કે પછી સ્નેહનાં પંખીની વાસયષ્ટિ? રસયોગીના એ પ્રશ્નોના શા જવાબ? અખંડ પ્રેમનું એ સ્મૃતિચિન્હ છે, પ્રેમમગ્ન થયેલ પ્રણયીનાં હતાશ દિલનો એ તાદૃશ ચિતાર છે, મુમતાજના તાજ જેવો છે, સ્નેહનાં પંખીના વાસ એમાં નહિ તો બીજે કયે સ્થાને હોઇ શકે? તાજ એ બધું છે. પણ યોગીને તો તાજ પ્રેમમગ્ન પિયુના ભસ્મરાશી સમોજ ભાસે છે–જગતના સહુ પ્રેમીઓના હૃદયના ભાવ શાહજહાંન તાજનાં સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતો હોય એમ એને લાગે છે.

એવામાં યોગીની દૃષ્ટિ યમુના તરફ જાય છે. યમુનાનાં દર્શનથી કૃષ્ણની પ્રેમમય જીવનલીલાનું એને સ્મરણ થાય છે, ને જે સ્થળે એક સમયે રસેન્દ્ર કનૈયો પ્રણયલીલાં કરી ગયો ત્યાંજ સૌન્દર્યનાં–જગતની કવિતાનાં પુષ્પ જેવા તાજમહેલને ઉભેલો જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. એ કહે છે કે રસપ્રદેશનાં વિહરતાં પ્રણયીઓને તાજ માર્ગદર્શન કરાવી રહ્યો છે.

તાજનું ધ્યાન ધરી રહેલા યોગીને યમુનાનાં જળ રાધાકૃષ્ણની પ્રેમકથાનું સ્મરણ કરાવ્યાં કરે છે. આંજ સ્થળે રાધાએ ને કૃષ્ણે પ્રેમલીલા કરેલી, ને યમુના નદી હજીયે તેનાં ગીત ગાય છે; આજ સ્થળે આ પાષાણો–તાજમહેલ ઉભો રહી મુજનજૂના પ્રેમમન્ત્રો ભણે છે. હૃદયના ભાવોને દેશ–કાળના ભેદ નથી. તે તો સર્વત્ર સર્વદા એક સરખાંજ હોય છે તેનું આ વાંચી આપણને ભાન થાય છે. જે યમુના રાધા કૃષ્ણનાં ગીતો ગાઇ રહી છે તેજ યમુના શાહજહાંન ને મુમતાજનાં પણ ગીતો ગાય છે;—પ્રેમમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી. 'પ્રેમીના કર્ણમાં તો' શ્રીમતી સરોજીની નાયડુ કહે છે તેમ 'મન્દિરના ઘંટ તથા મુલ્લાંની બાંગ સરખીજ અસર કરે છે.'

આનંદની પ્રત્યેક ક્ષણ શોકની ઉત્પાદક હોય છે તેમ તાજની રમણિયતામાં તલ્લીન થયેલ રસયોગીને

'—આ મધુર મૂર્તિ પછાડી છૂપ્યા
ઘેરા અનેક દુઃખરંગ દીસેજ ડૂબ્યા' (નરસિંહરાવ)

ને સંસારની વિષમ ઘટનાઓનો વિચાર આવે છે. કાળ તથા સર્વભક્ષી યમની યન્ત્રણાથી થતા ઉત્પાતોનું સ્મરણ એને થાય છે. પણ તે સાથેજ એને ભાન થાય છે કે દયામય પ્રભુએ સંસારમાં સુખદુઃખનું મિશ્રણ કરેલું છે; પ્રિયજનો તથા મૃત્યુ પામેલ સ્વજનોનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ આપણી પાસ રહેવા દઇને, તેમને આપણા ઉરપ્રદેશમાં વાસ આપવા દઇને તેમના વિયોગનું દુઃખ ઓછું કરેલું છે. પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે જરા પણ દુઃખ આપવાનું કારણ શું? આનો જવાબ 'સુખે સાંભરે સોની ને દુઃખે સાંભરે રામ' એ જાણીતી કહેવતમાંથી મળી શકે છે; કંઈક આવાજ ભાવથી પ્રેરાઇને 'સ્મરણસંહિતા'ના કવિ પોતાનાં કાવ્યમાં દુઃખ તથા મૃત્યુને ઉલ્લાસમયાં આમંત્રણ દે છે!

રસનાં મૃત્યુ નથી, સૌન્દર્ય ને સ્નેહ મૃત્યુથી અલગ છે, સંસાર–સાગરમાં સુધાને વિષનું મિશ્રણ છે, એટલું જાણ્યાં છતાં રસયોગીનો શોક મટતો નથી. એ તો જગતને મધ્યાહ્નની જ્વાળાં ભરેલું દેખે છે, પાદશાહોના દિલે પણ ચિંતા સળગતી જુએ છે ને પૂછે છે કે

'શું પાદશાહીય દિલે ચિંતા? અરે!'

પણ પછી કુદરતની રીતિ સર્વત્ર એવી જોઇ,

'જ્વાલામુખી જો! સળગે સુધાકરે.'

એમ બોલી આશ્વાસન મેળવતો લાગે છે.

આ પછી રસયોગીને પ્રશ્ન થાય છે કે

'શું છે, કહો! વિશ્વના મહેલે પ્રેમનો ચંદ્ર કે ચિત્તા?'

આનો ઉત્તર એની પહેલાંની ચાર લીટીઓમાં છે. રવિ અનેક વેળા ઉગે છે ને આથમે છે. યમુનાની પણ અનેક ઉર્મિઓ આવીને જાય છે, પણ પ્રેમનો દીવડો તો સહુનાં ઉરમાં અખંડ બળ્યાં કરે છે. જે અખંડ બળ્યાં કરે છે તેની ચિત્તા ન હોય, જે શીળો, મીઠો હોય તે ચંદ્ર સમોજ હોય. સાચા પ્રેમીને પ્રિયજનનો વિયોગ થતો હશે, જીવનભર જરા સરખોયે મેળાપ નહિ થતો હોય, પણ તેથી કંઈ તેના પ્રેમની ચિત્તા નથી થઇ જતી; તેનો પ્રેમ તો અખંડ રહે છે, ને તેને તો વિરહદુઃખમાં પણ કોઇ પ્રકારનો અકથ્ય આનંદજ થાય છે. એવાના પ્રેમની ચિત્તા કોણ ખડકી શકશે? તાજ પણ એજ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. શાહજહાંન ને મુમતાજનો મૃત્યુએ વિયોગ કરાવ્યો, પણ કોણ કહેશે કે એમના પ્રેમની ચિત્તા ભડભડી ઉઠી? શાહજહાંનનો અદ્‌ભૂત પ્રેમ હજી પણ શું જગતને આશ્ચર્યચકિત નથી કરી રહ્યો?

મહાભાવ અકબર ચાલ્યો ગયો, મહાન વિજેતા બાબર નથી રહ્યો, સૃષ્ટિના પ્રકાશ સમી નૂરજહાંન પણ કોણ જાણે ક્યાં ગઈ, પણ

'ઉભાછ આ કિર્તિસ્થંભ પ્રેમના.'

તો પછી, એ તાજ શેનો--?

'પ્રેમની કવિતા કેરો? કે એ જાહોજલાલીનો?
સૌન્દર્યનો? કલાનો? કે તાજ એ મુગલાઇનો?'

તાજને જોઇને મુગલાઇનો કે મુગલ સામ્રાજ્યની જાહોજલાલીનો વિચાર આપણને નથી આવતો; એને જોઇને તો શાહજહાંનના અદ્‌ભૂત પ્રેમનુંજ સ્મરણ થાય છે; એ પ્રેમની કવિતાનોજ એ તાજ છે. ને પ્રેમની કવિતામાં સૌન્દર્ય ને કલાનો સમાવેશ નથી થઈ જતો?

અહીં યોગી ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થાય છે ને કંઇક જુદેજ રૂપે તાજને જુએ છે. કુમારી જેની કોમળાંગી, પાનેતર ધારણ કર્યું હોય એવી શોભી રહેલી શૃંગારલીલા મુમતાજ તાજરૂપે હસતી હોય એવું યોગીને લાગે છે. અને એ રસપૂર્વક યોગીને એ ઘડીએ સૌન્દર્યમૂર્તિ નૂરજહાંનનું સ્મરણ થાય છે મુમતાજ કરતાં નૂરજહાંન સુન્દર હતી એમ ઇતિહાસ કહે છે. મુમતાજ આટલી સુન્દર હતી તો નૂરજહાંન કેવી હશે? એવો પ્રશ્ન યોગીનાં મનમાં ઉદ્‌ભવે છે. આનો જવાબ 'ઉષા'ના નાયકના શબ્દોમાં કંઇક ફેરફાર કરીને આપી શકાય કે 'મુમતાજ સૌન્દર્યનો અવતાર હતી, નૂરજહાંન સૌન્દર્ય પોતેજ હતી.' વળી તાજનું રૂપ બદલાય છે ને રસયોગી દેખે છે કે

'પ્રેમની ભસ્મ ધારીને દિગન્તે માંડી આંખડી,
પ્રેમની જોગણ કો આ જૂવે વ્હાલાની વાટડી.'

ચિત્રકાર આદર્શ મૂર્તિ ચિતરવા અનેકવિધ ગડમથલ કર્યા કરે છે. સ્નેહીને પ્રિયતમાનું વર્ણન કરવાનું હો તો એની કલ્પના અહિંથી તહીં, સર્વત્ર ફેરી વળશે ને જેમતેમ કંઇક સંતોષકારક સામ્ય જણાય ત્યાં અટકશે. તાજના કાવ્યમાં આવીજ અનિશ્ચિતતા દૃષ્ટિએ પડે છે. એક ચિત્ર કે કલ્પનાથી કવિનું હૃદય સંતોષાતું નથી. એની કલ્પના તો આગાડીને આગાડી દોડયાંજ કરે છે. ઉંચા મિનારારૂપી હાથોથી માથા પર ઘુમ્મટરૂપી બેડું પકડી રાખી, વાડી એક રૂપી પાલવ ઢાળતી કોઇ રસીલી નિત્યરાસ ખેલતી હોય એવો તાજ દીસે છે. જે સૂચન કાવ્યની પહેલી લીટીમાં

'નિત્યલગ્ન' શબ્દથી થયલું ઉપર જોયું તેજ સૂચન અહીં 'નિત્યરાસ' શબ્દથી કરવામાં આવ્યું છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે કામના એ પર્વતમાંથી નીકળતાં ઝરણાં જેવી છે, ને પોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ગોંધાઈ રહેવાની ના પાડે છે; ગમે તે રીતે એ બહાર નીકળી જાય છે. કામનાને વિષે જે કહ્યું છે તે રસ માત્રને લાગુ પડે છે. રસ ઉત્પન્ન થતાં તેનો ઉપભોગ ન થયો તો તે વધારે ને વધારે બળવાન થાય છે ને અંતે પ્રેમમાં તેનું રૂપાંતર થાય છે. રસયોગી આ વિચારે છે ને તાજને બતાવી ગાય છે કેઃ

"વણમાણ્યા રસો વાધી પ્રેમરાશી બને સખી !
એ મહાસત્યની જો ! આ પ્રતીતિ પ્રેમીએ લખી.'

કાળના પ્રભાવે શાહજહાંન તથા મુમતાજ મૃત્યુને બે કિનારે વિખુટી પડેલ ચકવાની જોડીની પેઠે રહ્યાં. પણ અદ્વૈતનાથથી-પ્રભુથી એ દ્વૈત ન રહેવાયું ને બન્નેને તાજરૂપે એક કરી દીધાં. એ તાજ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ચન્દ્રિકાચ્છાદિત પ્રદેશમાં ચંદ્રતેજનો ઢગલો હોય એવો દેખાય છે; એ તાજ દંપતીપ્રેમની પૂર્ણિમા સમો છે. રસયોગી એનાં અદ્ભૂત સૌન્દર્યથી મુગ્ધ થઈ જાય છે, એની દ્વારા પ્રકટ થતી પ્રેમની અનેરી ભાવનાથી એનું હૈયું ઉછળી રહે છે ને અંતઃકરણના આશીર્વાદ એ ઉચ્ચારે છે.

'પૂર્ણિમા કેરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના પુંજ શી, સખે !
દંપતીપ્રેમની નિત્યે પૂર્ણિમા તપજો તે'.

કાવ્ય પૂરૂં થાય છે. અંદરનાં આછાં આછાં ચિત્રો, રસતત્ત્વચિંતન, વગેરે ધીમે ધીમે તાજમાં સમાઈ જતાં લાગે છે ને અંતે એક ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ તરવર્યાં કરે છે : ચન્દ્રિકાચ્છાદિત વિશાળ પ્રદેશ, તેમાંથી વહી જતી શ્યામલ યમુના, તેને કિનારે અદ્ભૂત તાજ, અને દૂર ઉભો ઉભો તાજ તરફ મુગ્ધ ભાવે જોઈ રહેલ કોઈ ધ્યાનસ્થ રસયોગી. મનુ.

જેમ અન્નનું સેવન આપણે દરરોજ જાણી જોઇને કરીએ છીએ, પરન્તુ તેને પાચન કરવાની અને શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં પહોંચાડવાની ક્રિયાઓ તો એની મેળેજ થાય છે; તેવી રીતે ઐક્ય અને પૂર્ણતા, ભક્તિ અને ઇશ્વરત્વમાં ચિત્ત લીન થતાંજ સર્વ ભેદ અને આવશ્યક ફેરફારોની વ્યવસ્થા એની મેળે જ થશે. ઇશ્વરી નિયમો—કુદરત પોતે તે કરી લેશે જ.

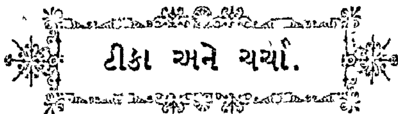
—રામતીર્થ.

જે પોતાની મહેનત નિરર્થક ગુમાવે છે અને જીંદગીમાં પોતાનો આદર્શ ભૂલ્યા છે એવા કોણ છે ? જેઓ માને છે કે તેઓ આચરણ કરે છે એ ખરૂં છે.

—કુરાન.

ફકત પ્રેમજ પ્રેમની પોથી ઉપર સરળ બનાવતી ટીકા કરી શકે છે.

—જલાલુદીન રૂમી.

ટીકા અને ચર્ચા.

" ગુજરાતનો નાથ. "

રા. ચેતનના અધિપતિ જોગ,

'ચેતન'ના ડીસેંબરના અંકમાં ગ. મુકુલે 'ગુજરાતના નાથ' પર ટીકા કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે. તેમાં મારા મીત્ર રા. પ્રાણલાલ હીરાભાઈ દેસાઈની ટીકાને અનુસરીને તેણે તે વાર્તાનો મોટો દોષ ઈતિહાસ અને ભૂગોળનું મારું અજ્ઞાન છે એમ સૂચવ્યું છે. મારા લેખની સમાલોચનાનો ઉત્તર આપવો નહિ એવી મારી ટેવ છે. છતાં એ ટેવ છોડી એ વિષે હું બે બોલ લખવા માગું છું.

જે સમયનો ઈતિહાસ સંપૂર્ણ રીતે મોજુદ નથી, તેની ભૂગોળ હોઈ શકેજ નહિ; અને તેથી તે વિષે જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. પણ સરસ્વતી નદીમાં નાવો તરાવવા ઉપરથીજ મારા અજ્ઞાનની કસોટી કરી હોય તો તે વાસ્તવીક નથી.

રા. પ્રાણલાલ અને રા. મુકુલ, હાલની સરસ્વતી જોઈ તે ઉપરથી અગીયારમાં સૈકાની સરસ્વતીના પ્રવાહનું માપ કાઢતા હોય તો તે ખોટું છે, કારણ કે "ગુજરાતના નાથ"માંતાજ એક પાત્રે તે વખતની, નદીનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

"रोदस्यौ पावयन्त्येनोत्वदन्त्यौ यांगिन तापिनी ।
श्रव्येतितृप्ता क्षालयत्र गदय लाव्य जडानदो"

(हेमाचार्य कृत द्वाश्रयमहाकाव्य–सर्ग १, श्लो २३)

અભય તિલક ગણીની આ ઉપર ટીકા આ પ્રમાણે છે

अत्र पुरे ग्रामो ब्राह्मणोऽपत्यं सरस्वत्यस्ति। कादृशी। × × गव्यं सुस्वादु शीतलं शुभपरिणामं त्यादिना गौम्यो हितनाव्य च अगाधत्वा न्नावातार्यं च जलयस्या सा।

આથી અગીયારમાં શતકમાં સરસ્વતીમાં હોડી ચાલતી હતી એમ વખતના પૂરાવાથી સાબીત થાય છે; અને રા. દેસાઈ અને રા. મુકુલની ટીકા આધાર રહીત છે. 'એજ'.

લી०
કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

બાબુનનાથ રોડ,
મુંબાઈ.
તા. ૨૪–૨–૨૧

(૨)

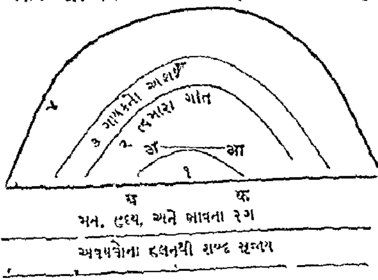
' ગીત ' કહેવાય ?

'રસગીતો' દીપોત્સવીએ બહાર પાડ્યું. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તેના ઉપર ઘણીક ચર્ચા થઈ છે. આ વિષે કંઈ પણ કહું તે પ્હેલાં એક બે વિગતો ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. એક તો એ કે છપાના બીજા વિષયોમાં, તેમ આ ચર્ચાઓમાં પણ મુખ્ય બાબત કરતાં ઉપલક બાબત ઉપર લોકોએ તે કરતાં તથા મારવા કરતાં વધારે ઉહાપોહ કર્યો છે. ટીકા વિષે કંઈક ધારણા તો અમ્હે બાંધી હતી. પ્રથમ તો અત્યાર કરતાં વધુ મ્હોટા કદનો સંગ્રહ પ્રગટ કરવા માટે

રા. હાજી મહમ્મદે માંગણી કરી હતી. તે વખતે–અને એમને હાથે તો હવે સદાને માટે–કંઇક કારણોથી તે વાત મુલતવી રાખવી પડી ને એ મ્હોટા સંગ્રહમાંથી આ ૨૨ લેખનો ન્હાનો સંગ્રહ બ્હાર પાડવાનું નક્કી થયું. ત્હારે પ્રશ્ન એ થયો કે મૂળ નામ–"વનવનની વેણુ"–આ ન્હાના સંગ્રહ માટે રાખવું કે મ્હોટા ? એક દિવસ હું મુંબઇ જવાનો હોવાથી મ્હારા સ્નેહીઓ એકઠા મળ્યા હતા; તે વખતે સંગ્રહના નામની વાત નીકળી; બે ત્રણ નામોનાં સૂચન પણ થયાં. અન્તે અકસ્માત મ્હેં 'રસ–ગીતો'ની દરખાસ્ત મૂકી જાણે કંઇક ધરતીકંપ થયો હોય તેમ બધા ખળભળી ઉઠયા; એકે સ્હામું જોયું; બીજાએ આંખો ચોળી; એક પ્રવૃત્ત–વૃધ્ધે વૃદ્ધને છાજતું કંઇક કહ્યું. પણ તે યુવાનનું મંડળ હતું. બધા હોંસીલા થયા. દુનિયા કેવો 'ખળભળાટ' કરી મૂકશે તેની કલ્પનાઓ થવા માંડી. વૃધ્ધોની કચેરીમાં ઉછરતા લેખકો–યુવાનોનો ઉપહાસ થાય છે તેટલો બધો અક્ષમ્ય તો નહીં, પણ યુવાનોની મંડળીમાં વૃધ્ધો વિષે ક્ષમ્ય એવી કંઇક કલ્પનાઓ થઇ. 'ગદ્ય–કાવ્ય' ને 'ગીત' કહેવાથી કેટલાક સાક્ષરશ્રીની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના વખતે એમના હૈયાંને કઠોર આઘાત થશે, એવું પણ એકે હાસ્યમાં સૂચવ્યું. આ કલ્પનાઓ–આ તર્કવિતર્કો તે 'આવતી કાલના' ટીકાકારોના આવતા પડછાયાઓ. બીજું એ કે એ જુદી જુદી ચર્ચા કાંતો વિરોધ–કે મિત્ર ભાવે થયેલ છે અથવા તો 'મ્હોટા' એ આપેલા અભિપ્રાયના વાજામાં કેટલાકોએ પોતાનો સૂર મિલાવ્યો છે; એટલે કે ગમે તે માની બેસવું એ એક વાત છે; ગમે તે લખી કહાડવું એ જુદી વાત છે. અને વસ્તુનાં તત્ત્વો તપાસી અભિપ્રાય બાંધવો ને જણાવવો એ કંઇક જુદીજ વાત છે. ઉપર જણાવેલા ટીકાકારોના ત્રણ વર્ગમાંથી બે વર્ગને આ ઉત્તરમાંથી કંઇજ નું જડી આવશે નહીં; કારણ કે વિરોધવ્રતીઓને ઉત્તર આપવાની મ્હને ટેવ નથી. સામાન્ય [illegible]ઓની ચર્ચા સાથે અંગત સંબંધ જોડી દઈ લ્હેવી પડવું એ તેમની ટેવ છે. ત્રીજા વર્ગનો [illegible] એમના 'મ્હોટા'ઓના ઉત્તરમાં સમાઈ જશે. વિષય હાથ ધરતા પ્હેલાં મ્હારે એ પણ જણાવવું જોઇએ કે આ ઉત્તર 'ગીત' શબ્દના પ્રયોગનો સાચો કે ખોટો બચાવ નથી. કંઇ વેગત ધ્યાનમાં લઇ એનો ઉપયોગ મ્હેં કર્યો હતો એટલુંજ જણાવવાનો હેતૂ છે.

"ગદ્ય–કાવ્ય" માટે 'ગીત' શબ્દનો આ દુરૂપયોગ છે, એ હું પણ સ્વીકારી લઉં તે પહેલાં એક પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર પડે છે. એ દુરૂપયોગ છે એમ ઠરાવાય તે શા આધારે ? ગીતનું જે રૂપ આપણે સ્વીકારી લીધું છે તેવું તેનું કદ અને રૂપ નથી તેથી કે 'ગીત'માં જે તત્ત્વો આવશ્યક છે તેનો એમાં અભાવ જણાયો છે ? જો પ્રથમ ઉત્તર હોય તો સ્વભાવિક રીતે પ્રચલિત નિયમોની આપખુદી સત્તા ને શાણપણ આગળ બહુ ઓછુંજ કહેવાનું રહે. તોયે એટલું તો કહી શકાય કે આપણી માન્યતા–સર્વસિદ્ધ થયલા નિયમો પણ બદલાય છે–બદલી શકાય છે ખરા. 'The old order changeth yeilding place to new.', જે કાળમાં વેદનાં સૂત્રો પણ 'છંદ–રાગ'માં રચાતાં તે કાળમાં તો કાદંબરી જેવાં પુસ્તકને કોઇ 'કાવ્ય' કહેવા આવે. કાદંબરીના પાનભર્યા સમાસો ને મ્હોંનરી શબ્દયોજનાને કાવ્ય–સૃષ્ટિમાં સ્થાન અપાવવા આવે તો તે કેવળ દુસ્સાહસ ગણાત. અને છતાં 'કાદંબરી' રચાણું. ને ધીરે ધીરે લોકોએ તેને 'કાવ્ય'ની ગણનામાં સત્કાર્યું પણ ખરું. પોણોસો વર્ષ પર 'ગદ્ય–કાવ્ય' જેવું ક્યાંયે સંભળાતું હતું ? ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલા વાંચકને અત્યારે તેની ખબર નથી ? પરન્તુ કદાચ આ ચર્ચા નિરર્થક લાગશે. એક અવલોકન કરનાર મિત્રે લખ્યું છે કે 'નવિનતાને ખાતરજ નવિનતાને નથી સત્કારવી' એવો તેમનો મત નથી, એટલે

કે 'રસ-ગીત'માં તો 'ગીત'નાં તત્વોનોજ અભાવ છે અને તેથી તે શબ્દનો દુરૂપયોગ થયલો જણાય છે. જો 'ગીત'નાં તત્વો કોઇ વસ્તુમાં જણાય તો સ્વીકારાયલા 'સિદ્ધાંત' છતાં તેને ગીતસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ મળે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'ગીત'નું મુખ્ય તત્વ કયું? આપણે કહીએ છીએ, આપણાથી કહેવાઇ જાય છે કે કોયલ ગાય છે; ઝરણાંનાં ગાન-ગીત તો અલબત્ત કોયલ કે ઝરણું કંઇ માનુષિક પદ્ધતિથી તો નથીજ ગાતાં; એટલે કે પદ્ધતિ 'ગીત'નું આવશ્યક અંગ નથી. ચર્ચાની આ રીતિ કરતાં 'ગીત'ની મ્હારી સમજ જણાવું એ વધારે અનુકૂળ થશે એમ ધારૂં છું. હું માનું છું કે દરેક શબ્દમાં પણ 'ગીત'નું તત્વ સમાયલું છે. એક વાક્યરચના જે વડે કંઇક ગીત બનતું હોય તે લઇએ. પ્હેલાજ શબ્દથી અમુક ઢાળ અથવા wave શરૂ થાય છે; દરેક શબ્દોચ્ચાર વખતે અવયવોમાં હલન થાય છે ને વાતાવરણના પટ ઉપર શબ્દધ્વનિથી મરોડ અને ઢાળ ઓછા-વત્તા અંશે સ્ફુરાય છે. સામાન્ય ગદ્ય-વાક્યમાં તેનો તેજ શબ્દ છેક નીચો ઢળી જશે પણ છતાં તેમાં ઢાળ તો છેજ. પ્રાણાયામમાં જેમ ત્રણ સ્થિતિઓ છે તેમ શબ્દધ્વનિમાં પણ ઉચ્ચ-મધ્યમ અને નીચી એવી ત્રણ સ્થિતિઓ છે. હું તો માનું છું કે દરેક શબ્દમાં ગીતનું તત્વ સમાયું છે. ને શબ્દ ગદ્ય વાક્યમાં વપરાયો હોય તો ગીતશબ્દ નહિ ગણાતા તે એ કારણથી નહિ કે તેમાં ગીતનું તત્વજ નથી, પણ જેટલો ઢાળ આપણે સ્વીકાર્યો છે તેટલે અંશે તેમાં તે નથી તેથી. પરન્તુ આ ન્યાયે તો ગાયનના ઉસ્તાદને કહેવાનો હક્ક રહે છે કે ગીતનું તત્વ એ સ્વીકારે છે તેટલેજ અંશે હોવું જોઇએ. અહિં પ્રશ્ન થશે કે શબ્દ માત્રમાંજ ગીત તત્વ છે? ના. એકે એવી સ્થિતિ નથી જ્યાં શબ્દમાં ગીત તત્વ નથી. આવી ચર્ચા માટે એક એવી સ્થિતિ કલ્પવી પડે છે જ્યાં શબ્દમાં ગીતતત્વ ન હોય. શબ્દ ઉચ્ચારાય છે ને પ્હેલાં તો બે ત્રણ જીવન તેને વીત્યાં હોય છે. શબ્દ ઉચ્ચારનારની મન, હૃદય અને શરીરની સ્થિતિ, તેનો ઉદ્દેશ અને ભાવ, એના રંગ શબ્દ પર સ્ફુરે છે ત્યારે શબ્દનું જીવન નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય. ('ગીત' બ્હારનાં પણ હોય છે ને અંદરનાં પણ. જે પ્રયોગ બ્હાર થાય છે તેજ અંદર પણ થાય છે.)

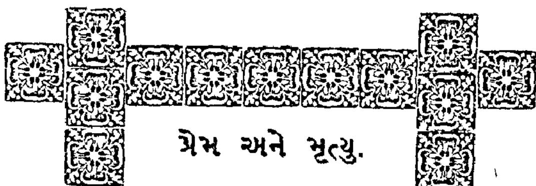

કાલ્પનિક સ્થિતિ જ્યાં શબ્દમાં ગીતતત્વ નથી એટલે જ્યારે શબ્દ અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર પ્રથમ ભેગાં મળે.

કાલ્પનિક સ્થીતિ એટલે ટાઇપિરાઇટરના બધા અક્ષરો જ્યાં પડી રહે છે–લગભગ તેવી. ટાઇપિરાઇટરના જુદા જુદા અક્ષરો મધ્ય સ્થાનથી સરખી એકજ લંબાઇ પર હોય તેવા શું તેમાં લંબાઇ નથી? 'ગદ્યવાક્યા સુનાર્ય્ય' માં પણ કોઈક વખત ગીતનું તત્વ આપણે નથી અનુભવતા? એમાં પણ વક્તા થોડો અંશ હોય છે, તેથીજ ચન્દ્રની ગોળાકાર સ્થિતિ હું આપું છું; પણ સામાન્ય રીતે સાધારણ ગદ્યની આ–આ ની સીધી લીટી લેવાય છે અને ગદ્યમાં બધે એક સરખુંજ તત્વ છે એવી અનુકૂળ કલ્પના કરી લેવાય છે. તે પછી 'ગીત' નું સ્થાન. એમાં ઢાળ–ઉતાર વધારે, અવયવોના 'કસરત' ને વાતાવરણ પરની અસર ગદ્યવાક્યથી વધારે, પણ એ ભૂલી ન જવાનું જોઇએ કે એથી પણ વધુ ઢાળ–ઉતારની સ્થીતિ છે જેમાં અવયવોની 'કસરત' એથી પણ વધારે થાય છે એ સ્થીતિ ગાયકના ગાનની. કદાચ આથી પણ વધારે અંશે, ભૂત કાળમાં કંઇક થયું હશે કે ભવિષ્યમાં થાય. હું ચાહું છું કે ૧–૪–સુધીમાં–દરેક સ્થીતિમાં ગીત–તત્વ છે એમ સ્વીકારશો. હા. તમને કોઇક સ્થિતિ અનુકૂળ ન આવે, તેને 'ગીત' કહેવા બંધબેસતું ન થાય એ વાત જુદી છે; પણ તેમાં ગીતતત્વ તો રહેલું છે એ વાતમાં એ અનુકૂળતા–પ્રતિકૂળતાથી કંઇ ફેર પડતો નથી એક વાત પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવાની છે. એક વાક્ય એવું પણ હોઇ શકે જે સૂર–તાલ સાથે પણ ગાઇ શકાય–ને લૂખ્ખી રીતે પણ વાંચી શકાય. (નિશાળોમાં કવિતા લૂખ્ખી રીતે બોલાય છે) ઉપરની વિગત માટે એકજ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે. આપણે અમુક સ્ત્રીને રૂપવાન કહીએ છીએ; બીજીને નથી કહેતા. તેનું શું એ કારણ કે બીજી સ્ત્રીમાં રૂપનાં તત્વોનો અભાવ છે.? હું માનું છું કે તેમ નથી. આપણે તેને રૂપવાન નથી કહેતા કારણ કે તે તત્વોનો જેટલો અંશ આવશ્યક આપણે માની લઇએ છીએ તેટલો તેનામાં નથી; અથવા જેટલા પ્રમાણમાં તે તત્વોનું સંમિશ્રણ થવું જોઇએ તે નથી. પણ આપણે ભૂલી જવું ન જોઇએ કે જેમને આપણે રૂપવાન માનીએ છીએ તેઓ બીજા કાળના, દેશના કે બીજી માન્યતાના લોકોની દૃષ્ટિમાં રૂપવાન નયે જણાય. અથવા કેટલોક એવો વર્ગ પણ જડી આવે કે જેમનામાં આપણે મને રૂપવાન નહીં તેવાં પણ રૂપવાન ગણાતાં હોય (વ્યક્તિઓમાં તો આ મતભેદ એકજ સ્થળમાં પણ જણાશે. સ્નેહી–He sees Helen's beauty in Egypt's brow. મ્હે એક બાઇને બોલતા સાંભળ્યા હતા કે "–બ્હેન આટલી રૂપવતી છે છતાં એના પતિને રૂપવાન નથી લાગતી.) આપણાથી એમ તો નજ કહેવાય કે અમૂક સ્ત્રીમાં રૂપજ નથી, વધુ ઓછું પ્રમાણ હોય. જગતે–કહેવાતા મ્હોટાં લોકોએ માની લીધેલું પ્રમાણ હોય કે ન હોય એ વાત જુદી છે પણ તેથી Egypt's brow માં Helen નું રૂપ અનુભવવાનો અધિકાર એ ખોટું છે એટલું બોલીનેજ છીનવી લેવાય નહીં; કે અમ્હે માન્ય રાખેલું રૂપનું પ્રમાણ ત્હમારી પત્નીમાં છે માટે તેને સ્વીકારો. એવું મ્હોટાઓ કહી શકતા હોય તો જાણ બહાર છે–ને કોઇનો અનુભવ સાંભળ્યો પણ નથી કે અનુભવ કેવો થયો!

હું ધારું છું કે ઉપરની સમજ પ્રમાણે જે રચનામાં અંતરગીત છે તેને તથા જેમાં લૂખ્ખી ગદ્યરચનાથી કંઇક વધારે (અ–આની ઉપરની કોઇપણ સ્થિતિ) ગીતતત્વ છે તે બેઉને 'ગીત' ના કહેવાય–મ્હોટાઓ સ્વીકારે કેન સ્વીકારે તો પણ. લૂખ્ખી ગદ્ય–રચનાજ ન હોય તો આને 'ગીત નહિં' કહેવાની હઠ લેવાનો મ્હે ટાને અધિકાર નથી અથવા તે પ્રયોગ, શબ્દોનો દુરૂપયોગ છે એમ પણ ઉપરની દૃષ્ટિએ તો કહેવાય નહી 'રસ–ગીતો' માં ક્યાં લૂખ્ખી ગદ્ય–રચનાજ છે કે કેમ એ પારખવાનું અથવા એમાં ગીતતત્વ કેટલે અંશે છે, એ નિર્ણય કરવાનું કામ તો મ્હારે નગા–વાંચકનું છે.

ભટ્ટ હિંમતલાલ

પ્રેમ અને મૃત્યુ.

અતિ વિશાળ એવા કોઇ વનપ્રદેશમા એક વૃક્ષ હતું. ન્હાના ન્હાના ફુલના છોડવા અને વેલીઓ તેની ચોગરદમ પથરાયલાં રહેતા, પણ બીજું એક પણ વૃક્ષ ત્યાં નહોતું. તે એકલું એકલું વધ્યું જતુ. રમણીય એવી પોતાની વૃક્ષ શાખાઓથી આખા વનપ્રદેશને શોભાવતુ તે વૃક્ષ-સૌંદર્યની મૂર્તિ સમું સર્વને આકર્ષતું. કોઇક કોઇક છોડવા ને વેલીઓ તેની આજુ બાજુની જમિનમાં રોજ ઉગતાં, કરમાતાં ને નાશ પામતા. કેટલીક પુષ્પલતાઓ તેને માટે ટળવળતી; નિરંતર તેની વધારે સમીપ જવાનો યત્ન કરતી–પ્રાણાર્પણ કરતી પણ તે વૃક્ષરાજને તેની કાંઇજ દરકાર નહોતી. આપ ભાગ્યનુ વૈચિત્ર્ય અને ભાગ્યના નખરા કુદરતની વસ્તુઓ પર પણ પોતાનું સર્વોપરીપણું દાખવતા.

વર્ષાઋતમાં એક સમયે આકાશ વાદળાઓથી ઘેરાયલું હતું અને પ્રકાશહીણા એવા આખા વનપ્રદેશે બીહામણું રૂપ ધારણ કર્યું હતું કયારેક પ્રચંડ મેઘ ગર્જનાઓ થતી અને સુકોમળ લતાઓને કંપાવતી. એવે અકસ્માત સ્યામલ વાદળાંઓમાંથી વીજળીનો એક ચમકારો થયો. થયું; એકજ ક્ષણ, એકજ ચમકારો, અને તેણે તે પ્રચંડ વૃક્ષની સર્વ શક્તિઓ હરી લીધી–તેને ભાનશૂન્ય કરી મૂકયું, આકાશમાંની એ ચંચળ ચપળાએ તેના મન હૃદયને વ્યાકુળ બનાવી મૂકયાં. રાત ને દિવસ તેને તે દિવ્યબાળાના સ્મરણ સિવાય બીજું કાંઇજ સૂઝતું નહીં. જગત સાથેનો તેનો સંબંધ તૂટી ગયો. પોતાનું એવું કાંઇજ તેને રહ્યું નહીં. દિવ્યબાળાની ભક્તીમાં–ધ્યાનમાં મસ્ત એવું તે વૃક્ષ પ્રેમોન્માદની દશા અનુભવતું, કૈં કૈં અંતર-વ્યથાઓથી પીડાતું, બળતું, ઝરતું, કાળ નિર્ગમન કરતું. આમ કેંક સમય વીતી ગયો

મુસળધાર વર્ષાદ પડ્યો, પણ તે વૃક્ષ તો જરાયે તાજું–લીલું ન થયું તે નજ થયું. પવનના સખત સૂસવાટાથી યે તેનુ એક પાંદડું સુદ્ધાં કદિ હાલ્યુ નહીં. કોઇએક સમે કેટલીક કળીઓ આવી; આવી એટલુંજ–કળી ખીલીને કદિ પણ તેના ફુલ ન થયા પ્રેમયોગી સમું તે વૃક્ષ આમ પ્રીતિવશ બનીને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી રહ્યું.

જગતજનો તેની આ ઉન્માદ દશા જોઇ હસતા–મજાક કરતા, કોઇ તેની દયા ખાતા વિવિધ તર્કમા ગૂંથાતા. સ્વર્ગના દેવો પણ તેનો ઉપહાસ તિરસ્કાર કરતા આ તેની દશા હતી, એમાંથી મુક્ત થવું એ તેને માટે કેવળ અશકય હતું.

પ્રીતિવશ,-પ્રિયતમ વ્યક્તીના સ્મરણમાં સમાધિસ્થ વિયોગીને માટે, જીવન એટલે મૃત્યુમય જીવન-એજ નિર્માણ હોય છે, હૃદયમાં પ્રજળી રહેલી વિરહની અનંત જ્વાલાઓને છુપાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતાં રસહીણું-ચૈતન્ય હીણું જીવન જીવવું; કંટાળાજ ત્રિધિનાં નખરાં સહન કરતાં કરતાં કઠોર શાંત્તિ ધારણ કરીને મૂગી તપશ્ચયા આદરવી એજ તેના ભાગ્યમાં લખાયું હોય છે.

તે વૃક્ષાની તપશ્ચર્યા જોઈ ઈંદ્રનું ઈંદ્રાસન ડોળાવા લાગ્યું; ઋષિવરો આશ્ચર્ય ચકિત્ જોઈ રહ્યા, અને બાલક ધ્રુવને એ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ,

આ નિશ્ચલ ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇ કુસુમાયુધે સ્વયં દર્શન દઇ તેને કહ્યું "તારી તપશ્ચર્યા પૂર્ણ થઇ છે; અવશ્ય એનું ફળ તને મળવું જોઇએ, કહે તારી શી ઇચ્છા છે? કલ્પવૃક્ષ બનાવું? ચીરંજીવી કરૂં?"

તેણે કહ્યું; "મારે એવું તો કાંઇ જોઇતું નથી., પ્રભુ! એક-એકજ, મારી મૂર્તિ, મારી જીવનેશ્વરી-પ્રિયતમા મારે જોઇએ છે; તે દિવ્ય બાળા વિના અન્ય કોઇજ વસ્તુની મને ઇચ્છા નથી-જરૂર નથી."

દેવનેયે ચિંતા ઉપજી, "ગગન મંડળમાંની એ બાલિકાનો યોગ થતાંજ મૃત્યુ તારી સમીપ ખડું થશે; તું માગે છે તે કદિ કોઇને મળ્યું નથી, જેના સ્પર્શમાત્રથી જીવનનો નાશ થાય છે એવી વસ્તુની હઠ છોડી દે ને કોઇ બીજી ચીજ માગી લે," આમ અનેક રીતે તેને સમજાવ્યું પણ વ્યર્થ, કીંચિત્ ઉપહાસ કરતાં ખેદયુક્ત સ્વરે તેણે કહ્યું "દેવ! ત્યારે તો કૃપા કરીને આપ સીધાવો! બીજું મારે કાંઇજ જોઇતું નથી. તમે તો જાણો છો, કે પ્રેમહીણું જીવન મૃત્યુથીયે કપરૂં છે, નિષ્પ્રેમ એવું ચીરજીવન જગતમાં પથ્થરોને પણ મળે છે. પણ પ્રીતિની એક-એકજ ક્ષણ બસ! તે ધન્ય ક્ષણની પ્રાપ્તી પછી મરણનો વર્ષાદ વરસે તોયે તેની કાંઇજ પરવા નથી."

પ્રેમની અંતિમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ વૃક્ષરાજના છેવટના નિર્ણયથી નિરુપાય થઈ, દેવે તેની આરાધ્ય મૂર્તિ-દિવ્યબાળાને તેની પાસે મોકલી આપી. પ્રીતિની જ્વાલા સમી તે સુન્દરી, મેઘમાળાને ભેદીને, આખા વનપ્રદેશમાં તેજકીરણ પ્રસરાવતી ધસતી ધસતી-ગર્જના કરતી એકાદ ક્ષણ ચમકી, અને વૃક્ષરાજના પ્રણયની તૃપ્તી અર્થે તેના પર પડી-તેને દૃઢાલિંગન દીધું!

કડડડ કરતો એક ધડાકો થયો અને વૃક્ષ નીચે તૂટી પડયું. પડયું ખરૂં; પણ પડતી વખતના તેના હાસ્યથી આખો વનપ્રદેશ ગાજી રહ્યો. ને આખા પ્રદેશમાં જાણે કોઇ અદ્ભુત સંગીત રેલાઇ રહ્યું. તેની શાખાઓ અને ડાળીઓને પણ હર્ષ વાયુ થયો. તેનાં પર્ણો પર્ણો લીલાં છમ બનીને નૃત્ય કરતાં હસવા લાગ્યાં. વનપ્રદેશ સંગીતમય બની રહ્યો. આનંદની એ ધન્ય ક્ષણે કૈંક ડાળથી કરમાયલી કળીઓ પણ પ્રફુલિત થઇ.

દેવદુર્લભ એવી, પ્રેમયોગીની એ ધન્ય ક્ષણ! ધન્ય જીવન! ધન્ય મૃત્યુ!

શ્રીયુત્ શાન્તિપ્રસાદ મહેતા; બી. એ.

[એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર]

૬. (ચાલુ)

લખનારઃ—'વિનોદકાન્ત'

"ઓહો વિનોદકાન્ત ! તમે ક્યાંથી ?" મ્હને જોઇને વિદ્યુત્‌કુમાર બોલ્યા અને અમે બંને બેઠા હતા તે ભાગમાં એક ખુરસી લાવીને તે પર ગોઠવાયા.

"આ શાન્તિપ્રસાદને જરા મળવા આવ્યો છું" મ્હેં કહ્યું; અલબત્ત, આ જુઠ્ઠું હતું—હું તેમની સાથે લ્હડવા ગયો હતો, "મળવા" નહિ; પણ સાચી વાત એમ ઝટ દઇને કહી દઇએ તો પછી આપણે "વ્યવહારજ્ઞાની" શાના ? વ્યવહારપ્રેમી ને સત્યપ્રેમી તો જન્મોજન્મના દુશ્મન છે.

"ઠીક પણ એમની પેલી 'શાન્તિ'થી ચેતતા રહેજો હો ? મ્હને ઘણા અનુભવ થયા છે ત્હેના—તીખા ને તમતમતા ને હમણા હું આવ્યો ત્યારે પણ એ એમની માનીતી પરમ શાન્તિનો જ કાંઇક શ્લોક ગાઇ રહ્યા હતા ને ? મ્હેં તો દાદર પરથી સાંભળ્યો ત્યારથી જાણ્યું હતું કે ભાઈ સાહેબને ફરી આજે ઘેનું લાગ્યું છે.'

"વિદ્યુત, શા માટે વગર લેવેદેવે શાન્તિને હીણી પાડે છે?' કચવાતે દિલે, દયામણે મ્હોંએ શાન્તિના અનન્ય ભક્તને બચાવ આદર્યો; "તમારા સૌના નસીબમાં એ દૈવી વસ્તુ નહિ એટલે તમને ઇર્ષા થતી લાગે છે.'

"ના, ઇર્ષાઅદેખાઇ કાંઇ નહિ, અમારા અન્તર તો પવિત્ર છે—નિર્મળ કાચ જેવાં," પવિત્રતાના મહાપ્રેમી તરીકે મ્હેં સ્હામો બચાવ કર્યો; "પણ મ્હને કાલે થયો તેવો અનુભવ તમારી અલૌકિક શાન્તિ કરાવે ત્યારે પણ તમે એ અવળા વિચાર ન બદલો ?"

આ સાંભળીને વિદ્યુતકુમારે એ અનુભવ જાણવાની આતુરતા બતાવી એટલે વળી ગઇ કાલની ઘટના વધુ મસાલાદાર બનાવીને તેમની સ્વાદપ્રિય જીભને માટે મ્હેં મહાઇથી એ વાની પીરસી. તે સાંભળ્યા પછી કાંઇક આશ્ચર્યથી, કાંઇક રોષથી તે શ્રીયુત તરફ ફર્યા.

"હેં શાન્તિપ્રસાદ, ખરી વાત કે ?"—શ્રીયુને ધીરથી ડોકું હલાવીને હકારમા ઉત્તર આપ્યો.

—"યાદ રાખજો શાન્તિપ્રસાદ," વિદ્યુતે એક આંગળી ઉંચી કરીને ઉમેર્યું, "તમારી આવી શાન્તિ કોઇક વાર તમને અવળે રસ્તે લઇ જશે. એ શાન્તિમાં વિકાસ નથી ને આર્યતા પણ નથી; તેનાથી ભીરુતા અને શૂન્યતા આવે છે એ નક્કી. નમાલ એ કવિઓના વચન જરા વિવેક વિચારથી વાપરતા હો તો શું જાય છે ?"—પણ એ મહાત્મા તો નકારદર્શક ડોકું ધુણાવી રહ્યા હતા—જાણે કહેતા હોય કે 'નહિ, નહિ; એ તમારા દુનિયાંડાહ્યાઓના સ્વાર્થી ઉપદેશ છે. તમારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી કે આવો રત્નચિન્તામણિ તમને મળે ? તમારો મનખો એળે ગયો. ખાખરાની ખીસકોલી આંબાનો સ્વાદ—' ઇત્યાદિ.

પછી મ્હારી તરફ ફરીને વિદ્યુતે પૂછ્યું, "વિનોદકાંત, હવે આપણે આમને થોડા થોડા અશાન્તિના ડોઝ આપવા માંડીએ તો કેમ? તમને એ જરૂરનું નથી લાગતું?"

"ઘણુંજ જરૂરનું છે," મ્હેં હસતાં હસતાં કહ્યું; "પણ શી રીતે એમને એ આપશું?" આમ કહીને મ્હેં શાંતિપ્રસાદ ભણી જોયું. અકળાટ ગભરાટનાં ચિન્હો તેમના મ્હોંરા પર તરવરવા લાગ્યાં હતાં. અશાન્તિનો પહેલો ડોઝ અપાઇ ચૂકયો; બીજા માટે વિદ્યુત્કુમારના ફળદ્રુપ ભેજામાં યોજના તૈયાર હતી.

"એમાં શી મ્હોટી વાત?" મ્હારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું. "તેમને લઇ જઇએ થોડા દહાડા એકાદ સીનેમા–થીએટરમાં, એટલે અતિશાન્તિવાળું તેનું મન આપમેળે અશાન્તિ સમજશે ને શીખશે."

શ્રીયુતના મુખપરની અશાન્તિની આછી લહરિઓમાં એકદમ ભરતી આવી: "ના ના વિદ્યુત, મ્હને માફ કર." બંને હાથ આડા ધરતાં એ બોલી ઉઠ્યા, "એવી ધાંધલ ધમાલથી ઉભરાતી જગ્યાએ હું ક્યાં આવું? મ્હારાથી એ બનેજ કેમ? તમે તમારે જાઓ જવું હોયતો." પછી કંઇ પ્રેરણા થઇ આવતાં ઉમેર્યું, "લ્યો, હું તમને ટીકીટના પૈસા આપું જોઇએ તો." કર્ણ દાનેશ્વરીએ આમ કહીને ખીસામાંથી પાકીટ કહાડ્યું,

"અરે વાહ શાન્તિપ્રસાદ! અમને ભીખારી બીખારી ધાર્યા કે શું?" વિદ્યુત્કુમારે કહ્યું, "તમારી એ લાંચ રૂશ્વત અમારી આગળ નહિ ચાલે–કોઇ રેલ્વે કે પોલિસનાં માણસ આગળ ચાલે, સ્હમજ્યા? અમારે તો તમારા જ હિતને માટે તમને લઇ જવા છે. અને તમારે આવવું જ પડશે"

"હું નહિ આવું"

"નહિ આવો કેમ. ઉંચકીને લઈ જશું, આ જુઓ છ તો ખરાને કે અમે બે જનરા છીએ ને તમે એક નબળા છો?"

મ્હને હસવું આવ્યું પણ અશાન્ત થઈ ગએલા શાન્તિપૂજકની સ્થિતિ દયાજનક હતી. તે કાંઈ બોલ્યા નહિ પણ તેમના દીન વદનથી તેમના અન્તરમાંની પ્રાર્થના બહાર પડી આવતી: "હે ભગવાન! મ્હારા આ મિત્રોથી મ્હને બચાવ્ય! ત્હારા આ શાન્તિસેવક દાસની વ્હારે એક વાર તો ધા! આજ સુધી મ્હેં ત્હારી મદદ નથી માગી પણ પ્રભો! હવે વખત આવ્યો જણાય છે. અહો વ્હાલા! તું નરસૈયાની વ્હારે કેટલી વાર ચ્હડ્યો હતો? ગજેન્દ્રને કેવો ઉગાર્યો તો? ત્યારે નાથ! મ્હને પામર પ્રાણીને એક વાર મદદ નહિ દે?"

પણ ભગવાન તો નિશ્ચિન્ત જીવે શેષશય્યા પર પ્હોડી ગયા હશે, કે ચરણ ચાંપતાં લક્ષ્મીજીના કોમળ કરસ્પર્શને આલ્હાદથી ઉપભોગતા હશે, કે ગરૂડજીનાં સુંદર પક્ષસાવંચનની કદર કરવામાં રોકાઇ ગયા હશે: ગમે તેમ, પણ પ્રાર્થના તેમના કાન સુધી પહોંચવા પામી નહિ ને આધુનિક નરસૈંયાને પોતાના નાથ વિના ચલાવવું પડ્યું, નાથની બેદરકારીના ખુલાસા તરીકે કંઇ કે વિચારો મ્હારા મનમાં સ્ફુર્યા: "એ ઉંઘતાં દેવને આ શીદ વીનવતા હશે?" કળજુગમાં તો એક માતાજી જ જાગે છેને? ત્હેને પ્રાર્થ્યા હોત તો એ મહિષાસુરમર્દિની જરૂર આ પોતાના અનન્ય ભક્તને ઉગારત ને મહિષાસુર જેવા ક્રૂર પીડક આ વિદ્યુતનો વધ કરત.

કેટલીક ત્મારે આનાકાની પછી આખરે ન છુટકે શ્રીયુતે જીના ગયને કપડાં પહેર્યાં, અને

એજ મહા ભયંકર મહિષાસુરના હાથમાં હાથ ભેરવીને તેમને ચાલવું પડયું;' મનમાં હસતો હું પણ એ બંનેની પાછળ નીચે ઉતર્યો.

૭

અમે દાદરો ઉતરી રહ્યા એટલી વારમાં તો શાન્તિપ્રસાદનું દીન દુઃખ ઓછું થવા માંડયું અને પોતાની લાક્ષણિક, ધીમી વાણીથી તેમણે વિદ્યુત સાથે વાતચીત કરવા માંડી.

અમે દાદરનું છેલ્લું પગથીઉં ઉતરતા હતા તેવામાં એક સાધારણ–પણ–અસાધારણ એવો બનાવ બન્યો. એક શ્વેતાંગના માર્જાર કુમારી પોતાના અગ્નિમય નેત્રોથી અમારી મ્હામે જોતી જોતી પગથીઆ આગળથી પસાર થઈ ગઇ. હું ખંચાઇને એકદમ ઉભો રહયો. પેલા બે જણ તો વાતમા ને વાતમા આગળ ચાલ્યા. જરા રહીને વિદ્યુતે પાછુ વળીને જોયુ ને પૂછ્યું, "કેમ વિનોદકાન્ત, ઉભા કેમ રહયા ?"

પેલુ દુષ્ટ પ્રાણી આડ્યું જતું હતું તે બતાવીને મ્હેં કહ્યું, "આ જોતા નથી ?"

"હા, એ તો બિલાડી છે—તેનુ શુ ?'

''તેનું શું કેમ ? એ આડી ઉતરી !" ભયાનક ઉત્પાતની પળોમાં જેવું હૃદય ધડકે તેમ મ્હારૂ હૃદય ધડકતું હતું. ધ્રુજતે અવાજે મ્હેં આગળ ખુલાસો કર્યો "એ આડી ઉતરી અને હવે આપણે સીનેમા જોવા જઇએ, ને ત્યા આગ લગે, ને આપણી પાસે જ લાગે, ને તેમાં આપણે જ સહુથી પહેલા બળીએ, ને બળ્યા પછી મરી જઇએ,–તો શું કરવું ? હું તો આજે નહિ આવું' એટલામાં શાન્તિપ્રસાદ પાસે આવી પહોચ્યા. ને મ્હને ચ્હડતો જોઇને પૂછ્યું, "કેમ વિનોદ, શું છે ? ઉપર કેમ ચાલ્યા પાછા ? કાંઇ રહી ગયુ લેવાનું ?"

"અરે રહી શું જાય ?" વિદ્યુતે ચ્હીડાઇને સમજાવ્યું; "તમે જેવા શાન્તિનું પૂતળું તો તેવા એ વહેમનું પૂતળું છે." પછી આક્રાના મ્હને પૂછ્યું, "આવો છો કે અમે જઇએ ?"

હું તે સવાલના જવાબ તરીકે બે પગથીઆ વધુ ચ્હડયો "ના, આજે તો મહારાથી નહિ અવાય; તમારે જવું હોય તો જાઓ. પણ જો જો હો, સંભાળજો ! જલ્દી ન્હાસી છુટાય તેવી જગ્યાએ બેસજો, ને દિવાથી તો દૂર ને દૂર જ રહેજો !"

વિદ્યુતકુમાર આ ડાહી શિખામણનો કાંઇક ઉગ્ર ઉત્તર વાળવા જતા'તા તેમને રોકીને શાન્તિપ્રસાદ મહાભાગે મ્હને હાથમા લીધો "પણ વિનોદ," તેમણે કહ્યું, "અહિં તો આવો જરા, એક વાત કહુ " તેમની મનામણી વાણીથી મ્હને પણ કાંઇ રાહત મળી મ્હેં નીચે ઉતરવા માંડ્યુ. તેમની પાસે પહોંચ્યો એટલે શાન્તિપ્રસાદે મ્હારે ખભે હાથ મૂક્યો: "જુઓ, હું તમને સમજાવું,' તેમણે કહ્યુ, " એ બિલાડી આડી ઉતર્યાનો વહેમ કહાડી નાખવાનો છે હવે–અને તે પણ સકારણ '

" કારણ ? કારણ શું છે વળી ?' મ્હે તડાકો કર્યો. " આપણા શાણા વડવાઓએ આટલા સૈકા સુધી સાચવી રાખ્યુ' તેને શું આપણે એક પળમા જ કાંઇ 'કારણ'ની મદદથી ઉડાવી દેવું એમ ?–અને તે કારણ પણ પેલા જડવાદી અંગ્રેજોએ શીખવેલા ! "

" હવે 'જડવાદ' ને 'ચેતનવાદ' કરતા સાંભળો ને મરણ્યા લીને, જે કહું તે ! " વિદ્યુતગાર્ગ બબડયા.

હું વ્હીને બે ડગલાં પાછળ હઠ્યો. શાન્તિપ્રસાદે જોયું કે બાજી બગડતી હતી. તેમણે વિદ્યુત્કુમારને ફરીથી વાર્યા ને મ્હને પાસે બોલાવતાં કહ્યું, "વિનોદ, તમે ગભરાઓ માં. અહિં આવો, હું બધું ય સમજાવી દઉં."

હું તેમની સ્હામે આવીને ઉભો, અદબ વાળી, ને બનાવટી હિમ્મત ને દમામથી કહ્યું, "ચાલો સમજાવો, શું સમજાવવાના છો?"

"સાંભળો, એક જ વાક્યમાં સમજી જજો હોં!" આમ કહીને તે ભાર પૂર્વક બોલ્યાં: 'બિલ્લી વાઘ તણી માસી' સમજ્યા?"

"શું સમજે કપાળ?" કંટાળતાં મ્હેં કહ્યું. મ્હારી નિરાશાનો પાર નહોતો; મ્હેં ધાર્યું'તું કે કોઇ અતિ ઊંડો ભેદ ખુલ્લો કરવાના હશે. "એ કહેતી તો ન્હાનાં છોકરાંને ય ખબર છે; તે બોલીને તમે મ્હારો વહેમ શી રીતે ટાળ્યો?"

"તમે સ્હમજતા નથી તમારી બુદ્ધિ કાંઇક ઓછી કુશાગ્ર છે. તેથીને હું કારો."

"ને ગધેડાને ડરણાં" વિદ્યુત્કુમારે પૂરું કર્યું.

"વિદ્યુત! સંભાળજો હોં, તમે બહુ ફાસ્ટ જાઓ છો," મ્હેં કહ્યું; તેણે કાંઇ ગણકાર્યું નહિ. મ્હેં શાન્તિપ્રસાદને કહ્યું, "જ્યો, તમારે હવે જે સમજાવવું હોય તે સીધી રીતે સહમજાવો તો પાડ તમારો!"

"હા જુઓ, સમજો ત્યારે," ફરીથી ખભે હાથ મૂકતાં તેમણે કહ્યું: "બિલાડી વાઘની માસી થાય એ વાત તો ખરીને?"

"હા, ખરી."

"અને વાઘ છે તે માતાજીનું માનીતું વાહન છે તે વાત પણ ખરી કે નહિ?" "હા, પણ તેથી શું?"

"અધીરા ન થાઓ; બરોબર સાંભળો મ્હારું કહેવું. હવે," બારદર્શક વૃત્તિથી તર્જની આગળ ધરી, જરા હલાવીને મ્હારા ગુરુજી બોલ્યા, "હવે માતાજીના માનીતા વાહનની જે સગી થાય તે માતાજીની પણ માનીતી જ હોવી જોઇએ ને?"

"હોય વખતે, સંભવિત છે."

"'સંભવિત' નહિ, સત્ય જ છે." પોતાનો અભિપ્રાય પરાણે મ્હને વળગાડતાં એ બોલ્યા હું પણ નમી ગયો કેમકે પરિણામ જાણવાની મ્હને બહુ ઉત્કંઠા હતી. "હા સત્ય છે." મ્હેં કહ્યું; ચાલો પછી?"

"પછી તો સ્હેલું છે સમજવાનું!" સરલતા દર્શક હાથનો લ્હેકો કરતાં શાન્તિપ્રસાદે કહ્યું "તમે જ વિચાર કરો કે માજીનું પ્રિય પાત્ર થઈ પડેલી એવી આ જે વાઘની અતલગની સગી બિલાડી, તેને આપણે અપશુકનીઆળગણીએ તેમાં માતાજીને જ કેટલું ખોટું લાગે? વળી, પોતાની મનોહર માશીને થએલું અપમાન વાઘ પણ કેમ સાંખી રહે? તે અપમાનનું વેર માજી પર લેવાનો એ વિચાર કરે, અને તેઓ તેની પર સ્વાર થઇને જગતચર્યા જોવા જવાને તૈયાર થાય. ત્યારે વાઘ અતિશય ક્રુદ્ધ બની જાય, ઘોડાદોડ જેવી ચાપલ્ય કરવા લાગે, અને

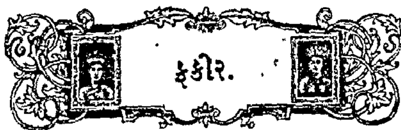
અપમાનનું સમાધાન થવાં સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ ચીટકી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને માજી જ્યારે અસહકાર કરે તો તેઓ આપણા પર કેટલા રોષે ભરાય? માટે બિલાડીને તુચ્છકારવી ન જોઇએ, સત્કારવી જોઇએ. બહાર જતી વખતે એ આડી ઉતરે તો માતાજીની કૃપા સમજવી. અને જે દહાડે તે આડી ન ઉતરે તે દહાડે નક્કી માનવું કે આજે નક્કી કાંઇક નવું જૂનું થવાનું, સમજ્યા?"

આ માર્જારફિલસુફી સાંભળીને હું તો ચકિત જ થઇ ગયો અને દેવીભક્ત મનહોર ફોઇની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનું જ એ પરિણામ હોવું જોઇએ એ મતલબની સૂચના શ્રીયુતને કરી. પોતે જરા ખાટવા માટે શ્રીયુતે તે સૂચનામાં "બહુ સત્ય નહિ હોવા"નું જણાવ્યું

વિદ્યુતના મન પર પણ ઘણી અસર થઇ. "શાબ્બાસ, શાન્તિપ્રસાદ! તમે બહુ મઝાનો ઉપાય ખોળી કાઢ્યો હોં!" ઉંચકીને લઈ જવાની ધમકી આપનારે હવે માખણ પીરસવા માંડ્યું;" ચાલો વિનોદકાન્ત, હવે તો તમે આવશો ને?"

મ્હેં હા કહેવાથી અમે ત્રણે જણ ગાડી કરીને સીનેમા થીએટર તરફ ગયા.

ત્યાંની ધમાલ ને ઘોંઘાટથી શાન્તિનાં પરમ પૂજક કેટલા અકળાઈ ગયા, અસંખ્ય માણસોને ક્ષણિક સુખની પાછળ ઘેલાં થતાં જોઇને કેટલા દુઃખી થયા, દુર્બળ કાયાને પ્રતાપે-તે ભીડની અંદર કેટલા દબાયા, ચિત્રોમાંના હેરતનાક બનાવોથી કેટલા ગભરા પડી ગયા, પાત્રોની પ્રેમ-ચેષ્ટાના અતિરેકથી કેટલા ઉદાસ પડયા, હસવાનું આવે તો પણ ગંભીર રહેવાનો ડોળ કરીને કેટલા મૂર્ખા બન્યા, અને આ સઘળી અશાન્તિ, કૃત્રિમતા ને ભોગવિલાસને આપણી શાન્તિપરાયણ પુરાણપવિત્ર ભરતભૂમિમાં આણનાર પેલી પાપણી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને કેટલા કેટલા શાપ દીધા,- એ સર્વના વિસ્તારી વર્ણન માટે હવે અવકાશ નથી. આટલું જ કહેવું બસ છે કે સીનેમાનાં દર્શન કરાવીને તેમની શાન્તિપ્રિયતાને તોડવાનો અમારો યત્ન સર્વથા નિષ્ફળ ગયો; તે દિવસથી શાન્તિપ્રસાદ વધારે શાન્ત, વધારે સ્થિર, વધારે ગભીર થવા માંડ્યા.

ફકીર.

એ એક ફકીર હતો. સંસારમાં સવાર પડે એ પહેલાં શહેરની શેરીઓમાં એ પોતાનું બીન બજાવતો જેમ માનવ-હ્રદયના મંથન-ગીત અણધાર્યાં પણ સહજ ઉભરાય, ઉગતું ઓજસ્વી મ્હોં જેમ વિશ્વને નૈસર્ગિક ઉષ્મા અર્પી જાય, એમ એના સૌમ્ય વદનમાંથી સંગીતના ફુવારા વર્ણવ્યાજ કરતા. પ્રભાતની તુષારભીની હવામાં એ એવાં એવાં ગીત ગાઇ જતો કે એમાંથી ઉદ્ભૂત થતી સંગીત-મૂર્તિ શય્યામાં સૂતેલા મનુષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં અદ્ભૂત કંપ ઉઠાવી જતી અને વિશ્વને ખોળે શાશ્વત સત્યનો ઝવાહીર વેરતી-એનાં મ્હોં પરનું ગાંભીર્ય તો અનેરૂંજ હતું. એના હીરાની ધાર જેવાં અણીયાળાં નેત્રો પર આખાય વૃદ્ધ સત્ત્વને મોહ હતો. એના વાળના ગુચ્છા તો જાણે કોઇ ફિરસ્તાની ભેટ હોય એવા મનોહર લાગતા. ખભા ઉપર વેરાઇ જતો કેશકલાપ

એની હડપચી ઉપર પથરાઈ રહેલી કાળી દાઢી અને એમાંજ સદાય ગુંચવાઇ ગયેલી એની દષ્ટિ સર્વને અનેક ભૂલથાપ ખવડાવતી. કોઈ એને વ્યસની કહેતા, કોઇ એને મસ્ત કહેતાં, કોઇ કોઇ ને તો એને ગાંડો કહેવાની હિંમત પણ ખુદાએ બક્ષી હતી એને વ્યસન માત્ર સંગીતનું હતું. એની મસ્તી માત્ર એનાં ખુદામાં જ હતી એનું ગાંડપણું દુનીયાથી દૂર રહેવામાં હતું. આ સર્વ અનુમાનો છતાં એ રોજ શહેરમાં ફરી ફરી પાગલ દુનીયાને અનલહકના નાદનો ધ્વનિ સંભળાવતો–ગદ્દગદ્દ કંઠે એનાં માધુર્યની લ્હાણ વણમાગ્યે વહેંચી જતો. જ્યારે એ રાજમાર્ગ ઉપર ઉંચી ડોક કરી શ્રીમંતોની નિર્જન અટારીઓને ખુદાના રાજ્યની વાતો સંભળાવતો–જ્યારે જ્યારે કંગાલિયત અને નિરાશાનો ગમગીન અવાજ રેશમી વસ્ત્રપટથી ઢંકાયલી બારીઓમાં એ પાડતો ત્યારે એની ક્રિમાનમાં સ્નેહ અને દયાનાં ઓઘ ઉભરાઈ જતા અને પત્થર જેમ ગાળી નાખે એવો એના ગદ્દગદ્દ કંઠમાં પ્રકંપ આવી જતો. ગરીબોની ગલીઓમાં એ ખૂબ ગાતો–જુદીજ ચીજો છેડતો. કેટલાક ને તો એને લઇને પ્રાતઃકાળ માં ઉઠવાની ટેવ પડી હતી. ઘણાં એનાં દર્શન માત્રથી આત્મસંતોષ મેળવતાં. જલભરી આવતી લલનાઓ ઘણીએવાર થોભી જતી અને એનાં સૌંદર્ય અને સંગીતને એમનાં ઉંડાં હૃદયપાત્રમાં ઝીલી લેતી. સૂર્યદેવ પૂરા ન પધારે ત્યાં તો એ ક્યાં ગુમ થઇ જતો એ સમજાતું ન હતું–લોકોની આતુરવૃત્તિ કશું વિશેષ જાણવા અસમર્થ બની હતી.

આમ ઘણા દિવસો વીત્યા હશે. નિત્ય અનુભવાતી વસ્તુને સંસાર ચમત્કાર નથી માનતો પણ એનાં નિત્ય પર્યટનમાં નવોજ ચમત્કાર હતો. નૂતનતાજ હતી. રમણીય વસ્તુ નૂતન કેમ ન લાગે? એ સર્વ ચિરસ્થાયી ચમત્કાર જ છે એમ વિદ્વાન પુરૂષો કહે છે. દષ્ટાને રમણીયત્વ ભાસવું જોઇએ. ધૂ ધૂ કરતા સાગરની તરંગાવલિમાં, સંધ્યાના મનોરમ્ય વસ્ત્ર–પાલવની સુરખી, ભરી લાલિમા માં, ઉષાની સ્મિતભરી અર્ધ–વિકસિત વદન–કાંતિમાં, ઝાડઝુંડવાળી સરિતા–તટપરની હરિયાળી આમ્રકુંજોમાં. આપણી રસ–વૃત્તિ અનાયાસે કેમ ઢળી પડે છે? વર્ણાનાં વર્ષોથી નિહાળવા છતાંય–આત્મા નિત્ય ત્યાંજ ગુંજારવ કરે છે. એના તાર એ સ્થળોમાંજ ઝણઝણી ઉઠે છે. આમ આખી આલમમાં રસિકજનોની રસ–વૃત્તિ પોતાનાં પોષક તત્વો રમણીય વસ્તુમાંથી મેળવી લે છે. મજનુ ને કાળી લયલા કેમ આત્મારામ હતી? કારણ સૃષ્ટિની સુંદરતા એમાંજ ગુથાઇ ગઈ હતી. આમ આ ફકીરને પણ એક સ્થળે રોજ નૂતનતા વસી હતી એ બેપરવા મસ્ત હતો પણ એ જ્યારે વેલીઓથી વિંટાયલી એક ઝુંપડી આગળ આવતો એટલે સંગીતની ઝમકમાં લીન બની ઘોડીવાર થોભી જતો. એ "Cottage" ધાટનું નાજુક એક માળનું મકાન હતું સદાય હસી હસીને આવકાર આપે એવી એના પુષ્પ–દ્વારની શોભા હતી. પ્રભાતના મંદમંદ પવનમાં ઝુલી રહેલાં લતા–પુષ્પો સુગંધ અને સૌંદર્યની કંઇ ગુપ્ત ભાષામાં આ સદાના મ્હેમાનને નિમંત્રણ કરતો. ઘેરી નીલવર્ણી નવ–પલ્લવ લતાપર પથરાઇ ગયેલી પુષ્પ પંક્તિ આકાશમાં વેરાઈ રહેલા તારલીયાથી–ચંદ્ર વિનાની શ્યામ રાત્રિ સમાન લતાપર સ્વર્ગગંગાથી–અરે ફકીરને મન તો વિશ્વની સુંદરતાનું સંમીલન હતું. એથીય વધુ પ્રિય હતું એક ન્હાનકડું મ્હો. બે વાદળાંઓ વચ્ચે ગુંચવાઇ ગયેલો ચંદ્રમા જેમ પોતાની કિરણાવલિ વડે જગને રહીં જો રોશની કરે એમ આ ઘેરી લતાને કોમળ કર વડે સંકોરી લઈ એક બાર વર્ષની બાલા રોજ રોજ ફકીરની સંગીતજન્ય મીઠાશના ઘુંટડા લેતી. ફકીર એનું માયા–મૃગ સૌમ્ય અને

ભક્તિમય પ્રસાદને અશ્રુભીની આંખે વધાવી લેતો. ફકીરનો સ્વર-સંચાર એના કર્ણ પ્રદેશ પર થાય કે તુરતજ એ સફાળી શય્યામાંથી ઉઠી જતી-ઉડી જતી અને બાલકોની સહજ ભાષાથી ઉભરાઇ જતું એનું મ્હોં સંગીતમાં એવું દીન અને તલ્લીન બની જતું કે ફકીરના વિશ્વપ્રેમ ને પણ એ શુદ્ધ ભક્તિ આગળ નમવું જ રહ્યું. એનો સંગીતમય આત્મા ત્યાં ઠેરી જતો એની બીનમાં. એના કંઠમાં અને એની આંખમાંય એ બાલિકાની સૂક્ષ્મ ભક્તિનું માધુર્ય ઉમેર્યું. ત્યાં એ નવુંજ ગાતો, નવુંજ દેતો-નવુંજ લેતો અન્ય મનુષ્યના સંગીતમાં એ બાલાને કંઇ સાંભળવા જેવુંજ ન લાગતું. કહેવાય છે કે એ ન્હાની હતી ત્યારે એના પિતાની સાથે બાગ બગીચામાં જ રહેતી. એની ધરતી વાડીમાં એ ઘણીવાર કોસ હાંકવાની હઠ કરતી, ઘણીવાર કચ્છો વાળી લીલાં છમ ખેતરોની વચ્ચે એ કુદી પડતી. કોઇ વખત ફળફુલ વીણવામાં એ એવી તો મશગુલ બની જતી કે સવારનું "શિરામણ" પણ ભૂલી જતી. પણ શહેરમાં આવ્યા પછી એને ફકીર પર અલૌકિક ભક્તિ—પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો—એટલે અન્ય સ્થળેથી એને મીઠાશ ક્યાંથી મળે? પક્ષિઓના કલ્લોલમાં, ખળખળ વહેતી સરિતાની ધીર સમીરમય તૃણ-ભુમિમાં-ગોવૃંદની ઝંણઝંણની ઘંટડીમાં, ઝાડપાનથી ભરેલી ગિરિ કુંજના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિમાં-અરે કોઇપણ સૃષ્ટિ-સૌંદર્યની કવિ-કલ્પિત પરિભાષામાં એની-એના ફકીરની સંગીતમયતા—એના કૃષ્ણની બંસરીની મોહમયતા એને નજ માલુમ પડતી-પ્રયત્ન કરતાંય હાથ ન લાગતી. ફકીર પણ એને ભરત રૂષિના બાળ-મૃગ સરિખડી, ચ વનરમંતને આંગણે ઉભેલી વનશ્રી સમી એના આત્માની સુકુમાર છાયાજ માનવા લાગ્યો. એની પાસે એ જરૂર ભિક્ષા માગતો. એના ભક્તિ-ભાવ પાસે વિગત સ્પૃહ.—એ એની જીવનની ઓતપ્રોત ભાવના પણ ગળીજતી હોય એમ એને પોતાને પણ આભાસ થતો. લતા પરથી જેમ પુષ્પ ખરે એમ એ લતાથી વિટાયેલા હાથમાંથી પાઇ-પૈસો-પણ રોજ ખરી પડતો, અને ફકીર એને ખુદાની બક્ષીસ માની માથે ચડાવી લેતો—આ સર્વ હવે વિસરી જવાનો સમય નજીક આવ્યો. એ બાળાનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું: ક્યાં અને કોની સાથે એનું તો બિચારીને સ્વપ્નમાંયે નહોતું કહેવામાં આવ્યું આમ હરતી-ફરતી-કુદતી કુદતી જેવી બાર વર્ષની બાલાને એના ફકીર પાસેથી-એના જીવન પાસેથી-દૂરના કોઇ શહેરમાં લઇ જવામાં આવી. ફકીર વિના કોઇ પણ સ્થળે એણે મહત્તા સ્વીકારી નહતી વેલી અને વૃક્ષોથી ગીચોગીચ વન-શોભા સિવાય બીજી સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ એની કલ્પના શક્તિમાં નહોતું વસ્યું. એના ફકીર વિનાનો અન્ય મનુષ્ય એની પાસેથી માન અને પૂજાની આશા રાખશે અથવા અનિચ્છાએ પણ એ પૂજા-વિધિનો તર્પણ-યોગ આચરવો પડે છે એવો આભાસ આ બિચારી વેલી અને વૃક્ષોમાં ઉછરેલી-પક્ષીઓની ભિન્ન ભિન્ન કેકાઓમાં મદમસ્ત બનેલી અને ફકીરની સંગીત-ધુનમાં તલ્લીન બનેલી સુકુમાર બાળકીનાં હૃદયમા ક્યાંથી હોય? આવી મનોમય અવસ્થામાં લગ્ન-પતિ પ્રેમ-અને સંસારની કથીરપીઠ મુદ્રાંકિત કરવા એ અશક્યવત હતું. શક્ય હતું માત્ર રોવાનું અને જોવાનું.

૨.

બરોબર રાત્રિના બાર-મધ્યરાત્રિ એટલે સંસારની શાંતિનો સમય-ધીમે ધીમે ડગલાં ભરતી નિશા હવે થોડીવાર જંપી જતી હોય એવી નિઃશબ્દતા સર્વત્ર વરસી રહી હતી. વિશાળ બંગલાના એક ભવ્ય ઓરડામાં બિચારી સારા સદનમાં એકલી જાગતી પડી છે. કૃત્રિમ શણગારથી ભરેલા ઓરડામાંથી એના ફકીરની બીનનો ધ્વનિ ક્યાંથી સંભળાવે? રોઈ રોઇને અંગ શિથિલ થઇ જાય ત્યારે શય્યામાં જેમની એમ આળોટતી. પક્ષીઓ ઉડે એ પહેલાં ઉડી કલ્પનાની પાંખો

ફફડાવતી. ઝબકી ઝબકીને ઘણુંયે વાર બારીમાંથી માર્ગપર ડોકીયું કરતી. પણ હતાશ બની પુનઃ પથારીમાં શરીરનો ઘા કરી નાંખતી. આખરે મનની આવી દુર્ગમ અવસ્થા શરીરના દુસાધ્ય વ્યાધિમાંજ પરિણમી. એ ભવ્ય પ્રાસાદમાં ભભકી રહેલી વીજળીની દીપ-માળ-રાજ મહારાજાની ભવ્યતાને આંજી દે એવી ઝળહળતી વૈભવની ઝાહોઝલાલી – વસ્ત્રાલંકારની અનુપમ ભેટ – કે સુવર્ણની સર્વવ્યાપી આકર્ષણ શક્તિ – એ સર્વમાંથી એનો ખજાનો એને હાથ ન લાગ્યો. આવી વૈભવ-પરંપરા ન આપી શકી એના જીવનની સૂક્ષ્મ પ્રેમ-ભક્તિ કે એના દિલોજાન ફકીરની નૈસર્ગિક સંગીતમયતા. માત્ર ક્ષુલ્લક ભોગની પાશવ-વૃત્તિ આત્માનાં અમૃતને ઢાળવી રહી. દીન-અનાથ-ભિખારી આ સર્વ જંજાળ ન સમજી શકી. વિશ્વની કડવાશનો અનુભવ એને પ્રથમ જ હતો.

દિવસ પછી રાત્રિ-રાત્રિ પછી દિવસ એમ કાળની ઘટમાળ તો એનું નિયમિત નિર્માણ કેમ ચૂકે? જ્વરમાંથી સન્નિપાત લાગુ પડ્યો. બેશુદ્ધ-બેબાકળી-એ એમની એમ રાત્રિ દિવસ પથારીમાંજ પડી રહેતી-ક્વચિત્ ક્વચિત એ આંખો ફાડી બારી ભણી જોતી અથવા ત્યાં જવાની ઇચ્છા સૂચવતી. પણ એ સમસ્યા કોણ સમજે? બકવાદમાંય સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત ભાષામાં એ ફકીરનાં ગીતો લવી જતી. વ્યાધિ વધી જતાં-એને પોતાના પિતાને ઘેર લાવવામાં આવી. પુનઃ એ લતાથી વીંટાયેલી નાનકડી ઝુંપડી-એના આત્માનું પ્રિય સ્થાન-આરામસ્થાન આવ્યું ફૂલોએ નમી નમીને એના દિલોજાન દોસ્તનો સત્કાર કર્યો. લતાએ પણ હસી—હલીને પુષ્પ—વૃષ્ટિથી એના સહચરીને અંતરથી વધામણાં આપ્યાં-પક્ષિઓએ પણ એ દીન મહેમાનને કિલકિલાટથી વધાવી લીધી. પણ જીર્ણ મંદિરની ડગમગતી દિવાલો સરખી જીવન મરણ વચ્ચે દોલાયમાન દેહ-યષ્ટિ આવાં મંગલ નિમંત્રણ ને સ્મિતભર્યાં આદરથી ન નમી શકી. "મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જુનું રે થયું" તદ્વત્ એ દેવળ-નિવાસી દેવ દેહ પિંજરમાં અકળાઇ ગયો હતો. સંધ્યાના શાંત ગોરજસ-ઉષાનો પ્રહસંત ઉલ્લાસ-પ્રભાતનું પ્રણયાર્દ્ર સૌમ્ય એ સૌ એના વદન પરનાં સદાનાં સહચારી તત્ત્વો હતાં પણ અમાવાસ્યાની શ્યામ રાત્રિએ સાગરની દૂરદૂર ઘુઘવતી તરંગાવલિ અને સમાન-રંગી જલને આલિંગવા ઉતરી પડતાં અભ્રનો ઝાંખો ઝાંખો મર્યાદાપ્રદેશ જેમ દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી સરી જાય એમ એની ઉંડી ગયેલી આંખોમાં—બેસી ગયેલા કપોલમાં—સ્નેહ અને સૌંદર્યનો સંયોગ—આત્મામાં ઉભરાતી ભક્તિનાં પદર્શન—વિષાદની છાયાથી એવાં તો અદ્રશ્ય થયાં હતાં કે અતિ પ્રયત્નથી જોનારનેજ એ વદનમંડળમાં કંઇક કલાનાં અંશ કે તેજની રૂપ-રેખા સૂઝે. ફકીરના બીન વિના એનું સ્નેહ-સરોવર ઉલેચાઈ ગયું હતું. વ્યાધિએ એના સૌંદર્યના શૃંગાર ઉતાર્યાં હતા. આમ આંતર-બાહ્ય પરિવર્તનમાં સૌદર્યની કલા અને કુદરતના સહવાસથી ઓતપ્રોત થયેલી સ્વર્ગીય કુમાશ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગઇ. તેજ-રાશિ ઉણા થઈ ગયા અને ઊંડાગર્તમાં ગયેલી નેત્ર પ્રભરી અશ્રુવિનાની-નૂરવિનાની-ટમટમી રહી. આવી અસ્તવ્યસ્ત દશામાં એનાં શરીરને પથારી પર નાંખવામાં આવ્યું.

રાત્રિની ઇંદ્રજાળમાં આખરે સૌ નિદ્રાધીન થયાં કબીર હવે ગાય છે ખરો પણ અહીંયા તો જયજયવંતી-દેશ? છે ખરો પણ અહીંઆ તો નહીં-મેઘની ઘટ ભેદનીમાં જેમ વિદ્યુતનો ચમકાર સહસા અદ્રશ્ય થાય એમ અહીંથી એ આવ્યો ન આવ્યો એમજ પસાર થઇ જતો. ફરી ફરી એ ઉંચી આંખે

કરતો પણ માત્ર આંસુઓ ઉતારવા. એકલી પડેલી બાળાને સારી રાત નિદ્રા ન જ આવી. પ્રભાતની રાહમાંજ એનો આત્મા હજુ પ્રકાશ પૂરી રહ્યો હતો. આખરે પ્રભાત આવ્યું ખરૂં. રાજમાર્ગમાંથી આવતો એના બીનનો તીણો ધ્વનિ અને એનો પરિચિત કંઠ-માધુર્ય-એને હઝરો વર્ષ વીતે તોય એ કેમ ભૂલે? આખરે એ આવ્યો. બાળાના આનંદની મર્યાદા જ ન રહી. સાગરમાં જેમ સરિતા અથડાઇને ઉછળે એમ એના નિજાનંદની સેર "હૈયાનાં હોજ" માંથી વછુટી અને ફકીરના સંગીત-સાગરને આરે ઉતરી પડી. એ શય્યામાંથી ઉછળી. લતાને બાઝી પડી. અતિ પ્રયત્નથી લતામાં ડોકીયું કરી એના ફકીરનાં દર્શનની ઝાંખી કરી. ફકીરે પણ કોઇ અપૂર્વ પ્રેરણા બળે ઉંચું જોયું. એ હેરી ગયો. એક ગીત ગાયું. પણ કોણ સાંભળે? કાળના મિનારામાં મોતના ધડીયાળાં વાગી ચૂક્યાં. હતાં. એ એમની એમ લતાને વળગેલી ફુલની એકાદ પંક્તિ સરિખડી ત્યાંને ત્યાં ખુદાના દરબારમાં ચાલી ગઈ.

ફકીરે બહુ યે વાર ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ બની ગાયાજ કર્યું. બારીએ અટકી રહેલી દેહ-લતાને એ સંજીવન માનતો હશે પણ ઓ પાગલ ફકીર! એ તો કરમાઇ ગઈ છે એમ એને કોણ સમજાવે? આખરે મનુષ્યોના ગમગીન આર્તનાદથી અને સ્નેહીઓની કારમી ચીસોથી એ સઘળો ભેદ પામી ગયો.

એના મૃત્યુનો ઉત્સવ થયો-ગાતા ગાતા કુરાને-શરિફની કલમો પઢતા બિરાદરોના આર્ત ધ્વનિથી એનો ઉત્સવ થયો.-ફકીર સવેથી એકલો બીન બજાવતો આકાશને પણ ચીરી નાખે એવા ગદ્ગદ્ કંઠે ખૂબ ગાવા લાગ્યો; આખરે અદ્રશ્ય થઇ ગયો અને ફરી ન જ દેખાયો.

"C."

અમ્હારા સુજન ગ્રાહકોને:

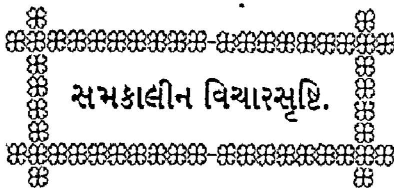
અમ્હારો અંક.

કેટલાક સજ્જનોએ અમ્હને લખી પૂછાવ્યું હતું કે 'ચેતન'નો કોઇ ખાસ અંક બ્હાર પડશે કે નહીં? અમ્હારા કેટલાક વાંચકોએ ગઇ દીપોત્સવીએ એવા ખાસ અંકની રાહ પણ જોઈ હશે. અમ્હને પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો પરન્તુ દીપોત્સવીના પ્રસંગપર ગુજરાતના વાંચકોને લગભગ બધાજ પત્રો એવા અંકોની ભેટ કરે છે; તેથી એક પ્રથાને આગળી રાખવા ખાતરજ અને બીજા કરતાં 'ચેતન પણ પાછળ નથી' એવો દાવો કરવા ખાતર જ, અપચો થાય એટલું બધું સાહિત્ય ઉમેરાતું હોય છતાં પણ ખાસ અંક બ્હાર પાડવો એ અમ્હને યોગ્ય નહિ લાગવાથી તે અમ્હે મુલતવી રાખ્યું. પાછળથી અનિવાર્ય કારણોને લીધે જાન્યુઆરીનો અંક પ્રગટ કરતાં વિલંબ થયો. તેથી જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીના અંકો ભેગા કહાડી સમય અને સંજોગ આધીન થઇ ખાસ અંકનું બને તેટલું રૂપ આપ્યું છે. તેમાં ત્રુટીઓ છે અને દોષો પણ છે; પણ અમ્હારા સુજન ગ્રાહકો તે ક્ષમ્ય ગણી લેશે એવી અમ્હે આશા રાખીએ છીએ.

—વ્યવસ્થાપક.

એમ કરતાં કરતાં મ્હને ભાન થયું કે મ્હારી આ મનોવ્યથા મ્હારી જ અલ્પદૃષ્ટિના પરિણામરૂપ હતી. મ્હેં સ્હમજવા માંડ્યું કે આ દુઃખોમાંથી છૂટવાને યત્ન કરવો એ ભ્રાન્તિક સુખની લાલસાને ઉત્તેજવા બરોબર છે. મ્હેં જે કામ ઉપાડ્યું છે તેવા કામ કરનારને તેવી વાસના હોવી જ ન જોઇએ. તે અનિષ્ટને હું બીજાના મનમાંથી કાઢી શક્યો હતો પણ મ્હારા મનમાંથી એ હજી સમૂળગું ગયું ન્હોતું એમ મ્હને હવે લાગવા માંડ્યું. પ્રેમની ખરી ભાવના—પાર્થિવ આશાઓથી પર એવી પ્રેમભાવના હું આજ લગી સમજી શક્યો નહોતો; મ્હેં પ્રેમને ન્હોતો પૂજ્યો, પ્રેમજન્ય સુખોને. આનન્દોને પૂજ્યાં હતાં. તે જ્યારે ઉડી ગયાં ત્યારે મ્હને નિરાશા લાગવા માંડી—જાણે કે જીવનપન્થે પળતાં જે હર્ષ શોક આવી મળે તેથી મ્હારૂં પરમ સાધ્ય બદલાઇ શકે!—જાણે કે આકાશના અન્ધકાર કે પ્રકાશની અસર મ્હારા પ્રવાસનાં આશયને અને અગત્યને ફેરવી શકે?

બીજા કોઇની મદદ વગર મ્હેં મ્હારી મેળેજ પાછું સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું—ઇતિહાસને આધારે ઘડેલી ધર્મભાવનાની સહાયતાથી હેને પાછું મેળવ્યું. ઇશ્વરભાવનામાંથી પ્રગતિભાવના; પ્રગતિભાવનામાંથી સાચી જીવનભાવના; જીવનભાવનામાંથી, મ્હારા જીવનનોય કાંઇક સન્દેશ છે, સુહેતુ છે, એવી શ્રદ્ધાયુક્ત ભાવના; અને છેવટ, જીન્દગીના સર્વોત્કૃષ્ટ મહાનિયમરૂપ કર્તવ્ય-ભાવના: વિકાસની સકળે કલાઓ મ્હારા આત્માના આકાશમાં આમ ઉઘડવા લાગી. અને તે શ્રદ્ધા હૃદયમાં દૃઢ થતાં મ્હે શપથ લીધા કે ગમે તે થાય હવે તેને તજવી નહિ કે તેની તરફ શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોવું નહિ તે પળથી મ્હેં મ્હારી વાસનાઓની. વિપત્તિઓની, અને સ્નેહથી મળતાં સુખસગવડોની મ્હારે જ હાથે ઘોર ખોદી તે સર્વને હેમાં દાટીને પુષ્કળ માટી તે પર પાથરી—એવા હેતુથી કે ત્યાં દટાયલા અહમ્ ને હવે કોઇ ઓળખી શકે નહિ. જુદાં જુદાં કારણોથી મ્હારી જીન્દગી દુઃખી હતી, દુઃખી છે, અને હેનો અંત પાસે ન હોત તો હજી પણ દુઃખી હોત; પરન્તુ તે પળથી આજ લગી મ્હેં મ્હારાં દુઃખોને મ્હારાં કર્તવ્યની આડે આવવા દીધાં નથી. ઇટલીમાં બને છે તેમ રમ્ય પ્રભાતે સૂર્ય સૌમ્ય પ્રકાશ પાથરી રહ્યો હોય કે ઉત્તર તરફના દેશોમાં બને છે તેમ સીસાના રંગનું ભયજનક ધુમ્મસ માથે છવાયું હોય; એ બેમાંથી એકકે બનાવે આપણા કર્તવ્યકર્મને શા માટે જૂદું રૂપ આપવું જોઇએ એ હું સમજી શકતો નથી. તે પાર્થિવ આકાશોને પેલે પાર જ્યાં સુધી પરમાત્મા વસે છે, અને આસ્થા તથ ભાવિ પ્રગતિના નિર્મલતેજસ્વના તારકો જ્યાં સુધી આપણા હૃદયાકાશમાં પ્રકાશે છે.—પછી ભલે તેમનાં તેજ, કબરમાંના દીપકોની માફક, પ્રતિબિમ્બ પાડ્યા વિના એમને એમ ઝાંખાં કરે. તે પણ જ્યાં સુધી એ જીવન્ત છે—ત્યાં સુધી આપણા આદર્શને આંચ આવે તેમ નથી.

સમકાલીન વિચારસૃષ્ટિ.

૧. યુદ્ધની અશક્યતા; એક નવું દ્રષ્ટિબિન્દુ.

ઇંગ્લંડના પ્રખ્યાત વિચારક મિ. એચ. જી. વેલ્સે "માનવમતિનું સંભવિત ભવિષ્ય–Probable future of mankind" નામની લેખમાળા 'રીવ્યુ ઑફ રીવ્યુઝ'માં આરંભી છે. તે માળાના પહેલા મણકા 'ધ ન્યૂ ઇમ્પૉસિબિલિટિ ઑફ વૉર'માં તેમણે યુદ્ધ પછીની જગતની સ્થિતિ વિશે, યુદ્ધ પ્રથાના ઇતિહાસ વિશે; અને ભવિષ્યમાં યુદ્ધો થાય તો તેમની રૌદ્ર ભયાનકતા વિશે જાણવા જોગ ચર્ચા કરી છે ૧૯૧૪ સુધીની જગતની પ્રગતિ ભાવના પર સખત ફટકો મારનાર મહાયુદ્ધને પરિણામે જે વિવિધ અનિવાર્ય પ્રશ્નો મનુષ્યો એક બીજાને પૂછી રહ્યાં છે. તે પ્રશ્નોને લેખક આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં રજુ કરે છે,

માણસ જાતનું શુ થવા બેઠું છે? અસ્ખલિત પ્રગતિ અને પ્રતિદિન વિશેષ અભ્યુદયની જે સુનિશ્ચિત આશાઓ સાથે વીસમો સૈકો શરૂ થયો તે સર્વ આશાઓ માત્ર આકસ્મિક સદ્‌ભાગ્યની પરાકાષ્ઠા સિવાય બીજુ કાંઇજ નહોતું? સુખ સંપત્તિનો યુગ શું પૂરો થયો? ચકરી આણે તેવા બનાવો ભૂલોની પરંપરા, દ્વેષ ભાવ અને નુકસાનકારક સાહસ કર્મો–વર્તમાનકાળના આ મહાઅનિષ્ટોનું પરિણામ શું આવશે? શતકો સુધી પહોંચેલા જે અવ્યવસ્થાને ઉત્પાત રોમન મહારાજ્યને અન્તે થવા માંડયાં હતા તેવો સમય આજની દુનિયાં માટે પણ આવ્યો છે શુ?

આ પ્રશ્નોમાં રહેલી ચિન્તાશીલતા અને અધીરતાનું મૂળ છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં છે; અને તેથી, મિ. વેલ્સ કહે છે. આવી દુસ્થિતિ ભવિષ્યમાં અટકાવવી હોય તો યુદ્ધનો રિવાજ જ જગતમાંથી જવો જોઇએ એવી સામાન્ય માન્યતા છે, પરન્તુ લેખકના મત પ્રમાણે,

ઓગણીસમી સદી સુધીનાં સર્વ યુદ્ધો કોઇ ને કોઇ સુહેતુ સિદ્ધ કરવામાં નિવડયાં હતા. પોતાની સુસ્થતા અને સંપત્તિના કાળ દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે ભૂતકાળના રાજ્યો અને મહારાજ્યો લડતા અને સામો પણ મેળવતા યુદ્ધને પ્રતાપે માનવસમાજે કેટલુંક સવિધાયક કાર્ય

પણ કર્યું છે યુદ્ધભાવના સાથેના પોતાના સંબંધને લીધે જ પ્રજાઓની રાજકીય સંસ્થાઓ આજસુધી વિકાશ પામી શકતી. પરન્તુ વીસમી સદીનાં યુદ્ધો જૂના પ્રકારનાં છે. સમકાલિક ઇતિહાસના અવલોકનથી આ કથનની પૂરી પ્રતીતિ થશેઃ ભૂતકાળની પ્રજાઓની પેઠેજ યુરોપની મહા પ્રજાઓએ અમુક સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયલા હેતુઓ સિદ્ધ કરવાં માટે ૧૯૧૪માં યુધ્ધ આરંભ્યું. ત્હેની જ્વાલાએ અણુધાર્યા વેગથી આખા જગતને સમેટી લીધું; અને, આગલા કોઇ પણ યુધ્ધમાં નહિ અનુભવેલી એવી ભીષણતા, રાક્ષસી સંહારશીલતા અને–સૌથી વધુ તો–અનિશ્ચિતતા, આપણે અનુભવી આજે આપણે હાથ ધરેલા પ્રશ્નનું મૂળ આગલા યુધ્ધો સાથેની આ અસમાનતામાં જ છે. તે યુધ્ધોના લાભ વિશે ઘણું કહી શકાય તેમ હતું; પરંતુ આ મહાયુધ્ધ પછી તો ચોખ્ખું જણાયું છે કે, કેટલાક નવા સંજોગ ઉભા થયા હોવાથી આન્તર રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં યુધ્ધનો ઉપયોગ થવા દેવો એ હવે તો શક્ય નથી.

આ નવા સંજોગો કયા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં મિ. વેલ્સ વિનાશકારક પદાર્થોનો ઇતિહાસ ટુંકમાં આપે છેઃ

ચીનના મોંગોલ લોકોએ તેરમી સદીમાં દારૂના ભૂકા (gunpowder)ની શોધ કરી ત્યારથી કિલ્લાઓની સુરક્ષિતતા જોખમમાં આવી; પણ ઓગણીસમી સદી સુધી આ સંહારક શક્તિનો થોડા જ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. તે સદીમાં મ્હોટા કદની અને અત્યન્ત વજનદાર તોપો બનાવવાની શોધ થઈ, વરાળયંત્રોની પણ શોધ થઇ, અને સંહારક યંત્રોની શક્તિ દિનપરદિન વધવા લાગી. વધુમાં, આવી વિનાશક શોધોની પરંપરા હજી પૂરી થઇ નથી. માનવસંહાર માટે નવનવાં શસ્ત્રાસ્ત્રો આજે પણ ખંતથી શોધાય છે. પરિણામે, નવા યુદ્ધની [illegible]ર યુદ્ધકળાનો ઉપયોગ શત્રુને ફક્ત નબળો પાડવામાં નહિ પણ ત્હેનો સર્વથા નાશ કરવા[illegible] મ્હોટાં [illegible]ગરિકો (civilians.) ને પણ જતા કરવામાં નહિ આવે. તેઓ સૈનિકોને [illegible]મ્ય પ્રકા[illegible] [illegible]યે તૈયાર કરી આપનાર

તે ઉપરચોટીઆ છે અને તેનાથી મનુષ્ય જાતિને કાયમની રાહત મળી શકે તેમ નથી. કારણ કે, બે ચાર દસકા પછી જ્યારે આજના હૃદયઘાવ રૂઝાઇ જશે ત્યારે ફરીને પ્રજાઓ પોતાનો જૂનો માર્ગ જરૂર ગ્રહણ કરવાની. વધુમાં, તે ગાળા દરમિયાન શસ્ત્રાસ્ત્રોની નવી શોધો થઈ હશે તેનો ઉપયોગ તે નવા યુદ્ધમાં પૂરી છૂટથી થવાનો. તેથી, જો ચિરકાળની શાન્તિ અનુભવવી હોય તો મનુષ્યોએ સમજતાં શીખવું જોઇએ કે નવી યુદ્ધસામગ્રી દિવસે દિવસે વધતી જાય છે તે કદાચ પરિણામે સારી દુનિયાના વિનાશનું સાધન થઈ પડવા સંભવ છે એ વાતને હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. સમસ્ત જગતના હિતને ખાતર, પ્રજાઓએ એકેક તરફ દ્વેષભાવથી જોવાની જૂની ટેવ હવે તજવી પડશે, અને, સંપૂર્ણ વિનાશથી બચવું હોય તો પરસ્પર સહાયકભાવથી વરતીને ઉચ્ચતર લક્ષ્યો પ્રતિ આપણું ધ્યાન દોરવું પડશે.

આ કારણથી "લીગ ઓફ નેશન્સ" ની પુરી છવાયી બેઠક વિશે મિ. વેલ્સ કહે છે,

એક ન્હાના કાયદાથી જો ભૂખતરસ ને મરણને નિવારી શકાય તો જ તેવી બેઠકો જગત્ભરની યુદ્ધવાંછનાને નિવારી શકે. મતલબ, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું નિત્યજીવન વધુવધુ ઉદાત્ત ને વિશુદ્ધ બનાવવાને મથવું એ જ વ્હેલી કે મોડી વિશ્વવ્યાપક શાન્તિને આણવાનો અમૂલ્ય માર્ગ છે.

૨. વિવેકશક્તિનો અભાવ.

"ધ ટાઇમ્સ લિટરરિ સપ્લીમેન્ટ" ના એક તાજેતરના અંકમાં આ વિષય પરત્વે કેટલાક મનનયોગ્ય વિચારો વાંચવામાં આવે છે. 'પ્રજાજીવનનો અપૂર્વ અને અસાધારણ સમય હમણાં જગતના સર્વ દેશો માટે ચાલે છે; આપણા દેશ માટે પણ હાલ તે ચાલી રહયો છે. તેવે સમયે મનની સમતોલતા સાચવવાનું કામ કેટલું દુર્ઘટ છે, અને છતાં, ત્હેની કેટલી આવશ્યકતા છે તે આ લેખમાંથી જણાઇ આવે છે, સમકાલીન યૂરપની પરિસ્થિતિ વિશે લખતાં લેખક જણાવે છે,

સમાજજીવનના પ્રત્યેક અંગ વિશે વિચાર કરવામાં સબળ વિવેકશક્તિની આજે જેટલી મ્હોટી આવશ્યકતા છે તેટલી પહેલાં કદિ પણ નહોતી. રાજકીય, સામાજીક અને આર્થિક વિષયો તથા કવિતા સંગીત અને નાટક વિશેની ચર્ચાઓમાં—દરેક પળે, બુદ્ધિની લગભગ દરેક પ્રવૃતિમાં, નિર્વિવેક વિચારવૃત્તિના દુષ્પરિણામ જોનારની દૃષ્ટિએ ચ્હડે છે. લડાઈનાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન સ્વાર્થ બુદ્ધિ અને પક્ષપ્રધાન પ્રવૃત્તિનાં ચાલકોએ આપણાં સહુનાં મન પર, નિરન્તર પ્રહાર કર્યા છે. તેવા પ્રહાર કરનારાઓનો ચોક્ખો ઉદ્દેશ એ હતો કે વિવેકહીન મનુષ્યોને વશ કરી લેવા અને બને તો વિવેકશીલને પણ ગુંચવાડામાં નાખી દેવાં. હાનિ ખમ્યા વિના આ આક્રમણની સ્હામે અડગપણે ટકી રહે તેટલી માનસિક સબળતા તો થોડા જ બુદ્ધિમાનોમાં હતી; અને આપણી બાજુએ સુભેદ થયાને વરસ વહી ગયું તોપણ આવાં આક્રમણ ને પ્રહાર બંધ પડયાં નથી હજી પણ એક દેશ બીજા દેશની વિરુધ્ધ પોકાર ઉઠાવે છે, અને એક પ્રજા બીજીની વિરુધ્ધ. શાસકો લોકો વિરુદ્ધ, શ્રમજીવીઓ ગૌરવર્ણી વિરુદ્ધ, ધનવાનો નિર્ધનની વિરુદ્ધ ગર્જે છે. ગર્જનાની આ પરંપરાથી ગભરાઇ ને મનુષ્યો 'તોબાહ!' ના પોકાર કરી રહ્યાં છે. અમલ કોલાહલના પડઘા, હજી પણ આપણા

'સંસ્કારી' જીવનમાં પડે છે, અને પ્રજાતન્ત્ર જનોના પ્રશાન્ત, સાવધાન શબ્દને કોઇ લક્ષમાં લેતું નથી. વધુમાં, જો કોઈ પ્રજા કે પુરુષ નિર્મળ ચિત્તવૃત્તિથી પોતાની વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ કરવા ચાહે, તેમ કરવાને વલણ સરખું પણ બતાવે, તો તુરત જ તેમની પર ખૂબ ઝનૂનથી હુમલો કરનારા માણસો પણ આપણે ત્યાં છે. તેવો હુમલો તર્કના કે બુદ્ધિબળના નામથી નહિ, પણ માત્ર આવેશની, મતાન્ધતાની, સ્વસંપ્રદાયની કે મોહમંત્ર (catchword) ની દૃષ્ટિથી જ થાય છે. આ ધમસાણ–ઘોંઘાટને હજુ પણ વધુ વધુ ઘુંટવામાં આવે છે, ત્હેના ઉકળતા કઢાયામાં જાતેજાતનાં અણુપરમાણુઓ એકેક સાથે વેગભર અથડાય છે અને તોફાન મચાવ્યાં જાય છે તે અશાન્ત તત્ત્વોની અસ્થિરતા સમાવીને દરેકને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપિત કરનાર શ્રેષ્ઠ શક્તિ, તર્કબુદ્ધિ —ત્હેનો ઉપયોગ હજી હવે કરવાનો છે.

૩. અમેરિકન પ્રજા.

" મેફ્લાવર જહાજના સફરી યાત્રાળુઓ " એ ધર્મસ્વાતંત્ર્યને ખાતર સ્વદેશ છોડયાને ગયે વર્ષે બરાબર ૩૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. તે ત્રીજી શતવર્ષીને પ્રસંગે તેમના આજના વંશજો–અમેરિકનો–વિશે કુશળ લેખક અને પત્રકાર મિ. હેન્રિ નેવિન્સને " નેશન " માં એક લેખ લખ્યો છે. પોતાના જાતઅનુભવને આધારે તેઓ અમેરિકન પ્રજાનાં જીવન અને રીતભાત વિશે સ્પષ્ટ વકતૃત્વથી તેમ સમભાવથી ટીકા કરે છે. " પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સ " ના સાહસ તથા ધર્મપ્રેમની પ્રશંસા કર્યા પછી, તથા તેમના વંશજોએ ક્રમેક્રમે ઘડેલાં ન્યૂયોર્કાદિ નગરોની શોભા તથા સમૃદ્ધિ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો પછી લેખક જણાવે છે:

"પરન્તુ, એક ગ્રીક વકતાના કથન પ્રમાણે, નગરની કિમ્મત ત્હેનાં ભવ્ય મહાલયોથી નહિ, ત્હેના નાગરિકોનાં જીવન ને ચારિત્ર્યથી આંકવાની છે; અને પુરાતન કાળના તે "ફાધર્સ" પરથી ઉતરી આવેલાં આ નરનારીઓને તે દૃષ્ટિથી જોતાં મ્હને સૌથી પહેલું એ જણાયું કે તેમની જોડે આપણને સ્હેલાઈથી સ્હેવાઈ જવાય છે. પ્રજાજનોની વર્તણુકમાં મનમોહક વિનય ને શિષ્ટતા છે. વર્તનની આ આકર્ષકતા પેલા યાત્રાળુઓની ઊંડી ધર્મવૃત્તિને લીધે જ હશે એમ મ્હને લાગે છે. તેમનાં ગાંભીર્યભર્યાં જીવન, આ લોકની વસ્તુઓ પ્રત્યે તેમની ઉદાસીનતા, નિરન્તર અનન્તનાં ધ્યાન ધરતાં તેમનાં ચિત્ત, અને પ્રભુ સમક્ષ સહુ કોઈ સમાન છે એવી નિશ્ચલ શ્રદ્ધા: આ સર્વ ગુણો આપણા સમસામયિક અમેરિકનોમાં વિનયપ્રિયતા અને નિખાલસપણાના રૂપમાં ઉતર્યા છે. સાહાય્ય આપવાની ને સેવા કરવાની ઉત્સુકતા, તમારી લાગણીઓ દુખાય નહિ તે માટે સાવધાનવૃત્તિ, અને તમને સુખચેનમાં, આનન્દમાં રાખવાની આતુરતા: આ પ્રકારનું વર્તન ન્હાનાં મ્હોટાં સહુ કોઇ–અમલદારો સુદ્ધાં–મ્હારા જેવા એક અજાણ્યા પરદેશી ભણી પણ રાખતાં. તે શિષ્ટતા જાતે ચાખ્યા વિના તમે માની પણ શકો નહિ કે ત્હેને જ લીધે નિત્યજીવનમાં કેટલી બધી મીઠાશ આવે છે.

બાળક સમી નિર્દોષતા એ તેમનો બીજો ઉત્તમ ગુણ છે. પરંતુ ત્યાંનાં બાળકો વિશે એક વાત નોંધવાની જરૂર છે. તેમનાં મ્હોટેરાં આવાં નિર્દોષ છે પણ છોકરાં તો બાબડબોર, લોભીઆં, સ્વાર્થી, ને બ્હીકણ હોય છે જેમજેમ મ્હોટાં થાય તેમ તેમ આ દુર્ગુણો દબાઇ તેમના મન

ાંથી પ્રસરતા જાય છે અને સત્વશાલિતા, હૃદયની સૌજન્યતા આનન્દ આપવા ને સૈની આતુર ચ્છા: આ સર્વ સદ્ગુણો ખીલવા લાગે છે. આવા આશ્ચર્યકારક પરિવર્તનનું કારણ સમજવું ણ છે; કદાચ એમ હોય કે અનિષ્ટ વૃત્તિઓના ઉભરા બચપણમાં ખાલી થયા પછી મ્હોટપણે વારે પવિત્ર વૃત્તિઓના વિકાસનો માર્ગ સરલ બને છે.

તેમનાં નિર્દોષતા ને નિખાલસપણું આકર્ષક છે. પણ તે જ તેમની અપક્વતાની નિશાની . તેમનામાં સારૂં નઠારૂં પારખવાની શક્તિ બહુ જુજ છે. સાહિત્યના વિષયમાં તો ને જવલ્લે હોય છે. જે લખાણોને અહિનાં આપણાં બાળકો પણ "કૂચરો" ગણીને દૂર ફેંકી દે, તેવાં ખાણોને ત્યાંનો લોકસમૂહ દર રવિવારે ઉત્કંઠાથી વાંચે છે, સાધારણ અસાધારણ વસ્તુ વચ્ચેનો ભેદ તેમની દૃષ્ટિએ પડતો જ નથી એમ લાગે છે. આ સ્થિતિ ટલેક અંશે ત્યાંના તંત્રી સમાજને આભારી છે.-કપી- જનના લખાણો છાપવા ને વિશે તેમણે ક ચોક્કસ, સાંકડી હદવાળું ધોરણ ઠરાવ્યું છે, હેનું સ્હેજે ઉલ્લંઘન થાય તો તેઓ ભયભીત ની જાય છે. તેમના પત્રકારોની માફક ભાષણકારો પણ ફાવે તેમ " છાંટયે જાય " છે: જે ચનો સાંભળવાથી દિવાલો પણ ચીસ પાડી ઉઠશે એમ આપણને લાગે, તે વચનને અમેરિકાની જા પૂર્ણ શાન્તિથી સહી લે છે. ભાષણોને અન્તે પૂછાતા પ્રશ્નોમાં ને ચર્ચામાં તેહની ઉપયોગિતા તે આપણે સમજીએ છીએ; પણ ત્યાં તો પ્રશ્ન કે ચર્ચાનો રિવાજ જ નથી.

નફકરાપણું, નિર્દોષતા, નિર્વિવેકતા આ ગુણોથી ભરપૂર તેમના સ્વભાવની એક વધુ ખામી ખુ નોંધવા જેવી છે. જડ ઘાલી બેઠેલા વિચારો, રિવાજો કે સંસ્થાઓને જરૂર પડશે દૂર કરવાં ફેરવવાં તે અમેરિકનોને આવડતુ નથી. એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના તેઓ સત્તાધારીઓને મી જાય છે. તેમનું રાજ્ય બંધારણ પણ કાલાતીત થઇ ગયું છે. જેવી ભયગ્રસ્ત દૃષ્ટિથી ગુણો મૃત્યુ ભણી જુએ છે, ને બાળકો અંધકાર ભણી જુએ છે, તેવી જ દૃષ્ટિથી અમેરિકન. સમૂહ રાજકીય ફેરફારો ભણી જુએ છે. કોઇપણ-ન્હાની કે મ્હોટી-હડતાળ પડતાં તે લોક યભીત બની જાય છે તેમની સરકાર પણ ભયભીત દશામાં હોય ત્યારે પાછું વાળીને જોયા વિના ન્યાય કર્યે જાય છે; અને તેહની ઉચ્છૃંખળ તરંગવૃત્તિને પ્રજા ધૈર્યથી સહી રહે છે. પ્રજાનો રોષ કાય રૂપે વ્યકત થતોજ નથી. વિરૂધ્ધ ટીકાઓ પણ કાનમાં ધીરા સાદથી કહવામાં આવે છે.

અમેરિકન રાજ્યનિતિની ઝીણવટ ભરી વિવેચના કરવાથી વિષયાન્તર થઇ જાય તેનું ઉમેર્યા પછી મિ. નેવિન્સન પોતાના સંસ્કારો ને સમાપ્તિ રૂપે રજુ કરે છે.

આ પ્રમાણે, અમેરિકન પ્રજા વિશે આપણામાં જે કાંઈ કહેવાય ને મનાય છે તેથી ઉલટ મ્હેં ત્યાં જોયું. નાગી રીત ભાતવાળા, વિનયહીન ડંફાસખોર લાલચુ, કામ ધંધામાં ખૂબ પાવ- , સ્વાતંત્ર્ય પરિવર્તનના ચ્હાનાર ને ભવિષ્ય પરત્વે નિર્ભય: તેમના મુખ્ય લક્ષણોનો આનો ાર આપણે ત્યાં અપાય છે. પગલે પગલે વિનયશીલતા, અત્યંત ઉપકાર વૃત્તિ બેહદ ભોળપણ, બધા વિશે પૂરી નિશ્ચિન્તતા, નીચ અને નિર્માલ્ય માણસોને પોતા પર જુલમથી સત્તા ચલાવવા -આટલી હદ સુધી સ્વતંત્રતા માટે એકસરખી મ્હને તો તેમના આ ગુણો જુદાજુદા વર્ગના મેરિકનો સાથે નિકટ સમાગમમાં આવ્યા પછી મુખ્ય અને બહુવ્યાપક લાગ્યા. વર્તનનું લાલિત્ય ગ્રામજનિત આકર્ષણ, એ તેમના પ્રધાન લક્ષણ છે. અને તે દુર્લક્ષણો તેમ જ, સત્તાધીશો સમક્ષ પડવાની ટેવ અને અતિશય આજ્ઞાધારકતા એ પણ "પિલ્ગ્રિમ ફાધર્સ"ના વારસા લેખે નિક અમેરિક (પ્રજા) માં હોય એમ લાગે છે.

પ્રાસંગિક નોંધ.

સ્વ. હાજીમહમ્મદ શિવજી.

કુરાન કહે છે કે 'સંસારીઓ ભલે પૂછે મરનાર કેટલી દોલત મૂકી ગયો; પણ ફિરસ્તાએ તો પૂછશે એણે કેટલાં સુકૃત્યો આગળ મોકલ્યાં ?' મી. શિવજીનાં સુકૃત્યોની સંપૂર્ણ યાદી કરી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એમનાં અકાળ અવસાનથી ઉઘરતા ગુજરાતને પડેલી ખોટનું સંપૂર્ણ ભાન થવું એ પણ મુશ્કેલ છે. બુદ્ધિ અને સ્વાતંત્ર્યનાં વિકાસનાં જે પડઘાઓ દશેદિશ રેલી રહ્યા છે, જે પડઘાઓ ગુજરાત તેમજ હિન્દનાં ભાવિનું ઉજમાળું સૂચન કરી રહ્યા છે એ પ્રકાસ-વિકાસમાં મી. શિવજીએ કેટલો અગત્યનો ફાળો આપ્યો એ તો ભવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર અથવા તો મનુષ્યકૃત્યોનો હિસાબ રાખનાર ફિરસ્તો સંપૂર્ણ રીતે કહી શકશે. અમ્હને લાગે છે એ વિકાસમાં મી. શિવજીનું સ્થાન આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ જે કળા અને ઉત્તમ સાહિત્ય પરિણમે છે ત્હેને ઘડાતા ગુજરાતમાં પ્રેરી, પોષવામાં છે. ભવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર આ સગર્વ નોંધ લેશેજ.

અત્યારે પણ 'વીસમી સદી' જેવું સચિત્ર માસિક ચલાવવું એ સાહસજ ગણાય તો આજ આઠેક વર્ષ ઉપર અનેક વિટંબણાઓ સહી એ ઉપાડી લઇ ગુજરાતની ચિત્રકળા અને સાહિત્યના સાધન અર્પવા માટે આપણે-દરેક ગુજરાતીએ મી. શિવજીનો આભાર માનવો જોઇએ. પાછળથી વધી પડેલા અનેક પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પત્રની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા જાળવી રાખવા આદરેલા એમના વીર પ્રયત્નો એક કલાપ્રેમી અને સાચા સાહિત્ય અને દેશભક્તનું ભાન આપણને કરાવે છે. (ફિરસ્તાએ અચૂક એની નોંધ લીધી હશે.) આ સર્વ મુશ્કેલીઓ કલ્પવાં અનુભવવી કઠિન છે.

આશા છે કે મી. શિવજીના અવસાનથી પડેલી ખોટ પૂરવા કુદરત કોઇ સાહિત્યભક્તને પ્રેરે અને પ્રભુ એ સદ્ગતના અમર આત્માને શાંતિ અર્પો.

કળાપૂજક કિટ્સની શતવર્ષી.

પોતીકા ક્યારાનું કુસુમ માણસને પ્રિય છે. બીજાં કુસુમો એટલાંજ મધુરાં હોય નહિ ? અમે તો માનીએ છીએ કે ... ને ... કે માણસને પણ એટલુંજ ...

અનુ તેમ હો કે ન હો પરાયાં પુષ્પો મધુર તો છેજ; ને સૌન્દર્યપૂજકને તો સૌયે સરખાં. આવા એક પરાયા પુષ્પના સૌરભની ગુર્જરરસિકોને અમ્હે યાદ આપીએ છીએ. પરાયા દેશમાં ભિન્ન ઋતુ, ભિન્ન સંસ્કૃતિ અને ભિન્ન કાળમાં માનવ જાતિને સૌન્દર્યનાં પૂજન શિખવાડતું એક પુષ્પ ખિલતું હતું. તે–A thing of beauty is a joy for ever નો સત્ય મંત્ર શિખવાડનાર સૌન્દર્યઘેલો રસિક, અંગ્રેજ કવિ જોહન કિટ્સ. તા. ૩૧ ઑકટોબર ૧૭૯૫ દિને કિટ્સનો જન્મ થયો હતો. પણ હા.

'સ્પર્શતાં પકવનાને કૈં, રે, રે! ધ્વંસ શરૂ થતો,'

મનુષ્ય જે કાળવિધિમાં માનતો આવ્યો છે તેનાં એક નખરાંથી તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૧ દિવસે આ કળારસિક કવિ માત્ર ૨૫ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યો. આપણો કલાપી એમજ તો રંગ્યો. કિટ્સ પણ અંગ્રેજ કલાપી હતો–શુદ્ધ, સંસ્કૃત ભાવનામાં, સ્નેહને સૌન્દર્યના પૂજનમાં. કવિ હતો, અદ્દભુત વિચારોનો, અદ્દભુત ભાવનાનો ને અદ્દભુત ભાષાનો. આપણે ત્યહાં, તેમ ને ત્યહાંયે, એના સમયમાં પણ કોઇની અદ્દભુતતા, કોઇની નવિનતા જગત છીરવી શકતું નહિ; ત્યહારે એનાં પૂજન તો ક્યહાંથીજ થાય! પણ આ ગાયકનું ગીત બંધ કરનાર કોણ? મૃત્યુ? ના, મનુષ્ય જ મનુષ્યને જીવાડે છે ને મારે છે. ત્હમારે ત્હમારે સાચવી રાખવું ને તેનો ઉપયોગ કરવો એ ત્હમારૂં કામ છે. તેના જગતને તો તે ન આવડ્યું ને એક કલાઘાતકના નિર્દય પ્રહારથી આ રમ્ય પંખી તરફડ્યું–મૃત્યુ પામ્યું. એ કલાઘાતક તે કિટ્સના કાવ્યનું નિર્દય-નિરસ અવલોકન કરનાર અધિપતિ જેફ્રિસ. કહેવાય છે કે જેફ્રિસના અવલોકનથી કિટ્સનું અવસાન નીપજ્યું છે. ના, બંધનની ભૂમિમાંથી તે સ્વાતંત્ર્યના દેશમાં ગયો–અંધારથી પ્રકાશમાં ઉડ્યો–નથી; નથી. મરતો કદી નથી. "સૌન્દર્યને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી"–"He lives a double life," ત્હેની કૃતિઓ તો જીવન્ત છે–અંગ્રેજી સાહિત્યનાચન્દ્ર રૂપ છે–"Books that I prize above my Dukedom," અમ્હે આશા રાખીએ છીએ કે ગુર્જર રસકુંજનો કોઇ કળાવિદ્ આ આત્મનની કૃતિઓ આપણી સાહિત્યવાડીમાં આણી ગુજરાતીઓને તેની સૌરભનાં લ્હાણાં કરશે.

નર્મદ–જયન્તી.

સને ૧૮૬૫ પછી સંસારજીવન, સાહિત્યજીવન અને રાષ્ટ્રીયજીવનમાં ગુજરાતમાં નવો યુગ વ્યાપો, અને જીના આટલા વર્ષે એક જુના થયેલા કવિની જયન્તી ઉજવાય છે એ બીના હર્ષ ... છે નર્મદના અવસાન પછી અર્ધી સદી વીતી ગઈ, નવા વિચારકો જાગ્યા, નવા સાક્ષરો ... અને મૃત્યુ પામ્યા; આપણી દ્રષ્ટિ બ્હોળો વિકાસ પામી છતાં નર્મદની જન્મભૂમિમાં તેના ...વાસિઓએ તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ ત્હેની જયન્તી ઉજવી, એ વિગત આપણે આપણા વીર ...ને ઓળખતા થયા છીએ એનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. સામાન્ય રીતે નર્મદ 'પ્રેમ શૌર્ય' ના ...' તરીકે ઓળખાય છે; પણ, ઇતિહાસકારને એ કઠિન પ્રશ્ન થશે કે નર્મદ કવિ હતો કે ...ચાર?—રાષ્ટ્રસેવક હતો કે સુધારક? જુદાં જુદાં દ્રષ્ટિબિન્દુથી આ પ્રશ્નને જુદા જુદા ઉત્તર ...પ છે, પણ અમ્હને તો લાગે છે કે એ ચારેમાં એકજ સત્વ રમી રહ્યું છે અને તે સત્વનો તે ...હતો. અને તેથીજ તે જુદા જુદા વેષમાં આપણને દ્રષ્ટિએ પડે એ

પણ નર્મદ એકલા બાહ્યજીવનથી જ ઓળખાય છે એવું નથી. આપણામાં રમી રહેલા ઉચ્ચ વિચારો એ અને એના જેવા બીજા વિચારનાયકોના વિચારોનું પરિણામ છે, તેમ આપણામા ઝળહળતાં સ્વાતંત્ર્ય જેવા ગુણો અને ઉછળતું લોહી એના જેવા શુદ્ધ અને સત્યપ્રેમી સાધુઓના જીવનનુંજ ફળ છે. અમ્હે ઇચ્છીએ છીએ કે ગુર્જરપ્રજા, જીવન અને કવનમાં શુદ્ધ નિર્ડંશ આવા વીર—નરોનાં ચીરસ્થાયી સ્મારક કરવાનું ચૂકશે નહિ. (નર્મદ જયન્તી વખ્તે સ્મારકની યોજના શરૂ થઇ છે. 'સેવામંડળ' સુરતના મંત્રી દરેક ગુજરાતીની યથાકિંચિત મદદ સાભાર સ્વિકારશે.

નોબેલ પ્રાઇઝનો જીતનાર.

—ભાડૂતી ગાડીવાન—

સ્ટોકહોમમાં આજે ઉજ્જયિનીનો રસનિરૂપિતાનો ધર્મ પળાય છે, ને બોજને પગલે ચાલી વરસમાં એક વાર એક કાવ્ય કર્તાને સવાલાખ રૂપિઆનું ઇનામ અપાય છે. એ ઇનામ તે નોબેલ પ્રાઇઝ. આગળ રવીન્દ્રબાબુને તે મળેલું—આ વખત નોરવેજીયન નોવેલિસ્ટ મિ. કે. હેમસનને તે મળ્યું છે. આ માન માટે એમની યોગ્યતા—અયોગ્યતા માપવાનું આપણી પાસે કંઈ પણ સાધન નથી કારણ કે તે ભાષામાં આપણે અજ્ઞાન છીએ; તથા આ વિષય ઉપર બીજા પત્રકારોના વિચારો પણ આપણને કામ આવે એવાં નથી કારણ કે તેઓ જણાવે છેતેમ તેમણે પણ મિ. હેમસનના પુસ્તકો વાંચ્યા તો નથી.

મિ. હેમસન વિષે એક પત્રકાર લખે છે કે: ચિકાગોમાં હેમસન ભાડુતી ગાડીવાનનો ધંધો કરતો; ગાડી ફેરવતી વખતે પણ તે ગજવામાં યુરિપિડઝ 'એરિસ્ટોટલ' ને થેકરેના પુસ્તકો રાખી મૂકતો; અને તેના ધ્યાનમાં કોટના બટન બંધ કરવાનું પણ તે વિસરી જતો ને કોઈક વાર તો લગામ ખેંચવાનું પણ રહી જતુ! ઉતારુઓને મૂકરર કરેલી જગાએ ઉતારવાને બદલેબત્તે ગાડી આગળ હાંકયો જતો. ઉતારુઓ પણ આવા 'ભેજાના ગેપ' ગાડીવાળાથી કંટાળતા ચોડાક વખતે ભવિષ્યમાં નોબેલ પ્રાઇઝનો જીતનાર હેમસન ગાડી હાંકનારના ધંધામાં નાલાયક ઠર્યો ને આખરે તેને વિદાય કર્યો. ચિકાગો છોડી ખલાસીનો ધંધો સ્વીકારી હેમસન ન્યુયોર્ક ગયો ને સદર વર્ષોન ઉમરે પોતાની મિલ્કત ઉપર પોતાના શાંત દિવસો ગૂજારે છે.

ઉપરની વિગત પરથી એક પત્રકાર જણાવે છે તેમ આપણને એટલું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મહેનત મજુરી કરનારા અને સાક્ષરો એવા બે જુદા વર્ગો નથી.આપણે ત બે વર્ગો જુદાજ પડી આવે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અમુક 'ઉચ્ચ' ગણાયલા ધં સિવાય બીજા ધંધાઓ હીણપતવાળા મનાય છે અને તેથી 'ઉચ્ચ' વર્ગના હાકો બીજા વર્ગ અંગેજ નહિ એમ ગણી લેવાય છે. અમ્હે ઇચ્છીએ છીએ કે સિટીન વર્ગ આવી સંકુચિત ભાવના દૂર કરશે ને રવીન્દ્રબાબુએ આલેખેલા સત્યને પિછાણશે—કે "દૃષિકાર જ્યાં કઠિન ભૂમિ ખેડી રહે છે ને મજૂર જ્યાં પત્થર ફોડી રહ્યા છે ત્યાં તે છે."

સર્વદેશી શાન્તિ.

ધી ઈન્ડીયન રિવ્યુમાં મી. એચ. જેક્મન કોલમેન લખે છે કે —

" જગતના શારિરીક અને આત્મિક દર્દ મટાડવાનો માત્ર એકજ રસ્તો છેઃ લીગ ઓફ **નેશન્સ**ના ફરમાનથી શીરચ્છેદમાં ગૂંથીલી તરવારોને દફન કરી, ગઈ ગુજરી દ્વાનવૃત્તિના સ્મરણ ભુંગી કહાડી જુદજુદી પ્રજાઓનું ઐક્ય સાધવું. આ સર્વદેશી ભાવના જાગ્રત કરવા આપણામાંથી નવા નાયકો તૈયાર થવા જોઈએ. અખિલ માનવસંઘની આશા **લીગ** ઓફ **નેશન્સ** તરફથી રાખવાની છે. "

સંસ્થાઓમાં શ્રધ્ધા રાખનાર આ વિદેશી વિચારકનાં ઉજમાળાં સ્વપ્નનો વિચાર કરતાં એક બે પ્રશ્નો સ્હેજ પુછવા પડે છે. એકજ દેશમાં આવું ઐક્ય કેટલું છે ? પ્રગતી સાથે ગુન્હા વધતા જાય છે કે ઘટતા ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે સ્વતંત્રતાના હિમાયતી તરીકે ઉભા રહેનાર અને સંસ્કૃતિનો મુક્ત કંઠથી દાવો કરનાર દેશોએ હિન્દુસ્થાન, આયર્લાંડને બીજા દેશોને સ્વતંત્રતા આપવા-અપાવવા કેટલા શુદ્ધ પ્રયત્ન કર્યા ? અમ્હને તો લાગે છે કે મી. કોલમેનનો વિચાર હાલની સ્થિતિ જોતાં તો કેવળ ' યુરોપીયન ' જ જણાય છે. ષડ્રિપુઓમાં **લોભ** મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, અને લોભ એટલે જે વસ્તુ માટે પોતે લાયક નથી તેની ઈચ્છા રાખવી તે જ્યાં સુધી લોભને સ્થાન હોય છે ત્યાં સુધી કલહ હસ્તી ભોગવેજ. જ્યારે ત્હેનો નાશ ત્હારેજ ખરું સ્વરાજ્ય મળે છે ત્હારેજ સર્વદેશી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્હારેજ વેદાન્તીનો **તત્વમસિ**નો મંત્ર સર્વમાન્ય થાય છે. **લીગ** ઓફ **નેશન્સ**ના ફરમાનથી મનુષ્યનો સ્વભાવ કેવી રીતે બદલી શકાય એ અમ્હે તો કલ્પી શકતા નથી. એ અંતિમ લક્ષ ધ્યાનમાં રાખી કંઈ પણ પ્રયાસ હાથ ધરવો હોય તો તે એકજ વસ્તુથી થઈ શકે એમ છે, અને તે એ કે મનુષ્ય પ્રથમ બ્રહ્મમય થાય અને પછી જગતના મનુષ્યોને તે ભાવ-દ્રષ્ટિથી જુએ. મિ. કોલમેનનું સૂચન અમ્હને તો Love by force નું રૂપાન્તર જ લાગે છે.

ડાયર.

ઇતિહાસ શિખવાડતા અમ્હારા શિક્ષકે ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ન્હાના ફડનવિસની ઓળખાણ આમ કરાવી હતી: " પહેલાં તો કોઈ ' ન્હાના ' નું નામ બોલતુ કે તરત અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ બારણાં બંધ કરી સંતાઈ જતી; થોડાક વર્ષો પછી અંગ્રેજી માતાઓ ' ન્હાના રાક્ષસ ' નું નામ દઈ રડતા બાળકોને ચૂપ રાખતી " આજે નવો ઇતિહાસ શિખતાં ડાયરનું નામ અમ્હે આમજ યાદ રાખિયે છીએ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે ન્હાના ફડનવિસે ઇંગ્લંડ જોયો પણ ન્હોતો તેની કાર્યદ્રષ્ટિને બ્રીટીશ બાળક-સ્ત્રીઓના હૃદયમાં આવો ભય ઉત્પન્ન કરે એવો કંઈ સંબંધ ન્હોતો, જ્યારે ડાયર કૃત્યોનો ઇતિહાસ હજી લીલો છે, હિન્દના સ્ત્રીઓ બાળકો અને નિર્દોષ પુરુષોના મનપ્રદેશમાં તે

પુરૂષના પડછાયા તરવરે છે. પણ ભવિષ્યમાં એવી કલ્પનાનું કંઈ કારણ નથી! ધી ડેલી ન્યૂસ જણાવે છે તેમ ડાયર તો ઇંગ્લંડમાં છે. અમૃતસરમાં મોતના ભોગ થઇ પડેલા હિન્દીઓના સંબંધી સારૂ ફંડ ઉભું કરવા માટે વ્યાખ્યાનમાળા યોજાઇ છે જેમાં ડાયર પ્રધાનભાગ લે છે! ડાયરના કૃત્યો વિષે ટીકા કરતાં એક અગ્રણી પત્રકાર લખે છે કેઃ "આ પુરૂષની ધૃષ્ટતાની સાથે તુલના થાય એવો બીજો કોઇપણ દુર્ગુણ હોય તો તે એની અમાનુષિકતા." તે તો કોણ જાણે. પણ એટલું તો અમ્હે જાણીએ છીએ કે હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓએ સ્વમાનને ફૂળમાન માટે દેહાર્પણ કર્યાં છે પણ અનિષ્ટ કૃત્યો તો તેમણે નથી આચર્યાં કે દુર્વસ્તુનો સમાગમ પણ કર્યો નથી. અને અમ્હે માનીએ છીએ કે દેશમાંથી બીજા ગુણો ભલે પરવારી ગયા હોય પણ આ ગુણ તો હિન્દુ નસોમાં હજી પણ વહે છે. ડાયર-દુઃખ એ કાંઈ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ક્રૂરતાનો પ્હેલો પ્રસંગ નથી. જેમ આર્યાવર્તની આર્ય પ્રજાએ જુદી જુદી પ્રજાઓને સત્કારી છે ને પોતામાં સમાવી દીધી છે તેમ તે પ્રજાઓની ક્રૂરતાને પણ સહી લીધી છે. ફેર માત્ર એટલોજ જણાય છે કે બીજી પ્રજાઓએ ક્રૂરતા ત્યાગી દઇ આર્યત્વ સ્વીકાર્યું ત્હારે ડાયરશાહી-વર્ગ તેનો ઇન્કાર કરે છે. અમ્હે ધારીએ છીએ કે એવા વર્ગે ઉભાં કરેલાં ફંડનો હિન્દીઓ ઇન્કાર કરશેજ.

૨૮-૨-૨૧.

—બ.

મૂખ્ય છાપ ભૂલો.

પા.	૩૨૦	લીટી	૬	વાંચો 'શિદ જીવન આ જીવને'
"	"	"	૧૬	" 'ક્યાંથી જીવન આ જીવને'
"	"	"	૨૦	" 'અમ ઉરને એ દમતો'
"	૩૨૧	"	૮	" શશિકર-સાગર શાને ?
"	"	"	૧૩	" રહેતું પ્રણયમય સ્નેહી ઉરમાં
"	"	"	૧૪	" જીવતું શીદ જીવનં આ જીવને
"	"	"	૧૫	" 'ચેતન કરમાં' વાંચો 'ચેતન ઘરમાં'
"	૩૭૪	લેખકઃ એક બ્હેન.		
"	૩૮૭	લીટી ૧ માનપ જાતિની જગાએ વાંચો માનવ જાતિ		

જીનતાન

જીનતાન–ઉલટીને તરતજ બંધ કરેછે.

જીનતાન–પાચનશક્તિ માટે અકસીરછે

જીનતાન–શકિત માટે એના જેવી એક પણ ચીજ નથી.

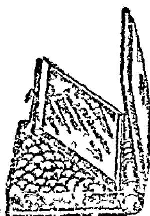
આખો વખત ખોં ખોં કરનારાઓએ જીનતાનનો તરતજ ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની મુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુરસ્તી માટે જીનતાન પાસે રાખે છે.

જીનતાન–ગાનારાઓ અને ભાષણ કરનારાઓ પોતાના કંઠને માટે જીનતાનનોજ ઉપયોગ કરે છે

જીનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમાં ખાવાથી પાનનો અજબ સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે જીનતાન વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામા આવે છે

જીનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ	૦–૧–૦
મધ્યમ કદનું પેકેટ .	૦–૪–૦
મોટું પેકેટ કેન્ડી પીલ કેસવાળુ રૂ	૧–૦–૦

મોલ એજન્ટસ, **જીનતાન એજન્સી**

(જી. આર. ચોપડા)

જુમા મસજીદ, મુંબઇ.

દરેક આબરૂદાર વેપારીઓ જીનતાન વેચે છે.

ખોરાક પચાવવાની દવા રૂ. ૧
ખરજવાં તથા ખસ ચાંદાની દવા ,, ૧
પ્રમેહની દવા ,, ૧
ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે દરેક જાતના તાવની દવા ,, ૨
જૂના મરડા-ચૂંક તથા સંગ્રહણીની દવા ,, ૨
ક્ષયરોગની દવા ,, ૫
હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા ,, ૫
અડદીઆ વાની દવા ,, ૫
કમળાની દવા ,, ૨
હડખવાની દવા ,, ૫
કલેજાના રોગની દવા ,, ૫
અટકાવ લાવવાની દવા ,, ૫
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકનાં ચાંદાં તથા ઘાવાઓ ઉપરનો અકસીર મલમ ,, ૫
આંખનું અંજન તથા મોતીનો સુરમો ,, ૨
બચ્ચાંને તથા મ્હોટાંને આમણ ઉતરતું હોય તેની દવા ,, ૨
દમની દવા ,, ૧
છાતીમાંથી પડતું લોહી બંધ કરવાની દવા ,, ૨
વાળાની દવા ,, ૨
બાલામૃત ,, ૧
બેરાં કાન સારા કરવાની દવા ,, ૫
વરમ ઉતારવાનો લેપ ,, ૧
છોકરીઆની ઉધરસની દવા ,, ૫
આધાશીશીની દવા ,, ૨
મધુપ્રમેહની દવા ,, ૫
બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા ,, ૧
બચ્ચાંનાં માથામાં ખોડો તથા જુ હોય તેની દવા ,, ૧

હાથે પગે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા રૂ. ૨
કંઠમાળ તથા ગંડમાળની દવા ,, ૨
રક્તપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી સુધારવાની દવા ,, ૧૦
,, ૧
ફેફસાંની દવા ,, ૬
રેચની ગોળી
દીવાના માણસને સારા કરવાની ગાંડપણની ગોળી રૂ. ૫
,, ૫
પાઇલનો મલમ અને પાઇલની ગોળી ,, ૨
ઉધરસની દવા ,, ૨
નવા બાલ લાવવાની દવા ,, ૨
બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ ,, ૨
દાઝ્યાની દવા ,, ૨
શુધ્ધ વનસ્પતિનું પેનકીલર
સાપ વિંછુ ભમરા ઉંદર વિગેરેના ડંખનો ઇલાજ ,, ૨
,, ૨
વાનું તેલ ,, ૧
ખસ ખુજલીનો મલમ ,, ૧
દરાજનો મલમ ,, ૧
બાલ કાઢવાની દવા ,, ૬
બચ્ચાંની વાંવળીની દવા ,, ૧
લોહીવાળી દવા ,, ૧
બરોળની દવા ,, ૧
ચાંદી તથા ટાંકીનો મલમ ,, ૧
ઘાંટું બેસી ગયું હોય તેની દવા ,, ૧
હાથે પગે વળના ગંધાતા પરસેવાની દવા ,, ૨
પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંઠ પર ચારવાની પટ્ટી ,, ૫
,, ૫
હરસનાં મસાની દવા ,, ૧
ભગંદરની દવા

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે અમે કોઇને એજંટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
ફકત હવે ખુદ તબીઅત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજંટ મી. નાનાલા
નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે. તેમનીજ પાસે મળશે.
સોમવાર સિવાય દાક્તર યુ. એસ. દેસાઈની મુલાકાત ઉપરને શીરનામે સુરતમાં થ

—સાહિત્યની ફુલવાડીમાં.—

ગરવી ગુજરાતનો કવિ.

—વીર નર્મદ.—

"નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક."

સને ૧૮૬૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા૦ ૨૫મીને ગુરૂવારે આ આપણા ગુર્જર કવિએ અને સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા. વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણને સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધ ને એમ લાગ્યું પણ ખરૂં કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલ્દીથી પૂરી પડવ ની નથી. વિદ્યા ને આનંદ, દેશાભિમાનની ભરતી, સ્પષ્ટવાણી નિસ્પૃહી ભાવના, ઉંચો ટેક, અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં મૂળથી છેવટ સુધી અખંડિત જ્યોતથીજ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિં કહે? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહિ? સંસારી દુઃખ તો બહુ વેઠવાં પડ્યાં. પણ ધન્ય છે નર્મદ તને કે તેં ટેક સત્યાદિકની ઉંચ નીતિ તારા જીવનને માટે ઉગતી જુવાનીમાંજ ઓળખી કાઢી અને તે પ્રમાણેજ ત્હારૂં આખું જીવન તું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. "નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડાં" એવું જે પદ તેં આવા અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું-સાંભળેલું તો પણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઇએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા ઉંચાં જીવનની-મૂર્તિ (Ideal of Life) બાંધી રાખી હતી અને કેવા દારૂણ તપોબળથી આખરે અક્ષરેઅક્ષર ખરી પાડી.

—નવલરામ.

માસિક સુરત બરાનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બહુભાઈ લાલભાઇ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા સંઘાડિયાવાડમાં આવેલા પોતાની ઓફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

કવિ આપણને મહાસત્યોની કલામય પ્રતીતિ કરાવે છે, માટેજ તે પૂજ્ય છે.

—અજ્ઞાત.

જ્યાં જ્યાં સજીવપણું છે ત્યાં મુક્તિની ઈચ્છા પણ છે. આપણે જો મુક્ત થઇએ–આપણે જો સ્વતંત્ર હોઇએ તો આપણે પણ આ વિશ્વના સ્વામી જ છીએ. જો કોઇ પણ પ્રાણી કેવળ–સર્વથા મુક્ત હોય તો તે સર્વશકિતમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વાન્તર્યામી હોવો જ જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે. **સર્વ શક્તિ, સર્વ સામર્થ્ય મુકિતમાંજ છે.**

—વિવેકાનન્દ.

માનવીની ખરી સંપત્તિ દુનિયા અને દેશના ભલા માટે કરેલા એના પ્રયત્નો પરથી માપવી જોઇએ. સંસારીઓ ભલે પૂછે મરનાર પાછળ કેટલી દોલત મૂકી ગયો; પરન્તુ ફિરસ્તાઓ તો પૂછશે મરનારે કેટલાં સુકૃત્યો આગળ મોકલ્યાં.

—કુરાન.

પોતાના કૃત્યથી સંતોષ લેનારની કાર્યસૃષ્ટિ એટલેથી જ પુરી થાય છે પછી પ્રગતિ સંભવતી જ નથી. નિરાશામય અસંતોષ નહિ પણ પ્રગતિમય અસંતોષ ગ્રહણ કરવાનો છે.

—એફ. ડબલ્યુ. રોબર્ટસન.

બાળક તરીકે રમત ગમતની વસ્તુઓ સંપૂર્ણ મ્હાવી, યુવક તરીકે સાહસિક, સ્વમાનપૂર્ણ અને નીતિમય જીવન ગાળવું અને વૃદ્ધાવસ્થા આવી પુગતાં હર્ષભેર સંતોષમય જીંદગીમાં આનંદવું એ જીવન–કલામાં ઉત્તમ કલાકારને છાજે એવાં આભૂષણો છે.

—આર. એલ. સ્ટીવન્સન.

શ્રદ્ધા એ આશા અને ભીતિ વચ્ચેની મધ્ય સ્થિતિ છે.

—મહમ્મદ.

रसो वै सः।

ચેતન

આશાનોર્મિ.

(કાફી)

ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇ રે—ટેક
પૃથિવી રહી છવાઈ,
પર્વતો રહ્યા નાહી,
મસ્તગાયે બનાઇ છે ગગને૦
ખાડ ને વિવાદ ગયા,
એક વિખવાદ ટળ્યા,
જુદા સહુ ભેગા મળ્યા રે. ગગને૦
ધન્ય આજ તેના જોગે,
પ્રેમ પી નીરખ્યો નેણે
સુખને શું કહેશે વેણે રે. ગગને૦
સાગરો મગ્ન કહેશે,
શા થકી વખાણી વેણે,
ન કદી મહેનાઈ રહેશે રે. ગગને૦
પ્રેમ જે કહી બતાવે
પ્રેમ જે કરી બનાવે,
મણિ જેને મન ભાવે રે. ગગને૦

—મણિલાલ.

પ્રકાશક
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા–સુરત.

તંત્રીઓ
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:
સહાયક વર્ગ: રૂ ૧૦ (અથવા વધારે)
વર્ગ બીજો રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું)
છુટક નકલના આઠ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

આ માસિક સુરત ખપાટીયા ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "ચાર્નાિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગો. ચિ.
ભાઈલાલ ... એ છાપ્યું અને બહુભાઈ ... સુરત, ગોપીપુરા
... આવેલી પોતાની ઑફિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

વર્ષ ૧ લું.] એપ્રિલ ૧૯૨૧ [અંક ૧૧ મો.

ચેતન

કાળી કલ્પનાને.

કાળી ભૂંડી ઓ કલ્પના!
    કાં લહિયો કાળો ગો?
શબ્જુ-પ્રાન અમૃત-પાત્રમા
    કાં ઝેર ખાવી બેગવે?
મેથી અલિ! સુખની ઘડી-
    ના વાર વાર મળ્યા કરે,
એ કર્મના બળથી મળી
    કાં સુખ-ઘડી દુખી કરે?

દુખો હશે જે દોલવા
    હજી વેઠવાં કર્મે લખ્યા,
વેઠીશ તે મેં મર્ત્યના-
    પતકીન લઈ દેવા ગયા;
ખાલી પરન્તુ, કાં સહું
    જે કર્મ-મોતે ના લખ્યુ?
બાપે કરી ઓ કલ્પના!
    ના સુખ-ઘડી દુ:ખી કરું.

૯-૧૧-૧૯૨૦

ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

તેજસ્વી તારકને.

(Bright Star! Would I were as steadfast as thou art:
અંગ્રેજ કવિ કીટ્સના એ અંગ્રેજી ગીતનું અનુગાન.)

(૧ ગુંજન.)

તેજસ્વી તારા ! તુજ સમ હો–
અડગ, અડોલ હું સદા રહું !
માત્ર ન એકાંતિક કાંતિભર–
માઝમ રાત, ઝઝૂમી રહું !
ઋષિયોગધર સમ અખંડ–
જાગ્રત મીટ, તુજશું ભરી રહું !
ને જલઝરણાં જગપાવનકર–
પુરોહિતસમ, જોઈ રહું !
પર્વત ને પૃથ્વી ને જલસ્થલ
નવહિમસ્તર, મૃદુ, ન્યાળી રહું !
માત્ર એટલું કરી ન અટકું
અડગ, અન્યરીત, હોય રહું !

૨.

સૌમ્ય મુજ પ્રેમમૂર્તિ શરણે,
પ્રફુલ્લ હૈયે, પડી રહું !
ઉર–હિંડોલને હળવે હેલે
અહર્નિશ જો ઝૂલી રહું !
જાગી જતાં, મધુરી અધીરતા
મહીં, સદા, હું મ્હાલી રહું !
દિલ–સિતારના સુર સુકોમલ
સુણવાને સ્થિર, અવશ, રહું !
એજ મજાની એજ સજામાં
ધન્ય જીવન હો જીવી રહું !
નહિ તો મૂર્છા મહીં, નિરંતર,
પ્રણુ–શરણ લયલીન રહું !

થી કમલાકૃતાયની. સં. ૧૯૭૭
સેંટ નોર્થકોટ હિંદુ ઑર્ફનેજ, ભાલતીર્થ
મુંબાઈની ગોકળદાસ તા. ૨૨–૩–૨૧

જન્મ–દલિત

વેણી વિખરાણી.

* રોપી આગણ મ્હેં તો વેલડી,
પાયું સીંચીને પાણી,
કળીઓ વીણી ગૂંથી વેણલી,
ત્યાં તો વેણી વિખરાણી
દોરી ગૂંથીને દેખાડવા,
મ્હારે વીરે વખાણી,
એની હબ્બે માથું ઓળતા
ત્યાં તો વેણી વિખરાણી.
કળીઓ તો તેજે ઝીનતી,
કુણી સરખી કરમાણી,
ગોરે હાથ હની ખીલની,
ત્યાં તો વેણી વિખરાણી
ફરી તો સુન્દર બની ગૂંથણી,
એથી વેણી નજરાણી,
નિરખી પૂરી ન મોહાણી,
ત્યાં તો વેણી વિખરાણી
ફરી તો વેણી મ્હારી લાડકી
વેની ફુથી રીસાણી
હેત કીધી મ્હેં જ્યાં 'વેણકી'
ત્યાં તો વેણી વિખરાણી

દેશળજી પરમાર.

૨
૧૯-૨૧

માળીને:

મધુર મધુર પુષ્પો માળી ઓ ! ચુંટતો ના,
ખિલતી કળીની પાંખો ઓ ! આ પાપ કાપતો ના
અમીમય કુસુમોનો આમ જો નાશ થાશે,
ઉપવન નાશી શોભા સર્વ જાની રહેશે
જરીશ નવ પંખી તું આમ આવો ઉજોરે
કમનદન જ્યાંથી દષ્ટિ તારી વધે છે
ખીલી ખીલી હસતા એ ઠેકાણે સાથ સર્વે
નવ કરી દુખી એ સ્નેહોના ફૂલોને
અરર ! સુમન એવું હાસ્ય મોડતો ના
કરમટ પડતું તે દેવને ચાહતો થા
જગત સારુ એવું જોઇ જ્યાં વિભાગી,
નડતું રડતું ગાતે છે અહીં જીવનની

સ. ૧૯૭૬.

જ્યોત્સ્ના શુક્લ.

---

* મેઘાડમર ગરબે એ ગીતનો ઢાળ

ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે—

શિવરાત્રિનો દિવસ હતો.

સવારે નગરની માલણો ઘેરેઘેર ફુલપાતરાં નાંખી આવી ને ઘેરેઘેરથી તેમને ઠાંસા પડયાં:

દીન વદને તેઓએ કહ્યું ! 'બા, રોજ લાવીએ છીએ ત્યાંથીજ આજે પણ ફૂલો આણ્યાં છે; પણ કોણ જાણે શાથી બધાંજ સુગંધ વગરનાં છે !

દુઃખી વદને મારી બા દેવપૂજા કરતી હતી ને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ પાસે બેઠો હતો.

તે વખતે તું આવી ને બાને પગે પડી આશીર્વાદ માંગ્યા.

માત્ર ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે નગરનાં બગીચાનાં ફૂલોની સુગંધી તારા પ્રત્યેક અંગમાંથી રેલી રહી હતી !

તે દિવસે બપોરની છુટ્ટીમાં અમારી જોડેની નિશાળના છોકરાઓએ જરા પણ તોફાન ન કીધું:

રસ્તા પરથી જતા આવતા લોકો મને પૂછતા; 'આજે શું છે ? કેમ આ બધા શાન્ત છે ?'

લોકોના પ્રશ્નોથી કંટાળી હું બ્હાર નીકળ્યો.

તારા ઘરનાં આંગણામાં તારી સખીઓ સાથે કૂદાકૂદ કરતી મેં તને જોઈ ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે બાળકોની બધી મસ્તી તારી આંખમાં આવી વસી હતી !

સાંજે મિત્રો સાથે નદી કીનારે ફરવા ગયો ત્યારે નદીનાં પાણી ડહોળાયેલાં હતાં, કીનારા પર ધૂળના ગોટા ઊડતા હતા, ને ફરવા આવેલા લોકોનાં મ્હોં પર ઉદાસીનતા જણાતી હતી.

ક્ષુભિત ચિત્તે અમે સૌ પાછા ફર્યા ને માતાના મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા.

મંદિરના ચોકમાં બાળાઓને ગરબો ગવડાવતી તને દીઠી ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે નદીનું સઘળું માધુર્ય તારા કંઠમાં ને તારાં અંગના મરોડમાં આવી ભરાયું હતું !

રાતે શિવાલયમાં પૂજા હતી.

પૂજામાંથી પાછલી રાતે હું ઘેર આવતો હતો ત્યારે ચન્દ્રનું સઘળું તેજ ઉડી ગયેલું જણાયું; એની ફીકાસ જોઈ મારું મન દુભાયું.

શિવાલયમાં બળતા ઝાંખા દીવાના પ્રકાશમાં જોયેલા તારા મુખનું સ્મરણ થયું ત્યારેજ હું સમજ્યો કે ચન્દ્રનું સૌન્દર્ય તો બધું તારા મુખમાંજ હતું !

—મનુ.

મ્હારી શોધ.

નિજ કસ્તુરીની સૌરભથી મદોન્મત્ત થઈ જંગલની વૃક્ષઘટાઓમાં જેમ કસ્તુરીમૃગ ભમે એમ હું ભમું છું.

રાત્રિ મધ્ય વૈશાખની છે; પવનની લહરી દક્ષિણ તરફથી ચાલી આવે છે.

મ્હારો માર્ગ ભૂલી હું ભટકું છું. જે નથી મેળવી શકતો, એ હું શોધ્યા કરું છું: ને હું જે નથી શોધતો તે મ્હને મળ્યા કરે છે.

મ્હારી વાસનાની પ્રતિમા મ્હારા હૃદયમાંથી નીકળી આવી નાચે છે.

એ ઝળહળતી છાયા અદૃશ્ય થતી જાય છે.

હું તેને મજબૂત રીતે વળગી રહેવાનો યત્ન કરું છું; તે મ્હને ઉડાવે છે અને આડે માર્ગે ખસકી જાય છે.

જે નથી મેળવી શકતો, એ હું શોધ્યા કરું છું: ને હું જે નથી શોધતો તે મ્હને મ

('ગાર્ડનર' માંથી)

બચુભાઈ રાજ

પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા.

સંયુક્તાઃ—મહારાજ ! સાભળ્યુ છે કે ગોરી યવનોએ ફરી દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. ૩ લશ્કરને મોખરે ખુદ મહારાજની હાજરીની જરૂર છે. આ હેનું અઢારમી વારનું આક્રમણ અને હવે મહારાજને જવું પડશે.

પૃથ્વીરાજઃ—નહીં સંયુક્તા ! જેમને રાજ્યોનો લોભ હોય તેઓ ભલે આ યુધ્ધો લડે પ જ્યા સુધી તું મ્હારી સમીપ છે ત્યાં સુધી તો હું યુદ્ધમાં જવા માંગતો નથી.

સંયુક્તા —પણ જગનાથ ! દિલ્હીશ્વરને રણવાસ ભોગવવા ઉપરાન્ત પણ બીજાં કર્તવ્યો છે મ્હારી પાસે રહેવાની આપની કૃપાને લીધે આપને રોકવાનું આળ મ્હારે શીર ન મૂકાવા દેશો.

પૃથ્વી —પ્રાણપ્રિયે ! આળ મૂકનારાં કશુ સમજતા નથી. જગતમાં પરમ કર્તવ્ય ચાહવાનુ છે. જેમને રાજ્યનો લોભ હોય તેઓ ભલે રાજ્ય કરે અને જમીનના ટુકડા માટે કે ધર્મના કોઇ પુસ્તક માટે ભલે યુધ્ધો કરે. તેઓ બધાજ પોતાનું કર્તવ્ય ભુલી પોતાની લાલસા તૃપ્ત કરવામા તૃપ્તિ માને છે.

સંયુક્તાઃ—ત્યારે મહારાજ આપ શુ એમ કહો છો કે રાજ્ય કરવું એ ફરજ નથી ? યુધ્ધ કરવું એ ફરજ નથી ? ત્યારે મહારાજ અત્યાર સુધી રાજ્ય કર્યું અને યુદ્ધો કર્યાં એ કર્તવ્ય પરાંગમુખ બનીને કર્યું ?

પૃથ્વી —બેશક હું રાજા હતો ત્યારે પ્રજાની સેવા માટે રાજા ન્હોતો પણ મ્હારા અધિકાર ખાતર રાજા હતો. હું ન્યાયી હતો તે ન્યાય ખાતર નહીં પણ કીર્તિ ખાતર અને મેં પ્રજાને સુખ આપ્યું તે સુખની ખાતર નહી પણ તેઓ બળવો ન કરે તે ખાતર. અને યુદ્ધ કરેલાં તે મ્હારા બાહુનો પ્રતાપ દેખાડવા, મ્હારી વિજયની ક્ષુધા તૃપ્ત કરવા.

સંયુક્તા.—ત્યારે મહારાજ ગોરીના ગયા આક્રમણ વખતે પણ આપ યુદ્ધમા ન પધારેલા અને ચામુંડીરાયે પોતાનો ભોગ આપ્યો તે પણ સ્વાર્થ ખાતર કે ?

પૃથ્વીઃ—પ્રાણ આપ્યો તે કેવળ સ્વાર્થ ખાતરજ નહીં. જો કે લડવાની પ્રબળ વૃત્તિમા દેશ કરતાં યવનોનો દ્વેષ વધારે પ્રબળ હતો. ખૂના રિવાજે જોઇ હેનું મન ઘડાઇ ગયું હતું. તે પૃથ્વીરાજ શિવ અન્યનું સ્વામિત્વ સ્વીકારી શકે તેમ નહોતો તેને તો દિલ્હીનું રાજ્ય અને દિલ્હીનો રાજા બન્ને જોઇતાં હતાં.

સંયુક્તાઃ—કૃપાનાથ ! મ્હને ક્ષમા કરશો પણ આપને હું સમજી શકતી નથી. શું આપને દિલ્હીશ્વર તરીકે કાયમ રાખવાની તેની ઇચ્છામા અપૂર્વ સ્વામિભક્તિ નથી ?

પૃથ્વી —સ્વામિભક્તિ ખરીજ અને અદ્ભુત પણ હેની સંકુચિત દ્દષ્ટિ બાહ્ય પદાર્થોને જોઇ અટકી જતી તેને તો દિલ્હીનું ઐશ્વર્ય, દિલ્હીશ્વરનુ બાહુબળ જોઇતું હતું.

સંયુક્તાઃ—અને ઇશ્વરકૃપાથી ત્હેને જોઇતું હતું તે તેણે મેળવ્યું પણ ખરું ?

પૃથ્વીઃ—તેને જોઇતું હતું તે મળ્યું પણ મ્હારે જોઇતું હતું તે નહીં. ત્હારો ચિરંજીવ હો, સંયુક્તા ! જ્યાં સુધી જગતની સમક્ષ છે ત્યાં સુધી દિલ્હીની ગાદીને બચાવની જરૂર નથી. એ ગાદી માટેનાં યુધ્ધો અને એ મનુષ્યવધમાં જગતના મૂળ સિધ્ધાન્તો ભૂલાય છે. ચામુંડરાયના મતે દિલ્હીશ્વરથી જગતનું શ્રેય થવાનું હતું. મ્હારે મતે સંયુક્તાથી જગતનું શ્રેય થવાનું છે.

સંયુક્તાઃ—મહારાજ હું અલ્પપ્રાણ તે જગતને શું શ્રેય શીખવવાની હતી.

પૃથ્વીઃ—ત્હને જ ના છેતર પ્રિયે ! જગતના ડાહ્યા ગણાતા લોકો વિશ્વની ફિલસુફી સમજ્યા જ નથી. અમુક જગ્યાએ અમુક રાજ્ય કરે અને અમુક પુસ્તક અમુકનો ધર્મ બને, એનો વિશ્વપતિનો ન્યાય હોય-નહીં. કોનાનું ધન રાખો ન લે એટલા માટે ધના ઉપરે સીપાઇઓ મૂકવાની રીત ખોટી છે. દિલ્હીના શ્રેય માટે, તેની પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે પૃથ્વીરાજે રાજા થવું જરૂરનું છે જ નહીં. પ્રજાનું શ્રેય તો જેટલું રાજા તરીકે થાય તેટલું જ રાજ્ય છોડીને પણ થાય. કાયદા પ્રજાના જીવનને સુધારતા નથી, માત્ર તેને નિયમમાં રાખે છે. પ્રજાજીવનને જે સુધારે છે તે કોઇ અપૂર્વ નરનો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત.

સંયુક્તાઃ—ત્યારે મહારાજ, રાજા તરીકેજ આપ પ્રજા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ ન કરી શકો ?

પૃથ્વીઃ—નહીં. રાજા તરીકે તો હું માત્ર લોકોને શાસન કરૂં. મ્હારે તેમની ઉપર શાસન નથી જોઇતું. શાસનથી તેઓ કાયદા પાળનાર તાબેદાર થશે. મ્હારે તેમને પોતાને માટે કાયદા કરનાર સ્વતંત્ર બનાવવા છે. મ્હારે લોકોને શાસવા નથી પણ મ્હારા દૃષ્ટાંતથી દોરવા છે. તેમને શીખવવું છે કે જગતનું શાસન કાયદા નથી કરતા પણ સ્નેહજ કરે છે.

સંયુક્તાઃ—મહારાજ ! જગતને સંયુક્તા પાસે રહી શું સ્નેહ શીખવશો ? જગતનાં સર્વને સમાન ગણી કાં ચહાતા નથી ?

પૃથ્વીઃ—પ્રિયતમે ! જગતને મ્હેં ત્હારામાંજ સમાવ્યું છે, તુંજ મ્હારૂં જગત છો. ત્હને ચાહવામાંજ હું જગતને ચાહું છું. જગત ત્હારાથી જૂદું નથી ગણતો. ત્હારી ખાતર આ દિલ્હીની ગાદીને પણ હું હોમવા તત્પર છું. ભવિષ્યમાં હું એક એવો પ્રસંગ જોઉં છું જ્યારે આ ક્રુદ્ધ ગોરીદલ દિલ્હીને દરવાજે પોતાની પતરાંની તરવારો ખખડાવશે. દિલ્હીશ્વરને તેઓ પકડી લઇ જશે. દિલ્હીશ્વર ત્યારે પણ લડવાનો નથી. તે પકડાશે-બન્દી થશે અને નિખિલ જગમાં એકલી સંયુક્તાનેજ જોતાં આ ચક્ષુમાં તેઓ ગરમ સળીઓ ખોસશે, પણ દિલ્હીશ્વરની શક્તિ તો તેની તેજ રહેશે. અને એ અંધ પૃથ્વીરાજની આંખોના પડ પાછળ સંયુક્તાની મૂર્તિ કાયમ રહેશે. પણ બાહ્ય ચક્ષુને નષ્ટ કરનાર એ ક્ષુદ્ર ગોરીના હૃદયને તો ગમે તે અવશ્ય સ્થાને વીંધીને પણ આ હાથ ઠાર કરશે.

સંયુક્તાઃ—એ અલગી માફ કરજો મહારાજ ! પણ ગાદી તરફની આવી ઉદાસીનતામાં, યુધ્ધ માટેના આવા વિરોધમાં, રાજ્ય માટેના આવા વિરાગમાં મ્હને તો આપની સંયુક્તા પ્રત્યેની બેહદ પ્રીતિજ જણાય છે. સંયુક્તાના શરીર માટેનો આ મોહ, તેની પ્રીતિ માટેની આ મમતા તેના મૃત્યુથી નાશ નહીં પામે ? જો તેમ થાય તો આ દેહનું મ્હને જરા મૂલ્ય નથી.

પૃથ્વીઃ—ભૂતાંજ સ્મરણોમાં રાચી રહેલી નિર્દોષ ભોળી ભૂલી, તું ભૂલી. પૃથ્વીરાજને કદી તેં ન ઓળખ્યો. પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાના દેહને ચાહતો નથી જ. જૂનો કાળ યાદ કર. જયચંદ

ઘોડાના મહેલમાં તે કાળી રાત્રિમાં કુવારાના શીકરો વચ્ચે મ્હારા થમિત ઘોડાને લઇ મ્હારા દર્શન માટે હું આવેલો. મ્હારા રૂપમાં મુગ્ધ થઇ દર્શનલાલસાથી હું ખેંચાઇ આવેલ પણ તું મ્હારા રૂપને જોઇ શકતી નહોતી. તેં સાંભળેલા મ્હારાં કીર્તન મ્હારા એ મહેલ હોજના માછલાંઓને મ્હેં મ્હારા ઘોડાની યાળનાં મોતી કહાડી તેમાં ફેંકી રમાડેલાં—તેમની ક્રીડા જોઈ આનંદ પામેલો, અને તે ખુટી જતાં મ્હારી માળાના મોતી પણ મ્હેં નાખ્યાં. ત્હને દર્શન નવીન હતું. વૈભવના એ પ્રકાશથી અંજાઇ તું મ્હારી પાસે આવી. મ્હારી દેહ જો સુન્દર બની. આપણે બન્ને મળ્યા અને મ્હેં ત્હને ચુંબન કરેલું. તે વખતની, એ અંધકાર પણ આવી ગયેલી ગાલની લાલી હું હજી ભૂલ્યો નથી.

સંયુક્તા— મહારાજ ! શું એ સ્વાર્થ નહીં ? શું એ ભોગ લાલસા નહીં ? શું એ સ્નેહ વિશુધ્ધ હતો ?

પૃથ્વી—નહીંજ. એ કાલે ત્હારા જાજવલ્યમાન નયનોમાં મ્હારા નયનો મિલાવવામાં મ્હને આનન્દ હતો. ત્હારા પ્હાની સુધી પહોંચતા કેશ કલાપ ઉપર રાત્રિપર રાત્રિ હાથો ફેરવ્યા કરવામાં મ્હને મઝા હતી, ત્હારી સુકુમાર દેહલતાને મ્હારા વક્ષસ્થલ સાથે ચાંપી રાખવામાં મ્હને મઝા હતી, ત્હારા પરમ વિશુદ્ધ ઓષ્ટ અને ધવલ દંતપંક્તિ, સુગંધિત મુખ અને સુકુમાર ગાલ એ સર્વ ચુમવામાં મ્હને મઝા હતી એ સર્વ ખરૂં. પણ માત્ર હું ત્યાં આવ્યો ત્યાં સુધીજ. પણ ત્યાં હું જાહેર થયો. અને છતાં તેં મ્હારી સહચરી થવાનું કબુલ કર્યું એટલે ત્હારૂં હરણ કરવાનો મ્હને ધર્મ લાગ્યો. મ્હારો વિકાર જયચંદ સાથેના યુધ્ધમાં ઉતરી ગયો. મ્હારા પાલુબલ રાજના માનમાં ત્હારી મ્હારા માટેની રૂપલાલસા શમી ગઇ. મ્હને જખમ પડ્યો અને હું મહ્સુરત થયો છતાં તેં મ્હારી સેવા કરી તેમાં ત્હારી ભોગ લાલસા નહોતી.

સંયુક્તા—મહારાજ ! પ્રિયતમ પૃથ્વીનાથ ! ત્હમે મ્હને કેંક જૂનાં સ્મરણો જાગૃત કરાવ્યાં. જે દિવસે આપણે બાગમાં મળ્યા તે દિને હું યુવાન હતી પણ કદી પુરૂષનો સ્પર્શ અનુભવ્યો ન હતો. ત્હારા સ્પર્શથી મ્હને રોમાંચ થયું અને એ રોમાંચે મ્હને નિર્લજ્જ બનાવી. પણ ખાસ મ્હારેજ ખાતર તેં આટલું જોખમ ખેડ્યું એ જાણ્યું ત્યારે ત્હારી સાથે આવવા મેં નિશ્ચય કર્યો પણ જ્યારે દેહનો લોભ છોડી ત્હને લડતા જોયો ત્યારે ત્હારી—નહીં. ભુલી આપની—

પૃથ્વી—મ્હારી મધુરી દેવી ! ત્હારા મુખમાં 'આપ' અને 'ત્હમે' શબ્દો કેટલા અસ્વાભાવિક લાગે છે ? આજે કેટલા વર્ષે તેં ત્હારા અંતર ખુલ્લા કર્યાં. અંતર ઉઘાડવાની એવી ધન્ય ઘડીઓ આ ઐશ્વર્યમાં કેટની વિરલ છે. ત્હને એમ નથી લાગતુ કે આપણું આ જીવન આપણને સ્વભાવથી દૂર ધમડી જઈ સંચા જેવા બનાવી મૂકે છે ?

સંયુક્તા—સત્ય, મહારાજ ! મ્હને યાદ આવે છે કે તે સમયમાં મ્હારૂં અંતર કોઇ દેવની પૂજામાં સમર્પી દેવા હું તત્પર હતી મ્હારૂં હૃદય કોઇકની સાથે જોડાઇ અનંતતામાં લીન થઇ જવા તત્પર હતું. પણ મ્હારૂં એવો આરાધ્યેન્દ્ર હૃદયનાથ જડ્યો ન હતો. તે દિવસે મ્હારી એ સર્વ વૃત્તિઓ જાગૃત થઇ અને ત્હારા એ અસીમ શૌર્યે મ્હને ત્હારી સાથે એક કરી.

પૃથ્વી—અને મ્હને પણ. હું ત્યાર પહેલા મ્હારા રણવાસમાં જતો ત્યાં કોઇની સુશ્રુષામાં મ્હને રસ ન હતો. કોઇની વાતમાં મ્હને આનન્દ ન હતો. એ સુંદર દાસીઓ છતાં પણ મ્હારૂં

સંયુક્તાઃ—અને ઇશ્વરકૃપાથી ત્હેને જોઇતું હતું તે તેણે મેળવ્યું પણ ખરૂં ?

પૃથ્વીઃ—તેને જોઇતું હતું તે મળ્યું પણ મ્હારે જોઇતું હતું તે નહીં. ત્હારો ચિરંજીવ સ્નેહ, સંયુક્તા ! જ્યાં સુધી જગતની સમક્ષ છે ત્યાં સુધી દિલ્હીની ગાદીને બચાવની જરૂર નથી. એ ગાદી માટેનાં યુદ્ધો અને એ મનુષ્યવધમાં જગતના મૂળ સિદ્ધાન્તો ભૂલાય છે. ચામુંડરાયના મતે દિલ્હીશ્વરથી જગતનું શ્રેય થવાનું હતું. મ્હારે મતે સંયુક્તાથી જગતનું શ્રેય થવાનું છે.

સંયુક્તાઃ—મહારાજ હું અલ્પપ્રાણ તે જગતને શું શ્રેય શીખવવાની હતી.

પૃથ્વીઃ—ત્હને જ ના છેતર પ્રિયે ! જગતના ડાહ્યા ગણાતા લોકો વિશ્વની કિલ્લુરી સમજ્યા જ નથી. અમુક જગ્યાએ અમુક રાજ્ય કરે અને અમુક પુસ્તક અમુકનો ધર્મ બને, એવો વિશ્વપતિનો ન્યાય હોય-નહીં. કોનાનું ધન રામો ન લે એટલા માટે ધેના ઉપર સીપાઇઓ મૂકવાની રીત ખોટી છે. દિલ્હીના શ્રેય માટે, તેની પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે પૃથ્વીરાજે રાજા થવું જરૂરનું છે જ નહીં. પ્રજાનું શ્રેય તો જેટલું રાજા તરીકે થાય તેટલુંજ રાજ્ય છોડીને પણ થાય. કાયદા પ્રજાના જીવનને સુધારતા નથી, માત્ર તેને નિયમમાં રાખે છે. પ્રજાજીવનને જે સુધારે છે તે કોઇ અપૂર્વ નરનો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત.

સંયુક્તાઃ—ત્યારે મહારાજ, રાજા તરીકેજ આપ પ્રજા જીવનને ઉત્કૃષ્ટ ન કરી શકો ?

પૃથ્વીઃ—નહીં. રાજા તરીકે તો હું માત્ર લોકોને શાસન કરૂં. મ્હારે તેમની ઉપર શાસન નથી જોઇતું. શાસનથી તેઓ કાયદા પાળનાર તાબેદાર થશે. મ્હારે તેમને પોતાને માટે કાયદા કરનાર સ્વતંત્ર બનાવવા છે. મ્હારે લોકોને શાસવા નથી પણ મ્હારા દૃષ્ટાંતથી દોરવા છે. તેમને શીખવવું છે કે જગતનું શાસન કાયદા નથી કરતા પણ સ્નેહજ કરે છે.

સંયુક્તાઃ—મહારાજ ! જગતને સંયુક્તા પાસે રહી શું સ્નેહ શીખવશો ? જગતનાં સર્વને સમાન ગણી કાં ચહાતા નથી ?

પૃથ્વીઃ—પ્રિયતમે ! જગતને મ્હેં ત્હારામાંજ સમાવ્યું છે, તુંજ મ્હારૂં જગત છો. ત્હને ચાહવામાંજ હું જગતને ચાહું છું. જગત ત્હારાથી જૂદું નથી ગણતો. ત્હારી ખાતર આ દિલ્હીની ગાદીને પણ હું હોમવા તત્પર છું. ભવિષ્યમાં હું એક એવો પ્રસંગ જોઉં છું જ્યારે આ તુચ્છ ગોરીદલ દિલ્હીને દરવાજે પોતાની પતરાંની તરવારો ખખડાવશે. દિલ્હીશ્વરને તેઓ પકડી લઇ જશે. દિલ્હીશ્વર ત્યારે પણ લડવાનો નથી. તે પકડાશે-બન્દી થશે અને નિખિલ જગમાં એકલી સંયુક્તાનેજ જોતાં આ ચક્ષુમાં તેઓ શલા ભોંકશે, પણ દિલ્હીશ્વરની શક્તિ તો તેની તેજ રહેશે અને એ અંધ પૃથ્વીરાજની આંખોના પટ પાછળ સંયુક્તાની મૂર્તિ કાયમ રહેશે. પણ આજ ચક્ષુને નષ્ટ કરનાર એ ક્ષુદ્ર ગોરીના હૃદયને તો ગમે તે અનલ્પ સ્થાને વીંધીને પણ આ હાથ ઠાર કરશે.

સંયુક્તાઃ—એ અદગી માફ કરજો મહારાજ ! પણ ગાદી તરફની આવી ઉદાસીનતામાં, યુદ્ધ માટેના આવા વિરોધમાં, રાજ્ય માટેના આવા વિરાગમાં મ્હને તો આપની સંયુક્તા પ્રત્યેની બેહદ પ્રીતિજ જણાય છે. સંયુક્તાના શરીર માટેનો આ મોહ, તેની પ્રીતિ માટેની આ મમતા તેના મૃત્યુથી નાશ નહીં પામે ? જો તેમ થાય તો આ દેહનું મ્હને કંઇ મૂલ્ય નથી.

પૃથ્વીઃ—જૂનાંજ સ્મરણોમાં રાચી રહેલી નિર્દોષ ભોળી ભૂલી, હું ભૂલી. પૃથ્વીરાજને હજુ તેં ન ઓળખ્યો. પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાના દેહને ચાહતો નથી જ. જૂનો કાળ યાદ કર. જયચંદ

તેઓ અમુક અન્તરથી આગળ ન જઇ શકયા અને ત્યાર પછી તેજ નિયમને અનુસરીને તેઓએ અંતરિક્ષમાં ફરવા માંડયું. આ અને આવીજ રીતની બીજી ગતિઓમાંથી સૂર્યમાળા જન્મ પામી અને સૂર્યની આસપાસ જે વસ્તુઓએ ફરવા માંડયું તેઓનું નામ ગ્રહ. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ત્રીજો અને મંગળ ચોથો ગ્રહ છે.

ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physics) નો નિયમ છે કે ન્હાની અને મ્હોટી બે વસ્તુઓ એક સરખી જ ગરમ હોય તો મ્હોટી વસ્તુને ઠંડી પડતાં વાર લાગે અને ન્હાની વસ્તુ મ્હોટી વસ્તુ કરતાં ઓછા વખતમાં ઠંડી થાય. આ જ નિયમ ગ્રહોને લાગુ પાડી શકાય અને તેથી આપણે ધારી શકીએ કે શરૂઆતમાં એક સરખી ગરમીવાળા સઘળા ગ્રહોમાંથી ન્હાના ગ્રહની ઉષ્ણતા જલ્દી ઓછી થાય અને મ્હોટા ગ્રહોમાં તેમ થતાં વાર લાગે. ઉપર કહ્યું તેમ જયારે સૂર્યોના અથડાવાથી ત્હેના ભાગો પડી ગયા ત્યારે મૂળ સૂર્યના આદ્ય તત્ત્વો (elements) અકસ્માતથી જૂદા જૂદા ભાગોમાં જૂદી જૂદી રીતે વ્હેંચાઇ ગયાં. પછી જેમ જેમ ગરમી ઓછી થતા માંડે તેમ તેમ, અને આ તત્ત્વોમાંના કેટલાકને એક બીજા સાથે સંયોગ થતા વાતાવરણનું અનુકૂળ દબાણ અને ઉષ્ણ પરિણામ (temperature) થાય ત્યારે, નવા પદાર્થો ગ્રહોમાં બની શકે. વનસ્પતિને તથા જીવનને માફક આવે તેવા સઘળા પદાર્થો દરેક ગ્રહમા હોતા નથી અને પરિણામે દરેક ગ્રહમા વનસ્પતિ કે જીવન હોતાં નથી. આઠ ગ્રહોમાથી ફકત બેમાં જ આવા પદાર્થો છે. એક પૃથ્વી અને બીજો મગળ. ઉષ્ણતા ઓછી થતા જીવની શી રીતે ઉદ્ભવી શકે તે વિષે હમણાં આપણુને સંબંધ નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ એક ગ્રહ જેમ ન્હાનો હોય તેમ તે વધારે વ્હેલો ઠંડો થાય અને તેને લીધે ત્હેની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં તે વધારે જલદીથી પગલાં ભરે. ન્હાના અને મ્હોટા ગ્રહોના અવલોકન અને અભ્યાસથી જણાયું છે કે દરેક ગ્રહને છ સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

૧. સૂર્ય જેવી સ્થિતિ, પ્રકાશ આપનાર ને શક્તિમાન.
૨. પીગળેલી સ્થિતિ; ઉષ્ણ પણ પ્રકાશ આપી ન શકે.
૩. ઘનરૂપમાં આવતી સ્થિતિ, સપાટી ઘનરૂપમાં આવેલી અને સમુદ્રોનો ઉદ્ભવ.
૪. જળ અને સ્થળનું નક્કી થવું;
૫. સઘળે જ જમીન; સમુદ્રોનું અદૃશ્ય થવું.
૬. મૃત્યુ પ્રાય સ્થિતિ; હવા ન મળે.

એક ગ્રહને આ બધી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થતો જોવાને મનુષ્યનું જીવન ઘણુંજ ટુંકું છે; પણ જૂદી જૂદી સ્થિતિમાંથી રહેલા ગ્રહોના અભ્યાસથી જે માહિતી મળે તે ભેગી કરીને ઉપર જણાવેલી રીતે એક ગ્રહનો જીવનક્રમ બાંધી શકાય આ છ સ્થિતિઓમાંથી યુરેનસ, નેપ્ચુન સૅટર્ન (શનિ) અને જ્યુપીટર (ગુરૂ-બૃહસ્પતિ) બીજી સ્થિતિમાં, પૃથ્વી ચોથી સ્થિતિમાં, મંગળ (માર્સ) પાંચમી સ્થિતિમાં અને આપણો ચંદ્ર તેમજ બીજા ગ્રહોના ચન્દ્રો છઠ્ઠી સ્થિતિમાં છે.

ત્રીજી સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં ગ્રહ "સ્વેચ્છારૂપધારી ઇન્દ્રના મંત્રીરાજ"* વાદળના જેવો હોય છે અને તે સ્થિતિમા આવ્યા પછી જ ત્હેનો આકાર હમેશને માટે નક્કી થાય છે. ગ્રહના પદાર્થો જેમ જેમ શીતળ થતા માંડે તેમ તેમ તેઓ વધારે ને વધારે સંકોચાય અને તેને લઇને

* જુઓ ન્હાનાલાલકૃત મેઘદૂત.

ગ્રહની ઉપરની સપાટી જે પ્રમાણમાં ઘણી મ્હોટી હોય છે તેને અંદરના સંકોચાયલા ભાગ ઉપર બંધબેસતી થવાને ઉંચી નીચી એવી કરચલીઓનું રૂપ લેવું પડે છે. આ કરચલીઓને આપણે પર્વતોની હારમાળા તરીકે ઓળખીએ છીએ. ગ્રહ જેમ વયમાં વધતો જાય, તેમ ત્હેને પણ વૃદ્ધ માણસની માફક કરચલીઓ પડે-ફેર એટલો જ કે માણસ કદરૂપું થાય છે જ્યારે ગ્રહની સૃષ્ટિ સૌન્દર્યવતી બને.

ગ્રહનું કદ જેમ વધારે મ્હોટું હોય તેમ-ત્હેની ઉષ્ણતા ઘણી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવાથી-ત્હેને વધારે કરચલીઓ પડે છે. કુદરતનો આ અસ્ખલિત નિયમ અંતરિક્ષમાં ભ્રમણ કરતા ત્રણ ગોળાઓના અભ્યાસથી માલુમ પડે છે-પૃથ્વી, મંગળ અને ચન્દ્ર. પૃથ્વીના સ્વરૂપને આપણે સર્વ કોઈ જાણીએ છીએ. ત્હેના પર્વતો અને જ્વાલામુખીઓ, ત્હેની ટેકરીઓ અને ખીણો-એ સર્વેએ ત્હેને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારી છે. પૃથ્વીનું કદ મંગળ કરતાં નવ ગણું અને ચન્દ્ર કરતાં એંશી ગણું મ્હોટું છે. આ રીતે તે મ્હોટી હોવાથી ઉપર જણાવેલા નિયમને આધારે પર્વતો રૂપ કરચલીઓ ત્હેને વધારે છે જ્યારે મંગળ કદમાં ઘણો ન્હાનો હોવાથી ત્હેની સપાટી પૃથ્વી કરતાં ઘણી વધારે સરળ છે.

મંગળમાં પર્વતો નથી.

દુર્બિનમાંથી આ અંગારકને જો બારીકાઈથી નિહાળીએ તો ત્હાંની સપાટી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી લાગે છે. ઘણી જ સરળ અને કશી પણ ઉંચી નીચી જગ્યા વિનાની તે સપાટી દેખાય છે. જેમ વધારે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી તે નિરખાય, તેમ વધારે ને વધારે આ બાબતની ખાત્રી થાય છે. છેવટે સઘળો સંશય દૂર કરવા ગણિતશાસ્ત્ર આ બાબતનો પુરાવો આપે છે. જો કોઇ ગ્રહમાં પર્વતો હોય તો સૂર્યોદય વખતે ત્હેનાં શિખરો ઉપર સૌથી વ્હેલું અજવાળું પડે છે અને તેને લીધે તે શિખરોની કોસો સુધી લંબાયલી દીર્ઘ છાયા માપીને ખગોળવેત્તા આ ગિરિરાજોની ઉંચાઇ ટ્રિગોનોમેટ્રી 'ત્રિકોણ મિતિ'—(ગણિત શાસ્ત્રની એક શાખા)ની સહાયથી માપી શકે છે. ચન્દ્રમાં આવેલા જ્વાલામુખીઓની ઉંચાઈ આ રીતે મપાઈ છે, જ્યારે તેજ બાબત મંગળને લાગુ પાડતાં પરિણામ શૂન્ય આવે છે, એટલે કે મંગળમાં પર્વતો નથી. બે કે ત્રણ હજાર ફીટ ઉપરની ઉંચાઇ આ રીતે ઘણી ચોક્સાઇથી માપી શકાય છે અને તેથી આપણે એવા નિશ્ચય ઉપર આવીએ છીએ કે મંગળની સપાટી ઉપર ત્રણ હજાર ફીટથી વધારે ઉંચાઇવાળી જગ્યાઓ નથી. આપણે પૃથ્વીવાસીઓ જેણે કંચનગંગા (૨૮૦૦૦ ફીટ) અને ધવલગિરીના (૨૯૦૦૦ ફીટ) ગગનચુમ્બી શિખરોનાં ભવ્ય અને સોહામણા દૃશ્યો જોયાં છે તેઓને તો મંગળની પર્વતો અને ટેકરીઓ વિહોણી એક સરખી જમીન નીરસ અને બેકુદી લાગે.

વાદળો ચાલ્યાં ગયાં છે.

ગ્રહ જ્યારે પ્રતરૂપમાં આવતા માંડે છે ત્યારે તે વાદળોથી ચારે બાજુ વિંટાયલો હોય છે અને તેને લીધે ઘણા વખત સુધી તે આકાશ અને સૂર્યથી ઢંકાયલો રહે છે. આ વાદળો પાણીની વરાળનાં અને જ્વાલામુખીમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસાયનિક પદાર્થોના હોય છે. ગ્રહની ઉષ્ણતા જેમ જેમ શાન્ત થવા માંડે તેમ તેમ આ વાદળાંઓ હંમેશને માટે વિખેરાવા માંડે છે અને ભૂરા આકાશને

તથા તેજસ્વી સૂર્યને ઓળખતાં શીખે છે. મંગળ, પૃથ્વી કરતાં કદમાં ન્હાનો હોવાથી તે વધારે ઠંડો થયલો છે અને તેથી આપણે અટકળ કરી શકીએ કે મંગળનું વાતાવરણ પાતળું, પારદર્શક અને વાદળ વિનાનું હોવું જોઇએ. દૂરબિન કહે છે કે વાત એમજ છે અને ખરૂં કહીએ તો મંગળ વિશેનો અભ્યાસ આ બાબત જાણ્યા પછી જ થવા માંડયો; જો તેનું વાતાવરણ વાદળો થી ઘેરાયલું અને જાડું હોત તો અંતરિક્ષમાં રહેલી આ બીજી સૃષ્ટિનું આપણને ભાનજ ન હોત.

મંગળનો દેખાવ અને ત્હેની દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ.

સાધારણ ઉચી શક્તિવાળા ટેલેસ્કોપથી આ ગ્રહને જોતાં ત્હેના રંગોનું આકર્ષણ ઘણુંજ અદ્ભુત લાગે છે. તે રંગો એટલા તો સુન્દર, જૂદા જૂદા અને એક બીજામાં મળી જતા છે કે તેઓનાં નામ વાંચ્યાથી અને જોયાથી એક સરખો જ વિચાર આપે કે કેમ તે શંકાભર્યું છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં ગુલાબી રંગ પથરાયલો છે અને વચમાં આછો ભૂરો છવાયલો છે. આ બંને રંગો, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર આવેલા દૂધ જેવા હિમના શ્વેત કટિબંધોથી ઘણા ચોખ્ખા અને જૂદા પડી આવતા દેખાય છે. વળી આખા ગ્રહ ઉપર આ બે રંગો એક સરખા નથી. ઉપરના ભાગોમાં દેખાતો કુસુમગુલાબી ધીમે ધીમે ઘેરો થઇ ઇંટ જેવો રાતો થાય છે અને છેવટે રક્તવર્ણો દેખાય છે. ભૂરો રંગ પણ તેવીજ રીતે આછા ઘેરા પ્રમાણમાં છે અને તેઓ સઘળા એક બીજામાં એવી રીતે ભળી જાય છે કે તેઓની વચ્ચે લીટી દોરવી કેવળ અશક્ય જ છે.

અનુકૂળ સંજોગોમાં દૂરબિન વડે જે કોઇ તે રક્તબિન્દુને નિરખે ત્હેને વિશ્વકર્તાની અપાર શક્તિનું કંઇક સ્હેજ ભાન થાય છે. દૂર દૂર ભુરા આકાશમાં જાણે પોતાની જ પૃથ્વી ન્હાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તરતી હોય એવું ત્હેને લાગે છે. ત્હેના અદ્ભુત કુંડાળામાં ત્હેને તે સૃષ્ટિના ખંડો અને સમુદ્રોનો ભાસ થાય છે. તે ગ્રહના ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપરના બે શ્વેત કટિબંધો તે નિહાળે છે. જોતાં જોતાં થોડી વાર પછી એકદમ ત્હેને ભાન થાય છે કે જે ટાપુ અને ભૂશિર જોવામાં તે તલ્લિન થઇ ગયો હતો તેઓએ તે ગ્રહ ઉપર જગ્યા જરા બદલી છે પણ તે બે વચ્ચેનું અન્તર તો પ્હેલાં જેટલું જ છે. ઘડીક તે વિચારમાં પડે છે પણ તરતજ આશ્ચર્ય સાથે ત્હેને ભાન થાય છે કે પૃથ્વીની માફક મંગળ પણ એક કાલ્પનિક ધરી ઉપર ફરે છે. નિશાળમાં જ્યારે શિક્ષકે ત્હેને પૃથ્વી તારાઓની વચ્ચે અંતરિક્ષમાં ભમતી બતાવી હતી તે ભૂગોળના પ્હેલા પાઠો ત્હેને સાંભરી આવે છે. ત્હેને લાગે છે કે પૃથ્વીની જેમ ત્યાં પણ દિવસ-રાત પડતાં હશે.

ધરી ઉપરની ત્હેની આ દૈનિક ગતિથી, ત્યાંનો દિવસ આપણા દિવસ કરતાં ૪૦ મિનિટ વધારે લાંબો એટલે ૨૪ કલાક અને ૪૦ મિનિટનો છે એમ જણાવ્યું છે. વળી સૂર્યની ફરતા ફરવાનો ત્હેનો રસ્તો પૃથ્વી કરતાં લગભગ બેવડો મ્હોટો હોવાથી ત્હાંનું વર્ષ આપણા વર્ષ કરતાં બેવડું મોટું છે. પરિણામે ત્હાંની ઋતુઓ આપણી ઋતુઓ કરતાં બેવડી લંબાય છે. આ રીતે જોતાં ત્હાંની વસન્ત ચાર મહિનાની છે અને પૃથ્વીની જેમ ત્યાં પણ વૃક્ષો, વેલીઓ અને નદીનાળાં હોય તો મંગળના કવિઓ આપના કરતાં વધારે રસિક હોય અને ત્હાંનાં પ્રેમીજનો તે મદભરી ઋતુમાં બેવડું મ્હાલે અને તેથી યુવાન પૃથ્વીવાસીઓને તેઓની ઇર્ષ્યા થાય. પણ દુર્ભાગ્યે તેમ નથી. ત્હાં વનસ્પતિ માત્ર કોઇ કોઇ જગ્યાએ જ જોવામાં આવે છે

તે પાણી વિના ત્યહાંનાં લોક ટળવળે છે. જીવવા માટે જ્યાં આમ મારામારી હોય ત્યાં રસિક વાતો તે લોકોને ક્યાંથી વખત મળે ?

વાયુઓ અને વનસ્પતિ.

'સ્પેકટ્રમ'* તેમજ 'રેડિએશન'× ને લગતા નિયમોથી મંગળની ગરમીનું માપ (temperature) ખગોળ શાસ્ત્રીઓએ જાણ્યું છે તે સરેરાશ ૮.૭ ડીગ્રી સેંટીગ્રેટ અથવા તો ૪૭.૭ ડીગ્રી ફેહરનહાઈટ (પૃથ્વી માટ સરેરાશ ૬૦ ડીગ્રી ફેહરનહાઇટ) છે. ગરમીના આ માપ ઉપરથી તેમજ ત્હેના દેખાવ ઉપરથી મંગળની હવામાં જળવાયુ (water-vapour) છે એમ માલમ પડે છે. હવે જળવાયુ બીજા વાયુઓ કરતાં વજનમાં હલકો હોવાથી તે બીજા ભારે વાયુઓ કરતાં વ્હેલો ઉડી જઇ શકે છે અને તેથી જો કોઇ ગ્રહની હવામાં તે હોય તો બીજા ભારે વાયુઓ પણ તેમાં હોવા જોઇએ એમ નક્કી થાય છે. આ પ્રમાણે ઓકિસજન, નાઇટ્રોજન, અને કાર્બોનિક એસિડ વાયુઓ—જેઓ જળવાયુ કરતાં ભારે છે—તે મંગળની હવામાં હોવા જોઇએ એમ માની શકાય છે. આ બાબતનું વળી એક બીજું પણ પ્રમાણ છે.

મંગળમાં કેટલીક વાર જણાતા ભુરા અને લીલાશ પડતા રંગોથી એક વેળા ખગોળવેત્તાઓએ એમ માન્યું હતું કે તે મંગળના સમુદ્રો છે. પણ પછીથી જ્યારે વધારે ઉંચી શક્તિવાળાં દુર્બિનો રચાયાં અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન વિશેષ વૃદ્ધિ પામતું ગયું ત્યારે જણાયું કે આ રંગો થોડે થોડે વખતે બદલાય છે. હિંદુસ્તાન જેવડા અને કેટલીક વાર તેથી યે મ્હોટા વિભાગો ઘેરામાંથી આછા રંગમાં આવતા લાગ્યા. ત્યહાંનાં પાણી જળવાયુનું રૂપ લઇને અથવા તો કોઇ બીજી રીતે ઉડી જવાથી આ આભાસ થતા સમુદ્રો આછોતરા થઇને રંગ બદલતા હોય એમ આપણે એક પળ માનીએ તો પણ આ પાણી ક્યાં જઇ શકે ? ગ્રહની બ્હાર અંતરિક્ષમાં તે માત્ર થોડાં અઠવાડીઆમાં જઇ શકે નહિ. આપણે આગળ જોયું તેમ ગ્રહની બ્હાર જવાને માટે તો તેને

---

* કાચના 'પ્રિઝમ'માંથી સૂર્યનું કિરણ પસાર કરતાં તે જૂદા જૂદા સાત રંગોના એક પડદામાં વહેંચાઈ જાય છે, તે ન્યૂટનનો પ્રયોગ જાણીતો છે. આ પડદાને સૂર્યનું સ્પેકટ્રમ (Solar spectrum) કહેવાય છે. તેવીજ રીતે ઘણી જ તપેલી સાદી ધાતુઓનું (સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ વિગેરે) તેમજ અધાતુઓનું (ગંધક, ફોસફરસ, આયોડિન વિગેરે) એક કિરણ 'પ્રિઝમ'માંથી પસાર કરવામાં આવે તો દરેક ધાતુ કે અધાતુ પોત પોતાના જૂદા જૂદા રંગની રેખાઓ પડદામાં દેખાડે છે. આ રંગ સિવાય પડદાનો બધો ભાગ કાળો જ રહે છે કિરણ ફેંકતી વસ્તુ જે પ્રમાણમાં ગરમ હોય તે પ્રમાણમાં તે ઓછી કે વત્તી રેખાઓ દેખાડે છે. આ રીતે સાધારણ તપેલી 'સોડિઅમ' ધાતુ માત્ર એક જ પીળી રેખા બતાવે છે જ્યારે વધારે પ્રમાણમાં તપેલી તેજ ધાતુ ત્રણ રેખાઓનો દેખાવ આપે છે. આ પ્રયોગ ઉલટી રીતે વાપરીને એક વસ્તુની ઓછી કે વત્તી રેખાઓ ત્હેના સ્પેકટ્રમના પડદામાં જોઇને તે વસ્તુના ગરમીનું માપ ચોકસાઇથી કહાડી શકાય છે.

× વાતાવરણમાં મોજાં રૂપે ગરમીની ગતિ.

ઘુંગો લાગે. જો જલવાયુ રૂપે તે મંગળની હવામાં રહેલું હોય, તો પૃથ્વીની બાબતમાં બને છે તેમ હવાના વેગને લીધે તે વાયુને ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર જઇને તે પ્રદેશોની ઠંડીને લીધે ત્હેને ઘનરૂપમાં આવી બરફનું રૂપ લેવું પડે. તો પણ મંગળના ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશો ઉપર રહેલું બરફનું પ્રમાણ તે રીતે જેટલું વધવું જોઇએ તેટલું કોઈ દિવસ વધ્યું જણાયું નથી. એટલે કે મંગળનું પાણી વાયુ રૂપે ઉડી જતું નથી. ત્યારે આ રંગો પાણી હોઇ શકે નહિ. વળી બદલાતાં બદલાતાં બરાબર બે વર્ષે તે રંગો પ્હેલાં જોયેલી જ સ્થિતિમાં માલુમ પડે છે. ત્યારે આ રંગો શું હોઇ શકે? તે મંગળની વનસ્પતિ. પૃથ્વી ઉપર ગ્રીષ્મ અને વસન્તમાં વનસ્પતિ ખીલતી હોય છે. શિશિર અને હેમંત ઋતુમાં તે સૂકાય છે. ખીલતી વનસ્પતિ લીલી અને ખળતી પીળી. તેમ જ મંગળની ખીલતી વનસ્પતિ ભૂરાશ પડતી લીલી અને ખરતી રતુંબડી પીળી. મંગળના એક વર્ષે (આપણાં બે વર્ષે) તે પાછી લીલી થાય અને બદલાતી બદલાતી પીળી થઈ જાય. આ રીતે તે ભૂરાશ પડતા ભાગો સમુદ્રોનાં પાણી નહિ પણ વનસ્પતિ છે એ નિઃસંશય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે વનસ્પતિ ઑક્સિજન વાયુ પોતાનાં છિદ્રો વાટે બ્હાર કાઢે છે અને કાર્બોનિક ઍસિડ વાયુ તે જ છિદ્રો વડે લઇને જીવે છે. આથી ઉલટું પ્રાણીઓની બાબતમાં બને છે. ઑક્સિજન અથવા પ્રાણવાયુ તેઓનો જીવનાધાર છે જ્યારે કાર્બોનિક ઍસિડ વાયુ તેઓ શ્વાસોચ્છ્વાસ વાટે બ્હાર કાઢે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને પ્રાણી એક બીજાના ટેકા રૂપે અને તેથી જ્યાં વનસ્પતિ હોય તો પ્રાણીઓ હોવાનો સંભવ હોય એમ માનવાને આપણને સબળ કારણ મળે છે. વળી વનસ્પતિ ત્હેના જીવનને પૂરતો ખોરાક જમીનમાંથી મેળવે છે અને તે ખોરાકમાં નાઇટ્રોજન વાયુ ઘણો જરૂરનો છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ મંગળમાં વનસ્પતિ છે અને તેથી ત્યાં ઑક્સિજન, નાઇટ્રોજન અને કાર્બોનિક ઍસિડ વાયુઓ છે એમ આ બીજી રીતે પૂરવાર થાય છે.

ગમે તેટલી ઉંચી શક્તિવાળા દૂર્બિનથી પણ મંગળ ઉપર પ્રાણીઓ ચાલતાં દેખાય એ વાત તો છેક જ અસંભવિત છે. વળી ત્યાંની ઋતુઓના ફેરફાર પૃથ્વી ઉપર બેઠાં બેઠાં ૩૫,૦૦૦,૦૦૦ ગાઉને અંતરેથી ખગોળવેત્તાઓ આમ બતાવે છે એ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો એક ચમત્કાર જ છે. અને પૃથ્વી ઉપર જ રહીને સીધેસીધાં ત્યના પ્રાણીઓને જોવાં અને તેજ સત્યને દૂર્બિન, વિજ્ઞાનના નિયમો અને તર્કશક્તિ વડે પીછાનવું એ બેમાં વધારે મઝવાળું ત્હમને શું લાગે છે?

[મંગળ વિષે જાણવા લાયક વધુ માહિતિ-આવતા અંકમાં]

કાવ્ય પ્રતિભાની ઉત્પાદક શક્તિ.

કુદરતમાં કાવ્ય પ્રતિભા રહેલી છે. કવિઓ તે શક્તિને કાવ્ય લખવામાં વાપરે છે. જેમ તું સૌંદર્ય વધુ આકર્ષક તેમ કાવ્યો પણ ઉમદા થાય.

પ્રતિભા–કાવ્યમયી પ્રતિભાને ત્રિદિવનો પ્રકાશ કહીએ તો અત્યુક્તિ ન જ ગણાય. કારણકે ની પ્રતિભા પોતાનાં કિરણોને સત્ય, રજ અને તમ એ ત્રણે લક્ષણોમાંથી પરાવર્તિત કરે છે.

મહાકવિઓની પ્રતિભાની અંદર નિરાકાર ઉત્પાદિની શક્તિ હોય છે. તેઓની પ્રતિભામાં ર ભાષા, ભાવ, ઉપમાકૌશલ્ય, ચરિત્રસૃષ્ટિ, શબ્દવિન્યાસ અને છંદનો ઝંકાર; એ સર્વ કી રીતથી વણાયલું હોવું આવશ્યક છે.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાંથી કવિઓએ કંઇકંઇ અવનવું રચ્યું છે. પ્રકૃતિને તેઓએ વિવિધ જાતની ષ્ટિથી નીરખી છે: બાયરને પ્રાકૃતિક જગતની પ્રચંડતા વર્ણવી; વર્ડ્ઝવર્થે વિશ્વમય મહાશક્તિનો ન્મય વિકાસ વર્ણવ્યો; ભવભૂતિએ શાંત ગંભીરતાની મહામૂર્તિ ચીતરી; મિલ્ટને સ્વર્ગીય તાન ાલાપ્યું; પોપે ભાવનું પ્રગાઢપણું આંક્યું; કોઇ કવિએ લાલિત્યને પ્રધાનપદ આપ્યું; કોઇએ ારરસ અને કરુણ રસમાંજ ડુબી–રસભરતી કાવ્યપ્રતિભા આલેખી; કોક કાવ્યકારે શાન્તરસની નવતરણામાં સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળને નિમગ્ન કરી દીધાં.

કાવ્યદેવીની પ્રતિભા બહુવેષી છે. તેમાં વિરોધાભાસ પણ આવે છે. પ્રતિભા કોક સ્થળે સુંદર બની જાય છે તો કોક જગાએ કદરૂપી પણ બને છે. કોઇક સ્થળે પાપમિશ્રિત, તો વળી અન્ય કોઈ સ્થળે પુણ્યમિશ્રિત રચાય છે. એવા વૈચિત્ર્ય વગર પ્રતિભા, સારાં રત્નો ઉત્પન્ન કરવામાં કામ-યાબ નજ થઈ શકે. ઇયાગો અને ડેસડિમોનાના વૈચિત્ર્ય વગર 'ઓથેલો' (Othello) ન રચાત. કલોડિયસ અને હેમ્લેટની ભિન્નતા વગર 'હેમ્લેટ' (Hamlet) નામના ગ્રંથે ભાગ્યેજ સારી ખ્યાતિ મેળવી હોત. આઇકામો અને ઇમાજન એ બે વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓને લીધેજ Cymbeline રસમિશ્રિત લેખાયું. મિફિસ્ટફિલિસ બેડોળ અને ફાઉસ્ટ સુંદર હોવાથી "Gothe's Faust" રચાયું.

પ્રતિભાનું મૂળતત્ત્વ અમાનુષી સૌંદર્ય છે. કલ્પનાનો ઢોળ ચઢતાં કાવ્યની પ્રતિભા ભલભલાના મનોને પણ ડોલાવી નાંખે છે. લજ્જાશીલ શકુન્તલા, છલનામય ઉર્વશી, તપસ્વિની પાર્વતી: એ ભારતીય કાવ્યદેવીની પ્રતિભના કાલ્પનિક વિભાગનાં મનોહર પાત્રો છે. પાશ્ચાત્ય કાવ્યદેવીની પ્રતિભાએ કલ્પનાના આવરણમાં લપેટીને આ જગતપર શિશિરના જેવી એફિસિયા; ઝરિકા (તોફાન) ના જેવી કૈથેરિન; સર્વત્યાગી ટાઇમન, સર્વગ્રાસી રિચર્ડ: વિલાસવતી ક્લિઓપેટ્રા, સતી સાવિત્રી, ડેસડિમોના; નિશાચરી લેડી મેકબેથ; પુષ્પવિહારિણી પરડિટા વગેરે પાત્રો મૂકી દીધાં, નવીન સૃષ્ટિ રચી દીધી.

પ્રતિભા, જ્યારે કલ્પના સૃષ્ટિમાં વિહંગ થઇને ઉડે છે, ત્યારે ખચિત આ દુનિયા પર વિવિધ ગુણસ્વભાવદર્શક પાત્રો જન્મ પામે છે. આર્યોન્ન કાવ્ય જગતમાં ઇયાગોની કુટતા, ઓથેલોનો સંદેહ, કલોડિયસનું કામાતુરપણું, મેકબેથની દુરાશા, રિગનનો પિતૃદ્રોહ, રિચર્ડની સ્વાર્થસિદ્ધિ, રોઝલિન્ડની પાત્રતા, ક્રેસિડાની ઇન્દ્રિયલોલુપતા, પલોનિયસની આત્મશ્લાઘા, ટાઇમનની સ્વાર્થનિરોધિતા, વિદૂષકની હાસ્યમયી પ્રકૃતિ, રતિનું

કારુણ્ય, દુષ્યન્તની વિરહિતા, પુરુરવાનો ઉન્માદ, ઉર્વશીનો પૂર્વરાગ, પ્રિયંવદાનો સખી પ્રેમ; વગેરે ગુણ અને સ્વભાવનાં ચિત્રો પાત્રનારૂપમાં દોરાયાં.

વળી કવિઓ 'અધ્યાત્મ તત્ત્વ' ને પણ પોતાનાં કાવ્યોમાં ગોઠવી પ્રતિભાને ઉચ્ચ અને ઇચ્છિત માર્ગે દોરવે છે. જર્મન કવિ ગેટે એ માર્ગારેટ અને તેના પ્રણયી ફાઉસ્ટનની વચ્ચેના વાર્તાલાપમાં આ તત્ત્વને ઠીક સ્થાન આપ્યું છે. તે કહે છેઃ—

Look, I not eye to eye on thee,
And feel'st not thronging
To head and heart, the force
Still weaving its eternal secrot
Invisible, visible, around thy life.

એક ફારસી ફિલસુફે અચ્છું ભાખ્યુંઃ—

"ખુસરવા દર એશ્ક બાઝી કમ; ઝ હિંદુ ઝન, મ બાશ,
કઝ બરાએ મુરદેહ સુઝદ ઝિન્દેહ મને ખીશરા."

જેમ હિંદુસ્તાનની હિંદવાણીઓ–સતી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના–ખાવિંદના મૃત દેહને લઇ ચિતામાં બળી મરે છે, તેમ ઓ ભાઈ, ખુદાની મહોબ્બતમાં તારો પ્રાણ આપ, તેને લઇનેજ તું આ જહાનમાં આવ્યો છે. દુનીઆની લાલચોમાં ફસાતો મા.

'સાદી' કહે છેઃ—

"અએ કે પંજાહ રફત દર ખાબી
મગર ઇન પંજ રૂઝ દર યાબી."

એ સાદી! તારી ઉંમરનાં પચાસ વર્ષ તો ખ્વાબ તથા ગફલતમાંજ ગયાં. હવે પાંચ દિવસ જે બાકી રહયા છે તેમાં તેની જાતને બંદગીનું–ખોદાની બંદગીનું કામ કરી લે.

કાવ્યજગતમાં નજર ફેરવતાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન ઘણી જગાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોઇક સ્થળે એ વર્ણનમાં ગૂઢ ઉપદેશની પણ આછી છાંટ હોય છે. જેમકે દસ્તુર જામશેદ કહે છેઃ—

"ખુશ્હ મ હમરેહ શાદી ઓ ગમ ઝમાને બહમ,
કુદામ ગુલકે સરે ઝખ્મે નો કે ખાર નદાસ્ત?"

આ જમાનામાં ગમી તથા ખુશી બેઉ સાથેજ છે કોઈ વાર ઇન્સાન દુઃખમાં પડે છે અને કોઇવાર સુખમાં પડે છે. કયું ગુલાબનું ફુલ કાંટાની અણીના ઘાની બ્હીક નથી રાખતું? છતાં ગુલાબ જેવા રંગીન તથા કોમળ સુગંધીદાર મનમોહક પુષ્પને કાંટાની અણીના ઘા વેઠવા માટે હમેશાં તૈયાર રહેવું પડે છે.

આ તો ઉપદેશ મિશ્રિત સૃષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન થયું. પણ કેટલેક સ્થળે ફક્ત મનને આલ્હાદ દેવા કાજેજ આ સૌંદર્યનું વર્ણન થાય છે. અને વર્ણન પ્રકૃતિમાંથી જન્મે છે. ખરેખર પ્રકૃતિ એ સૌંદર્યનો ભંડાર છે. તે અનંત છે, અકલ્પ્ય છે. પ્રભાત, મધ્યાહ્ન, સંધ્યા, કૌમુદી શર્વરી, તારકામંડિત આકાશમંડળ, ઇંદ્રધનુષ્યરંજિત વિદ્યુતનો ચમકારો, મધુર ઘોષ કરનારી સુંદર સુઘડ મેઘમાળા, ખીલી રહેલી વૃક્ષ પુષ્પિતવેલ, નવા કુશાંકુર, સ્ફુટિતોન્મુખ કિસલય, છાયામય કુંજવન, સુખમય ઉપવન નિબિડ અરણ્ય, અટલ ભૂધર, ઉત્તાલ સાગર, ઉલ્લસિત તટિની, લ્હેરવાળું સરોવર,

વાળા ઝરા, ફણુંવાહી સમીરણુ, શીતલ શિશિર હિમતુષાર, ખરદનું પડવું, પુષ્પની સુગંધી, ત્સ્નાનું હસવું, મલયનો વાયુ, તરંગનો હિલ્લોલ, મધુમય પરાગ અને નીરદનું નવવારિ, મૃગી, ચક્રવાકચક્રવાકી, ભ્રમર, હાથીહાથણ, સ્વર્ણરેણુ, મુક્તારાજ—એ સર્વમાંથી કવિઓની ના જન્મી જુદી જુદી દિશાએ ગઈ. એ ભાવનામાંથી સુંદર ખાળા હોરા સ્થાઈ, હિમાલય નું ગિરિવન વર્ણવાયું.

મિલ્ટને ત્રિદેવનું ચિત્ર આંકતાં સ્વર્ગોદ્યાન ચીતર્યું, વળી ભાવના વડે રૈવતક, ઇન્દ્રનીલ, પ્રવણ, આલ્પ્સ, કોકેસસ, રિકડક અને હિમાલય વગેરે પર્વતોનાં મનોહર વર્ણનો, વાયુવિકંપિત તાગ્રગ વિશેભી વૃક્ષાદિના સૌંદર્યનું વર્ણન, આભને ચૂમતા ઉત્તુંગ શિખરની ગંભીર મૂર્તિનું ર્ણન, ઉછળતા તરંગવાળા સમુદ્રનું વર્ણન, વાયુના ઝોસથી વહેતા ચંચળ જલદ ખંડનું વર્ણન, ોમમંડળના ચંદ્ર સૂર્ય નક્ષત્ર ગ્રહોપગ્રહોના વર્ણનો ઉત્પન્ન થયાં. માનવ જાતને ડગલે પગલે આવતાં હાસ્ય અને અશ્રુ, આશા અને નિરાશા, ભય અને નિર્ભયતા, વિરહ અને સંયોગ; દુઃખ અને સુખ એ દ્વંદ્વોનું પ્રાકૃતિક જગતના સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં સંયોગી કરણ થતાં કામદેવના પંચશરની કલ્પના ઘડાઇ; મનસિજના બંધનો Bonds of bliss and pain રચાયાં.

કાવ્યમયી પ્રતિભા શ્રૃંગાર તત્ત્વના આભુષણો પણ પહેરે છે. એ તત્ત્વ વગર આ દેવીની શોભા લાગે નહિ. આ તત્વમાં પણ ઉપદેશની માત્રા હોય છે. જેમકેઃ—

પ્રેમોન્માદિની વીનસ પ્રિયતમ આડોનિસને ગુમાવીને વિલાપ કરતાં કહે છેઃ—

"The flowers are sweet, their colours fresh and trim
"But true sweet beauty lived and died with him."

ફારસી કવિ 'ખુશરો' કહે છેઃ—

હર કેજે રંગો બુહ ગુલે રો દર નયાફ્ત
બુલ હવસ શુદ ગેરશુદ બેગોને શુદ બેકાર શુદ,
ખલિસ આઝ ખુસરો બદી સેગુલફે આ બેરાનો કે ગુફ્ત
દામ શુદ, તસબીહ શુદ, જંજીર શુદ, જુન્નાર શુદ.

જે કોઇએ તે પુષ્પસમ મુખવાળી માશુકના રંગ તથા સુગંધીનો લાભ નહિ ઉઠાવ્યો. તે માણસ 'હવસી' છે, પરમેશ્વરના માર્ગથી જુદો છે, પારકો છે, નકામો છે, માટે તું તે માશુકના જુલ્ફની ચોકખી તથા ખાલેસ વાત સાંભળ કે જ્યારે ખુશરોએ તે માશુકના માર્ગનો મર્મ કહ્યો. ત્યારે ખુશરો તે માશુકનો બંદો થયો, તેના દિલની સાંકળ થયો, દિલનો દિલદાર થયો, ગળામાં પહેરવાની જનોઈ થયો.

વળી કાવ્યદેવીના આ શ્રૃંગારી સ્વભાવે માનવી બાળાઓનાં મનના લૌકિક ધર્મને પણ ભુલાવી દીધો છે, અને મનોરંજક વ્યક્તિઓને નાટક તથા કાવ્યદ્વારા જન્મ આપ્યો છે. ડેસડિમોનાએ પોતાના સ્વામી ઓથેલોના ખાતર પોતાના પિતા બ્રેબેન્શીઓના કથનને પણ માન ન આપ્યું. મહાન્ રાજા સિકંદરની પુત્રી ક્ષમાએ ગરીબ પરમુખસ સાથે પ્રેમ કર્યો. સતી સાવિત્રીએ ગરીબ સત્યવાનને હૃદયદાન દીધું. રોમિયો અને જુલિયટ શત્રુ કુટુંબના છતાં પ્રેમ રજ્જુથી બંધાયાં.

વળી આ તત્ત્વને લીધે સમાજના તત્કાલીન ભાવો પણ કવિઓની વાણીદ્વારા-કાવ્યકૃતિમાં જણાય છે. ભારતમાં પ્રચલિત મલ્લશીલપણાના ભારે સંકુચિતપણાની ભૂતકી જ વાતચીત.

ઉર્વશીનો રંગમંડપમાં છેડો ભરાવો, માલવિકાના પગમાંના ઝાંઝરની ખીલીનું ઢીલું થવું, પાર્વતીનો સખીસમાજમાં અપ્રસ્તુત મૂક ભાવને જન્મ દીધો, જ્યારે કે યુરોપીય વાતાવરણમાં સરળ સ્વભાવની મિરાન્ડા, કુંજવિહારિણી પરડિટા, તેજસ્વિની હરમાઇઓની, સુચતુર રોઝાલિંડ, એકાગ્રમનની જુલિયટ, પ્રેમમુગ્ધ અસ્પેશિયા, સર્વત્યાગી ડેસડિમોના, પિતૃવત્સલા કોર્ડિલિયા વગેરે પ્રતિભાના સ્નેહની સામગ્રીરૂપ નાયિકાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. દુષ્યન્તની સાથના વિયોગને ટાળે ઝાડમાં વલ્કલના છેડાનું ભરાવું, પગમાં કુશાંકુરનું ભોંકાવું, એ શું એવું સ્નેહનું બીજ રોપણ કરે છે! નિર્લેપ, વ્યવહારથી અજ્ઞ મિરન્ડા પાસેથી કવિએ રાજપુત્રને લક્ષીને કહેવડાવ્યું કે:—

"This is the third man, I ever saw,
The first that e'er I sighed for.

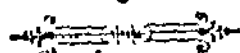
આ રીતે કાવ્યમયી પ્રતિભા અમાનુષી સૌંદર્યના મૂળ તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઇ, કલ્પના-સૃષ્ટિના વાતાવરણમાં પોષાઇ, વૈચિત્ર્ય તત્ત્વની ઉંડી ખોખડોમાં વિચરી, અધ્યાત્મતત્ત્વનું અમૃત પાન કરી, દાર્શનિકતાના ચસ્મા પહેરી, સૃષ્ટિસૌંદર્યના આવરણો સજી, શૃંગાર તત્ત્વનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત થઇ કોઇ પણ દેશના કાવ્ય પ્રદેશમાં ત્યાંના દેશ કાળ-રીતરિવાજ-પાત્ર એ સર્વને અનુસરી વિચરે છે. એ પ્રતિભાની અસર તત્કાલીન કવિઓ પર પડે છે અને તેના પરિણામરૂપ તે કવિઓ એવા ગ્રંથો બનાવે છે કે જેથી જમાનો ઘણોજ સારો પલટો ખાય છે.

માઘે દ્વારકા બનાવી. શ્રી હર્ષે ભીમપોર રચ્યું. કવિ કાલિદાસે અલકાનગરી વર્ણવી. વળી તેણે પ્રાણીઓમાંથી પણ કાવ્યનું માધુર્ય તારવ્યું. દિલીપે વસિષ્ઠાશ્રમમાં જઇને મોરનો કેકારવ સાંભળ્યો. મૃગલીને દર્ભ ખવડાવતી શકુન્તલા કલ્પાઇ. બીજે સ્થળે ચક્રવાકદંપતીને જોયાં પાણીમાં વિહાર કરતી સારસ પંક્તિ જોઇ. વળી કવિએ દુષ્યન્તના કણ્વાશ્રમને આંકતાં માલતીના કિનારા પર હંસમિથુનને આલેખ્યું. હિમાલયની તળેટીમાં હરિણ ગાળોને હરિયાળી ચરતાં દોર્યાં. વળી આમ્રવૃક્ષ નીચે કૃષ્ણસાર યુગલ આલેખ્યું. મોરની પૂંછડીને સ્ત્રીના કેશકલાપ સાથે સરખાવી. આંખના કટાક્ષને પવનથી હાલતા નદીના પાણીમાંનાં નાના મોજાં જેવાં કલ્પ્યાં.

ગ્રીસના સૌંદર્યપરિત વાતાવરણમાં ઇલિયડ રચાયું. યુરોપના પ્રપંચી વાતાવરણમાં શેક્સપીયર, મિલ્ટન, પોપ વગેરેના મનુષ્ય સ્વભાવદર્શક કાવ્યો-નાટકો રચાયાં. અમેરિકાની ગુલામગીરીની ભયંકર પ્રણાલીની અસરે Uncle Tom's Cabinને જન્મ આપ્યો. યુરોપમાં વસતા Jews લોકો Merchant of Venice ને રચાવવામાં કારણભૂત થયા

મતલબ છતાં ભારતને કુદરતે સૃષ્ટિસૌંદર્યની ઉચ્ચ કોટિની બક્ષીસ આપી છે. અહીંની પવિત્ર ભાગીરથીના કિનારા પરના સુંદર જંગલોમાંથી, કલરવ કરતા ઝરણાંઓમાંથી, પુષ્પિતોદ્યાનોમાંથી, કુસુમાભરણના રિવાજમાંથી, મુનિઓના કલકલથી ગાજી રહેલા તપોવનોમાંથી, મૃગોની ખરીવડે ખણાએલી ધરતીવાળા મનોહર આશ્રમોમાંથી, મૃગના શિકારની પડેલી ટેવમાંથી કવિ કાલિદાસની કલ્પનાએ 'શાકુંતલ' તારવી કાઢ્યું. પુરાણોની ઉચ્ચ જાતની ગૂઢ અને મર્મવાળી આલંકારિક આખ્યાયિકાઓ રચાઇ. હિમાલય પર્વતના બરફાચ્છાદિત ઉત્તુંગ-શિખરોમાંથી, સૂર્યનાં કિરણોમાં ચળકતા તળેટીમાંના ઝરણાંના ગર્જનાઓમાંથી, તળેટીમાં આવેલા સમૃદ્ધ ગ્રામનગરોથી સેવિત

કોનો વાંક !

એક આત્મકથા.

લેખકઃ
કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

પ્રકરણ ૪ થું.

દયાશંકર.

[૧]

અમારા મુંબઈના પરોણાઓ ગયા અને મારા સાસરીયાંનો દબાવી રાખેલો ક્રોધ બહાર પડ્યો. દિવસો ને દિવસો સુધી મારી ચેષ્ટા થવા લાગી અને ગાળ ને કટાક્ષથી મને બાળવાના પ્રયત્નો થયા કર્યા; પણ મેં એ બધાપર વિજય મેળવ્યો હતો તેથી મારૂં મન આનંદમાં રહેતું.

પણ એક દિવસ મારા જેઠના અવિચારી શબ્દોથી મારા પર ઘેરાયલું વાદળ તૂટી પડ્યું.

હું રાતના જમી, કામ કરી સૂવાની તૈયારી કરતી. મારી જેઠાણી ને દેરાણી પોતપોતાનાં ખંડમાં ચાલી ગઈ હતી, ને મારાં સાસુ રસોડામાં કાંઇ ઢાંકોઢુમો કરી રહ્યાં હતાં. એકદમ, આગળ મારી જેઠાણી ને પાછળ મારા જેઠ ધબડધબડ દાદર ઉતર્યાં અને ગાંડા હાથીની માફક વિફરેલી જેઠાણી મારી પાસે આવી મને મારવા ને પોતાની છાતી કૂટવા લાગી.

“હાયરે મણકી! તેં તો ઘમઘસાણ ધાર્યું, હાય રે–” હું તો ગભરાઇ ગઈ ને જેઠાણીના પ્રહારથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. મારા જેઠે આવી તેને પકડી ખેંચવા માંડી; મારાં સાસુ વિસ્મય થઈ દોડતાં આવ્યાં; મારા દિયર દેરાણી પણ ધાંટા સાંભળી જોવા આવ્યાં.

થોડીવાર હું, મારી જેઠાણી, અને જેઠ–એમ ત્રણે જણે વગર વિચારે એકમેકને માર્યાજ કર્યું; પણ આખરે મારા જેઠે મહા મુશ્કેલીએ અમને છુટાં કર્યાં. હું હાંફતી હાંફતી ઉભી રહી; અને જેઠાણી છેડા વાળવા બેઠાં, “કામણ કર્યું રે મારી મા...આ...આં...”

બધા પૂછવા લાગ્યાં અને જેઠ જેઠાણીના ન સમજાય એવા જવાબોમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે મારા જેઠે પરોણા આવ્યા ત્યારે જે મેં રીતભાત દેખાડી હતી તેની પ્રશંસા કરી અને મારી જેઠાણીને તે રીતભાત શીખવાની સૂચના કરી.

પણ મારા જેઠનો મિજાજ ગયો હતો. એટલે વાત પૂરી થતાં જેઠાણીને લાતે લાતે સીધી કરવા લાગ્યા: “કુબ્જા! ઘરનો ફજેતો કરે છે?—ભિલાડી! જાને કુવે ને આખા ગામની અદેખાઇ. બે બોલ કહેવાય નહિ? હાટે ચઢી છે.”

આખરે મારાં સાસુ વચ્ચે પડ્યાં ને મોડી રાતે આ તોફાનનો અંત આવ્યો. મને માર પડ્યો, મારૂં અપમાન થયું તે હું વિસરી ગઈ; પણ મને મારા જેઠે આદર્શરૂપ ગણી એથીજ મને સંતોષ થયો.

તે રાતના તો બધાં મારા જેઠાણી પર ગુસ્સે થયાં હતાં; પણ બીજે દિવસથી સ્ત્રી વર્ગમાં ગભરાટ પેઠો અને તેમણે ઘરના પુરુષ વર્ગ તરફ અને મારા વિરુદ્ધ એક મહાવ્યૂહ રચવા માંડ્યો. તેઓ મરદોનાં દેખતાં મને કાંઈ ઓછું પડવા દેતાં નહિ, પણ તેમની ગેરહાજરીમાં મને માન અને તિરસ્કારથી એકલી અને અતુલી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. તેમજ ચાતુરીથી મને એવાં કામ સોંપવા માંડ્યાં કે ઘરનો કોઈ મરદ મને જુવે નહિ, અને કયું કામ મેં કર્યું તે સમજી શકે નહિ.

મારા રૂપના ભાનથી, મારી લાયકાતના ગર્વથી પેદા થયેલો મારો આનંદ ઓછો થતો ગયો, અને મારા તરફ વિના વાંકે થતા અન્યાયથી હું અકળાવવા લાગી. આ અકળામણ કાઢવાનું સ્થાન માત્ર કુસુમ હતી.

(૩)

એક દિવસ હું એની પાસે જઈ રડી પડી, અને તેણે મને બનતું આશ્વાસન આપ્યું.

આ સમયે કુસુમની મૈત્રી એજ મારા જીવનનો આધાર હતો. તેનો હસમુખો સ્વભાવ, તેની રીઝવવાની નિર્દોષ રીત, તેના નસ્કારી વિચારો એ બધાની અસર મારા મન પર થતી. તેનો સુધરેલો પતિ તેને સુધારવાને જે પ્રયત્નો કરતો હતો તેને લીધે તેના જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો થયો હતો, અને તેના સહવાસથી મારું જ્ઞાન પણ વધતું.

દયાશંકર જોડે પણ મારે ઓળખાણ થયું. તે વિવેકશીલ, મીઠો, પુરુષ લાગતો. તેનું હાસ્ય આકર્ષક હતું. અને તે મોજમાનો એટલો શોખી હતો કે ભપકાથી ને દમામથી બધાની સાથે કામ પાડતો. હું દુનિયાદારીથી અજાણ હતી, એટલે એનું ખરું માપ કાઢી શકી નહિ; પણ દૂર રહી રહી તેના તેજમાં અંજાયા કરતી હું કુસુમના સદ્‌ભાગ્યની સીમા નથી એમ માનવા લાગી

પણ આ સદ્‌ભાગ્ય ઝાઝું ટક્યું નહિ. તે પીયર જણવા ગઈ, ત્યાં સખત માંદી થઈ, અને મરી ગઈ. મારી જણી બહેન મરી ગઈ હોય એવું મને દુઃખ થયું. મારું નિરસ જીવન પારકાના રસમાં પણ બોળાઈ કાંઈક ફુમાશ પામ્યું હતું, તે જડ થઈ ગયું.

દયાશંકરને તેને દહાડો પાણી કરી પાછા આવતો મેં જોયો. તેના મો પર ગ્લાની હતી, તેની આંખમાં કુમાશ હતી. તે મારા જેઠ ને સસરા આગળ પોતાનું દુઃખ રડવા આવ્યો તે મેં જોયો, અને તેના કાંઈક શબ્દો સાંભળી મારું હૃદય દયાર્દ્ર બન્યું. તેની જોડે મારાથી બોલાય એમ નહોતું, પણ મૂગાં મૂગાં નજરથી જેટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવાય તેટલી દર્શાવવા હું ચૂકી નહિ. કુસુમનું મૃત્યુ જાણે અણદીઠી સાંકળ હોય એમ મને દયાશંકર સાથે બાંધવા લાગ્યું.

હું તેની સાથે બોલતી નહિ; હું તેને કદી મળતી નહિ, માત્ર અવારનવાર તેને જોતી છતાં તેનાં દર્શન માટે હું ઝંખતી થોડા દિવસમાં મારા હૃદયમાં અનેક ભાવો પેદા થતા. શું વિકાર પેસે છે—એ વિચાર હતો કે કેમ—એવો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના હું તેનો ઓફિસ જવાનો, અને ત્યાંથી પાછો આવવાનો વખત સાચવતી અને બનતા સુધી કાંઈ કામને બહાને અમારા ઘરની બારીમાંથી તેને જોતા ચૂકતી નહિ. કુસુમ વિના તે કેમ રહેતો હશે, તેના હૃદયમાં આશા ભાવો પેદા થતા હશે તેના વિચારો મારા મનમાં રમ્યા કરતા અને જ્યારે તેના દર્શન વિના દિવસ જાય ત્યારે દુઃખના ડુંગરો તૂટી પડ્યા એવું મને લાગતું.

[૩]

એક મહિનો આમ ગયો; અને મારા મનોરાજ્યમાં હું વધારે મગ્ન બનતી ગઈ. ધીમે ધીમે કુસુમનું સ્મરણ ઓછું થતું ગયું, અને દયાશંકરની મૂર્તિ પોતાનાજ પ્રતાપથી મને ગાંડી બનાવી રહી.

સુખ ભોગવવા સરજાયલાં સ્ત્રી પુરુષ આવાં કાલ્પનિક સુખ દુઃખો જોઈ હસે એ સ્વાભાવિક છે; પણ મારું એકાન્ત જીવન માત્ર કલ્પનાના તંતુથીજ સંસાર જોડે સંધાયું હતું.

એક વખત હું બારી આગળ ઉભી હતી અને અમારી દૃષ્ટિ મળી. આંખો મળતાં તે જરા હસ્યો. હું તરત ફરી ગઈ, પણ તે હાસ્ય મારા હૃદયમાં રમી રહ્યું.

તે હાસ્યથી મારો જીવ ઉકળી આવ્યો. મને મારી અધમ સ્થિતિનું ભાન વધારે સ્પષ્ટ થયું. આવાં હાસ્યો મારે માટે સરજાયાં નહોતાં, આવા પુરુષો મારે માટે નહોતા, લગ્નના લ્હાવા મારે માટે નહોતા. રખેને ઘાતકી પ્રાણીને પાંજરામાંથી છોડી મૂકે તો તે વિનાશ વર્તાવે એવી બીકથી બધા મને મારા સંસારી પાંજરામાં પૂરી રાખત.; અને અન્ય સ્ત્રી પુરુષની સોબતમાં જીવન ગાળવાની તક સરખી ય કોઈ આપતા નહિ.

એક દિવસ પ્રભુએ તક આપી. ઘરનાં બધાં ન્યાતમાં ગયાં હતાં, અને મને એકલીને ઘર સાચવવા મૂકી ગયા હતા. દરેકને ઓઢી પહેરી જમવા જતાં જોતાં એ દુઃખમાં એકાન્તવાસનું દુઃખ ઉમેરાયું; અને આંસુ સારતી હું એકલી અમારે ઓટલે નિર્જન ફળીયામાં બેઠી હતી. સાંજ પડવા આવી હતી. મારું હૃદય કોઈક અકસ્માતની, કાંઈક અણધાર્યા બનાવની વાટ જોતું, તલસતું હતું.

પાછળથી કોઈના પગલાંનો અવાજ આવ્યો એટલે હું ચમકીને ઉઠી, અને પાછું ફરતાં દયાશંકરને જોયો. મેં શરમમાં મ્હોં ઓઢ્યું.

"કેમ મણી! કોઈ નથી કે શું ?" તેણે કુમાશથી પુછ્યું.

મારું હૈયું હર્ષ ને ગભરાટથી ફૂલ્યું. હું જવાબ દઈ શકી નહિ. મેં ઘરમાં જવા માંડ્યું, પણ પગ ઉપડ્યો નહિ.

"ગભરાય છે શું ! હું કાંઈ ખાઈ જવાનો નથી" તેણે હડપેટે કહ્યું. "તારે ઘણું સહેવું પડે છે. નહિ ?" તેણે દયાર્દ્ર અવાજે ઉમેર્યું.

તેની દયાથી હું ગળગળી થઈ ગઈ. ક્રોધ કરવો, રડી પડવું કે નાસી જવું તેની મને સમજ પડી નહિ. પુરુષોનો મને આ પહેલોજ પરિચય હતો, અને તેમની ખૂબીઓનો મને અનુભવ નહોતો.

"એતો નસીબની વાત છે—" હું કહેવા જતી હતી. એટલામાં શેરીમાં કોઈ આવતું દૂરથી સંભળાયું. એકદમ હું આ શું કરતી હતી તેનું મને ભાન થયું અને મારાં સાસુ સસરા જાણે તો મારી શું સ્થિતિ થાય તેનો મને વિચાર આવ્યો. હું વાક્ય પૂરું કર્યા વિના ઘરમાં દોડી ગઈ.

દયાશંકર થોડી વાર ઉભો રહ્યો, અને કોઈ આવતું ન જણાયું એટલે ધીમેથી હસ્યો. તે હિંમતથી અમારા પગથીયાં ચઢીને ઘરમાં આવ્યો, હું ગભરાઈ અંદરનાં ખંડમાં જવા લાગી.

"મણી !" તે ધીમેથી બોલ્યો "ગભરાઈશ નહિ. પણ મારા લાયક કોઈ પણ કામ હોય તો કહેજે" કહી તે એકદમ પાછો ફરી, પોતાના ઘરમાં ગાલ્યો ગયો.

આનંદથી નાચતે હૈયે હું ઉભી રહી.

દયાશંકરની મોહિની. અને મારી પરાધીન સ્થિતિ તરફ ક્રોધ આ બે મારા હૃદયને અસ્થિર બનાવી રહ્યાં.

મારા હૃદયમાં બીજો કોઇ વિકાર નહોતા; પણ દયાશંકરને જોવા, મળવા, તેની સાથે વાત કરવા મારૂં હૃદય તલસી રહ્યું. અને જેમ જેમ તે ઇચ્છા અસંતુષ્ટ રહી તેમ તેમ જીવનું અકળામણુ વધ્યું.

પણ આ અકળામણથી મારામાં ઘણા વખત થયાં ભેગો થયેલો રોદ્ર રસ બહાર પડયો. કેવી અધમતામાં મને રાખવામાં આવતી હતી; કેવી બાપરી જાતથી મારા આચાર ને વિચારો પરાણે રાખવામાં આવતા હતા; કેવા અન્યાયથી મને સંસારના સુખોનો સ્પર્શ પણ થવા દેવામાં નહોતો આવતો—આ બધાનું ભાન મને થયું એટલું જ નહિ પણ મારી સ્થિતિના અતિશયોક્તિ ભર્યાં ચિત્રોએ રાત અને દિવસ મને ગાંડી કરી મૂકી.

જ્યારે માણસ ઉંચે પાટલે બેસે ત્યારે સામાન્ય નિયમો છુટી મૂળસિદ્ધાન્તોની સત્યતા શોધવા બેસી જાય છે. તેજ પ્રમાણે હું મારી સ્થિતિનું મૂળ શોધવા બેઠી.

મારી સ્થિતિ માટે કોણ જવાબદાર હતું? મારા માબાપ—મારો ડોસો ધણી—મારા સાસરીયા—કે મારો સંસાર? મેં શું ગુનોહ કર્યો હતો કે મને સુખ નહિ, સંસાર નહિ? મેં શું પાપ કર્યાં હતાં કે મારા સ્વરૂપની કિંમત નહિ, મારા ગુણની પારખ નહિ, મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ નહિ? હું બધાથી રૂપાળી ને બુદ્ધિમાન હતી; શા સારૂ મારે બધાથી અધમ અવસ્થા ભોગવવી?

મારી ગુલામગીરી શા માટે—કોને માટે વેઠવી? શું સુખ ભોગવવાનો મારો અધિકાર નહોતો? શું સંસાર માંડવાની મને મના હતી? કોણે મારો અધિકાર છીનવી લીધો? કોણે મને મના કરી?

કલ્પનાશક્તિ જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી આ કારાગૃહમાંથી છુટકારો લાગતો નહિ. આ અધમતામાંથી ઉગરવાનો સમય કદી પણ એની મેળે આવવાનો નથી એમ ખાત્રી થતાં, મારે નિરાધાર બની શા સારૂ એ સમયની વાટ જોયા કરવી એ સમજાયું નહિ.

શા સારૂ મારે મારૂં ધાર્યું નહિ કરવું? અને કરૂં તો મને શું થવાનું હતું? મારા પિતાએ મને તરછોડી હતી, મારા સાસરીયાંને મારી કિંમત નહોતી, મારા સંસારને મન હું મૂએલી હતી. શા માટે મારે કોઇની દરકાર રાખવી? મરી રગેરગમાં બંડખોરી ઉછળી રહી આ બધું હું શા માટે વેઠતી હતી? સુક્કા ધાન ને ફાટલી પથારી માટે? ગરીબ જીંગો દળણાં દળતી હતી. પાણી ભરતી હતી, પડીયા પતરાળાં કરતી હતી ને સુખને સ્વાતંત્ર્યમાં મહાલતી હતી. એ બધું પારકાના સુખ માટે હું કરતી હતી. શા માટે મારે એમ કર્યા જવું. મારી જીંદગી વહી જતી હતી, તેને શું વહ્યા કરવાજ દેવી?

આવા વિચારો કરતાં મારૂં મગજ દૃઢ થતું ગયું. મને લાગ્યું કે આ નિરાધારી મારા પોતાના હાથનીજ બનાવેલી હતી. જે સંસારમાં મને રસ નહોતો ને શાન્તા નહોતી તેમાં વધારે વાર રહેવા કરતાં તેને છોડી જવામાં સાર દેખાયો.

આ નિશ્ચય દહાડે દહાડે દૃઢ થતો ગયો. અને જેમ આવા વિચારો હૃદયમાં ઊંડા ઉતરતા ગયા તેમ તેમ દયાશંકર પણ મારે હૃદયે ઉતરતો ગયો. તેણે મારા તરફ લાગણી દેખાડી હતી, એટલે તે મને આ દુઃખમાંથી છુટવાનો રસ્તો દેખાડશે એમ લાગ્યું. આ ઉપરાંત તેની મૂર્તિ મારા મનમાં એવી રમી રહી હતી કે એને શરણે જવાથી મારો ઉદ્ધાર થયા વિના રહેવાનો નથી એમ મને ખાત્રી થવા લાગી.

આ ઉપાય અમલમાં મૂકતાં, એકજ વિચાર રોકતી. તો હું મારૂં સાસરૂં છોડી જઉં

તો દુનિયા મને ખાવા ધાશે, અને સાથે મારા બાપને પણ દુઃખી દુઃખી કરશે. તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને દુઃખી કરવાનો મારો જીવ ચાલતો નહિ;

આખરે દયાશંકરને મળી તેનો અભિપ્રાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

[૫]

તે દિવસે અમારે વાત થઈ હતી ત્યાર પછી દયાશંકર સવાર સાંજ અમારા ઘર આગળથી જતાં મારી નજર સાંધવા આસપાસ જોતો; અને તેથી ઘણું ખરૂં અમારી નજરે મળતી. મને એમ પણ લાગવા માંડયું હતું કે જ્યારે અમારી નજર મળતી ત્યારે દયાશંકરની આંખમાં કાંઇ અર્થ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. એક વખત તે જરાક મૂછમાં હસ્યો, અને મારા હાસ્યે તેને જવાબ દીધો. જે માણસ મારા જેવી એકલી નિરાધાર છોકરીમાં આવો રસ લે, તેનો મારા ભોળા હૃદયે આભાર માન્યો. દયાશંકર જરૂર પરમેશ્વરનો સેવક હોવો જોઇએ એમ મેં માન્યું; નહિ તો, આવો સ્વરૂપવાન, પૈસાવાળો, સત્તાવાળો થઇ મારી શું કામ દરકાર કરે ?

તે મારા સસરા પાસે પણ અનેક કારણસર પહેલા કરતાં વધારે વાર આવવા લાગ્યો; અને ઘણી વખત જાણે અજાણે અમે સામાસામી મળી જતાં. એક દિવસ મને તક મળી. નીચલી પરસાળમાં કોઈ નહોતું, અને તે ઉપરથી ઉતરીને બહાર જતો હતો. જાણે મનમાંજ હું બોલી હોઉં એમ મેં કહ્યું "મારે તમારૂં કામ છે ?"

દયાશંકર ઘણોજ હોંશીયાર હતો. તે ચાલતા અટક્યો નહિ; તેનું પગલું ધીમું પડયું નહિ. તેણે પણ તેવેજ અવાજે ઉત્તર આપ્યો:

"હું રાતનાં બાર વાગે આગળ મળીશ." મેં મારૂં પાંજરૂં તોડવાનું પગલું લીધું હતું.

તે તેને રસ્તે ગયો, હું મારે રસ્તે ગઇ; પણ આકાશને પાતાળ એક થયાં હોય એવી બીક મારા હૃદયમાં પેઠી. મેં શું કર્યું, તે શું ધારશે, દુનિયા જાણશે તો શું કરશે એવાં અનેક તર્ક–વિતર્કો મારૂં ભીરૂ હૃદય કરી રહ્યું. પણ થોડીવારે સ્વાતંત્ર્ય સાધવાનો મારો નિશ્ચય પાછો દૃઢ થયો.

રાતના બાર વાગતાં એટલે જાળી અધઉઘાડી રાખી, કાન માંડી હું બેસી રહી. મારૂં હૈયું અપરિચિત ઉર્મિઓ અનુભવતું હતું. વનમાં વિચરવા આતુર થયેલું પંખી પાંખો ફફડાવી, પિંજર ખુલવાની વાટ જુવે તેમ હું દયાશંકરની વાટ જોતી બેઠી હતી. મેં ઘાતકોની, પહેરીગીરો, મિત્રો અને પ્રણયીની વાટ અનેકવાર જોઇ છે; પણ તે ભયંકર રાતે મેં જે આતુરતાથી વાટ જોઇ હતી તેવી કદી જોઈ નથી.

અંધકારથી ભયાનક બનેલા ખંડમાં સ્મશાનની માફક સમસમાટ થઈ રહ્યો. નિરાશામાં મારૂં હૃદય અનેકવાર આરડી પડ્યું; કોઇ બારીનો ખડખડાટ કે કુત્તાના ભસવાથી આશા પાછી સજીવન થઇ–જતાં ક્યાં સુધી કોઇ આવ્યું નહિ. અને મારી એકલવાઈ પથારીમાં બેઠી બેઠી હું મારા ભોળપણની આવવાની આશા છોડી છાની ફાટ રડવા લાગી.

જાળીને બારણે બે ટકોરા સંભળાયા, અને હું તરત ઉઠીને તે તરફ દોડી. બહાર દયાશંકર ઉભો હતો.

હું બોલી ન શકી. લજ્જાએ, બીકે મને બેભાન કરી મૂકી.

"અલી ! કેમ શું છે ?" તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવતાં કહ્યું.

"હું બહુ દુઃખી છું" મહા મહેનતે મેં શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"હું જાણું છું" તેણે ઘણું જ ધીમેથી, છતાં ઉર્મિભર્યા અવાજે કહ્યું "તારા જેવાને તો શું સુખ જોઇએ! આપણો સંસાર ક્રૂર છે"

મે મુગાં મુગાં આંસુ લૂછયાં અને મહા મહેનતે જે વાત મારે કરવી હતી તે કરવા માંડી.

"ભાઇ! મારે અહિંયાંથી છુટી નાસવું છે"

"છુ–ટી–ના–સ–વું" સાશ્ચર્ય તેણે કહ્યું.

"હા. મારાથી આ સહન થતું નથી"

તેણે મીઠાશથી–તે વખતે મને હેત, ને દયાર્દ્રતા લાગ્યાં–કહ્યું "પણ છુટીને શો ?"

"આનાથી મરવું સારૂં" તેના નિરાશાસૂચક શબ્દથી મારૂં હૃદય ખિન્ન થયું.

"ગભરાય છે શું ? સુખ માગે તેને મળે. તું મનમાં મુંઝાય છે તેમાં સંસાર અકારો લાગે છે. ખા, પી, મજાહ કર" તેણે ગાઢ પેરે કહ્યું.

"કેમ કરીને—"

"ઉંટ કરે ઢેકા, તો માણસ કરે કાંકડા. જેવા થઇને રહીયે તેવી દુનિયા ગણે. હવે આજે કોઇ આપણને દેખી જશે. નાથે હું બનશે તો આ વખતે મળીશ." કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મેં જીવનનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો, એક પુરૂષને મેં દુ:ખ રડ્યું હતું. મારી ને તેની વચ્ચે સંબંધ બંધાયો હતો. મારૂં દુઃખ મટી ગયું હોય એમ લાગ્યું.

બીજી રાતે પણ દયાશંકર આવ્યો, અને ગોખડના સળીયાની જાળીની બે બાજુએ ઉભા રહી મેં મારૂં દુઃખ કહ્યું, અને દયાશંકરે ડહાપણ ભરી શિખામણ આપી. મારા નિરાશામય જીવનમાં તેણે આશા પ્રકટાવી, છેવટે પાટલે હું બેઠી હતી ત્યાંથી દુનિયા સાથે સમાધાન કરવાની શીખ દઇ તે સાંત્વના કરવા લાગ્યો. તે વખતે આ ડહાપણમાં છુપાયેલી પાપી પાપવૃત્તિને પારખવાની મારામાં શક્તિ નહોતી એટલે મેં એ શીખ ઝીલવા માંડી

સાસુને અને જેઠને કેમ હાથ પર લેવા, જેઠાણીને કેમ પજવવી, દેરાણીને કેમ કાબુમાં રાખવી, આ બધાંને તાબે કરી કેવી રીતે જુદા પ્રકારના સુખ ભોગવવાં ઇત્યાદિ–આ બધા પાઠો તેણે ધીમે ધીમે મને શીખવવા માંડ્યા.

મારે રગેરગે ઉમંગ વ્યાપી. હું દયાશંકરની રાતો વખાણી ઉઠતી આખો દિવસ રાતની વાટ જોવામાં ગાળતી, આખી રાત મંગળની ઘડીઓ ગણવામાં ગાળતી. અને પરસ્પર દયાશંકરને જોવા ઝંખતી, ઘરની ફરતી, ને કામ કરતી હોય ત્યારે મારૂં મન તેનું સુખ સંભારવામાં, તેના શબ્દના પડઘા સાંભળવામાં પરોવાઇ રહેતું.

મારા હૃદય પર અનેરા ઉન્માદના માદક રંગો પથરાઇ ગયા અને સંસાર સુખમય લાગ્યો. મારા જીવનમાં દુઃખ છે કે હતું તે હું વિસરી ગઇ. પરંતુ પરિણામની પ્રથમ પળમાં જ જણાવાની કલ્પના સમાઇ છે, તે સિદ્ધાન્તનો મને ખરેખરો અનુભવ થવા લાગ્યો.

ચાર પાંચ દિવસ આમ ગયા, પણ તેને મળવાનો મારો ઉન્માદ વધતો જ ગયો; અને આખી રાત દયાશંકર ઉભો રહે તો પણ ઝરૂ સંતોષ નહિ એમ લાગવા માંડ્યું.

દયાશંકરે મને કહેવા માંડ્યું કે એ ઓટલા પર ઉભો રહી સામો વખત વાત કરે તો કોઇ જાણી ગયા વગર રહે નહિ અને પાછલું બારણું ઉઘાડી તેને અંદર આવવા દીધા સિવાય

અમારાથી મળાય એમ નહોતું. મને એની મુરકેલી સ્વાભાવિક લાગી, રખે તે એ ગુસ્સે થઈ ફરી ન મળે એવી બીકે ના કહેવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ; ને જ્યાં હું સૂતી હતી તે ઘરનો એવો એકાન્ત ભાગ હતો કે ત્યાં કોઇ આવે તો કોઈ જાણે એમ નહોતું. મારાં સાસુ બારણાં બંધ કરી સૂઇ જાય એટલે છાનામાનાં જઇ બારણાં ઉઘાડી જવાનું મેં વચન આપ્યું.

વચન આપવાનાં તો મેં આપ્યું, પણ તે પળથી મારા હૃદયમાં બેચેની પેદા થઇ. દયાશંકરના નિખાલસપણા ને નીતિ માટે મને શંકા પેદા થઇ. આખો દિવસ મેં એનો વિચાર કર્યો પણ મારી શંકાનું સમાધાન થયું નહિ.

બીજે દિવસે રાતે મારાં સાસુ દીવો દેવતા હોલવી, બારણાં દઇ, સુવા બહાર ગયાં કે હું છાનીમાની પથારીમાં પડી રહી, અને થોડી વારે ચોર જેવી બારણાં ઉઘાડવા ગઇ. લપાતી, છુપાતી, હું કોડમાં થઇ પાછલા બારણા આગળ ગઇ અને ત્યાં ઠમકીને ઉભી રહી. બારણું ઉઘાડવાને મારો હાથ ઉપડ્યો નહિ.

કડાકા સાથે વિજળી પડે ને જેમ ભયંકર ઉજાશ ચોમેર પ્રગટે તેમ મને દયાશંકરના ચારિત્ર્યનું ભયંકર જ્ઞાન પ્રગટ્યું. જેને કુસુમનો વિરહી હું માનતી હતી, તેણે આટલા દિવસમાં એક શબ્દ સરખો પણ તેને માટે કહ્યો નહોતો; જેને હું મારો મિત્ર ધારતી હતી તેણે મને બચાવવાનો એક રસ્તો બતાવ્યો કે ગોઠવ્યો નહોતો; જેને હું દેવના દૂત સરખો ધારતી હતી તે મારા સાસરીયાંને સમજાવી, ફોસલાવી, મોજ કરવાના, મને રસ્તા બતાવતો હતો; જેને હું સુધારક ને શ્રી હિતૈષી માનતી હતી તે મારી અધમતા ચિરંજીવી કરવાની સલાહ દેતો હતો; અને જેને હું મારા હિતચિંતક ગણી, મારું દુઃખ રડવાનું સ્થાન સમજી જેને શરણે ગઇ હતી તે અત્યારે ખોટું બ્હાનું કાઢી બારણું ઉઘડાવી મને ભ્રષ્ટ કરવા આવતો હતો.

તેના દરેક શબ્દમાં, મને હરામખોરી દેખાઇ; તેના હાસ્યમાં જે ખધાઇ હતી તે મને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ; તેના ડહાપણમાં મને અનીતિ છુપાયેલી લાગી.

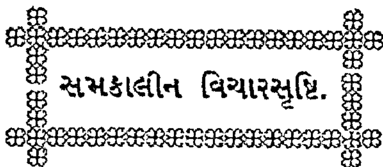
મારાથી ડગલું ભરાયું, નહિ, સાંકળ ઉઘાડવા હાથ ઉપડ્યો નહિ. મારું જીવન દુઃખી હતું, પણ નિષ્કલંક હતું; બારણું ઉઘાડતાં હું સુખ પામીશ પણ કલંકિત થઇશ. અને એ સુખ કયાં સુધીનું? જ્યાં સુધી દયાશંકરની મહેરબાની હોય, જ્યાં સુધી કોઇ ન જાણી જાય, જ્યાં સુધી મારું રૂપ પહોંચે; ત્યાં સુધી; અને નહિ તો અપવાદ, ફાડછેડ, કલંક, પાપ, હમણાં હતી તેનાથી હજાર ઘણી વધારે નિરાધારતા! એવા સુખને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા મારી નષ્ટ થઇ. હું હતી ત્યાંની ત્યાં ઉભી રહી.

મધરાતે દયાશંકર આવ્યો. બારણું જરા ધકેલ્યું. બારણું ઉઘાડવા, તેને આવકાર દેવા, ક્ષણિક સુખ, કદી ન મળેલો લ્હાવો લેવા મારું હૈયું કૂદી રહ્યું; પણ કોણ જાણે કેવા એક વજ્રપાશથી હું બંધાઈ ત્યાં ઉભી રહી.

થોડીવાર દયાશંકરે બારણું ધકેલ્યું; આખરે નિષ્ફલ થઇ પેલી જાળી તરફ ગયો. અને થોડીવારે તે ચાલ્યો ગયો.

હું નિરાશ થઇ ભોંયપર પડી ગઇ.

ઘેર આવેલી ગંગા મેં પાછી મોકલી એમ લાગ્યું; સાથે મેં પાપનો સંહાર કર્યો હોય એવો વિજયધ્વનિ પણ કાનમાં થઇ રહ્યો.

વનસ્પતિનો ખોરાક અને 'ઍઝોટોબેક્ટર.'

વનસ્પતિ હમણાં થાય છે તે કરતાં વધારે ફળદ્રુપ કેમ થાય, તે વિષેના પ્રયોગોમાં રોકાયલા વનસ્પતિ શાસ્ત્ર (botany) ના અભ્યાસક, પ્રોફેસર બૉટમલેની શોધ વિષે, ગયા માર્ચ માસના "માઇ મેગેઝિન"મા એક લેખક કહે છેઃ—

લડાઈ દરમ્યાન ઇંગ્લંડ વિગેરે દેશોમા, જ્યારે ખોરાકીની તંગી જણાવા લાગી, ત્યારે કીંગ કૉલેજના પ્રોફેસર બૉટમલેએ, વનસ્પતિ હમણા ખોરાક લે છે, તે કરતા વધારે પ્રમાણમાં શી રીતે લઇ શકે અને જો લઇ શકે તો હાલના કરતા વધારે ફળ આપી શકે કે નહિ, તે વિષે શોધો કરવા માંડી. હેને એમ ખાત્રી હતી કે જો આ શોધમા ફત્તેહ મળશે તો દેશની ખોરાકીની પેદાશ ઘણી વધારી શકાશે, અને તે માટે તેણે ધીરજ અને શાન્તિથી પોતાના પ્રયોગો જારી રાખ્યા. હેની ઇચ્છિત વસ્તુ આખરે હેને મળી. વનસ્પતિને વધારે ફળદાયક બનાવવાને તેણે જે પદાર્થ શોધી કહાડ્યો તે ઘણોજ અસરકારક નિવડ્યો. માન્ચેસ્ટર, પ્રિસ્ટોન અને બીજાં મ્હોટા શહેરોના ખેતરોમા તે પદાર્થની અજમાયશ કરવામા આવી, અને હેના પરિણામ ઘણા સંતોષકારક આવ્યા

પ્રોફેસર બૉટમલેએ શી રીતે વિચાર કરી હેની સાધ્ય વસ્તુમાં ફત્તેહ મેળવી તે વિષે આગળ ચાલતાં લેખક કહે છેઃ—

વનસ્પતિનો વિકાસ, જે જમીનમા તે ઉગતી હોય છે, હેમા રહેલા સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ (bacteria) થી થાય છે. વનસ્પતિને જમીનમાથી તેમજ હવામાથી નાઇટ્રોજન વાયુ વિગેરે જે ખોરાક મળે છે હેને પાચન થાય તેવા સ્વરૂપમા ફેરવવા માટે આ જીવાણુઓ ઘણાજ ઉપયોગના છે હેના વગર વનસ્પતિ જીવી શકે નહિ. પ્રોફેસર બૉટમલેને પ્રયોગો, કરતા જણાયુ કે જે અનેક પ્રકારના જીવાણુઓ બીજાં બધાં કરતા વધારે ચપળ અને અસરકારક છે. આ જીવાણુઓ નાઇટ્રોજન વાયુને નાઇટ્રેટ સ્વરૂપમા ફેરવી વનસ્પતિ રહેલાઇથી લઈ શકે તેવો બનાવે છે. આ ઉપરથી પ્રોફેસરે, નાઇટ્રોજનના અસલ ગ્રીક નામ 'એઝોટ' ઉપરથી, આ જીવાણુઓને 'ઍઝોટો બૅક્ટીરીઆ' અથવા 'એઝોટોબેક્ટર' એવું ટુંકું નામ આપ્યુ

આ જીવાણુઓને જુદા પાડી ઉછેરી શકાય. ઉછેરીને મ્હોટા કરેલા જીવાણુઓ અમેરિકાના ખેડુતોને અજમાયશ દાખલ આપવામા આવ્યા, પણ પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડ્યો. બીજી રીતે અજમાયશ કરવામાં આવી જીવાણુઓને પ્રવાહીરૂપમા આપવામા આવ્યા હેનું પરિણામ પણ કાંઈ આવ્યુ નહિ.

આ નિષ્ફળ પ્રયોગોને છેડે બૉટમલે સફળ નિર્ણય પર આવ્યો કે, આ જીવાણુઓનું કુદરતી રહેઠાણ જમીન જ છે; પ્રવાહી રૂપમાં એઓ રહી શકે નહિ. વનસ્પતિની જમીનમાં જ જો તેઓને મરોડી જેવા રૂપમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તેઓ મનધારી અસર કરી શકે.

પોતાના પ્રયોગો માટે પ્રોફેસરે 'પીટ–મોસ' (જે જમીનમાં પીટ નામનું બળતણમાં વપરાતું ઘાસ ઉગે છે, તે જમીનમાંની મરોડી) પસંદ કરી. હવે પીટ–મોસ ત્હેના સાધારણ સ્વરૂપમાં વનસ્પતિને અનુકૂળ ન હોતાં ઉલટી ઝેરી છે. ત્હેમાં ઝેરી હ્યુમિક ઍસિડ રહેલો છે: આ પીટ–મોસમાં બૉટમલેએ ત્હેનાં અઝોટોબૅક્ટર તેમજ બીજાં વનસ્પતિને ઉપયોગનાં જીવાણુઓ ભેળ્યાં. આથી ઝેરી હ્યુમિક ઍસિડ, ઝેર વગરના ક્ષાર પદાર્થ હ્યુમેટ રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો, અને તે પદાર્થ વનસ્પતિના વિકાસમાં ઘણોજ અસરકારક જણાયો. આ પદાર્થને ત્હેના શોધકે હ્યુમોજન નામ આપ્યું.

પ્રોફેસર બૉટમલેએ તૈયાર કરેલું આ હ્યુમોજન, દેખાવમાં એકદમ ઘેરા ભુખરા રંગનું અને ગાંગડાં સરખું માટીને મળતું જણાય છે. જેવી રીતે ખેડુતો છોડવાના મૂળમાં ખાતર મૂકે છે તેવી જ રીતે આ હ્યુમોજનને છોડવાના મૂળમાં મૂકવામાં આવે છે અથવા તો છોડને પાવાના પાણીમાં પણ હ્યુમોજનને ભેળવી, તે પાણી છોડને રેડી શકાય. વીસ ગૅલન પાણીમાં જો એક ચમચો હ્યુમોજનનો ભેળવીએ તો તે ઘણું છે, છોડનો પાક ઘણા ઊંચા પ્રકારનો અને હમણાં કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ઉતરે.

આ શોધથી પ્રોફેસર ઘણા ઉજળા ભવિષ્યની આશા રાખે છે. ઇચ્છામાં આવે તેટલા મ્હોટા જથ્થામાં પીટ–મોસ લઈ હ્યુમોજનમાં ફેરવી શકાય અને ત્હેના ઉપયોગથી દેશની ખોરાકીની પેદાશ પણ ઘણા પ્રમાણમાં વધે. પીટ–મોસ ઘણું સસ્તું છે અને તેથી પ્રોફેસર બૉટમલેની શોધ મ્હોટા પાયા ઉપર ઘણી સફળતાથી પાર ઉતરી શકે એમાં શંકા નથી.

લેખક પ્રોફેસરની પ્રયોગશાળાની એક વખત આગળ મુલાકાત લીધેલી, તે એકદમ સાંભરી આવતાં ત કહે છે:—

પ્રોફેસર બૉટમલેની પ્રયોગશાળાનો આબેહુબ ચિતાર મ્હારી આંખ સામે ખડો થાય છે. રાક્ષસી કોલીફ્લાવર, વિશાળ ટર્નિપ અને જાણે કે પોતાની સર્વોત્તમતા માટે ખેતીવાડીના કોઈ પ્રદર્શનમાં ઇનામ મેળવી આવ્યાં હોય તેવાં બટાટાઓથી ટેબલોનાં ટેબલો છાઈ રહ્યાં હતાં. વળી આજુબાજુ પ્રિમ્યુલા (એક પ્રકારનો અંગ્રેજી છોડ)નાં કુંડાં તથા ઉગતા જવની વિશાળ પેટીઓ વિગેરે પડેલું હતું. બૉટમલે પોતાની શોધ બતાવવા, પ્રયોગશાળામાં આવતા પરોણાઓ માટે એક ઘણોજ રસભરેલો પ્રયોગ કરતો. ત્રણ વાસણો લઇ, એકમાં તે પીટ–મોસ, બીજામાં ચેલ્સીઆના બાગની, છોડોના પોષણ અને ખોરાકીમાં ઉત્તમ ગણાતી માટી, અને ત્રીજામાં ત્હેનું ગાંગડા જેવું પીટ–મોસમાંથી તૈયાર કરેલું કાળું હ્યુમોજન મૂકતો. પછી ત્રણે વાસણોમાં તે ઉકળતું પાણી રેડતો અને બે ત્રણ કલાક તે વાસણોને રહેવા દેતો. આ વખતે છેવટ બીજાં ત્રણ ખાલી વાસણો લઇ, જૂદાં જૂદાં વાસણોનું પાણી જૂદાં જૂદાં ત્રણ ઠામમાં નીતારી લેતો. પીટ–મોસવાળા વાસણમાંથી, પાણી લગભગ ચોખ્ખું જ, સ્હેજ નહિ જેવા આછા રંગવાળું નીકળતું. ચેલ્સીઆની માટીવાળા વાસણનું પાણી, ખુલ્લા ભુખરા રંગનું હતું. ત્હેમાં છોડોનો ખોરાક થોડા પ્રમાણમાં હતો, બહુ નહિ. પણ કાળા હ્યુમોજનના પાણીએ તો ઘેરા ભુખરા રંગના ઘટ્ટ પ્રવાહીનું રૂપ લીધું હતું. તે પ્રવાહીમાં છોડોના સઘળા ખોરાકી પદાર્થનું સત્વમાત્ર સમાયેલું હતું. બૉટમલે કહેતો કે ચેલ્સીઆની જમીન, જે ફળદ્રુપતા માટે સર્વોત્તમ ગણાય છે, ત્હેના પાણી કરતાં આ હ્યુમોજનના પાણીમાં સાઠ ગણા વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક રહેલો છે.

મેરેજ–બિલ.

ના. વાઈસરૉયની ધારા સભાના 'સભ્ય, અને 'પીનલ કોડ' ઉપર 'વિદ્વત્તાપૂર્ણ' ટીકા લખનાર ડૉ. એચ. એસ. ગાઉરએ. પોતાના સિવિલ મેરેજ બિલ' વિષે એક ટુંકી યાદી બ્હાર પાડી છે.

થોડાંક વર્ષો પર ગુજરાતને ગોવર્ધનભાઈએ શિખવ્યું હતું કેઃ—

"એ મિત્રતાનો હેતુ. પણ રસઐક્ય પણ નહિ મિત્રતા;
નહિ ગૃહે ઉચ્ચારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા."

આજે ન્હાનાલાલ કહે છે કે "આત્મા ઓળખે તે વર, ને ન ઓળખે તે પર!! કેટલા ગુજરાતીઓને આ વાત માન્ય નથી? અને છતાં કેટલા ગુજરાતીઓ આ વાત પાળે છે? ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં બાસુબિલ રજુ થયું. આ દશ વર્ષમાં ગુજરાતીઓ વધારે સંસ્કારી થયાં? ઇ. સ. ૧૯૧૮માં પટેલના બિલની દરખાસ્ત રજુ થઈ. તે પછી સંસાર સુધારા પરિષદો ભરાઈ; સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર થયો. આજે ઈ. સ. ૧૯૨૧માં ડૉ. ગાઉર એવાજ પ્રકારની ચળવળ કરી રહ્યા છે. ગુજરાત તેને સ્વીકારશે? ડૉ. ગાઉર લખે છે કેઃ—

'મનુષ્ય સ્વભાવની ખેદજનક વિગત એ છે કે જ્યારે સુખ પ્રાપ્તિ છતાં કેદ થયલું જંગલી પ્રાણી પણ મૃત્યુ સુધી સ્વતંત્ર થવાના ફાંફા મારે છે અને માલિકની ગમે એટલી દેખરેખ હોય છતાં પણ મેના અને પોપટ જંગલની સ્વતંત્રતા માટે વલખાં મ્હારે છે ત્યારે પ્રભુની કૃતિઓમાં ઉત્તમ એવા મનુષ્યનો સ્વભાવ એટલો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ રહિત છે કે કોઈક વખત તો ત્હેને છુટકારો આપવા તૈયાર થનારને જ તે હાનિ કરવા સજ્જ થાય છે.

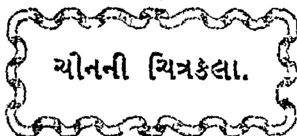
બીજા દેશના નિવાસીઓ માટે આ વાત સાચી છે પણ ગુજરાતીઓ માટે તો એ સૌથી વધારે સાચી છે એમ કોણ ના કહી શકે? આપણા કમનસીબે એવાંઓ શું ઓછા છે જેઓ ધૃષ્ટ થઈ કહી શકે છે કે: "It is better to be a dead dog than a living lion" જીવતા સિંહને તો કોઈ કાળે પણ અકાળ અને અનિષ્ટ મોતનો ભય રહે છે. શહેરોમાં રહેતાં પ્રાણીઓને એટલું તો આશ્વાસન ખરૂં ને કે શાસ્ત્રાનુસાર વિધિપૂર્ણ તેમના દેહને અગ્નિદાહ થશે—ને એ કાંઈ ઓછું છે? મિ. પટેલે પોતાનું બિલ રજુ કર્યું તે વખતે બિલથી પ્રજાજીવન ઉચ્ચતર થશે કે કેમ, પ્રજાના ઉત્કર્ષમાટેના આવશ્યક અંગો એ પોષશે?—એ અને એવા જરૂરી વિચારો દૂર રાખી સમજથી અણસમજથી ઘણાએ શાસ્ત્રોની ધર્મની બ્હીક બતાવતા એમને સંતોષવા એજ શાસ્ત્રોમાંના પ્રમાણ નિરર્થક હતા કારણકે એમની શંકા શાસ્ત્રના પ્રમાણો ઉપર રચાઈ હતી.! પોતાના બીલનો હેતુ સમજાવતાં ડૉ. ગાઉર કહે છે કેઃ—'

અસંસ્કારી અને નિષ્ઠુર રૂઢીના જુલમી જંજીરથી આ દેશને છૂટા કરવાનો આ બિલનો હેતુ છે. નથા મનુષ્યજાતિ, દિન પર દિન સંસ્કારી થાય તે માટે તથા તેના સુખને માટે

વ્યવસ્થા રહિત સમબંધને સંબદ્ધ કરવા લગ્નની સંસ્થા યોજાઇ. આ સંસ્થાના જન્મ પછી નીતિનો ખ્યાલ બંધાયો અને ત્હાર પછીજ ગૃહજીવનની શાંતિના વિચારો જન્મ પામ્યા; ગ્રીસ અને રોમનાં તત્ત્વચિંતન નથી ઉતેજીત થયેલ યુરોપના 'બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યના વિકાસને લીધે બીજા દેશો કરતાં પ્રથમ યુરોપમાં સુવ્યવસ્થિત નિયમાનુસાર સ્ત્રી–પુરૂષ ઉભય જોડનાર' એ લગ્ન–એ વિચાર પ્રચાર પામ્યો; અને તેને લીધે લગ્નની સંસ્થા ખરી રીતે હોવી જોઇએ તેમ ધર્મથી ભિન્ન મનાવા લાગી.

લગ્ન અને ધર્મને ગમે તેમ જોડી દેનાર ગુજરાતી પ્રજાને ડૉ. ગાઉરનો ઉપલો વિચાર બંધબેસ્તો નહિ થાય. લગ્ન એટલે ઉચ્ચત્તમ ધર્મ. એ સંસ્કારી વિચાર હિન્દમાં હયાતી ભોગવે છે એટલા કારણથી હિન્દ યુરોપ કરતાં ચ્હડી-યાતું છે એમ ઘણીવાર કહેવાય છે; અને ગુજરાતમાં ખરેખર જો ખરાં લગ્ન થતાં હોય તો આ વાત ખરી ગણાય; પણ અત્યહારની વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે લગ્ન ધર્મશાખા પણ નથી તેમ બુદ્ધિશાખા પણ નથી. લગ્નની સંસ્થા ઉત્પન્ન થતાં તે ધર્મને ખાતરતો ન્હોતું જ, બીજા વ્યવસાયોમાં તેમ અહિંયાં પણ મિલ્કતની વહેંચણીજ પ્રધાન હતી. અવ્યવસ્થિત સંબંધને લીધે મિલ્કતની વહેંચણી કેમ કરવી એ પ્રશ્ન થયો અને તેને લીધે આપણા પૂર્વજોને કાંઇ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર પડી—એટલે ધર્મ કાંઇ લગ્નનું મૂળ કારણ ન્હોતું. તે પછી—આપણી સંસ્કૃતિ વધતાં, વર, કન્યા પતિ–પત્નિના ઐક્યને લીધેજ એક પત્નિવ્રતની ઉચ્ચભાવના શરૂ થઇ. અને લગ્નને ધર્મના ઢોળ ચ્હડયા. પણ પછી થોડા વખ્તે ધર્મનું જીવતત્વ જતું રહ્યું. ધર્મના બીજા વિષયોમાં હોય તેમ આ વિષયમાં પણ ધર્મની વસ્તુઓમાં તો મનુષ્ય બુદ્ધિ કંઇ પણ શંકા કરી શકેજ નહિ. એટલે બુદ્ધિને ફારગતી આપી અને ધર્મને વિદાય કરી, હિન્દની પ્રજા, આત્મા જેનો ઉડી ગયો હતો તેવી સંસ્થાના શબને પાસે રાખી બેસી રહી. અને અન્તે ધર્મના ખોળિયાં હેઠળ પશુવૃત્તિ અને દુરા-ચાર શરૂ થયાં. પણ તે ધર્મ મનાય છે એટલે હિન્દની પ્રજા તે સહર્ષ સ્વીકારે છે. સ્થૂળના સુખને માટે લગ્નસુધારણા આવશ્યક છે; સાચા ધર્મને માટે પણ ત્હેની અગત્ય ઓછી નથી, અને છતાં બેઉમાંથી એક પણ મત સ્વીકારવા આજે એટલે વિચારવિષયક યુગમાં પણ—હિન્દીઓ તૈયાર નથી. પણ ડૉ. ગાઉર આ વિષય ઉપર પોતાની દલીલ રજુ કરતા નથી. તે ધારાશાસ્ત્રીની ઝીણવટથી, કાયદાની તપાસ રજુ કરે છે. હાલના કાયદા પ્રમાણે કોઇપણ પુરૂષ–સ્ત્રી હિન્દની બહાર civil marriage કરી શકે છે; અને હિન્દની બહાર ત્રણ માઇલ દૂર–શર દરિયા ઉપર તેવાં લગ્ન થાય તો તે ગેરકાયદેસર નથી. ડૉ. ગાઉર કહે છે કે: હિન્દી, પરદેશમાં સ્વતંત્ર લગ્ન કરી શકે અને પોતાના દેશમાં ત્હેની પાસેથી તે સ્વતંત્રતા ઝુંટવી લેવાય છે.!!

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે જ્યહારે એકય, રાષ્ટ્રચેતના અને એવી એવી પ્રવૃત્તિએ હાથ ધરાય છે ત્યહારે સર્વ એકયના મૂળતત્વ રૂપ આ દિલએકયનુ અને ચેતનાના કળશ રૂપ આ ગૃહચેતનાનુ આપણી પ્રજાને વિસ્મરણ નહિજ થાય. આ સંસ્થા ઉપરજ રાષ્ટ્ર એકયનો આધાર છે એટલુંજ નહિ પણ એથી ઘેરમાંથી ઉઠી આવતી ભૂતાવલ સમી સંતતિ હાલ દૃષ્ટિએ પડે છે તેને બદલે ગુજરાતમા ચેતન ભર્યો, ઉત્સાહી, જોમવાળા નરમર્દો દૃષ્ટિએ પડશે—અને કયા દેશને એની જરૂર નહિ હોય?—હિન્દને તો એની જરૂર છે જ—પ્રાણ અને દેહની એટલી નથી.

મૂળ લેખક: કમલાકાન્ત

અનુવાદક: મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.

કલાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યના સૌન્દર્ય-બોધથી થઈ છે. મનુષ્યમા સૌન્દર્યબોધ સ્વાભાવિક છે ન્હાનુ બાળક પણ સુન્દર વસ્તુ જોઈને તે તરફ આકર્ષાય છે. પણ સૌન્દર્ય શી વસ્તુ છે એ સમજાવવું રહેતું નથી પહેલા તો એજ કહેવું પડશે કે જે વસ્તુ એક વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ સુન્દર છે તે બીજાની દૃષ્ટિએ કુત્સિત પણ હોય વ્યક્તિગત રુચિ અરુચિને બાજુએ મૂકીને વિચાર કરીશુ તો પણ આપણને જણાશે કે એક જાતિ જેને સુન્દર સમજે છે તેને બીજી જાતિ કુરૂપ ગણે છે. એકજ જાતિ વિશે વિચાર કરીશુ તો પણ આપણને માલમ પડશે કે કાલાનુસાર એનો સૌન્દર્યબોધ ફેરવાય છે. આથી સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે સૌન્દર્ય, કાલ અને દેશથી મર્યાદિત છે અને એનુ કારણ એ છે કે સૌન્દર્ય એક માનસિક અવસ્થા છે, બીજું કંઈ નહિ પણ મનુષ્યના મનમાજ તે છે

એક વિદ્વાનનુ કથન છે કે ધર્મ જ સર્વ લલિત કલાઓનો મૂળ ઝરો છે મનુષ્ય આજ સુધી કળામા જે ઉન્નતિ કરી છે તે તેના ધાર્મિક ભાવોની પ્રેરણાથીજ થઈ છે હવે એ વિચારવા યોગ્ય છે કે ધર્મની સાથે સૌન્દર્યનો શો સમ્બન્ધ? આ સમ્બન્ધ જાણ્યા પછી આપણને જણાશે કે ભિન્નભિન્ન કલાઓ જન્મ પામી તે કેવળ મનુષ્યની ધાર્મિક અવસ્થાનું જ સૂચન છે

'સત્યં શિવં સુન્દરમ્' એ લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજ કવિ કિટસની Truth is beauty અર્થાત્ 'સત્ય એજ સૌન્દર્ય છે' એ ઉક્તિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. જે અસત્ય છે તે સુન્દર નથી. પણ શું આ સાચું છે? સંસારમા સર્વ સત્ય સૌન્દર્યમય છે? એથી વિપરીત આપણને તો એવું જણાય છે કે જે મિથ્યા છે તેજ વધુ સુન્દર છે. જ્યા સુધી આપણે પદાર્થના સત્ય સ્વરૂપ નથી દીઠાં ત્યા સુધી આપણને તે રમણીય અને સુન્દર લાગે છે એની પાસે જઈ એનુ યથાર્થ રૂપ જોઈ લીધુ કે તરતજ આપણો પૂર્વભાવ નાશ પામે છે આથી કેટલાક લોકોની

એવી ધારણા થઇ ગઇ છે કે સૌન્દર્ય કેવળ કાલ્પનિક છે-મિથ્યા છે. એ જીવનની મરીચિકા છે એનું અસ્તિત્વજ નથી.

ઉપર આપણે કહ્યું તે પ્રમાણે સૌન્દર્ય એ માનસિક અવસ્થા છે. મનને જેને માટે ચાહના ઉપજે છે તેને તે સુન્દર માને છે. અનન્ત સમુદ્રની નીલિમા, સન્ધ્યાકાલીન આકાશની લાલિમા, અભ્રભેદી પર્વતોની શૃંગમાલા વિગેરે જોઇ મનુષ્ય ત્યારેજ એમને સૌન્દર્યમય કહે છે જ્યારે તેને સંસારના વૈભવથી વિરાગ અથવા અરૂચિ થઇ જાય છે. મૂકપ્રકૃતિની નિશ્ચલ શોભા ત્યારેજ તેના મનમાં એક એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે કે જેને માટે તે સદા લાલાયિત રહે છે.

પ્રકૃતિને સત્યનું બીજું સ્વરૂપજ સમજવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જે કંઈ ઇન્દ્રિયગોચર થાય છે તેને સત્ય કહેવામાં આવે છે. જે ઇન્દ્રિયોથી અનુભવગમ્ય નથી તેને સાધારણ જન, સત્ય કહેવાનું સાહસ નથી કરતા. પરન્તુ એ સ્મરણમાં રાખવું આવશ્યક છે કે પ્રકૃતિનો અન્ત ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓમાંજ આવી જતો નથી. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ રૂપથી આપણા પર પ્રભાવ પાડે છે ત્યારે કેટલીક અપ્રત્યક્ષ રીતિથી. એક જરા જીર્ણ રોગપીડિત મનુષ્યને સામે જોઇને કેટલાક લોકો ઘૃણાથી મોઢું બાજુએ ફેરવી દે છે પણ કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેના હૃદયમાં એવાં દૃશ્યોથી દયાભાવનો સંચાર થાય છે અને તેની સેવામાં તેઓ તત્પર થઈ જાય છે. એવા પણ કોઇક હોય છે કે જે આવા અસહાય અને દયાપાત્ર પુરૂષને જોઇ તેનું ચિત્ર દોરી લે છે. સંસાર તે ચિત્રને જોઇને મુગ્ધ થાય છે. બીભત્સ વસ્તુઓ જોઇને સાધારણ મનુષ્યનાં હૃદયમાં ઘૃણા અને ભયના ભાવ પેદા થાય છે. પણ તે સુદ્ધાં કવિતાનો પ્રધાન વિષય મનાયો છે. જેને બીભત્સ રસ, આલેખવામાં સફલતા મળી છે તેને કલાવિદોમાં ઉંચું સ્થાન મળ્યું છે. બીભત્સમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવવું એ કલાની કુશળતા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે સૌન્દર્ય વસ્તુગત નથી પણ કેવળ મનની અવસ્થા છે. સૌન્દર્યનાં સ્પષ્ટીકરણમાં કલાવિદોનો ઉદ્દેશ મનુષ્યોની માનસિક અવસ્થાને ઉન્નત કરવાનો છે. સર્વ ધર્મનો એ ઉદ્દેશ છે. ગ્રીક લોકો કોઇક વખત ધર્મને 'સૌન્દર્ય' કહેતા.

યુરોપમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં ચિત્રો મળ્યાં છે. સ્પેનની ઉત્તરે અલ્ટામીરા નામની પુરાણી ગુફાઓ છે, એની ભીંતો પર કેટલાંયે રંગીન ચિત્રો અંકિત કરેલાં છે. વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે એ ચિત્રોને ચિતર્યાંને હજારો વર્ષો વીતી ગયાં હશે, હવે વિચારવાનું એ છે કે એ ચિત્રો ચીતરવા માટે એ ગુફાના નિવાસીઓએ એટલો બધો પરિશ્રમ શા માટે ઉઠાવ્યો ? શું એમાં એમનો અન્ધ વિશ્વાસ હતો ? કેટલાક લોકોનો અભિપ્રાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યોની એવી માન્યતા હતી કે જે વસ્તુનું ચિત્ર તે ચીતરી રાખે તેને વશીભૂત થઇ જાય ! કદાચિત્ ચિત્રરચના, મૂર્તિપૂજાની માફક એમના ધાર્મિક વિશ્વાસનું પરિણામ હોય અથવા એ પણ સંભવિત છે કે લલિત કલાની દૃષ્ટિથી આનન્દ થાય છે માટે તે મેળવવા માટે એમણે એ ચિત્રાંકન કર્યું હોય. જે હો તે હો; પરન્તુ એમાં તો સંદેહ નથી કે જે વસ્તુઓનાં ચિત્ર એમણે દોર્યાં તેમની સાથે એમના ઘનિષ્ટ રક્તમાંસનો સમ્બન્ધ હતો. એનાથી એમની પ્રાણરક્ષા થતી હતી, યાને એનાથી એઓ એમનું શરીરરક્ષણ કરતા હતા. જેની સાથે એમનો સમ્બન્ધ હતો તેને કલ્પનાદ્વારા રેખાંકિત કરીને તેને પુનર્જન્મ દેવાનું તેમને માટે સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. એ તો કલાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. વિશ્વની સાથે મનુષ્યનો જે સમ્બન્ધ છે-વિશ્વ, મનુષ્ય સન્મુખ જે રૂપમાં પ્રગટ થાય છે-વિશ્વની સામગ્રીથી એને

જે આનન્દ અને સંતોષ, સુખ અને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેને તે પ્રકાશિત કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. એક અનન્ત વિશ્વપ્રકૃતિ નિત્ય નવીનરૂપ ધારણ કરીને ઉપસ્થિત થાય છે અને બીજું મનુષ્ય, વિશ્વની જ્ઞેય અને અજ્ઞેય શક્તિના આવર્તમાં પડીને એના રહસ્યોદ્ઘાટનની ચેષ્ટા કરી રહે છે. સદૈવ એ જાણવાને ઉત્સુક રહે છે કે વિશ્વ શું ચિજ છે? આપણો એની સાથે શો સમ્બન્ધ છે? જીવનની સાર્થકતા શી છે? માનવ જીવનની આ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવા માટે કલાની ઉત્પત્તિ છે. જીવનના સમ્બન્ધમાં કલાકોવિદની જેટલી અભિજ્ઞતા રહે છે, જે વિશ્વાસ રહે છે તે સર્વ પોતાના ચિત્રમાં તે પ્રકટ કરે છે.

ચીનની સભ્યતા ઘણીજ પ્રાચીન છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ તે પોતાના કલાકૌશલ્ય માટે વિખ્યાત હતું ચીનની ચિત્રકળામાં એની વિશેષતા જ એની સંપત્તિ છે. અહીં આપણે એની વિશેષતાનો ઉલ્લેખ કરીશું.

યુરોપમાં લોકોની એવી ધારણા થઇ છે કે કલાનો જન્મ એ મનુષ્યની સાધારણ અનુકરણ પ્રવૃત્તિનુંજ ફળ છે, પરન્તુ એ ભ્રમ છે. એમાં સન્દેહ નથી કે અનુકરણમાં પણ એક જાતનું વિશેષ સુખજ છે. પણ જે સુખ સર્જનમાં છે તે સુખ અનુકરણમાં નથી. જે છે તેની નકલ કરવામાં મનુષ્ય, તૃપ્તિ નથી માનતો. એ એમ વિચારે છે કે એમાં મ્હારું કર્તૃત્વ ક્યાં? અમે તો જગતને તે દેવા ઇચ્છીએ છીએ કે જે અમારૂં છે.

યુરોપનાં ચિત્રો જોવાથી આપણને જાણ થાય છે કે ત્યાંના ચિત્રકારો પોતાના વિષયોને પૃથાની આંખ વળગાડે છે. પરન્તુ એથી શું આપણે એમ કહી શકીશું કે મઇકલ એન્જેલોએ શરીરવિદ્યાનું રહસ્ય જાણવા માટેજ પોતાના ચિત્રોની રચના કરી? ચિત્રોનો પ્રાણ આકૃતિ નથી. પરન્તુ આકૃતિમાં એના પ્રાણ રહે છે. આકૃતિ કેવળ એક ઉપાય માત્ર છે જે દ્વારા ચિત્રકાર પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યકત કરે છે

પાશ્ચાત્ય ચિત્રોમાં પૂર્ણતા માટે ચિત્રકાર બહુ કાળજી રાખે છે. એથી ચિત્રની સર્વ વાતો ચિત્રમાંજ ખતમ થઇ જાય છે. પછી કંઇ શેષ રહેતું નથી પરન્તુ ચીનના ચિત્રકારને [illegible] પૂર્ણતાનો આદર નથી. એમનું કથન એવું છે કે જ્યાં પૂર્ણતા છે ત્યાં અન્ત છે, ને [illegible] મૃત્યુ છે. તેથી તેઓ સસીમનો સ્વીકાર નથી કરતા એથી ચીનના ચિત્રોમાં એટલું શૂન્ય સ્થાન રહે છે કે આપણી કલ્પના તેમાં નિર્બંધ વિચરણ કરી શકે છે. ચીનના ચિ[illegible]એ [illegible] કદી પણ નથી સ્વીકારી. એમણે ભગવાનની શક્તિને મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં સ્ફુટ કરવાની આવશ્યકતા કદી પણ નથી સ્વીકારી. એમણે ભગવાનની કલ્પના, ગતિ અથવા શક્તિ રૂપમાંજ કરી છે. જીવનની અપરિવર્તનીય ગતિની અંદર જે નિત્ય નિયત પરિવર્તન થઇ રહ્યું છે તેને એ લોકોએ ગ્રહણ કર્યું છે. કોઇ કવિ જલપ્રપાતની શોભા જોઇ રહ્યા હોય એવું દૃશ્ય ઘણી વખત ચીનના ચિત્રોમાં જોવામાં આવે છે. જલપ્રપાતજ જીવનનું સ્વરૂપ છે. એમાં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થયાંજ કરે છે. પરન્તુ બારીક દૃષ્ટિથી જોઇએ તો આપણી પ્રતિતી થાય છે કે જલધારામાં કંઇ પણ પરિવર્તન નથી થયું. આકાશમાં જેવી રીતે હમવશા ડામલ દેહધારી હમેનું દલ ઉડતું ચાલ્યું જાય છે તેવીજ રીતે આપણે પણ ભ્રમણ કરીએ છીએ. પણ આપણે શ્રાન્ત નથી થતાં યાત્રાના અવસાનથી અધીર નથી બનતાં.

ચીનની દૃશ્યાંકન કલા વિષે સ્વીડનના એક વિદ્વાને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

If one wished to describe in one word the essential aim of Chinese landscape-painting, that word should be infinity. All that to the

artist is implied in that word of freedom from the fetters of the material world, of visionary suggestion, of contemplation of the hidden mysteries of nature reflected in his soul, flows as on under-current through the whole landscape in monochrome produced during the Sung period. These ladscapes are no mere representation of nature in the sense commonly attributed to this term, but impressionistic renderings of inner moods rather that of outward appearances. In them the *objective motive seems to sink completely into the peaceful depths of* the creative soul and to reissue brighter and stronger, replete with an inner life that is suggested by means of tone and rhythm.

એકજ શબ્દમાં ચીનની દશ્યાંકન કલાની વિશેષતા કોઈ કહેવા માગે તો તેને માટે તે શબ્દ 'અનન્ત ભાવના' છે. ચીનના દશ્ય ચિત્રોમાં એજ ભાવનાનો સ્રોત વહ્યા રહે છે અને જેના વડે સંસારિક બંધનોથી ઉન્મુક્તિ, કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ અને અન્તરાત્માની વિશ્વચિન્તાનું ભાન થાય છે. એ ચિત્રોમાં પ્રકૃતિનાં બાહ્ય દશ્ય અંકિત નથી કર્યાં; અન્તઃકરણમાં એવું જે ચિત્ર સ્ફુરે છે તેજ એમાં પરિસ્ફુટ પામે છે. એના વસ્તુવિશેષનો ઉદ્દેશ આત્મામાં લીન થઈ જાય છે અને પાછો અન્તર્જીવનથી યુક્ત થઇ તે વિશેષ પ્રભાવિત થઈને ઉદ્ભુત થાય છે.

અખંડ એક જ્યોતિ.

અખંડ એક જ્યોતિ, ઉરે સાજીને રહેતી,
જ્હેતી અલૌકિ જ્યોતિ, ઉરજ્યોતને જગાવી.
એ દિવ્ય જ્યોત નિહાળી ક્ર કંઈ મધુરતામાં લીન થતું,
બાકી ભાન એ પ્રભુ અંશમાં વણ ચિંતવ્યું તન્મય થતું
ઉર જ્યોતને જગાવી, અનુપમ પ્રકાશ પ્રેરી,
ઉર બ્હા જ્યોતિ એવી, પ્રિયતમ પ્રતીતિ દેતી.
ઉગમાં જડે છું એની, જીવન બધું હૃદયેથી
સ્વજનનાં ભેદ સર્વે, બધે ઉકેલી નાંખ્યે.
મોક્તિકથી ઉજ્વલી એ, માળા અનેક ગુંથે
ઉરાંકુંદક રજાથી, મોતી વીણી એ આણે
ન્હાની એ ઉર-દીવડી, સદા પ્રકાશી રહેતી
આલમે આભિહને યે, અજવાળે એનાં નૂરથી.
એવી અલૌકિ જ્યોતિ સદા પ્રકાશી રહેતી.
ઉરે સાજીને રહેતી, સ્નેહલ સ્નેહ જ્યોતિ.
સુપ્રકાશ કેવલ શાન્ત ને ચૈતન્ય અર્પી પાડવે
એમ આધિ સંગત અસ્ત કરનાં નિભિડપટ મંડલનો
એ દિવ્ય સ્નેહ જ્યોતિ અનુપમ પ્રકાશ દેતી —
પ્રિયતમ રસીલી જ્યોતિ, રસ લ્હાણ સૌને દેતી.

ધીરૂ ઉમરવાડિયા.

તે.

લખનાર: "શકુન્ત"

સ્નેહ ને સંસારથી વંચિત થયેલ સુમનકુમાર ગિરનારના ગુફાપ્રદેશમાં આવી રહે છે. ત્હાં રહેનાં કોઇ પરોપકારી દંપતી ત્હેને આતિથ્ય આપી આશ્વાસે છે. ને પોતાને ત્હાં અતિથિ તરિકે રાખે છે. દિનપરદિન સુમનની મનોવ્યથા વધે છે. તેથી પાડોશની એક ગુફામાં ત્હેનો વાસ કરી આપે છે.

પ્રવેશ ૧.

સમય ને સ્થળ: ગિરનારની ગુફામાં એક સન્ધ્યા.

પાત્રો: સુમનકુમાર ને પાંગળી બાળા.

(ગુફાના દ્વાર ખખડે છે.)

સુમન (સ્વગત)

કોણ છે એ ?
વનેવન દાવાગ્નિ સળગે છે,
અંધકારના જૂથ જામ્યાં છે,
શિખરો પર સિંહ ગર્જે છે
ને વાયુનો પ્રખર પ્રહાર
વૃક્ષવૃક્ષને તોડી
દાવાગ્નિ સિંચનો ઘૂમ્યા કરે છે
ત્હારે કોણ છે અહિં ?

(દ્વાર ઉઘાડે છે)

એતો દૂર વસતા જનપદની ઘેરી ઘેલણુ.
ન્હોતરવા આવી છે મ્હને,
કુમારી પરણતા હશે……
પણ એનો દ્વેપબન્ધુ મનુજે મોકલેલીને ?
મનુજોની એ તો સરમા*
કહ્યું હશે "જાણજે સુમનના ભાવ"
પણ કોણે પરખ્યાં છે હૈયાનાં હીર ?
ને સ્નેહ તો ભ્રષ્ટ થાય
જગતના જાણવાથી યે
તો હું યે એજ વેદ ઉત્તર વાળીશ:

मिथ्यागतासि सरमा।
પણ હા! શી જગતની દ્વેષગતિ ?
ક્યાં ક્યા પાડવે છે એની ઘેલણુ ?
મ્હેં લોકમાનનો દરિયો વટાવ્યો,
મનુજીવનની સાર્થકતા ત્યાગી,
સેવાનો સન્માર્ગ છોડયો,
સ્નેહીઓનાં રૂસણાં કીધાં
ને ત્હેના તુંકારે
જંગલનો શેખ લીધો.
વનના ઊંડાણે જોયાં
પશુ પક્ષીઓનો સાથ જોડયો;
જલ-વાયુના અંતરાયો ભેદ્યા;
કાલમહાસાગર કૂદ્યો
ને અગ્નિના ઓવારા કીધા.
ભુતપ્રેતોને જગાડયા ચોકી કરવા
ને બેઠો હું ગિરનારની ગુફામાં
શૂન્યતાનો અવધૂત થઇ;
જાણે ષડ્રિપુનો વિજેતા,
વનવનનો નૃસિંહ.

(શાન્ત પડે છે. પુનઃ દ્વાર ખખડે છે.)

વનની કોયલ બોલી કે શું ?
જાણે કુમારીનોજ કંઠરવ.

* સરમા: _ અધઃભાગથી હરણ થયેલ ઉષાની શોધમાં નીકળેલી કુતિ

ગુજરાતની કોયલ છે તે.
કંઠે એના સંગીત ઝરે છે.
મ્હેં યે પીધાં હતાં એ ગીત-ટહુકાર
ને વનની કોકિલોએ પણ.
પણ કુમારી બોલાવે છે મ્હને.

(દ્વાર ઉઘાડે છે. ફૂલાદિ લઇ બાળા પ્રવેશે છે.)

વનની કોયલ બોલી બ્હેનાં !
કુમારીની તે તો શિષ્યા છે
કુમારી આજ પરણે છે બાલા !
જો કોયલ ગીત ગાય છે.
ગાઇશ તું યે કાંઇક ?

બાળા:

કુમાર, કોયલ તો આંસુ સારે છે,
ત્હમારી કુમારીનાં જેવાં.
કોણ કહે છે કુમારી પરણે છે ?
પણ ભાલણને દીઠો હતો ક્યાંય ?

સુમન:

ભાલણ ? ભાલણ કોણ ?
છેતરે છે મ્હને.
તું કોણ ?
સરમા છે આતો.

(મૂર્છિત થાય છે. બાળા ત્હેની સુશ્રૂષા કરે છે.)

પ્રવેશ ૨

સમય ને સ્થળ: ફૂલકુંજનું કુરતું સ્હવાર.
પાત્રો: સુદા અને બાળા

સુદા:

કહે છે 'જગતમાં ન જડે તે જંગલ આપશે'
એ શું સાચું હશે ?
ભણેલાઓ તો ભમાવે છે જગતને;
સૌ કોઇ ફાવ્યું ફાવ્યું કહે.
જગત ત્યજી જંગલ વેઠ્યાં સુમને
ને દેહયાત્રાયે પૂરી કરશે અહિં.
કાં ન મળ્યું—તો શોધે છે વ્યાંય તે.
ને કહેકે 'છે ભાવના તેવી સિદ્ધિ',
ન સાધી સુમને તો કહીએ;
ને મ્હારાયે મનના ઉદધિ
ક્યાં છીછરા હતા જે ?
પણ મને તો મળ્યું તે.
વર્ષો વીત્યાં એ વાતને...

(સ્હેજ દૂરના કુંજવૃક્ષપરથી બાળાનો
ટહૂકાર સંભળાય છે.)

વસન્તના વ્હાણે હો,
ફૂલડાંને ક્યારે અલિ !
નયણાંના પન્થે હો,
ઉષા, પ્રિય, આવ્ય સખિ

સુદા:

બાળા બોલી એ તો.
જાણે ઉષાની સ્નેહસહીયર !
શા બાલયૌવનનાં ચમકાર ;
ઉષાને ન્હોતરે છે એ,
વસન્ત ફાગનાં લોભથી !
ખેલ સખિરી ! ખેલ !-
બાલ-યૌવનનું પ્હરોડિયું તો ટુંકું છે.

(સમીપ જઇ)

ક્યાં ક્યાં કૂદે છે આ ?
યૌવનની આશા સમોવડી ?
હું કૂદતી વૃક્ષ વૃક્ષે.
ને તે પણ કૂદતો
વૃક્ષની ડાળીડાળીએ.
કેવા રઢિયાળા તે દિવસો !
જાણે હમણાજ ન બન્યું હોય !
પણ ઉડી ગયાં તે,
આશાના પિંજરો
ને ભાવના કળશો
ક્યાં ક્યાં જતા રહ્યા એ ?
ને તે પુરૂષ-રત્ન !
દેવપુરીનો તે દીપક હતો.
સભાઓનો સરદાર હતો.
શા થયા ત્હેના હાલ ?

સુજનજીના ભારતમાં
ન્હોતા ધાર્યાં અંધ આચાર-વિચાર.
દશે દિશ દાવાનલ જોઉં છું,
જગતમાં ભડકા ઉઠે છે જાણે.
આત્માની આહુતિ અપાય છે.

માલતીઃ શિખવશો એની સુધારણા ?
જગતને નહીં તો મ્હને ?
માંડીશું પછી ધર્મ-સ્થાપના નવાપંથની

સુરેશઃ જતો રહ્યો તે જગદ્ગુરૂ.
તેનું ન સાંભળ્યું
તો આપણું કોણ સાંભળશે ?
સૌનેય કહેતો તે
કે લગ્ન દેહનાં નહીં પણ આત્માનાં છે.
બ્હાલ બ્હાલથી પોષાતી મ્હમારી લગ્ન રીતિઓ
તે લગ્ન નથી પણ દુરાચાર છે.
દિલના ઐક્ય વિનાનો સમ્બંધ
એટલે દુરાચારની પરમ અવધિ.
પૂર્ણ પરિચય વિનાની લગ્ન ગ્રંથિઓ
કિયા શાસ્ત્રે પ્રમાણી નીતિ રૂપે ?
ને સ્નેહના મહા રાજ્યમાં
કિયા દેવે કહ્યું
કે જ્ઞાતિ અંતરાય છે !
પૃથ્વી એક છે, ને સૂર્ય પણ એક છે.
પ્રેમ ને પરમેશ્વરને તો માલતી !
સૌ કોઇ એક સરખાં.
આત્મચોરોના શાસ્ત્રો ભલે કહેતાં હોય
પણ દેવના તો આદેશ છે કે
આત્મા ઓળખે તે નીતિ,
ને ન ઓળખે તે અનીતિ.

માલતીઃ
પણ સંસારગુંથી લગ્ન-ગ્રંથિ
કે શાસ્ત્રપ્રમાણિત લગ્નસમ્બંધ
ને વડિલશાસિત જોડકણાંઓ
સ્થપાયા પછી કાંઇ તુટે ?

સુરેશઃ
એકજ અપરાધથી અપરાધી રાખશો ?
ચોરને કહેશો "જીવનભર ચોરી કરજે;
અમ્હારા શુક્લબ્રહ્માંડમાં
ત્હારે કાજ સ્થાન નથી ?"
કિયું શાસ્ત્ર બોલે છે, અહિંયાં ?
કઇ બુદ્ધિ વિચારે છે ?
મનુષ્યનો આત્મા ઓળખે
કે લગ્નગ્રંથી જુદી છે.
તોય શું બાંધી રાખશો ત્હેને ?
ને કોણે રચ્યાં એ લગ્ન ?
એ તે પિતાઓનાં લગ્ન
કે વર કન્યાના ?
સમાજનાં કેટલાંક છિદ્રો ઢાંકશો ?
કોણે કહ્યું કે પુનર્લગ્ન એ પાપ છે ?
પુરૂષ ને સ્ત્રી,
જગતના ઉભય અંગ—
સમાન શક્તિ ને ભાવવાળાં.
પુરૂષ સમભાગી સાથ શોધે.
સ્ત્રીને આત્મા નથી ?
દેહ કે હૃદય નથી ?
પુરૂષ તો સબળ છે.
સાથ વિનાય તે તો જીવે.
"અબળાને સાથની નહીં જરૂર."
કયું શાણપણું બોલે છે ?
ને હૃદય હૃદયનું મિલન ન થાય
એમ કિયા સન્ત જનોએ કહ્યું ?
સ્ત્રી પુરૂષની પવિત્ર મૈત્રી—
ન સંખાય શાસ્ત્ર-પુરાણોથી.
પણ કોણે રચ્યાં તે શાસ્ત્રો ને પુરાણ ?

ને માલતી !
આકાશે-ઉદય નથી પણ અસ્ત છે.
બ્રહ્માંડના પાયાઓ ડોલશે,
અસત્ય ને દુરાચારના પંથ સ્થપાશે;
ભારતમાં કળીયુગ પુરો મંડાશે હવે;
આત્મા કરમાય છે મ્હમારી કુંજોમાં.
હૃદયમાં દયા નથી,

શાસ્ત્રોમાં ભાવના નથી.	ને જગાવ ત્હારી આહાલેક.
હશે બીજી અધર્મની અવધિ?	ભારતની શેરી શેરીઓમાં.
અંધકારના ઓછાર દેખું છું માલતી?	વનના યોગીઓતો ગયા;
નર્કની ગલીઓ રચાઈ...	શેરીઓનો યોગી તું થા.
માલતીઃ ન બોલ્ય! અતેશ! એમ ન બોલ્ય.	ને આત્માની આહાલેક જગાવ.
માંડ ત્હારું આસન.	ફરી રહીશ ત્હારી સમીપ હું.

પ્રાસંગિક નોંધ.

બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ.

કેટલાક સ્વર-ઉચ્ચાર પોતાને માટેજ થાય છે-બીજા માટે નહિ. કોઇક મકાનમાં પધારે છે ત્હારે આબાલ, વૃદ્ધ-સ્ત્રી લોકોઇ આનંદે આનંદે કૈંક કૈંક ઘોષણા કરે છે, પણ તે મહાજન કાંઈ બધાજ ઉચ્ચાર સાંભળતા નથી. અમ્હે જાણીએ છીએ કે આ સંદેશ ઉદ્ગાર પડવાનો નથી છતાં ઉપર કહેલ વૃત્તિને આધીન થઈ અમ્હે તે જણાવીએ છીએ. ના. લોર્ડ રીડિંગ હિન્દના વાઇસરોય તરિકે નિમાયા ત્હારે હિન્દમાં તેઓ શું કરી શકે એ વિષય ઉપર જે. સિ. વેજ્વુડે એક વિચારપ્રધાન લેખ બહાર પાડ્યો હતો. તે કુશળ લેખકે વાઇસરોયની નવી ફરજોમાં નડતી અડચણો જણાવી છે. અમ્હને લાગે છે કે લેખક વિષયના બે ભાગ પાડે છે હિન્દુસ્થાનની રાજતંત્રની માંગણી અને બીજી પ્રજાઓ જેવા એક સરખા હક્ક. આ મહત્વના પણ કઠિણ વિષયને ચિંતાભરી રીતે ઉકેલવાની ફરજ અમ્હારી નથી. ના. વાઇસરોયની છે. તેથી અમ્હે એકજ વાત ઉપર ઉડતી નજર ફેંકીશું. બીજા વિભાગમાં લેખક જણાવે છે કે હિન્દુઓને બીજા દેશો જેવી સમાનતા આપવાના કામમાં બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ વિઘ્નકર્તા થઇ પડશે. લેખક કહે છે કે અંગ્રેજ પુરૂષો તો પોતાના કામકાજમાં એટલા બધા પરોવાયેલા હોય છે કે એ વિસ્તાર વાત કરવાની અથવા કોઇને ધિક્કારવાની નવરાશજ એમને હોતી નથી. હિન્દીઓ તરફના પોતાના તિરસ્કારને વિવેચનભરી રીતે કહેનાર તો બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ છે. જે પ્રજા સાથે પોતાની જીંદગી વિતાડવાનું દુર્ભાગ્ય ત્હેમને પ્રાપ્ત થયું છે ત્હેમની રીતભાત, અનીતિ, અપ્રમાણિકપણું અતિશય જુઠ્ઠાણું, નિર્દયતા, બેવફાઈ વિ. દુર્ગુણો વિષેની ચર્ચા ત્હેમની વાતોમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. એથી ત્હેમના પુરૂષો માનુષિક રીતે વરતી જાય જેથી વારંવાર તેમને તેઓ ટકોરે છે.

બ્રિટિશ સુન્દરીઓ વિષે આ વાત સાચી છે કે નહિ તે તો એમની સાથે વસનાર, એમના દેશબંધુ વેજવુડ જાણે; પણ જો વાત સાચી હોય તો તે વિષે કંઇક વિચાર કરવો પડે છે. આપણે જોઇશું કે એક દેશના લોકો અને તેમાં વિનય, અને સહનશીલતા, દયા અને વિશાલહૃદયતાની મૂર્તિઓ સમી, દેવકાની સુન્દરીઓના હૃદયમાં એક દેશના લોકો તરફ આ તિરસ્કાર-મિ. વેજવુડ કહે છે તેમ દ્વેષ-ક્યાંથી-શાથી પ્રવેશ પામ્યો? આના ઉત્તર માટે અંગ્રેજી સલ્તનતની સત્તાના ઇતિહાસની શરૂઆત તરફ દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર પડે છે. પોતાના અધિકારની છાપ પાડવા માટે આરંભમાં દરેક વ્યક્તિ કે રાજસત્તાને "જરા જોર"થી કામ કરવું પડે છે. આજ કારણથી Non regulation

ની પદ્ધતિ સ્થાપીમાં આવી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે અધિકારીઓની સત્તા વધારે—અને ન્યાયનીતિના પ્રસંગો ઓછા. ગમે તે પ્રકારે રાજ્યનું હીત જાળવવું એ અમલદારોનું લક્ષ હતું અને તેમ કરવામાં તેમને સંપૂર્ણ છૂટ મળતી. એ છૂટને લીધે લોકોમાં અમલદારોનો પ્રભાવ જામવા માંડ્યો. અને ધીરેધીરે એવો પ્રસંગ આવ્યો જ્યારે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કહે છે તેમ પૂર્વે દેવ-દેવતાઓને જે અર્ધ્યાદિ અર્પાતાં તે હિન્દના લોકોએ બ્રિટિશ અમલદારોને ધરાવવા માંડ્યા, અને પુરૂષોની સઘળી વસ્તુઓમાં સ્ત્રીઓનો તો અર્ધો હિસ્સો હોય છેજ એટલે ત્યારથીજ સુન્દરીઓના મનમાં એમ શરૂ થયો કે પૃથ્વીવાસી રૂપી આ હિન્દીઓમાં પોતે સ્વર્ગની દેવતાઓ છે. આ ભ્રમને હિન્દના આતિથ્ય ગુણે પોષણ આપ્યું, અને હિન્દની ભાવિક પ્રજાએ સ્વમાનના ભોગે પણ અતિથિઓનાં મન જાળવ્યાં અને આજે વેજ્વુડને કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો કે લોર્ડ રીડિંગ હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવે—તો પણ બ્રિટિશ સ્ત્રીઓની મનોસ્થિતિ તો તેઓ બદલી શકશે નહિ. લોર્ડ રીડિંગ હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવશે કે નહિ એ વાત અહિં અસ્થાને છે. આપણો પ્રશ્ન એ છે કે લોર્ડ રીડિંગ આ અનિષ્ટ મનોસ્થિતિ બદલી શકે નહિ ?—અને અમ્હને તો લાગે છે કે ના. વાઇસરોય તે સહજજ કરી શકે એમ છે. જે કારણને લીધે બ્રિટિશ અમલદારો અને બ્રિટિશ સ્ત્રીઓના મનમાં આવા અનિષ્ટ વિચારો ઉદ્ભવવા પામ્યા તે કારણનો નાશ કરવો એ તેનો ઉપાય છે. એ ઉપાય એટલે બ્રિટિશ અમલદારોને જે સત્તા આપવામાં આવી છે તેના ઉપર હિન્દીઓનો અંકુશ. અમ્હે ના. વાઇસરોયના કારોબારી સલાહ આપનાર નથી એટલે તેઓ આ વિષયમાં કેવી વ્યવસ્થા કરી શકે એનો સક્રમ વિચાર કરવાની અમ્હને આવશ્યકતા નથી. તો પણ એક વાત નોંધવાનું મન થાય છે. મુખ્યત્વે હિન્દી પ્રજા એટલે ખેડૂત વર્ગ. ખેડૂત વર્ગનું કામકાજ જીલ્લાના અધિકારીઓના હાથમાં હોય છે. અને અમ્હે માનીએ છીએ કે અભણ ખેડુતોની સૃષ્ટિમાંજ અમલદારોની સત્તા વધારે નજરે પડે છે. ખેડુતોનું અજ્ઞાન અને નિર્ધનતાને લીધે કંઇ કારણથી જીલ્લા અમલદારના હાથે ત્હેમને અન્યાય મળ્યો હોય તો પણ ઉપરી અમલદારને અરજ ન કરતાં તે અન્યાયને તેઓ સહી લે છે. આવા કારણોથી જીલ્લા અધિકારીઓ ઉપર જીલ્લાના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનું માનદ મંડળ નિમાય અને અધિકારી સામેની ફરિયાદોનો તે મંડળ ચૂકાદો આપે તો એક મોટા, ઉપયોગી, ગરિબવર્ગને ન્યાય મળવાનો સંભવ વધારે રહે અને અમલદારો અથવા બ્રિટિશ સ્ત્રીઓના મનમાં જે ભ્રમ પેસી ગયો છે તે નિવારી શકાય અને ના. લોર્ડ રીડિંગ હ. વેજ્વુડની શંકા ખોટી ઠરાવી શકે. (સરકારી અમલદારો અથવા બ્રિટિશ સ્ત્રીઓને પોતાની સત્તાના ઘટાડા વિષે ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી કારણકે અમ્હે જાણીએ છીએ કે ના. વાઇસરોયને આ સૂચનાની જાણ નહિજ થાય કારણકે અમ્હારા ગ્રાહકોનું લિસ્ટ જોતાં જણાય છે કે ના. લોર્ડ રીડિંગનું નામ તેમાં નથી અને એની નકલ તે નામદારને અમ્હે નહિ મોકલીએ એટલી અમ્હે ત્હેમને ખાત્રી આપીએ છીએ.!!)

નવો તારો.

કવિ કહે છે કે "મંડાયાં ગ્રીસ કે રોમ, આજનાં કો મહાપુર
તે પહેલાં કાલને પેટે મંડાયું હસ્તિનાપુર—"

આ ગૌરવમાં રાચતા સંતોષી કવિઓને આ વાતમાં આનંદ આવશે પણ આ સંસ્મરણથી [illegible] કરતાં રાષ્ટ્રનો મેરો નાદ વિચાર ગુર્જરમાં વધારે વાર પહોંચે છે અને ગ્રીસ-રોમ તો રહ્યાં [illegible] પણ નથી પામ્યા તે દેશોનું અગ્રપદ સ્વીકાર્યું એ ખરેખર! શોચનીય છે. આ

કારણથી આપણને વધારે શરમાવતો એવો એક પ્રસંગ આપણી સન્મુખ ઉભો છે. ટોકિયોના મિ. કે. શિગેરૂએ એક નવો તારો શોધી દુનિયાના વિજ્ઞાનમાં જાપાનનું સ્થાન નક્કી કર્યું છે, જ્યારે આપણે હિન્દીઓ અર્ધમપત્તિના સિતારામાંથી હજી પરવાર્યા નથી. એક એવો સમય હતો જ્યારે હિન્દ એજ જગત છે એમ મનાતું. પરન્તુ આજે પણ તેજ મત કાયમ રાખવો અને તેમને લીધે રૂઢ કરેલી સંસ્થાઓ અને રીતિઓ નીભાવ્યા કરવી એ સમયના પ્રભાવને ન પિછાનવા જેવું છે. દુનિયામાં હિન્દ આજે એકલું નથી. જંગલમાં વસતા સન્યાસીને અમુક રીતિઓ ભલે ઉચિત હોય પણ શહેરના નિવાસીને પડોશીઓના જીવનાનુસાર રીતિઓ ખોળવી પડે છે અને તેમાજ તેનું શ્રેય છે. જાપાન આ વાત શિખી શક્યું. તેથી ન્હાનકડું જાપાન-બાળક જાપાન આજે મનુષ્ય જીવનના બધા અંગોમાં સર્વોપરિ નિવડયું છે વયશાળા હિન્દને જાપાનના ઇતિહાસમાંથી ઘણું શિખવાનું છે. એ વાત સત્ય છે કે હિન્દ વૃદ્ધ છે પણ અરવિંદ બાબુ કહે છે કે માણસ પેઠે પ્રજાને પણ ઘડપણ તો આવે છે; પણ એક ઘડપણમાં ફેર એટલો છે કે માણસ ફરી જુવાન થઈ શકતું નથી. (આ શકભરી વાત છે) જ્યારે ઘરડી પ્રજા જુવાન થઈ શકે છે. ઘરડું હિન્દ જુવાન ક્યારે થશે?

સ્મરણોની લ્હાણુ.

"માણવું ન્હેતું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણુ." ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની ૨૬મીએ મિ. હોરનીમેન દેશપાર થયા. તે પ્રસંગના બે વર્ષ પછી હિન્દી પ્રજા તે હિન્દમિત્રનાં સ્મરણની લ્હાણુ ઝીલી રહી છે. તે ભૂતવિગત યાદ આવતાં અમેરિકન સોસ્યાલિસ્ટ મિ. ડેબ્સ વિષે પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર મિ. એચ. જી. વેલ્સના શબ્દો સ્મરે છે: "Liberty Enlightening the World" & behind it Debs in Prison! I cannot understand America & I am afraid to come over & examine the paradox on the spot. મિ. હોરનીમેનની રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિષે અભિપ્રાય આપવો એ અમ્હારૂં કાર્ય નથી. પણ એ વિષયમાં અમ્હારો મત ગમે તે હોય તો પણ એ મહાપુરૂષ તરફની આ દેશની અનન્યથા અણઅનુભવી એવી સ્નેહભક્તિ ખરેખર અનુપમ છે એમ કહેવાઇ જાય છે; અને તે અવસરે કોઇને ઇઝરાયેલ ઝેંગવિલના શબ્દો ટાંકવાનું મન થાય એવું છેઃ

"I regret exceedingly that though I am constantly coming upon references to the martyrdom of Eugene V. Debs, I do not know what particular act of righteousness has landed him in gaol. But from the admiration which he has excited in the breast of many Americans whom I admire I have an uneasy suspicion that he ought to change places with his judges." પરન્તુ અમ્હને તો લાગે છે કે મિ. હોરનીમેનને દેશપાર કરવામાં ના. સરકારનો દોષ કારવાપણું નથી. "To punish a social servant for standing by his principles is a historic mistake -the world has made many such-એ કૃત્યનું કારણ અંગ્રેજ રાજ્ય નથી-આપણા હિન્દુ રાજાઓના વખતનાં પણ એવુંજ હતું. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ-બધા દેશોની પણ એજ કથા છે. જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર અમલદારોની એકહથ્થુ સત્તાની સામે પ્રજાની સર્વદેશી સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં ત્યાં આવી વસ્તુ સ્થિતિ સ્વભાવિક છે.-ત્યાં ત્યાં.

"Another heart behind the bars,
Another God in jail."

એ ઘટના અનિવાર્ય છે. ખરી વાત તો એ છે કે આવા પુરૂષો પૃથ્વી ઉપર ખરા સમય પ્હેલાં જન્મી પડે છે!

કળાનો ફકિર.

એમરસને આપણા જગતને defining, result loving, machine-making, opera-going કહ્યું છે. માણસનો નિતરોજનો કેટુ અનુભવ આ વાતની અહર્નિશ પ્રતીતિ કરાવેછે અને તે છતાં એ વાત તો સાચી છે કે લાખો નિરાશામાં આશાનું એકાદ કિરણ તો હોય છેજ—એમાંજ આપણે પ્રભુની દયાનું ભાન કરીએ છીએ—ઉપર કહેલ વિચારને પુષ્ટિ આપતી એક બીના થોડાજ વખત પર બની. આમ તો—રોજના અનુભવ ઉપરથી તો—લાગે છે કે ભાવના અને કળાના રાજ્ય અસ્ત પામ્યાં છે અને અર્થવાદનો જમાનો મંડાયો છે; વિદ્યા દેશવટો ભોગવે છે અને લક્ષ્મીનાં શાસન અનુસરાય છે. પણ એવા જમાનામાં પણ વિદ્યાવિશ્વાસી કોઇક કોઇક કળાના ફકિરો નજરે પડેછે ત્યારે લાગે છે કે ના, માનવ જાતિ માટે નિરાશ થવા જેવું તો નથી જ. ન્યુયોર્કમાં આવો એક કળાનો ફકિર જાણમાં છે—તે મિ. હેનરિ હન્ટીંગ્ટન. જ્યારે માણસો, વિદ્યા, સ્નેહ, માનવભાવ—સર્વને દ્રવ્ય ખાતર વિદાય દેવા તૈયાર થાય છે ત્યારે આ સાહિત્યવિલાસી સંતે "ગટનબર્ગ બાઇબલ"ની એકજ પ્રત માટે ૫૦,૦૦૦ ડોલર આપ્યા હતા. અત્યારે "વિનસ એન્ડ એડોનિસ"ની માત્ર એકજ પ્રત માટે એણે ૭૫,૦૦૦ ડોલર જેવડી મોટી રકમ આપી છે. મનુષ્ય જાતની કઠણ ભેખડોમાંથી આવા મૃદુલ કોઇક કોઇક સૂરો સંભળાય છે ત્યારેજ આપણને લાગે છે કે પ્રભુ કળીયુગમાં પણ સતયુગનાં ભણકારનો અનુભવ કરાવે છે ખરો. અર્થવાદનું હિમાયતી ગુજરાત આની નોંધ લઇ શકશે? અને પોતાની વેલો ઉપર વિકસતા સુન્દર પુષ્પોની ખરી કિમત આંકતું થશે?

૨૩–૫–૨૧ —બ.

બહાર પડી ચૂક્યું છે.

ગુજરાતી માસિક.
વાર્ષિક લવાજમ
૧-૮-૦ પોસ્ટેજ સાથે.

"વિનોદ."

પ્રકાશક
સુરજરામ ડી. શેઠ

તંત્રીઓ:
જ્યોત્સ્ના શુક્લ.
બટુ ઉમરવાડિયા, બી. એ.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના પ્રદેશને ગોગ્ય, સસ્તુ, સરળ અને આનંદ આપે એવું પ્રજોજન માસિક આપણા સાહિત્યમાં વાર્તારસ, અને હાસ્યરસ જેવું ક્યાં પણ દેખાતું નથી. ગંભિરતા ... ઘણી પડી છે. તેથી વાંચકના મનને હાસ્ય, આનંદ અને વિનોદથી પ્રફુલ્લ કરે તેવું આ માસિક વાચકો સમક્ષ રજુ થશે. અમ્હે આશા રાખિએ છીએ કે તેનો સહર્ષ સત્કાર થશેજ. વિનોદ વિષેની વધુ માહિતી નીચે આપેલી રૂપરેખા પરથી મળી શકશે.

ચાલુ અંકની રૂપરેખા.

જીવનતંત્ર —તંત્રીલેખ
વીરો અથવા સ્વરાજ્યની એક કથા " વીરરસની વાર્તા લે. રા. બટુ ઉમરવાડિયા.
આર્ય મહિલા મંડળ " લે. એક બ્હેન. હાસ્યરસ પ્રધાન એક આકર્ષક સંવાદ.
હાસ્ય તરંગ લેખક રા. ઉ... અદ્ભુત હાસ્ય પ્રસંગોનું આકર્ષક પ્રદર્શન!
ઓફિસ. ફીસ અથવા બ્રિટીશ સલ્તનતને જમિનદોસ્ત કરવાની સાહસ ભરી ... લે. રા. ...
ઇરાની ... એક અજબ દિલ ... કથા.
વિનોદને (કાવ્ય)
... વિભાગ: ગૃહ અને ગૃહિણી લે: " નલિની " ગુજરાતી બ્હેનોને કંઇક.
હાસ્ય વિભાગ: ... લે. મનુ. ચેતનવન્તા કુમારો માટે.
કહેવાય છે કે—" ચિત્રવિચિત્ર કહેવતો અને માન્યતાઓની પોથી.
... તદન નવિન વિભાગ. વાચકોની રમુજનો ઉપાય. જરૂર તમને ખૂબ હસાવ્યા વિના ... નહિ. વિગેરે.

... અને સમયની જડતા અને ગંભિરતાથી થાકેલો દુન્યવી મુસાફર જરૂર આ "વિનોદ" ... લીધા વિના નહીં રહે એમ અમ્હે માનીએ છીએ. ... લવાજમ અને ... અને ... સસ્તા સાહિત્યના હિમાયતી સજ્જનોની મદદને લીધે ઘણુંજ ... ની અમેદ આશા રાખીએ છીએ. જાહેર ખબર આપનાર ... અવશ્ય એનો લાભ ... આ અંકેથીજ લવાજમ મોકલવા કૃપા કરવી. ... નમુનો મળી શકશે. લેખકોએ લેખ ઉપર 'ચેતન' અથવા 'વિનોદ' ... જો તંત્રીઓને યોગ્ય લાગે તે પરત ... સ્પષ્ટ ... સિરનામું મોકલવું.

"વિનોદ"
ગોપીપુરા—સુરત.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે,
પાપી તેમાં ડુબકી દઇને પુણ્યશાળી બને છે;
રાજ્યોથી કે જુલમવતી કે દંડથી ના બને જે
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે.

રાજકીય કે સંસારી–સર્વ વિષયોમાં ત્રુટી થયા પછી કોઈ પણ સંબંધને નિભાવી રાખવો એ અશક્ય છે. ત્યારે જીવનની સંપૂર્ણતાજ જતી રહી હોય છે. કૃત્રિમ સબંધ નિભાવી રાખવામાં અંતરાત્મા શંકાશીલ થઇ થઇ પાછળ નજર કરે છે.

—જ્યોર્જ ઇલિયટ.

અશક્ત અવસ્થા કે ગરિબાઈ પાપનાં જ પરિણામ હોય છે એવું નથી; અને તેથી એટલીજ દૃષ્ટિએ ત્હેને તિરસ્કારવાં એ અન્યાય છે.

—ડિ. ક્વિન્સી.

ગર્ભને તોડી પાડવો એ જેટલું પાપ છે તે કરતાં પણ મનુષ્યમાં રહેલી મહાશક્તિઓને વધતી અટકાવવી એ વધારે પાપ છે.

—પઢિયાર.

જડતામાં જીવન નથી; જડઅભિપ્રાયો પણ જીવન હીણો બને છે. સત્યતાની પ્રતીતિ થતાંજ આપણા અભિપ્રાય બદલવા આપણે તૈયાર થવું જોઇએ.

—મા. ઓરેલિયસ.

નીતિશાસ્ત્રીઓ બોધ આપે છે કે દરેક માણસે પાડોશીને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. કોઇને પણ સુધારવાની મ્હારામાં શક્તિ હોય તો તે વડે હું મ્હારી જાતને જ સુધારૂં.

—આર. એલ. સ્ટિવનસન.

ચારે તરફની વસ્તુથી તારાં કદિ બ્હીતા નથી;
જે જે જુએ છે ચીજ નજરે તે થકી બ્હીતા નથી;
વળી બાહ્ય વસ્તુથી કદિ શાંતિ મળે કે ના મળે,
આનંદ કે સહાનુભૂતિની તેમને પરવા નથી.

—સ્વામી રામતીર્થ.

હસો એટલે તમારી સાથે આખી દુનિયા હસવા લાગશે, પરન્તુ જો તમે રડશો તો તમારે એકલાને જ રડવું પડશે. કારણકે આ સનાતન સંસારને માત્ર આનંદનીજ જરૂર છે; શોક તો તેની પોતાની પાસેજ પુષ્કળ વધ્યો છે. આનંદ મંદિરમાં પુષ્કળ માણસો અને અમીર ઉમરાવો માટે જગ્યા છે, પરંતુ સંકટની સાંકડી ગલીઓમાંથી તો આપણે દરેક જણ એક પછી એક નીકળીને નાસી જઇએ છીએ.

—ઇલા વ્હીલર વિલકોક્સ.

रसो वै सः ।

ચેતન

સુખ દુઃખ.

દુઃખ સુખ આવે રે તે સ્હેજો:
માજીના ચરણ કમલમાં રહેજો:
દુઃખ સુખ આવે રે તે સ્હેજો.

સુખડાં તરતાં રે રૂડાં છે:
દુઃખડાં પાછળ રે ઊંડાં છે:
માજીના ઊંડા રૂડા સન્દેશ
દુઃખ સુખ આવે રે તે સ્હેજો.

સુખડાંની શોભા રે સુલભ છે:
દુઃખડાંના હેતુ રે ગહન છે:
માજીના ગહન સુલભ આદેશ
દુઃખ સુખ આવે રે તે સ્હેજો.

મા ! તુજ ચરણ કમલમાં રહેશું,
દુઃખ સુખ આવે તે મા સ્હેશું.

—ન્હાનાલાલ.

પ્રકાશક:
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તંત્રીઓ:
ભટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:
સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ જુદું).
છૂટક નકલના આઠ આના.

૧

જુન ૧૯૨૦ થી મે ૧૯૨૧ ની અનુક્રમી.

માસ.	લેખક.	વિભાગ.	વિષય.	પૃ' નં.
જાન્યુ-ફેબ્રુ.	રા. 'નર્મદ' બી. એ.	ગ્રંથાવલોકન	અરવિન્દ ઘોષનું તત્વજ્ઞાન	૩૬૦
ઓક્ટોબર	,, નાગર ઇ પટેલ	ગદ્ય-કાવ્ય	કવિકુલની ભૂલ.	૧૯૫
જુલાઈ	,, ન્હાનાલાલ કવિ, એમ. એ.	કાવ્ય	સ્મરણોના ભણકાર,	૪૧
જાન્યુ-ફે.	,, ,,	,,	તાજમહેલ	૩૨૭
મે.	,, નૃસિંહપ્રસાદ કા. ભટ્ટ	ગદ્ય-કાવ્ય	મોહનની મુરલી	૪૫૬
જુન	,, પ્રભુજી, એમ. એ	કાવ્ય	સ્મૃતિગીત.	૭
જુલાઇ	,, ,	,,	,	૪૯
ઓગસ્ટ	,, ,,	,,	,,	૮૫
ઓક્ટોબર	,, ,,	,,	,,	૧૭૯
ડીસે.	,, ,,	,,	પ્રિયે ! આ શાંતિમા	૨૬૯
નવેમ્બર	,, અમુભાઇ રાવત, બી. એ.	,,	વન્દન જય ગૂજરાત	૨૧૯
ઓગસ્ટ	,, ,, ,,	ગદ્ય-કાવ્ય	તે હું છું	૮૮
સપ્ટેમ્બર	,, ,,	,,	કોઇ કહેશો તે શા વિચાર કરતી હશી	૧૫૫
ડીસેમ્બર	,, ,,	,,	સનાતન અને બ્રાહ્મણ	૨૭૨
જાન્યુ-ફે.	,, ,,	,,	દર્દ	૩૨૩
માર્ચ	,, ,,	,,	દીવડો	૪૦૨
એપ્રિલ	,, ,,	,,	મ્હારી શોધ	૪૫૦
મે	,, ,,	,,	વિનયી ભિક્ષુક	૪૯૪
જાન્યુ-ફે.	,, બટુ ઉમરવાડિયા, બી. એ.	,,	એક યોગ	૩૨૬
જુન	,, ,, ,	ગ્રન્થવિવેચના	ઇન્દુકુમાર	૨૯
ઓગસ્ટ	,, ,, ,,	,,	,,	૧૧૬
જાન્યુ-ફે.	,, ,, ,,	ટીકા	ગીત કહેવાય ?	૩૬૮
ડીસે.	,, બાનમુકુન્દ	સાહિત્ય	ગુજરાતનું રસ સાહિત્ય	૨૯૧
ઓગ.	,, બાલગોપાળ	ટીકા	ગ્રંથાવલોકન કોણ કરી શકે ?	૧૨૪
જુન	,, "બિન્દુ" બી એ	ગદ્ય-કાવ્ય	ટાગોરના પ્રથમ દર્શને	૨૮
જુલાઇ	,, ,,	,,	મુગ્ધ	૪૬
,,	,, ,,	,,	બ્હાલાનો વિશ્વવિહાર	૪૭
ડીસે	પ્રોફે મંજુલાલ દવે એમ. એ	,,	સનાતન અને બ્રાહ્મણ	૨૭૨
જાન્યુ-ફે.	,, ,,	,,	એક આખ્યાયિકા	૩૨૪
માર્ચ	,, ,,	,,	દેશવટો	૪૦૧
મે	,, ,,	,,	એક આખ્યાયિકા	૪૯૪
જુન	,, ,,	સાહિત્યકાર	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૧૯
સપ્ટે.	,, ,,	,,	ગુજરાતના સાહિત્યની એક પરમ ભાવના.	૧૪૪

માસ.	લેખક.	વિભાગ	વિષય.	પૃ. ન.
નવેમ્બર	„	„	„	૨૩૮
ડીસે	ગ રમણીક	કાવ્ય	છેલ્લા પ્રણામ	૨૬૭
માર્ચ	„ „	ગદ્ય-કાવ્ય	ભાવ	૪૦૧
જાન્યુ. ફે.	ગ રમણીક મ્હેતા	કાવ્ય	મુદિતા ભારતી	૩૨૩
એપ્રિલ	„ „	„	સ્મરણ	૧૩૬
જુન	„ રશ્મિ બી એ.	વાર્તા	રમા	૩૯
જાન્યુ. ફે.	„ રામુ ઠક્કર	સાહિત્ય	હાજીમહમદ શિવજી	૩૪૩
જુન	, લલિત	કાવ્ય	ફુલના સુંગાર	૧
જાન્યુ. ફે.	„ „	„	જાગ્રતિ ચેતના	૩૧૮
એપ્રિલ	„ „	„	તેજસ્વી તારાને	૪૪૮
મે	„ „	, (ચાલુ)	અકબરનું સ્વપ્ન	૪૯૧
જુલાઇ	રા. વિનોદકાન્ત, બી. એ	કાવ્ય	યૌવનાષ્ટક.	૪૨
ડીસેમ્બર	„ „ „	„	પ્રીતમના પ્રથમ દર્શને.	૨૬૯
મે	„ „ „	„	ફુલતા બાગ પરથી.	૪૯૦
નવેમ્બર	„ „ „	„	લોકસેવિકા.	૨૨૦
ઓગસ્ટ	„ „ „	હાસ્ય	ચોમાસાની ચારુતા.	૧૧૨
ઓક્ટોબર	„ „ „	„	શાંતિપ્રસાદ મ્હેતા.	૨૦૪
નવેમ્બર	„ „ „	„	„	૨૫૪
ડીસેમ્બર	„ „ „	„	„	૨૯૫
જાન્યુ-ફે.	„ „ „	„	„	૩૭૫
„	„ „ „	સાહિત્ય	હાજી મહમ્મદ શિવજી	૩૪૬
જુલાઇ	„ „ „	વાર્તા	પતિતપાવની.	૭૬
ડીસેમ્બર	રા વિવિત્સુ	કાવ્ય	સ્મૃતિચિત્ર.	૨૭૧
માર્ચ	„ „ „	„	પ્રાર્થના.	૩૯૬
જુન	રા વિજયરાય વૈદ્ય, બી એ.	સાહિત્ય	ચેતન-ત્હેની ભાવના અને કાર્યક્રમ	૧૦
જાન્યુ-ફે.	પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, બી.એ	ગદ્ય-કાવ્ય	સાંભરે છે ?	૩૩૬
એપ્રિલ	રા ' શકુન્ત '	નાટ્ય	તે	૪૮૧
જાન્યુ-ફે.	સૌ સુવર્ણા	ગદ્ય-કાવ્ય	આત્મિક અભિલાષા	૩૨૨
માર્ચ	રાં. સંશયગસિક, બી એ	કાવ્ય	મંત્રશોધન.	૪૦૦
નવેમ્બર	રા સુરેન્દ્ર પાઠકજી	વાર્તા	કવિતા કરવાનું પરિણામ.	૨૫૭
જુલાઇ	રા. હસમુખ, બી એ.	હાસ્ય	હોરમસજી હોમરલર.	૭૩
માર્ચ	રા હરગોવિંદ કાનજી ભટ	સાહિત્ય	અમર, આગ્રા.	૪૦૪

સમકાલીન વિચારસૃષ્ટિ.

...ન અને વિવેચન.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની પ્રસાદી.

પ્રાસંગિક ટૂંક.

વર્ષ ૧ લું.] મે ૧૯૨૧. [અંક ૧૧ મો.

ચેતન

ગુલાબ.

અહા! આ કેવો રમ્ય ગુલાબ
　　શોભાવે છે બાગ! ટેક.
જાણે વિલસે ફુલનો રાજા
　　કેવો રંગ સુહાગ!
માળીનું ધન ને હું ભગી લાવું
　　એની સુન્દર છાબ!
　　　　અહા આ કેવો—૧
એક ફુલ આ ગોજન કહાણે
　　સુહાગી સૌભાગ્ય.
ઐક્યની પૂજું પ્રિયતમને
　　મુજ જીવનનો રાજ!
　　　　અહા આ કેવો—૨
એક મેજપર પુષ્પપાત્રમાં,
　　ગાજે ગીત જ્યાં નાથ.
બાકીનાં વેરૂં ગ બાગમાં
　　પડતા રમણીય રાત!
　　　　અહા આ કેવો—૩
અંગે અંગ પરિમલ મ્હેકે,
　　અડના ગન્ધ પરાગ
ફુલ સૂંઘતાં પડયા ગુલાબી
　　મ્હારે ગાલે ડાઘ!
　　　　અહા આ કેવો—૪
પાંદડીએ પાંદડીએ વિલસે,
　　પ્રીતમનો અનુરાગ;
એ અનુરાગે ઉગજે પ્રતિદિન,
　　મ્હારા જીવન પ્રભાત!
　　　　અહા આ કેવો—૫.

ઉંડાચની આમ્રકુંજે
તા. ૮-૫-૨૧.

જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસ્કર.

દિલના ભાવ કહ્યા ના જાય.

(ભાગ)

ભાવ કહ્યા ના જાય,
દિલના ભાવ કહ્યા ના જાય,
કેમ કરી કહેવાય ?
દિલના૦

આત્મા ઉછળે પૂરમાં–શબ્દ શૂન્ય દેખાય;
વાણી વ્યર્થ જ લાગતી–મૌન વિના ન ઉપાય.
દિલના૦

"બોલુ"–"બોલુ" થઈ જતું–પણ ના બોલી શકાય,
બોલું બોલું ફરી ફરી–મુખ મીંચાઈ જાય.
દિલના૦

મૌન ન ભાવની શૂન્યતા–રખે થાય અન્યાય;
સ્નેહીથી પણ શું નહિ અણબોલ્યું સમજાય ?
દિલના૦

૧૭–૭–૧૯૨૦ ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

ઝુલતા બાગ પરથી.

(મલબાર હિલ, મુમ્બાઇ.)

અંધારનાં પડ ઉપડતાં સૃષ્ટિ ઉરેથી ધીરે,
આછાં ઝીણાં નૂર નીગળતાં પૂર્વથી વિશ્વ સારે;
યોગી શું કો ગહન ગભીરાં ચિન્તને દીર્ઘ ડૂબ્યો,
એવી શાન્તિ ઉડી ગભીરતાથી ભરી વિશ્વકુંજે.
ન્હોતેલું છે ઘન ધુમસના પાલવે પુર આખું;
પૂર્વે પેલું તરલ તરતું મેઘ બે કેરૂં જોડું;
વારિધિ આ સરવર સમો શાન્ત–શો શાન્ત ? લ્હેકે,
ન્હાનાં મ્હોટાં સરલ સરતાં નાવ ત્યાં ધીર ધીરે;
ધાડાં ધાડાં ધુમસ વીંધતી ટોચ મિનાર કેરી
સ્હામે દીસે, ગગન પટમાં સૌમ્યતાથી સમાતી;
ર્‌હેની પૂંઠે જલધિજલમાં, ઝાંખી જો ! ગિરિમાલા,
ઝાંખાં લ્હો યે મધુર સમણાં જેવી એ શી રૈસાળા !
આ દૃશ્યોની ધીર રસભરી ભવ્યતા ન્યાળતો હું,
ત્યાં તો સૂર્યે મૃદુ ઝીલુકડું રશ્મિ સૌવર્ણ દેંકયું.

–'વિનોદકાન્ત.'

અકબરનું સ્વપ્ન.

[અંગ્રેજ કવિ ટેનીસનના એ કાવ્યનું અનુવાદ.]

૧

પ્રભુ! તને જોવા દેવળમાં,
        લોક નિરખી નવનવા નરનાર:
બોલી બોલીના બોલે બોલે,
        એ સહુ તુજ કીર્તન કરનાર!
સર્વેશ્વરવાદે, ઈસ્લામે,
        એકભાવ પ્રભુ! તુજ સ્ફુરનાર
'અદ્વિતીય એકજ તું'' એમ જ—
        દરેક ધર્મ સદા કહેનાર'
મસ્જીદે તો આલમ સઘળા
        પાક નમાઝે હો ઝુકનાર
ખ્રીસ્તી દેવળે તો ભક્તો તુજ
        જય ટંકારવ ગર્જાવનાર'

૨

ખ્રીસ્તી સાધુ-આશ્રમે જઈ કદી
        અને મસ્જીદે પણ હું જનાર
જ્યાં ને ત્યાં મન્દિર મન્દિરમાં
        તને પામવા હું ભમનાર
ન પાખંડ, કે પન્થ પરાયણતામાં:—
        તુજ ચાહે રહેનાર.
એમાંથી એકે ન તુજ—
        સત્યાસત્ય પર ભાગ્યા ટકનાર'
દમ્ભીને પાખંડ મુબારક:
        પન્થીને ધર્મજ ફળનાર:
પણ ગુલાબ પાંદડી રજ ખુશ્બો—
        સોદાગરને દિલ ઠરનાર'

—(૦)—

(૨-બન્દગી-)

ફત્તેહપુર સિક્રીના મ્હેલ ઠ [illegible]:
અબુલફઝલ અને ઉ ત્યાં શાહેનશાહ અકબર
"હિન્દુસ્તાનના નૂર'' પકડ્યું ઈતિહાસકારે—
"[illegible] દિનોજી [illegible]''
ત્યારે નિદ્રાથી ગગને [illegible] તારા,
[illegible] કહ્યું [illegible] મુજ સ્વપ્ન [illegible]—

[[illegible]]

જન્મઅલિત.

વ્યર્થ.

લેખક:—'નલિની.'

બળતું દિલ આમ અરે કયમ આ ?
વિણુ અર્થ કંઇ રડતું ઉર કાં ?
જળવું, રડવું, સુખથી હસવું;
જગમાં કંઇ હેતુ વિના જીવવું !

નવલા નીરખી લલચાયું જરા
મમ અંતર ભાવ કૂંળા ઝીલવા;
દિલના કંઇ તાપ શમ્યા ન શમ્યા,
સુ-વિચાર કંઇક ખીલ્યા ન ખીલ્યા.

પણ, પ્રિય મધુતર એ લહરી
શીળી, સુખદ આજ ગઇ વિરમી;
ન કળાય, કંઇ ન કથાય સખે.
કયમ અંતર આ ઉઘડાય સખે ?

નવ ભાવિ અવશ્ય કદિય ફરે,
મમ માટ કંઇયે ન હોય જગે;
ગયું આજ ગયું ! ગયું સર્વ ગયું,
મુજ પાસ રહ્યું બસ એ રડવું.

જગમાં સ્થિરતા નવ ક્યાંય હશે ?
સુકુમાર ઉરો કચડાય જગે,
બધું વ્યર્થ અરે બધું વ્યર્થ જગે;
તદપિ મમ સ્નેહ ન દૂર થશે.

ધરી મૌન હવે વદવું ન કંઇ
જગમાં નવ આશ કંઇ ધરવી,
મમ અંતર તો ન હવે હસશે,
રડશે બસ એ ! રડશે બસ એ !

રડતાં પણ એ પ્રિય મૃત્યુ મહીં
કંઇ આશ ધરી હસતુંય વળી:
તદપિ દિન તે કયમ ? કયાં ? મળશે કે
દૂર હા ! દૂર સ્વપ્નવ હુંથી ફરે !

કૌટુમ્બિક સોરઠા.

મા—મ્હોંમાં મીઠાં વેણ, આંખોમાં અમૃત ભર્યું,
હૈયું હેત સીંચેલ, મૃત્યુલોકની દેવ મા.

બ્હેન—હોય સુખ કે દુઃખ, મોંઘી આશિષ વર્ષતી,
માનું બીજું રૂપ, પુણ્ય વીરડી બ્હેન બા.

બાપુ—'બાપુ' મીઠો બોલ, કહી બાપુ બોલાવતા,
હૈયે હેત અતોલ, બાળકના શિરછત્ર જે.

ભાઈ—માના ખોળા માંહ્ય, સાથે આળોટયા અમે,
ડાબી જમણી બાંહ્ય, સુખ દુઃખમાં મા જણ્યા.

દાદા—થરથરતી નિજ કાય, આંખે પણ દેખે નહિ,
છતાં કરે ચિંતાય, દાદા બેઠા ડેલીયે.

ફઈ—ભાઈ તણી કુળવેલ, ફળી ફાલી જે જોઇને,
સતોષે હરખેલ, મહીયર મોંઘાં બાફઈ.

કુલવધુ—સ્વજન તણો સહચાર, છોડી આવી સાસરે,
ત્યાં સાધ્યો સહકાર, મોંઘું વહુપદ પામતાં. —ગિરીશ.

પ્રેમ.

(ઈનામી કાવ્ય)

ઓ ! ત્રિકાળજ્ઞાની દેવતાઓ,
ઓ ! જગતનાં ચીરંજીવીઓ
ઓ ! દીશાના દીગ્પાળો,
ઓ ! ભુત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળો !
દાખવશો કો કારણ ?
જગતની અનાવધી ધાધલો
માનવોની દુર્ઘટ વિટંબણાઓ
અને નિરંતરની વ્યાધીઓનું.
સર્વ કોઈ જગતમાં ઝુકે છે,
એક એક પંથે, બીજું બીજે પંથે,
શાતીને જ્યાં અવકાશ નથી
ઉત્પત્તિથી લય સુધી.
કયા પારસમણીને કાજે ?
આટ આટલી વ્યાધીઓ
સહન કરવી સર્વેએ.

આ સઘળાનાં કારણ માત્રનાં
સર્વેની ઉત્તેજીત શક્તિનાં
ચેતન પ્રસારક
છે માત્ર બેજ અક્ષર
જેનો ભાસ જગતના
ખુલે ખુલે સર્વત્ર દીશે છે.
વિશ્વ વાટીકાની અમૃત કુંજોમાં
રાજા પ્રજાના અવાસોમા
યોગી જનોનાં યોગશૃંગમાં
માતૃભુમિની સેવામા
સર્વનું ચેતનતત્વ
સર્વત્ર સર્વે સ્થિતિમાં
ઉત્તેજીત શક્તિ છે એકજ
જેને સર્વ કોઇ ઓળખે છે
માત્ર 'પ્રેમ" શબ્દે "કહાન."

વિનયી ભિક્ષુક.

"જે કંઈ ત્હમે ખુશીથી મ્હારી સ્હામે ધરશો, તે હું લઈશ: બીજું વધારે હું કંઈયે નહિ માગું."

"હા, હા, હું ત્હને ઓળખું છું. વિનયી ભિક્ષુક! તું તો, કોઇની પાસે જેટલું હોય એટલું બધુંયે માગી લે એવો છે!"

"એકાદ રડ્યું ખડ્યું પુષ્પ મ્હને મળશે, તો હું મ્હારા હૃદયમાં તેને ધારણ કરીશ."

"પણ કાંટા હશે તો?"

"તો હું તે સહન કરીશ."

"હા, હું ત્હને ઓળખું છું, વિનયી ભિક્ષુક! તું તો, કોઈની પાસે જેટલું હોય એટલું બધુંયે માગી લે એવો છે.

"ફક્ત એકજ વખત ત્હમારાં એ નેહભર્યાં નયન મ્હારા તરફ ફેરવશો તો મ્હારું આ જીવન—અને આવતો જન્મ પણ— મધુર બની જશે."

"પણ ફક્ત ક્રૂર—તીવ્ર કટાક્ષજ હશે તો?"

"તો હું એ મ્હારા હૃદયને વીંધાવા દઇશ."

"હા, હા; હું ત્હને ઓળખું છું, વિનયી ભિક્ષુક! તું તો, કોઇની પાસે જેટલું હોય એટલું બધુંયે માગી લે એવો છે!"

(કવિ ટાગોરનાં 'ધ ગાર્ડનર' માંથી) — અચ્યુભાઇ રાવત

એક આખ્યાયિકા.

ભાગીરથી તીરે એકાન્ત સ્મશાન ભૂમિમાં એકલા તુલસીદાસ કવિ વિચાર નિમગ્ન વિહારતા હતા ત્યાં તેમણે નિજ મૃતપતિના શબ સમીપ બેઠેલ, લગ્ન શાં વસ્ત્રો સજ્જેલ એક રમણી નીરખી.

તેમને જોતાં જ તે ઉઠી ને નમન નમી બોલી, "ભગવન્! શુભાશીષ દ્યો, ને પતિસંગે સ્વર્ગે સંચરવા મને અનુજ્ઞા આપો."

તુલસીદાસજીએ પૂછ્યું, "પુત્રી! આવડી ઉતાવળ કાં? સ્વર્ગ જેણે સરજ્યું છે તેની જ આ પૃથ્વી ન હોય શું?"

રમણીએ કહ્યું, "મને સ્વર્ગ વાંછના નથી, મને પતિ મિલનની આકાંક્ષા છે." હસીને તેને તુલસીદાસે કહ્યું. "પુત્રી જા. ત્હારે ઘેર પાછી જા, માસ વીત્યા પૂર્વે તને ત્હારો સ્વામી મળશે."

સહર્ષ આશાભિલાષભરી રમણી પાછી વળી.

પ્રતિદિન તુલસીદાસ તેની કને આવતા ને ઉચ્ચ જ્ઞાનામૃત તેને પાતા. અન્તે દિવ્ય પ્રેમથી તેનું દિલ ભરછક ભરાઇ ગયું.

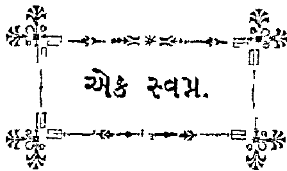
માસ ભાગ્યેજ પુરો થયો ત્યાં તો પડોશી સર્વ આવ્યાં ને તેને પુછવા લાગ્યાં, "તને ત્હારો પતિ મળ્યો?"

વિધવા હસી ને બોલી, "હા."

આતુરતાથી તેમણે પૂછ્યું, "ક્યાં છે તે?"

રમણીએ કહ્યું, "મ્હારા હૃદયમાંજ મ્હારો હૃદયસ્વામી વિરાજે છે, સુરજનું એક અનન્ત ને વિરાટ છે.

(રવીન્દ્રનાથના ગીતનું ભાષાંતર) —મંજુલાલ દવે.

એક સ્વપ્ન.

ખગોળ શાસ્ત્રીઓ કહે છે ચંદ્ર નહીં હોય ત્યારે શુક્રનો તારો તેનું સ્થાન લેશે. આ વાત સાચી હોય કે નયે હોય, પણ મારા જીવનમાં તો તેમજ બન્યું, મને સ્વપ્નું આવ્યું હું નિશંક માનું છું કે એ સ્વપ્ન હતું, જેમાં જે મધુર સંગીત મારા જીવનમાંથી ઉડી ગયું હતું, જે સંગીતના રણકારા પણ જાણે ધીમે ધીમે વિરમી જતા હતા, તેના સ્મરણોને મારા જીવન સાથે ગૂંથી વાસ્તે દૂર દૂરના અરણ્ય પ્રદેશોમાં હું ભમતી હતી જગત સાથેનો બધોયે સંબંધ મેં તોડી નાખ્યો હતો વિકાળ પ્રાણીઓથી વસાયેલા કંઇ કંઇ વન વગડાઓ હું વટાવી ગઇ હતી. વિષધર સર્પોના ફુંફાડા મેં સહી લીધા હતા. કવચિત કોઈ રસ્માર્થીજન પોતાના સંગીતથી મારા આત્માને સંતોષવા મથતા પણ જાણે શાથી બ્હીતેની હરણીની માફક હું ત્યાંથી દૂર નાસી જતી આમ ઉડી ગયેલા સંગીતની શોધમાં પ્રકાશ હીણા અને જનશૂન્ય એવા પ્રદેશોમાં હું એકલી ભમતી હતી ત્યાં અકસ્માત ન જણાયેલા એવા સ્થાન પરથી કોઈ અદ્ભુત સંગીતનો મૃદુ ગુંજારો મધુસ્વરથી આકર્ષાયેલા મણીધરની જેમ મંત્રમુગ્ધ બનેલી હું એ મેઢક સૂરીના સંગીતને સાંભળી રહી. એમાં જાદુઇ શક્તિ હતી. મને લાગ્યું કે એ તેજ સંગીત હતું—ને ઉડી ગયેલું સંગીત જેને હું શોધી રહી હતી તેના મધુરા સ્મરણો સાથે આ જાદુઇ સ્વર જાણે મળી જતા હતા

આ સ્વપ્ન હતું પણ સ્વપ્નમાંના એ અદ્ભુત સંગીતના સૂર મારા જીવન સાથે ઓતપ્રોત બની ગયા છે. હું નથી જાણતી કે એ સંગીત ક્યાંથી અને કેમ આવ્યું. હું એ પણ નથી જાણતી કે એમાં એવી તે શી મોહિની હતી. હું એટલુંજ જાણું છું કે કોઈ અદ્ભુત શક્તિ એમાં હતી જે મારા હૃદયને હજીયે પોતા તરફ આકર્ષી રહી છે—જેની સમે સ્હેજ કેવળ અશક્ય છે

ને ઉડી ગયેલું સંગીત—તેના મધુરા સ્મરણો! અમારું આ જાદુઇ સંગીત રહેલો હું તારી એવી ઇચ્છા છે કે આ મિશ્ર સૂરને હું મારા અંતરમાં સ્થિર ગૂંથી લઉં!

જ્યોત્સ્ના શુક્લ.

મોહનની મુરલી.

૧ આજે શરદ્પુનેમની રળિયામણી રાત છે. દૂર દૂર સાબરમતીના ગોગતટે મુરલી વાગે છે. શા માટે વાર લગાડું છું ?

૨ ઘરમાં બધાં સૂઇ ગયાં છે ? ન સૂઇ ગયાં હોય તો પણ શું ?

૩ માડી, આજે મને તું રોકીશ મા. તારી અને મારા બાપુની આસા મેં ક્યારે ય ઉથાપી થી. પણ આજે તો સાબરમતીનાં પાણી ઉછળ્યાં છે ત્યાં મને રોકીશ માં.

૪ હું આજ તો કૈં કૈં દેખી રહી છું. હસ્તિનાપુરના ગઢ ડોલે છે, સિન્ધુનાં પાણી ઉન્હાં ન્હાં થઇ ગયા છે, બંગાળાનો અખાત ધુંધવી રહ્યો છે, ચિત્રકૂટના વાનરો એક પગે થઇ રહ્યા છે.

૫ મોહનનો નાદ આજે ચંડ છે. પણ, મને તો એની અંદર પણ મીઠાશ લાગે છે. ચંડ હોય તો ય એ તો મારો મોહન.

૬ માડી, શા માટે મને સમજાવે છે ? આજ સુધીના સંસારના કાયદાઓ મારે મોહને ઉંધા વાળ્યા છે, આજ સુધી જે ધર્મ હતો તે અધર્મ થયો છે ને અધર્મ નવો ધર્મ થયો છે.

૭ 'મુરલી ઉપર આવડો તે મોહ શું' એમ ? તું જો એ સાંભળી શકતી હોત તો ખબર પડત. એ નાદમાં દેશનો જીવનમંત્ર છે.

૮ ભાઇ જો એ નાદ સાંભળે તો કાલ સવારથી પોતાની નિશાળ છાંડી જાય. બાપુ એ નાદ સાંભળે તો કાલથી કોરટના પગથીઆપર પગ ન મૂકે. પણ તેઓ, ભૂલચૂકથી પણ તે ન સંભળાઇ જાય તે માટે કાનમાં મીણ નાંખી રાખે છે.

૯ 'શું મારો મોહન જાદુગર છે'? હા, એકરીતે જાદુગર ખરો. તરવાર વિના લડાઇઓ કરે, કેદી બનીને શત્રુને પણ મ્હાત કરે, રેંટિયાના સૂતરમાં ને ખાદીના તાણાવાણામાં દેશના જીવનને વણી લે તે પણ જાદુ તો ખરું.

૧૦ શા માટે માથાઝીક કરે છે ? હું તો જવાની તે જવાનીજ. ભલે, સૌ ગને વગોવે. સંસારીઓ એ વાતને શું જાણે ?

૧૧ લોકો કહે છે કે મુરલીના ઘોંઘાટથી સુલતાનની ઉંઘ ઉડી જાય છે એટલે વ્હેલો મોડો મુરલીનો નાદ તે બંધ કરાવશે. પણ માડી, તને ખબર છે કે સુલ્તાન મુરલીનો નાદ જો દાબી દે તો તે પૃથ્વીને ઉથલપાથલ કરી મૂકે ?

૧૨ હજી 'ભય,' 'ભય' શું કરે છે ? શરીરનો ભય શો ? શરીર છૂટ્યેજ મુક્તિ છે. અત્યારે તો શરીરને સાચવી બેસી રહેનારને ભય છે. તેઓ જીવતે મુઆ જેવા છે.

૧૩ માડી, લે હવે મને શણગાર્ય, એટલે તારા કોડ પૂરા થાય. પણ મારા મોહનને વ્હાલો લાગે તેટલોજ શણગાર કરજે.

૧૪ મા, ઉતાવળ કર. મુરલીનો નાદ બદલાય છે, વધારે ચંડ થાય છે. મારું હૈયું ખળભળી રહ્યું છે. મારી બેનો વાટ જોઇ ને રહી હશે. ને શું શું વિચાર કરતી હશે ?

૧૫ માડી, જાઉં છું. તું તો મારા બાપુને વરી છું એટલે શી રીતે આવી શકે ? ભાભી તો કમાડ બંધ જ રાખીને બેઠાં છે ને ? મને આશીર્વાદ આપ. મોહનની મુરલીને હું ન લજાવું. જો આ મે છેલ્લામી બેનો તેડવા પણ આવી.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

મંગળગ્રહ

અથવા

અંતરિક્ષમાં ફરતી બીજી સૃષ્ટિ.

લેખક —"ગગનવિહારી"

ગતાંક ૧ ૪૧ થી ચાલુ.

મંગળના સમુદ્રો સૂકાઈ ગયા છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ મંગળમાં દેખાતા ભૂરા અને લીલાશ પડતા પ્રદેશો સમુદ્રોના પાણી નહિ પણ વનસ્પતિ છે તે [illegible] મંગળ જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હતો તે વખતે પાણી હતું અને તે [illegible] થોડી વનસ્પતિ ઉગી છે, અને પાણી [illegible] ત્યાર [illegible] મંગળના [illegible] થાય કે જળને [illegible] કેમ થયું ?

એક ગ્રહમાં પાણીનો [illegible] રીતે થાય છે. [illegible] ગ્રહની જમીનના પડોમાં તે ચૂસાઈ જાય અને કેટલોક ભાગ અંતરિક્ષમાં ઉડી જાય. ગ્રહ જેમ પ્રગતિપંથે વધતા [illegible] થાય છે ત્યારે [illegible] તેમ તેની સપાટી ઉપર કરચલીઓ અને તડો પડે છે. [illegible] સાથે સપાટી [illegible] આ તડોમાં [illegible] અને [illegible] જમીનના [illegible] ભાગ છે. આ [illegible]

ગતિ-વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે દરેક વાયુ [illegible] ઝડપથી ફરતા પરમાણુઓનો બનેલો છે. ફરતા ફરતા તેઓ એક બીજા સાથે અથડાય છે અને તે રીતે તેઓ પોતાની ગતિ એક બીજાને [illegible] પરિણામે કેટલાક પરમાણુઓ [illegible] વેગથી ફરે છે જ્યારે કેટલાકનો વેગ ધીમો હોય છે. આ પરમાણુઓ દરેક દિશામાં ઉડે છે અને જે ગ્રહના વાતાવરણમાં તેઓ ફરતા હોય છે તેના ગુરુત્વાકર્ષણથી તે પાછા ખેંચાઈને ગ્રહની સપાટી પર પડે છે. પણ ગુરુત્વાકર્ષણનો આ નિયમ અમુક ઝડપથી [illegible] પરમાણુઓ ઉપર જ કાબુ રાખી શકે છે, જે પરમાણુઓ તેઓની 'નિયંત્રીત ગતિ' (Critical Velocity) થી વધારે વેગવાળી ઝડપથી ઉડે તો તેઓને ગુરુત્વાકર્ષણ પાછું [illegible] શકતું નથી, અને એક બીજા સાથે અથડાઈને આ હદને [illegible] મંગળના પરમાણુઓ, હમણાં સુધી તેઓને [illegible] ગ્રહના [illegible] અંતરિક્ષના [illegible] પડોમાં સમાઈ જાય છે.

[illegible] પ્રવાહી પદાર્થો ધીમે ધીમે સૂકાઈ જાય છે એ એક સાધારણ [illegible] છે. કઈ રીતે તેઓ સૂકાય છે તે જોઈએ. પ્રવાહી પદાર્થોની સપાટી ઉપર તેજ પદાર્થના વાયુના પરમાણુઓ રહેલા હોય છે તેઓ હમેશાં અતિશય વેગથી તે સપાટી ઉપર ફરતા રહે છે તેથી તેઓમાંના

મોહનની મુરલી.

૧ આજે શરદપુનેમની રળિયામણી રાત છે. દૂર દૂર સાબરમતીના યોગતટે મુરલી વાગે છે. હું શા માટે વાર લગાડું છું ?

૨ ઘરમાં બધાં સૂઇ ગયાં છે ? ન સૂઈ ગયાં હોય તો પણ શું ?

૩ માડી, આજે મને તું રોકીશ મા. તારી અને મારા બાપુની આસા મેં ક્યારે ય ઉથાપી નથી. પણ આજે તો સાબરમતીનાં પાણી ઉછળ્યાં છે ત્યાં મને રોકીશ માં.

૪ હું આજ તો કેં કે દેખી રહી છું. હસ્તિનાપુરના ગઢ ડોલે છે, સિન્ધુનાં પાણી ઉન્હાં ઉન્હાં થઇ ગયા છે, બંગાળાનો અખાત ધ્રુજ્વી રહ્યો છે, ચિત્રકૂટના વાનરો એક પગે થઇ રહ્યા છે.

૫ મોહનનો નાદ આજે ચંડ છે. પણ, મને તો એની અંદર પણ મીઠાશ લાગે છે. ચંડ હોય તો ય એ તો મારો મોહન.

૬ માડી, શા માટે મને સમજાવે છે ? આજ સુધીના સંસારના કાયદાએ મારે મોહને ઉંધા વાળ્યા છે, આજ સુધી જે ધર્મ હતો તે અધર્મ થયો છે ને અધર્મ નવો ધર્મ થયો છે.

૭ ' મુરલી ઉપર આવડો તે મોહ શું ' એમ ? તું જો એ સાંભળી શકતી હોત તો ખબર પડત. એ નાદમાં દેશનો જીવનમંત્ર છે.

૮ ભાઇ જો એ નાદ સાંભળે તો કાલ સવારથી પોતાની નિશાળ છાંડી જાય. બાપુ એ નાદ સાંભળે તો કાલથી કોરટના પગથીઆપર પગ ન મૂકે. પણ તેઓ, ભૂલચૂકથી પણ તે ન સંભળાઇ જાય તે માટે કાનમાં મીણુ નાંખી રાખે છે.

૯ ' શું મારો મોહન જાદુગર છે '? હા, એકરીતે જાદુગર ખરો. તરવાર વિના લડાઇએ કરે, કેદી બનીને શત્રુને પણ મ્હાત કરે. રેંટિયાના ચતરમાં ને ખાદીના તાણાવાણામાં દેશના જીવનને વણી લે તે પણ જાદુ તો ખરું.

૧૦ શા માટે માથાઝીક કરે છે ? હું તો જવાની તે જવાનીજ. ભલે, સૌ ગમે તેમ બોલે. સંસારીઆં એ વાતને શું જાણે ?

૧૧ લોકો કહે છે કે મુરલીના ઘોંઘાટથી સુલતાનની ઉંઘ ઉડી જાય છે એટલે જહેરો મોટે મુરલીનો નાદ તે બંધ કરાવશે. પણ માડી, તને ખબર છે કે સુલ્તાન મુરલીનો નાદ જો દાબી દે તો તે પૃથ્વીને ઉથલપાથલ કરી મૂકે !

૧૨ હજી 'ભય,' 'ભય' શું કરે છે ? શરીરનો ભય શો ? શરીર છુટકેજ મુક્તિ છે. અત્યારે તો શરીરને સાચવી બેસી રહેનારને ભય છે. તેઓ જીવતે મુઆ જેવા છે.

૧૩ માડી, લે હવે મને શણગાર્ય, એટલે તારાં કોડ પૂરા થાય. પણ મારા મોહનને વ્હાલો લાગે તેટલોજ શણુગાર કરજે.

૧૪ મા, ઉતાવળ કર. મુરલીનો નાદ બદલાય છે, વધારે ચંડ થાય છે. મારું હૈયું ખળભળી રહ્યું છે. મારી બેનો વાટ જોઇ ને રહી હશે. તે શું શું વિચાર કરતી હશે ?

૧૫ માડી, જાઉં છું. તું તો મારા બાપુને વરી છું એટલે શી રીતે આવી શકે ? ભાઇ તો કમાડ બંધ જ રાખીને બેઠાં છે ને ? મને આશીર્વાદ આપ. મોહનની મુરલીને હું ન સંભળું, જો આ મે ઇસ્લામી બેનો તેડવા પણુ આવી.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

પૃથ્વીને સપડાવે છે. ઍરિઝોનાના રણમાં પન્થ કાપતો શ્રમિત મુસાફર તે મરૂભૂમિ પાસે આવેલાં લીલાં વનને દૂરથી જોઇને આનન્દ પામી ત્યાં જવા લલચાય છે જરા પાસે ગયા પછી તે ત્યાં ઘાસ, છોડવા અને વૃક્ષો જુએ છે–પણ તે હાલતાં લાગતા નથી. કદાચ પવન નહિ હોય તેને લીધે એ સ્થિર હશે. મુસાફર ઝાડનાં એક પાંદડાં ઉપર હાથ મૂકે છે–ક્રૂર નિરાશા! તે તો પત્થર છે.

આ રીતે તે રણો પાસેનાં વનો ઉપરનો દેખાવ રહે તાં તેવોજ રાખી પત્થરમાં ફેરવાઇ જાય છે અને કેટલાંક વર્ષો વીત્યા બાદ તે પત્થરના કકડા અને પવદાએ કાંકરા અને માગડીનું રૂપ ધારી રણમાં ભળી જાય છે. કોઇ ગર્વિષ્ઠ રાજાની મદોન્મત્ત સેના રસ્તાના આવતા ગામડાં અને ખેતરોને વેરાન કરી મૂકે તેમ કુદરતનાં આ કાકરા ને માગડીની સેના રસાળ ભૂમિને ઉજ્જડ બનાવતી, સજીવને નિર્જીવ કરતી ગર્વથી આગળ વધે છે.

પૃથ્વીનું આ દુઃખદાયક પણ નિર્માણ થયેલું ભવિષ્ય ભાખ્યા પછી આપણે પાછા મંગળ તરફ ઉડીએ. પૃથ્વી ઉપર રણો હજી થોડાં વિસ્તારેલા છે પણ મંગળમાં તો તે પર દમામથી ખીલેલાં છે. મંગળનો ⅔ ભાગ ઉજ્જડ મરૂભૂમિથી ઢંકાયલો છે અને બાકીના માત્ર ⅓ ભાગનાં સમુદ્રોનાં ખાલી તળીયામાં થોડી થોડી વનસ્પતિ ઉગે છે મંગળના રંગો થોડે થોડે વખતે બદલાતા લાગે છે તે માત્ર વનસ્પતિવાળા ભાગોમાંજ; રણનો રંગ તો હમેશાં રતાશ પડતો કેસરીજ રહે છે. દૂરબિનમાંથી આ રંગો એટલા તો સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે કે આખી રાત બેસીને તેમને નિહાળતા પણ મન ધરાય નહિ. પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે રંગો કંઇ બીજુંજ બતાવે છે, તે રંગો મંગળના સહાગથી મોટા મ્હોટાં રેતીના રણો. આપણા રણોનો રંગ પણ પર્વતનાં શિખર ઉપરથી કે હવાઇ વિમાનમાંથી જોતાં, મંગળના રણના જેવો જ લાગે છે અને રહેતા આ આનન્દ પમાડતા રંગો તે બીજુ કાંઇ જ નહિ પણ સુન્દર વેશમાં સજ્જ થયલું મૃત્યુ છે.

ઉપર એકવાર કહ્યું તેમ મંગળની સપાટી ઉપર પાણી નથી, પણ સપાટી ઉપરથી નાશ પામ્યા પછી ગ્રહમાંથી તે તદ્દન ગૂમ થતું નથી જળવાયુ રૂપે તે ગ્રહની હવામાં થોડા વખત સુધી ટકી રહે છે. મંગળની બાબતમાં પણ આમજ છે અને ત્યાની હવામાં જળવાયુ છે તેમ તે ગ્રહના 'સ્પૅક્ટ્રમ' ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે. હવે આ જળવાયુ શિયાળામાં પવનોનાં પ્રવાહથી મંગળના ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર જઇને ઠરે છે અને ત્યા બરફનુ રૂપ લે છે, અને ઉનાળાના તાપથી તે પીગળે છે દૂરબિનમાંથી આ દેખી શકાય છે અને ધ્રુવો ઉપર શિયાળામાં બરફના પડો (Polar ice Caps) વધારે વિસ્તારવાળા જણાય છે અને ઉનાળામાં તે ઓછા થયેલાં લાગે છે. ત્યારે બરફ પીગળીને બનેલુ આ પાણી ક્યાં જાય છે?

મંગળમાં દિસતી નહેરો.

મંગળમાં કોઇક જાતનાં પ્રાણી વસે છે, પણ ત્યાં પાણી નથી જીંદગીના આ ઉપયોગી પદાર્થ વિના તેઓ જીવી કેમ શકતા હશે? ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૭ માં જરમન ખગોળશાસ્ત્રી શીઆપરેલીને એક રાત્રિએ મંગળનો ગ્રહ નિરખતાં, તેમાં અચાનક કાળી, લાંબી સાંકડી લીટીઓ જણાઈ તે લીટીઓ હવે 'મંગળની નહેરો'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ છે. એક વિજ્ઞાનવેત્તા કહે છે, "It is certainly no exaggeration to say that the canals of Mars are the most astounding objects to be viewed in the heavens

પૃથ્વીની હવા જ્યારે અનુકૂળ હોતી નથી તેમજ જ્યારે મંગળમાં અમુક ઋતુ હોય છે ત્યારે કેટલીક વખતે આ નહેરો મુદ્દલ જણાતી જ નથી. પણ પૃથ્વીનું વાતાવરણ અને મંગળની ઋતુ જ્યારે અનુકૂળ હોય છે ત્યારે અનુભવી અવલોકનકારને આ નહેરો જોવામાં બીલકુલ મુશ્કેલી પડતી નથી. આ નહેરો જોતાં પહેલી વસ્તુ જે આપણા મન ઉપર અસર કરે છે, તે, તે નહેરોની અદ્ભુત ગૂંથણી છે. ભૂમિતિમાં આપણે શીખેલી આકૃતિઓના જેટલી જ તે નિયમિત લાગે છે. સઘળી નહેરો વચમાં જરા પણ વધારે સાંકડી કે પહોળી ન હોતાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક પાળા સરખી જ પહોળાઇની છે. સાંકડામાં સાંકડી નહેર એક માઇલ પહોળાઇની છે; જ્યારે સરેરાશ પહોળાઇ દસ માઇલની છે. લંબાઇમાં ઘણી ૨૫૦ માઇલથી ઓછી છે; કેટલીક ૨૫૦૦ માઇલ જેટલી છે અને એક તો (યુમીનાઇડસ ઓરકસ) ૩૪૫૦ માઇલ લાંબી છે. હવે મંગળનો ઘેરાવ તો માત્ર ૪૨૨૦ માઇલનો જ છે, અને તેથી આ રાક્ષસી નહેર ગ્રહના દેખાતા એક અર્ધભાગમાંથી વાંકી થઇને બીજા અદૃશ્ય અર્ધભાગમાં જતી માલમ પડે છે. અત્યાર સુધીમાં ન્હાની મ્હોટી થઇને ૪૩૭ નહેરો જણાઇ છે.

સઘળી નહેરો મંગળમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે દિસના વર્તુળ સરખા કુંડાળાઓમાંથી નીકળતી માલમ પડે છે. આ કુંડાળાઓ 'ઓએસીસ' (Oasis)ને નામે ઓળખાય છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવો ઉપર રહેલાં બરફનાં પડમાંથી જન્મ પામતી દેખાય છે. હવે ઉપર કહ્યું તેમ નહેરો કેટલીક વખતે બીલકુલ દેખાતી નથી. મંગળ ઉપર જ્યારે શિયાળો હોય છે ત્યારે જ આમ બને છે. ઉનાળો શરૂ થતાં પહેલાં ધ્રુવો પાસેની નહેરો ચોખ્ખી જણાય છે અને પછી વધતી વધતી તેઓ આખા ગ્રહ ઉપર ફેલાઇ જાય છે. વળી નહેરો ફેલાઇ ગયા પછી જ મંગળના રાતા પ્રદેશો લીલા થવા માંડે છે, અથવા તો બીજી રીતે કહેતાં ઉનાળામાં સૂર્યના તાપથી ધ્રુવોનાં બરફનાં પડો ઓગળીને બનેલું પાણી નહેરો વાટે આખા ગ્રહમાં વહીને મંગળની તરસી ભૂમિની તરસ છીપાવીને ત્યાં વનસ્પતિ ઉગાડે છે. ઉનાળાના ગમન અને શિયાળાના આગમન સાથે વળી પાછી નહેરો ઝાંખી થવા માંડે છે અને લીલા પ્રદેશો રાતા થવાની તૈયારી કરે છે, એટલે કે નહેરોમાં પાણી સૂકાતાં થોડા વખતે વનસ્પતિ પણ સૂકાય છે.

આ રીતે મંગળનાં લોક એક વર્ષમાં (આપણાં બે વર્ષમાં) માત્ર એકજ વખત પાણી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થાય છે, અને તે પણ તેઓએ બુદ્ધિપૂર્વક રચેલી વિસ્મયકારક નહેરપદ્ધતિને લીધે જ. કહેવાય છે કે પૃથ્વીના મયૂર પણ વર્ષાઋતુમાં એકજ વાર પાણી પી આખું વરસ એગને એમ પાણી વિના જ ચલાવે છે.

મંગળનાં લોક.

હવે નહેરો કાંઇ અમથી બંધાતી નથી. તેને માટે ઉંચ બાંધકામના અને શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર છે તેમાં પણ વળી આવી રાક્ષસી નહેરો બાંધવા માટે તો તેવા જાતની એકદ જરૂર છે. પૃથ્વી ઉપરની સુએઝ વિગેરે નહેરો. મંગળની નહેરો પાસે ભાન ભૂલ્યાં જ છે, વળી આ નહેરો બાંધવાને માટે મંગળનાં લોકો પાસે ઓજારો અને ઉંચી શક્તિવાળાં યન્ત્રો પણ હશે. તે યન્ત્રો ચલાવવા માટે જે શક્તિ (energy) જોઇએ, તો, તે લોકો શેમાંથી લેતા હશે તે નક્કીપણાથી કહી શકાય નહિ. જળશક્તિ તો ત્યાં સંભવતી જ નથી કારણ કે ત્યાં પાણી નથી.

વિજળીને પણ મ્હોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન કરવા માટે પાણીના બળની જરૂર પડે છે; તેથી વિજળીક શક્તિ પણ ત્યાં હોવાનો સંભવ નથી. આથી મંગળનાં યન્ત્રો કાંતો અણુઓની શક્તિ (જે શક્તિ હજુ પૂરેપૂરી પૃથ્વી ઉપર શોધાઇ નથી. જુઓ 'ચેતન' અંક ૭ પાનું ૨૧૧)થી અથવા તો બીજી કોઇ પૃથ્વી ઉપર નહિ શોધાયલી તેવી શક્તિથી ચાલતાં હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

આ ઉપરથી આપણને વિચાર કરતાં જણાય છે કે મંગળ ઉપર વસતાં મનુષ્યો ઘણીજ ઉંચી મગજશક્તિવાળાં-પૃથ્વીનાં લોક કરતાં પણ ઘણાં વધારે બાહોશ, હોવાં જોઇએ નહિં તો તેઓ આવી નહેરો અને તેમાં ઉપયોગનાં હથીઆરો અને યન્ત્રો બનાવી શકે નહિ. પૃથ્વી ઉપરનાં છેલ્લામાં છેલ્લી શોધનાં યન્ત્રો-આપણાં 'ઇલેકટ્રોફોન' અને 'કાઇનેટોસ્કોપ'-તેઓને મન તો ઘણાં જૂનાં અને ખપ વગરનાં થઇ ગયાં હશે તે યન્ત્રોને તેઓએ જૂના જૂના ભૂતકાળના નમૂનાઓ ગણીને મનુષ્યની બાલ્યાવસ્થાનાં એક ચિન્હ તરીકે કોઇ મ્યુઝીઅમમાં સંભાળથી જાળવી રાખ્યાં હશે.

બીજા ગ્રહો કરતાં મંગળ આપણી સૌથી પાસે છે. તેમાં વસતા આપણા પડોસીઓ સાથે આપણે વાતચીત કરી તેઓના ખબર અંતર પૂછીએ નહિ. તો આપણે એકલસૂડ અને સ્વાર્થી ગણાઇએ. તેથી સાહસ ખેડનારા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળોને આધારે અંતરિક્ષમાં સંદેશાઓ મોકલી તેઓની સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે આ રીતે છેવટમાં છેવટનો અખતરો એમહર્સ્ટ કોલેજની વેધશાળાના ડૉ. ટોડે આઠેક મહિના પહેલાં કર્યો હતો. ડૉ. ટોડ વાયરલેસ ટેલીગ્રાફી (તારડાંની મદદ વિના આકાશ માર્ગે વિજળીનાં મોજાંથી મોકલાતા સંદેશા)નાં સરસમાં સરસ યન્ત્રોની સાથે પૃથ્વીની સપાટી પરથી ૨૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે બલૂનમાં ઉડ્યો હતો. તે ઠેકાણે બલૂનને થંભાવીને તેણે મંગળના ગ્રહની દિશા તરફ ટેલીગ્રાફીક યન્ત્રો વડે, પૃથ્વીના વાતાવરણને ભેદીને, ન કલ્પી શકાય તેટલે દૂર અંતરિક્ષમાં અપાર શક્તિવાળાં વિજળીનાં મોજાં પાઠવ્યાં. આતુરતાથી એક ઘડીભર શ્વાસને થંભી રહ્યો-પણ પછી? મૌન. દિશાઓ જેવીને તેવીજ ચૂપ હતી, પણ નિરાશ થવાનું કાંઇ કારણ નથી. ડૉ. ટોડનો આ ત્રીજો અખતરો હતો, અને ચોથાની પાછો વાતો કરે છે. યન્ત્રોની બનાવટ જેમ વધારે ઉંચા પ્રકારની બની જશે, અને હવામાં ઉંચે ઉડવાની સગવડ થશે, ત્યારે હજી પણ વધારે વેગ અને શક્તિવાળાં મોજાં ઉત્પન્ન કરી શકાશે અને તેઓ મંગળની સપાટી ઉપર પહોંચશે. તેમાં સન્દેહ નથી પછી ડૉ. ટોડ કે તેના જેવો કોઇક સાહસિક વીર તે મોજાંઓ પાઠવી ઘડીભર ઉભો રહેશે ત્યાં તો અંતરિક્ષ પડોને ચીરતો કોઇક મંગળ નિવાસીનો અવાજ હેને કાને પડશે. મંગળનો કોઇક વિજ્ઞાનવેત્તા હેના વાયરલેસના રીસીવીંગ સ્ટેશન પરથી આતુર ઉમંગે, હેને જવાબ દેશે, એકવાર પ્રયત્ન થવા માંડ્યા પછી ગમે તેટલા વેગે પણ આખરે તો ફતેહજ છે.

આટલી માહિતી મેળવ્યા પછી આપણને સહજ ઉત્કંઠા થાય કે 'મંગળના લોકો દેખાવે કેવા હશે. એચ. જી. વેલ્સ કહે છે કે તે લોક Cattlefish 'કટલફીશ' (એક પ્રકારની બે નળીઓ વડે શ્વાસ લેતી, આઠ હાથ વાળી માછલી. હેનું શરીર એક કોથળી જેવી ચામડીમાં ઢંકાયલું હોય છે)ના જેવાં અને મોટા ભૂખરા શરીરનાં તથા લાંબી બે મૂછો વાળાં છે. પ્રોફેસર પરિઅર, વેલ્સના મતથી જૂદા પડી કહે છે કે મંગળનાં લોકો પૃથ્વી પરનાં મનુષ્યોના જેવી રીત ભાતનાં છે, જે થોડો ફેરફાર છે તે માત્ર ત્યાંની વસ્તુ સ્થિતિને લઇનેજ છે. પૃથ્વી કરતાં મંગળનું

મતલબ એવી નથી કે સંચાલક હમ્મેશાં ધૂર્ત હોવોજ જોઇએ. પરન્તુ એમાં પણ સંદેહ નથી કે જો તે વ્યવહાર-કુશળ નથી હોતો તો વિદ્વાન હોવા છતાં પણ તેને સફળતા નથી મળતી.

વર્તમાનપત્રો કાઢવાની પ્રથા તદ્દન નવીન તો નથીજ. કહેવાય છે કે ચીનમાં વર્તમાનપત્રોનો પ્રથમ જન્મ થયો હતો. પહેલવહેલી શરૂઆત સને ૬૧૮માં થઇ. 'પેકિન ગેઝેટ' દુનિયાનાં સર્વ પત્રોમાં પુરાણું છે. પરન્તુ આજે વર્તમાનપત્રોનો દરજ્જો અને માન જેટલાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં છે તેટલાં કેઇ પણ નથી. ૧૯ મી સદીના મધ્યકાળથી ત્યાં વર્તમાનપત્રોની ઉન્નતિ થઇ. ત્યારથી આજસુધી એની ઉન્નતિજ થઇ રહી છે. સને ૧૮૫૦ માં લન્ડનમાં ૬૪૭ વર્તમાનપત્રો નીકળતાં હતાં. સને ૧૯૦૦માં એ સંખ્યા વધીને ૧૨૨૬ થઇ. અમેરીકા તો વર્તમાનપત્રોનું ઘરજ છે એમ કહીએ તો ચાલે. આજે સૌથી વધારે વર્તમાનપત્રો ત્યાંથી નીકળે છે. એક વખત કોઇએ ગણત્રી કરીને બતાવ્યું હતું કે ત્યાં ૧૩ હજાર પત્રો નીકળે છે. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કળાકૌશલ્ય વિગેરે સર્વ ભિન્નભિન્ન શાખાઓનાં જુદાં જુદાં પત્રો નીકળે છે.

એ પત્રોનું વેચાણ પણ ઘણુંજ થાય છે. અંગ્રેજીમાં 'પિયર્સન્સ મેગેઝીન' નામનું પ્રસિદ્ધ નીકળે છે. એમાં વાર્તાઓ અને વિનોદના વિષયો આપવામાં આવે છે. એના ગ્રાહકોની સંખ્યા પાંચ લાખથી વધારે છે. જેના દસ દસ અને બાર બાર લાખ વાંચનારા હોય એવાં પણ પત્રો છે. ગ્રાહકોના લવાજમથી જે ઉપજ થાય છે તે ઉપરાંત જાહેરખબરોની પણ ઘણી આવક થાય છે. ત્યાં ભાગ્યેજ કોઇ એવો વેપારી હશે જે જાહેરખબર નહિ આપતો હોય. પ્રતિવર્ષ જાહેરખબરમાં લાખો રૂપીઆ ખરચનારા પણ છે.

જે પત્રોની આવી ઉપજ છે તેમને ખરચ પણ એવોજ છે. લેખકોને લેખો માટે પુરસ્કાર પણ તેઓ ખુબ આપે છે. 'સ્ટ્રેંડ' અને 'બ્લેકવુડ'નાજ દાખલા લઇએ. તેમાં ફક્ત વાર્તાઓજ છપાય છે. તેના લેખકોને હજાર શબ્દે ૪૫ રૂપીઆથી ઓછા કદી નથી મળતા. 'પિયર્સન્સ મેગેઝીન'ના પ્રકાશકે મિ. કિપ્લિંગને એક વાર્તા લખવા માટે દરેક શબ્દે બાર આના આપ્યા હતા. મિસિસ હમ્ફ્રી વાર્ડ પ્રસિદ્ધ વાર્તા-લેખિકા હતી. હમણાંજ એમનો દેહાન્ત થયો છે. એમને એક લાખ શબ્દો માટે દોઢ લાખ રૂપીઆ મળ્યા હતા. એક એવાજ લોકપ્રિય વાર્તા-લેખક મિ. ગાર્વિસ હતા. તેમણે વાર્તાઓ લખીને સારી રકમ પેદા કરી હતી. તેમની વાર્તા વાંચનાર પણ હજારો નહિ કિન્તુ લાખો સ્ત્રી પુરૂષો હતા. મેરી કોરેલી, એ. કોનન ડોયલ વિગેરે લેખકોને પણ વાર્તા લખવાથી સારી આવક થાય છે. જ્યારે આપણે ત્યાં લેખકને પુરસ્કાર આપવાની વાત તો બાજુએ રહી પરન્તુ લેખ કે વાર્તા છપાઇ હોય તે અંક લેખકને વિના મુલ્યે આપતાં સંપાદકોને કંઇ પ્રાણ આવે છે. એવા થોડાજ સંપાદકો હશે જે માંગણી કર્યા વિના લેખકને અંકની નકલ આપતા હશે.

પત્રોનું લવાજમ પણ જેમ બને તેમ ઓછું રાખવામાં આવે છે કે જેથી ગરીબ, તવંગર સૌ કોઇ તે લઇ શકે. જેમ લવાજમ ઓછું તેમ ગ્રાહકો વધારે અને જેમ ગ્રાહકો વધારે તેમ જાહેરખબરો પણ વધારે. એટલે ઓછું લવાજમ રાખવાથી સંચાલકને ખોટને બદલે નફોજ થાય છે. સને ૧૮૩૩ સુધી અમેરીકામાં કોઇ પણ સસ્તું પત્ર નહોતું. સાધારણ રીતે પત્રોની છુટક નકલની કીંમત ૭ સેન્ટ હતી. કોઇ પણ પત્રની પાંચ હજારથી વધારે નકલ ખપતી નહોતી. 'મોર્નિંગ પોસ્ટે' શરૂઆત કરીને છુટક નકલની કીંમત બે સેન્ટ રાખી. થોડાજ સમય વીત્યા પછી તેની કીંમ

ઘટાડીને એક સેન્ટ રાખવામાં આવી. પણ તે પત્ર ઘણો વખત ચાલ્યું નહિ. ત્યાર પછી બેન્ઝામિન એચ. ડે-એ 'ન્યુયોર્ક સન' નામનું પત્ર કાઢ્યું. તેનું મૂલ્ય એક સેન્ટ રાખવામાં આવ્યું. એ જોઇને 'મોર્નિંગ હેરોલ્ડ' નામનું એક બીજું પત્ર પણ એજ મૂલ્યે નીકળવા માંડ્યું. બન્ને પત્રો વચ્ચે અત્યંત હરિફાઇ ચાલી રહી. થોડોક સમય પછી બીજાં ત્રણ પત્રો બહાર પડયાં. તેમનું મૂલ્ય પણ એક સેન્ટ રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૯૦૨માં સેંકડો પત્રો એકેક સેન્ટે વેચાવા લાગ્યાં. એથી કરીને ત્યાં વર્તમાનપત્ર વાંચનારાઓની સંખ્યા વધી. અમેરીકામાં એક સાધારણ ગૃહસ્થને ત્યાં પણ બે ત્રણ દૈનિક, પાંચ છ સામાહિક અને દસ પંદર માસિક પત્રો આવવા લાગ્યાં. એટલાં પત્રો આપણે ત્યાં વાંચનાલયમાં આવતાં હશે. અમેરીકામાં લોકો તંત્રી-લેખને અધિક મહત્વનો નથી માનતા. ત્યાં જનતા પર સમાચારોનોજ પ્રભાવ પડે છે. એથી સમાચારોનો સંગ્રહ કરવામાં રિપોર્ટરોને ખુબ મહેનત કરવી પડે છે. નિરાંતે બેસીને વર્તમાનપત્રો માટે થોડાજ લેખો લખવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રો વાંચનાર બધાજ લોકો સુશિક્ષિત નથી હોતા. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આજે તેમાંથી અધિકાંશ અલ્પશિક્ષિત હોય છે. એથી કરીને વર્તમાનપત્રોની સંપાદન શૈલીમાં બહુ પરિવર્તન થઇ ગયું છે. સામયિક પત્રોની સફળતા તેની લોકપ્રિયતા પર આધાર રાખે છે. વર્તમાનપત્રોમાં એવા વિષયો દાખલ કરવામાં આવે છે કે જે સર્વ સાધારણ પુરૂષોને રૂચિકર થાય. એથી સંપાદક, ભાષાની પ્રૌઢતા અને વિચારોની ગંભીરતા પર ઓછું ધ્યાન આપે છે. સરળ ભાષામાં મનોરંજક વિષયોનીજ ચર્ચા મુખ્યત્વે કરવામાં આવે છે. રમત ગમત નાચ તમાસા પર સર્વ પત્રોમાં અવશ્ય કંઇને કંઇ લખવામાં આવે છે. એનું બીજું પણ એક કારણ છે પ્રાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે કોઇકજ વર્તમાનપત્ર વાંચતા હશે. ત્યાં તો બ્રેકફાસ્ટ-સવારના નાસ્તા-સમયે સવારનું પેપર વાંચવામાં આવે છે. તે વખતે જો તેમાં ઉચ્ચ શ્રેણીના લેખો હોય, જેને સમજવા માટે મગજમારી કરવી પડે, તો તે વાંચવાનું કષ્ટ કોણ નહિ લે. એજ કારણથી વિષય વાંચકને રૂચશે કે નહિ તેના પર પુષ્કળ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. કહેવાનો આશય એ નથી કે તેમાં વિજ્ઞાન, પુરાતત્વ આદિ વિષયો પર લેખો નથી આવતા. ત્યાં એવા પણ લેખો હોય છેજ. પણ તે સુધ્ધાં એવી તો સરસ ભાષામાં અને મનોરંજક શૈલીમાં લખાય છે કે વાંચક વાંચતાં કંટાળી નથી જતો. લોકોના કુતૂહલ પોષવાને નકામાં ટાહલાં પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સધારણ લોકો મોટાઓની નાની વાતો સાંભળવાને પણ ઉત્સુક હોય છે. મહારાણી મેરી કઇ વાર્તાઓ વાંચે છે, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ કઇ જાતનો સાબુ વાપરે છે, કૈસર કેવી રીતે વાતચીત કરે છે; એવા પ્રકારની વાતો લોકો ખુશીથી સાંભળે છે અને વાંચે છે. જો કોઇ પુરૂષ પ્રસિદ્ધ થયો-પછી ભલે તેની પ્રસિદ્ધિ વિદ્યામાં હો, રાજનીતિમાં હો, નાટ્યકળામાં હો કે નૃત્ય વા સંગીતકળામાં હો અથવા બીજા ગમે તે કામમાં હો-તો તેના સંબંધી નાનામાં નાની વાતો સુધી લખવામાં અને વાંચવામાં આવે છે. તેની વાતચીત, રહેણી કરણી, રૂપરંગ, હાવભાવ કોઇ પણ વાત બાકી રહી જતી નથી.

આપણે ઉપરજ જોઇ ગયા કે સામયિક પત્રોની શૈલી ખાસ જૂદીજ હોય છે. અંગ્રેજીમાં જર્નેલિઝમ અને લિટરેચરને ભિન્નભિન્ન વિષયોજ સમજવામાં આવે છે. જે લેખ સામયિક પત્રને માટે લખવામાં આવ્યો હોય તેની ગણના સાહિત્યમાં નથી થતી. પ્રતિભાશાળી અંગ્રેજ લેખક મેકોલેએ 'એડનબરો રિવ્યુ'માં કેટલાક સમાલોચનાત્મક નિબંધો લખ્યા હતા. એ નિબંધોની અંગ્રેજ

તો થઈ છે. એનો પ્રચાર પણ ઘણો થયો છે. એટલે સુધી કે સને ૧૮૪૩માં અમેરીકામાં તે છૂટા છપાયા, ત્યારે મેકોલેને એ નિબંધો પુસ્તકરૂપમાં બહાર પાડવા પડયા. એની પ્રસ્તાવનામાં ગે લખ્યું છે કે "હું આ નિબંધોને આ રૂપમાં પ્રકાશિત કરવા ચ્હાતો ન્હોતો. કારણ કે તે એમ સૂચિત થાય છે કે હું એ નિબંધોને સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય સમજું છું." જોકે જે મેકોલેના એ નિબંધો ઈંગ્લંડની સ્થાયી સંપત્તિ છે છતાં સમાલોચકોનો અભિપ્રાય છે કે માં સામાયિક સાહિત્યના સર્વ દોષો વિદ્યમાન છે. એમનું કહેવું એમ છે કે 'એડીન્બરો રીવ્યુ' હિગની સેવા માટે કાઢવામાં આવતું ન્હોતું. એનો ઉદ્દેશ વ્હિગ નામના રાજકીય પક્ષની નીતિ પવાનો હતો. તે ન્યાયાધીશ પેઠે નિષ્પક્ષપાતપણે નિર્ણય કરતું ન્હોતું. એ તો વકીલની પેઠે તાના પક્ષને ન્યાયાનુકૂલ પ્રમાણિત કરવામાંજ યત્નશીલ રહેતું હતું. એ કારણથી જોકે મેકોલેના ઓમાં ભાષાની વિશદતા, સરસતા અને વ્યંગ છે તોપણ તેમાં અતિશયોક્તિ અને પક્ષપાત ણુ અત્યંત નજરે પડે છે.

વર્તમાનપત્રનું કામ સમાચાર સંગ્રહવાનું છે. પોતાના પત્રમાં સૌથી પહેલાં સમાચાર બહાર પડે તે માટે સર્વ પત્રસંપાદકો બહુજ કોશિશ કરે છે. તારથી તો તેઓ ખબરે મંગાવે છે જ. પણ તે ઉપરાંત પોતાના ખાસ ખબરપત્રીઓ પણ તેઓ રાખે છે. કોઇ નવો બનાવ બન્યો કે તરતજ તેના પર ટીકા-ટિપ્પણ કરીને તેઓ તેને સંપાદક પર મોકલી દે છે. વિદેશોમાં પણ ખબરપત્રીઓ રહે છે. તેઓ પોતાના દેશની મહત્વની બાબતોની આલોચના કર્યાજ કરે છે. એ સિવાય મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ સમાચાર સંગ્રહ કરવા માટે વર્તમાનપત્રવાળા પોતાના ખાસ પ્રતિનિધિ પણ મોકલે છે. એ પ્રતિનિધિઓ મોટા મોટા નેતાઓને મળીને તેમનો અભિપ્રાય લે છે અને તે પોતાનાં પત્રોમાં પ્રગટ કરાવે છે.

દુનિયામાં સમાચાર પત્રોની સત્તા દિનપરદિન વધતીજ જાય છે. રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં એની શક્તિ અપાર છે. એ શક્તિની ઉપેક્ષા કરવાનું સાહસ કે ચેલાઝ કોઈ પણ સરકાર નથી કરતી. કેટલાક દેશોમાં સમાચાર પત્રો સ્વતંત્ર પણે લખી શકતા નથી. પરન્તુ ઇંગ્લંડમાં તેમ નથી. ત્યાંના પત્રો સરકારનાં સર્વ કાર્યોની બારીક આલોચના કર્યા કરે છે. સરકારને પણ વશ થઇને એથી પોતાની નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. સને ૧૮૮૪માં સમર્થ પત્રકાર વિલિયમ સ્ટેડે ઈંગ્લંડનાં દરીઆઇ ખાતાંપર એક લેખ લખ્યો. તે સમયે ઈંગ્લંડનું જહાજ ખાતું સારી હાલતમાં ન્હોતું. એ લેખની અસરથી એ ખાતાંમાં સુપ્રબંધ થઇ ગયો. આજકાલ સર્વ દેશોમાં પ્રજાપક્ષનું જોર વધી રહ્યું છે. પાર્લામેન્ટમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તો જાય છે જ પરન્તુ તે ઉપરાંત પ્રજાકીય પત્રોની સત્તા પણ કંઇ ઓછી નથી. એ પત્રોને જ પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિ માનવામાં આવે છે. પાર્લામેન્ટની સાથે એનો સંબંધ ગાઢો છે. ફક્ત રાજનીતિમાંજ એનું મહત્વ છે એમ નથી. સમાજ ઉપર પણ એની સત્તા અજબ છે. વ્યાપારની ઉન્નતિમાં પણ એનો હાથ છે. વ્યાપારની સમૃદ્ધિનું સૌથી મોટું કારણ જાહેરખબરો છે. જાહેરખબરોથી ઘણોજ ફાયદો ત્યાંના વ્યાપારીઓ મેળવે છે. વાંગી સર્વ બાબતના દુનિયામાં થોડાજ લોકો હશે કે જે લિપ્ટનની ચાહ કે પીયર્સના સાબુનું નામ નહિ જાણતા હોય છતાં આપણે ત્યાંના વ્યાપારીઓ એનું મહત્વ જોઇએ એટલું સમજ્યા નથી. એ વિષે ઈંગ્લંડના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બાસ્કર કહે છે કે-

The foreign correspondence, the Parliamentary reports and a

the other machinery of communicating news to the public really are not of more importance to the community than the power of communicating by advertisement, of bringing the buyer and seller together and giving them some machinery for communicating their wishes one to another.

જાહેર ખબર આપવાની પણ એક જાતની કળાજ છે. જાહેરખબર પર વાંચનારનું ધ્યાન તરતજ ખેંચવા માટે આકર્ષક જાહેરખબર લખવી એ કંઇ સાધારણ વાત નથી. યુરોપ અમેરીકાની વાત જવા દઇએ. આપણે અહીં પણ જાહેરખબરવાળાઓ લોકોને છેતરવામાં કમાલ કરે છે. મથાળું મોટા અક્ષર 'મહાત્મા ગાંધી અને અસહકાર' લખ્યું હોય અને અંદર જોઇએ તો દવાની જાહેરખબર! આવું તો આપણે ત્યાં પણ જોવામાં આવે છે.

વર્તમાનપત્રોમાં ફકત સમાચાર જ નથી આપવામાં આવતા. એવું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ સમાલોચના છે. તે પણ માત્ર સાહિત્ય સમાલોચના જ નથી હોતી; રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, સંગીત, નાટ્ય, કળા આદિ સર્વ વિષયોની સમાલોચના થાય છે. આપણે ત્યાં તો 'સબમેં ગેરા લગતા હૈ'ની માફક સંપાદક જ સર્વ વિષયોની સમાલોચના કરવાને યોગ્ય મનાય છે. પરન્તુ ત્યાં તો જે, જે વિષયમાં પારંગત વિદ્વાન તે જ તે વિષયની સમાલોચના કરવાને અધિકારી ગણાય છે. જે ટીકાકાર નાટકોની સમાલોચના કરે છે તે જાતેજ નાટકશાળામાં જઇને નાટકનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને પછીથી નાટકનું વસ્તુ પાત્રોની નાટ્યકુશળતા વિગેરે પર પોતનો અભિપ્રાય લખે છે.

વર્તમાનપત્રો, એ એક જાતની સંસ્થાજ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તે જેવો અભિપ્રાય આપે તે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર થાય છે. સર્વ પત્રોની નીતિ જુદી જુદી. અગ્ર લેખ Leading Article માં પોતાના સિધ્ધાન્ત અને નીતિનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું હોય છે પોતાનાથી વિરુધ્ધ મતવાળાઓનું એમા ખંડન પણ થાય છે. જેટલી નિર્ભયતાથી પત્ર પોતાના સિધ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેટલો તેનો પ્રચાર વધે છે. પ્રજા નિર્ભયતાને અધિક ચહાય છે. એક વાર ઇંગ્લંડમા કોઇ એક પત્રે અમુક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. આ સિદ્ધાંત તે પત્રમાં જાહેર ખબર આપનારાઓને રૂચતો ન્હોતો. તેથી તેઓએ એ પત્રમાં જાહેર ખબર આપવી બંધ કરી. તેઓએ માર્યું કે એથી પત્રને આર્થિક હાનિ ભોગવવી પડશે અને તેથી એ પત્ર પોતાની નીતિ બદલી નાંખશે. પરન્તુ પરિણામ એથી ઉલટુંજ આવ્યું. એનો પ્રચાર પણ વધ્યો અને સાથે જાહેર ખબર પણ અસલ કરતાં વધી ગઇ.

વર્તમાન પત્રોના સંચાલનમાં હવે સ્ત્રીઓએ પણ ઠીક ભાગ લેવા માંડયો છે. ભારતવર્ષની સ્ત્રી-સંપાદકોમા શ્રીમતી સ્વર્ણકુમારીનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે કેટલાયે વર્ષો સુધી 'ભારતી' નામનું બંગાળી-માસિક કાઢ્યું હતું. નાની મોટી વાર્તાઓ પણ એઓ ઘણી સારી લખે છે. ગુજરાતમાં પણ સ્ત્રીબોધના એક તંત્રી શ્રીમતિ વિમળા સેતલવડ છે અને વિનોદ નામનાં નવાં નીકળેલાં માસિકના એક તંત્રી બ્હેન જ્યોત્સ્ના શુકલ છે. અંગ્રેજીમાં સ્ત્રીઓ ઘણું ખરું વાર્તાઓ લખે છે. એમાંની કેટલીક લેખિકાઓનાં નામ તો અંગ્રેજી સાહિત્યમાં અમર થઇ ગયાં છે. જોર્જ ઇલિયટના નામથી વાર્તાઓ લખીને મેરી એન ઇવેન્સે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે ચાર્લોટ બ્રોન્ટે અને મિસિસ ગાસ્કલનાં પણ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉંચાં સ્થાન છે.

કેટલોક સમય થયાં હાસ્યચિત્રણ કળા–કાર્ટૂનો–ની ઠીક ઉન્નતિ થઇ રહી છે. રાજનીતિનાં ત્રમાં એ કાર્ટૂનો ઘણી સારી અસર ઉપજાવી શકે છે. સારાં સારાં પત્રો પણ હવે એની ઉપયોગિતા સમજી ગયાં છે. એના ફાયદા પણ ઘણા છે. રાજનીતિની ગૂઢ વાતો એવી હસતાં હસતાં મજી શકાય છે. આપણે ત્યાંનું 'હિન્દી પંચ' એજ પ્રકારનું સાપ્તાહિક છે.

સર્વ દેશોમાં સામયિક પત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર ખુબ વધી ગયું છે. સંતોષની વાત છે કે આપણા દેશમાં પણ એની ઉન્નતિ થઇ રહી છે*

મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.

*હિન્દી સરસ્વતી ઉપરથી.

હાસ્ય–નિરીક્ષણ.

(આધુનિક નાટ્યગત ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિંદુએ.)

રા. રા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠે તેમજ અ. સૌ. વિદ્યાબ્હેને પોતાના 'હાસ્યમંદિર' નામક પુસ્તકમાં 'હાસ્યરસ'–એ નામક પ્રથમ પ્રકરણમાં પોતાના ઓજસ્વી હસ્તે આ વિષયનું સારૂં નિરૂપણ કરેલું છે. જેમ હાસ્યમંદિર ગુર્જર–સાહિત્યમાં અદ્વિતિય સ્થાન ભોગવે છે–તેમ તેમનું ઉપરોક્ત શાસ્ત્રીય નિરૂપણ પણ અદ્વિતિય છે.–રહેશે. રા. રા. મહીપતરામે 'સાસુ વહુની લડાઇ,' 'વનરાજ ચાવડો,' 'સધરા જેસંગ.' અને ભવાઇ સંગ્રહ બહાર પાડીને; અને રા. રા. રમણભાઇ તથા અ. સૌ. વિદ્યાબ્હેને 'હાસ્યમંદિર' બહાર પાડીને–પ્રેમાનંદ, નવલ, રા. બ. હરગોવિંદદાસ, મિ. જહાંગીર અરદેશર તાલીયારખાં. રા. મંછારામ ઘેલાભાઇ, મિ. જહાંગીર બહેરામજી મર્ઝબાન, આદિએ સેવા કરી છે–તેથી કંઇક વિશેષ સેવા કરી છે: મને તો એમ લાગે છે. રા. રા. રમણભાઇનું 'હાસ્યરસ'–ઉપરનું પ્રકરણ શાસ્ત્રીય અને ખાસ મનનીય છે, અને તેનું ખાસ વાંચન કરવાની વાંચકને વિનતિ છે.

આ પ્રાસ્તાવિક પછી વાંચક પ્રશ્ન એમ પુછશે કે–જ્યારે આમ હાસ્યરસના વિષયમાં રા. રા. રમણભાઇ જેવા મહાશયે પોતાના પ્રભાવશાલી હસ્તે અતુલ સેવા કરી છે, જ્યારે તેમની સેવાની પ્રકૃતિ પણ સુલભ્ય છે–તો તેમાંજ તત્પરત્વેજ પિષ્ટપેષણ કરવાની શી જરૂર? આનો પ્રત્યુત્તર ગમત આપવો–એ મને કઠિન લાગે છે. હાસ્યમંદિરમાં જે તાત્વિક ખોરાક અર્પતું 'હાસ્ય સંનું' પ્રથમ પ્રકરણ છે, તેમાં રા. રા. રમણભાઇએ હાસ્યરસ કોને કહેવાય, હાસ્ય શાને કહેવાય, હાસ્યનો આવિર્ભાવ કેવા કેવા રૂપમાં થાય છે, હાસ્યને અને માનવજીવનને, માનવપ્રકૃતિને પરસ્પર શું સંબંધ છે–વિગેરેનું વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી–પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોના મત અને અભિપ્રાય સ્થળે મત–ખંડન–મંડન સહ સદૃષ્ટાંત વિચારણીય વિવેચન કર્યું છે. તેઓશ્રીએ સ્થાને સ્થાને કયું હાસ્ય ઉત્તમ; કયું મધ્યમ અને કયું અધમ–એ જાણવાના પણ ઇશારા કર્યા છે; પરંતુ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ વિભાગનું વિવેચન પૂર્વોક્ત વિષયની માફક જોઇએ તેવા સવિસ્તર પ્રમાણમાં નથી કર્યું. ઇશારા, સંજ્ઞાઓ. આની પ્રજા–સાધારણ શીક્ષિત વર્ગ પ્રતે તેની શું અસર? તેમણે જે જે દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપરોક્ત પ્રથમ વિભાગનું સવિસ્તર વિવેચન કર્યું છે–તે મને માન્ય છે: પરંતુ તેમાં ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમ કયું?–તેની તુલના

કરતે મારા દષ્ટિબિંદુઓ કંઇક જુદાંજ છે. તેમનાં સર્વ દષ્ટિબિંદુઓ શાસ્ત્રીય છેઃ પરંતુ મા કપોલકલ્પિત છે. કપોલકલ્પિત છે-પરંતુ તે સત્યાત્મક લાગતાં હોવાથી પ્રકટ કરવાની ધૃષ્ટતા ક છું. અયથાર્થ લાગે તો-તેનું સૂચન કરવાને રા. રા. રમણભાઇને મારી વિનતિ છે. આધુનિ નાટકોમાં દસ્ય થતા આધુનિક હાસ્યરસ, હાસ્ય-સંકલનાઓ અધમ છે, એમ પૂરવાર કરવાને અને સામાન્ય જનને તે સહજમાં સમજાવવાને આમ કપોલકલ્પિત પણ વ્યવહારિક દષ્ટિબિંદુએ લેવાની રીતિનું અવલંબન કીધું છે.

રા. રા. રમણભાઇ અને અ. સૌ. વિદ્યાબ્હેન-કૃત હાસ્યમંદિર તે હાસ્યનું મંદિરજ છે મંદિરમા દિવ્ય ભાવના પણ હોય અને દિવ્ય મૂર્તિમંત સ્વરૂપો પણ હોય. હાસ્યમંદિરનાં આ દિવ્ય મૂર્તિમંત સ્વરૂપોને મારા આ લેખમાં પધરાવીશ-તેમનુ યથામતિ પૂજન કરીશ. આ સાહિત્ય ચોરી (?) માટે ગ્રંથકર્તાઓ કાં ક્ષન્તવ્ય મને નહિ ગણે?

હાસ્યમંદિરમાંના કેટલાક હાસ્ય-અપ્સરાઓ મારા દષ્ટિબિંદુઓથી કંઇક વિચિત્ર દેખાશે-કેટલાક ઉત્તમ, કેટલાક મધ્યમ અને કેટલાક અધમ પણ લેખાશે. પ્રિય વાંચક! ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ-એ શબ્દોના માત્ર વાચ્યાર્થથીજ તેની તુલના કરવાની નથી. શબ્દો તો વિચાર-દર્શક ભાવના-દર્શક માત્ર ચિન્હો છે. કંઇક સારા શબ્દોના લેખક અંગીભૂત અભાવે અમુક શબ્દો વ્યવહાર માટે વાપરવા પડે તેથી તે શબ્દો ઉપરથીજ તદંગીભૂત નિગમનના આત્માની સત્ય સ્વરૂપની ઓળખાણ કરી લેવી એ સાહસ લેખાય. આશા છે કે-પ્રિય વાંચક. આમાં તેમ નહિ કરે. હાસ્યમંદિરના હાસ્ય અપ્સરાઓ ઉત્તમ કોટિના છે. પરંતુ તેમાં પણ ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ કેમ ન હોય?!? આવી તુલનાઓ કરતા અમુક હાસ્ય-અપ્સરાની અમુક કોટિની તુલનામાં કર્તાનું હૃદય મુકવું-અઘટિત. આ હાસ્ય-અપ્સરાઓ તો માનવજીવનની સામાન્ય હાસ્ય-પ્રકૃતિનું આલેખન કરે છે. એ યાદ રાખવું-સારાંશ કે અમુક પ્રકારના હાસ્ય-અપ્સરાથી તેના કર્તાના હૃદયની તુલના કરી લેવી-એ બહુશઃ ભુલ ભરેલું-નિવડે છે.

કેટલાંક દષ્ટાંતો અત્રે મારે મારાં પોતાનાં આપવા પડશે; તે તે દષ્ટાંતોમાં હાસ્ય રસનું આલેખન સ્વરસ પ્રયત્ન કરીશ છતા પણ આશા નથી કે તેમાં હું ફળીભૂત થાઉં, કેમકે મારામાં હાસ છેજ નહિ. વધુ હોય તો એ છે કે-મારામાં જે નથી-તે જણાવવાની ધૃષ્ટતા ધતીંગ લઇ બેઠો છું હોય માગે કબુલ કરૂ છું-જ્યાં એને તમો ધૃષ્ટતા, ધતીંગ, અનનિય-ગણે તે કહો પણ આપે તેને ક્ષન્તવ્યનો ગણશો.

હવે હાસ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે-આદિ હાસ્યની સર્વ મુળ કથાનું વિવેચન રા. ભાઇએ તે લેખમાં સારી રીતે કરેલું હોવાથી અત્રે તેનું પિષ્ટપેષણ કરતો નથી. અમે તત્પ્રકારના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખનારને હાસ્યમંદિરનાં ૧-૧૧૯ પાનાં વાંચી જવાની ભલામણ કરૂં છું. અત્રે તો આપણે 'રૂદ્દ માપ ઝાડેશ્વર'-એ પ્રમાણે જેનાથી હાસ્ય થાય છે-તે હાસ્યપદ પ્રવૃત્તિ યા કૃતિનું અવલોકન કરીશું.

હાસ્ય-વસ્તુ.

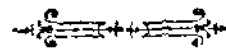
(૧)

જોવામાં સાંભળવામાં વા વાંચવામાં આવતા હાસ્યના અપ્સરાઓનું કંઇક બારીક અવલોકન કરતાં આપણને એમ માલમ પડી આવે છે કે આ હાસ્ય અપ્સરાઓનું વસ્તુ-ગ્રહણ અને વસ્તુ-વિકાસ ત્રણ પ્રકારનું જણાય છે. જે ત્રણ પ્રકાર તે નીચે પ્રમાણેઃ—

આ પ્રસંગનું કંઇક સૂક્ષ્મ અવલોકન કરો.- અમુક ભોમિયાથી ત્રાસી જતાં ભોમિઆનેજ ત્રાસ આપવાના ઇરાદે સંગતિનો હકમચંદ જેવો કોઇક પ્રત્યુત્પન્નમતિ તે પ્રમાણે કરે–ભોમિયા તેનાથી ત્રાસી જાય–એમાં શું અસંભવિત, અનનુભવજન્ય ? ચોથા અંકમાં જે ઘોડાનો પ્રસંગ મૂક્યો છે–તેના પર અસંભવિતતાનો આરોપ (અતિશયોક્તિના પ્રમાણમાં) મુકી શકાય: તે પ્રસંગ હાસ્યમાં વધારો કરે છે–તે સત્ય. પરંતુ તજ્જન્ય જે હાસ્ય તે કંઇક કૃત્રિમ અને અહૃદયસ્થ છે. પાંચમાં અંકમાં જે હાસ્યાનંદ છે–તે અનુભવજન્ય ને સ્વાભાવિક છે. હાસ્ય અક્ષરનું બીજ તેમજ વિકાસ અનુભવજન્ય, યથાસંભવિત અને દૈનિક છે. જો આવાં હાસ્યો હાસ્ય માટે પુરતાં છે–તો બીજા પ્રકારોમાં જવાની શી જરૂર ? કલાવિધાનની ખાતર તેમ થાય તો ભલે: તેમાં હરકત નથી.

(અપૂર્ણ)

નટુભાઇ.

પછી શું એમની પરવા !

કંઇ દૂશ્મન ભલે કળથી છૂપાને એમની રીતિ
પ્રપંચી દાવથી છળવા ભલે યુક્તિ રચે બળથી
અમારા શિરપર ઝૂમી ફરન્તા જે ફિરસ્તાઓ
રચે શ્રદ્ધાવલિ ઉરમાં અહોનિશ રક્ષતા અમને
સુબુદ્ધિ રૂડી સાથી થતી સહચર્યના ચૂકે
નિરંતર માર્ગમાં મશ્ગૂલ પછી શું એમની પરવા

[illegible]
ભ્રાન્તિ એની ભમી ભમી ભલે કૂર કાળાશ ગુંથે
હોયે વ્યાપી રહતી નવલી, શક્તિ રક્ષે અમોને
અંતરૂ સ્ફુરી નવિન કિરણો, આશ જો સ્ફુરી સ્ફુરે

અમારા દિલમાં ઝૂમી, વહન્તી શક્તિ એ અમને
અમારા પંથમાં હરદમ, કંઇ બલ ઓરે ભલે એ

વિશ્વાનંદી, અમૃત મધુરી પંખી રેલી રહેતી
ગાતી મીઠાં પરમ પ્રભુનાં ગીતડાં દિવ્યવાદી
આશ્વાસન્તી અવનવ રીતે સ્પષ્ટસંદેશોથી
ત્યાગે મિથ્યા રચીપચી રહે જૂઠડાં દાનવોનાં !

શ્રીરૂ ઉમરવાડિયા.

કોનો વાંક !

એક આત્મકથા.

લેખક:

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

પ્રકરણ ૫ મું.

દયાશંકરની હાનત.

કેટલાક બનાવો એવી અચાનક રીતે બને છે કે તેનાથી જીંદગીનો આખો પટ બદલાઇ જાય છે. એવો એક બનાવ બીજે દિવસે બન્યો. મારા બાપનો એક કાગળ આવ્યો. જેમાં લખ્યું હતું કે તે ઘણાજ માંદા થઇ ગયા હતા, અને બચે એમ ડાક્ટરને લાગતું નહોતું. આ કારણથી મને તેણે તરત તેડાવી હતી. આ કાગળ મળતાં મારા દિયર સાથે મારા બાપને ગામ મને બીજે દિવસે વળાવી.

જો આ કાગળ ન આવ્યો હોત, ને હું તે રાતે દયાશંકરને મળત તો શું થાત તે કહેવાતું નહિ. પણ હું મારૂં સાસરૂં છોડી નીકળી ત્યારે એક બલામાંથી છુટી એવું લાગ્યું.

ઘણા ઘણા દિવસ થયાં જે સ્વાતંત્ર્ય માટે હું વલખાં મારતી હતી તે મને મળ્યું. કેટલા દિવસ એ છુટાપણું ટકશે, કેવી રીતે હું તેનો ઉપયોગ કરીશ તેનો વિચાર કર્યા વિના હું તેનો રસ ચાખવા લાગી.

મારા બાપની સ્થિતિ ઘણીજ નબળી હતી, અને તેની સારવાર કરનાર મારા સીવાય કોઇ હતું નહિ એટલે મારે મારા બાપને ત્યાંજ રહેવું પડ્યું. ત્યાં, હું મારી મરજીમાં આવે તેમ ફરતી; અને મારા બાપની ચાકરીને અંગે જે કાંઇ કરવું પડે તે સીવાય દરેક જાતની છુટથી ફરતી હરતી. મારે સાસરે જે મહેનત કરવી હતી તેના પ્રમાણમાં અહિંઆ કાંઇ કામ જેવું તો હતું નહિ, એટલે આખો દિવસ કયાં તો કાંઇ વાંચવામાં કે પડોશીઓ જોડે વાતચીતમાં વિતાવતી.

આ અનુભવ મને તો તદન નવો હતો એટલે થોડા દહાડા તો મારા હૃદયની વ્યથા હું વિસરી ગઇ, અને કદી ન ભોગવેલું એવું સુખ હું ભોગવવા લાગી. મારા બાપ સારા થાય કે મરી જાય પછી હું શું કરીશ તેનો કોઇ વખત વિચાર આવતો અને ત્યારે ફરીથી સાસરીયાંની ગુલામગીરી તો નજ સ્વીકારવી એવો સંકલ્પ દૃઢ થતો.

જેમ શરીરને મહેનત ઓછી પડતી તેમ મન ચારે દિશામાં ભમતું, અને દયાશંકરના વિચાર પણ આવતા. તેણે મારા તરફ જે દિલસોજી દર્શાવી હતી તેનો અર્થ ઉંધો કરી મેં તેને અન્યાય કર્યો હોય એમ લાગ્યું અને તેના તરફ મારું મન પાછું વળવા માંડતું. દયાશંકર જોડે આમ મળવાથી શું પરિણામ આવે, આવા પ્રકારનો સંબંધ ક્યાં સુધી ટકે અથવા કયું સ્વરૂપ પકડે તે વિષે તર્કવિતર્ક કરવામાં મારું મન ગુંથાતું; અને પરિણામે એમતો સ્પષ્ટજ થતું કે મારા અધમ જીવનમાંથી છુટવાને હું જે પ્રયત્ન કરતી હતી તેમાં તેની જોઇએ તેવી સહાનુભૂતિ નહોતી. આ કારણથી દયાશંકર તરફ ગમે તેટલું હૃદય આકર્ષાતું તો પણ સાસરે પાછા જવાનું મન થતું નહિ.

[૨]

મારા પિતાનું શરીર છેક આવી રહ્યું હતું, અને હવે તો તે ક્યારે દેહ છોડે તેનોજ સવાલ હતો. સરકારી નોકરીમાં તેણે કાંઈ ઝાઝું ભેગું કર્યું નહોતું; પણ એક નાનું ઘર અને થોડાંક ઘરેણાં તે મને મુકી જાય એમ હતું. એટલે સાસરે ગયા વગર અહિંઆજ રહેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

થોડે દહાડે મારા બાપ ગુજરી ગયા, અને તેનો દહાડોપાણી કરવામાં અને તેની મીલકતની વ્યવસ્થા કરવામાં હું રોકાઈ. હું મીલકતવાળી થતાં મારા સાસરામાં પણ મારો ભાવ વધ્યો હોય એમ લાગ્યું; કારણકે મારા જેઠ ને જેઠાણી મને મદદ કરવાને બાને મારે ગામ આવ્યાં, અને મને પાછા આવવાનું નિમંત્રણ કરવા લાગ્યાં. મારા જેઠ એકલા કહેત તો હું તેની ભલમનસાઈ જરા આપત, પણ દેશ મુકી જ્યારે જેઠાણીએ સલુકાઈ કરવા માંડી ત્યારે મને વહેમ ગયો; અને મારા બાપના મરણને દશ દિવસ થયા નહિ તે પહેલાં તેણે તેની મીલકતની જ્યારે રસ લઇને પુછપરછ કરવા માંડી ત્યારે તો મને ખાત્રી થઇ અને મારા તરફ જે માનનાં નવા અંકુરો ફુટતાં હતાં તેનું રહસ્ય સમજાયું.

તેમના નિમંત્રણથી હું ડગી નહિ. મેંતો મારા બાપનું વર્ષ તેના ઘરમાંજ રહી કરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો અને મારી એકલતા, મારી હતાશ, મારું અજ્ઞાન એ વિષે જ્યારે તેમને ઓચિંતી ચિંતા થતી હોય એમ લાગ્યું ત્યારેતો હું એકની બે થઇજ નહિ. મારા બાપના સગાંને તેમણે ભેગાં કર્યાં; મારા સાસુને તેડાવી મંગાવ્યા, કાંઇ કાંઇ લાલચો આપી; પણ તેમનું કાંઇ વળ્યું નહિ.

જ્યારે તેઓ થાક્યાં ત્યારે કકળ્યાં, મહેણાં માર્યાં, ન્યાતીલા ને પડોશીઓ પાસે ગાણાં દેવડાવી, પાછા ફીટકાર ઉચ્ચાર્યા અને આખરે નિષ્ફળ થયેલા પ્રયત્નોથી કચવાતાં પાછા ગયાં. છતાં પણ છ આઠ મહિને હું સાન થવાનીજ છું એમ ધારી મોઢે મીઠાશ વાપરી અવાર નવાર આવી જવાનો તો આગ્રહ કરતાંજ ગયાં.

જીંદગીમાં પહેલી વખત પૈસાની સત્તાનો મને અનુભવ થયો, અને સાધનશીલ સ્વતંત્રતામાં શું સુખ સમાયું છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આ અનુભવ ને આ સુખનો મેં રસ લઇ લઇ ને સ્વાદ ચાખ્યો.

આ આનંદ જ્યાં સુધી નવો નવો હતો ત્યાં સુધી મને જીવનમાં કાંઇ મણા દેખાઇ નહિ: અને આ સ્થિતિ બદલવાની ઇચ્છા સરખી પણ અદૃષ્ટ થઇ ગઇ.

[૩]

ગોરે દહાડે એક સાંજે હું ઓટલા પર બેઠી હતી ત્યાં દયાશંકર આવ્યો.

મેં એને ફરીથી આવતાં જોયો અને મારું હૃદય કંપી ઉઠ્યું - તેનું ઉંચું શરીર, તેનું રૂપાળું

ગોળમટોળ ભરાવદાર મુખ, તેની તેજસ્વી આંખો મારા હૃદયમાં એવા કોતરાઈ રહ્યા હતા કે પહેલાં તો આ સ્વપ્ન કે સાચું તેની મને સમજ પડી નહિ.

"કેમ બ્હેન ! કેમ છો ?" તેણે પૂછ્યું. હું ગભરાઈને ઉભી થઈ ગઈ પહેલાં તો મને આવકાર દેવા જેટલું પણ ભાન ન રહ્યું. પણ મારી સાથે બેઠેલી પાડોશણના મો ઉપર આશ્ચર્ય જોઈ ગુસ્સા મહેલે ને હિંમત રાખી "આવો' કહી હું અંદર જવા ઉઠી.

"બાપા મરી ગયા. બહુ ખોટું થયું—" અંદર આવતા આવતા તે બોલ્યો

"હા."

હું એટલા વખતમાં મારા વિચારો સ્થિર કરવા મથતી હતી, અને દયાશંકર તરફ કેવી રીતે વર્તવું તેનો નિર્ણય કરતી હતી.

મેં નવો ગાલીચો ને પાટલો મુક્યો.

' બેસો. '

તે નીચે બેઠો, અને પાઘડી ઉતારી પાસે મુકી હું એના મોહક મુખ તરફ જોઇ રહી.

"તારે માથે નાનપણમાં શી આવી પડી" તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવતા કહ્યું. તેના અવાજમાં ઘણીજ લાગણી સમાઈ હતી શું આ અવાજ કૃત્રિમ હતો ? શું આ રીતભાત માત્ર દેખાવજ હતો ?

"આ તો ઠીક થયું. હું ત્યાંથી છુટી"

"હા, એ ખરી વાત. પણ કેટલા દિવસ સુધી મને તો કાંઇ ચેનજ ન પડ્યું."

મેં નીચું જોયું.

"હવે પાછી ત્યાં ક્યારે આવે છે? તેણે સાકરના કકડા જેવા અવાજે પુછ્યું.

મારા શંકાશીલ હૃદયમાં રહેલો વહેમ મજબુત થયો મેં વિચારીને જવાબ દીધો "હાલ વિચાર નથી. મારા સાસરીયાં તો મને આગ્રહ કરી રહ્યા છે."

"હું પણ કરું છું. આખું ગામ ને પોળ મને તો ખાવા ધાય છે"

મારો ક્ષોભ જતો રહ્યો, અને જે છુટ ને હિંમતથી હું મારા સાસરાની આગળ વાત કરતી હતી તેવી રીતે વાત કરવા લાગી.

"મારી કિંમત ઘણી વધી ગઇ લાગે છે"

'મારે મન સો કિંમત તેટલીજ છે" તે બોલ્યો.

"પણ ત્યાં આવી શું કરું ? પાછું તેનું તે દુઃખ"

"ના, હવે એ લોકો તને નહિં પજવે"

"હું જાણું છું. હવે હું પૈસાદાર થઇ છું"

"ત્યારે ત્યાં સુખે રહેવાશે"

"સુખ !" મેં કટાક્ષથી કહ્યું "એ ઓશીયાળા અવતાર કરતા મરવું સારું"

"હજુ તને દુનિયાનો અનુભવ નથી. હવેજ સુખ ભોગવવાનો વખત .." તે બોલતાતો બોલ્યો, પણ અચકાઇ વાક્ય અધુરું મુક્યું.

– દયાશંકર કંચન છે કે કથીર તેની પરીક્ષા કરવાની તકની હું વાટ જોતી હતી તે આવી લાગી. તેની સામું હિંમતથી જોઇ હું બોલી. "આપણું સુખ ! કહીની કોઇક ભાળીની એ તેનું શું રહી વાત કરવામાં સુખ !" મેં હસીને તિરસ્કારથી કહ્યું. ત ગરાક હતો

"તે દિવસે રાતે હું તો બરોબર આવ્યો હતો. પણ બારણાં બંધ હતાં"

"હું પણ બારણાં આગળ ઊભી હતી; પણ મેં નહિ ઉઘાડયાં" હું જેમ એની જોડે બોલતી ગઈ તેમ અપરિચીત છટા ને સચોટતા મારી વાતમાં આવતાં ગયાં, અને એ પ્રતાપનું ભાન થતાં. તેનો સ્વાદ દયાશંકરને ચખાડવા મન તૈયાર થયું. તે ઉપરાંત મને જે સંકલ્પ વિકલ્પ થયા કરતો હતો તેને એકીજ વખતે શમાવવાની તક છોડવી એ મને ગમ્યું નહિ.

"તેં નહિ ઉઘાડયાં.—"

"હા. તમે શું કામ આવ્યા હતા તેનો હું નિર્ણય ન કરી શકી."

"શું કામ!" જરા ચમકી, મારા શબ્દોથી જરા અંજાઈ દયાશંકર બોલ્યો.

"હા. આજે પણ મને એજ વિચાર થાય છે કે તમે શું કામ આવ્યા છો?"

અઢાર વર્ષની બીનઅનુભવી છોકરીને આવી વાત કરતી જોઇ તે આભોજ બની ગયો. તેને ગભરાયેલો જોઇ મને મારી હોંશીયારીનો ગર્વ આવ્યો, અને તેને પણ હું પરચો દેખાડવા લાગી.

"એમાંથી એક કામે આવ્યા હશો."

"શું?" કપાળે કરચલી પાડી તે બોલ્યો.

"તમે સુધારક છો. નહિ!"

તે મારા સવાલનો મુદ્દો સમજી શક્યો નહિ એટલે તેણે હા કહી. મેં આગળ ચલાવ્યું.

"ક્યાં તો વિધવા વિવાહ કરવા—કે ક્યાં તો વિધવાને ફોસલાવવા."

"વિધવા વિવાહ"—તે જરાક સમજી ચમકયો અને પછી મારા શબ્દનો બરોબર અર્થ સમજી હસી પડયો.

"હા, મને કુસુમ કહેતી હતી કે તમે સુધારક છો, વિધવાવિવાહના હિમાયતી છો. તમે મારી સાથે લગ્ન કરશો? હું તૈયાર છું—"

"પણ-પણ—" તેને મોઢે ફોફા પડવા. હું તેનો હેતુ પામી ગઈ, ઊભી થઈ ગઈ અને તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિથી તેની અધમતાનું તેને ભાન કરાવ્યું.

"દયાશંકર! તમારૂં કામ હું સમજી. એ માટે તમને બીજી ઘણી મળશે."

વિજળી પડેથી ચેતના ગુમાવેલા માણસની માફક એ જોઇ રહ્યો. યંત્રવત તેણે પાઘડી પહેરી ને શરમીન્દે ચહેરે તે બહાર નીકળ્યો. લાતે લાતે કાઢેલા કુત્તા જેવો તેમાંથી ચાલ્યો ગયો.

(૪)

"કેવી સફાઈથી," કેવા ઢોંગથી દયાશંકર મને ફસાવવા આવ્યો હતો તેનો વિચાર કરતાં મારે રોમે રોમે પુરૂષ જાતિ તરફ તિરસ્કાર વ્યાપ્યો. તેના પ્રેમાશ્રુમાં મારા સાસરીયાં પણ સારાં લાગ્યાં. તે બ્રહ્મચર્યનો ઢોંગ નહોતા કરતાં, તે કોઇની વારે ચઢવાનો ઇરાદો દર્શાવતાં નહિ; પણ દયાશંકર તો ઝેરી કાળા નાગ સમો પોતાનો નીચ સ્વાર્થ સાધવા આવ્યો હતો.

આવા પુરૂષો કાંઇ દુનિયામાં ઓછા નથી. પણ મને તો આવા પુરૂષનો પહેલો અનુભવ હતો; અને મારા નિર્દોષ હૃદયનો બધો ગુસ્સો તેના તરફ વળ્યો.

મારા સાસરાની મળતા સુખમાં, અને આ તિરસ્કારથી ઉભરાયેલી શક્તિમાં મારા દિવસો જવા લાગ્યા.

કરીમન.

અનુવાદક —'મધુસૂદન'

એ ભિખારી બંગડીઓ વેચીને ગુજરાન કરતી. ગામમાં એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ઘેરઘેર એ બંગડી પહેરાવવા જતી. 'બંગડી પહેરવી છે—બંગડી' એવું એનું સુરીલું તાન ગલી ગલીઓમાં ગુંજી રહેતું. આ અવાજથી ગામની બાળાઓ અને યુવતિઓ હોંશેથી ઘર બહાર નીકળી પડતી. એ બંગડી પહેરાવે એમાં એનેજ કંઇક અનેરો આનંદ હતો.

જ્યાં કરીમન બંગડી પહેરાવવા બેસતી ત્યાં લોકોની ઠઠ જામતી. પહેરનારાઓનાં મુખ જોતાં જોતાં તે બંગડીનું દામ લેવાનું પણ ભૂલી જતી. ચૂડી પહેરાવવાને બહાને કોણ જાણે કોને એ શોધતી ફરતી. થોડોક સમય બાલિકાઓનાં મુખ જોઇ એ ધીમેથી નિશ્વાસ નાંખતી અને અન્ય કોઇ સ્થળે બંગડીઓ વેચવા ચાલી જતી.

સાંજના જ્યારે કરીમન આખા દિવસના વકરાનો હિસાબ કરવા બેસતી ત્યારે નફો થવાની વાત તો દૂર રહેતી પરન્તુ ઉલટી ખોટ જતી. કોઇના કોમળ હાથોમાં ચૂડી પહેરાવીને એ દામ લેવાનું ભૂલી જાય તો ખોટ કેમ ન જાય? નફો ક્યાંથી થાય?

બીછાના પર પડી, છાતી પર હાથ રાખી એ કંઇક પ્રાર્થના કરતી. શું પ્રાર્થના કરતી હતી તે તો—કદાચ વખત એ પોતે પણ સમજી શકતી નહોતી છતાં એની આશા હતી કે માલિક એની મુરાદ બર લાવશે.

કોઇ નહોતું જાણતું કે કરીમન ક્યાંની રહીશ છે. દુનિયાના એક ખૂણે એ અહીં આવી હતી, કોણ જાણે બીજે ખૂણે એ ક્યારે જઇ પડે!

કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં નિરન્તર એ બંગડી વેચ્યા કરે છે. હવે એના સફેદ ભવાન મુખપર ઘોર નિરાશા છવાઇ ગઇ છે. રસ્તામાં કોઇ બાળક મળી જાય તો તેને એ ઉભી ઉભી જોયા કરે છે.

વૈશાખના વાવલીયા બાઇ તાપની [illegible] કંઇક ઓછી કરી રહ્યા છે. કરીમન ચૂડીઓની ટોપલી માથા પર મૂકી ધૂમ પાડતી ચાલી જાય છે—'બંગડી પહેરવી છે બંગડી,' તે સમયે એક મકાનના દરવાજા આગળ એક સુન્દર બાળક આવી ઉભો રહ્યો. દરવાજાની નજીક આવી કરીમન ઠેરી ગઇ. એના માથાપરની ટોપલીમાંની બંગડીઓ એકદમ ખનખન ખખડી ઉઠી. તૃષાપિડીત મનુષ્યની પેઠે એણે તે બાળકનું મુખ નિહાળવા માંડ્યું—મુખપર રેલી રહેલું અમૃત નયનોથી પીવા માંડ્યું, પણ ના. એ સુખ માણનાર ટકવાનું નહોતું. ભયથી કરૂણ સ્વરે કરીમનને જોઇ, ભયભીત બની તે બાળક ઘરમાં નાસી ગયો.

કરીમનના હૃદયમાં આજે આખો દિવસ એક પ્રકારનું યુદ્ધ મચી રહ્યું. રાતના એને નિંદ્રા ન આવી. સીનેમેટોગ્રાફના ચિત્રોની પેઠે એની નજર આગળ ભૂત—સ્મૃતિ સજીવ થઇ રહી.

કરીમનના પણ વરનાર હતા. એના હૃદયનું ધન—માન એનું એક બાળક હતું. તેના હાથમાં જ્યારે એ સુનેરી બંગડી પહેરાવતી ત્યારે સૂર્યના કિરણ પડવાથી તે ચમકી [illegible]

"દિવસ કેવો રમણીય છે!" મેં જેલરને કહ્યું.

એક પળ તેણે કંઇ જવાબ ન દીધો, જાણે કે એકાદિક શબ્દ પણ બોલવો ઠીક કે નહિ તે નક્કી ન કરી શકતો હોય. પછી મહા મહેનતે મોળો જવાબ દીધો; "લાગે છે. ખરો."

એ પીળા પ્રકાશનો વિચાર કરતો, અર્ધું ભાન ખોઈ દઇ, ઝીણું ઝીણું હસતો હું હાલ્યા ચાલ્યા વગર બેસી રહ્યો.

"કેવો મજાનો દિવસ!" મેં ફરીથી કહ્યું.

"હા," જેલરે જવાબ દીધો; "પેલા બધા તારી વાટ જુએ છે."

જીવડાંને ઊડતાં અટકાવનાર કરોળીઆની જાળની પેઠે આ થોડાક શબ્દોએ મને મારી ખરી સ્થિતિનું ભાન કરાવ્યું. પેલું ડરામણું ન્યાયમંદિર, લાલ ઝભ્ભામાં સજ્જ થયેલ ન્યાયાધિશોની હાર, બાંગડ દેખાતા સાક્ષિઓની પેલી ત્રણ હારો, મારી આસપાસના પેલા એ હથિયારબંધ માણસો, એ બધું મારી આંખ આગળ એકદમ ખડું થયું; કાળા ઝભ્ભાઓ ફફડતા દેખાયા, ને હું ઉંઘતો હતો ત્યારે જાગેલા જુરીના બાર ગ્રહસ્થો મારી તરફ ટીકીટીકીને જોતા જણાયા.

હું ઉઠયો: મારા દાંત કચકચતા હતા, મારા હાથ ધ્રુજતા હતા, ને મારૂં પ્રત્યેક અંગ એટલું તો ઢીલું પડી ગયું હતું, કે હું લગભગ પડી જતો હતો; છતાં, હું ધીમેધીમે જેલરની પછાડી ચાલ્યો.

મારી અંધારી કોટડીના દરવાજા પર બે હથિયારબંધ માણસો મારી વાટ જોતા ઉભા હતા; તેઓએ મને બેડી પહેરાવી. ને મેં યંત્રની માફક, સ્વપ્નામાં હોઉં તેમ તે પહેરી લીધી.

એક વાડામાં થઇને અમે નીકળ્યા ને સવારની કૂમળી હવાએ મારામાં નવું ચેતન ભર્યું. મેં ઉંચે જોયું: આકાશમાં એક પણ વાદળું ન હતું ને સૂર્યનાં ગરમ કિરણો કેદખાનાંની ઉંચી ને ભયંકર દિવાલો પર પડતાં હતાં. ઘણોજ મજાનો દિવસ હતો.

એક ગોળ સીડી પર થઈ અમે ઉપર ગયા. એક પછી બીજી, બીજી પછી ત્રીજી, એમ ત્રણ ચાર ઓરડીમાંથી પસાર થયા પછી એક નીચું બારણું ઉઘડયું; ઉના વાયુનું એક મોજું ધૂમ ઘોંઘાટ સાથે અંદરથી ધસી આવ્યું; ન્યાયમંદિરમાં ભેગા થયલા લોકોના શ્વાસોચ્છ્વાસનો આ વાયુ હતો.

હું દાખલ થયો કે હથિયારના ખખડાટે ને ગણગણાટના અવાજોએ હોલને ગજાવી મૂક્યો; ને ધૂમ ઘોંઘાટ સાથે પાટલીઓ ખસેડવામાં આવી; કોર્ટના હોલમાં બધા લોકો વચ્ચે થઇને પસાર થતાં મેં ઘણાંજ દુઃખ સાથે જાણ્યું કે સૌ કોઇ મારાંજ મ્હોં સામે તાકી તાકીને જોઈ રહ્યું હતું. આ પળે ખબર પડી કે મારી બેડી કાઢી નાંખવામાં આવી હતી; કેમ અને ક્યારે તે મારા ધ્યાનમાં નહોતું.

આખરે મારો વકિલ બેઠો હતો ત્યાં હું આવી પહોંચ્યો, ને ઘણીજ ઉંડી શાન્તિ પ્રસરી રહી. ગાળાનો ઘોંઘાટ બંધ પડતાંજ મારાં મનનો ખળભળાટ બંધ થયો; ને આટલો વખત સુધી હું નહોતો સમજી શક્યો તે અજાણતાં મને સમજાયું કે છેવટની ઘડી આવી પહોંચી હતી. ચુકાદો સાંભળવાને મને ત્યાં લાવવામાં આવ્યો હતો.

જેનામાં શક્તિ હોય તે સમજાવે: આ ખ્યાલ મને એવી રીતે આવ્યો કે મને કંઇ ગભરામણ ન થઇ! બારીઓ ઉઘાડી હતી; હવા તેમજ શહેરનો કોલાહલ તેમાં થઇને આવતાં

૭

હતા ઓરડો નગ્નને માટે જોઇએ તેવો ગોળક હતો સૂર્યનાં આનંદદાયક કિરણો અહીં તહીં બારીઓના આકાર પાડતા હતા, કદિ કદિ જમીન પર તો કોઇવાર ટેબલ પર પથરાતા હતા, ને દિવાલોના ખૂણાઓથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે તેમના કકડા પડી જતા હતા

ઓરડાને છેડે બેઠેલા ન્યાયાધિશોના મુખ પર સંતોષ દેખાતો હતો, આ કદાચ તે લોકોની મહેનતનો અન્ત પાસે આવતો હતો તેથી હોય મુખ્ય ન્યાયાધિશોના ચહેરા પર સૂર્યનો આછો પ્રકાશ પડતો હતો, ને તેના પર શાન્તિ તથા મોહબ્બત જણાતા હતા ને એક જુવાન વકિલ પોતાની જોડે બેઠેલી કોઇ સુંદર સ્ત્રી સાથે મોજમાં આવીને વાત કરતો હતો

માત્ર જુરીના સદસ્યોના મ્હો પર થાક ને કંટાળાના ચિન્હો જણાતા હતા, પણ એ તો ઘણા બાર ગતના ઉજાગરાને લીધે હશે તેઓના ચહેરા પરથી તેઓ મોતની સજા કરે એવું જરા પણ લાગતું નહોતું

મારી સામે એક બારી ખુલ્લી હતી નીચે આવેલા ફુલના બજારમાંથી હસવાનો અવાજ સંભળાયો, ને બારી પર એક સુંદર છોડવો તડકામાં ચળકતો પવનથી હાલતો હતો

મનમાં આવી સ્થિતિમાં કોઇપણ પ્રકારના અનિષ્ટની શંકા ક્યાંથી આવે? મારી ચારે પાસ હવા ને પ્રકાશ હતા ને સ્વતંત્રતાના સિવાય બીજા કશાનો વિચાર મને આવતો નહોતો. જેમ મારી આસપાસ પ્રકાશી રહ્યો હતો તેમ આશા મારું અન્તર અજવાળી રહી હતી–મારે માટેના ચુકાદાની હું સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી રાહ જોઇ રહ્યો હતો

એટલામાં મારો વકિલ આવી પહોંચ્યો પોતાની જગ્યાએ બેઠા પછી મારી તરફ સ્હેજ વાંકો વળીને તે હસ્યો

મને આશા છે!' એણે કહ્યું

'હા, હા મેં તેટલીજ નિશ્ચિતતાથી જવાબ આપ્યો'

"ચુકાદા વિષે હજી સુધી તો હું કંઇ જાણતો નથી" તેણે કહ્યું "પણ ઘણુંખરૂં તો આગળથી વિચાર કરીને અપરાધ કર્યાના આરોપમાંથી તમે બચી જાઓ છો, ને બનતા સુધી દેશપાર્ટની સખત મજુરી કરવાની નિયા થશે"

સાહેબ, તમે શું ક્હો છો? ક્રોધમાં આવીને મેં જવાબ દીધો, 'એના કરતાં હું મરણ વધારે પસંદ કરીશ!

પછી મુખ્ય ન્યાયાધિશ જે મારા વકિલની રાહ જોતો હતો તેણે મને ઉભા થવાનું કહ્યું સિપાઇઓ હથિયાર સજ્જ કરીને ઉભા રહ્યા ને બીજી બાજુથી લોકો પણ તેજ પળે ઉભું થઇ ગયું પાછળ ગેલેરીમાં જુરીએ આપેલો ચુકાદો ન્યાયાધિશોની સમક્ષ નીચે બેઠેલા કારકુને વાંચી સંભળાવ્યો

* * * *

માત્ર આખા શરીરમાં મારી ધ્રુજારી પડી ન જવાય કરીને હું ભીંતને અઢેલી ઉભો રહ્યો

મુખ્ય ન્યાયાધિશે મારા વકિલને પૂછ્યું 'આ ચુકાદાની બાબતમાં તમારે કંઇ કહેવું છે?'

મારે ઘણું કહેવાનું હતું એમ મને લાગ્યું પણ બોલવામાં શક્તિ ન હતી,–મારી જીભ તાળવા સાથે ચોંટી ગઇ હતી

૯

મારો વકિલ ઉભો થયો. જુરીનો ચુકાદો નરમ કરાવવાને તથા ફાંસીની સજાને બદલે જીવનપર્યંત સખત મજુરી કરવાની શિક્ષા કરાવવાને તે મથતો જણાયો ! આ વાત પહેલી એને મ્હોંએ સાંભળીને હું જેટલો ગુસ્સે થયો હતો તેટલોજ આ વખત પણ થયો, ને મારી બીજી બધી લાગણીઓ દબાઈ ગઇ. પહેલાં મેં એને કહ્યું હતું તેજ ફરીથી મોટે સાદે કહેવાનું મને મન થયું, પણ મને હાંફ ચડી, ને હું માત્ર તેનો હાથ પકડીને ડચકિયાં ખાતો 'ના' એટલુંજ કહી શક્યો.

મારા વકિલની દલીલોનો સરકારી વકિલે જવાબ આપ્યો ને કંઈક સંતોષથી હું તેને સાંભળી રહ્યો. પછી ન્યાયાધિશો કોર્ટ છોડી ગયા; તરત તેઓ પાછા આવ્યા, ને મુખ્ય ન્યાયાધિશે શિક્ષા પત્ર વાંચી સંભળાવ્યું.

"**ફાંસીની સજા!**" લોકોનું ટોળું બોલી ઉઠ્યું; સિપાઇઓ મને લઇ જતા હતા ત્યારે લોકોનું ટોળું ઉત્સાહથી અમારી પાછળ ચાલવા લાગ્યું; હું ગુંચવાઇ જઈ, લગભગ બેભાન સ્થિતિમાં ચાલતો હતો. મારામાં એક પ્રકારનું પરિવર્તન થયું હતું. મને ફાંસીની સજા થઇ ત્યાર પહેલાં હું બીજા માણસોની માફક શ્વાસ લેતો, બીજાંની માફકજ મારૂં હૃદય ધડકતું, બીજાની માફકજ હું જીવતો હવે મારી ને દુનિયાની વચ્ચે એક મોટો પડદો પડેલો મને લાગ્યો; ત્યાર સુધી લાગતું તેવું કોઇ રીતનું સામ્ય હવે મારી ને દુનિયાની વચ્ચે રહેલું જણાયું નહિ. ...ની મોટી અજવાળાંવાળી બારીઓ, પેલો સૂર્યનો પ્રકાશ, પેલું સ્વચ્છ આકાશ,—બધું જ ફીક્કું ...બિહામણું બની ગયું હતું. જે સ્ત્રી, પુરુષો ને બાળકો મારી પછાડી આવતાં હતાં તે બધાં ...ભૂત જેવાં લાગ્યાં. નીચે સીડી આગળ એક કાળી, ગંદી કેદીઓ માટેની ગાડી ઉભી હતી; અંદર બેસતાં બેસતાં મેં અજાણ્યે આસપાસ જોયું.

લોકોનું ટોળું ગાડી તરફ દોડતું દોડતું આવ્યું ને બરાડ્યું: "ફાંસીની સજા પામેલો કેદી!"

મારી ને બીજી બધી વસ્તુઓ વચ્ચે જે વાદળ આવી રહ્યું હતું તેની પેલી તરફ મેં બે છોકરીઓને મારી તરફ આતુર દ્રષ્ટિથી જોતી દીઠી.

તેઓમાંની નાની પોતાના હાથના ટાચકા ફોડતી બોલી; "છ અઠવાડીઆં પછી ફાંસી દેવાશે."

ન્યાય અને કાયદાઓની સખ્તાઇની સામે મનુષ્યત્વ અને લાગણીઓની સબળ દલીલ કરનાર આ ભાવનાશીલ અને સમર્થ લેખક—વિકટર હ્યુગોના આ લેખના બીજા દ્રષ્ટાંતો હવે પછીના અંકોમાં પ્રગટ થશે.—અધિ.

સંસાર–સુધારા ધર્મસમિતિ.

—ધી સોશિયલ રિફોર્મ મિશન.—

"Dark cloud! thou must pass away,
To let in the flood of light."

થોડા વખતથી આ સંસ્થા સ્થપાઈ છે. એને સંસારસુધારા પરિષદ કે એવી બીજી કોઈ પણ સંસ્થા સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. અને અમારે મોટા નામો કે અમારા સાથમાં મોટી ભરતીની પણ જરૂર નથી. અમારે વિવાદી માણસો, જ્ઞાનીઓ કે વિદ્વાનો જોઈતા નથી. ખાસ કરીને તો અમારે ફંડ જોઈતું નથી. અમારા સાથમાં જેઓ આવશે તેમને અમે સત્કારીશું. અમારી જાણમાં છે કે આવી સમિતિમાં જોડાવા ઉત્સુક એવા સાચા હૃદયના ભાવિક નરનારીઓ ઘણાં છે. તેમને માટે આ જાહેર ચાદી બહાર પાડીએ છીએ.

આ વિષયમાં લાંબી પ્રસ્તાવના હોય નહીં સમાજની વિચિત્રતા સૌને જાણ છે. હજારો લોકો આજે ટટળે છે. આના ઉપાય તરીકે કેટલાક પ્રયત્નો થયા હતા; પણ તે ઢંધ અને ઢીલી નીતિમાં પગ રાખતા રહ્યું હતું આપણાથી હવે એ નભે એમ નથી. કદાચ એમાં ડહાપણ હશે, પણ અમારે ડહ્યા નથી થવું. અમારે તો અમારી સુનીતિભરી સ્વતંત્રતા જોઈએ છે અને તે લેવા અને તે માટે લડવા અમે તૈયાર થયા છીએ. અમે જે વાત સાચી માનીએ છીએ તે બેધડક કહેવા અમે તૈયાર છીએ. નહીં તો અમે અમારી જાતને અને અમારા આત્માને છેતરીએ છીએ કહેવાય. જે વાત અમને યોગ્ય લાગે છે તેને આચરણમાં મૂકતાં અમારે શરમાવાની જરૂર નથી. અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે અમેજ અમારી જાતને છૂટા કરી શકીશું સમાજ તરફથી એની આશા રાખવી એ હવે નિષ્ફળ છે. અમે માનીએ છીએ કે હાલની સમાજ સાથે અસહકાર કર્યા વિના અમારો છૂટકો નથી તેથી તેની સાથે લડત કરવા અમે તૈયાર થયા છીએ.

આ સમિતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો આ છેઃ દુનિયામાં અવતરેલ દરેક માણસ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું અધિકારી છે. તેના આત્માને નિરર્થક બંધનોથી જકડવાનો દુનિયાના કોઈને અધિકાર નથી. આ સમિતિ માને છે કે સામાજિક ક્ષેત્રમાં દરેક માણસ એવી સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે. તેમાં નડતા વિઘ્નો, બંધનો વિગેરેની સામે જાહેર રીતે ધાર્મિક રીતે લડત લડવા સમિતિ તૈયાર થઈ છે. અને જ્ઞાનને રિતરિવાજોને બદલે વિચારપૂર્વક અને માનસિક દ્રષ્ટિથી દોરવું જોઈએ, એમ માને છે. આ સમિતિ માને છે કે સમિતિએ ઉપાડેલું કાર્ય અત્યાર સુધીમાં ચાલી રહેલી બધી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વધુ પવિત્ર, વધુ વિશાલ હૃદયવાળું અને મનુષ્યને વધુ છાજે એવું છે. સમિતિના કાર્યની થોડીક આગાહીઃ આ સમિતિ દ્રઢતાપૂર્વક માને છે કે લગ્નની સંસ્થા ધર્મસાધ્ય હોવી જોઈએ; પરન્તુ જ્યાં જ્યાં તેમ નથી ત્યાં ત્યાં વિનાસંકોચે કરારનામા તરીકે તે ગણાવી જોઈએ. સમિતિ માને છે કે પુરુષ-સ્ત્રીના ઇચ્છિત લગ્નમાં અથવા બીજા કોઈ પ્રસંગે જાતિ અથવા દેશનો બાધ આડો આવવો જોઈએ નહીં. ઉપરાંત તે, સુસ્પષ્ટ રીતે બાળલગ્નને દુનિયામાંથી દૂર કરવાનું ફરમાવે છે. અને માને છે કે જ્યાં જ્યાં આવશ્યક હોય ત્યાં ત્યાં છૂટાછેડા–Divorce તથા પુનર્લગ્નની પરવાનગી આપવી જોઈએ. અને સમિતિના સભ્યોને બાળવિધવાઓને ક્રૂર સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયાસો કરવાનું ફરમાવે છે. વિગેરે. સમિતિનું બીજું કાર્ય ભાતૃભાવ કેળવવાનો છે. દુઃખના પ્રસંગે જુદા જુદા અંગો મળે છે, તેમ સાંસારિક